ГЕНРІХ МАНН

Вершини світового письменства

МОЛОДІ ЛІТА КОРОЛЯ ГЕНРІХА IV

ГЕНРІХ МАНН

МОЛОДІ ЛІТА КОРОЛЯ ГЕНРІХА IV

РОМАН

Переклав з німецької
Юрій Лісняк

Видавництво художньої літератури «Дніпро»

Київ — 1975

HEINRICH MANN
DIE JUGEND DES KÖNIGS
HENRI QUATRE
1935

Передмова Кіри Шахової

И(Нім)
М23

М $\frac{70304-130}{\text{М } 205(04)-75}$ 124—75

© Український переклад, передмова, видавництво «Дніпро», 1975.

ВОЇОВНИЧИЙ ГУМАНІСТ

В повісті польської письменниці Зофії Посмиш «Пасажирка» є сцена на пароплаві: американський журналіст і західно-німецький дипломат дискутують, намагаючись з'ясувати для себе, чому більшість німців пішли за Гітлером, не виступивши сміливо й мужньо проти фашизму. Німецький дипломат не був активним фашистом, членом націонал-соціалістської партії, не заплямував себе злочинними діями проти своїх співвітчизників чи представників інших народів. Він просто жив під владою гітлеризму, так би мовити, співіснував з фашистською диктатурою. І тепер, у розмові з американцем, він намагається довести свою безневинність. Він нікого не вбивав, не проливав нічиєї крові, не бажав нікому зла. Щоправда, він не боровся проти фашизму із зброєю в руках, не засуджував його відверто, на повний голос, але в цьому, мовляв, він не відрізнявся від більшості своїх співвітчизників. Що вдіє беззбройна людина проти могутньої машини влади? І тут у німця вихоплюються слова: «Адже не кожний може бути Генріхом Манном!»

Ці слова дуже знаменні. Байдуже, що авторка вклала їх в уста пристосованця, людини пасивної, саме пасивність якої робить її співучасником фашистських злочинів. Важливо, що ім'я Генріха Манна стало символом, почало асоціюватися з такими поняттями, як незламна мужність, послідовність, принциповість, протиборство злу в ім'я людини і людства, в ім'я справжньої демократії, справжньої культури, в ім'я щасливого майбутнього.

Генріх Манн — людина і письменник — своєю творчістю, своєю громадською діяльністю здобув глибоку пошану всіх прогресивних людей світу. І те, що його ім'я стало для мільйонів символом громадянської мужності, гідної наслідування і глибокого захоплення,— було логічним наслідком всього життя письменника.

Генріх Манн народився 27 березня 1871 року. Це був рік Паризької комуни і рік, коли щойно створена імперіалістична агресивна держава кайзера Вільгельма I та його «залізного канцлера» Бісмарка святкувала, захлинаючись від захоплення, свою перемогу над Францією. Цей рік дав Німеччині великих борців проти кайзерівського рейху і його людиноненависницької ідеології — Карла Лібкнехта, Розу Люксембург, Генріха Манна. Вони були дуже різні, ці троє, народжені у 1871-му,— комуністи Лібкнехт та Люксембург і буржуазний гуманіст Генріх Манн. Але було й таке, що єднало

цих людей,— ненависть до імперіалізму, до несправедливих воєн, до експлуатації людини людиною, до войовничої буржуазності, огидного міщанського духу німецького бюргера, раба, що плазує перед владою, і велика любов до трудового народу.

У творчості видатного німецького письменника щасливо поєдналися велика загальноєвропейська культурна традиція і глибоке знання національної дійсності. Генріх Манн з молодих років був захопленим шанувальником французького народу, прекрасного мистецтва і культури Італії. Найвеличнішою подією в історії людства він вважав Французьку революцію, яка «коштувала стільки крові, осяяла казковим світлом наступні століття і досі зігріває людей». Манн високо цінував великих французьких письменників Стендаля, Бальзака, Золя. Він бачив у них митців, які служили своєму народові і прогресу людства. На думку Манна, письменник повинен виконувати «всі веління розуму, стати агітатором, вступити в союз із народом проти влади, всю силу слова віддати боротьбі народу, яка і є боротьбою розуму». Ці слова написані ще 1910 року. В них сформульоване його письменницьке і громадянське кредо. Таких митців, як Золя, Генріх Манн глибоко поважав саме за те, що вбачав у їхньому житті й творчості здійснення цієї високої місії письменника.

Захоплення історією і літературою сусідніх народів було виявом не тільки загальногуманістичних принципів, демократичних переконань Генріха Манна, а й його справжнього інтернаціоналізму. Письменник неухильно, з самого початку свого літературного шляху, виступає проти всіляких форм національної зверхності й нетерпимості, проти буржуазного націоналізму та шовінізму. В своїх публіцистичних і літературознавчих статтях «Дух і дія», «Вольтер і Гете» (обидві 1910), «Гюстав Флобер і Жорж Санд», есе про Золя (1915), в такому масштабному творі, як дилогія про французького короля-гуманіста «Молоді літа короля Генріха IV» та «Зрілість короля Генріха IV» (1935—1938), Генріх Манн — інтернаціоналіст підкреслює свою пошану до революційного духу Франції, до її мужнього й некорисливого народу, який віками, не боячись смерті, підіймаючись знову й знову після поразок, боровся за свободу й людську гідність.

Перший великий твір Генріха Манна — роман «Земля обітована» (1900) — написаний під впливом романів Бальзака і Мопассана, присвячених долі молодого буржуа, що прагне зробити кар'єру. Андреас Цумзе — це німецький варіант мопассанівського Жоржа Дюруа, образ великої сатиричної сили. Такі, як він, не можуть змінитися, стати іншими, кращими людьми, вони безперспективні, як саме буржуазне суспільство доби імперіалізму. Розклад цього суспільства Генріх Манн фіксував з надзвичайною точністю.

У творі немає жодного позитивного персонажа, але це не означає, що роман перейнятий настроєм безнадії. Його сила у войовничому, активному запереченні буржуазного світу, в критичному пафосі. Сатира Генріха Манна несе в собі великий гуманістичний заряд. Змальована ним гротескова картина в антитезою позитивного ідеалу митця. Не мріючи про інший світ — світ добра, рівності, любові, людської гідності, не можна з такою зневагою зображувати суспільне зло, як це робив молодий письменник.

Наступні твори Генріха Манна розвивали далі основні напрями критики буржуазного суспільства, що намітились у його першому романі. Магістральною лінією його творчості була вбивчої сили антибуржуазна сатира таких творів, як «Вчитель Унрат, або Кінець одного тирана» (1905) та один з найкращих романів письменника «Вірнопідданий» (1914).

Твори письменника, написані в перші десятиліття XX століття,— це підвалини великого соціального роману в німецькій літературі, вони були і лишаються в арсеналі найзначніших досягнень німецькомовної прози критичного реалізму. Розвінчання буржуазності у всіх її виявах — від сфери духовної до сфери практичної, гостра критика вільгельмівської держави насильства, мілітаризму, шовінізму втілюються у високохудожніх, надзвичайно своєрідних за формою творах Генріха Манна. Почерк митця вирізняють емоційна насиченість, яскравість барв, пластичність, драматизм. Для Манна характерні постійні пошуки нових рішень, інтерес до художнього експерименту, велика чутливість до народжених літературою нової доби новацій. У кращих творах пошуки в плані ідейному і формальному дають блискучі результати.

Але творчість письменника розвивалася нерівно, після ідейно глибоких, мудро-прозорливих книг з'являлися також книги досить нечіткі за своїм ідейним змістом, позначені впливом буржуазно-ліберальних концепцій, декадентської, модерністської естетики. Так, після «Вірнопідданого», цього сатиричного шедевра, він пише дві інші частини трилогії «Імперія» — романи «Бідні» (1917) та «Голова» (1925), що значно поступаються перед «Вірнопідданим». Зображення робітничого класу в «Бідних», попри всю симпатію автора до пролетарів, не йшло далі того, що вже було відоме з творів буржуазних реалістів XIX століття. Що ж до змалювання боротьби робітників проти капіталістів, то Манн в епоху великих масових рухів, напередодні революційних виступів трудящих багатьох країн, в тому числі й Німеччини, відтворював її у зовсім непереконливій формі індивідуальної боротьби робітника-ідеаліста і мрійника, що сподівається перемогти всесильного власника концерну з допомогою... буржуазного суду.

Прийоми експресіоністської поетики, надзвичайно складна побудова, нечіткі соціально-політичні характеристики основних персонажів були властиві останньому роману трилогії — «Голова».

У 20-х роках і пізніше у творчості Манна трапляються рецидиви буржуазно-ліберальних поглядів, декадентської естетики, з'являються твори, переобтяжені натуралістичними подробицями, заземлені і водночас такі, в яких дух письменника ширяє у висотах експресіоністських абстракцій, у яких чудне й химерне заступає реалістичне зображення дійсності. Але не вони переважали в доробку Генріха Манна, не вони визначали його місце у світовій літературі.

Генріх Манн був одним з небагатьох відомих світові німецьких митців, які з самого початку імперіалістичної бойні гостро засудили її. Треба було мати велику громадянську мужність, щоб у дні, коли шовіністський чад запаморочив чимало голів, не побоятися фізичної розправи, звинувачень у національній зраді і виступити проти імперіалістичної політики кайзера та його юнкерсько-капіталістичної опори.

У повоєнний час усе чіткіше вимальовується демократична і реалістична спрямованість творчості письменника. Наприкінці двадцятих років він бере активну участь у письменницькому житті своєї країни, очолює літературні і мистецькі організації, керує відділом літератури Прусської Академії мистецтв.

Довгий час Генріх Манн не поділяв революційних переконань, він завжди вірив у народ, вважав його єдиною позитивною силою суспільства і водночас плекав ідеалістичні ілюзії щодо можливості перебудувати буржуазне суспільство на нових, людяних, прогресивних засадах шляхом пропаганди гуманістичних і демократичних ідей.

Важливою складовою частиною творчого доробку митця була його бойова наступальна публіцистика. У численних статтях він, не бувши сам революціонером, виступав як друг нашої країни. Письменник зрозумів величезний вплив Жовтня на всю світову історію. Він писав: «Буржуазія сама відчуває свою приреченість після російської революції. Їй дано більш чи менш тривалу відстрочку, вона всіма засобами пристосовується, щоб протриматись, але вона вже не та, що колись, і з кожним днем робиться все менш схожою на себе».

Генріх Манн присвятив Володимиру Іллічу сповнені пошани й захоплення рядки: «У Леніна вірність великій справі нерозривно зв'язана з непримиренністю до всіх, хто намагається стати на перешкоді цій справі... Він любив людей так само, як і справу, а тому й діяв як велика людина... Ленін зробив свій народ щасливішим...»

Дуже важливо, що Генріх Манн розумів органічний зв'язок між революційною справою В. І. Леніна і конкретним благом, щастям народу.

Діяльність письменника в 30-ті роки — це героїчні сторінки його біографії. Після фашистського перевороту в Німеччині Манн, якого нацисти одразу ж виключили з Академії мистецтв, змушений був покинути батьківщину. Почалися важкі роки вигнання. Але ні страждання цих днів, ні біль утрат не зламали вже літнього митця, а зробили його ще міцнішим. Письменник твердо стоїть на позиціях революційного демократизму. Він у гущі подій, виявляє кипучу енергію і активність у боротьбі проти небезпеки нової світової війни, розв'язати яку готувався фашизм. Участь у міжнародних форумах інтелігенції на захист культури від коричневої чуми, численні публіцистичні виступи на сторінках прогресивної преси світу, напружена робота над романом про короля Генріха IV виповнюють його життя. Статті Манна охоплюють широке коло найактуальніших проблем «буремних 30-х років» — проблем справжнього гуманізму і демократії, участі діячів культури у суспільних процесах доби, захисту миру. Письменник виступає на підтримку боротьби іспанських республіканців проти франкістів, славить мужніх борців-антифашистів різних країн, таких як Ернст Тельман і Анрі Барбюс. Він пише, що «кожний справжній демократ повинен визнати: в сучасних умовах лише марксизм створює передумови для істинної демократії», «лише той має право вважати себе гуманістом, за ким справді стоїть народ». Він називає Радянський Союз «надією передового людства», країною, що «показала світові гуманістичний приклад». Це дає йому право з гордістю називати себе другом революціонерів, комуністів.

Численні публіцистичні твори Генріха Манна зібрані в трьох книгах: «Ненависть» (1933), «Настане день» (1939), «Мужність» (1939). І в наш час вони не втрачають свого значення.

Світова література 20—30-х років, поряд з яскравими творами про сучасність, збагатилася також великими історичними романами, в яких прогресивні митці різних країн зверталися до найважливіших сторінок історії своїх і чужих народів для того, щоб краще збагнути основні тенденції розвитку людства і зробити досвід минулих поколінь інструментом для глибшого розуміння сьогодення. Все більше майстрів літератури показували рух історії як наслідок діяння мас, зображували не лише героїв, що могли б правити за приклад людям XX століття, а й народ. Письменники соціалістичного реалізму творили свої історичні романи на основі марксистського вчення про розвиток суспільства. Це надавало історичним творам такої глибини, такої масштабності, якої не знала література попередніх десятиліть. І представники критичного реалізму

не лишались осторонь плідних впливів, що йшли від літератури соціалістичного реалізму.

Німецька література мала значні досягнення в царині історичного роману — твори Ліона Фейхтвангера, Томаса Манна, Стефана Цвейга, Бруно Франка, в яких письменники намагались дати узагальнений образ розвитку власної нації і всього людства. І Генріх Манн, який завжди цікавився вітчизняною і світовою історією, не залишився осторонь цих ідейно-художніх шукань.

Так, у 30-х роках була створена дилогія про французького «народного короля» Генріха IV, яка стала найзначнішим з усього, що Манн написав після «Вірнопідданого». Перша книга дилогії — «Молоді літа короля Генріха IV» — вийшла друком влітку 1935 року. У статті «Пам'ятне літо» Манн пише про дві події, які зробили для нього той рік таким значущим — Міжнародний з'їзд письменників, який було скликано з ініціативи Барбюса, і вихід у світ першої частини дилогії про Генріха IV. Г. Манн називав у цій статті Анрі Барбюса справжнім гуманістом-бійцем, а щодо роману, то, за словами письменника, «в ньому гуманісти XVI століття теж уміють сидіти у сідлі й битися». Ця паралель пояснює основний задум твору, пояснює, чому Г. Манн звернувся до образу Генріха IV: «Король бідних і гноблених, він був також королем філософів. Замолоду Генріх справді пізнав на собі життя так, як може пізнати його лише проста людина. Його пригоди, перемоги, страждання я перетворив на цілий ряд барвистих картин і сцен. Але всі вони мають той самий зміст: зло і страхіття можуть подолати воїни, яких життя навчило думати, і мислителі, які навчилися сидіти в сідлі і битися. Саме Варфоломіївська ніч надала їм сили. І я зміг написати свою книгу про найлюдянішого, вже багато разів описаного короля тільки після важких особистих переживань».

Для письменника була принципово важливою історія Генріха IV, який об'єднав свою змучену громадянською війною країну, все життя намагався покласти край політичній і релігійній ворожнечі, забезпечити мир і розквіт французькому народові, сприяв розвиткові науки, культури, ремесла, торгівлі, оточив себе людьми прогресивної думки — гуманістами.

В образі Генріха IV Манн прагнув втілити власний позитивний ідеал громадського діяча, мудрого і демократичного проводиря свого народу. Він протиставив постать короля-гуманіста, «доброго короля» народних переказів, фашистським диктаторам XX століття і безсилим політиканам буржуазної Європи, що капітулювали перед фашизмом. Одна з провідних ідей твору — це думка про те, що політичний вождь тільки тоді може стати по-справжньому великою людиною, пам'ять про яку збережеться у віках, коли він іде разом із народом, розуміє потреби, прагнення, мрії мас, коли він висту-

пає як речник інтересів більшості. Протистояти злу, силам реакції може лише той, хто ясно осмислив для себе ідеал добра як добра для мільйонів, а не для десятків чи сотень обранців. Лише людяність робить талановитих людей носіями історичного прогресу. До того ж, якщо гуманіст хоче перемогти чорне воїнство варварства, фанатизму, насильства, користолюбства, темряви, він повинен бути борцем «на коні з мечем у руці». В жодному своєму творі не висловив Г. Манн так виразно і переконано думку про нерозривну єдність розуму і діяння, як у дилогії: не лише мислити, а й битися за свої ідеї і «треба знати: хто думає, той повинен і діяти; а власне — тільки той. І навпаки, за межами розуму починаються неподобства і страхіття». Розвиваючи далі цю думку про войовничий розум, Манн писав: «Чинять їх невігласи, яких їхня невгамовна дурість штовхає до насильства... Погляньте, в якому стані наше королівство. Воно дичавіє, воно робиться болотом з крові та брехні, і ніяке чесне, здорове покоління не зможе вирости на такому грунті, якщо ми, гуманісти, не сядемо на коней і не візьмемося за мечі. Та ми про це подбаємо! Будьте певні, ми й на коней сядемо, і за мечі візьмемося!»

В романі ці слова належать сподвижнику молодого Генріха Наваррського гуманістові Мішелю де Монтеню, але у контексті часу, коли вони були написані, звучать як думки, вистраждані самим письменником-антифашистом. В дилогії було багато таких слів, образів, ситуацій, які викликали аналогії з сучасністю. Але ніколи ці аналогії не здавалися штучно нав'язаними, надто прямолінійними. Історичний роман Генріха Манна став найдосконалішою, художньо довершеною формою відтворення історії, а не алегорією сучасності. Герої цього твору — це не переодягнені в історичні костюми люди двадцятого століття, вони мислять і діють у дусі свого часу. Принцип історизму — конкретність зображення суспільних процесів і того, як своєрідно вони втілюються у долях людей певного періоду, певної країни, певної соціальної групи,— провідний принцип роману про короля Генріха IV. Манна не цікавила реконструкція епохи французької реформації сама по собі, цей час привернув увагу письменника не тому, що він був барвистий і драматичний, багатий на яскраві людські характери та бурхливі пристрасті. Безумовно, Манн-мислитель прагнув наблизити до своїх читачів-сучасників такий історичний досвід, який міг би допомогти їм у боріннях XX століття, і саме в добі Генріха IV він вбачав придатний для цього матеріал. Йому були однаково чужі і модернізація історії, і її музейно-дріб'язкове відтворення. Хоча зразу ж треба відзначити як актуальне звучання роману, так і глибоку вірогідність цього монументального історичного полотна — і в цілому, і в деталях.

Епоха, так повно і соковито змальована на сторінках дилогії, багато разів була предметом художнього осмислення. Спочатку її відобразили митці-сучасники, ті, що брали безпосередню участь у подіях, великі майстри пера і пензля. В Іспанії в роки, про які йдеться у романі німецького письменника, жив і творив Сервантес, в Англії — Шекспір. Коли Генріх Бурбон, смаглявий хлопчик з Наварри, вперше з'явився при французькому дворі, у сусідніх Нідерландах лютували іспанські поневолювачі, очолені герцогом Альбою, і один з найбільших художників світу Пітер Брейгель, прозваний Мужицьким, у своїх картинах відтворював біль і гнів загарбаної ворогами країни. Постать зрілого Генріха — короля Франції — увічнив могутній талант Пітера Пауля Рубенса, хоча політичні події завадили художникові здійснити свій намір — створити живописну «Генріаду», великий цикл картин про життя і подвиги Генріха IV. Образи аристократів і простих селян, заможних буржуа і вчених-гуманістів, суворих солдатів і працьовитих ремісників, кардиналів у пурпурі і жебраків у лахмітті дійшли до нас у сотнях жанрових та релігійних картин, портретів, намальованих сучасниками «народного короля». На полотнах, малюнках, гравюрах майстрів європейського Ренесансу та раннього барокко ми бачимо постаті Карла IX та Катерини Медічі, Маргарити Валуа, Генріха д'Анжу, Єлизавети Англійської, Філіппа II, зображених в усьому їхньому блиску й пишноті, величі або духовній ницості, красі чи потворності, силі чи слабості. Цей величезний художній матеріал, літературний та образотворчий, став у пригоді всім тим письменникам, які через століття звернулися до бурхливого, напруженого, трагічного й творчого, революційного й фанатичного XVI століття, доби пізнього Відродження, яке, за влучним висловом Енгельса, потребувало титанів і породило титанів щодо сили думки, пристрасті й характеру, щодо багатогранності і вченості.

В епоху романтизму і становлення критичного реалізму, коли історія владно увійшла в художню літературу, були написані книги, в яких ожили події і люди другої половини XVI століття. Шіллер розповів про похмуру Іспанію жорстокого тирана короля Філіппа II у своєму «Доні Карлосі», а про єлизаветинську Англію — в трагедії «Марія Стюарт». Меріме і Дюма звернулися у «Хроніці Карла IX» та в «Королеві Марго» до тих самих людей і подій, які через сто років знов оживуть під пером Генріха Манна.

Мудрий реаліст Меріме намагався передати дух доби. Його приваблювало зображення руху великих людських мас. Як історик-хроніст він прагнув зрозуміти рушійні сили суспільної боротьби, розгадати причини, які призвели до жахливої різанини в ніч святого Варфоломія, до братовбивчих кривавих зіткнень, що затопили ненавистю і болем французьку землю. Меріме був сином

свого часу, коли письменники йшли шляхом, прокладеним в історичній художній прозі романами Вальтера Скотта. Як і англійський письменник, він сміливо вводив своїх вигаданих персонажів у коло справжніх історичних осіб, змушував їх рухатися у річищі реальних подій. Але, як і у Вальтера Скотта, в романі Меріме дуже велике місце посідає приватна історія вигаданого героя, його любовні пригоди, і для багатьох читачів особливий інтерес становила саме захоплююча інтрига «Хроніки Карла IX». Вона ж, ця інтрига, за якою, затамувавши подих, стежили і стежать все нові й нові генерації молодих читачів, передусім приваблює і в романі Олександра Дюма-батька. Обидва знаменитих письменники широко використовували праці вчених істориків, першоджерела, архівні документи, мемуари тощо. Меріме написав серйозну передмову до своєї «Хроніки», в якій обгрунтовував концепцію, покладену в основу роману, перш за все концепцію Варфоломіївської ночі. Він писав: «За моїм глибоким переконанням, різанина була ненавмисною... все вказує на те, що це велике знищення не було наслідком змови короля проти частини свого народу. Варфоломіївська ніч здається мені непередбаченим стихійним народним повстанням... Одне слово, для того, щоб фанатики кинулись різати своїх співвітчизників, що впали у єресь, треба було, щоб хто-небудь став у них на чолі і крикнув: «Бий!», ось і все».

Щодо Дюма, то в його романтичній концепції історії головну роль завжди відіграють інтриги окремих особистостей, наділених позитивними чи негативними людськими якостями; підступність Карла IX, кровожерливість королеви-отруйниці Катерини Медічі, легковажність молодого наваррця Генріха або самовідданість закоханого Ла Моля — ось від чого залежить розвиток подій в романі «Королева Марго».

Генріх Манн з його величезною ерудицією, найрізноманітнішими знаннями майже з усіх сфер суспільного життя добре знав і глибоко вивчив усі відомі історичні матеріали, твори своїх попередників, романістів і драматургів. В молодості письменник не зразу вирішив ким бути. Довгий час він хотів стати живописцем і відтоді назавжди зберіг замилування образотворчим мистецтвом. Безумовно, звертаючись до епохи громадянської війни у Франції, він якнайширше ознайомився з безмежним багатством іконографічних матеріалів того часу, які зберігаються в найкращих музеях світу. Але, звичайно, цього ще недостатньо, треба було мати чітку концепцію доби, надзвичайно складної і сповненої суперечностей, в якій і досі багато неясних або сумнівних моментів, так би мовити, білих плям на історичній карті. Важко вимагати від Генріха Манна справжнього марксистського розуміння всіх хитромудрих переплетінь класових і релігійних відносин другої половини

XVI століття у Франції. Але в оцінці людей і подій ми знаходимо в дилогії навдивовижу багато правильного. Активна громадська діяльність письменника-демократа, спілкування з найпередовішими людьми свого часу, спільні виступи з комуністами у багатьох питаннях, передусім у справі боротьби з фашизмом і захисту світової культури від коричневої чуми — все це зробило погляд письменника на далекі історичні події чужої, але близької йому Франції дуже пильним і ясним. На відміну від своїх відомих попередників на ниві красного письменства, що змальовували ті ж події, Генріх Манн до мінімуму звів постаті вигадані, всю широту сцени в своєму романі він віддав персонажам історичним. Головна мета, яку ставив перед собою письменник, вимагала від нього приділити найбільше мистецької уваги особі Генріха Бурбона, короля Наварри, врешті абсолютного монарха Франції. Для письменника взагалі характерна така побудова твору, коли основне світло падає на одну якусь постать, що завдяки цьому досягає яскравості і монументальної виразності. В дилогії такою постаттю є, звичайно, її титульний герой. Але поруч з ним письменникові стало хисту створити надзвичайно живі, об'ємні, психологічно багатогранні, масштабні образи його ворогів, друзів, тимчасових попутників, тих, кого він кохав, з ким боровся, кого ненавидів і зневажав.

Зупинимось, хоча б коротко, на характеристиці основних подій, які стали змістом першої частини дилогії — «Молодих літ короля Генріха IV», та на постатях дійових осіб бурхливої історичної драми того часу. В тритомній «Історії Франції», випущеній видавництвом «Наука» в 1972 році, про добу Генріха Бурбона пишеться, що цей період часто приводив істориків до діаметрально протилежних оцінок — і релігійних воєн взагалі, і гугенотського руху зокрема. Відомий буржуазний вчений минулого століття Мішле розглядав ці події з погляду радикальних політичних діячів як визрівання прогресивних буржуазних ідей, а гугенотів вважав «славними захисниками свободи, що подають через низку віків руку героям Французької революції». В книзі «Феодальна аристократія і кальвіністи у Франції», що вийшла 1871 року в Києві, історик Лучицький вбачав у гугенотському русі, взятому в цілому, типовий вияв феодальної реакції, спрямованої проти абсолютизму і централізму. В тогочасних умовах абсолютизм і централізм були прогресивним явищем, і сучасні радянські дослідники схиляються до думки, що рацію мав скоріше Лучицький, аніж Мішле. Хоч які були б окремі діячі у таборі гугенотів, наприклад, такі чесні, некорисливі і прямолінійні, як адмірал Колінъї, хоч які були б ті безіменні селяни-протестанти, що приєдналися до гугенотської армії із зброєю в руках захищати свої домівки, плоди своєї праці від католицьких солдатів-грабіжників,— об'єктивно вони відстоювали спра-

ву, яка йшла проти історичного поступу, підтримувала відцентрові тенденції великих аристократів, котрі прагнули бути повновладними володарями окремих частин Франції. За своїм соціальним складом французька реформація, як вказується в «Історії Франції», була буржуазною, частково плебейською, але ніколи не стала селянською, вона не мала достатньої сили для збройного виступу. А ті, хто виступав із зброєю в руках, хто виявляв активність і організаційний талант — то були дворяни, що дбали про свої інтереси і лише тимчасово зв'язували свою діяльність із кальвіністським рухом. Якщо порівняти реформацію французьку з реформацією в сусідній Німеччині, де революційні селяни виступали під знаменами антифеодальної боротьби, то стає ще більш зрозумілою слабкість і обмеженість першої. Те саме можна сказати, й порівнюючи французький рух з національно-визвольною боротьбою народу Нідерландів, яка за своїм характером була справжньою буржуазною революцією. Якщо взяти до уваги вищесказане, стає зрозуміло, що абсолютна королівська влада на цьому конкретному історичному етапі була єдиною альтернативою феодальній роздробленості, нескінченним чварам між окремими багатими і сильними феодалами, які не припиняли громадянської війни, а війна руйнувала ремесло і торгівлю, знесилювала народ, робила Францію залежною від іспанських Габсбургів або англійського королівського дому. Надзвичайно несприятливим для країни було те, що більш як три десятиліття коло керма влади стояли представники династії Валуа, нездарні і жорстокі володарі, які не мали ні енергії, ні сили міцно тримати це кермо у своїх руках. Чотири сини Катерини Медічі, королеви-отруйниці, боролися за королівський трон. Перший з них, Франціск II, зійшов на нього у п'ятнадцять років, а помер у шістнадцять. За його панування країною правила його мати і могутні Гізи. Ця аристократична сім'я претендувала і після смерті Франціска на провідну роль у державі. Другий син Катерини Медічі, Карл IX, робив спроби позбутися залежності від своїх могутніх і підступних родичів, але його плутана, нещира й безініціативна політика призвела лише до загострення становища всередині держави. Карл IX помер у 1574 році. Його молодший брат, герцог Анжуйський, під іменем Генріха III королював 15 років, з 1574 по 1589. Це був найжорстокіший і найпідступніший з усіх дітей королеви. Він привів країну на грань катастрофи. Розпуста й аморальність його оточення, безмежні розкоші, в яких жив він сам і його двір, викликали обурення простих людей, що платили на все це з кожним роком все більше й більше податків. Наприкінці свого правління Генріх III опинився проти більшості нації. Дійшовши до відчаю, він наказав зарізати свого тезка Генріха Гіза, що весь час загрожував королівській владі. Але

терористичні акти, такі як убивство Гіза та його брата, не могли не викликати загального обурення. Похорон Гіза перетворився на справжній бунт, учасники якого вигукували лозунги проти династії Валуа. Через кілька місяців після вбивства братів Гізів монах Жак Клеман пробрався у табір короля і заколов останнього Валуа кинджалом. Четвертий брат, герцог Алансонський, помер ще раніше. Таким чином, єдиним, хто міг претендувати на французький королівський трон, залишився Генріх Наваррський.

З дитячих років син Антуана Бурбона і королеви Наваррської Жанни жив при королівському дворі у Парижі. Катерина Медічі завжди хотіла мати під своїм наглядом людину, в якій південні гугеноти вбачали свого вождя. Генріх кілька разів тікав з Парижа, але щоразу мусив повертатись у свою «позолочену клітку». Перший раз він надовго застряв у Луврському палаці, коли вісімнадцятилітнім юнаком одружився з дочкою Катерини Медічі красунею Маргаритою Валуа. Весільне свято було замислене як своєрідна пастка для Генріха і дворян-кальвіністів з його оточення. Через кілька днів після пишного весілля паризькі католики піднялися вночі на калатання дзвонів усіх церков і перебили тисячі гугенотів, яких вони захопили зненацька, так що більшість узагалі не могла чинити опір. Ця страшна різанина увійшла в історію під назвою Варфоломіївської ночі, як одна з найпохмуріших її сторінок. Генріх і його найближчий соратник Конде врятувались лише завдяки тому, що перейшли у католицтво. Відтоді для Генріха почалися страшні роки приниження і покори. Про все це і розповідає дуже докладно Генріх Манн у своєму романі.

Образ Генріха Наваррського — найбільша удача письменника. Генріх показаний завжди в русі, в процесі становлення його характеру й світогляду. Ми бачимо його сміливим хлопчиком, який у рідній Наваррі живе життям вільним і щасливим, бавиться з дітьми простих селян, він такий самий засмаглий, мужній і вправний, як ці маленькі горяни. Те, що життя змалечку привчало Генріха переборювати труднощі, те, що з нього ніколи не виховували випещеного аристократичного нащадка, загартувало хлопця, допомогло йому витримати такі випробування, в яких інший, мабуть, опустив би руки. Спілкування з простими людьми, їжу яких він їв, біля багать яких він сидів, наблизило Генріха до тієї частини гугенотів, що була носієм найдемократичніших ідей та ідеалів.

Історичний Генріх IV відрізнявся від образу, створеного Г. Манном. Він був жорстокий у боротьбі за владу, брав участь у придушенні селянських заворушень, виступав як речник інтересів середнього і дрібного дворянства. Але хоча письменник, безперечно, ідеалізує свого героя, загалом він не відходить від історичної

правди, показуючи його як вождя, що мріяв про силу і славу Франції й розумів, що для цього потрібний мир всередині держави, припинення релігійної ворожнечі; мир і спокій забезпечать економічний розвиток країни, добробут її громадян. Хоч Генріх і був зв'язаний з одним класом, він спромігся зрозуміти справжні інтереси нації загалом. По суті, найжорстокішу війну він вів проти сепаратистських тенденцій, проти сваволі великих феодалів, що були так само байдужі до питань релігії, як і сам Генріх, і розпалювали полум'я громадянської війни в своїх політичних інтересах. Реальний Генріх IV не був постаттю ідеальною, але не випадково саме він увійшов в історію, а також у фольклор як «добрий», «народний» монарх. Про нього співали пісні, складали легенди і казки. В романі Ромена Роллана «Кола Брюньйон», де йдеться про події вже після смерті Генріха IV, ремісник Кола з любов'ю згадує покійного короля і каже про нього такі слова: «Король сірий, капелюх сірий, вбрання сіре (крізь дірки лікті світяться), верхи на сивому коні, волосся сиве, очі сірі — все сіре, і на грудях, і на спині, а щиро золото всередині».

Нема потреби переказувати зміст першої частини дилогії — вона в руках читача. Але варто, хоча б побіжно, згадати, як розвиваються події в другій частині, що носить назву «Зрілість короля Генріха IV». В кінці першого тому ми розстаємося з героєм на порозі його зрілості. Він витримав великі випробування, звільнився з багаторічного луврського полону, мечем і мудрістю завоював частину французької землі і, що значно важливіше, своєю добротою, людяністю завоював серця багатьох простих людей Франції. Він дочекався свого часу — залишився єдиним законним претендентом на французький трон. Перші сиві пасма з'явилися в його волоссі, глибока мудрість і толерантність прийшла до нього з віком і досвідом. Але боротьба ще далека від завершення. Щоб стати справжнім королем Франції, треба підкорити своїй волі Париж. Друга частина дилогії розповідає про боротьбу за столицю, яка «варта обідні», про великі гуманістичні плани Генріха IV і перші кроки до їхнього здійснення,— як Нантський едикт, що припинив релігійний розбрат, зміцнення економіки і фінансів країни, як цілий ряд реформ, що поліпшували становище селянства. Йдеться в «Зрілості» і про велике кохання Генріха до Габрієли д'Естре й трагічну смерть молодої жінки, про друге одруження короля з Марією Медічі, або, краще сказати, з її великим капіталом, золотом, що так потрібне було державній казні. І про завжди напружену дипломатичну гру, боротьбу з відкритими й прихованими ворогами, і про розчарування в зрадливих друзях, втрати найближчих, найдорожчих людей, і про необхідність розгадувати хитромудрі підступи, розплутувати сіті небезпечних інтриг, ударем-

нювати замахи на власне життя. Останній замах королю не вдалося спинити. Він загинув 14 травня 1610 року від руки релігійного фанатика Равальяка, людини, керованої єзуїтами.

Побудова роману «Молоді літа короля Генріха IV» і всієї дилогії дуже стрункa і виважена в усіх деталях, хоч на перший погляд здається по-барочному складною і примхливою. Події розгортаються у хронологічній послідовності як етапи життя людини і суспільства. Генріх Манн обирає для свого масштабного полотна яскраві, часто контрастні барви. Багато сцен виписані з суто живописною колористичною майстерністю і великою емоційною силою. Візьмімо, наприклад, картину заручин Генріха й Маргарити, витончено гарну, як старовинний гобелен, або сцену в Луврі, коли католики-переможці після Варфоломіївської ночі брутально знущаються з ув'язненого наваррського Королика, барвисту й пишну і водночас похмуро-гротескну. Дуже лаконічно, але з могутньою експресією створює письменник-реаліст картину Варфоломіївської різанини. Він відмовляється від натуралістичних подробиць, щоб з іще більшою напругою і пристрастю передати суть події. Внутрішнє напруження, драматизм притаманні багатьом епізодам роману, так само як і глибока філософська мудрість, тонкий психологізм.

Перша частина дилогії пройнята світлим і свіжим відчуттям молодості. Оптимізм Генріха, його віра в майбутнє, в своє велике покликання створюють загальний мажорний настрій книги всупереч кривавому і страшному, що відбувається на її сторінках. Розповідаючи про життя і діяльність однієї людини, Манн дає епічну картину всієї доби французького пізнього Відродження. Автор переносить дію з гірської Наварри в багатолюдний Париж, з Луврського палацу до сільського млина, він розповідає про життя придворних розпусників і збіднілих гугенотських вояків, про сміливі атаки королівської кінноти і мудрі диспути письменників-гуманістів з отсчення Генріха. Завжди він знаходить вдалий тон, ту міру мовної стилізації, яка допомагає уникнути архаїчного в мові і водночас виразно передає колорит епохи. Генріх Манн, як і його брат Томас, завжди був дуже чутливий до світу речей. Мертві предмети оживали, ніби розквітали під його пером. Він умів розповісти про архітектурний ансамбль Лувру, про одяг чи зброю з таким знанням, так мальовниче, що виникає чіткий, пластичний образ.

Але найбільшим майстром письменник був у створенні людських характерів. Манн не раз виявляв особливий інтерес до тих явищ дійсності, до тих людських типів і характерів, які до нього ще не були предметом художнього дослідження. По-новому розкриває він і ті характери, які вже відтворювала література. Якщо порівняти постать Генріха IV у Дюма з тим образом, що карбує в нашій

свідомості Манн, вражає контраст між двома зображеннями тієї самої людини. Здається, начебто незначна двовимірна фігура раптом стала об'ємною і в дивовижний спосіб виросла, набрала живих барв, сповнилась тим людським змістом, який не може залишити людей байдужими.

Герої Манна — завжди своєрідні особистості, і навіть ті, що здаються зовсім простими, примітивними, не бувають схематичними, пласкими. Особливо ж цікавлять письменника мислителі, шукачі істини, люди складного внутрішнього світу, багатого духовного життя. Саме таким постає на сторінках роману головний герой і його друзі. Автора «Молодих літ короля Генріха IV» завжди хвилював процес становлення неповторного світу, мікрокосму, який ми називаємо людською особистістю. З непідробним інтересом стежив письменник-психолог за єдиним у своєму роді формуванням індивідуальності.

Майстерно використовує автор новітні досягнення європейської психологічної прози XX століття. Він постійно вживає невласне-пряму мову, що допомагає відтворити потік думок героїв. Часто розповідь у третій особі майже непомітно переходить у висловлювання від першої особи, що створює особливий ефект наближення героя до читача. Психологічно кожен характер розроблений дуже докладно, так що перед нами постають живі люди у всій складності неповторних своїх індивідуальностей. Генріх Манн полюбляє супроводити той чи інший образ його лейтмотивною характеристикою. Наприклад, коли згадує Карла IX, то майже щоразу підкреслює його крихкотілість, брезкліть, його нещирий косий погляд; коли на сторінках роману з'являється Катерина Медічі, письменник звертає нашу увагу на її велике, сіре, непорушне обличчя, жирні руки вбивці. Такі ж підкреслені риси зовнішнього чи внутрішнього обличчя пов'язані з постатями д'Алансона і Маргарити, Коліньї і Гіза, десятків інших персонажів, якими так густо засолені сторінки дилогії.

Генріх Манн глибоко емоційно відчуває стихію французького Відродження, витонченого і брутального, розпусного і цнотливого, цинічного і сповненого великих фанатичних пристрастей. Відчуває він його і в мові, використовуючи лексичні засоби, які передають своєрідність документів доби, способу мовлення представників найрізноманітніших прошарків населення, жителів півночі і півдня, купців, аристократів, селян, воїнів. Тонка і вдумлива мовна стилізація, яка ніде не впадає в архаїзацію, допомагає краще відтворити колорит часу. Кожен розділ книги закінчується коротким moralité — висновком, написаним вишуканою французькою мовою. В ньому автор у стислій, поетичній формі підводить підсумок того, чого навчився його герой на етапі життя, обмеженому

рамками розділу. Художні засоби роману такі багаті, що їх дослідженню можна присвятити цілий науковий твір. Кожен уважний читач відчує цю художню насиченість мови роману, густоту письма, оригінальність авторського бачення світу, авторського погляду, такого гострого і спостережливого.

Художні досягнення Генріха Манна в дилогії незаперечні. Блискучий стиль, величезна ерудиція, філософська глибина роблять цей історичний роман одним з найкращих у літературі критичного реалізму.

Коли гітлерівська Німеччина напала на Радянський Союз, літній письменник у далекому американському вигнанні висловив непохитну віру в перемогу Червоної Армії над фашистською навалою. У грудні 1941 року він надіслав до Спілки радянських письменників листа, в якому були такі рядки: «З першого дня цієї війни я знаю і передрікаю, яким буде її кінець: війська напасника неминуче будуть відкинуті, а Червона Армія почне наступ проти Німеччини... Ви втілюєте в життя ідею, яка в наступному столітті пануватиме всюди. Саме тому ви такі чудові воїни: ваша ідея має перемогти. Я безмежно захоплююсь непохитністю радянського народу, його мужністю, його твердою рішучістю, його самовідданою вірністю справі, яка варта того, щоб заради неї героїчно жити і вмерти».

У повоєнний час Генріх Манн усім серцем разом з тими силами, які будують нову, демократичну Німеччину. Письменник, який написав колись знаменні слова про те, що «новий гуманізм буде соціалістичним», що «література йде неухильно до робітників, бо вони шанують людяність, захищають культуру»,— цей письменник не міг не вітати створення на німецькій землі першої держави робітників і селян. Генріх Манн готувався повернутись на батьківщину, він мріяв жити і працювати на землі Німецької Демократичної Республіки, взяти участь у дальшому будівництві нової соціалістичної культури, шляхи для якої він прокладав своєю творчістю. Смерть (Г. Манн помер 12 березня 1950 р.) перешкодила йому знову побачити рідну землю. Коли все прогресивне людство святкувало століття з дня народження великого німецького письменника, трудящі НДР відзначили цей день як справжнє свято національної культури. «В німецькій соціалістичній державі,— казав В. Ульбріхт,— ми любимо і шануємо Генріха Манна як великого письменника-реаліста, творчість якого належить світовій літературі... як бойового публіциста і передового борця справжньої соціалістичної демократії, як вірного друга і союзника робітничого класу, як засновника нашої літератури соціалістичного гуманізму і реалізму, як благородну людину, що всі сили віддала справі гуманізму і щастя людей».

У Радянському Союзі творчість Генріха Манна завжди користувалася великою популярністю в читачів. Десятки разів виходили окремі його твори, восьмитомник прози Манна розійшовся тиражем 165 тисяч примірників. Все нові і нові переклади кращих творів письменника з'являються мовами народів СРСР. Генріх Манн — творець і гуманіст — живе й нині, він наш соратник у боротьбі проти сил міжнародної реакції, мілітаризму, буржуазного націоналізму за перемогу Людини, за майбутнє, за демократію і соціалізм.

Кіра ШАХОВА

І. ПІРЕНЕЇ

ПОХОДЖЕННЯ

Хлоп'я було мале, гори — височезні. Від стежини до стежини воно видиралось угору навпростець крізь хащі папороті, що духмяніла на осонні й холодила в затінку, коли воно лягало перепочити. Тут стриміла скеля, по той бік — ревів водоспад, що ринув із піднебесної височіні. Озирай очима порослі лісом гори — гострозорими очима, що розрізняють між деревами аж ген на далекому стрімчаку невеличких сірих сарн! Блукай поглядом у запаморочній глибіні синього неба! Задерши голову, кричи дзвінким голосочком з радості життя! Бігай босими поженятами, бігай без упину! Дихай, промивай тіло теплим, легким повітрям! Такі були перші клопоти і втіхи хлоп'яти. Звали його Анрі [1].

У нього були малі товариші, не тільки босоногі та простоволосі, як він, а часом і обшарпані чи напівголі. Від них тхнуло потом, зіллям, димом, як і від нього, і хоч хлоп'я жило не в халупі чи печері, як вони, та йому подобалося, що дух від нього такий самий. Вони навчили його ловити птахів і пекти їх на вогнищі. Разом з ними підсмажував Анрі на гарячих камінцях свою скибку хліба і їв її, натерши часником. Адже від часнику виростеш великий і завжди будеш здоровий. Допомагає цьому й вино; і діти пили його, де не трапиться. Вино текло в жилах у всіх — у селянських дітлахів, у їхніх батьків, у цілого краю. Мати доручила Анрі одній родичці й вихователеві, щоб він ріс так, як увесь його народ; а втім, і тут, у горах, малий жив у замку. Замок той звався Коараз. А край — Беарн. А гори — Піренеї.

Мовою там говорили лункою, повноголосою, з розкотистим «р». Мати Анрі, коли в неї настали пологи, на бажання свого батька заспівала духовну пісню до діви Марії: Adjudat me a d'aqueste hore [2]. Така була в їхньому краю говірка — майже чиста латина. Тож хлоп'яті неважко

---

[1] Очевидно, під впливом німецької мови у нас склалася традиція називати французьких королів Генріх I, Генріх II і т. д. Але по-французькому це ім'я звучить Анрі (Henri), і Г. Манн, порушуючи відповідну німецьку традицію, пише Henri, а не Heinrich. У перекладі збережено цю особливість оригіналу. *(Прим. перекл.).*

[2] Хай поможе мені в цю годину *(південнофранц.).*

було вивчитись говорити по-латинському — тільки говорити. Дід заборонив, щоб Анрі вчили й писати: мовляв, на те буде час, воно ж іще мале.

Поки нагорі в Коаразі малий Анрі балакав по-латинському й лазив по гірському лісі, ганяючись за невеличкими сарнами, званими isards, що ніяк не давалися піймати, старий Анрі д'Альбре помер унизу в своєму замку в По; і, може, в ту саму мить, коли дід захрипів востаннє, онук радісно завищав, купаючись із хлопчаками й дівчатками в потоці нижче велнкого водоспаду, що рясно сипав іскристими бризками.

Його страшенно цікавили дівчатка, їхнє тіло. Всім, ну геть усім різнились вони від нього самого: не так роздягались, не так рухались, не так говорили й дивились, а надто не такі були в них ноги, стан, плечі. Одна дівчинка, в якої вже розвивалися груденята, вабила його особливо, і він вирішив боротися за неї. А боротись, як він помітив, треба було; бо сама вона обрала не його, їй дужче подобався інший хлопчик, рославіший, з вродливим і дурним личком. Чому — Анрі не допитувався, та ці гарні створіння, дівчатка, мабуть, і самі того не знали, зате він добре знав, чого хоче.

І ось менший хлопчик викликав більшого помірятися силою: хто перенесе дівчинку через потік. Він був хоч і неглибокий, але бистрий, і слизькі кругляки на дні перекочувались під ногою, коли необережно ступити. Отож суперник зразу послизнувся, і дівчинка була б шубовснула в воду разом з ним, якби її не підхопив Анрі. Він знав у цьому потоці кожен камінець і таки переніс її на той бік, напружуючи всю свою силу: дівчина була важча за нього самого — невеличкого, худенького хлопчика. На тому боці він поцілував її в уста — вона з несподіванки й не опиналась,— а тоді сказав, набундючившись:

— Тебе переніс через потік принц Беарнський!

Мала селючка глянула йому в осяяне захватом личко й зареготала. Той глузливий регіт болюче шпигнув його в серце, проте не погасив запалу. Хоч дівча вже перебігло назад до свого змоклого невдахи-зальотника, та Анрі ще вигукнув:

— Aut vincere aut mori! [1]

Це був один з тих висловів, що навчив його вихователь, і Анрі сподівався хтозна-як вразити ним товари-

[1] Перемогти або вмерти! *(Лат.)*

шів. Та знов його спіткало розчарування: селянським дітлахам байдуже було й до принца, і до його латини. І про перемогу, і про смерть вони однаково не знали. Що йому лишалось робити? Він увійшов назад у потік і навмисне впав у воду, передражнюючи недотепу-суперника. І пику скорчив таку саму пришелепувату, і закульгав достоту як той, і залаявся таким самісіньким голосом — перекривив його так вдало, що насмішив усіх. Навіть чарівне дівча не втрималося, засміялось!

Тоді Анрі відвернувся й швидко пішов геть. Йому було лише чотири роки, але він уже розумів, що таке успіх. Та хоч він його досяг, у серці в нього змагалися різні почуття. Задоволення помстою не стерло спогаду про поразку. Тоскний щем не минав, хоч як Анрі бадьорився.

Незабаром мати забрала синочка до себе, і перший час у нього тільки й мови було, що про ту дівчинку. Дід уже помер, і Анрі сказали, що він його більш ніколи не побачить. Та Анрі дужче смутило, що дівчинка далеко і їй не можна прийти.

— Мамо, ну скажи, хай її привезуть. Я з нею оженюся. То дарма, що вона більша, я ще виросту.

Тільки нове враження раптом угамувало його тугу. Він побачив молоденьку материну фрейліну.

У їхньому замку в По держали невеликий двір, схожий скорше на численну родину. Старий д'Альбре був просто собі провінційний поміщик. Він мав міцний замок — а останнім часом ще й гарно, зі смаком оздоблений. З балкона видно було глибоку долину, всю у виноградниках, оливниках та гаях, що тішили око; поміж ними звивалася блискуча стьожка річки, а за долиною здіймались угору Піренеї.

Гори, аж до вершин порослі зеленим лісом, тяглись навдивовижу щільним пасмом, як стіна, і велика втіха була дивитись на них, а надто їхньому власникові. Старий провінційний поміщик володів цим боком Піренеїв разом із долинами та передгір'ями й з усім, що тут виростало: збіжжям, плодами, худобою й людьми. Він володів найпівденнішим куточком західної Франції: Беарном, Альбре, Бігором, Наваррою, Арманьяком — одне слово, старою Гасконню. Він мав титул короля Наваррського і був би, мабуть, лиш васалом короля Франції, якби той мав неподільну владу в своєму королівстві. Проте все воно, з півночі до півдня, вже віддавна було розколоте католиками й протестантами. І це давало таким-от удільним

володарям, як король Наваррський, щонайкращу нагоду скинути з себе залежність і збройною рукою відняти в сусіда скільки пощастить,— бодай навіть один пагорок, засаджений виноградом.

Але ім'ям обох тих ворожих вір по всій країні ще й грабували та лили кров. Відмінність у віровизнанні в ті часи брали так близько до серця, що вона робила з людей, яких не різнило більше ніщо, найзапекліших ворогів. Деякі слова, наприклад «обідня», впливали на людей так жахливо, що інколи брат не розумів брата й робився для нього зовсім чужий. Природною річчю здавалося кликати на підмогу швейцарців та німців. Ці чужинці, аби тільки вони визнавали ту віру, що треба, тобто ходили до обідні чи, навпаки, не ходили, вважались ріднішими за співвітчизників-іпаковірців і діставали право брати участь у грабунках та пустошенні.

Таке завзяття всього населення у релігійних справах було на користь принаймні ватажкам. В ім'я своєї віри — байдуже, поділяли вони її насправді чи ні,— вони могли розбоєм і гвалтом збільшувати свої володіння або хоч досить розкішно жити на дурняк на чолі своїх самоправно збитих загонів. Декого усобна війна виводила в люди, хоча більшості вона несла тільки втрати. Зате тій більшості лишалися її переконання.

Старий д'Альбре був добрий католик, одначе не затятий. Він ніколи не забував, що і його піддані-протестанти теж плодять дітей, а з тих дітей виростають сумлінні робітники, обробляють землю, платять податки й примножують багатство краю та його володаря. Тому він не боронив їм ходити на проповіді, а його солдати охороняли пасторів так само, як і капеланів. Можливо, він гадав також, що дедалі більша кількість протестантів-реформатів, які називали себе гугенотами, скорше сприяє, ніж шкодить його власній незалежності, бо королівський двір у Парижі був аж надміру католицький. А сам він належав якраз до тих удільних володарів, які споконвіку ревно дбали, щоб король Франції не вбився в занадто велику силу. Останнім часом вони використовували для того гугенотство, цю свіжу, молоду віру, що пізнала істинного бога зблизька, одначе не стала від цього лагіднішa.

Гугеноти були бунтівники не лише проти духовної, а й проти світської влади. І в Беарні селяни вже вимагали, щоб хтось їм показав, де в святому письмі згадується про податки. А як ні, то вони й не платитимуть! Та ста-

рий д'Альбре добре знав, як з ними повестись, він і сам був їхньої породи. Вони любили погаласувати, проте розум держали при собі. І вояки були добрі, але в бою не забували про свою вигоду.

Старий, як і вони, ходив у береті, коли не мусив надівати шолом і панцер, і любив свій край, як самого себе,— тільки оцю найближчу околицю, що її він міг осягти зором та всіма іншими чуттями. Коли мав народитись його онук Анрі, він подбав, щоб те відбулось у замку в По, і його дочці Жанні довелося задля того перервати подорож. Старий не вдовольнився тим, що вона в пологах співала гасконською говіркою «Adjudat me a d'aqueste hore», щоб онук виріс бадьорим хлопцем. Щойно немовля з'явилось на світ, дід дав йому понюхати беарнського вина, признав свою плоть і кров по тому, як мале хитнуло головою, а тоді ще потер йому губи часником.

Жанна д'Альбре вже двічі народжувала синів, та їм не судилося жити, а ось цей, третій, виростав здоровеньким, і тому старий відписав дочці всі свої володіння й титул. Отже, тепер Жанна стала королевою Наваррською. Її чоловік, Антуан де Бурбон, командував полками короля Франції, як його далекий родич і генерал. Він майже весь час був у походах. Жанна палко його кохала, поки він не почав заводити собі полюбовниць; одначе надій на нього ніколи не покладала, до того ж він був недовговічний. А вона замірялась куди вище, ніж міг дозволити собі він: адже її мати була рідна сестра Франціска Першого — того короля, що йому так не пощастило в бою з Карлом П'ятим під Павією, проте у своїй країні він примножував володіння корони вельми успішно.

Тому Жанна д'Альбре була надзвичайно велика пані, і краї Беарн, Альбре, Наварра, з яких складалось її королівство, не задовольняли її. Тодішній король Франції з дому Валуа мав чотирьох живих синів, і в Бурбонів, бічної парості, не було ніяких шансів дуже скоро зійти на трон. І все ж таки Жанна зважилась передректи своєму синові Анрі найнеймовірніше майбутнє — про це потім згадували з подивом, ніби вона мала хист ясновидіння. А вона просто була шанолюбна. Ця пристрасть зробила з тендітної жінки непохитно тверду людину, і заповіт її згодом багато важив у синовій долі.

Забравши малого сина з Коараза до себе, Жанна насамперед почала розповідати йому історію свого роду. Вона не звертала уваги на те, що Анрі раз у раз тулився

до вродливої панни фрейліни або втікав босоніж, як у горах, до дітлахів на вулицю, до тих загадкових створінь, дівчаток, що так його цікавили. Жанна не була спостережлива, не вміла бачити дійсності, вона весь час витала у мріях, як часто буває з хворими на легені. Вона ніжно пригортала однією рукою малого Анрі, що радніш вибрикував би, як козеня, а другою обіймала ще меншу його сестричку Катрін. Біляву голову королева Жанна ласкаво схиляла між їхні голівки. Обличчя в неї було вузьке, з тонкими рисами, бліде, брови стражденно супились над темними очима, на чоло вже лягли ледь помітні зморщечки, а кутики уст почали опускатись.

— Незабаром ми поїдемо до Парижа,— сказала вона.— Бо наше королівство повинне стати більшим. Я хочу приєднати іспанську половину Наварри.

— То чом ти не забереш її? — спитав малий Анрі. Тоді поправився: — Нехай тато її завоює.

— Наш король, що в Парижі, у дружбі з іспанським королем,— пояснила мати.— Він навіть попускає, щоб іспанці нападали на нашу землю.

— Е ні, я не попускатиму! — зразу вигукнув Анрі.— Іспанія мій ворог, і я з нею ніколи не помирюся! Бо я тебе люблю! — додав він палко й поцілував матір. У неї аж сльози покотилися з очей на напівоголені груди, і синочок пригорнувся до них, мов утішаючи її.

— А чого мій тато весь час тільки слухається короля Франції? Я такий не буду! — запевнив він підлесливо, бо відчував, що матері ці слова приємні.

— А можна й мені з вами поїхати? — спитала його сестричка.

— І панну візьмімо з собою,— зажадав Анрі.

— А наш татусь буде там із нами? — знову спитала Катрін.

— Може, буватиме й з нами,— промурмотіла Жанна й підвелася з високого крісла, аби не відповідати на дальші розпити.

ПОДОРОЖ

Трохи згодом королева Жанна перейшла до нової віри. Це була неабияка подія — і не тільки для її невеличкого королівства, яке вона тепер по змозі обертала в протестантство. Ця подія додала духу прихильникам нової віри і

посилила її вплив усюди. А тим часом Жанна вчинила так лиш тому, що її чоловік Антуан і в походах, і при дворі заводив собі все нових коханок. Він був колись протестантом, але не мав досить твердості, щоб устояти в новій вірі, й повернувся в католицтво; тому вона зробила навпаки. Може, її спонукала змінити віровизнання й щира побожність, але насамперед вона хотіла кинути виклик і своєму зрадливому подружжю, і паризькому дворові, й усім, хто її ображав чи стояв їй на перешкоді. Її син мав колись стати великим королем, але досягти цього він міг тільки на чолі протестантського війська,— мати своїм шанолюбством збагнула те дуже рано.

Коли нарешті настав час вирушати в дорогу, королева Жанна обняла сина й сказала:

— Ну, ось ми й від'їжджаємо, тільки ти не думай, що це буде розвага. Бо ми їдемо до міста, де майже всі дишуть лихим духом на нашу віру й на нас. Не забувай цього ні на хвилину. Тобі сім років, ти вже розумний. А ти знаєш, що ми вже колись їздили до королівського двору? Ти був тоді ще зовсім малий, нічого не пам'ятаєш. Може, батько твій пригадав би, та він давно забув і пустив на вітер усе, що було колись.

Вона поринула в тужні мрії. Анрі смикнув її за руку й спитав:

— А як тоді було при дворі?

— Покійний король був ще живий. Він спитав тебе, чи хочеш ти бути його сином. Ти показав на свого батька й відповів, що твій тато ось. Тоді його величність знову спитав, чи хочеш ти стати його зятем. Ти відповів: «Авжеж, хочу»,— і відтоді при дворі кажуть, ніби ти заручений з королівною. Цим вони хочуть нас підкупити. Я тобі це розповідаю, щоб ти не все брав за чисту правду й не дуже їм довіряв.

— Оце діло! — вигукнув Анрі.— То я вже маю жінку! А як її звати?

— Марго. Вона ще дитина, як і ти, і ще не може ненавидіти й переслідувати нашу віру. Та однаково навряд чи ти одружишся з Маргаритою Валуа. Її мати, королева, дуже лиха жінка.

Анрі побачив, як змінилось материне обличчя на саму згадку про королеву Франції. Він злякався, і той ляк умить розбудив його уяву: він ніби навіч побачив страхітну нелюдську пику, скарлючені пальці-пазурі, товстий костур і спитав:

— Вона відьма, еге? Вона вміє чаклувати?

— Так, вона б рада й чаклувати,— підтвердила Жанна.— Та це ще не найгірше.

— Вона дихає вогнем? Їсть малих дітей?

— І те, й те робить, та не завжди воно їй удається. Бо, на наше щастя, бог покарав її за лиху вдачу, обділивши розумом. Тільки гляди, сину, щоб про все це нікому ні слова.

— Ні, матусю, я нікому нічого не скажу й стерегтимуся, щоб вона мене не з'їла.

В ту хвилину Анрі, зачарованому витворами власної уяви, й на думку не спадало, що він зможе колись забути і свої, і материні слова.

— А передовсім — держися твердо істинної віри, тієї, що я тебе навчила! — сказала Жанна щиро й водночас із погрозою в голосі. Малий знову злякався — тепер іще дужче.

Це було перше, що почув Анрі від своєї матері Жанни д'Альбре про Катерину Медічі. Незабаром вони справді вирушили в дорогу.

Попереду їхав великий старий ридван, обтягнений шкірою, а в ньому принців вихователь Ла Гошері, двоє пасторів і кілька слуг. За ним — шестеро озброєних вершників, усе дворяни-протестанти; далі оббита червоним оксамитом карета королеви — у ній сиділа сама Жанна з двома дітьми й три придворні дами. Замикали поїзд знов же дворяни-протестанти верхи на конях.

На початку подорожі все було таке, як удома: мова, людські обличчя, краєвиди, страви. Анрі та Катрін, його менша сестричка, перегукувались у віконце з дітлахами, що в кожному селі бігли за поїздом. Через липневу спеку вікон у каретах не спускали. Кілька разів спинялись ночувати на своїх землях, зокрема в Нераку — другій столиці Наваррського королівства; там увечері зібралось усе протестантське населення, пастори виголошували проповіді, люд співав псалми. Потім якийсь час дорога вела через Гієнн, колишню Аквітанію, де столиця — Бордо; намісником короля Франції вважався там Антуан Бурбон, Жаннин чоловік. А далі вже почалася чужина.

Перед очима стелились краї, що ніколи й уві сні не снилися синові Піренеїв. Як чудно вбираються тут люди! А як вони говорять! Усе розумієш, а відповісти по-їхньому не вмієш. І річки повноводі, не пересохлі, як завжди буває влітку. Ніде не видно жодної оливи, навіть вислюч-

ка побачив дуже рідко. На ночівлях подорожні лишалися самі серед чужих, незнаних людей, і протестанти ставили біля дверей варту: хіба можна довірятись тутешнім католикам? Учора пастори спробували проповідувати, але вороже стовпище прогнало їх із пустки-молитовні, що стояла далеко за містом; навіть самій королеві Наваррській із дітьми довелось поквапно втікати. Тим більше радості було, коли траплялося містечко, де переважали їхні однов'ірці. Тоді Жанну зустрічали як посланницю істинної віри, її дожидали, звістка летіла попереду неї; всі хотіли бачити її дітей, і вона мусила показувати їх народові, піднявши високо на руках. Пастори виголошували проповіді, люд співав псалми, а потім починався бучний бенкет.

На вісімнадцятий день подорожі вони переправились біля Орлеана через Луару. Саме місто вони обминули, і озброєні вершники-гугеноти їхали, тісно оточивши королевину карету, а ще тісніш обступили її, коли з'явились посланці королеви Франції. То були придворні, що гречно привітали Жанну, але вони привели з собою охорону з католиків, і та охорона зажадала їхати ближче до карети, ніж гугеноти. Ті й не думали поступитись, і врешті дійшло до справжньої сутички. Малий Анрі вихилився з віконця й підбадьорював своїх, гукаючи до них рідною беарнською говіркою, що її парижани не розуміли. Несподівана злива розборонила супротивників: вони вимушено зареготали й утихомирились. Над незвичними деревами, тополями, нависало похмуре небо. Серпень тут віяв прохолодою і якимсь незатишком.

— А що то за чорні вежі, мамо, і чого вони горять?

— То сонце сідає за Сен-Жерменським замком, куди ми оце їдемо, синочку. Там живе королева Франції. Ти ж пам'ятаєш усе, що я тобі казала і що ти мені обіцяв?

— Пам'ятаю, матусю.

ПЕРШІ ЗУСТРІЧІ

Отож Анрі зразу повівся як молоденький півник,— гордо й задерикувато. Правда, спочатку він бачив самих слуг, але ті слуги забрали його від матері, і тільки вихователь лишився з ним у кімнаті. А тоді подали на стіл м'ясо, багато-багато м'яса! Коли й другого дня йому знов принесли на сніданок саме м'ясо, він почав притьмом

вимагати дині — адже вдома, на півдні, вони саме поспівали. Дивь не було, він заплакав, не схотів їсти нічого, і його, аби розважити, повели гуляти в сад. Тим часом уже передощило.

— Я хочу до матусі. Де вона?

Йому сказали: «У пані Катрін»,— і Анрі злякався, бо знав, що це королева. Більше він не допитувався.

На ньому було найкраще його вбрання, його супроводило двоє дворян — вихователь Ла Гошері та ще один беарнець, Ларшан. Вийшли на лужок, і Анрі побачив, що назустріч йому простують троє інших хлопців. Біля них теж був почет, тільки численніший. Анрі зразу помітив, що вони поводяться не так, як хлопчаки, охочі побавитись, надто ж найстарший — він крутив станом і гордо задирав голову, немов дорослий придворний пан. Його білий берет був прикрашений перами.

— Панове, що це за птиця? — спитав Анрі через плече.

— Уважайте! — шепнули його супутники.— Це король Франції.

Ось обидва гурточки спинились один перед одним; юний король стояв навпроти малого принца Наваррського. Він стояв нерухомо й чекав, щоб Анрі підійшов. А той не поспішаючи розглядав його. Карл Дев'ятий мав на собі не тільки білого берета — він весь був у білому. Шию його огортали пишні білі брижі коміра; голову, наче вмощену в ті брижі, він трохи повернув набік і дивився скоса. Його погляд, проникливий і сумний, ніби промовляв: «Знаю я тебе. Мені вас усіх доводиться знати, я й не радий».

Анрі відчув, що йому стає весело — вперше, відколи він тут. Він був би зареготав, але з-за спини йому ще раз шепнули: «Уважайте!» Тоді семирічний хлопчик спершу будьдючно випнув груди перед дванадцятирічним, а потім уклонився йому аж у ноги й півколом махнув правою рукою над самою землею. Вдруге, втретє вклонився він так Карлові з правого, з лівого боку, тоді ще й ззаду, аж дехто з Карлового супроводу захихотів. Одначе Ларшан, дворянин із почту Жанни д'Альбре, поважно став перед Карлом на одне коліно й пояснив:

— Ваша величносте! Принц Наваррський ще ніколи не бачив великого короля.

— А сам він ніколи ним не буде,— сказав Карл, ніби впустив ті слова, і зразу міцно стулив губи, над якими нависав м'ясистий ніс.

Тоді Анрі розсердився; його лагідні, приязні очі зблиснули, і він вигукнув:

— Глядіть, не скажіть цього при моїй матері, та й при ванній, що править замість вас!

Ті слова, як на королівські вуха, вже були образою, і панове позад Карла Дев'ятого аж злякались. А сам він тільки заплющив очі; але в ту мить затямив собі дещо назавжди.

Анрі відразу й заспокоївся і невимушено звернувся до двох інших хлопчиків.

— Ну, а ви? — спитав він підбадьорливо, бо вони здались йому якось дивно збентеженими. Це від того, що він ще не скуштував придворного виховання.

— Мене називають монсеньйором,— сказав перший із двох малюків, однолітоқ Анрі.— Такий у мене титул, бо я найстарший із братів короля.

— А мене звуть просто Анрі.

— О! І мене теж,— по-дитячому жваво закричав монсеньйор, і обидва хлопчики зацікавлено обдивились один одного.

— А динь у вас нема? — спитав Анрі, не гаючись.

Менший з королевих братів засміявся на ті слова, мов на жарт. Видно було, що малому не часто випадає радіти й сміятись.

Діти стояли під деревом, і десь високо в його гіллі заспівала якась пташка. Всі троє позводили очі вгору. А оглянувшись, побачили, що король уже простує далі й весь почет за ним. Обидва супутники принца Наваррського завели розмову з королівськими придворними й забули про нього. Анрі шепнув:

— Треба пороззуватись.

Умить він скинув черевики й подерся по стовбуру. А долізши до гілля, сказав тим двом:

— Ось зараз я щезну. А ви що, боїтеся?

Та коли він справді зовсім сховався серед листя, й вони не захотіли відставати: роззулись і теж полізли на дерево. Анрі пояснив їм:

— Тут нас нізащо не знайдуть. Вони шукатимуть нас повсюди, а ви тим часом поведете мене... я скажу куди. Ні, ні, не видирайте пташенят! Хіба ви не бачите, що це жовтодзьобі? Отакі самі змостили гніздо у мене перед вікном удома, в По.

Кілька придворних вернулися, роззираючись кругом, тоді порадились і рушили в інший бік. Троє хлоп'ят умить

позлазили з дерева, і нарешті Анрі дістався з ними, куди хотів, тобто на город. Жадані овочі лежали на чорній землі; він сів просто долі, зарив у землю руки й босі ноги і радісно прошепотів:

— Ой, гарно ж тут!

Бо повітря пахтіло городнім зіллям, і Анрі відчував на язику його смак — і цибулі, й салати, й часнику.

— Ну, а ви що? — спитав він.

Ті двоє стояли й дивились на свої вгрузлі в пухкий грунт ноги.

— Тут земля, брудно,— відказали обидва.

Та Анрі вже побачив городника. Впізнавши принців, той простолюдин нишком подався геть.

— Іди сюди, а то погано буде! — гукнув Анрі.

Тоді чолов'яга, зігнувшись у поклоні, підійшов до них.

— Ножа маєш? Вибери найспілішу диню.

Аж ум'явши добру половину дині, Анрі заявив, що вона водяна й кисла.

— Кращих у вас нема?

Городник почав виправдовуватися, що літо, мовляв, дуже дощове.

— Я тобі прощаю,— сказав Анрі. Тоді заходився розпитувати його про город та як йому живеться, а сам тим часом доїдав диню.— Приїзди до нас у Наварру, я тобі дам наших динь покуштувати! — похвалився він.— Ну, чого рота роззявив? Не знаєш Наварри? Це такий край, більший за Францію. І дині у нас здоровезні.

— І черево в тебе! — обізвався другий Анрі, якого називали монсеньйором. Бо його новий кузен ум'яв цілу диню сам-один. І навіть спитав:

— Може, почати ще одну?

— Ненажера,— кинув Анрі Валуа, однак це йому дарма не минулось. Анрі Бурбон гукнув:

— А ось я тобі носака дам! — І вже підняв ногу. Та не встиг він підвестись, як другий Анрі чкурнув навтікача. За ним, рюмсаючи, побіг його менший братик. Анрі зостався переможцем.

Повз нього пробігло кролятко, і він кинувся ловити його. Кролятко сховалось, Анрі знов його сполохав, але воно ніяк не давалось у руки. Він уже засапався, бігаючи.

— Анрі!

Озирнувшись, він побачив свою сестричку, а поруч неї стояла ще одна дівчинка. Вона була старша за Катрін — ровесниця йому. Анрі здогадався, хто це, але спершу не

міг промовити й слова від подиву. Сестричка пояснила:

— Ми шукаємо тебе. Марго хотіла тебе побачити.

— Ви завжди такий замурзаний? — спитала Маргарита Валуа, сестра короля.

— Та це я дині їв,— відповів Анрі й враз засоромився.— Стривайте, я й вам принесу.

— Дякую, я не можу.

— А, вже знаю! Шкода забруднити таку гарну сукню.

Марго всміхнулась, подумавши: «І обличчя. Цей селюк і не бачить, що я підмальована».

Яка то була дівчинка! Анрі ще ніколи не бачив такої. Катрін, його сестричка, що її він так любив, здавалася поруч неї якоюсь пастушкою, хоч була в святковому вбранні. Щічки у Маргарити цвіли, як троянди або гвоздики,— та й ті ще могли б позаздрити. Біла сукенка щільно облягала стан, а нижче роздималася цупким широким дзвоном і вся аж мерехтіла від золотого гаптування та барвистих самоцвітів. Черевички були теж білі, тільки на них налипло трохи землі. Враз надумавшись, Анрі став навколішки й губами пообдирав ту землю. Тоді підвівся й сказав:

— Руки в мене не дуже чисті.

Сказав не вельми приязним голосом, бо помітив, що дівчинка гордовито посміхається. Тому ж таки він відвів сестру трохи набік і зашепотів до неї — але досить голосно, щоб чула й Марго:

— Ось зараз я задеру їй сукню, подивлюся, чи такі в неї ноги, як у всіх дівчат.

Посмішка на личку в юної принцеси застигла. Тоді він ще додав:

— А який у неї ніс довжелезний! Веди її назад, Катрін.

Принцесине личко плаксиво скривилось. І зразу Анрі став дуже чемний.

— Панночко, я просто дурний сільський хлопчисько, а ви справжня пишна панна,— сказав він запобігливо. А його сестра повідомила:

— Вона вміє по-латинському.

Анрі звернувся до Марго стародавньою мовою й спитав, чи вона вже заручена з якимсь принцом. Та відповіла: «Ні»,— і так він дізнався, що матуся, певне, розповіла йому казку, що все те їй наснилось. Одначе подумав: «Чого нема, те ще може бути». А поки що відзначив:

— Ваші два брати втекли від мене.

— Мабуть, вони злякались вашого запаху. Від принців так не тхне,— відказала Маргарита Валуа і наморщила свого задовгого носа.

Анрі Бурбон образився й запально спитав:

— А ви знаєте, що означає «Aut vincere aut mori»?

Вона відповіла:

— Не знаю. Але я спитаю в матері.

Обоє з викликом дивились одне на одного. Та враз мала Катрін злякано озвалась:

— Глядіть, он хтось іде.

До них справді йшла якась дама, очевидно, придворна, може, навіть принцесина вихователька, бо вона спитала несхвально:

— З ким ви розмовляєте, панно? Що це за хлопчиська-замазура?

— Та це нібито принц Наваррський,— відповіла Маргарита.

Дама відразу зробила низенький реверанс.

— Ваш батько вже приїхав, принце, і хоче вас бачити. Тільки спершу треба вмитися.

СУПРОТИВНИЦІ

А тим часом його мати Жанна д'Альбре вела розмову з Катериною Медічі. Та була надзвичайно люб'язна, виявляла готовність до згоди й намагалась обминати всі дражливі питання. Але протестантка в запалі навіть не помічала того — чи просто вважала за хитрощі.

— Наша віра ніколи не змириться зі своїми ворогами! — вперто твердила вона. І присягалась: — Якби у мене в одній руці було моє королівство, а в другій син, я б і їх воліла кинути в безодню морську, ніж поступитися.

— Е, що там віра,— казала огрядна чорнява Медічі худенькій білявій д'Альбре.— Час уже нам братися й за розум. Через наші нескінченні усобиці ми втратимо Францію, бо я мушу пускати в країну іспанців, щоб дати раду вам, протестантам. А я ж зовсім не почуваю до вас ненависті і, якби можна, рада б відкупити у вас вашу віру.

— Еге, ви таки гідна дочка флорентійського міняйла,— зневажливо відказала Жанна. Те, що довелось вислухати їй самій, здавалося їй ще багато образливішим. Та Катерина нітрохи не збентежилась.

— Це ж ваше щастя, що я італійка! Французька католичка не запропонувала б вам таких вигідних умов миру. Ваші одновірці матимуть повне право вірити й молитись по-своєму, а крім того, я надам їм надійні захистки — укріплені міста. Нехай тільки вони кинуть розпалювати ворожнечу до католиків і нападати на них.

— Я бог гніву, каже господь!

Збурена до глибини свого єства Жанна схопилася з крісла. Зате Катерина сиділа собі спокійно, згорнувши м'ясисті, в ямочках руки, внизані перснями.

— Ви гнівні того, що вбогі,— сказала вона.— З війни ви маєте зиск. А я дам вам грошей, то й нащо буде воювати?

Таке безмірне нерозуміння й зневага довели Жанну до нестями. Вона трохи не кинулася з кулаками на цю гладуху. Затинаючись, вона вигукнула:

— А скільки ви платите полюбовницям мого чоловіка, щоб вони підбивали його воювати проти нашої віри?

Катерина тільки головою покивала — немовби вона саме цих слів і сподівалася. Ось воно, нарешті, випливло! Вона просто ревнива дружина, ця подвижниця віри! Відповідати було зайве: ця білява жінка, схожа на козу, однаково б нічого не почула. Не владаючи собою, вона поточилась до стіни і, немов зомліла, впала на велику скриню. В ту мить відчинилися двері — розмальовані, позолочені, але окуті залізом. Варта стукнула алебардами об підлогу, й до зали ввійшов король Наваррський. Він тримав за руки обох своїх дітей.

Антуан Бурбон виступав, похитуючи станом,— вродливий чоловік, якого любили жінки. Він робив це просто за звичкою, ще й не здогадуючись, що тут діється. Вікна були в глибоких нішах, і той, хто входив сюди зі світла, опинявся в півмороці й нічого не бачив. Антуан помітив, як біля протилежної стіни щось ворухнулось, і вмить ухопився за кинджал. Тоді королева Катерина щиро засміялася — правда, тихенько, сама до себе.

— Не бійтеся, підходьте сміливіше, Наварро! Пересвідчіться самі, що я не ховаю там убивць — та ще для такого чоловіка, як ви.

Антуан мав би розчути в тих словах щонайвідвертішу зневагу, та для цього він був надто самозакоханий. Тому, не звертаючи більш уваги на підозрілу стіну, він уклонився Катерині й сказав з гідністю:

— Ось мій син Анрі, він просить вашої ласки, вельможна пані.

Про малу Катрін ніби й забули, і вона присоромлено опустила оченята.

Анрі задивився на королеву й навіть забув уклонитися їй. Адже перед ним, посеред великого покою, там, куди падало найбільше світла, сиділа страшна й лиха Катерина Медічі. За всім побаченим у дорозі, за новими знайомствами в саду, а найбільше за днями він майже забув про неї, і аж тепер йому пригадалось, якою він сподівався її побачити. Якби вона мала скарлючені пальці-пазури, горб на спині, загнутий відьомський ніс, отоді б Анрі зразу її впізнав. Та вона була зовсім не така, зовсім звичайна. Під високою прямою спинкою крісла вона здавалася дуже маленькою, та ще й гладка була, мала обвислі білі щоки й чорні очі, наче погаслі жаринки. Вона розчарувала Анрі.

Тоді він жваво обвів очима всю залу — і що ж угледів! О, він мав гостріший зір, ніж його батько, гостріший зір і більше любові. І він прожогом кинувся туди, де зігнулась на скрині Жанна.

— Мамо! Мамо! — закричав він і, ще не добігши, подумав: «Значить, вона таки щось їй заподіяла!»

— Матусю, що тобі зробила ця лиха пані Катерина? — зашепотів він схвильовано, цілуючи матір.

— Нічого. Просто мене взяла млість. Зараз ми встанемо обоє і поводитимемось як годиться.

І негайно зробила, як сказала. Обнявши за плечі малого сина, Жанна підійшла до чоловіка й усміхнулась йому:

— Ось наш син...

Одначе руки з пліч хлоп'яти не зняла.

— Я привезла Анрі, щоб ти його хоч раз побачив, любий мужу, бо ти рідко навідуєшся додому. А насамперед я хочу показати королеві Франції маленького вояка, що колись служитиме їй так само, як його батько.

— От і гаразд,— озвалась Катерина добродушно.— Але як на мене, то я б воліла, щоб ми в усьому королівстві жили мирно, мов одна родина.

— А мені тоді довелось би орати свою землю? — не дуже задоволено спитав полководець Антуан.

— Вам би слід більше дбати про дружину. Вона вас любить, і в неї бувають напади млості, бо їй важко витерпіти без вас. Правда, я могла б дати їй одні ліки.

Жанна здригнулася: вона досить начулась, які ліки готує ця отруйниця.

— Ні, ні! Вже не треба нічого,— заперечила вона квапливо.

Вона ще через силу вставала зі скрині і йшла залою, але тепер уже прикидалась без ніякого зусилля, це в неї виходило само собою, і то незгірш, ніж у Катерини. А та зображувала материнську ласку.

— Я, Наварро, запропонувала вашій дружині свою приязнь і гадаю, що й вона прихильна до мене так само, як я до неї.

А в Жанни майнула палка, жагуча думка: «Постривайте, виросте мій син, тоді я ще завдам вам гарту. Я ще скручу вам в'язи, хай-но мій син виросте. Ця крамарівна хоче рівнятись до мене, небоги Франціска Першого!»

Одначе захоплений і щирий вираз її обличчя не змінився нітрохи: адже й Катерина, хоч би там що думала, на виду лишалась по-материнському ласкава. Тільки тим виказала себе Медічі, що майже не звернула уваги на обох дітей — навіть на маленьку несміливу дівчинку. Хіба так жінки вдають материнські почуття!

— Я всім серцем ваша вірна приятелька! — вигукнула Жанна, рада, що таки спіймала флорентійку на чомусь.

ЗГАСЛА ЛЮБОВ

Антуан Бурбон щиро тішився тим, що розмова з королевою проминула так мирно. Зоставшися на самоті з родиною в приділеному їм покої, він обняв спершу дружину, потім сина. Синові він показав на невеличкого коника, що його саме проводили під вікном.

— Це для тебе. Хоч і зараз іди сядь на нього.

Анрі вмить гайнув надвір. Сестричка побігла за ним — подивитись, як він їздитиме верхи.

Вираз Жаннииого обличчя вже став зовсім не такий захоплений, як перед Катериною Медічі. Та вельми задоволений чоловік не відразу помітив ту зміну. А Жанна поглянула на нього якось ніби замислено й спитала:

— То як же звуть ту жінку, що з нею тебе майже весь час тепер бачать? Що їздила з тобою в похід та, мабуть, і сюди приїхала?

— О, тобі вже набалакали! — Він навіть осміхнувся самовдоволено, і Жанна насилу стрималась.

— Невже ти все забув? — зненацька спитала вона низьким, грудним голосом. У Жанни часом несподівано з'являвся цей голос — мов з органа, аж занадто сильний і лунький для її слабких грудей. І той голос схвилював чоловіка; він відразу згадав усе, що вона хотіла. Слів було вже не потрібно. Вони з Жанною колись кохали одне одного довго й палко.

Перш ніж дістатись йому, Жанна сама-одна витримала цілу війну, щоб не належати іншому. Вона ще й не знала його, коли її силоміць віддали заміж: її просто віднесли до церкви, бо вона казала, що не може йти, та й справді вбрання на ній було занадто важке від безлічі самоцвітів. Та ще більше важила її воля, хоч Жанна тоді була майже дитина. І хоч її одружили силоміць, однаково, хай і через кілька років, настав день, коли вона зазнала щастя з тим, кого жадала. Проте низочка днів розквіту пролетіла; рано відцвіла вона сама, рано відцвіло і її щастя. Тепер їй лишився тільки син, але це було щось більше, ніж вона будь-коли мала. Якби ж то Антуан схотів це зрозуміти! Адже у них є син!

Звичайно, Жаннин голос не міг зворушити чоловіка дуже надовго, та й вигляд сердешної також не підживляв спогаду про дні їхнього палкого кохання. Антуана Бурбона надто захоплювали сьогоднішні справи: облога, інтриги, молода полюбовниця. Правда, з півхвилини по тому, як Жанна сказала: «Невже ти забув усе?», йому хотілось обняти її, але то було вже не відродження давнього почуття, а тільки люб'язність, і тому Жанна відпитовхнула його.

Все ж Антуан запевнив її, що вельми задоволений нею і потішений її стриманістю. Жанна йому пояснила, що їй просто не хочеться дістати в їжі чи питві отруту, і дбає вона не так про себе, як про віру.

— А ти, чоловіченьку, як поміркувати, слушно зробив, що вернувся в католицтво й пішов на службу до короля Франції.

— Мені обіцяли іспанську Наварру.

— Її тобі не віддадуть, бо їм потрібна поміч іспанського короля проти нас, протестантів. Із цих твоїх дрібних замірів нічого не вийде, але ж у тебе на думці щось куди більше, тільки ти волієш не говорити про це.

Жанна сказала так, бо їй прикро було думати про нього як про людину посередню, позбавлену високих поривань.

Антуан слухав спантеличено. Він не відповів їй, не заперечив — почасти від збентеження, а почасти жаліючи її, бо подумав, що вона трохи схибнулася з розуму. А Жанна, хоча вже не вважала його за гідного обняти її, все ж хотіла, щоб у справах їхнього дому між ними збереглася довіра. Вона сказала:

— Франція неминуче колись матиме короля-протестанта. Адже в нас найбільше рішучості, бо наша віра істинна. А що є в них? Підстаркувата, обрезкла жінка, яка ні в що не вірить.

— Тільки в астрологію,— підхопив він, радий, що між ними є згода хоч би в чомусь. Одначе додав:— Але ж у неї троє синів!

— Вона народила їх дуже пізно, довго була неплідна. Та й поглянь ти на тих трьох хлопців, котрі ще живі! — непохитно провадила Жанна.— Адже четвертого вже нема, помер у шістнадцять років, пробувши на троні лише сімнадцять місяців. Правда, його брат Карл править уже на кілька місяців більше, але очі в нього немов у столітнього діда.

— Після нього лишиться ще двоє,— зауважив Антуан.

— У такої матері й вони довго не проживуть. Що це за жінка — і очей не зведе, коли у двері ввійде дитина. Королівство існує для неї тільки доти, доки вона сама жива. Якби вона мала віру, то знала б, що рука господня благословила її лоно не лише на сьогодні й на завтра, а на віки віків!

Жанна д'Альбре вимовила ці високі слова спокійним, але твердим голосом. Чоловіка її охопив і подив, і якийсь аж острах. Аби знов відчути твердий грунт під собою, він сказав:

— А ти б нагадала пані Катрін, що покійний король заручив нашого сина з її дочкою.

— Вона сама мені нагадає,— відповіла Жанна,— і я ще подумаю, чи підійде для мого сина принцеса з такого напіввимерлого роду.

Антуан нарешті роздратувався.

— Як тобі важко догодити! Адже покійний король був здоровісінький, він загинув на турнірі. Хіба Валуа винні, що італійка Медічі погано ростить їхніх дітей?

— Скажи вже зразу й про ті ганебні звичаї, що вона принесла з собою до цього двору! — зажадала Жанна.

Хоч Антуан передчував подружню бурю, він не зумів приховати своїх почуттів. Все його тіло нездоланною

солодкою млістю нагадало йому про ті втіхи, яких він зазнав із жінками при цьому дворі; і те можна було прочитати в нього на обличчі.

Жанна, щойно така лагідна й розважлива, раптом спалахнула й почала кричати та читати йому проповідь. Мовляв, ідолопоклонниці-католички люблять тільки плоть. А люди істинної віри чисті й суворі, і в руках їхніх залізо й вогонь, щоб вигубити гнилизну.

О ГОСПОДИ, ЯВИ СВІЙ ВИД!

Може, голос її чути було аж у передпокої; так чи інак, а двері несподівано розчинилися, з'явилось кілька дворян-протестантів, і вони оголосили, що до замку прибув адмірал Коліньї, він уже піднімається сходами, вже близько, ось він уже тут. Усі розступились, протестантський полководець увійшов і на знак вітання приклав руку до грудей. Король Наваррський навіть схилив голову перед цим старим чоловіком, а тим самим і перед партією, на чолі якої той стояв. Інші тільки використовували її для своєї вигоди, але в нього на гнівному й скорботному чолі лежала печать некорисливої мученицької суворості.

Жанна д'Альбре обняла адмірала. Саме його вона ще потребувала зараз, щоб цілком віддатися своєму запалові. Вона покликала всіх своїх людей, обох пасторів, сина й дочку. Сина вона підвела до адмірала, він поклав праву руку на голову Анрі й не знімав її, поки промовляв перший пастор. А той говорив зрозумілими кожному, недвозначними словами про недалеке царство боже. Наш час настає! Всі почули ці слова, байдуже, вимовлено їх чи ні. Люди штовхались у повнісінькому покої, кожен хотів наперед, уже вхопити, уже заволодіти — всією владою, всім багатством, та ще й на славу божу!

Другий пастор завів хорал: «О господи, яви свій вид!» За ним підхопили всі, і в співі тому лунало завзяття, надія, зневага до смерті й певність перемоги. Бо де ж це вони співали так голосно, де утверджували так зухвало свою справу? У власному домі королів Франції! У них стало на це зваги, і вони зважились!

Коліньї обома руками підніс принца Наваррського над головами, щоб малий на все життя увібрав у себе, затямив, що тут діється і що це за люди. Адже то складали

велику присягу безстрашні борці за віру. Анрі поділяв їхні почуття, він був глибоко зворушений, бо бачив, що його матуся плаче, і теж заплакав. Зате його батько, боячись наслідків цієї прекрасної, врочистої сцени, звелів позачиняти всі вікна, і задуха в покої стала майже нестерпна.

Все це було досить небезпечне порушення меж дозволеного, і Жанна згодом сама те зрозуміла, чоловікові не довелося довго втлумачувати їй. Вона вирішила власкавити королеву Катерину якими завгодно поступками, бо навряд чи можна було сподіватися, що пані Катрін — так звали флорентійку при дворі — не доповіли про ту сцену. Та коли дві добрі приятельки побачилися знову, виявилось, що одна нічого не знає про негожу поведінку другої або воліє вдавати, ніби не знає. Замість показувати Жанні свою недовіру, королева-мати попросила в неї допомоги проти своїх ворогів.

Найгрізнішу небезпеку для королівського дому становили Гізи, лотарінгський рід, що мав претензії на трон. Жанна розуміла, що проти них маленька родина Бурбонів вважається нестрашною. Гізи виставляли себе куди ревнішими католиками, ніж королева, та ще й були багаті. І те, й друге сприяло їхнім замірам, і вони вже почали вдавати з себе перед паризьким людом рятівників королівства. А вбогих наваррських володарів тут ніхто не знав, вони прибули з далекої провінції, до того ж єретицької й бунтівничої. Пані Катрін щоразу, побачивши Жанну д'Альбре, починала благодушно муркотіти, немов стара кішка, і Жанна почувала себе приниженою, одначе не виявляла того.

Вона була розумна й погоджувалась на все, чого хотіла від неї стара кішка. А та провертіла дірку в стіні свого кабінету й підглядала та підслухувала, про що там розмовляють Антуан Бурбон з кардиналом Лотарінгським, чи не замишляють чого проти неї. І Жанна мусила підглядати й підслухувати разом з нею, хоч один з тих, за ким вони стежили, був її чоловік. Щоправда, річ була не в ньому, бо його ніхто не боявся; та якраз це й було найпринизливіше, хоча Жанна нічим того не виказувала. Стара кішка боялася глави роду Гізів, багатого кардинала, що міг підкупити всіх, хто їй служив, зокрема короля Наваррського. А втім, цьому досить було пообіцяти іспанські Піренеї — а потім не віддати; обіцянка ж нічого не коштує.

Катерина, а з нею й Жанна дізналися про багато інтриг, бо кардинал приймав у Антуановому покої, що здавався йому найбезпечнішим, ще й інших людей. Жанну дивувала чоловікова легковажність. Мабуть, він навіть не розумів усього; крізь дірку в стіні вона бачила по його обличчю, що думками він десь біля коханки. Для неї це була ще одна підстава не остерігати його, не викривати перед ним своєї приятельки Катерини. Жанна навіть постановила собі ніколи не спускатись до прилюдної сутички з Антуановою коханкою. Отак силкувалась вона вгамувати свою запальну вдачу, бо інтереси її сина й істинної віри вимагали, щоб вона жила у злагоді зі старою кішкою.

І все ж те, чого вона боялася, сталось: та жінка, дружина одного маршала, зустрілася їй і навіть зважилась відрекомендуватися, ще й чекала, що Жанна привітає її поцілунком. Попри всі свої мудрі постанови Жанна цього не стерпіла. Адже кожна година, яку проводив у обіймах цієї жінки, на її оголених грудях єдиний чоловік, за чию любов вона колись боролася, робила Жанну старішою й слабішою! Жанна обурено вп'яла очі в принадне, навіть вродливе обличчя суперниці. Вся облуда життя зринула перед нею, і їй здушило горло. І вона, хоч не хотіла того робити, повернулась до тієї жінки спиною і відійшла.

Але дружина маршала не схотіла проковтнути образу й не відступила. Коли королева Наваррська звернулася з привітанням до іншої, вона, стоячи поряд, сказала досить голосно, з бридкою злісною міною:

— Ах, ти повертаєшся до мене задом? І поцілувати не хочеш? Присягаюся святим Іоанном, тим менше матимеш ти поцілунків від свого чоловіка: вони всі мені дістануться!

Жанні довелося заховатись у тісному гурті дам-приятельок, аби відійти пристойно. Бо її суперниця була жінка дебела, грізна, і сутичка могла скінчитися погано. Кілька придворних-чоловіків, що помітили ту сцену, теж заступили Жанну під час утечі.

Та аж пізніше ця пригода трохи не обернулася для неї справжньою небезпекою. Ще ніколи вона не бачила свого чоловіка такого розгніваного: він погрожував, що зречеться її, навіть ув'язнить, і Жанна знала, що під'юджує його не тільки полюбовниця. Завдяки дірці вона переконалася: кардинал Лотарінгський робить із бідним Антуаном, що хоче, а кардиналова мета була усунути Жан-

ну; адже тоді дім Гізів не матиме більше конкурентів, а протестанти втратять свою королеву.

Жанна чудово розуміла, що шукати захисту вона може тільки в Катерини. Обидві вони чули крізь дірку, як приятелі втовкмачують Антуанові, що він міг би одружитися з молодою Марією Стюарт. То була вдова померлого найстаршого сина Катерини Медічі — одного з її синів, які по черзі називалися королями, тоді як правила державою вона. Катерина, як і Жанна, вважала, що цьому шлюбові слід перешкодити. Їй не потрібен був у родині дорослий чоловік, навіть такий, як добряга Антуан. Щодо цього обидві жінки порозумілись якнайкраще.

Катерині ця справа навіть нагадала про ще один намір — заручити свою дочку Марго з малим Анрі Наваррським. Вона відверто казала, що, коли прийняти в королівський дім найближчого родича, принца крові, й таким чином прив'язати його до себе, королівству з цього буде тільки користь. Один з її астрологів запевнив стару пані Катрін, що це, можливо, наймудріша з її постанов. На жаль, для таких заручин ще не наспів час — діти були занадто малі. Королева-мати засвідчила Жанні свою щирість, обнявши її; одначе в обіймах старої кішки Жанна аж затремтіла. Їй пригадалась одна чутка про цю добру приятельку. Пані Катрін буцімто отруїла одного зі своїх вельмож, щоб віддати його маєтки іншому. А Катерина тої самої миті, пригорнувши Жанну міцніше, сказала:

— Для своїх друзів я на все здатна.

Може, то була випадковість. Але, так чи інак, ці слова ще раз нагадали матері Анрі, як важливо будь-що зберегти прихильність цієї жінки. Та Жаннина душа надто палко повставала проти її власної розважливості, вона ніколи не могла довго держатись розуму. Хоч як намагалась Жанна затаїти свої справжні думки, правда несподівано вирвалась на волю й озивалася вголос. І тоді хирлява королева Наваррська починала говорити владно і гордо, бо ж промовляла від імені істинної віри. Навіть тепер, під час цієї самої розмови, забувши всі страхітні чутки про пані Катрін, вона зажадала:

— Нехай Марго перейде у протестантство! Бо інакше мій син не зможе з нею одружитися.

Вона зовсім не передбачала, як сприйме це стара королева; а та лишилась так само приязна, і тон її став навіть іще більш довірчий. Вона призналася, що й сама думає, чи не перейти з усіма своїми дітьми в нову віру!

Може, протестанти все-таки сильніші, і вона тоді за їхньою допомогою поб'є Гізів! Про саму віру вона й слова не сказала, і Жанна почала їй за те докоряти; але Жаннина проповідь нітрохи не зворушила її доброї приятельки Катерини. Вона просто відповіла, що краще не розкривати карт, а приятелька нехай і далі слухає собі своїх пасторів, тільки при зачинених вікнах.

По цих словах вона відчинила вікно й попросила Жанну виглянути надвір. У саду бавились Марго й Анрі. Він гойдав дівчинку на гойдалці. Марго сьогодні була не в розкішній парадній сукні, а в легенькій, що роздималась за кожним розмахом гойдалки. Анрі сів на землю, і коли Марго пролітала над ним, гукнув:

— А я бачу твої ноги!

— Ні, не бачиш,— відказала згори Марго.

Щоб я з місця не встав! — заприсягся він.

— Неправда.

— А товсті які!

— Зараз мені спини гойдалку!

Та Анрі не послухався. Коли гойдалка нарешті спинилась сама, Марго зійшла з неї, зіпершись на його чемно підставлену руку, а тоді з усієї сили ляснула його по щоці.

— Заробив,— сказав Анрі, скривившись від болю. А потім схопив краєчок її сукні й поцілував.

— Ну, годі! Знов починаєш! — крикнула вона сердито.— Ти весь час такий чемний, такий вихований, а я цього не люблю. Ось сьогодні ти вперше заговорив зі мною так як слід.

— Бо тепер я знаю, що в тебе є ноги, як у всіх дівчат, тільки кращі.

— Нічого ти ще не знаєш. Ось постривай, нехай ми підростемо!

Марго замовкла й тільки дивилась на нього, ворушачи вистромленим між губами рожевим кінчиком язика. Личко її було схоже на персик, тільки не справжній, а намальований на порцеляні. Анрі ніяк не міг добрати, чи вона його дражнить, чи таки сердиться. Щоб уже впевнитися, він схопив її в обійми й силоміць поцілував. Марго аж дух перейняло, і вона щасливо засміялась.

— А ти цілуєшся краще за...

— За кого? — спитав він і тупнув ногою.

— Ні за кого,— ображено відказала вона.

Нагорі пані Катрін зачинила вікно, бо Жанна вже хотіла гукнути сина.

— Наші діти порозуміються,— зауважила огрядна з властивою їй добродушною іронією. Худорлява хворобливо зблідла, одначе стримала себе.

Та після цього вона ревно заходилась виховувати сина, як тоді, коли вони були ще вдома. Анрі давно вже не чув повчань, а тепер мати знов день у день утовкмачувала йому, щоб він ні на мить не забував, що вони прибули у ворожий край, самі проти всіх, боротися за свою віру: захищати її, поширювати, висміювати обідню, зображення святих, і ще багато чого такого. Анрі вірив у матір, і все, що вона казала, відразу поставало перед ним, як живе. Про Марго вона не згадала й словом — мабуть, Жанна соромилась тієї сценки, яку бачила з вікна, і була лиха на Катерину, що їй ту сценку показала.

Та Анрі й сам усе зрозумів; нечисте сумління підказало йому, що має на увазі матуся, і він несподівано заявив маленькій Маргариті з таким виразом, що вона аж злякалася: про її ноги більше мови не буде, бо ті ноги колись горітимуть у пеклі! Марго відповіла, що не вірить, але насправді перестрашилась і згодом спитала в матері, що ж їй діяти.

ПЕРША РОЗЛУКА

Пані Катрін ще й іншими шляхами довідувалася про Жаннині інтриги. Це було неважке діло, бо Жанна не дуже стримувала свого малого сина. Сама протестантка ще силкувалася бути терпеливою та обережною, але від Анрі вона такого зовсім не вимагала, якраз навпаки. Вона покладалась на те, що істина недоторканна, коли виходить із дитячих уст.

Анрі був радісінький догоджати любій матусі, та ще в таких речах, що тішили і його самого, як-от брати на глузи католиків. Він уже встиг зробитися ватажком у хлопчаків і зумів утлумачити їм усім, що нема на світі нічого кумеднішого, ніж єпископи та ченці. Незабаром у його ватазі було вже трохи не все юне покоління двору, і навіть королева-мати не здогадувалася про справжній розмах змови, бо хто ж би наважився сказати їй, що до тієї змови причетні і її сини. Найперше Анрі підбив на нову забавку — перевдягатись духовними особами й у

такому вигляді бешкетувати по всьому замку — найменшого з трьох принців. Вони зухвало перебивали поважні наради, сполохували коханців, та ще й вимагали, щоб їм цілували хрест. Для них то був справжній веселий карнавал, хоча осінь — пора зовсім не карнавальна.

Найменший принц, що мав титул герцога Алансонського, був у пустощах найзавзятіший — правда, він і втікав перший. Але й другий Анрі, монсеньйор, теж, звичайно, захотів бавитись, як усі, а нарешті того ж таки закортіло й Карлові Дев'ятому, християнському королю, главі всіх католиків. Він перебирався єпископом і лупцював загнутою патерицею придворних панів і дам, а вони з шанобливим терпіли все. Сміятися цей підліток не вмів, він тільки бліднув на виду, поглядав скоса ще підозріливіше й розналювався так, що йому аж зле робилось. А хто стояв обіч і невинно радів із того, що підстроїв? Хто ж, як не Анрі Наварра.

Придворні називали малих змовників «пустунчиками» й удавали, ніби вважають усе те за милі жарти. Від пані Катріи усе приховували, поки одного разу перед її дверима зчинився якийсь гвалт, і в неї майнула думка, що це прийшли по її душу. В покої саме не було нікого, крім одного кардинала-італійця, і той уже роззирався, куди б сховатись. Та враз двері розчинились, і увійшов віслюк, а на ньому сидів верхи Анрі Наваррський, убраний у червоне, з усіма знаками високого церковного сану. За ним сунуло багато вельможних юнаків у гостроверхих шапках, з понамощуваними животами, в чернечих рясах усіх орденів; підганяючи острогами своїх віслюків, вони почали гасати по залі, виспівуючи літанії. А котрі не мали віслюка, ті стрибали на спину товаришам, щоб теж їхати верхи, і багато їх падали, перекидаючи меблі; в обшитій панелями залі аж гуло від співу, зойків, тріску дерева, тупоту копит та реготу.

Королева-мати спочатку теж була засміялась — хоч би тому, що побачила не вбивць. Та коли нарешті вгледіла власних синів — хоча принци воліли б не попадатись їй на очі,— терпець їй урвався. Одначе вона нічим не показала того. Вона вдала, ніби тільки прикидається розгніваною, по-материнському суворо нагадала хлопцям, що треба поважати святощі, й звеліла їм знайти собі якусь іншу розвагу. До синів вона окремо звертатись не стала. Лише малого Наварру добродушно ляснула по щоці.

І все ж відтоді Катерина вже знала, чим дише насправді її приятелька Жанна. Сталося це восени, в той самий час, коли обидві приятельки провертіли дірку в стіні. Тепер Катерину цікавило одне: наскільки небезпечною може стати протестантка; а це виявилось аж у січні, коли Жанна цілком відверто поїхала до Парижа, щоб підігріти завзяття своїх одновірців і розворушити їх. Катерина дозволила їм прилюдні проповіді, і зразу королева Наваррська зловжила наданою свободою. Катерина змовчала і далі ставилась до Жанни як до вірної приятельки; вона завжди любила вичікувати до останку. І коли нарешті вирішила, що настав час утрутитись, то зробила це не особисто: накази її передав бідолаха Антуан, ще й гадаючи, ніби то його власні. Жанна мала залишити двір, а що найгірше — без сина.

Батько залишив Анрі в Парижі, щоб він ріс не під материним впливом і став добрим католиком. Ще й двох років не минуло, як той самий батько хотів зробити з нього доброго гугенота. Анрі чудово пам'ятав це, але вголос казати не важився, боявся — і за батька, і за себе. Він уже здогадувався, що в житті існують сильніші мотиви вчинків, ніж проста щирість. Коли мати прощалася з ним, він заплакав — ох, якби вона знала, як гірко і за чим! Йому було шкода її; він не жалів так навіть себе. Адже він завжди найбільше вірив у неї: спершу мати, а вже потім — їхня віра.

І ось Жанна схлипнула, поцілувала сина ще раз — востаннє дозволено їй,— а потім поїхала туди, куди послали її вороги; а його проти її волі віддали до католицької школи. Жанна, правда, зібралась на силі й суворо, грізно застерегла сина, щоб ніколи не ходив до обідні, а то вона не зробить його спадкоємцем трону. І він пообіцяв їй, що не ходитиме, й заплакав із щирого серця, ладний держатися правди й добра; але не тому, що вважав їх найпевнішими,— ні, це для нього вже минулося. Його люба матуся йшла у вигнання за істинну віру. А батько зрікся тієї віри і, певне, зробив так, бо мусив. Батько й мати вже не любили одне одного, вони ворогували між собою і змагалися за нього, і все то були дуже непрості речі, він це відчував. Якби пані Катрін справді мала горб, назури, червоні очі й носа з капкою, тоді б усе легко було зрозуміти. А так маленький хлопчик опинився сам перед непевним, небезпечним світом і незабаром мав у нього вступити!

Його віддали до Collegium Navarra [1], найаристократичнішої паризької школи, де вчились і королів брат, що мав титул монсеньйора, і їхній одноліток із роду Гізів. Обох звали так само, як принца Наваррського, і всіх їх разом кликали «троє Анрі».

— А я знову не був на обідні,— гордо заявив принц Наваррський двом своїм тезкам, коли всі троє зійшлись на самоті.

— Ти сховався.

— Це вам так розповіли? Брешуть вони! Я їм у вічі сказав усе, що думаю, і вони мене злякалися.

— Ого! Роби й далі так,— порадили хлопці, і Анрі в запалі не помітив, що вони під'юджують його навмисне. Він запропонував:

— Давайте знов, як тоді, поперебираємось, понадягаємо єпископські митри й посідаємо на віслюків.

Хлопці вдали, що згодні, а тоді виказали його ченцям-учителям, і наступного разу, коли він відмовився йти до каплиці, його відшмагали й таки повели туди. На тому поки що обійшлося, бо Анрі заслаб: він так хотів цього, що його бажання справдилося.

Під час хвороби біля ліжка Анрі сидів Бовуа — єдиний з людей його матері, якого вона зоставила при сині. Той Бовуа не забарився перекинутись до ворогів своєї королеви, і Анрі помітив, що за хлосту, яку він дістав, треба дякувати не тільки тезкам-принцам; цей шпиг теж виказав його.

— Ідіть геть, Бовуа, я не хочу вас бачити.

— І листа від вашої матері, королеви, теж не хочете прочитати?

І тоді хлопець, на превеликий свій подив, дізнався, що його люба матуся висловлює цьому зрадникові своє задоволення й подяку, бо він повідомляв її про все, що діялося тут. «Підтримуйте мого сина, хай опирається, і не давайте йому забути істинної віри! Ви слушно робите, що деколи доносите на нього ректорові, щоб його карали. Цю жертву він повинен принести, бо лиш так ви зможете лишатися при ньому, а я — сповіщати через вас любого мого синочка, що я збираюся робити».

Далі в листі було ще багато чого, проте Анрі мусив спершу роздивитися чоловіка, що сидів край ліжка. Він думав, що ніколи ще не бачив такого, а тим часом біля

[1] Наваррського колегіуму *(лат.)*.

нього просто досить огрядний добродій із широкими вилицями і плескатим носом. Видно було, що він багато п'є; Анрі й гадки не мав, ніби в ньому може таїтися щось незвичайне. А це, як виявилося, чоловік хитрющий і спритний, хоч на вигляд такий простак, і все ж — вірний слуга!

Пан де Бовуа краще вмів читати з обличчя принца Наваррського, ніж той з його обличчя. Його тьмяні очі на мить ожили, і він лагідним голосом пояснив:

— Навіщо всім знати, хто я такий.

— Та ви, мабуть, і самі цього не знаєте,— хутко відповів восьмирічний хлопчик.

— Уся річ у тому, щоб удержатись там, де ти хочеш бути,— сказав немолодий уже чоловік.

— Я це затямлю,— почав був Анрі й хотів ще сказати: «Але вам я вже ніколи не довірятиму»,— та не встиг. Бовуа несподівано забрав у нього материного листа — вихопив неймовірно спритним, невловимим рухом — і сховав. Тоді сказав уже зовсім інакшим голосом:

— Завтра ви встанете й самі підете до обідні. Раджу вам так зробити, бо ви ще кволий і вам буде важко витримати різку, а чого ж ви ще можете заробити, коли не слухаєтесь.

Бовуа розводився про це доти, доки Анрі почув за дверима, під якими стояло ліжко, човгання чиїхось ніг. Він не повернув голови, а вдав, ніби плаче, і так вони обидва перечекали, поки підслухач не пішов. Потім Жаннин повірник квапливо, потішки, поки ніхто не заважав, переказав принцові, що було далі в материному листі.

Жанна д'Альбре розпочала не більш не менш як відверту усобну війну по всій країні. Вона вже не жаліла свого чоловіка, а отже, й нікого. Їй потрібні були солдати й гроші для її дівера Конде — великого вельможі, що не розрізняв своєї особистої могутності й могутності віри. Але Жанні до цього було байдуже, аби тільки він став на чолі протестантського війська. У графстві Вандом, куди її заслали, вона звеліла грабувати церкви. Щоб добути грошей, ішла навіть на осквернення домовин, і то не будь-чиїх, а чоловікової рідні. Ніщо не лякало її, ніщо для неї не існувало, крім власної волі.

Слухаючи ці звістки, син ніби чув її голос, ніби материні уста палко промовляли у нього над вухом, хоч то був хапливий шепіт чужого чоловіка. Анрі вмить схопився з ліжка, він був уже здоровий. Відтоді він знову терпів усякі прикрощі, аби лиш не ходити до обідні. Часто він,

життєрадісний з природи, забував усе й весело товкся та галасував з іншими хлопцями, не помічав високого темного муру довкола шкільного подвір'я, був вільний, почував себе переможцем. Він щиро вірив, що незабаром вороги прийдуть до нього й благатимуть принижено, щоб заступився за них перед своєю матусею, випросив для них пощаду.

Та вийшло не так. Жанну розбито, їй довелось утікати, але її син не став дожидатись такого кінця. Він стійко опирався від самого березня, одначе першого червня здався. Батько сам повів його до обідні, Анрі заприсягся, що буде щирим католиком, дорослі рицарі ордену цілували його, як свого сподвижника, і Анрі навіть пишався тим. А за кілька днів його матуся поквапно відступила; про те сповістив його Бовуа — сповістив докірливо, хоча сам радив Анрі ще до поразки протестантів перейти в католицьку віру. Втікаючи від ворогів, Жанна з країв на північ від Луари пробилась на свої землі під постійною загрозою, що її захопить генерал Монлюк, якого Катерина послала в погоню за нею.

З якою тривогою думав син про матір під час тієї втечі, як линуло за нею його серце! Він же не послухався її, зрадив, і чи не від того все її нещастя? Їй самій він не важився писати, а посилав листи одному з її придворних, і кожен з тих листів був криком збентеження й болю. «Ларшане, я так боюся, щоб з королевою, моєю матір'ю, не сталося чогось лихого!»

Так було вдень, але вночі дитина спить, і сняться їй пустощі. Адже навіть у денні години Анрі часом бавився й забував про все — і про нещастя, і про те, який він мізерний у цьому світі. Тоді він робив те, в чому ніхто, ніяка недоля не могла йому перешкодити: поборовши котрого-небудь учня, ставав йому коліном на груди. А потім, посміявшися з нього, відпускав. То була помилка — той, кого пощадили, завжди злопам'ятливіший, ніж той, кого покарали. Але цього Анрі довіку так і не зрозумів по-справжньому.

Товариші в школі не дуже його любили, хоч він умів і настрашити, й насмішити. Йому хотілося, щоб вони й поважали його, й сміялися з його витівок, але він не помічав, що коли вони сміються, то вже його не поважають. Він удавав перед ними собаку або, на їхній вибір, швейцарця чи німця: адже міжусобна війна привела чужоземних найманців до Парижа, і він бачив їх. А то якось ви-

гукнув: «Давайте гратись в убивство Цезаря!» Анрі-монсеньйорові він сказав: «Ви будете Цезар». А Анрі Гізові: «А ми з тобою вбивці». І поповз по землі, показуючи товаришеві, як треба підкрадатися до жертви. Анрі-монсеньйор перелякався, закричав і кинувся навтікача, але обидва переслідувачі вже насіли на нього.

— Що ти робиш? — раптом спитав син Жанни.— Йому ж боляче!

— А як же ще його вбивати? — відказав Гіз. Та Цезар тим часом вивернувся з-під нього і, опинившися зверху, почав немилосердно його лупцювати. Наваррі довелося тримати Валуа, щоб той не замордував Гіза.

Анрі був уже радніший блазнювати. Ті двоє не розуміли, що можна битись і водночас не брати цього до серця. Його гра тільки тішила, а вони розлючувались по-справжньому і горлали: «Убий його!»

Він був нижчий за більшість своїх однолітків, мав смагляву шкіру, а волосся русяве, його обличчя й очі були жвавіші, ніж у них, а розум теж меткіший. Іноді всі вони обступали його й розглядали з подивом, ніби щось зовсім чудне: муштрованого ведмедя чи мавпу.

Хоч як його захоплювала буйна уява, він міг несподівано побачити правду; а товариші запитливо перезирались, вони не розуміли, що він каже, бо мова його надто збивалась на рідну говірку. Обидва його тезки якось завважили, що він замість «тарілка» вимовляє «талірка», але не поправили його, а навпаки, самі почали при ньому казати так. Він, звісно, відчував, що вони мають якусь спільну перевагу над ним. У ту пору йому часто снилися сни. Про що? До ранку він забував. Аж коли Анрі збагнув, що нудьгує за домівкою, нудьгує страшенно, нестямно, він здогадався, щó йому сниться щоночі: Піренеї.

КОЛИ ПОМЕР БАТЬКО

Він бачив їх, високі аж до неба, порослі зеленим лісом, уві сні ноги переносили його туди прудко, мов вітер, а на горах він сам робився великий, як вони, як ті гори. Він міг нахилятись аж до замку в По й цілувати в уста свою любу матусю. Від туги за рідним краєм він знову занедужав, як колись через обідню. Спершу гадали, що в нього віспа, але то була не віспа. Батько тоді одвіз його на село, бо Антуан Бурбон знову вирушав у похід і не

хотів зоставляти малого сина в Парижі самого. Анрі не менше боявся й сільської самотності і благав тата, щоб той узяв його з собою до війська. Та Антуан не міг цього зробити хоч би вже тому, що мав там коханку.

Коли він від'їздив, Анрі трохи провів його верхи на своєму конику. Йому несила було розлучитися з батьком, він ще ніколи так не любив цього гарного бородатого чоловіка в бойовому обладунку; адже це його тато, і вони ще разом! Ну ще трохи, ну до роздоріжжя, ну до річки! «Я швидше доїду туди, ось давай навзаклад! Я знаю стежку навпростець! За лісом ми знову з'їдемось!» Так він хитрував, аж поки батько розсердився й відіслав його додому. А за якихось півтора місяця Антуана не стало. Коли на деревах пожовкло листя, до його сина прибув посланець із звісткою, що короля Наваррського вбито.

Принц, його син, трохи не скрикнув, та відразу стримав сльози і спитав:

— Це правда?

Бо він уже встиг звикнути до того, що йому брешуть і наставляють пастки.

— Розкажи, як усе сталося!

Недовірливо вислухав він розповідь, як король наказав принести йому обід до окопа. Пажа, що прислуговував йому, вже поранило кулею. Друга на смерть уразила капітана, що стояв на відкритому місці поряд і справляв тілесну потребу. І треба ж було ще й королю вийти на те самісіньке місце! Ну, і як же інакше — третя куля влучила в короля, саме коли він став до вітру.

Аж тоді в малого Анрі полилися сльози. Він зрозумів, що це правда, бо знав батькову безтурботну відвагу. Йому краялось серце, що сам він був у ту годину далеко, не міг брати участі в бою, не міг поділяти з батьком небезпеку, як цей слуга, татів улюбленець.

— Рафаелю! — заволав він до слуги.— А король мене любив?

— Коли він помирав від рани — вже на судні, що мало відвезти його до Парижа...

— А хто тоді був біля нього? Скажи, я хочу знати!

Слуга не сказав малому, що Антуан помер на руках у коханки.

— Тільки я сам,— запевнив він.— Коли мій пан відчув, що надходить кінець — увечері, о дев'ятій годині,— він ухопив мене за бороду й сказав: «Служи добре моєму синові, а він хай добре служить королю!»

Ніби навіч побачивши перед собою ту сцену, Анрі перестав плакати і теж учепився Рафаелеві в бороду. Йому здавалося, що нема в світі нічого прекраснішого, ніж отак по-геройському вмерти за короля Франції, як його батько Антуан.

Пам'ять про батька визначила наступні два роки в хлопцевому житті. Два роки він не бачив матері. Весь цей час на Жанну прикро тиснув генерал Монлюк; тим тиском пані Катрін досягла того, що з королевою Наваррською можна стало сяк-так ладнати. Пані Катрін була мастачка в таких справах, бо не вміла палко ненавидіти, як Жанна д'Альбре: вона просто діяла відповідно до обставин. Найсильнішим її ворогом лишався рід Гізів, а протестантів удалося поки що приборкати. Тим скоріш вона могла використати їх, а насамперед їхню духовну проводирку. Добре все обміркувавши, пані Катрін постановила ось як.

Юного принца Наваррського зробили правителем провінції Гюєнн, як був колись його покійний батько; дали йому титул адмірала, сто душ охорони, але він мусив лишатися при дворі. А його заступником на півдні призначили, звісно ж, Монлюка — того самого Монлюка, на якого так нарікала Жанна. За те вона дістала змогу виховувати свого Анрі як їй завгодно, хоча й не при собі. Відразу вона прислала йому його давнього вчителя, простосердого Ла Гошері, а взагалі керувати принцом доручено хитрому Бовуа, і до обідні Анрі більш не ходив. Він знову став протестантом, та це його вже не схвилювало.

Він сказав сам собі: «Народився я католиком, матуся зробила з мене гугенота, і ним я залишуся, хоч батько й посилав мене знов до обідні — чи, власне, не батько, а пані Катрін,— і рицарі ордену цілували мене. А якби я тепер виступив на бій разом з людьми істинної віри, як воно мені й годиться,— і серце хлопцеве забилося швидше,— тоді вони вже б не цілували мене. Мені б довелося, чого доброго, самому цілувати їх, бо вони могли б і перемогти нас, а тоді я знову став би католиком. Таке життя».

Серце його забилося ще дужче. «Ні! — подумав він.— Перемогти або вмерти». Цей девіз, «Aut vincere aut mori», він написав навіть на квиточку лотереї, і пані Катрін спитала його, що це означає. Та Анрі відповів, що він не знає.

Анрі вже минав одинадцятий рік, коли його взяли у велику подорож короля Карла Дев'ятого по Франції. Королева-мати вирішила, що час уже всьому королівству побачити її сина, і першого принца крові, Анрі Наваррського, теж треба показати скрізь у Карловому почті — нехай люди бачать, що він, протестант, усе-таки лише васал короля. І хто ж знову перекреслив усі плани хитрої гладухи? Чи принаймні гадав, ніби перекреслив? Жанна д'Альбре. Вона несподівано з'явилась на сцені: приїхала до міста, де саме зупинився двір, приїхала як незалежна володарка, з трьома сотнями кінноти й аж з вісьмома пасторами.

Прибувши, вона трохи помолилась удвох із сином, а тоді зразу напустилась на пані Катрін із докорами та вимогами. Вона, мовляв, залишила сина в приятельки як запоруку згоди, а натомість Монлюк заборонив у Беарні проповіді, та ще й гіршого доводиться чекати — зустрічі Катерини з Філіппом Другим Іспанським, лихим демоном усього півдня і найзапеклішим ворогом протестантської віри. Жанна д'Альбре жадала правди, Жанна домагалася своїх прав.

Та навряд чи хто вмів бути байдужішим до угод, ніж Катерина Медічі, коли ті угоди вже не давали користі. Вона тільки, за своєю звичкою, засміялась сама до себе і сказала: «Люба моя приятелько, ви приїхали, ви у мене, чого ж мені ще бажати!»

І справді, це було дуже до речі, бо Філіпп передав їй, що треба прибрати королеву Наваррську з її володінь, перше ніж він відрядить своїх послів на цей бік Піренеїв. І тому Жанна не домоглася нічого; дали їй трохи грошей на прожиток для її кінної охорони та пасторів і відпровадили знов до Вандомського графства, як два роки тому. А королівський двір рушив далі на південь.

Жанна не могла собі пробачити, що так ускочила в пастку. Одної ночі, коли двір спинився в містечку, де замок був малий і не міг умістити численного товариства, її сина поклали спати в заїзді, на першому поверсі. Серед ночі він схопився: брязнула розбита шибка, і хтось гепнувся на підлогу. Анрі з усієї сили навалився на чужого, поки той ще не підвівся, і закричав на гвалт. Надбігли люди зі свічками, і невідомого добряче потовкли. Та побачивши того чоловіка при світлі, Анрі впізнав його й збентежився.

Він умить збагнув, хто цього чоловіка послав і навіщо. Проте він остерігся признаватись будь-кому, що це матуся хотіла його викрасти. І його вихователь Бовуа теж не прохопився й словом. Обидва тільки часом зажурено перезирались, і старший докірливо хитав головою, а менший понурював очі.

У Провансі є містечко Салон; там у ті часи жив один вельми цікавий чоловік, і Анрі Наваррський познайомився з ним. Якось рано-вранці, коли одинадцятирічний хлопець стояв серед кімнати голісінький, а слуга подавав йому сорочку, раптом увійшов Бовуа, а з ним той чоловік. «Чого це Бовуа хоче? — подумав Анрі.— Чи він лікаря привів? Так я ж не хворий».

А той чоловік питає:

— Де ж принц?

Стоїть за п'ять кроків і не бачить його, голісінького! Бовуа не відповів, він чекає шанобливо — навіть з острахом, можна б сказати, якби Бовуа міг почувати острах. Слуга з сорочкою в руках відійшов у куток. Хлопець відчуває себе якимсь дивно самотнім, оголеним, його видно всього, з усіма вадами, з усім поганим, що є в ньому. Він починає вже побоюватись, чи не скінчиться все тим, що його відшмагають. О ти, старий чоловіче, такий худий, сивий як голуб, із запалими щоками, побач мене нарешті й іди собі!

Та старий давно його бачить, вивчає всю постать і маленьке личко; тільки ніхто цього не знає, бо погляд його затуманений і дивиться ніби здаля, а не з відстані п'ять кроків. До того ж він не стоїть на місці — то відступає, то підступає, штовхає Бовуа, мурмоче перепрошення, взагалі безперестану щось мурмоче і аж надто пізно згадує, що треба вклонитись. Уклоняючись, незграбно махає своїм великим капелюхом і впускає його з руки — під ноги принцові. І тоді Анрі робить щось таке, що не личить його титулові. Сам не знаючи навіщо, він піднімає капелюха й подає його старому, хоча то щонайбільше лікар, та й на лікаря надто незграбний.

І ось вони стоять уже один перед одним, кощавий незнайомець дивиться на хлопця згори вниз, а той із зусиллям задирає голову, та марно — невловимий погляд цього дивака ніби спускає завісу перед його обличчям і шию, лишається тільки тулуб без голови, а замість неї якийсь туман. Хлопець боїться, але тепер уже не різки.

А чоловік більш не мурмоче, він думає: «Що мені сказати?» Він відчуває: «Це дитина. Це щось іще не завершене, не окреслене, воно, хоч яке кволе, має більше сили і влади, ніж усі, хто вже багато прожив. Воно несе в собі життя, і тим воно велике. Справжня велич — тільки в ньому. Яке сміливе обличчя!» — Так думається йому в ту мить, коли Анрі найдужче боїться.

— Це він! — вимовляє чоловік уголос і обертається до Бовуа, що терпляче стоїть і чекає.— Якщо бог сподобить вас дожити до того, вашим володарем буде колись король Франції і Наварри.

Це все, що він сказав уголос. Навіть не подумавши вклонитися ще раз, чоловік іде до дверей. Пан де Бовуа відчиняє їх перед ним.

— Дякую вам,— каже Бовуа.— До побачення, пане Нострадамусе.

Та Анрі відчуває: цей чоловік не з тих, із ким можна ще раз побачитись. І саме через це він його запам'ятає назавжди.

ЗУСТРІЧ

Та й крім цього випадку, в ті дні до Анрі доходили всілякі чутки й пророцтва; забути, що діялось тоді, було просто неможливо. Куди б не прибув принц Наваррський зі своїми супутниками-протестантами, скрізь одновірці зустрічали його надзвичайно таємниче, і обличчя в них були стривожені.

— Не їдьте далі, пане. Лишайтеся серед нас, ми радніше поляжемо всі до одного, ніж віддамо вас ворогам.

І таке він чув усюди.

Один сивоголовий гугенот, якого принесли до Анрі онуки, підняв тремтячу руку, благословляючи його, й промовив глухим старечим голосом:

— Хвала богові, що дав мені побачити вас. Коли нас усіх вимордують, ви, пане, помститеся за нас і доведете нашу віру до перемоги.

Тоді з усіх боків знову посипались умовляння, щоб Анрі, ради всього святого, не їхав далі.

Пізніше Бовуа відповів на допитування Анрі:

— Не давайте себе залякати! Нехай собі ці люди боятся: це зробить їх ревнішими у вірі. Вони передбачають

найгірше, бо королева-мати збирається незабаром зустрітися з іспанцями. Але ж ми знаємо пані Катрін. Їй більше до душі хитрощі, ніж велика різанина.

— А що, коли той іспанський диявол накаже їй учинити різанину? — зауважив Анрі, навіть не чекаючи відповіді, такий він був — і назавжди мав лишитися — певний, що Габсбурги — вороги смертельні.

Бовуа спробував пояснити хлопцеві, що Катерина, мабуть, не має на думці нічого більше, як тільки виправдатись перед великим католицьким монархом за те, що не завжди посилала військо проти своїх протестантів, а часом намагалася спіймати їх на гачок поступливістю. В найгіршому разі вона може попросити у Філіппа допомоги, бо інакше, мовляв, їй несила приборкати своїх підданих-реформатів.

Усе марно — ці міркування не доходили до Анрі, уява його була сповнена жахливих картин. Її весь час живило безнастанне перешіптування, стурбовані обличчя, повні тривоги голоси, які супроводили його всю дорогу. В кінці її мало статися те, що він передчував цілим своїм єством. Він не знав, що то таке, але невідоме стояло попереду, і хоч воно й не наставало в дійсності, Анрі був готовий до того, що побачить і почує його.

Отак він у почті більших вельмож доїхав до міста Байона, вже неподалік від Беарну, його батьківщини. Там він міг сподіватися всього, адже це, якраз це місця, де він жив із батьком і матір'ю ще зовсім малим. Спокійна, як знайомі змалечку звуки її назви, протікала через місто річка Адур, а на густо-синьому небі ясніли залиті сонцем вершини гір — то були його рідні Піренеї. Проте Анрі, що колись так сумував за ними, тепер ані разу не подумав про те, щоб утекти туди.

Коли нарешті приїхали іспанці, виявилося, що то молода жінка — Єлизавета Французька, королева Іспанії, рідна дочка самої Катерини, а в її почті найвищий титулом був герцог Альба. З ним ото віч-на-віч і провела пані Катрін найважливішу розмову.

Варта стояла за дверима зали. Перша з'явилася стара королева, пройшла від вікна до вікна й попідіймала всі завіси. На стіні навпроти висіли самі картини. Потім вона сіла в крісло з високою рівною спинкою, обличчям до дверей. Позад неї був великий камін. Його заповнювало зелене гілля: була середина червня.

Увійшов герцог Альба, високо тримаючи голову в пухких брижах коміра. Він не схилив її і не скинув капелюха. Йдучи, він намагався не згинати колін; обличчя його було немолоде, але без зморщок. Ніщо пережите не могло залишити на тому обличчі слідів — надто він був гордовитий.

Герцог зупинився перед Катериною — не шанобливо, а як обвинувач,— і без ніякої передмови оголосив старій жінці, що його володар, великий король Філіпп, незадоволений нею. Вона вислухала те, не заперечивши ні словом; та Альба й не чекав заперечень, а говорив далі якнайрізкішим тоном про те, що вона забула свої обов'язки перед святою церквою та її світською рукою, що підносить меч,— домом Габсбургів. Катерина вислухала його до кінця.

Тоді вона спитала своїм жирним голосом, скільки грошей дасть їй іспанський король, щоб вона зробила все французьке королівство католицьким. І додала, що це вийде недешево.

Герцог відповів:

— Ніскільки. Або ж пустіть до себе наше військо і визнайте дона Філіппа верховним володарем над вашим королівством.

Катерина сказала — тепер уже нетвердим голосом, що це не може бути господня воля: адже бог доручив їй королівство й благословив її синами. Але вона обіцяє королю Філіппові, що більш не буде терпіти в своїй країні єресі і тим накликати на себе його гнів. Наміри в неї завжди були якнайкращі, тільки їй доводиться брак могутності надолужувати спритністю.

— Скільки коштує у вас у Франції удар кинджалом? — спитав Альба.

Катерина раптом важко засопіла і начебто спробувала всміхнутись — принаймні голос її зазвучав іронічно:

— Десять тисяч ударів кинджалом коштують не менше, ніж гармати, спалені міста й міжусобна війна.

— Які там десять тисяч,— зневажливо процідив Альба.— Я кажу про один.

Уперше він зволив нахилити своє обличчя з гострою борідкою ближче до високої рівної спинки крісла. І додав:

— Десять тисяч жаб не варті одного лосося.

Катерина задумалась, хоча добре зрозуміла його. Щоб виграти час, вона позирнула на двері, тоді на високі вікна.

Про камін у себе за спиною вона забула. Потім зашепотіла так тихо, що й Альба насилу розрізняв слова:

— Під лососем ви можете розуміти принаймні двох осіб.

Тепер і Альба заговорив пошепки. Довгенько вони перешіптувались отак. Потім голови їхні відхилились одна від одної, і герцог відступив назад, суворий і бундючний, як на початку розмови. Стара королева важко підвелася, він подав їй кінчики пальців і повів до дверей. Альба виступав, мов на дибах, Катерина чалапала перевальцем.

Після того, як вони пішли, в залі ще довго панувала німа тиша. Та ось за дверима стих і тупіт вартових, що пішли геть. Аж тоді у величезній пащі каміна заворушилось зелене гілля, і звідти вилізла невеличка постать. Вона обійшла довкола крісла, в якому недавно сиділа Катерина, слухаючи Альбу. Хлопець бачив, як живих, обох лиходіїв, немовби вони були ще тут. Він ніби знову чув усе, що вони шепотіли, навіть зовсім нечутне, навіть двоє імен, які мались на увазі. Він здогадався, що то були імена адмірала Коліньї і — кров бухнула йому в серце — його матері, королеви Жанни.

Анрі стиснув кулаки, і очі його налилися гнівними слізьми. Та раптом він крутнувся на одній нозі, дзвінко засміявся й вигукнув веселий прокляття. Той прокляття — спотворені до невпізнання священні слова — Анрі чув від старих людей на батьківщині, від свого діда д'Альбре. Він гукнув так, що аж залящало.

Moralité

Ainsi le jeune Henri connut, avant l'heure, la méchanceté des hommes. Il s'en était un peu douté après tant d'impressions troubles reçues en son bas âge, qui n'est qu'une suite d'imprévus obscurs. Mais en s'écriant allègrement *Ventre Saint-Gris* au moment même où lui fut révélé tout le danger effroyable de la vie, il fit connaître au destin qu'il relevait le défi et qu'il gardait pour toujours et son courage premier et sa gaîté native.

C'est ce jour là qu'il sortit de l'enfance.

ВИСНОВОК[1]

Отак юний Анрі дочасно спізнав, які лихі бувають люди. Він і раніше про це здогадувався з багатьох невиразних вражень дитячих літ, що були безперервною низкою незбагненних непередбачених подій. І коли він вигукнув свій веселий прокляття: «А хай тобі святий Сіропуз!» — і то якраз у хвилину, коли перед його очима вочевидь постала вся грізна небезпека життя,— він тим дав утямки долі, що приймає її виклик і збереже довіку і юнацьку відвагу, і природжену веселість.

Того дня скінчилось його дитинство.

---

[1] В оригіналі роману французький текст висновків іде без перекладу. *(Прим. перекладача).*

II. ЖАННА

— Я добре все бачив і чув,— сказав Анрі своїй матусі, щойно вони вперше дістали змогу поговорити наодинці. Було це вже в Парижі, хоча Жанна приєдналась до королівського поїзда ще в дорозі, коли двір вертався з півдня.

— Ти знаєш, мамо, що я думаю? Альба мене помітив. Листя в каміні було не дуже щільне, а я зачіпав за гілки, і вони ворушились.

— Він міг подумати, що то протяг. А то невже б він не виволік тебе звідти?

— Хтось інший виволік би, тільки не цей іспанець. Я бачив його обличчя — то не людина. Якби він вирішив, що це варто зробити, то просто ширнув би шпагою в гілля, навіть не поцікавившись, хто там сидить. Та для цього він занадто пихатий, а крім того, він був певен, що нічого не можна розчути, так тихо вони розмовляли. Ні! — вигукнув Анрі, побачивши, що мати хоче щось заперечити.— Для мене не тихо. Я твій син і тому зрозумів, що́ вони замислили проти тебе.

Жанна взяла в долоні його голову й пригорнулася щокою до щоки. Тоді сказала, дивлячись просто перед себе:

— Люди люблять повихвалятись, навіть ницими вчинками, і прибрехати.

— Люди, але не потвори! — вмить палко вигукнув Анрі. І раптом випручався з її обіймів.— Які вони були кумедні обоє! — І, показуючи матері, спершу гордовито продибав по кімнаті, як герцог, а тоді прочалапав перевальцем, як пані Катрін. Мати бачила, що в нього великий хист передражнювати, але не засміялась. Із цього син зрозумів, що його розповідь таки стурбувала її.

І вона врешті надумала забрати сина й утекти від королівського двору. Вона готувалась так обережно, що й Анрі не здогадувався: почала з того, що поїхала до одного зі своїх маєтків і смирненько звідти вернулась. Але друга Жаннина подорож із сином по її володіннях у різних провінціях скінчилася тим, що вона втекла на південь. До По вони добулись у лютому; юному принцові Наваррському йшов уже чотирнадцятий рік, і якраз тоді він дістав перші настанови, як правити державою і як воювати — що, власне, те саме.

Жанна тепер ставилася до своїх підданих як до ворогів, бо вони за час відсутності їхньої королеви збунтувалися проти істинної віри. І з ласкавої Жанни на якийсь час зробилась жорстока володарка. Сина вона послала з численним штабом дворян та з гарматами помститися за одного зі своїх прибічників, і бунтівникам довелося скрутно.

Зразу після того її родич Конде спробував учинити не більш не менш як напад на короля Франції та його двір. Королева-мати гадала, що сигналом до нових заворушень на півночі й на півдні була втеча її доброї приятельки Жанни, і, як завжди, коли їй ставало скрутно, вдалась до переговорів. Вона послала до Жанни одного пронозливого пана з гучним ім'ям; та хоч як солодко розводився той, Жанна знала, що її просто хочуть знову заманити в свої руки.

Тому вона просто зажадала, щоб її сина зробили справжнім намісником у Гієнні, великій провінції з головним містом Бордо; бо досі Анрі лише мав титул намісника. А що Катерина й тепер не погодилась на це, все стало зрозуміле. Відразу Коліньї й Конде спільно розпочали нову військову кампанію. А Жанна мала таку підозру, що тепер вороги спробують силоміць захопити самого принца Анрі. Особливо кардинала Лотарінгського вона вважала здатним на що завгодно. Він був небезпечніший, ніж королівський дім, бо Валуа вже мали в руках владу, а Гізи тільки жадали її. Жанна д'Альбре по собі знала, що це означає.

Тому вона вирішила перебратись туди, де позиції протестантів були найміцніші,— до Сентонжу, що лежить понад узбережжям океану північніше від Бордо. Анрі охопило радісне хвилювання, та його матір не покидали сумніви.

— Чого ти плачеш, матусю?

— Бо я не знаю, де добро, а де зло. Адже сатана завжди стоїть на перешкоді добру, і хоч би як я вчинила, однаково мушу боятися, що це він мене підбив.

— Ні. Бовуа мені каже, що я вже великий і можу піти на війну.

— А хто такий твій Бовуа? Хіба сатана ніколи не промовля його вустами?

— Цей раз він користується вустами пана де ла Мот-Фенелона.— Так звали посланця Катерини.— Я добре вмію розпізнавати голос лукавого! — вигукнув Анрі.

На це Жанна не відказала нічого. Вона була надто щаслива, що хоча б її чотирнадцятирічний син іще вміє

відрізнити добро від зла. Коли Жанна дивилась у його сповнене рішучості личко, тоді вона зневажала своє оточення — тих, що не радили їй розривати з двором, бо самі вони були тільки світські люди або й слабодухи. В такі хвилини вона не боялася й нашіптувань сатани і сама перемагала його в своїй душі. Її син уже доріс до того, щоб узяти в руки зброю, ось що було головне!

Вона тільки спитала, щоб розвіяти всі сумніви:

— А за що ж ти, сину, битимешся?

— За що? — здивовано перепитав він, бо з радощів зовсім забув про те, запалившися думкою, що нарешті піде в бій.

Жанна не стала допитуватися далі, вона подумала: «Дарма, колись зрозуміє, за що. Підступність ворогів, а ще дужче — підступність долі навчить його. І щоразу йому додаватиме снаги те, що він бореться за істинну віру. Та й кров же повинна озватись: адже Конде, його дядько, ближчий родич, ніж будь-хто з католицьких князів. Крім того, все королівство жадає, щоб наша перемога принесла йому мир,— додала Жанна, згадавши й про честь.— Але головне,— міркувала вона далі,— це служити богові. Все життя мого синочка буде як суцільна брила, і споїть його в одне ціле віра».

Ось як прикро помилялась королева Жанна щодо свого веселого забіяки. Вона не хотіла й знати про ноги принцеси Марго, хоч сама бачила, як він цікавився ними, коли її добра приятелька Катерина показала їй ту сценку з вікна. Забула вона й про те, що в монастирській школі він кінець кінцем усе ж таки зрікся своєї віри й пішов до обідні. Звичайно, деякий час він мужньо опирався, але що може вдіяти дитина, коли за неї так узялися всі. Та що вдіяв би тут навіть дорослий, коли він хоче мати друзів і тішитися життям, а не стати мучеником? Одначе королева Жанна належала до тих людей, що їх не можуть навчити ніякі знегоди, ніякі підступи ворогів. Зате ці люди, навіть старіючи, ще здатні любити й вірити.

Анрі знав свою матір краще, ніж вона його, а тому дуже рідко просив у неї грошей. Він полюбляв азартно грати, часто бенкетував, а кошти добував, посилаючи різним людям боргові розписки. Дехто повертав таку розписку назад, а дехто присилав під неї грошей; від матері Анрі все це приховував. Тільки війна могла сплатити його борги, і юнак добре розумів це. Отже, він мав не лише високі та некорисливі підстави жадати усобної війни. Він був

тоді такий самий, як і всі голодні гугеноти. Проте це було добре й для справи, якій він служив, бо ж тим завзятіше й переконаніше він говорив і діяв.

Жанна вирушила з ним у дорогу; та ще не доїхали вони до протестантської фортеці Ла-Рошель, як їх знову загаяв той самий посланець французького короля. Він спитав принца Наваррського, чого йому так захотілось у Ла-Рошель, до свого дядька Конде.

— А щоб не втрачатися на вбрання,— вмить відповів Анрі.— Нам, принцам крові, треба загинути всім разом, тоді жодному не доведеться носити жалобу по інших.

Той пан Фенелон, видно, мав Анрі за дурника, а то б не пробував намовити його проти матері. Не називаючи її імені, він заговорив про паліїв усобної пожежі.

— Відро води — й усій пожежі кінець! — ураз вигукнув Анрі.

— Як це?

— Нехай кардинал Лотарінгський видудлить те відро й лусне!

Коли придворний пан і цього не зрозумів, то він був дурніший за п'ятнадцятирічного підлітка. Зате Жанна завважувала синові дотепні відповіді. Вона так утішалася сином, що не дуже поспішала до Ла-Рошелі й трохи не попала в лабети Монлюкові, якого знов послали в погоню за нею. Одначе мати з сином щасливо дістались до укріпленого міста над океаном, і велика, неповторна була то радість — нарешті побачити довкола себе самих тільки друзів. Від тієї радості в них блищали очі — і коли вони сміялись, і коли плакали. Коліньї, Конде й усі, хто був уже там і тривожився за них, відсвяткували зустріч не менш розчулено.

Це дуже багато — місто, де вас оточують зичливість і безпека, коли ви проїхали цілу країну ненависті й переслідувань! Зразу розвіюється недовіра, можна забути про обережність, і людині, що втекла від небезпеки, на перший час досить того, що вона на волі, спокійно дихає. Ви не боїтеся виповідати все, що вас мучило й злостило, а інші дивляться на вас і говорять ніби вашими устами. Ви разом, серед своїх, довкола вас тільки люди, яких ви не мусите зневажати. Визволи нас від лукавого! Проведи крізь усі небезпеки тих, кого я люблю! І ось вони вже тут.

Анрі стояв над морем. Навіть у нічній темряві йому можна було, нікого не боячись, ходити до гавані й на бас-

тіони. Море котило могутні хвилі, вони доганяли одна одну, хлюпали піною, і рев їхній був голосом далечі, що його не знала, а вітер приносив подих іншого світу. Його матуся в хвилину такого захвату, коли серце аж калатає, сказала б, що це промовляє бог. А її сина Анрі п'янила думка, що ці водяні гори не перестануть котитись і ревти, аж поки розіб'ються об незнаний берег нової частини світу, Америки. Мабуть, вона пустельна, безлюдна й вільна; тобто, думав він, вільна від зла, від ненависті, від примусу вірити в те чи в те і або страждати за свою віру, або ж мати владу. Так, ночами, над безкраїм морем, стоячи на камінні, мокрому від бризок, юний син ставав зовсім схожий на свою любу матусю, і те, що він називав Америкою, було, власне, царство боже... Іноді серед невиразних швидкоплинних хмар на мить проблискували зорі; отак само ще невиразна, мов хмара, душа п'ятнадцятирічного юнака іноді на мить осявалася світлом. Згодом вона вже не буде здатна до такого; земля під ногами в нього робитиметься дедалі реальнішою й твердішою, і він триматиметься за неї всіма чуттями й помислами.

ЦІНА БОРОТЬБИ

Принц Наваррський квапив старших нарешті вдарити на ворога. Він не бажав ні порад, ні промов. Представникам міста, що вийшли його вітати, він відповів:

— Я не вмію так гарно говорити, як ви, але я зроблю щось краще — я щось зроблю!

Нарешті він побачить ворога, нарешті помститься за все й покаже, чого він варт, нарешті він натішиться!

— Матусю, це ж волає до небес! Французький король відібрав у тебе всі твої володіння, а його військо захоплює наш край. Я хочу битись! Ти знов питатимеш, за кого? За тебе!

— Катерина, моя добра приятелька, вимудрувала листа до суду в Бордо, і той суд має оголосити, що мене позбавлено всіх моїх володінь. Вона твердить, ніби мене тут держать у полоні,— так, ніби сама не має того на думці! Ні, тут — притулок, а не в'язниця, хоч я й не можу залишити місто й користуватися всім своїм добром. Хай це буде жертва, принесена богові! Так! Іди і розбий його ворогів! За нього бийся!

І Жанна обома схудлими руками взяла сина за голову. Всіма рисами він був дуже схожий на неї: такі самі високо зведені тонкі брови, лагідні очі, чисте чоло, русяве волосся, невеликі рішучі уста; і його юнацька худорлявість ніби повторювала — з другого кінця життя — материне змарніння. Але він був здоровий, ставний, його плечі й груди роздавалися вшир, хоча він, як видно, не вдався високий на зріст. Ніс у нього був занадто довгий, і кінчик уже загинався вниз, хоч і не дуже.

— Я радо відпускаю тебе в похід,— сказала Жанна низьким, лунким голосом, що проривався в неї, коли вона ніби підносилась над собою. І лиш коли він поїхав, зовсім поїхав, вона дозволила собі нишком поплакати, хлипаючи, як дитина.

Мало хто плакав прилюдно в місті Ла-Рошелі, коли гугенотське військо виступало за браму. Всі раділи, бо надходила година господня, година його перемоги. У більшості солдатів родини лишились далеко, серед ворогів, і вони твердо сподівалися визволити своїх рідних. Тож це було велике свято — йти на таку війну.

Але сталося так, що поборників істинної віри розбили. Двох тяжких поразок завдало їм католицьке військо, хоч вони не були слабші числом: з обох боків билося по тридцять тисяч. До протестантів надійшли підкріплення і з півночі, і з півдня Франції. Крім того, вони могли надіятись на допомогу принців Оранського й Нассауського та герцога Цвайбрюкенського. Адже віра не знає ні кордонів між країнами, ні різниці в мові: хто стоїть за правду, той мені товариш і брат. А проте їх аж двічі тяжко розбили.

Так вийшло тому, що Коліньї був надто повільний. Йому слід було куди навальніше поспішати назустріч своїм чужоземним союзникам, щоб перенести війну в саме серце Франції. А він натомість дав ворогові напасти зненацька, ще як вони відійшли зовсім недалеко від Ла-Рошелі, покликав на поміч Конде й пожертвував принцом крові, аби тільки врятувати військо. Загинув Конде під Жарнаком, від пострілу з засідки. Велика радість була тоді у війська герцога Анжуйського; трупа возили прив'язаного на ослиці, щоб усі солдати бачили його й думали, що незабаром протестантів винищать до ноги. Та Анрі Наваррський, небіж убитого, краще розумів божу волю. Тепер настала його черга, він очолив військо.

Досі він тільки їхав на коні, більш нічого, але й того було немало. Мчиш назустріч ворогові, зовсім беззбинний,

чистий і свіжий, а він увесь заплямований гріхами і має бути покараний. Та це його діло, і тим гірше для нього, а ми цілі дні, по п'ятнадцять годин, у русі, ми не сходимо з коней, не знаємо втоми, не чуємо свого тіла — яка розкіш! Юнака підхоплював вітер і ніс, мов на крилах, очі його ставали дедалі ясніші й гостріші, він бачив так далеко, як іще ніколи, бо попереду був ворог. Але той ворог нараз виявився не десь, не в далині. Він озвався зовсім зблизька: від нього прилетіло гарматне ядро. Постріл пролунав не гучно, але ядро справді лежить на землі — важке, кам'яне.

На початку кожного бою Анрі відчував страх і мусив його переборювати. «Якби ми не знали страху,— сказав йому один пастор,— то не могли б і перемагати його на славу божу». Анрі опановував своє хвилювання й ставав на те місце, де падав перший вояк. Так зробив колись його батько Антуан, і в нього влучило. Та в сина кулі не попадали, страх його зникав, і він мчав зі своїми вперед, щоб оточити ворожі гармати. Коли це вдавалось, ото була радість!

А тепер Конде, його дядька, не стало, і на безтурботного юнака враз лягла справжня, тяжка відповідальність. Негайно приїхала його мати Жанна й сама показала його військові як нового полководця — спершу кінноті, а потім піхоті. Анрі душею, честю і життям заприсягся, що ніколи не зрадить їхньої правди, і все військо привітало його гучним криком. За все це йому доводилось тепер не тільки мчати верхи назустріч вітрові, а й засідати в раді. Це було б досить нудне діло, якби не траплялося кумедних випадків. Особливо потішив його лист до герцога Анжуйського. Так тепер титулували другого з іще живих синів Катерини, який раніш мав тільки титул монсеньйора,— звали його теж Анрі, і він був один із тих «трьох Анрі», що вчились разом у Парижі. А тепер вони воювали один проти одного.

І ось той Анрі звернувся до нього з посланням, у якому пихатим, повчальним тоном нагадував про його обов'язок і повинності перед королівством. Це б іще можна стерпіти, якби не манірний стиль,— мабуть, послання вимучував у поті чола секретар-чужоземець, або ж Анрі-монсеньйор, якщо то писав він сам, не знав уже як і хизуватися вишуканістю та вченістю, достоту мов його сестриця Марго! І принц Наваррський у своїй відповіді висміяв усю їхню вельможну сімейку. Автор послання,

мовляв, висловлюється наче який чужоземець, мови простих людей цієї країни він не знає. Ну, а правда, звичайно, там, де говорять як слід по-французькому!

Посилаючись на мову й стиль, Анрі виказав дещо таке, чого й не усвідомлював: адже він і сам був трохи чужинець, і мова, якою він говорив змалечку, була не зовсім французька. Звісно, відтоді він навчився говорити мовою двору, школи, а нарешті й мовою солдатів та народу, що була йому найлюбіша. «Французьку мову я собі обрав!» — ще скаже він згодом, коли знов усвідомить, хто він і звідки. А тепер він волів вірити, що ця мова його рідна і єдина. Він спав, коли доводилося, зі своїми людьми на сіні, не роздягаючись, і мився ненабагато частіше за них, і тхнув, і лаявся так само, як вони. Деякі звуки французької мови він і досі вимовляв трохи не так, одначе не хотів того помічати, забув і про те, як колись на шкільному подвір'ї двоє його тезків штовхали один одного під бік та сміялись, коли він замість «тарілка» казав «талірка». Але він і досі вимовляв це слово так.

Інколи він виразно бачив у бойових діях адмірала Коліньї помилки. Це бувало тоді, коли його не захоплювало до останку жадання жити і мчати вперед на коні. Здебільшого йому здавалося, що битись — це важливіше, ніж вигравати бої,— життя-бо таке довге й радісне! Адмірала, вже старого чоловіка, годилось шанувати, бо він знав мистецтво війни; а лиш поразки, перемоги й досвід, лиш усе це разом дає таке знання. Цьому втіленому богові війни з обличчям трагічної статуї Анрі не звіряв своїх сумнівів і ділився ними тільки з кузеном Конде, сином забитого принца крові, якого Коліньї віддав у жертву.

Вони були згодні в одному — в тому, що зближує тільки юнаків: старий віджив свій час. Йому вже ніщо не вдається — а власне, як уже зайшла про те мова, то коли йому що вдавалося? Е ні, гріх так казати! Одного разу він урятував Францію — про те згадують усі старі люди, це було у Фландрії, під... як же нак називається те місто? Гізи тоді хотіли воювати з Філіппом Іспанським, нашим природженим ворогом. Це все діло давнє, діялося, ще як нас не було на світі, і хто його пам'ятає до ладу? Пан адмірал не радив тоді розпочинати кампанію, а в останню хвилину відвернув поразку, сам засівши в неукріпленому місті. А кому дісталась нагорода? Не йому, а Гізам, винуватцям тієї війни. Це ще гірше, ніж якби він те місто —

ага, згадав! — Сен-Кантен воно називається,— зразу віддав іспанцям. Як уже кому не щастить...

Що правда, то правда: свого часу він відібрав у англійців Булонь. Про це ще не забуто. Він командував французьким флотом, і коли я з скелястого берега в Ла-Рошелі дивився в той бік, де лежить Новий Світ, мені пригадалося, що з усіх французів пан адмірал Колінї перший спробував заснувати там французьку колонію. Чотирнадцятеро переселенців з двома пасторами відпливли на кораблі до Бразілії, і, звичайно, з цього нічого не вийшло. З адміралом майже щоразу так ставалося: він робив усе, що лишень міг, і програвав. Як уже кому не таланить...

Усе-таки він часто перемагав; але ж то були перемоги над королем Франції, якого він завжди хотів тільки примирити з його підданими-протестантами й визволити з рук Гізів. Тому панові адміралу весь час доводилось підписувати нічого не варті угоди, а потім війна починалася спочатку. Своєю поміркованістю пан адмірал хотів довести, що він, кінець кінцем, зовсім не заколотник проти короля,— а все ж він одного разу навіть хотів узяти Карла Дев'ятого в полон, і той ніколи йому не подарує, що мусив утікати від нього. Або ж в ім'я боже будь бунтівником проти короля, або ж зовсім не веди війська на Париж, а як уже ведеш, то не давай забивати собі баки, а візьми штурмом столицю королівства, сплюндруй її і виниш до ноги весь королівський двір! А натомість, тільки-но дворові стає скрутно, відразу з'являється королівський едикт, що забезпечує протестантам свободу віри, а на другий день того едикту вже й не дотримують. А якби навіть дотримували, то чи багато в тому виграшу для нашої віри? Двадцять миль доводиться їхати або йти гугенотові, щоб потрапити на службу божу, так мало дозволено їм держати молитовних домів. Не до вподоби мені марні перемоги.

Звичайно, він знаменитий полководець і борець за віру. Нас, протестантів, менше, і якщо нас бояться, то це передусім бояться пана адмірала, а коли до нас посилають послів, ті передусім питають: «Ви, певне, знаєте, що двір на вас і зовсім не зважав би, якби не пан адмірал?»

Одначе подивись на нього: що лишилось йому з усіх здобутків під кінець життя, сповненого таких ревних трудів? До тієї давньої перемоги під Сен-Кантеном, що обернулася для нього так нещасливо, а для його ворогів Гізів так щасливо, він нібито був у великій ласці й силі. Тоді ще був живий покійний король, він любив Колінї, щедро

обдарував його маєтками, пані Катрін ще не мала ніякої влади, а син Карл був зовсім малий. То були дні його блиску, але ми їх не застали. А тепер ми вже є, але що ж діється в наш час? У Парижі спродують меблі, вивезені з його замку Шатільйона, а самий замок спалили. Пана Коліньї, як заколотника й учасника змови проти короля й держави, присудили повісити на шибениці на Гревському майдані. Володіння його конфісковано, дітей позбавлено дворянства, а хто видасть його живого або мертвого, одержить п'ятдесят тисяч екю винагороди. Нам, молодим, справді треба пам'ятати, що пан адмірал обрав таку долю заради істинної віри й принизився задля слави божої. Бо інакше це була б непрощенна річ!

— Він убив старого герцога Гіза. Хоч це принаймні він зробив для самого себе, і це мені, власне, найдужче в ньому подобається. За кривду треба помщатися,— сказав молодий Конде. На це його кузен Анрі відказав:

— Убивць я не люблю. Та пан адмірал не вбивця. Він тільки не спинив убивць.

— А що на те каже його сумління?

— Що це різні речі,— відповів кузен Анрі.— Вчинити вбивство самому — паскудство. Підіслати убивць — негоже. А не спинити їх — мабуть, можна, хоч сам я не хотів би, щоб мені коли довелося так зробити. А кардинала Лотарінгського я все ж таки примусив би випити барило води. Бо тільки він і його рід винні в усіх злигоднях Франції. Вони зраджують королівство Філіппові Іспанському, щоб він за те посадив їх на трон. То лиш вони нацьковують на нас, протестантів, короля й народ. Вони хотіли й Коліньї звести зі світу, та він їх випередив. Мабуть, йому не слід би й відмагатись від цього. Я, приміром, вірю, що бог його не осудить.

Конде заперечив, бо він думав не лише про вбивство герцога Гіза, а й про свого батька, що загинув під Жарнаком, відданий на жертву адміралом Коліньї.

— Пан адмірал не любив мого батька, бо той мав, як на нього, забагато коханок. А то б татові не довелось так полягти. Але пан адмірал уміє ладнати зі своїм сумлінням, і ти, мабуть, учишся в нього! — з викликом сказав юнак.

— Смерть твого батька потрібна була для перемоги нашої віри,— співчутливо пояснив Анрі.

— І для твоєї перемоги! Бо відтоді ти став першим серед нас, принців.

— А я й зроду перший,— відповів Анрі швидко й несподівано гостро.— Та з цього, на жаль, путтяніякого, коли в тебе нема грошей, а є могутні вороги і коли ти мусиш битись, як утікач, що його хочуть схопити. А що ми робимо, щоб змінити становище? Може, наступаємо? Я — так! Двадцять п'ятого червня — я того дня повік не забуду — був мій день і моя перша перемога. Та чи можу я тикати старому в вічі своєю першою перемогою?

— Та й бою там того було... Адмірал сказав би, що хоч ти й непогано побавився під Ла-Рош-Абеєм, але нам однаково довелося засісти в укріпленнях і чекати німців. Ну, а як рейтари нарешті прибули, тоді що? — Конде зі злості вже кричав.— Тоді ми мерщій послали чимбільше війська королеві Наваррській, щоб очистити її край від ворога. А тепер ось і платимо за це.

— Ну, ти ні за що не платиш. У тебе щодня нова дівчина.

— А в тебе ні?

Обидва юнаки пустили з рук повіддя й зійшлися, уп'явшись поглядом один одному в очі. Конде навіть показав кулака. Та Анрі не звернув на те уваги: він несподівано обняв кузена обома руками й поцілував. А собі подумав: «Трохи заздрісний, трохи слабодухий, та все ж який не є, а товариш. А ні, то мусить стати товаришем».

Конде теж обняв кузена. Коли вони розняли обійми, очі в нього були сухі, зате в Анрі блищали вологою.

На південь військо послане було не марно — там воно здобувало перемоги. Це трохи остудить тих панів у Парижі, думав Жаннин син,— а пані Катрін, певно, теж упріє в своєму старому салі. Ми стоїмо з більшою частиною війська в Пуату, на півдорозі до столиці королівства, і ми її здобудемо, хоч хай там що! І то незабаром!

Обидва юнаки зажадали побачитися з Коліньї, і адмірал прийняв їх, хоч йому нелегко було вдавати перед ними твердість і непохитну надію на бога: аж надто багато ударів господньої руки впало на нього останнім часом. Одначе старий протестант показав себе сильним у нещасті, він знав, що його чекають ще й нові випробування. Нікого не обходило, яка туга поймає його, коли він лишається сам, а особливо вночі, коли навіть воля всевишнього вже не ясна йому. І він спокійно вислухав юнаків.

Конде поводився запальніше, ніж Анрі. Зовсім забувши про чемність, він зажадав, щоб Коліньї вів армію на Париж. Сказав, що адміралові бракує рішучості, бо він

не шукає вирішального бою, а стоїть під містом Пуатьє й ніяк не може його взяти. А ворог тим часом збирає сили.

Адмірал уважно подивився на обох юнаків: на одного, що говорив з таким запалом, і на другого, що мовчав і чекав. Мудрий досвідом, він добре знав, чия воля й чиї думки тут висловлюються. І тому з відповіддю звернувся не до Конде, а до Наварри. Він пояснив, що на шляху до Парижа ворог має занадто міцні позиції, тому вони можуть тільки чекати, поки з'єднаються з посланим на південь військом, а крім того — адмірал значуще підняв палець — він мусить дбати, щоб чужоземні рейтари діставали платню. А то вони порозбігаються. Він уже попродав свої фамільні коштовності, перше ніж дозволив, щоб рейтари добували свою платню самі. Та юнакам він про це не сказав. Християнинові не личить вихвалятися принесеними жертвами. І гордій людині теж. Тому Коліньї безмовно вислухав несправедливі докори принца Анрі.

— Ви дозволяєте їм грабувати країну. Я ще молодий, пане адмірале, і спізнав війну не так давно, як ви. Я не уявляв, що вона буде такою, що чужинці, замість битися пліч-о-пліч із нами, палитимуть наші села й катуватимуть селян, вимагаючи у них останній гріш. Солдатів, що відстали від нашого війська, тутешній люд убиває, як звірів-драпіжників, а ми за те чимраз жорстокіше помщаємось на людях, що говорять нашою мовою.

— Але нашої віри вони не визнають,— відказав протестант, трагічно наморщивши чоло.

Анрі зціпив зуби, щоб не вирвалися страшні слова — він сам ужахнувся, коли вони озвались у його душі, бо то були слова проти віри.

— Не може бути, щоб це божа воля,— сказав він.

Коліньї відрубав:

— Яка божа воля, принце, ви дізнаєтесь, коли скінчиться похід. Та хай там як, а господь ще береже мене для святого діла,— бо сьогодні варта знову схопила вбивцю, що підіслали до мене Гізи.

Відтоді він вирішив тримати цього юного критика якнайдалі від себе. Перед боєм при Монконтурі, де адміралові знову судилося зазнати поразки, він відіслав обох принців задля їхньої безпеки в тил, хоча один шаленів, а другий обливався гіркими слізьми. Потім знову приїхала Жанна д'Альбре, відбулась рада. Протестантське військо після нової поразки стало на три тисячі солдатів менше,

і йому не лишалось нічого іншого, як відступити на південь, замість того щоб менша його частина приєдналась до цього на півночі.

Жанна, як завжди, привезла з собою пасторів. Вона довго розмовляла наодинці з Коліньї, і після тих розмов уже зневірений старий воїн знову відчув себе переможцем. Бо найголовніша перемога — та, що її ми носимо в собі, а дійсна перемога в бою ступає її слідами; Жанна вірила в це. Потім пастори завели псалми, і військо, як і його полководець, знов відчуло надію на бога й силу.

Після цього зробили швидкий перехід, і обидві частини розділеного війська справді з'єдналися. А тоді протестанти пройшли через усю країну на північ аж до Неверського графства. Тепер вони знов загрожували Парижу. Двір зразу заворушився. Протестантське військо ще просувалося вперед, а вельможна пані Катерина вже почала переговори з вельможною пані Жанною. Наступ ще тривав, а вже підписали мир, і тоді військо зупинилось. Мирна угода обіцяла свободу віри.

Анрі бачив, що мати щаслива, й тішився разом з нею. Він і сам був щасливий — поки не замислювався. Та в поході він заслаб, мусив лишитись в одному місті й мав там досить вільного часу, щоб пригадати всі страхіття війни й назавжди закарбувати їх у своїй пам'яті. Може, він і занедужав через оті злочинства протестантського війська — так, як колись захворів начебто на віспу тільки через те, що його силували перейти в католицтво.

Анрі не приховував від адмірала своїх болісних сумнівів. Він сказав:

— Пане адмірале, ви й справді гадаєте, що свободу віри можна встановити самими угодами та едиктами? Ви великий полководець, ви зуміли врятувати військо від ворога й загрожували королю Франції в його власній столиці. Одначе народ у провінціях, де ми посіяли розрух, і далі говорить про заколотників, що звуться гугенотами, і не дасть нам спокійно молитись богу там, де ми вбивали й грабували.

Коліньї-переможець відповів так:

— Принце, ви ще дуже молодий, а крім того, ви лежали хворий, поки ми пробивалися вперед. Люди дуже швидко все забувають, і тільки бог знатиме, що нам доводилось робити в ім'я його правди.

Анрі в те не повірив. А якщо воно й так, подумав він, то тим гірше, коли бог, як і я, мав перед очима такі

видовища: нещасних людей, що їх підвішували над вогнем, щоб вони признались, де заховані гроші. Та щоб не сказати зайвого, він уклонився переможцеві й вийшов.

РОДИННА СЦЕНА

Після цього недовгий час Жанні й Анрі здавалося, що вони живуть у мирному світі без лукавства й ненависті. Вона правила своєю маленькою державою, а він — великою провінцією Гієнн. Їй уже не потрібно було нікого карати, бо її піддані стали знов добрими протестантами. А він був якнайсумліннішим намісником короля Франції. Він і справді не розумів, чого це йому доконче слід бути ворогом королівського дому; материні повчання не проникли так глибоко в його душу. Треба, щоб юнак умів і забувати про шанолюбство. На дев'ятнадцятому році життя він кілька місяців твердив: «Я вже досить зробив на своєму віку! Жінки такі гарні, і впадати за ними — куди цікавіше діло, ніж війна, віра й боротьба за трон!»

Він мав на увазі молодих жінок у ту пору, коли вони схожі скорше на богинь, ніж на людей — таке прекрасне їхнє тіло. Щоразу, коли він спізнавав їх і переконувався, що вони створені з плоті й крові, вони все ж лишалися для нього істотами з іншого світу, бо його уява й жадання відразу перетворювали їх знов у богинь. Та й дуже часто він їх міняв, і вони не встигали розчаровувати його. Тому він ще не знав, що в їхньому чудовному тілі здебільшого живуть не такі високі почуття, як у нього, а розрахунок і ревнощі. Поки одна його зненавидить, він міг уже їздити по десять годин верхи до другої, щоб дістати від неї нагороду за таке завзяття. А та друга дожидала його, і очі її сяяли, а на обличчі була вічна любов. Він падав їй — кожній з них — до ніг, і цілував краєчок її сукні, добившися до мети після довгої, шаленої гонитви. Очі йому туманили сльози, і крізь той туман жінка здавалася ще вродливішою.

Та поки Анрі жив для молодих жінок, його долею цікавились, без його відома, і деякі старші дами. Перша була пані Катрін. Одного ранку в Луврі прийшов до неї в спочивальню її син, король Карл Дев'ятий. Вайлуватий молодик був у самій сорочці, так поспішав. Ще не причинивши за собою дверей, він гукнув:

— Мамо, таки правда!

— Твоя сестра впустила його?

— Марго спить із Гізом,— обурено підтвердив Карл.

— А я тобі що казала? От хвойда,— пані Катрін висловилась цілком недвозначно, як вимагала ситуація.

— Оце тобі дяка за добре виховання! — гримів Карл.— Латину знає, така вчена, що й за обідом читає! Танцює павану, хоче, щоб її поети оспівували! — Він не міг спинитися: — Позолочена карета, у коней на головах султани завширшки як моя гепа. Але я знаю, що вона виробляє, я за нею стежив. Вона з одинадцяти років почала тягатися.

— Ти ж її й зводив з кавалерами,— докинула пані Катрін. Але Карл ніби не чув. Він знав усіх сестриних коханців і тепер упереміш із прокльонами перелічував їх. Потім відразу стих, утомившись від власної люті,— тілистому Карлові вадило таке хвилювання. Обличчя його побагровіло, він, важко хекаючи, впав на материне ліжко, аж подушки підлетіли вгору, і тільки пробурчав іще:

— Та що мені до того? Однаково її не переробиш, вона й далі буде тягатись, як не з Гізом, то ще з кимось. Начхав я на неї.

Мати дивилась на нього й думала: «Ще ж кілька років тому він мав такі тонкі риси, був мов намальований. А тепер більше схожий на різника, ніж на короля. Кого я народила? Та це не я винна, то Валуа. Кров тих рицарів-варварів озивається з домовини, і ось виріс іще один за їхньою подобою!» Так думала дочка флорентійців Медічі, бо предки, що значились у її не надто довгому родоводі, жили у вигідних покоях, а не в стайнях чи військових таборах.

Вона промовила своїм монотонним голосом:

— Коли твоя сестриця таке виробляє, мені скоро, мабуть, доведеться віддати її за Анрі Гіза. Як він стане нашим зятем, хто тоді буде сильніший, бідний мій синку, ти чи він?

— Я! — ревнув Карл.— Я король!

— З ласки божої? — спитала мати.— Час би вже тобі зрозуміти хоч одне: кожен король повинен і сам допомагати ласці божій, а то недовго він накоролює. Ти, сину, поки що король тільки тому, що жива я, твоя мати.

Ці слова вона промовила тоном, знайомим йому змалку: він звик підводитись, коли вона так говорила. Тому він

схопився з ліжка в самій сорочці, крізь яку випиналися жирні груди й живіт, і випростався перед невеличкою літньою жінкою, готовий вислухати її волю.

— Я не хочу, щоб Марго вийшла за Гіза,— рішуче сказала вона.— Їхній рід занадто сильний. Я одружу її з простим юнаком, що служитиме нам.

— Із ким же це?

— Він має бути з доброго, але не дуже впливового роду, і щоб його не знали в Парижі. А головне — я хочу, щоб він був у мене під рукою. Кого можна дістати, той не страшний. Ворогів своїх треба тримати у своєму домі.

— Невже ти маєш на думці...

— Я проваджу переговори з його матір'ю, щоб вона прислала його до нас, і тоді він буде в моїх руках.

— Але ж він єретик! Віддати мою сестру за єретика — таж про це ніколи й не думали навсправжки!

— А якби твій брат Анжу одружився з королевою Англії? Єлизавета теж єретичка, але вона велика королева — зі своєї ласки.

— Вона винищує своїх католиків,— сказав Карл скорше злякано, ніж обурено. Він не міг збагнути материних хитрощів. Її винахідливий розум не спинявся навіть перед святощами. І найстрашніші, найгріховніші слова вона вимовляла спокійнісінько.

— Хай англійські католики самі дають собі раду. Та й французькі теж,— додала вона.

Карл, понуривши очі, тільки пробурмотів:

— А іспанський король?

На більше він не зважився.

— Моя дочка, королева Іспанії, померла,— сказала Катерина анітрохи не засмучено.— Відтоді мені доводиться боятись дона Філіппа, щоб він не скористався з моїх труднощів. І через те мені потрібні мої протестанти.— А подумки ще додала: «А коли вже не будуть потрібні, я зроблю з ними те самісіньке, що англійська королева зі своїми католиками».

Та навіщо звіряти це нездарі-синові? І вона перейшла до того, чого, власне, від нього хотіла.

— Треба нарешті твою сестрицю навчити розуму.

— Правда! Бо те, що вона з Гізом...

— З тим Гізом, що хоче відібрати в тебе корону,— хутко докинула мати.

Тоді Карл заревів:

— Ану сюди її! Я її навчу, як мене з трону скидати! — І вже кинувся до дверей, та мати встигла схопити його за сорочку.

— Стій! Куди ти! Може, в неї саме Гіз, та ще й при зброї!

Це відразу вгамувало його.

— Та й не прийде вона сюди, коли тебе побачить. А я хочу залагодити це діло тут у мене, між своїми.

Вона плеснула в долоні й сказала камеристці, що ввійшла на той знак:

— Попроси принцесу, дочку мою, нехай прийде сюди. Я маю для неї дуже важливу новину. Скажи, що новина добра.

І обоє стали чекати — Катерина незворушно, згорнувши руки, а її незграба-син з нетерплячки бігав по кімнаті. Сорочка метлялась за ним, він щось бурчав і вже наперед важко сопів.

Нарешті двері широко відчинились — і в них з'явилося видиво, що захопило б кого завгодно, тільки не цих двох. Незважаючи на ранню годину, Маргарита Валуа була вже в білій шовковій сукні, що аж мерехтіла самоцвітами. На ногах вона мала червоні черевички, на голові рудувату перуку, а обличчя було напрочуд вправно підмальоване якраз у тон до такого світлого волосся.

І ввійшла вона саме так, як пасувало до обраного нею типу вроди: гордовито й водночас легко. Так вона могла б увійти й до святкової зали. Та ледве-но кинула погляд на матір, а потім — на брата, як умить здогадалася, що її тут чекає. Обличчя з вишуканою міною враз застигло, горда усмішка перейшла в ляк, і вона сахнулася назад. Запізно: Катерина вже дала знак, і з того боку зачинили двері.

— Чого ви від мене хочете? — спитала бідолашна тоненьким голоском, бо їй з ляку аж дух перехопило. Карл Дев'ятий глянув на матір, побачив, що вона відвернулась, і впевнився, що йому дозволено все. Ревнувши, він накинувся на сестру. Зірвав з неї рудувату перуку, і власне волосся чорними пасмами впало їй на лоб. Тепер вона б не змогла прибрати величного вигляду, навіть якби мала час на те. Але брат-король уже бив її по щоках, то по одній, то по другій, уперто ляскав і ляскав, хоч як намагалась вона ухилитися.

— То ти з Гізом тягатись? — горлав він.— Мене з трону спихати? — кричав засапано.

Білило з її обличчя налипло йому на долоні, а в неї на щоках повиступали червоні смуги. Вона пригиналася, крутилась, і кулаки його влучали в повні плечі.

— У-у, гладуха!

Він шалено зареготав і здер з неї сукню. А коли доторкнувся до голого тіла, йому нестямно захотілося змолотити її всю. Нарешті Маргарита закричала — бо спершу переляк відібрав її голос — і кинулась до матері.

— Ага, попалася,— сказала пані Катрін, цупко схопила принцесу й тримала її, поки підбіг Карл.

— Та перегни її через коліно,— порадила вона. Карл так і зробив, хоч як пручалась його жертва. Він стиснув її однією рукою, мов залізними кліщами, а другою почав клепати по пишних голих сідницях. Пані Катрін і того здавалось мало, вона й сама допомагала по змозі, та, на жаль, її пухкі рученята були не дуже сильні. Тому вона нахилилась над прегарним задом і вчепилася в нього зубами.

Маргарита заверещала не своїм голосом. Брат, захекавшись, нарешті пустив її — чи скорше зіпхнув із колін додолу — й випростався над нею з безтямним, мов у п'яного, поглядом. Пані Катрін теж захекалась, а в її тьмяних чорних очах щось поблискувало. Та вона вже згорнула руки на животі й промовила спокійно, як завжди:

— Встань, дитино моя, на що ти схожа!

І моргнула Карлові, щоб той подав сестрі руку й поміг підвестись. А тоді сама заходилась опоряджати вбрання на дочці. Побачивши, що небезпека минулась, принцеса Марго знов напустила на себе гордовитий вигляд.

— Усе порвав. Дурило! — закричала вона на брата.— Поклич мою камеристку!

— Ні,— спинила її мати.— Нехай краще це залишиться між нами.

Вона сама позашивала подерту білу сукню, розгладила її й заходилась наново підмальовувати доччине обличчя, бо білило на ньому було постиране ляпасами й розмите сльозами. Карлові мати звеліла дістати з-під ліжка перуку, він її витрусив і наклав сестрі на голову. І зразу вона зробилась тією гордою, привабною молодою дамою, яка тільки-но зайшла до покою.

— Ну, йди читай свої латинські книжки,— пробурчав Карл Дев'ятий. А Катерина Медічі додала:

— Та не забувай і тієї науки, що оце від мене дістала.

І ще одна могутня жінка цікавилась молодим Анрі, поки сам він думав переважно про розваги. Єлизавета Англійська приймала в лондонському замку свого посла в Парижі.

— Ти запізнився на цілий день, Волсінгтоне.

— На морі була буря. Могло вийти й так, що ваша величність побачила б свого посла мертвим. Боюся, що тоді б він не сповістив вам стільки, скільки має сповістити.

— Може, так було б краще для тебе, Волсінгтоне. Смерть у хвилях не така страшна, як смерть на пласі. А ти ближче до плахи й сокири, ніж гадаєш.

— Умерти за таку велику владарку — це найпрекрасніше, чого лишень може бажати чоловік, надто коли він виконав свій обов'язок.

— Обов'язок? Ах, твій обов'язок! А чого ж бажаєш ти, свинюко? — І королева дала йому ляпаса.

Посол бачив, як вона замахується, але не відхилив голови, хоч добре знав, яка тверда її тонка рука. Королева була висока, білолиця, непевного віку, трималася рівно, ніби в панцері, а рудувате волосся, як на перуці, що надягала Марго Валуа до деяких суконь, у Єлизавети було своє.

— Французький двір щодень зближується з королем Іспанії, а ти мені не доповідаєш. Мені загрожує страшна небезпека, вони можуть відібрати у мене країну і трон, а ти дивишся й мовчиш!

— На жаль, я мушу визнати за собою не тільки цю провину. Я сам розпустив таку чутку. Зате ж вона й неправдива.

— Ти поширюєш неправдиві чутки на шкоду мені?

— Я підстроїв пограбування іспанського посольства, і звідти пібито добуто листи, що є доказами. Та все це неправда. І зроблено те на користь вашої величності.

— Ти таємний католик, Волсінгтоне. Варта! Заберіть його. Я за тобою вже давно наглядаю. Буду рада побачити, як із тебе злетить голова.

— А та голова хотіла розповісти вам дуже веселу історію,— сказав посол, уже стоячи між двома вартовими.— Я обіцяв вашу руку одному принцові — ви його зовсім не знаєте.

— Певне, д'Анжу, синові Катерини.— Єлизавета кивнула варті відпустити посла. Коли йдеться про шлюбні плани — це треба вислухати.

— Боюся, що д'Анжу — не той, кого вам треба. Я ж знаю, що ви не дуже високо ставите Валуа. І маєте слушність. Ні, є ще один маленький протестантик із півдня, його Валуа хочуть зробити своїм зятем, і це думка не дурна. Він міг би визволити їх зі скрути.

— Але ж тоді вони вдеруться у Фландрію! Коли принцеса Валуа одружиться з принцом-протестантом — я, звичайно, знаю, хто він! — це означатиме війну Франції з Іспанією і вторгнення у Фландрію. Об'єднана Франція — ні, такого я не хочу. Нехай у Франції тривають усобиці. А у Фландрії я в тисячу разів радніша бачити іспанців, бо вони вже й так котяться у прірву зі своїм папізмом, ніж Францію, об'єднану під владою протестанта.

Щоб краще чути власну мову, Єлизавета почала, широко ступаючи довгими ногами, ходити по залі. Вартовим вона дратливо махнула рукою, щоб відійшли, а Волсінгтон сам відступив на другий бік, даючи королеві дорогу. І раптом вона зупинилась перед ним.

— То ти кажеш, щоб я одружилася з молодим Наваррою. А який він із себе?

— Незгірший. Якби-то річ тільки в цьому. Правда, на зріст нижчий за вас.

— А мені й подобаються невисокі.

— Як чоловіки вони часто навіть справніші.

— Та невже, Волсінгтоне? Я ж на цих речах зовсім не знаюсь. А обличчя в нього яке?

— Смагляве, як оливка, повнувате.

— О!

— Тільки ніс... трохи задовгий.

— Так це ж і добре.

— Та що довгий — добре, але форма... Він у нього загнутий униз. А згодом, боюся, загинатиметься ще дужче.

— Шкода. А втім, чи не однаково. Я ж не збираюся брати за чоловіка цього жалюгідного шмаркача. А як він? Він дуже молодий, еге? — спитала жінка непевних літ.— Ти подав йому якісь надії на мою руку? Він, звичайно, був у захваті?

— Його зачарувала ваша врода. Портрет вашої славної величності він укрив поцілунками й залив слізьми,— збрехав посол.

— Ще б пак! А родичатися з Валуа ти його відрадив?

— Адже я знаю, що вам це небажане.

— А ти врешті, може, й не дурень. Якби ж тільки ти не був зрадником!

Вона говорила різко, але не сердито. Посол зрозумів, що йому вже не загрожує страта, відступив назад і низько вклонився.

— Пане посол,— почала Єлизавета, сівши нарешті в крісло.— Я ще не чула того, що ви маєте мені сказати про переговори між двома королевами. Та дивіться мені в очі! Я маю на увазі Жанну і Катерину. Я знаю, що доля Франції залежить від них обох.

— Ваша проникливість не тільки вражає мене, а просто жахає.

— Розумію. Ви, певне, ніколи не думали, що я маю над своїми послами, тобто своїми шпигунами, ще одних шпигунів, щоб стежити вже за ними самими.

Волсінгтон сприйняв ті слова з усіма ознаками подиву, хоча то була для нього зовсім не новина, і скромно відповів:

— Признаюся: я спершу говорив тільки про маленького принца Наваррського, а не про його матір, тому, що моя володарка — прекрасна молода королева. Якби моїм володарем був літній король, тоді я говорив би лише про матір цього принца. Бо небезпечна лише королева Жанна.— Він побачив по Єлизаветі, що вже наполовину виграв, і тому голос його забринів особливо віддано й переконливо.— Я мушу розповісти вашій величності одну сумну історію, з якої видно, що люди страшенно нещирі й хитрі. Бідолашну королеву Жанну прикро обдурив один англієць,— Волсінгтон скорчив скрушну гримасу й заперечливо підняв руку.— Ні, ні, то був не я. Ми повинні завжди поводитись так, як годиться. То був тільки один з моїх агентів, і задум теж належить йому. Я благословив його на це діло, і він подався до Ла-Рошелі, де напевне можна було застати всіх друзів королеви Жанни, зокрема графа Людвіга Нассауського. Мій агент намовив цього німця лягти в ліжко й прикидатися недужим, аж поки королева Жанна прийде його провідати...

Історія, що розповів далі посол, скидалася на шекспірівський фарс; та сам він зберігав дуже поважну міну, і те ще дужче веселило королеву. Насміявшися досхочу, вона зробила висновок:

— Такому простакові, як цей Нассау, не варт би вдавати хитруна. Відраджує Жанну одружувати сина з французькою принцесою — єдине, що могло б допомогти протестантам, як німецьким, так і французьким. Невже вона справді в усе повірила? Ніби я візьму її сина за чоловіка? І що її дочка стане королевою Шотландії?

— Занадто блискучі перспективи завжди сприймаються за щиру правду, бо вони засліплюють,— пояснив посол.

Єлизавета сказала вже з відвертим задоволенням:

— То ось як ви заручили мене з маленьким Наваррою! Чому ж ви не розповіли зразу? Невже мені треба спершу посилати вас на страту, Волсінгтоне, щоб почути від вас щось утішне?

— Але ж воно не потішило б вас так, якби я розповів зразу, а я думаю тільки про те, щоб краще догодити вашій славній величності, хай навіть під загрозою плахи й сокири.

— Вашої дотепної витівки я не забуду!

— Весь цей план від початку і до кінця виник у голові в одного мого агента на прізвище Бійл.

— Я вам не вірю. Ви намагаєтеся ще прибільшити свою заслугу скромністю. А втім, виплатіть вашому Бійлові винагороду. Тільки не дуже велику! — похопилась Єлизавета, що добре вміла рахувати.

СИЛЬЦЯ, ПАСТКИ Й ЧИСТЕ СЕРЦЕ

Жанна, мати Анрі, була третя вельможна жінка, що турбувалась його долею, і тільки вона робила це задля нього самого. Тому вона й вірила тільки в себе і зовсім не вірила в щирість намірів двох інших королев. Правда, вона таки відвідала недужого графа Нассауського, бо вже кілька днів їй переказували, як буцімто тяжко стогне її добрий приятель. Вона застала графа в подушках, червоного на виду, але скорше від вина, ніж від гарячки, здалося їй. Одначе вона спершу вислухала від нього все, що привіз йому приємного для неї його товариш по чарці англієць Бійл: звістку про пограбування іспанського посольства та вкрадені там листи, які доводили, що французький двір веде подвійну гру. Їй накидають у невістки принцесу, а водночас миряться з Філіппом Іспанським. Як же тоді Катерина зможе виконати Жаннину умову й разом з протестантським військом визволити від іспанців Фландрію?

Жанна подумала: «А від кого він може все це знати, коли не від англійців, що самі й підстроїли те пограбування?» Тим часом вона помацала гладкому Людовікові лоб і за вухами й виявила, що він здоровісінький. Тому вона закликала до покою свого лікаря, щоб той дав графові якісь ліки, і граф хіть-не-хіть мусив їх проковтнути. Невдовзі бідолаху пройняв страшенний піт, та й ще на дещо подіяли ті ліки, і Жанні довелось вийти на часину за двері. Коли вона повернулась, її жертва була вже зломлена і не опираючись призналася, що всі її мудрі відомості походять від пана Бійла, а той, звісно, Волсінгтонів агент.

— Але він мій приятель,— запевнив довірливий Нассау,— і всьому, що він сказав мені, ви можете вірити, пані. Мені він не збреше.

— Любий кузене, люди всі такі зіпсуті — крім вас, звичайно,— співчутливо зауважила Жанна. Тоді німець-протестант почав із щирою турботою заклинати її, щоб не погоджувалась одружити сина з французькою принцесою. Адже тоді принца повернуть у католицтво, протестанти втратять проводиря, а сам він, зрадивши свою віру, нічого для себе не виграє. Бо ким він буде як чоловік принцеси Валуа? Ще далеко не королем Франції.

— Зате десь-інде,— Нассау багатозначно помовчав,— він може стати королем. Великим королем. І його сестра, ваша дочка Катрін,— вона, пані, теж стане королевою. І все це таке сприятливе для нашої віри, що хоч би з цієї причини воно має бути правдою,— додав добряга.— І я твердо вірю, що сам бог доручив мені відкрити вам це.

Жанна бачила, що про свого Бійла він уже забув.

Говорив він завзято, тоді раптом його охопила млість, він упав на подушку, і королева Жанна залишила його, звелівши піклуватися про нього своєму лікареві. Їй було шкода, що довелось так вимучити цього поштивого чоловіка, аби вивідати від нього правду. Бо брехня, на жаль, послуговується не тільки непоштивими людьми.

Перше ніж зовсім зомліти, Людвіг Нассауський ще встиг відверто назвати Жанні тих, хто пропонував обом її дітям руку й трон: то були Єлизавета Англійська і король Шотландії. Будь-якій іншій матері важко було б повірити в таке велике щастя; але Жанні д'Альбре воно здавалося цілком природним, як зважити на її високий рід, на успіхи протестантського війська та на велич істинної віри. У неї не виникло підозри, що Єлизавета може кружним шляхом робити їй облудну пропозицію, яка ні до чого не зобов'я-

зує, аби тільки утримати її від спілки з французьким двором. Королева Жанна була занадто горда, вона й подумати не могла, що хтось хоче використати її проти Франції, щоб ця країна лишилась порізнена і слабка.

Другого дня вона сказала Коліньї:

— Цілу ніч я просила господа бога відкрити мені, яка ж насправді буде його воля: чи мій син має стати королем в Англії чи у Франції. А як гадаєте ви, пане адмірале?

— Я гадаю, що ми не можемо цього знати,— відповів Коліньї.— Я тільки певен, що найревніші гугеноти, найнадійніші наші прибічники будуть прикро вражені, коли принц, ваш син, поріднится з запеклими ворогами нашої віри. Але чи й бог проти цього — я не можу сказати напевне,— обережно додав він.

— Бог не проти,— цілком переконано відказала Жанна.— Він об'явив мені, щоб я вирішувала цю справу чисто по-світському, зважаючи тільки на честь і користь мого роду, бо мою користь він має і за свою,— ось що відкрив мені бог.

Коліньї вдав, ніби вона його переконала. Насправді він і сам не вірив у щирість намірів англійського двору, бо міркував, як солдат. Англійка-протестантка мала б допомогти йому визволити Фландрію від іспанців, але якраз цього вона не хотіла, тим часом як католицький французький двір вельми охоче обіцяв таку допомогу. Тому адмірал стояв за одруження принца Наваррського з Маргаритою Валуа і якщо висував заперечення, то лиш такі, щоб вони ще більше зміцнили Жаннин намір. Коли вона нагадувала, що англійці — споконвічні вороги їхньої країни, він заперечував, що це вже минулося, ніби не досить було й того, що французький принц, ставши чоловіком англійської королеви, втратив би тим самим усе — й любов свого народу, і шанси на французький трон.

Жанна казала, що Єлизавета занадто стара, вона вже не народить сина, а чоловік її не може сподіватись ні на яку особисту участь у державних справах. Коліньї тоді нагадував, що залишається ще його сестра, принцеса Катрін, яка цілком напевне матиме дітей від шотландського короля. А той — законний спадкоємець англійської корони в тому разі, якщо Єлизавета помре, не зоставивши нащадків. Саме цього не слід було б казати Жанні, якби адмірал справді хотів її переконати,— він побачив те по її гнівові. Що? Віддати в жертву її Анрі, її веселого Анрі, щоб він марно прожив своє життя похмурим в'язнем, при-

кутим до старої королеви? Аж тепер Жанна побачила, які жахливі можуть бути наслідки, коли вона з двох можливих постанов обере хибну.

Тендітна Жанна зірвалася з крісла й почала бігати по кімнаті, достоту як Єлизавета Англійська, коли та, слухаючи свого посла, так дуже схвилювалась, бо йшлося про її користь. Та королева Наваррська була не така: вона втратила самовладання лиш тоді, коли вирішувалося щастя її сина. І вона звеліла отим своїм другим, схожим на дзвін голосом, що так рідко з'являвся в неї:

— Годі, Коліньї! Більше ні слова. Покличте мого сина.

Адмірал відійшов до дверей і передав її наказ. Поки обоє дожидалися, старий схилив коліно перед королевою і зізнався:

— Я наводив усі ці докази лиш для того, щоб ви їх спростували.

— Встаньте,— відказала Жанна.— Ви, напевне, думали про те, що королева Катерина обіцяє поставити вас на чолі війська у Фландрії. Але хто я така, щоб докоряти вам за корисливість? Якби мій син поїхав до Англії, а дочка до Шотландії, я б стала тільки самотньою жінкою, не здатною нести тягар усіх справ, і не могла б сподіватися ні пошани, ні послуху від дворян Франції. Якщо це була найглибша моя спонука, то хай мене судить господь.

— Амінь,— докінчив адмірал, і обоє стояли нерухомо, похиливши голови, аж поки до кімнати вступив юний Анрі. Він увійшов дуже швидко, трохи задиханий, і очі в нього блищали: певне, ганявся за якоюсь дівчиною. В усякому разі його ніщо не підганяло, як цих двох старших людей, відповідати перед богом за вчинки й помисли минулої години. І все ж він зразу перейнявся їхнім поважним настроєм.

Королева Жанна сіла сама й запросила сісти принца та адмірала: вона ще шукала слів, щоб почати. Та Коліньї поглянув на неї віддано й водночас напоумливо, ніби кажучи, що краще знає, з чого треба починати. Вона кивнула йому головою, і він справді почав.

НАРАДА ТРЬОХ

— Принце,— сказав Коліньї,— ми зібралися порадитись про майбутнє нашої віри, отже, й про майбутнє королівства. Отут, сю хвилину, треба прийняти велику постанову,

і зробити це маєте ви. Вашими устами буде висловлена господня воля. Прислухайтеся ж, що скаже вам голос божий. А я скорюся йому.

Жанна теж хотіла щось сказати. Та старий рішуче, хоча й шанобливо, спинив її: він ще не скінчив.

— Два могутні двори змагаються за вас, принца Наварського, і від того, котрий з них ви оберете, залежить багато, незмірно багато для нашого часу і для майбутнього.

Коліньї зробив паузу, але не для того, щоб дати комусь іншому щось сказати, а щоб обом його слухачам перехопило дух. Жанна справді була глибоко схвильована. Анрі добре бачив, який лячний вираз проступив на її обличчі, і очі йому вмить налилися слізьми. Десь у грудях зродився схлип, швидко, мов думка, підкотився до горла й там завмер, тільки очі ще вогко блищали.

З затуманеним поглядом, із щирим розчуленням на виду, Анрі, одначе, подумав: «От старий пащекун! Невже не можна було сказати простіше? Я ж давно знаю, що мушу одружитись або з гладухою Марго, або зі старою англійкою. Наче мені Нассау не протуркав цим вуха! Але що я робитиму в Англії? Зате Марго принаймні колись обіцяла мені, що я взнаю, які в неї ноги».

Коліньї нахилився до Жанни й прошепотів:

— Не треба його квапити! Він чекає голосу неба.

Аж тепер Анрі усвідомив, з якою тривогою дожидає його відповіді мати. І його теж охопило піднесення. Так твердо, що аж сам здивувався, він оголосив:

— Я хочу служити Франції. Я обираю нашу віру — отже, і Францію.

Щойно пролунали ці слова, протестант Коліньї підвівся. Він простяг уперед руки, мовби до самого бога. А Анрі просто обняв його. Тоді поцілунками стер сльози з матусиного обличчя.

Далі їхня нарада проходила вже не так урочисто. Всі троє стали на тому, що своєї вигоди їм треба шукати в Парижі, а не в Лондоні. Анрі навіть спитав, чи була пропозиція з Англії справді щира. Може, її зроблено скорше для того, щоб перешкодити одруженню у Франції? Жанні нелегко було побороти свою гордість, щоб припустити таку думку. Та королеву Наваррську втішило те, що юний син її такий проникливий і тямущий. Анрі ще сказав, що радісінько поступиться блискучим становищем чоловіка англійської королеви своєму кузенові д'Анжу. «На одного

буде менше!» — відразу додав він, і обоє старих чудово зрозуміли його. Жанна погодилася, що не слід дратувати пані Катрін: адже та якраз має намір одружити свого другого сина в Англії. І повторила: «На одного буде менше!» Тоді сказала, не дивлячись ні на кого:

— Було їх у неї четверо. Після Карла залишиться двоє. Карл із аж надто витонченого підлітка зробився гладким лобурякою, хоч і носить титул короля. Але в нього бувають кровотечі.

На ті слова обидва її слухачі — і молодий і старий — зацікавлено повитягали шиї. Але Жанна не дивилась на них; вона тільки покивала головою, мов людина, яка знає, що й до чого, коли йдеться про людське тіло та про те, що в ньому робиться.

— У них у всіх кровотечі,— провадила вона.— Власне, кров не тече, а помалу виступає крізь шкіру. У всіх чотирьох синів покійного короля ця неміч, і перший уже помер від неї.

— Невже й решта мають померти? — спитав Анрі, похоловши.

Коліньї суворо відповів:

— Валуа переслідують нашу віру. І це їм кара.

— Річ не в тому, що вони Валуа,— пояснила Жанна.— Це в них від матері, бо вона довго була неплідна.

Обидва чоловіки знову попідводили нахилені вперед голови: вони вже не розуміли її. Жанна й сама збагнула ці речі лиш тому, що багато ночей пролежала без сну, в задишці, відчуваючи в усій голові, під черепом, якийсь прикрий лоскіт. А що жоден лікар не міг витлумачити їй, від чого таке буває, їй довелося самій доходити висновку, що воля господня щодо життя людини здійснюється таємно в її тілі, а вже потім виходить на яв. Ось Жанні судилося страждати й рано покинути цей світ, після того як вона породила сина-обранця. А її ворог, Катерина, навпаки, заслужила собі в бога дожити до старості й бачити, як усі її пізно народжені сини один по одному вмирають. Жанна й розраховувала на це — з чистим сумлінням і без ніякого співчуття.

— Отже, цього разу я перекажу їхньому послові, що не опиратимуся шлюбному союзові з її домом, якщо вона виконає деякі мої умови.

— Тверді, непорушні умови,— рішуче заявив Коліньї.— Нехай двір оголосить про свій розрив з Іспанією. І щоб послали військо до Фландрії під моїм проводом.

— Принцеса Маргарита має перейти в протестантство,— постановила Жанна, й Анрі так здивувався, що аж скрикнув. Марго — і їхня віра! Віра — і кокетка Марго! Його раптом почав душити невтримний сміх. Урешті він відійшов до глибокої віконної ніші, спустив за собою завісу і там, затуляючи рота долонями, пересміявся. А мати врочисто проголосила:

— Мій син дякує богові, що його майбутня дружина врятує свою душу.

Коліньї подумав, що жадати такого від бога — це трохи забагато. Він трохи-трохи не висловив своєї думки вголос: принцеса, мовляв, живе в розпусті. Вона, як відомо всім, має полюбовника — герцога Гіза. Як християнинові йому слід було про це сказати, але як придворний він змовчав, отож вони з Жанною чекали мовчки, поки Анрі повернеться до них. А тоді Жанна заходилась уже докладніше з'ясовувати синові всі небезпеки, що їх таїв у собі цей план.

— Не забувай ні на мить, що вони насамперед прагнуть захопити тебе в свої руки. У пані Катрін завжди було таке правило: держати своїх ворогів у себе в домі; а після її синів, таких схильних до кровотечі, у тебе найбільше право на французький трон. Я добре знаю, що вона з твоєю допомогою хоче спекатися Гіза, бо його рід здається їй небезпечніший за наш,— додала вона зневажливо.— Але найголовніше для королеви — це заманити тебе до двору. Та я цього не допущу, я сама поїду замість тебе, і побачимо, як вона зі мною впорається.

Коліньї похмуро кивнув головою.

— А я вирушу слідом за вашою величністю. Нехай приймають усі наші вимоги, а то протестантське військо на чолі з принцом Наваррським виступить на Париж. І тоді вже пощади не буде!

Молодому принцові подумалося, що пощади тієї й досі було не гурт. Він знову ніби навіч побачив, як корчились селяни, підвішені на перекладинах, а під ногами у них горів вогонь. Та що він міг заперечити, коли навіть його матуся з власного досвіду знала, що такий закон панує в світі і що справжня боротьба за віру й королівство не може бути інакша. Та й чого ж іще заслужила пані Катрін зі своїми католиками, коли навіть його люба матуся не була в безпеці від них?

— Мамо! — вигукнув він.— Тобі не можна туди їхати! Вони тобі щось заподіють! — Голос у нього був як у наляканої дитини.

Жанна пригорнула сина до себе, поклала його голову собі на коліна й сказала так — і йому, й собі, й своєму серцю:

— Жінці найбезпечніше самій-одній. Коли її нема кому оборонити, її оборонить бог. Але що таке я перед богом? Що я тепер? Колись у мені було безмірно багато. А тепер глек спорожнів, і йому можна розбитися.— Їй здавалось, ніби вона промовляє ці слова вголос, а насправді вона тільки подумала так; але цими словами Жанна д'Альбре віддала в жертву своє життя.

Нарада скінчилася. Син і адмірал попрощалися з Жанною.

СПРАВДІ САМА-ОДНА

За дверима Анрі зустрів свого кузена Конде й Ларошфуко — перед цим юнаком він теж міг бути відвертим. Їм він сказав:

— Отже, я одружуся з сестрою французького короля. Це, власне, єдине вільне місце при дворі. Канцлер там уже є, і секретар є, і скарбник, і блазень. Бракує тільки рогоносця — ото ним я й буду!

Він підплигнув і засміявся — так заразливо-весело, що й обидва товариші теж засміялись, хоч слова його неприємно вразили їх.

Жанна повернулась до себе в Беарн. Була вже осінь; до неї ще раз приїздив Катеринин посланець, на ім'я Бірон, і цього разу вона вже не сказала йому «ні»: вона тільки поставила свої умови — перші, попередні. Вона жадала, щоб відшкодували численні кривди, заподіяні протестантам, щоб звільнили для них одне місто на півдні, щоб у Парижі скинули одного мерзенного хреста. Вона заявила навпростець, що її вже не обдурять, як дурили багатьох, хто довірливо, з щирим серцем приїздив до двору!

Була осінь, та настала вже й зима, поки вона справді вирушила в дорогу. Жанна занедужала на гарячку, а її син упав з коня,— можна було гадати, що це все ознаки, які застерігають її, щоб не їхала. Та все ж кінець кінцем мати з сином розлучилися. Це сталось у місті Ажені, тринадцятого січня — на початку сімдесят другого року. По синьому небу, по сонячній дорозі ніхто б не вгадав, що це прощання назавжди. Коні рушили, оббитий шкірою ридван покотився, ще махали рукою й усміхалися бліда Жанна і Катрін, її дочка. А син стояв коло свого коня й дивився

то на матір, то на сестру. Тіні під материними очима, як він завважив, побільшали, вони вже спустились аж на щоки. Ось її усмішка ніби застигла, і він здогадався, що вона вже не розрізняє як слід його обличчя — і через далечину, і від сліз, що туманили їй очі.

Брат і сестра, по-молодому гострозорі, ще якусь хвилю перемовлялися очима. Анрі наказував: «Не забувай же!» І вона відповідала: «Я знаю». Він казав: «Як тільки помітиш небезпеку — зразу гінця!» А вона ревно благала: «Скоріш би вже й ти приїхав за нами!» Його погляд іще кинув їй навздогін: «Бережи нашу любу матусю, бережи!» А тоді ридван сховався з очей за поворотом дороги. Ще хвилину клубочилась на сонці курява за останнім вершником почту, потім розвіялась і вона.

Шість місяців Анрі одержував листи від матері — найдорожчі листи в його житті, бо хоч скільки жінок він ще боготворив у майбутньому, хоч скільком віддавав він свою силу, та в глибині душі завжди відчував, що лиш одна по-справжньому боролась за нього й тільки для нього жила до останнього віддиху своїх слабих легенів.

У лютому, діставшись до Тура, Жанна ладна була вернутись, та вже пізно було.

З того, що говорили вельможі, яких Катерина послала зустріти приятельку, вона вмить збагнула, що її знов збираються одурити. Стара королева і її син, король, перебували в Блуа, одначе виїхали трохи назустріч їй. І тоді Жанна д'Альбре, боячися змарнувати бодай хвилину коштовного часу, ще відміреного їй на життя, негайно зажадала, щоб наречена її сина перейшла в протестантство. Найпідозріліше було те, що стара королева не сказала навпростець «ні», вона вдала, ніби й не вірить, що це сказано поважно. Мовляв, це просто химера, що зродилась у затуманеній голові схвильованої жінки, яку треба заспокоїти постійною лагідністю й веселістю; а для Катерини не було нічого легшого. Ця жахлива бабега весь час сипала жартами та примовками, цілу зиму й весну, до травня — бо аж доти тривали їхні переговори в замку Блуа. А Жанна, почуваючи, що сили в неї меншає, мусила терпіти все те й не дозволяла собі втратити самовладання, бо це коштувало б їй ще кількох днів.

А стара королева жартувала:

— Але ж, люба моя, чи не однаково буде вашому бравому півникові, якої віри моя гарненька курочка, коли він її...

Все це вона вимовляла голосно й виразно, так, що й інші чули і реготали. Якби навіть Жанна розсердилась, то не змогла б перекричати того реготу. Тому вона й сама кривила обличчя в зневажливій усмішці, що зовсім не відповідала загальній веселості. Але Жанна скільки сили намагалась удавати спокій і впевненість, властиві здоровим людям. Тільки не показати, що вона хвора! Бо тоді з нею зроблять, що захочуть.

Катерина брехала жартуючи, і через те з нею ще важче було боротися. Вона просто заявляла, ніби вихователь принца Наваррського сповістив її, що сам принц цілком готовий вінчатись по-католицькому, і то навіть заочно, поки він ще сидить там на півдні; ось як, мовляв, йому не терпиться.

Жанна відповіла сухо:

— Дивно, що я нібито не знаю бажань мого сина, а вам, пані, вони так добре відомі.

— Та він і вам хотів сказати, але, мабуть, забув за своїми амурними пригодами,— знов пожартувала Катерина й гойднула опасистим станом, ніби хотіла пуститися в танець на своїх куцих ніжках.

Та згодом, коли знеможена Жанна пішла спочивати, жахлива бабега змалювала своїм придворним усе навпаки. Буцімто сама Жанна просила звінчати її сина з Марго хоч би й по-католицькому, аби тільки скоріше. Після цього всі почали докучати Жанні: дворяни-протестанти — гнівними докорами, а почесні фрейліни Катерини без кінця щебетали про чудовного принца, скоре прибуття якого тішило їх, мов дітей. Ті почесні фрейліни всі до одної, правда, ніякої честі вже не мали, зате щедро дарували насолоду, тільки-но котрій з них моргне оком їхня безсоромна володарка. А тепер їм, мабуть, доручено було якнайвідвертіше демонструвати вразливій Жанні всю розбещеність цього двору, щоб швидше її зморити. Вечорами, а то навіть ще й за дня, там робилось таке, мов у якомусь непристойному домі. Тільки Марго, наречена, лишалась осторонь того.

ФЛОРЕНТІЙСЬКИЙ КИЛИМ

Мати Анрі не могла заперечити, що принцеса Маргарита Валуа поводиться пристойно і що постать вона має бездоганну, хіба тільки занадто туго шнурується. Обличчя

у неї було біле-біле, погідно-веселе, мов небо,— так висловився один придворний на ім'я Брантом; проте Жанна, звичайно, добре бачила, де там манірність і де білило. Його тут накладали так густо, як хіба лиш в Іспанії. І в лестощах придворні тут не знали міри, ніби ідоловірці. Жанна якось спостерігала з безпечної відстані одну з тих безбожних процесій, головною дійовою особою в якій був не піп і не єпископ: ні, предметом поклоніння і дворян, і народу була Марго, що вся блискотіла перлами та самоцвітами, обсипана ними з голови до ніг. Простолюд обабіч дороги ставав на коліна. А хто йшов у самій процесії, того ніби несло потоком. Над юрмищем аж гуло від мурмотіння, схожого на молитви. То було видиме блюзнірство.

Коли Марго повернулась до замку, Жанна переказала, що просить її зайти до неї в кімнату, і вона зразу прийшла — ще в парадному вбранні й усіх коштовностях. Жанна мимохіть відзначила, що в цієї обожнюваної красуні відвислі щоки — чи принаймні вже можна було передбачити, що вони в неї відвиснуть, ледве-но вона трохи постарішає, і помалу з неї зробиться викапана стара Катерина.

— Люба доню,— сказала Жанна ласкавіше, ніж хотіла.— Ти вродлива й доброчесна. Єдине моє бажання — щоб ти й лишилась такою. І твій чоловік буде справді щасливий.

— Хочеться сподіватись, люба матусю, що вроди моєї ви не перебільшуєте. Що ж до моїх моральних чеснот, то мушу признатися, що вони куди мізерніші. Я не дістала виховання — чи, краще сказати, дістала зовсім безладне.

— А говорите ви дуже доладно,— сказала Жанна, вже звертаючись до майбутньої невістки на «ви». А красномовна Марго тим часом згадала виховний прочухан, який перепав їй від матері й брата за те, що вона спала з Гізом. Ох! Коли ж то вона знов матиме цю втіху? Пані Катрін відіслала його геть від двору перед тим, як мала приїхати свекруха. Він незабаром одружиться, і вона втратить свого любого, коханого! У сердешної трохи не виступили на очах сльози. Та вона вчасно згадала про підмальовані вії, з яких тоді потече фарба, і про гладенькі щоки, що швидко вкриються зморшками від солоної води. Отож краще не починати.

А Жанна говорила далі:

— Мій син — сільський юнак, але все ж таки він королівський син. Він вояк, а тому має і почуття честі, й

скромне благородство — дві якості, властиві справжньому воякові.

— А добрість і честь — те саме. Я читала у Плутарха...

— Моєму синові я теж давала читати Плутарха, тому він добре вміє вибирати собі взірці серед великих людей. Хоч я й кажу, що він простий, та це не означає, що він тупий. Його розум іде від живого серця, а не від марнолюбних мудрощів і мальованих гробниць!

Марго підхопила, докінчуючи цей портрет:

— Кров у ньому королівська, проте цілком здорова, і розум його майже не свідомий власної витонченості.

Усе це була пряма протилежність їй самій, тому вона й угадала так легко. А сердешна Жанна подумала, що це їй уже пощастило такою ревною хвалою синові проникнути до серця його нареченої. І вона необачно звірялась їй далі:

— Ох, як же хотілось би мені, люба доню, щоб ви обоє після шлюбу покинули цей двір! Бо тут панує розпуста. Вона доходить до того, що тут жінки самі набиваються чоловікам.

— І ви це помітили? — зітхнула Марго.— Так, гарного мало.

— Живіть удвох у мирі й згоді чимдалі звідси! У мене є маєтності в Вандомському графстві, там ви будете володарями, замість провадити життя тут, при французькому дворі, в пустих, марних розкошах — як оця сьогоднішня процесія. Я ж бачила ваших вельмож: на одному було стільки коштовностей, що й у сто тисяч екю не вбереш! Та господь хоче, щоб його вшановували не так, він велить, щоб ми не хизувались, а боролися ради нього. Люба доню! Ми всі не безгрішні, але протестанти тримаються не тільки царства сьогосвітнього, і це нас виправдує. Ми вміємо жити в бідності, серед небезпек і довго чекати в ім'я вільності, а вільність у бозі.

Королева Наваррська нарешті замовкла, переводячи дух. Вона втупила вимогливий погляд у біле обличчя принцеси Марго, а та зовсім заплющила очі. Марго думала: «Так, вони небезпечні! Моя мати безперечно має рацію, ці гугеноти — велика небезпека. Доведеться вжити проти них якихось рішучих заходів — та у мами, як я здогадуюсь, якраз це на думці. Вона тільки відкладає, поки не прибере під своє крильце мого Анрі, цього сільського юнака, чесного вояка з живим серцем і ще з чимсь, що мене саму цікавить куди більше». Так думала Марго; а Жанна тим

часом стисла рукою її коліно — так, ніби вже заволоділа нею. Але в тому стискові було й щось благальне.

— Переходь до нас! — промовила Жанна отим своїм другим голосом, лунким, як дзвін.— Прийми істинну віру! Ти будеш щасливіша, ніж могла будь-коли сподіватись. І наша країна спізнає мир і єдність.

— А чиїм коштом? — спитала сестра Карла Дев'ятого, не розплющуючи очей. «Ні, цього, звісно, не буде»,— вирішила вона сама для себе. Та водночас вона помітила, що ця дивна жінка збирається вчинити щось зовсім непристойне. «Її рука на моєму коліні напружилась, вона видимо хоче на нього зіпертись, а сама вже зсувається з крісла. Якщо я зараз її не підхоплю, вона впаде мені в ноги».

І Марго хутко схопила Жанну за руку.

— Пані, ви занадто високої думки про мене. Я, можливо, лиш те, що ви називаєте мальованою гробницею. Одначе мій брат — король Франції. І мій батько теж був король, і теж католик, і моя віра та сама. Тут нічого не вдієш, навіть якби я захотіла. Я, дочка католицького королівського роду, не можу уявити себе на вашій проповіді. Та це не означає, що ваш син муситиме ходити до обідні: я не затята.

— Отже, ти хочеш зостатися з ним при цьому розпусному дворі? — спитала Жанна вже тверезим, холодним тоном, знов перейшовши на «ти» — цей раз щоб показати зневагу. Злість, що закипала в ній, вона згнітила в ім'я своєї вищої мети, якої не можна було занедбувати. Хто ця дівчина, так нескромно напахчена мускусом? Що може змінити чи зупинити її лиха воля?

— Ох! — ледь зітхнула Марго, сповнена добродушного співчуття й навіть жалю до цієї нещасливої жінки.—Ваш син, напевне, дуже скоро навчиться, як поводитись при дворі. Я ладна опікуватися ним. Хоч я й не можу стати протестанткою, але почуваю, що зумію вжитися з простим, суворим протестантом.— Вона сказала ще багато, бо принцеса Валуа вміла говорити. Але кожне її слово було не до речі, ще дужче настроювало матір Анрі проти неї, тільки Марго не могла того знати. Зате їй чомусь пригадалась іще й менша сестра її нареченого, ця непомітна дівчинка, про яку вона досі ні разу й не подумала. Правда, Марго згадала її ще й тому, що ледь хитнулися двері суміжного покою — чи, власне, флорентійський килим, яким вони були завішені. І Марго сказала піднесено:

— Якби навіть я досі не бачила у вашому сині свого друга й володаря, то ваша чарівна донечка, вельможна пані, напевне здобула б для нього моє серце. У нас тут нема жодної такої дівчинки, я вперше в житті зустрічаю таку, як вона, і пробачте мені вчене порівняння, але в тендітній подобі вашої Катрін постає переді мною одна з царівен-пастушок античності.

І якраз ту мить до покою справді ввійшла Катрін. Її мати, що не бачила, як колихнувся флорентійський килим, аж злякалась, аж повірила на хвильку в надприродні здібності синової нареченої — надто через те, що Катрін була боса і її розплетені коси спадали на білу нічну сорочку. Білява, з невинним личком, вона являла достеменний образ тієї пастушки, про яку щойно згадувала Марго. А принцеса вдала, ніби вона зчудована,— вдала, щоправда, з належним смаком і мірою, без перебільшення. Тільки підвелась і трохи простягла руки до на диво милого дівчатка.

Королева Жанна розпізнала «мальовану гробницю» й обурено відвернулась: адже вона сама ледь не повірила, що це мана. А її дочка вже довірливо розповідала захопленій Марго:

— Я трохи кашляю, і мені сьогодні сказано лежати в ліжку й пити молоко від ослиці. Ох, пані, якби ви побачили мого молочного братика, віслючка, який же він гарненький!

— Я бачу, яка гарненька ти, моя крихітко! — вигукнула принцеса, обняла майбутню зовицю й обсипала її невинними пестливими словами. Може, Катрін вони й були приємні. Та Жанна не слухала — вона розглядала цей чужий, бездушний покій. Повсюди тут однаково! Ті самі вкриті розписом стіни, різьблені скрині, важка, гнітюче низька стеля, затемнене балдахіном і запоною ліжко, вікна в глибоких нішах; усе таємниче, повне схованок, і з-під оздоб, з-під пишноти, як пильно придивишся, дише загроза. І люди теж такі! Такі й люди,— Жанна відчула це й здригнулась, не знаючи сама чому.

Принцесі Марго було відомо більше, ніж їй. Чимало підслухала вона з розмов придворних, а почуте зіставляла з виразом облич матері та брата-короля, коли ті перешіптувались. І ось, пригортаючи до себе невинну Катрін, вона відчула, як у душі її ворухнулось щось дивне — може, сумління. А може, навпаки,— гордість і гідність, які гребують підступами.

Катрін промовила тремтячим голосочком, тонко, ніби злякано:

— Ви така гарна, пані! От якби мій брат побачив вас зараз! Чи й ви його любитимете?

— Аякже, аякже,— відказала Марго, а сама все думала з дедалі більшим обуренням: «Ні, до цього не можна допустити. Треба сказати їм правду».

— А де ваш песик, пані? Я ще зроду не бачила такого милого песика.

— Я тобі його подарую.— Марго пустила дівчину з обіймів. «Треба їх остерегти!»

— Я хочу дати вам одну пораду.— Марго нахилилася до Жанни й пильно подивилась їй в очі. Намір її був такий незвичний, що її вперше зрадили красномовність і спокій. Вона не знала, як почати, важко дихала, і ніс її наче аж подовшав.— Тільки нікому не кажіть, що це я вас попередила!

«Оце ж воно, те таємниче, що дише загрозою з-під пишноти»,— знову відчула Жанна. І відповіла:

— Та я знаю, що мене тут морочать і хочуть ошукати.

— Якби ж тільки це! Від'їжджайте звідси, пані! — вигукнула чи навіть вереснула Марго: то вже промовляла не душевна велич, як їй хотілось би, а чистісінький страх. Раптом голос її перейшов на шепіт: — Чи нас тут ніхто не чує? Беріть оце любе дитя, втікайте до себе на південь, якщо ще не пізно! Щоб чогось домогтися для себе, вам слід бути не тут — а вашому синові й поготів!

Та в найчеснішу мить свого життя Марго спіткала в Жанні тільки впертість і недовіру. Жанна давно вирішила не піддаватись на погрози. Принцеса так і не змогла викликати якийсь відгук на цьому старому обличчі, тому вона простягла тремтячі руки до молодшої, ніби просячи допомоги. Вона перевела погляд із Жанни на Катрін, але погляд той призначений був, як і перше, для Жанни. Хай вона бачить, як Марго силою своїх чорних очей збудила розуміння в ясних очах дівчинки. Не тільки розуміння, а вже й ляк!

Та Жанна вперто не хотіла їй повірити і коли помітила, що її дочка зблідла й ледве стоїть на ногах, розсердилася зовсім.

— Годі! — звеліла вона.— Йди ляж, дитино моя!

Аж коли двері за Катрін зачинились і флорентійський килим перестав колихатись, Жанна відповіла на пораду й пересторогу принцеси Валуа.

— Вельможна панно, я все зрозуміла. Ви мали посіяти в мені вагання й страх, це вам доручила ваша мати, королева. Скажіть же їй, чи побачили ви мене приголомшеною! А я, зі свого боку, можу вас повідомити, що пан адмірал домігся від короля всього, чого хочемо ми, протестанти. Вам самій не треба вирішувати остаточно, в якій бути вірі, поки ви не почуєте, що французький двір оголосив війну Іспанії. Але ви про це почуєте! В усякому разі, мій син, ваш наречений, з'явиться тут лиш тоді, коли наша сторона набере повної сили.

— Звичайно, вельможна пані,— відказала Марго.

Слабі груди королеви Наваррської рвучко, натужно здіймалися, коли вона вимовляла ті горді слова, але сестра Карла Дев'ятого, вже незворушна, як завжди, не бачила більше жодної підстави ні для неспокійного сумління, ні для великодушності. Вона знов міркувала, як на початку цієї розмови. «Так, вони небезпечні! Ці гугеноти — велика небезпека, і моя мати має рацію: проти них треба вжити рішучих заходів. Але вони згублять самі себе: це їхня доля, античний фатум!» — подумала вчена принцеса.

— Звичайно, вельможна пані,— сказала вона.— Я поміркую про ваші слова.— І низенько присіла в реверансі.— А коли переконаюся, що ви була мудріша, тоді, мабуть, і ваша віра стане моєю. Сподіваюся, що пан адмірал привезе з собою принца, мого нареченого, щоб ми вже всі були тут укупі.— Низенький реверанс, війнуло мускусом, і принцеса Маргарита рушила до дверей.

Жанна зайшла до своєї доньки, і та зустріла її зляканим поглядом широко розплющених голубих очей. Коли мати підійшла до ліжка, дівчинка обхопила її обома руками за шию:

— Я боюся, мамо! Я боюся!

ЛИСТИ

Потім обидві вони написали в По, до Анрі. Листи писано, звичайно, в різних кімнатах замку Блуа, і Катрін нишком тицьнула свого тому самому гінцеві, що відсилала Жанна. Мати Анрі писала: «Ходи частіше на проповідь, а на молитву — щодня! Волосся зачісуй назад, але не так, як носили раніше! Треба, щоб ти зразу справив тут враження зграбного й сміливого юнака. Але гляди не від'їжджай з Беарну, поки я не напишу тобі знов».

А Катрін тим часом сповіщала брата: «Принцеса подарувала мені гарненького песика й частувала мене розкішним обідом. Вона мене дуже полюбила. Я добре знаю, братику любий: як я зараз тобі напишу, що мені тут страшно, то ти не зрозумієш. Ти ж мені наказував: тільки-но помітиш небезпеку — зразу гінця! Нічого я не помічаю, а звістку все ж посилаю. «Бережи її! Бережи нашу матусю!» — звелів ти мені поглядом, коли ми від'їжджали. Незабаром ми переїдемо з усім двором до Парижа, де у нас так багато ворогів. Я пильнуватиму, але хоч би вже скоріш і ти був з нами!»

У травні Жанна д'Альбре знов написала синові з Парижа, де вони жили в домі принца Конде. Писала вона ввечері, при відчиненому вікні, і лампа миготіла від теплого леготу.

«Портрета принцесиного я тобі добула й посилаю. Сподіваюся, що він тебе потішить. Мені тут, крім її вроди, таки справді чудової, мало що подобається. Королева Франції мене трохи під ноги не топче, і твоя Марго лишається напісткою: всі мої зусилля марні. Єдине тільки дуже мене потішило: я змогла сповістити Єлизавету Англійську, що твій шлюб уже вирішено остаточно. Сину мій, я не знаю, чи зможу весь час бути при тобі, щоб уберегти тебе від спокус цього двору. Не давайся, щоб тебе звели з доброї дороги,— ні в житті, ні у вірі!»

А в іншій кімнаті того самого будинку потайці дряпала пером сестра: «Хутенько пишу тобі про те, що сталося з нами сьогодні. Ми тут ходимо по крамницях, мама скуповує все для твого весілля. Сьогодні ми були у майстра, що робить портрети з принцеси, і хотіли вибрати найкращий, а надворі зібралися люди й почали нас лаяти. Вони кричали дедалі гучніше й погрозливіше, аж поки наша охорона їх розігнала. Мама сказала, що то тільки вуличні роззяви, їх у Парижі завжди повно; але я знаю, що вони лютували через твоє весілля. Цей народ його не хоче і всюди шукає сварки з протестантами. Декотрі з наших дворян признались, що це правда, коли я на них напосілась. Бо я не така дитина, як думають усі. У старої лихої королеви цілий полк фрейлін, а вони скрізь мають приятелів і підцьковують їх проти нас, а надто проти пана адмірала. Він прибув сюди з п'ятдесятьма вершниками. Пані Катрін лютує на пана адмірала, бо він завзято боронить нашу справу. Не насмію сказати, що він її боро-

нить нерозважливо, бо я ж тільки дівчина. Все це я мусила писати похапцем, бо під моїм вікном на подвір'ї чекає кінний гонець, щоб я скинула йому лист, та й світло догоряє, а ще ж треба запечатати».

Тільки-но Катрін заліпила лист воском, пломінчик у носику лампи блимнув і погас. Жаннина лампа ще горіла, і вона писала: «У Коліньї настрій рішучий, як ще ніколи, і це мене втішає. Він вимагає почати війну у Фландрії, і королева не може йому опиратися, хоча й відмагається тим, що нас, мовляв, ніхто не підтримає: ні Англія, ні німецькі князі-протестанти. Та вона, кінець кінцем, лише стара баба; зате її син, король, боїться пана адмірала, а тому любить його й називає батьком. Уперше з'явившись до нього, адмірал став на коліна, але в думці він схилився перед богом, а зовсім не перед Карлом Дев'ятим; навпаки, той ладен у всьому чинити його волю, вшановує його почестями й нічого не ухвалює, не порадившися з ним. Король подарував панові адміралу сто тисяч ліврів на відбудову спаленого Шатільйонського замку. Тепер пан адмірал живе там. А король зостався в Блуа з коханкою. Пан адмірал має рацію: це нам нагода відтіснити від влади Катерину. Тепер, сину, збирайся і їдь сюди!»

Ось що написала Жанна, а гонець, беарнський дворянин, надійно сховав при собі листи, щоб удосвіта виїхати з ними. Принаймні він гадав, що в нього обидва листи — і королеви і її дочки — будуть у безпеці. Одначе не встиг він дістатись до дому, де мешкав з товаришами, як на нього налетіли якісь п'яні бешкетники; хоч було й темно, та він упізнав людей з особистої варти королеви Франції. Він боронився, але його збили з ніг. А коли він підвівся, нападники були вже далеко, а з ними й довірені йому листи.

Вони негайно попали до рук Катерини Медічі, і та відкрила їх, не ламаючи печаток. Сама в своїй спочивальні вона читала те, що мимохіть виказували їй супротивниця та її дочка, і відчувала велику втіху. Пані Катрін тішилася тому, що викриття змови завжди підбадьорювало її. Кожна лиха каверза життя й людей ніби виправдовувала її власну натуру й духовні нахили і заохочувала до рішучих дій. Вона сиділа в своєму прямому, невигідному дерев'яному кріслі й дивилась перед себе поверх листів, бо вже знала їх напам'ять; із шести білих воскових свічок, запалених у покої, дві ще освітлювали її — решту вона пога-

сила куцими пальчиками. Жовте сяйво вимальовувало обвислі щоки та підборіддя, а вся верхня половина обличчя була затінена, і тільки очі, звичайно тьмяно-чорні, тепер горіли, наче дві жарини. Хтозна, що бачили ті очі у власній душі старої королеви; у покої вони вихоплювали з півмороку тільки окремі деталі на мальованих панелях стін: там роззявлений у крикові рот, там піднесений ніж. А як протяг нахиляв пломінчик свічки у другий бік, на стіні виступала хтива усмішка німфи й простягнена до неї рука.

Пані Катрін думала про те, що її, за недвозначними словами супротивниці, збираються відтіснити від влади. Ця навіжена вже думає, що вона владарює, а пані Катрін — самотня, всіма покинута, і її син, король,— тільки знаряддя в руках заколотника, якого її суд присудив до ганебної страти на Гревському майдані. «Вироку ще не скасовано, люба моя приятелько! Ви ж не знаєте, може, мій син Карл інколи й кається. А як не отямиться сам, то побоїться свого брата д'Анжу — то ж мій улюбленець, бо він не любить жіноцтва. Я страхаю старшого меншим. Він же знає, як хутко в нас умирають. Ні, люба приятелько, думайте собі що хочете, але я не збираюся гнівити іспанського короля й не підтримаю голландських гезів проти нього. Бо тоді Філіпп віддасть мій трон Гізам, і я таки справді буду пропаща. А Гізам, аж занадто ревним католикам, треба скрутити в'язи так само, як і вам, єретикам. Та не все зразу. Постривайте трошечки, люба приятелько! Ви ще доживете до великих новин, що вам і не снились. Як я сказала? Доживете?»

Пані Катрін думала, сама того не усвідомлюючи. Вона була щаслива ту мить, бо її уява перелітала через прірву страху і знаходила за нею відвагу до наймерзенніших злочинів. У такі хвилини думки заходять далі, ніж мало привести задумане діло,— а потім воно таки приводить туди.

І водночас вона зовсім не покидала дійсності, вона добре чула все, що робилось у її замку в ту годину. Лувр замикали об одинадцятій; перед тим чути було біганину — то поспішали вийти з замку придворні, бо ось-ось пролунає третій оклик, і брама зачиниться. В коридорах ще важко гупали ноги королівських лучників — вони виганяли тих, хто загаявся. Та щойно проходили лучники, як біля не замкнених, тільки попричинянних дверей починалось перешіптування, і жінки впускали до себе чоло-

віків. Пані Катрін добре знала те й не забороняла. Ось до неї зайшов командир особистої варти короля й спитав, яке буде гасло на сю ніч. «Амур»,— відповіла стара королева.

Вона дала цьому капітанові ще якісь накази, але спершу підкликала його до самого крісла й говорила тихенько. За тими наказами шість воскових свічок у її передпокої погашено, і жоден з великих полотняних ліхтарів тієї ночі не лив на сходи замку свого процідженого крізь тканину світла. А коли продзвонило дванадцяту годину, до спочивальні старої королеви піднялась у супроводі охоронця зі смолоскипом якась закутана з головою постать. Увійшовши, той закутаний почекав, поки офіцер зі смолоскипом піде геть, і аж тоді замкнув за собою двері й розгорнув свого плаща. То був Карл Дев'ятий. Мати, що вже кілька годин не вставала з місця, повернула до сина велике старе обличчя, на нього впало збоку мигтюче світло, і король злякався.

— Я покликала тебе, сину, бо настав час, і так треба було, щоб ти прийшов уночі. Пора щось робити. Прочитай оце! — І підсунула до нього два листи.

Карл почитав трохи й грюкнув кулаком об стіл. Але на обличчі його відбивалась не стільки лють, скільки страх. Він недовірливо позирнув на матір — як завжди, скоса. «Молодий, а вже такий нездоровий,— подумала Катерина.— Як добре, що я маю ще двох синів! Другий любить хлопців, і я буду єдина жінка, що владарюватиме над ним. Найменший — дуже норовистий, його треба пильнувати, щоб не втнув чого проти мене».

— Я весь час думаю про тебе, сину,— сказала стара.— Ти витратив забагато сили в Блуа, у своєї приятельки, і тепер тобі дуже придасться випробувана материна сила, щоб урятувати трон.

— Повбивай їх! Повбивай! — захарчав Карл, і жили в нього на лобі страшно понадимались. Обличчя він мав не так гладке, як одутле, поросле негустою бородою, коротко підстриженою. Вуса звисали на верхню губу рудуватими кущиками, а спідня губа, звичайно підібгана на знак відрази до цілого світу, тепер відвисла, бо сердегу мучив прикрий страх. Хриплячи «Повбивай їх!», він розлючено вистромив голову з накрохмалених брижів, і дві чималі перлини у його великих вухах загойдалися й мінливо заблищали.

Стара провадила:

— Пан адмірал, що ти його називаєш батьком... А втім, називай і далі, це заб'є йому баки. Цей бунтівник відверто мені загрожує, а ота його злиденна козяча королева сказала мені у вічі, що вона мене не боїться. «Я знаю, що ви не їсте малих дітей»,— ось як вона висловилась. Та я можу тебе запевнити: нічогісінько та піренейська коза не знає. Ось, наприклад, вона сама має двох дітей, і їх я якраз збираюся з'їсти. Дівчисько написало оцього зворушливого листа, і брат його одержить. Тим певніше рицарський дух і відвага приведуть його сюди, а вже він тоді стане мені принадою для всіх інших гугенотів. Париж і тепер аж роїться ними, та в почті їхнього бравого принца їх наїде сюди ще більше.— Вона зовсім стишила голос — до шепоту.— Отоді ми їх і впораємо. У всіх гасконських крикунів тоді буде одна голова, а її вже зітнути неважко. Тихо! — гримнула вона на сина, бо видно було, що зараз він знову зарепетує: «Повбивай їх!» Тим часом і пані Катрін перелітала думкою безодню, ще не знаючи сама, чи піде коли за тією думкою діло. Повільно, слово по слову, вона пригадала вголос:

— Герцог Альба колись мені сказав: «Десять тисяч жаб не варті одного лосося»,— а я йому відповіла: «Під лососем ви можете розуміти двох осіб».

Стара королева довго, уважно дивилась на сина, хоч він відповідав їй тільки поглядом скоса.

— Правда, й нас же тільки двоє,— промовила вона несподівано, вже не пошепки, а своїм жирним млявим голосом.

Карл з переляку, забувши, що позад нього нема стільця, гепнувся перед нею просто на підлогу.

— Сиди, сиди,— сказала мати, нахилилась до нього й знов зашепотіла йому на вухо. Вона шепотіла так довго, що за віконними завісами вже мріло травневе світання, коли король вийшов від неї.

ЩОБ НЕ ЗДАВАТИСЯ БЛІДИМИ

З кутка виступив офіцер зі смолоскипом — він чекав там цілу ніч, а скорше, мабуть, підслухував під дверима. Карл, сповнений люті й страху, пішов за ним. Капітан довів його до дверей спочивальні й гримнув на поснулу варту в передпокої, аж солдати посхоплювалися з лав,

стукнувши алебардами об підлогу. Карл підозріливо, скоса обдивився їхні обличчя, як їх по черзі освітлювало полум'я смолоскипа. Тоді зайшов до спочивальні й ліг у ліжко.

Але заснути він не міг: під сплющеними повіками весь час виринали обличчя: все вороги, вороги, вороги, і серед них останні, кого він бачив: його власні охоронці. Нараз йому примарилось, ніби він бачить, як відчиняються двері — відчиняються нестерпно довго й повільно; та врешті він згадав, що очі в нього заплющені. Тоді він обережно розтулив повіки: нема нікого, тільки ледь блимає, плаваючи в оливі, запалений гнотик. Карл відчув, що йому вже несмога терпіти цю гнітючу тишу, він устав з ліжка, як був — у самій нічній сорочці,— навшпиньки вислизнув у бічні двері й кружним шляхом дістався до передпокою своєї спочивальні. Вся варта спала на лавах попід стінами, лиш капітан стояв посеред кімнати, згорнувши на грудях руки, і Карл, з'явившись несподівано, завважив його погляд, сповнений надто глибокої задуми. Такий погляд буває тільки у змовників! Помітивши, що на нього дивляться, капітан відразу напустив на себе байдужість і тим збудив у короля ще сильнішу підозру. Король не переступив порога; стоячи на дверях, він спершу озирнувся, ніби позад нього були якісь захисники. А тоді приклав до уст долоні, стулені дудочкою, й зашепотів:

— Аморі, я тобі довіряю, ти мені щирий друг. Та коли світло від смолоскипа впало на твого лейтенанта, я побачив, що він зрадник. Посварися з ним за що-небудь, і щоб я його більше не бачив! Іди зараз на подвір'я, а я пришлю його до тебе.

Капітан скорився наказові, Карл розбудив лейтенанта й зашепотів йому на вухо. Він порадив юнакові не чекати сварки і двобою:

— Бий зразу — і квит! А потім кричи, що він на тебе напав.

Тоді прослизнув до спочивальні і вийшов звідти, аж коли вартові зчинили галас.

— Що тут діється? Пропустіть! — гукнув він навдивовижу владно, хоч був у самій нічній сорочці.

Люди за спиною в нього мовчали. Щулячись від прохолодного ранкового вітру і від страху, Карл перехилився через поруччя кручених сходів. Унизу, в плямі сірого вранішнього світла, лежало на плитах подвір'я людське тіло, а біля нього хтось стояв і, розмахуючи руками, кри-

чав: «Гвалт!» Раптом Карл почув ззаду спокійний материн голос:

— Скажи, хай замовкне і йде сюди.

Аж тепер він помітив, що мати вже відіслала варту геть. Він махнув убивці рукою. Поки той підіймався нагору, пані Катрін кількома короткими запитаннями з'ясувала, що це тут витіяв її неповоротний, але запальний син.

— Ліньєролю,— звернулась вона до молодого лейтенанта, щойно голова його показалась на сходах,— ви зробили королю велику послугу.

— Дуже радий, вельможна пані,— безтурботно відказав молодик. Він узагалі виявився балакучий.— Капітан Аморі був таємний гугенот. Ви цього не знали, вельможна пані? Він довідався про ваші заміри проти його одновірців і був доніру дуже схвильований. Від нього ж таки я сю ніч почув, що має статись. Я теж докладу рук! Із превеликою радістю! Ото буде веселенька різанина!

Карла Дев'ятого, що стояв у самій нічній сорочці, аж затрусило від тих слів. Йому довелося зіпертись на стіну. Добре, що юний Ліньєроль стояв перед ним, а пані Катрін не спускала з ока їх обох. Вона заговорила млявим і жирним голосом:

— Ви сьогодні добре себе показали й заробили келих вина, молодче. Ходімо!

Чалапаючи перевальцем, вона повела його до своєї спочивальні, там відчинила широку низеньку шафку, оздоблену нагорі масивними гранчастими шпилями, й налила йому вина.

— А тепер ідіть спати,— сказала вона, коли Ліньєроль вихилив келих і враз якось ніби зів'яв.— На службу сьогодні не вертайтесь,— ласкаво додала вона. Та юнак, видно, вже не зрозумів її. Він вийшов, заточуючись, а королева провела його поглядом аж до сходів. Там він раптом, ніби підтятий, сторч головою полетів униз. Тоді Катерина Медічі вдоволено зачинила двері.

— Скрутив собі в'язи,— добродушно зауважила вона.— Так було треба, синку, щоб у тебе щоки знов порожевіли. Уже все минулось. А бліді ми з тобою, мабуть, лиш через те, що світанок сірий.

Той самий ранок, тільки не сірий, а жовтаво-рожевий, застав Анрі Наварського в нераківському саду, де він ніяк не міг розлучитися з Флеретою, дочкою садівника.

— Іди, коханий. Зараз батько встане — що він подумає, як побачить тебе?

— Нічого лихого, серденько. Вірний слуга моєї матері ніколи не подумає, ніби я хочу його скривдити.

— Та ти його й не кривдиш, мене кохаючи. Ти тільки мене тяжко скривдиш, коли поїдеш.

— Але ж принц мусить весь час їздити по своїх землях. То в бій, то...

— То куди?

— Цього тобі не треба знати, Флерето. Щасливіша ти від цього не станеш, а нам слід бути щасливими весь час, поки ми разом.

— Це правда? Ти щасливий зі мною?

— Я ще ніколи не був такий щасливий! Ну коли я бачив такий світанок? Рожевий, як твої щічки! Я його ніколи не забуду. І кожна оця квіточка навік залишиться в моїй пам'яті.

— Ранок недовгий, та й квіти хутко відцвітуть. А я зостанусь і чекатиму. Хоч як далеко ти заїдеш, хоч що тобі спіткається,— згадай мене, і оцю комірчину, як у ній пахтіло садом, коли ми кохались, і мої уста, як ти їх...

— Флерето!

— ...оце поцілував останній раз. А тепер іди вже, бо по тебе сюди прийдуть, а я не хочу, щоб хтось іще бачив твій прощальний погляд.

— Тоді втопім наші останні погляди в криниці. Ходімо, Флерето! Обійми мене за шию! А я тебе за стан! А тепер пірнаймо обоє вниз, у воду, і там наші очі зустрінуться. Тобі сімнадцять років, Флерето.

— А тобі вісімнадцять, любчику.

— Та коли ми й зовсім постаріємо, ця криниця пам'ятатиме нас, і навіть коли ми вже давно лежатимемо в домовині.

— Анрі, я вже не бачу твого обличчя.

— І твоє там унизу чогось туманиться, Флерето.

— А я почула, як упала краплина. То сльоза. Твоя чи моя?

— Наша,— промовив голос Анрі вже здалеку; а дівчина ще втирала очі.— Флерето! — гукнув він востаннє, а потім

зник зовсім, і вона відчула, що цей поклик уже не до неї: Анрі просто кидав ім'я щойно минулої години в годину наступну, якої вона не знатиме і в якій це слабеньке ім'я розвіється дуже скоро.

Анрі сів на коня. Травневий вітрець приємно холодив його високе круте чоло, ледь запалі скроні й куйовдив русяві кучері. В комірчині у дівчини Анрі не міг їх пригладити, і вони вклалися на голові так, як росли. Спершу в його лагідних очах ще видно було тінь прощання, та кроків за сто вони вже й проясніли. В губах він тримав квітку: то була теж іще Флерета[1]. А коли під'їхав до свого почту, впустив і квітку.

А та Флерета, що лишилась позаду, сімнадцятирічна дочка садівника, взялася за свою щоденну роботу. Вона робила її ще двадцять років, а потім померла; її коханий тоді був уже великим королем. Вона більш ніколи не зустрілася з ним — хіба один раз, як з могутнім володарем, що після багатьох знегод і перемог був якось вернувся до рідного міста Нерака, щоб знову зазнати там щастя, але з іншими. Чому ж усе-таки люди казали, ніби вона вмерла з туги за ним? Згодом смерть її навіть перенесли назад, на той день, коли він її покинув, і розповідали, ніби вона тоді втопилась у криниці — в тій самій криниці, над якою колись схилялись вони обоє, сімнадцятирічна дівчина і вісімнадцятирічний юнак. Звідки така поголоска? Адже ніхто їх тоді не бачив.

ІСУС

Анрі ще їхав своїми землями, як доводиться їздити принцові: чи то на бій, чи то до шлюбу. Анрі Наваррський мав узяти шлюб з Маргаритою Валуа, і тому він мусив їхати зі своєї Гасконі аж у Париж; але він мав міцні стегна. Коли треба, він із товаришами по чотирнадцять годин і довше міг пробути в сідлі, та все ж доводилось поберегти й коней, бо не завжди були гроші, щоб купити нового — хіба просто спіймають на пасовиську першого-ліпшого.

Попереду, але завжди в оточенні інших, їхав Анрі; а за ним ще багато вершників. На самоті він не лишався ніколи. Самоти там не бувало — він жив серед тупоту

---

[1] Fleurette — квіточка *(франц.)*.

копит, серед запаху кінського поту і людського, що пробивався крізь вогке сукно та розпарену шкіру одежі. Не тільки білий кінь мчав його вперед, а й увесь тісний гурт однодумців, шукачів пригод, побожних і відчайдушних, переносив вершника вперед неймовірно швидко — так, немов якийсь казковий повіз, переносив його той гурт від села до села. Сади цвіли білим і рожевим цвітом, з блакитного неба віяв лагідний вітрець, і молоді відчайдухи сміялися, співали, сперечались. Іноді вони вставали з коней, поглинали цілі гори хліба, червоне вино лилось у їхні горлянки, рідне їм, як повітря й земля. Дівчата з золотавою шкірою самі приходили й сідали на коліна смаглявощоким юнакам. А юнаки змушували дівчат вискати й червоніти — одні зухвалими руками, інші вигаданими тут-таки віршиками, не менш зухвалими. А поміж себе, їдучи, вони часто говорили про віру.

Всім супутникам Анрі було років по двадцять чи близько того, усі вони були бунтівливі, не хотіли коритись ні встановленому ладові, ні можновладцям. Ті, на їхню думку, відступились від бога. Бог хотів не того, що вони, він думав так, як оці двадцятирічні. І тому всі вони були певні, що правда на їхньому боці, й не боялись навіть самого чорта, не те що паризького двору. Дорогою, поки ще їхали через південні провінції, назустріч їм виходили старі гугеноти і, знявши руки до неба, заклинали принца Наваррського поберегти себе. Йому те було давно знайоме: багаторічний гіркий досвід навчив їх недовірливості.

— Але ж, любі мої, тепер усе буде інакше. Я одружуся з сестрою короля. Ви матимете свободу віри, ось вам моє слово!

— Ми завоюємо волю! — кричали вершники довкруг і позад нього.

— І народну владу!

— І право! Право!

— А я кажу — волю!

То було у них найсильніше слово. Натхнені й озброєні ним, їхали вони гуртом на північ. Для багатьох — може, навіть для більшості — воно означало просто, що вони відберуть для себе владу й розкоші у тих, кого вважали вільними тепер. Анрі дуже добре їх розумів, він умів розпізнавати таких людей серед інших і навіть любив їх: із ними було легко жити. Та не вони були справжніми його друзями. Друзі — то люди важчі, з друзями ніколи

не почуваєш себе зовсім безтурботно й упевнено, вони весь час обтяжують тебе відповідальністю.

— In summa [1],— казав Агріппа д'Обіньє, трюхикаючи поряд у сідлі,— ти, принце, тільки те, що зробив з тебе твій добрий народ, і більше ніщо. Це не означає, що ти не можеш піднестись над ним,— адже творіння часом буває вище за митця,— то лихо тобі, коли ти станеш тираном! Проти явного тирана сам бог дає всі права й дрібному урядовцеві.

— Коли твоя правда, Агріппо,— відповідав Анрі,— то я домагатимусь посади дрібного урядовця. Тільки ж усе це пасторські вигадки. Король є король.

— Радій, що ти лише принц Наваррський!

Д'Обіньє був невеличкий на зріст, голова його не підносилась над кінською гривою навіть настільки, як голова Анрі. Говорячи, він завзято вимахував довгопалою рукою з загнутим великим пальцем. Уста він мав широкі, насмішкуваті, очі допитливі; хоч був зовсім не побожний мрійник, а цілком від світу сього, але в тринадцять років не піддався, коли його навертали в католицтво, а в п'ятнадцять уже бився за істинну віру під проводом Конде. Вісімнадцятирічний Анрі й двадцятирічний Агріппа були давні друзі й уже сто разів сварились і сто разів мирились.

Агріппа їхав по праву руку від Анрі. А по ліву зненацька залунав виразний, суворий голос:

О королі! В сліпому шалі
Ви, поки царства здобули,
Всю землю трупом засівали
І кров потоками лили.

О судді, звиклі торгувати
Священним скарбом людських прав!
Чи син ваш буде шанувати
Той спадок, батько що накрав?

— Друже дю Варта,— спитав Анрі,— звідки це в такого веселого півника, як ти, беруться такі гіркі слова? Від тебе ж усі дівчата розбігатимуться!

— А дівчатам я таких слів і не кажу. Я кажу їх тобі, любий мій принце.

— І суддям. Не забувай суддів, дю Барта! А то лишаться тобі тільки твої лихі королі.

---

[1] Загалом *(лат.)*.

— Лихі всі від сліпоти — і ви, владарі, і ми, решта людей. Але ж треба колись почати виправлятися. Від дівчат я ще не можу відмовитись, але галантні віршики хочу покинути зовсім. Віднині складатиму тільки духовні.

— Ти що, вже хочеш умирати? — спитав молодий принц.

— Я хочу колись полягти в бою за тебе, Наварро, і за царство боже.

На ті слова Анрі не відповів нічого. Але саме через них рядки «О королі, в сліпому шалі...» запали йому в голову, і він вирішив сам для себе, що ніколи не засіватиме трупом землі, здобуваючи собі королівство.

— Дю Барта,— раптом наказав він,— ану зведись у сідлі якомога вище!

Довготелесий дворянин послухався, і принц поглянув на нього знизу вгору трохи насмішкувато, але трохи й зачудовано.

— Чи не видно ще тобі згори нашої любої пані Катрін та її великого борделю? Адже її прекрасні фрейліни дожидаються вас.

— А тебе ні? — спитав Агріппа д'Обіньє і моргнув ущипливо.— А втім, ти ж пак тепер доброчесний жених! Але хто знає тебе...

Усі зареготали — найгучніше сам Анрі.

Ззаду хтось гукнув:

— Будьте обережні, панове! Любовні пригоди при французькому дворі вже не одному полишили довічну пам'ятку.

Товариство зареготало ще гучніше. Та ось один вершник упхався конем поміж принца й його сусідів. Він не зважав, що ті на нього розсердились і вже ладні почати сварку. Обличчя в цього молодика було найвиразніше з усіх, тільки здавалося дуже маленьким — його ніби згнітило незвичайно високе чоло. Очі його багато перечитали й були вже сповнені смутку, хоча панові дю Плессі-Морнею йшов ще тільки двадцять четвертий рік, а всього йому судилося прожити сімдесят чотири.

— Я щойно почув веління бога! — повідомив він принца.— Я скажу таку промову, що переконає Карла Дев'ятого встановити свободу віри й виступити на захист Нідерландів проти Іспанії.

— Напиши свою промову на папері й віддай панові адміралу,— порадив Анрі.— Той доможеться, щоб його

вислухали. Нас вони ще не бояться. Але сподіваюся, що незабаром боятимуться.

Вони могли розмовляти про те вдвох, не кричучись, бо всі довкола захопились перелічуванням насолод, що чекали на них при дворі. Згадували вголос і про небезпеки, наводили приклади. Хтось назвав своїм ім'ям ту хворобу, що її всі так боялись, і тоді Філіпп Морней, раптом запалившись, вигукнув:

— Нехай і я її підхоплю! Аби лиш Карл Дев'ятий надав нам свободу віри!

— Ох і гидкий же ти тоді будеш!

— Хіба мало серед нас гидких? Та це пусте супроти вічності. Хіба Христос не був такий — гидка людина, розіп'ятий бог? А ми ж у нього віримо! І віримо в його апостолів, покидьків людського роду, та ще й євреїв! І що він залишив по собі, крім жалюгідної жінки, пам'яті, сповненої презирства, та слави дурня серед своїх одноплемінців? І коли імператори боролися проти його вчення мечем і законом, то як же мусив боротися з ним кожен у своїй душі — сам проти себе! Плоть проти духу! А проте цілі народи підкорилися слову небагатьох людей, і цілі царства поклоняються розіп'ятому Ісусові. Ісусе! — вигукнув Морней із таким запалом, що всі притихли й озирнулися кругом: з якого ж боку з'явиться той, кого покликано? Бо жоден з них не мав сумніву, що Ісус може з'явитись і приєднатися до них, коли настане його година.

Для них усіх його рани були свіжі, ще кривавились, і ще текли сльози обох Марій. Голгофу вони бачили звідси просто навіч — голий, вигорілий пагорб, а за ним чорні хмари. Вони їхали між Ісусовими оливами та смоковницями, і вони ж таки сиділи колись із ним на весіллі в Кані Галілейській. Історія його зливалася з їхньою сьогоднішньою дійсністю, вони переживали його життя як своє. Він був один з них, тільки переважав їх святістю — та ще, як наважився висловитись дю Плессі-Морней, огидністю. І коли б син людський зненацька виїхав з розпадини в скелях попереду, щоб повести їх за собою, то сидів би він, звичайно, не на сміховинному віслюку, а на доброму бойовому коні, й сам був би в шкіряному колеті та панцері, а вони, оточивши його, загукали б: «Ваша величносте! Того разу вороги подужали вас і розіп'яли на хресті. Та цей раз, із нами, ви переможете. Повбиваймо їх! Повбиваймо!»

Так вигукували б простіші, буденніші серед цих гугенотів, якби перед ними з'явився живий Ісус. На місце колишніх іудеїв та римських легіонерів вони б поставили сучасних папістів і насамперед думали б про те, щоб збагатитися їхнім коштом. Та принцові Анрі і його найближчим друзям усе це здавалося не таким легким. Їх обсідали всякі сумніви при думці: що якби оце їм явився господь? Дю Барта спитав товаришів: коли б Христос іще раз прийшов у світ і його історія почалася спочатку, чи слід би радити йому не йти на розп'яття? Адже воно йому призначене і в ньому спасіння світу... Ніхто йому не відповів, і довготелесий дю Барта знітився. Дю Плессі ще густішими барвами зобразив те, що він називав огидністю розіп'ятого, але в чому якраз і корінились його могутність і слава. Дю Плессі-Морней, хоча виглядом був схожий на Сократа, мав натуру, схильну до крайнощів; а втім, усі ті крайнощі не завадили йому дожити до сімдесяти чотирьох років. Бідолашного дю Барта мучила людська сліпота й зіпсутість, а ще дужче — неможливість поліпшити щось чи бодаї щось знати; через те йому й судилось рано покинути цей світ, хай навіть у гаморі бою. Що ж до Агріппи д'Обінье, то в ту мить, коли дю Плессі так палко покликав Ісуса, його охопило раптове натхнення. З тої хвилини Агріппа все складав вірші й уже був майже готовий привітати ними Христа, якщо той з'явиться їм. Усе, що придумував Агріппа, було народжене хвилинним настроєм і запалом. Воно давало йому справжнє щастя, і цим він подобався своєму принцові. Одначе молодого Анрі вабив до себе й дю Барта зі своєю щирою заклопотаністю. А дю Плессі з його нахилом до крайнощів просто захоплював молодого принца.

Але в душі Анрі найкраще з усіх усвідомлював: йому і його товаришам навряд чи можна сподіватися, що Ісус справді з'явиться перед ними. На його думку, вони не могли мати більше надії на таку честь, ніж католики. Ніщо не доводило йому, що господь віддає перевагу протестантам, хоча вони, мабуть, більше любили його. Та незважаючи на ці сумніви, властиві тільки йому, він поділяв усі почуття своїх супутників. Відколи дю Плессі так палко покликав Ісуса, очі в Анрі були повні сліз. Одначе не можна було напевне сказати, що ті сльози — від думки про бога. Ще поки вони підіймалися з глибини серця — може, й так. А як виступили на очах — уже ні. Тоді образ Ісуса відтіснила подоба королеви Жанни, і

Анрі плакав, бо мати постала перед його внутрішнім зором така бліда, як ще ніколи. Вже віддавна вона зі своїми пасторами, що проповідували істинну віру, їздила по країні, не маючи де прихилити голову, так само як Ісус, і так само як він терпіла ненависть і зневагу, своєю долею обрала боротьбу, непевне бойове щастя, тривоги, втечу від ворогів — вона, квола жінка, його люба матуся. Тяжкий був той шлях, що ним вона йшла заради своєї віри! Може, той шлях уже привів її до Голгофи. Адже вона, кінець кінцем, була в руках у Катерини, бо пан адмірал розпустив протестантське військо по домівках і міг погрожувати старій королеві тільки словами. Поки знов почнеться війна і над нею нависне справжня небезпека, влада належить їй. Навіть сам Анрі оце їде на своє весілля, властиво, за її наказом: щодо цього він не мав ілюзій. Цей юнак завжди дивився на життя тверезо, ним керувала не віра, як адміралом Колінї, і не шляхетна впертість, як його матір'ю Жанною.

ЇЇ НОВЕ ОБЛИЧЧЯ

Листи були сховані у нього на грудях, і йому дуже хотілося ще раз перечитати їх усі — і материні, й від сестрички. Але він весь час був серед людей; день за днем минав у світлі сонця, а ночі — при зорях, і він ніколи не бував сам. Уже не перший тиждень їхали вони на північ, природа навкруги робилася суворіша, та Анрі це більш не цікавило. Цілий вік під копитами його коня рухалося все королівство — бо й воно не стояло на місці, поки він їхав: воно жило, бігло вперед, тягло його за собою. Йому здавалося, що цьому рухові нема ні початку, ні кінця, і не завжди Анрі гадав, що це рухається він сам; ні, то пливло життя королівства, в ще неясну долю якого він мав утрутитись. Отак і ніч ще здалеку залягала на дорозі під деревами й дожидала його.

— Агріппо, а що, по суті, чекає нас при паризькому дворі?

— По суті? — перепитав Агріппа.— Ну, між іншим, твоє весілля — то, напевне, буде вельми пишне свято. А по суті — коли вже хочеш знати — всі знегоди святих мучеників.

— Ти кажеш «усі», бо не знаєш, які саме?

— Атож. І ти щось відчуваєш, бо в цю годину над нами кружляють кажани й світлячки. А при сонці те відчуття розвіюється.

Вони розмовляли пошепки — не хотіли, щоб почув ще хтось.

— Ми сьогодні ночуватимемо в селі?

— В Шоней, принце.

— Шоней у Пуату. Гаразд. Там я вирішу остаточно.

— Що саме?

— Чи їхати далі. Мені треба в тиші й спокої все обміркувати і ще раз перечитати листи від матері. Подбай, щоб я нарешті дістав для себе окрему кімнату, Агріппо.

Та коли вони пробенкетували за довгими столами перед шонейською корчмою дві години, принцові Наваррському вже не хотілося самотності: він моргнув одній дівчині з напрочуд гарним станом, щоб вона раніш за нього зійшла сходами — чи скорше драбиною — нагору. Але як уже рушив до тієї драбини сам, почув нагорі галас: якесь дебеленне бабисько, репетуючи басом, витягло з комірчини дівчину, що жалісно вищала, й волокло її вниз. А під драбиною стояв ще хтось і присвічував недопалком свічки. То був Агріппа д'Обіньє. Видно, це він і покликав дівчинину матір, зрадивши свого друга Анрі; та він нітрохи не соромився, навіть реготав. Анрі зразу вихопив шпагу.

— Виймай і ти! — крикнув він розлючено.

І що ж робить поет Агріппа? Виламує з драбини один щабель, буцімто замість зброї. А виламуючи, хитнув драбину, по якій спускалися дівчина з матір'ю: вони, заверещавши, летять униз, просто на голови обом юнакам, і збивають їх із ніг. Анрі вмить забуває про все, в нього лишилась одна думка: як виплутатись із цього клубка. А коли виплутався, то опинився сам серед глупої темряви. Що сталося з рештою? І де поділась драбина? Він ще й радий був, коли пощастило намацати двері й вибратись надвір. А ніч переспав під кущем, крізь який світили зорі.

Прокинувся він раннім погожим ранком. Було тринадцяте червня, і цього дня він не забув уже довіку. Над полем, виспівуючи, злітав у ще бліду небесну блакить жайворонок. Над головою в Анрі пахтів бузок, десь поблизу дзюрчав потічок, а крізь ряд тополь, що тріпотіли на вітерці листячком, видніло село. Ранкова прохолода навіяла йому безтурботний настрій, він швидкою, легкою

ходою пройшовся попід тополями, ще й ще раз, аби лиш надихатись цим повітрям і потішитися. Потім усе ж таки згадав про листи, які хотів перечитати й обміркувати. Він зупинився, видобув їх і почав тасувати в руках, наче колоду карт. Навіщо їх перечитувати? Адже йому так чи так доведеться одружитися з гладухою Марго, з «вельможною панi», як її величала його сестричка. Щодо цього обидві королеви, Жанна й Катерина, вже погодились, а далі якось буде: або пан адмірал упорається зі старою отруйницею, або ж моя дружинонька зостанеться папісткою й попаде в пекло. «Це ще хтозна,— міркував він.— Я вже й сам не раз робився католиком, готовим до пекельного вогню. Може бути й так, але хто ж його знає. Я тільки за одне певен: моя мати, сувора гугенотка, ніколи не стала б держати такого веселого двору, де жінки самі набиваються чоловікам. Адже вона так і пише, ці слова я пам'ятаю».

Отоді-то воно й сталось: він побачив перед собою матір, але зовсім не так, як звичайно бачать когось в уяві,— ні, незмірно виразніше побачив він обличчя королеви Жанни, побачив у якомусь просторі, але не в світанковому повітрі. В його душі спалахнуло багато яскравіше, жахливо різке світло, і в тому світлі він побачив матір уже як небіжчицю. Це було не те обличчя, що Анрі бачив наяву востаннє, коли від'їздив великий, оббитий шкірою ридван, а він стояв біля свого коня й дивився вслід. Щоки в неї були запалі, і всю її сповивали тіні, скорботні до болю в серці, мов туга за всім утраченим,— тіні, такі прозорі, піби за ними було тільки мариво. О великі очі, вже не горді, гнівні чи сповнені любові, як бували ви колись! Ви, мабуть, уже й не впізнаєте мене — хоч вам відомо багато такого, чого ми тут іще не знаємо!

Син упав на поросломy травою горбку, щойно такий безтурботний і враз на смерть перелякaний — не тільки оцим новим материним обличчям, а й тим, що вона вже снилась йому такою, тепер він пригадав. Було це, певно, чотири ночі тому; сидячи на горбку, він рахував ті ночі, думав, пройнятий тривогою, і перебирав у руках листи. Нараз, придивившись пильніше, Анрі помітив, що два з них хтось потай відкривав, ще перше ніж він зламав печатку. Чотири ночі тому? Печатку підрізано дуже вправно, майже непомітно, а потім ще накапано воску, щоб сховати сліди. Чого це вона чотири ночі тому... і чого сьогодні знов?

Останнє речення в останньому материному листі було таке: «Тепер, сину, збирайся й приїзди!» Він зрозумів усе: королева Жанна хотіла відтіснити від влади пані Катрін, а та прочитала її листа. «Моїй матусі загрожує смерть!» Раптом збагнувши це, він схопився й побіг між тополями до села.

— Д'Арманьяку! — закричав він, побачивши свого слугу раніше, ніж той його.— Д'Арманьяку, сідлати коней! Я не можу гаяти ні хвилини.

— Та що ви, пане мій! — наважився заперечити слуга.— Всі ще сплять на сінніку, і хліб ще не допікся.

Такі видимі факти звичайно враз заспокоювали Анрі. Він погодився:

— Та й правда, до Парижа ще п'ять днів дороги. Зараз я скупаюся в річці. Принеси мені чисту сорочку, д'Арманьяку.

— А я саме сьогодні хотів їх попрати. Я думав, що ми тут перепочинемо день.— І дворянин-слуга моргнув своєму панові.— А надто через оту драбину, що впала вчора. Треба її полагодити й надолужити прогавлене.

— Негіднику! — вигукнув Анрі, щиро обурений.— Досить я вже валявся на соломі! — І різко наказав: — Поки я скупаюся, щоб усі коні були осідлані.— І побіг до річки, зриваючи з себе одежу.

Незабаром вони й справді вирушили; та ледве проїхали чверть години, як зустріли гінця, що мчав чвалом. Під'їхавши, гонець сплигнув з коня, заточився так, що довелось підтримати його ззаду, і прохрипів:

— З Парижа... за чотири дні замість п'яти.

Обличчя його було в білих і червоних плямах, він важко хекав, роззявивши рота, а ще дивовижніше — з його широко розплющених, безтямних очей котились великі сльози. Чути було, як вони крапають йому на колет,— така тиша враз настала круг нього.

Анрі простяг з коня руку, взяв поданий йому лист, але не став його розпечатувати, а опустив руку з листом, схилив голову і промовив у великій тиші розлогого степу, серед загубленої в ньому купки людей,— промовив ледь чутно:

— Моя матуся померла. Чотири дні тому.

Він сказав це сам собі, і всі те зрозуміли. Вони вдали, ніби й не чули тих слів: нехай скаже їм уголос. Стільки делікатності знайшлося й у найтовстошкуріших. А коли

новий король Наваррський нарешті прочитав листа, він скинув капелюха; відразу всі зробили так само, і він сказав їм:

— Моя мати, королева, померла.

Декотрі з його супутників перезирнулися — на більше вони ще не наважувались. Ця подія була не з тих, що їх можна сприйняти просто й легко; вона мала спричинити величезні зміни й повернути їхню долю — вони ще не знали куди. Жанна д'Альбре означала для них надто багато, вона не мала права вмирати! Вона вела їх уперед, вона їх годувала, помагала їм добувати хліб — і той, що росте на ланах, і хліб вічного життя. «Наші вільності — адже їх домоглася для нас Жанна д'Альбре! Наші фортеці, Ла-Рошель над морем — це вона виборола їх для нас! Наші молитовні доми на околицях міст — це вона відстояла їх! Мир у наших провінціях, де наші жінки під захистом бога обробляють лани, поки ми їдемо на бій і б'ємося за віру,— все це була Жанна д'Альбре, і що буде з цього тепер?»

Такі думки змінив жах, потім гнів, і зразу спалахнула підозра: тут хтось винен, це чийсь злочин! Бо таке велике нещастя не могло скоїтись само собою. Ця небіжчиця стояла навпоперек дороги можновладцям — і добре відомо яким. Загублений у степу гурточок людей порозумівся між собою без слів, самими думками й почуттями. Аж помалу окремі безладні вигуки, ніби з уст сонного, виросли в гнівний і грізний гомін, і нарешті, як меч, вихоплений з піхов, загриміло переконане слово — ніби хтось його підказав, ніби з'явився ще один гонець, невидимий:

— Королеву отруєно!

Усі навперебивки вигукували так, ніби кожен повторював услід за невидимим вісником:

— Отруєно! Королеву отруєно!

Син небіжчиці теж кричав разом з усіма: незримий вісник сказав йому те саме, що і їм.

І раптом сталося щось нове: вони подали один одному руки. Вони не змовлялись, але то була присяга — помститися за Жанну д'Альбре. Її син схопив за руки своїх друзів: дю Барта, Морнея і д'Обіньє. Агріппі він значуще стиснув пальці, ніби хотів тим сказати: «Вчора перекинута драбина й клубок із чотирьох тіл, а сьогодні ось що... І за що нам сердитись один на одного, за чим шкодувати? Це життя, і ми проживемо його пліч-о-пліч!» Свого слугу

д'Арманьяка, на якого вранці так нагримав, Анрі теж схопив за руку. Аж раптом розітнувся голос:

О господи, яви свій вид!

То заспівав, спочатку сам-один, Філіпп дю Плессі-Морней, бо з них усіх він найбільше був схильний до крайнощів, і в його душі жила найневгамовніша доброчесність. А коли він повторив перший рядок, його підхопило ще кілька голосів, а другий співали вже всі. Позсідавши з коней, поскладавши молитовно руки, вони співали — гурточок людей, яких не бачив ніхто, хіба лиш бог: адже до нього вони й звертали свій спів, немов били на сполох!

О господи, яви свій вид —
І зразу щезне навіть слід
По ворогах навіки.
Хто дише злобою на нас,
Погибель тих спіткає враз,
Наш господи великий.

II ОСТАННІЙ ПОСЛАНЕЦЬ

Вони доспівали псалом до кінця, а тоді спрямували очі на свого юного проводиря, чекаючи його слова. Тут, серед чужої дороги, він став королем Наваррським і мав сказати їм, куди податись і що робити. Дю Барта нахилився до Анрі й мовив притишено:

— Ваша мати була тільки першою. Другим будете ви самі. Повертайте назад!

— Скличте своїх! — порадив Морней.— Наші одновірці збіжаться з усього королівства. І тоді ми рушимо на цей злочинний двір непереможною силою.

Д'Обіньє сказав багато спокійніше:

— За себе, мій пане, вам боятись нема чого, поки живе ще одна людина...— Всі повернули голови до нього, і він пояснив: — Та людина, що призначила своє життя на жертву. Я це знаю, я чув, як пан адмірал казав так уночі своїй дружині.— І Агріппа почав розповідати, про що розмовляв Коліньї з дружиною.

Агріппа був поет, і тому він зумів так відтворити нічну розмову між подружжям, ніби справді чув її на власні вуха. «Ти певна, що тебе ніщо не зможе похитнути? — питав адмірал у дружини.— Покладя руку на серце, вивір себе: чи й тоді ти залишишся стійкою, коли всі відпадуть

і тобі доведеться втікати у вигнання під градом хули, що завжди сиплеться на того, хто зазнав поразки? Дивi, навіть король Наваррський відпадає від нас: він одружується з дочкою нашої ненависниці!»

Цього вже Анрі не витримав.

— Не казав адмірал такого! — запально крикнув він.— Якщо ти це чув, Агріппо, то твоя муза брехуха! Я не відступлюсь від нашої віри — а тепер їдьмо далі!

Саме цього й хотів Агріппа, бо, на його думку, безпечних пристановищ на світі не існувало, і що більше небезпек відкривав у житті його духовний зір, то неухильніше простував цей поет уперед.

Загін знов рушив у путь під хмарним небом, та незабаром на дорогу почали виходити якісь люди з піднесеними руками. Всі вони казали одне: «Королеву Жанну отруєно»,— хоча ніхто не міг пояснити, звідки про те дізнався. Врешті їх перестали вже й питати, хто вони і з якого села. Досить того, що вони прийшли хтозна з якої далечі побачити нового короля Наваррського й сказати йому те, що знали. Декотрі так потомилися, що вже й гнів їхній згас, і вони тільки мурмотіли благально й злякано.

Такі зустрічі кінець кінцем не можуть не справити враження навіть на гурт найбезтурботніших відчайдухів. Та їх чекала ще одна зустріч, вирішальна. Під'їжджаючи до лісу, вони несподівано спіткали дворянина-протестанта, якого добре всі знали,— пана Ларошфуко, приятеля їхнього короля. Він теж мав вигляд людини, що за чотири дні покрила п'ятиденну дорогу. Всього кілька слів сказав він молодому королю, але той відразу натяг повід і завернув коня. За ним повернув і весь загін, і, не допитуючись, у мовчанці вони поїхали назад до Шонея.

Там Анрі насамперед знайшов із паном Ларошфуко відлюдне місце в холодку під тополями й звелів материному посланцеві розповісти все докладно. Вмираючи, перед тим як душа її відлетіла до бога, Жанна останні земні думки присвятила синові. Вона не хотіла, щоб він зі страху перервав свою подорож; про це в неї не було й мови. Одначе вона вважала, що він повинен або не з'являтись до Парижа зовсім, або з'явитись як сильніший. Так вона радила після того, що спізнала сама за останні чотири місяці, а спізнала вона багато тяжкого й прикрого. Вона думала — і, щоб висловити цю думку, ще раз спромоглась заговорити отим своїм незвичайним, гучним, мов дзвін, голосом,— що весілля її любого сина має стати початком

великих подій, але великих або тільки для нього, або ж тільки для його ворогів. Останні свої помисли вона відважно спрямовувала на всі небезпеки життя й на подолання їх. Вона знала часи — чи то так їй гадалося,— коли нечестя мусило ховатись. А сьогодні воно зухвало підводить голову,— так іще звеліла вона переказати синові,— й почуває себе дужчим за чесноту. Потім, уже вмираючи, вона звернулась до бога зі словами псалма. Якого псалма?

«О ГОСПОДИ, ЯВИ СВІЙ ВИД!»

Посланець видобув Жаннин заповіт і, доторкнувшись до нього губами, віддав королю. В тому заповіті не було нічого про її таємні турботи — під кінець вона не довіряла вже й паперові. Тільки одне: вона доручала синові піклуватися про бідолашну меншу сестричку. Аж тоді, коли Анрі прочитав це, в нього з очей линули сльози. Доти він не плакав.

Раз за разом вигукував він:

— Бідолашна сестричка! Так матуся сказала!

А почуття підказувало: «Треба, щоб вона була зі мною. Бо кого ми ще маємо? Нікого й нічого не мають більш на цьому світі брат і сестра,— тільки одне одного. А решта все — омана для очей і серця. Усі жінки, і оте піднесення, що вони дають, і отой страх, щоб котрої не прогавити! А насправді я весь час прогавлюю тільки одну, зате вже щоразу. В неї мені ще ніколи не доводилось випрошувати любов і домагатись розуміння. Ми з нею — тієї самої плоті й крові і не маємо одне від одного ніяких таємниць. Кажуть, що вона сміється достоту як я. А в цю годину вона плаче такими достоту слізьми, але навіть ті сльози, пролиті за нашу матір, ллються не на мої руки. Вона далеко — як завжди була далеко від мене,— і я не бачу її найщирішого страждання, а вона — мого».

Потім посланець сказав, що Катрін хотіла їхати разом з ним. Усе було наготоване: кінь у подвір'ї, карета за містом. Одначе її затримали — не силоміць, а всілякими хитрими вимовками,— аж поки Ларошфуко від'їхав; та і його самого не хотіли відпустити по-доброму, довелося збити бучу.

— То її держать як бранку? — спитав Анрі. Очі його були вже сухі й злі, уста скривилися.

Але так воно не було. За Катрін турбувалися — особливо Марго, наречена, та й сама стара Катерина. Не можна було наражати на нові випадковості весілля, якому

так видимо радів двір,— воно було вже досить потьмарене смертю королеви Наваррської. Ще бракувало, щоб скоїлося щось із сестрою нареченого, тендітною молоденькою дівчинкою: адже, можливо, їй навіть дістались від матері слабі легені.

Анрі нахилився вперед, аж до обличчя Ларошфуко, й спитав, увесь тремтячи:

— Справді то були тільки легені?

Посланець довго не відповідав і врешті лише здвигнув плечима.

— Хто вважає, що їй дали отруту? — спитав Анрі.— Тільки наші?

— Та ні, вороги ще більше. Адже вони самі знають, на що здатні.

Анрі на те промовив:

— А я волію не знати. Бо тоді б довелося без кінця ненавидіти й переслідувати. А надмір ненависті відбирає силу.

Так підказувала йому його натура: жити — важливіше, ніж помщатись, і той, хто діє, повинен дивитись уперед, а не назад, на дорогих його серцю небіжчиків. Проте линалися ще синівські обов'язки, і через них він, хоча його й поривало їхати, вгамовував те нетерпіння й ще кілька днів зоставався в Шонеї, дожидаючи підкріплення. Його вірні гугеноти з'їжджались верхи з усіх боків, та й він посилав їм назустріч людей — показувати дорогу. Він хотів прибути до Парижа сильним, як веліла йому мати, королева Жанна. За цей час він передав також останні королевині накази своєму намісникові в королівстві Беарні. Докінчивши листа, Анрі помітив, що зовсім не підкреслив у її розпорядженні того, що стосувалося віри, а воно ж було для його матері найдорожче! Він сам здивувався, що міг так забути про віру, і дописав у листі, що потрібно.

Гонець, що сповістив його про смерть королеви і про вкрай підозрілі обставини тієї смерті, їхав з Парижа чотири доби. А Анрі витратив три тижні, щоб доїхати з Шонея в Пуату до Парижа. Гонець був зовсім знесилений, коли зустрів нового короля. А Анрі часто зупинявся, ночував у селах, приймав підкріплення, пив вино й сміявся. Так, сміявся. Стомлені вершники дивувалися, прибившись до нього: він жваво розмахував руками, вітаючи їх, і жартував їхньою південною говіркою. До тієї години, коли їм зустрівся гонець із лихою звісткою, син уже поба-

чив уві сні матір у її новій подобі, в подобі вічності,— і згадав ще раз те її обличчя перед самою зустріччю з гінцем. Більше він того обличчя не бачив, воно вже ніколи не являлося йому. Згодом він пригадував матір ще молодою, квітучою жінкою, що своєю волею й розумом направляла його в юні літа,— і задля цього ж таки він часто питав поради у її портрета, бо портрети не міняються.

Moralité

Voyez ce jeune prince déjà aux prises avec le dangers de la vie, qui sont d'être tué ou d'être trahi, mais qui se cachent aussi sous nos désirs et meme parmi nos rêves généreux. C'est vrai q'il traverse toutes ces menaces en s'en jouant, selon le privilège de son âge. Amoureux à tout bout de chemin il ne connaît pas encore que l'amour seul lui fera perdre une liberté qu'en vain la haine lui dispute. Car pour le protéger des complots des hommes et des pièges que lui tendait sa propre nature il y avait alors une personne qui l'aimait jusqu'à en mourir et c'est celle qu'il appelait *la reine ma mère.*

ВИСНОВОК

Погляньте на цього молодого принца, що вже бореться з небезпеками життя,— такими, як смерть від чиєїсь руки або зрада, та й з тими, що таяться в наших бажаннях і навіть у наших великодушних мріях. Правда, він проходить поміж усіма тими загрозами немов заіграшки, але такий уже привілей юності. Раз по раз закохуючись, він ще не знає, що лиш кохання позбавить його тієї волі, яку марно хотіла відібрати в нього ненависть. Бо тоді ще була на світі одна жінка, яка жила для того, щоб захищати його від людських підступів і від тих пасток, які наставляла йому його власна природа; вона так любила його, що віддала за нього життя, і ту жінку він називав *моя мати, королева.*

III. ЛУВР

Син небіжчиці, що їхав на своє весілля, бадьоро поглядав навколо. Його тішила швидка їзда. Вітер, здавалось, уже доносив назустріч пахощі двору — страв, напарфумованих людей, жінок, яких не треба умовляти, бо вони самі набиваються тобі. Анрі вирішив, що скорятиме їх,— адже він був сміливіший за інших і певний, що як дотепністю, так і вродою та силою подобається жінкам. Марго теж буде ним задоволена: він уже придумував для неї вельми дотепні речі. Хоча він, звичайно, не міг признаватись у цьому друзям, погана слава нареченої зовсім не відштовхувала його, а навпаки, дуже багато обіцяла. В такому настрої молодого подорожнього вабила майже кожна сільська дівчина, що вибігала подивитись на загін, і він часто сплигував з коня та цілував тих дівчат. Вони, випручавшись, утікали, а потім довго дивувалися, що гугенотський принц так гарно вміє цілуватись.

У вирослому загоні передні вершники говорили одне, задні інше; ті, що над'їхали останні, ще були сповнені гніву через убивство їхньої королеви. Вони їхали не гуляти на весіллі, ні, їхнім святом була помста: вони збирались кидати виклик кожному придворному. Той настрій часом передавався й наперед, охоплював і Анрі та його друзів. Морней тоді провіщав найстрашніші небезпеки, що чекають на них при дворі. Дю Барта своїм звичаєм гірко нарікав на зіпсутість людської природи, а д'Обіньє казав, що розуміє, навіщо бог посила нам ворогів. Анрі тоді відповідав скривленими устами, з нестямною люттю і жахом в очах:

— Посилати мені стару отруйницю я його не просив. Без такого дарунку я б обійшовся!

Так, часом, коли в ньому ніби зосереджувалась ненависть усіх його супутників, він раптом мимохіть запитував себе: «Чи я збожеволів? Їду брати шлюб з дочкою проклятої душогубки, а домовину моєї матері, може, ще не засипано землею. Хто ж буде наступною жертвою? Я підганяю коня й кваплюся пожертвувати не тільки честю, а й життям. А який це, певно, жах — умирати від отрути!» — думав Анрі й уже ніби відчував незнаний холод і безвладність.

Страх і ненависть змушували його прислухатися до голосів іззаду, що обурювалися цією мирною подорожжю. Адже мир порушено! Треба зібрати військо, вернути адмірала. Хай Париж, що вже тремтів перед ними, цей раз спізнає їх по-справжньому, і не як жаданих гостей! І загін зупинявся, починали радитися, зволікати. Отак і минали тижні. Та коли всіх, навіть Агріппу, посідало вагання, в ту хвилину король Наваррський віддавав наказ: «На коней! Уперед!» — а їдучи, співав, наче дитя, що мусить перейти темний ліс і відганяє страх.

Так він доїхав до місця, звідки вже запізно було вертатись, бо там дожидали його перші посли, що мали врочисто зустріти нареченого принцеси Валуа,— і серед них його дядько, кардинал де Бурбон. З цієї хвилини весь загін бунтівливих гугенотів опинився в полоні у кардинала, що їхав у червоній мантії поруч їхнього короля. А другого дня, дев'ятого липня, вони в'їхали в паризьке передмістя Сен-Жак — і там усіх охопила буйна радість. Правда, та радість була з гіркотою, бо на чолі вельможпротестантів, які дожидали свого Анрі, виступав тепер один — сам адмірал Коліньї, герой їхніх війн. Після смерті королеви Жанни у них тільки й лишилося від їхніх боїв за віру, що оце старече обличчя. Завдяки цим двом — Жанні й панові адміралу — вони вже не були гнаними єретиками, а прийшли сюди як велика сила і мали вступити в місто! Всі нетямились від захвату, махали капелюхами, борідки на їхніх засмаглих обличчях трусилися, і вони вітали голосними вигуками своїх вельможних улюбленців, що стискали один одного в обіймах. Кричали: «Слава панові адміралу!» Шаленіли: «Слава нашому Анрі!» Власне, вимовляли вони «noust Henric», своєю сільською латиною, якої тут ніхто не знав.

Дивувало, що, незважаючи на їхній в'їзд із таким гамором, на міських вулицях, крім них, не було ні душі. Анрі найпершому впали в очі порожні вікна крамниць і позамикані двері. Він мав якусь надію, що біля паризької брами його зустрінуть ратмани без капелюхів, якщо й не всі, то хоч декілька. Ні, з міської старшини нікого, та й з городян хоч би один. Тільки кішка прожогом перебігла вулицю просто перед копитами його коня. Якась невиразна тривога розійшлась по загоні вершників, і всі притихли.

Вулиці були вузенькі, будинки здебільшого тиснулись один до одного. Дахи шпилясті, камінь попідпирано дере-

вом, сходи на горішні поверхи часто ліпилися знадвору. Дерево на будинках було яскраво помальоване, кожний будинок мав свого святого, і лиш той святий дивився з-під воріт услід гугенотам. Кілька разів у загоні чули вигук: «Розбійники!» — і ладні були вірити, що то крикнув дерев'яний святий.

Декотрі церкви й палаци вирізнялися новітньою пишнотою, наче створені не з каменю, а з чарів і поезії, перенесені сюди з інших світів. Не одному вершникові те видовище сповнювало серце втіхою, і вони щасливим серцем вітали поганських богинь на дахах і порталах, ба навіть статуї мучениць на храмах, бо й ті святі схожі були на голих еллінок. Та для більшості суворих воїнів істинної віри зміст тих образів лишався неприступний. Ними володіло одне бажання: повалити ідолів, винищити облуду. Адже ті ідоли зухвало заступали собою господа.

Молодий король Наваррський, їдучи між кардиналом і адміралом, уважно розглядав Париж, це чуже місто, якого він ще не бачив по-справжньому, бо в дитинстві його держали як в'язня у монастирській школі. Чув він і ворожі вигуки, а часом помічав, як у щільно зачинених віконницях відкривається вічко. Єдині, кого він бачив цього першого разу, були цікаві служниці чи повії, та й ті зразу ховалися. Здебільшого парами вистромлялись вони зі своїх схованок: то блисне двоє ясних очей, то майнуть рудуваті коси, то невиразною плямою забіліє обличчя, шия, руки. Здавалося, то сама таїна цього ворожого міста, і Анрі нахилявся з коня до них, як вони до нього. Біла й рожева, вийди, покажись, ти, плоть і кров, що обіцяють щастя, ти, жагучіша за поганських богинь, омочена в ніжних і яскравих барвах, що квітнуть лиш тут! Вершники несподівано звернули за ріг — аж там стоїть одна, просто на видноті, осяяна сонцем; вона злякалася, хоче кинутись навтіки, але зустрілася поглядом із королем розбійників — і застигла на місці, тільки звелась навшпиньки, наче закам'яніла в льоті. Вона стрункa й гнучка, ніби виросла з землі стеблинка, довгі, випростані пальці ледь відігнуті назад, і шия теж довга й стрункa. Весь вигляд у неї звабливо-насторожений, як у жінки, що й боїться, і жадає, щоб її швидше обняли. Коли Анрі зустрівся з нею очима, її очі всміхалися трохи глузливо. А коли він нарешті відвів погляд, ті очі вже були сповнені любовної покори, затуманені й невидющі. Та й він

отямився не зразу. «Ця вже моя! — подумав.— І всі інші теж! Ти мій, Парижу!»

Тоді йому було вісімнадцять років. Та лиш у сорок, із посивілою бородою, мудрий і хитрий, він нарешті здобуде Париж.

СЕСТРА

В ту мить його кузен Конде сказав:

— Приїхали.

Сторожа князівського дому вже обступила коней і вела їх через передпе подвір'я. Анрі з кузеном піднялися широкими сходами, але Конде пропустив його вперед чи скоріше Анрі сам його випередив, бо там нагорі чекала дівоча постать. «Ти! Тільки ти!» — шалено калатало його серце, і він не міг вимовити й слова. Обнялись, і він поцілував сестру в обидві щоки, мокрі від сліз, як і в нього. Ні брат, ні сестра не говорили про матір. Кожне то вдивлялося в рідне змалечку обличчя другого, то знов його цілувало. Обоє мовчали, а озброєні слуги, що стояли біля всіх дверей, дивились на них.

З одного покою вийшла стара принцеса Конде, обняла Анрі й проказала молитву. Тоді помітила, що він закурений, утомлений, і звеліла принести вина. Анрі не хотів затримуватись, йому не терпілося скоріш потрапити в Лувр, стати перед королевою, одначе кузен сказав, що його дядько-кардинал та інші вельможі, які зустрічали його в передмісті, вже не чекають на нього. Вони роз'їхалися з усім своїм почтом. А перед тим наполягли, щоб великий загін гугенотів розпустили. Королю Наваррському було дозволено приїхати з п'ятдесятьма озброєними дворянами, а він привів вісімсот. Конде сказав:

— Адже їх би вистачило, щоб захопити Париж. Тут позамикали всі будинки з перестраху. Була така хвилина, коли двір тремтів перед тобою. Що ти собі думав?

— Такого в мене на думці не було,— відповів Анрі.— Але якби слід було так зробити, я б здогадався. Та годі про це! Мені треба побачити королеву Франції, я не можу чекати.

Катрін тихо, але рішуче попросила:

— Візьми й мене з собою! Я твоя сестра, і в нас одна доля.

— Авжеж! — вигукнув брат, намагаючись показати себе перед невинним дівчам бадьорим і впевненим.— І одружимось ми обоє. Твій брат Анрі вистарає тобі вродливого чоловіка, сестричко! — І, обнявши її, вибіг.

КОРОЛІВСЬКИЙ ЗАМОК

А внизу, в подвір'ї й на вулиці, юрмилось його військо — хоч воно й поменшало, проте лишилося ще більше сотні дворян. Тридцятьох він зоставив як охорону для сестри. А з рештою поїхав до замку. Ось уже виїхали на міст через Сену — «Ремісничий міст»; звідти королівський замок ще здавався новим і розкішним. Та зблизька, як під'їхали вулицею, що називалась Австрійська, той самий замок мав зовсім інший вигляд — досить моторошної споруди, чи то фортеці, чи то в'язниці: скільки сягнеш оком, самі чорні мури, присадкуваті вежі, шпичасті дахи, широкі й глибокі рови, заповнені гнилою, смердючою водою. Там, коли хочеш увійти всередину, стискається серце, і тим більше доводиться силувати себе тому, хто приїхав із широких просторів, з-під високого неба. Але Анрі хоче туди, і нехай хоч що з того вийде, а він наперед тішиться всім, що його чекає. Його вільний розум підказує йому, що чари не мають над ним сили. Стара відьма, що уявлялась йому ще в дитинстві, й досі сидить серед своїх павучих тенет. Його бідна матуся попалась у них. Зате ж він тепер пильніше остерігатиметься!

Копита зацокали по під'їзному мосту. Анрі якраз устиг іще згадати річку, що лишилась позаду,— останнє радісне враження з вільного світу: білі хмари, вода блищить між човнами з сіном, а берегом фури везуть усякий вантаж під крик і регіт простого люду, що не відає нічого. «Але тут відібрано життя моїй матері! Тут її вбито!» Анрі відчуває, що його охоплює шаленство. Сповнює його єство, засліплює. Хтось торкає його за плече — певно, з друзів, і Анрі чує:

— А браму за нами замкнули.

Він ураз охолов, вернувся до тями. Озирнувся й побачив, що справді луврська варта вмить закрила підхід до мосту, перше ніж устигла проїхати його збройна охорона. Його люди за мостом, зняли галас. Він гукнув: «Тихо!», закричав на воротарів, але, звісно, мусив удовольнитись

відмовками: для стількох панів-протестантів, мовляв, і місця не вистачить.

— То знайдіть!

— Не турбуйтесь, пане королю Наваррський! Буде у Луврі місце для всіх гугенотів, які лишень схочуть увійти! І чим більше, тим краще! — І лучники та аркебузири, широко порозставлявши ноги й міцно стискаючи в руках зброю, вишикувались по краях мосту.

Анрі обдивився своїх небагатьох супутників, тоді виїхав наперед і проїхав ще рівно двадцять футів, як визначив на око. Далі під копитами задудніло дерево — то був звідний міст. Між двома старими вежами темні, важкі двері — двері Лувру. За ними склепистий хід, такий низький, що верхівцям довелося позсідати й вести коней за повіддя. А друга рука мимохіть лягала на руків'я пістоля. Ще двадцять футів відлічив Анрі, весь у тривожній напрузі. І опинився на подвір'ї.

Там була тіснота й метушня, проте видимо мирна. Самі чоловіки, з усіх станів, із зброєю й без, заклопотані найрізноманітнішими ділами. Придворні грали в кості або сперечались, міщани, які прийшли сюди в справах, входили й виходили з канцелярій, що містились на першому поверсі найстарішої будівлі. Вибігали сюди з кухонної жароти й кухарі та слуги — вхопити холоднішого повітря. Бо в цьому подвір'ї навіть серед липня пробирало дрожем. Посередині ще видно було підвалини вежі — найгрубшої з усіх. Вона з прадавніх часів бовваніла тут і затінювала подвір'я. Аж король Франціск, двоюрідний дід Анрі, наказав її зруйнувати. Але однаково в це подвір'я пробивалось не більше світла, ніж на дно колодязя; та його так і називали: Луврський колодязь.

У строкатому натовпі прибулих ніхто й не помітив. Серед дворян, що були там, Анрі та його супутники чомусь не побачили жодного знайомого. Зате королівська сторожа спинила їх, коли вони спробували пропхатися вперед із кіньми:

— Назад, панове! Назад, вам кажуть! Вертайтесь через міст, бо стайні з того боку, за мурами, а для вас, гасконців, що навіть слуг при собі не маєте, ніхто й поготів не робитиме винятку!

Отак їх зустрінуто. Анрі не сказав, хто він такий, не дав цього сказати й іншим, а тільки почав кепкувати з молодого начальника сторожі. Той урешті не втерпів

і вхопився за шпагу; тоді довготелесий дю Барта обезброїв його й вигукнув аж занадто голосно:

— Це король Наваррський!

На ті слова збіглась юрма; одні кричали «правда», інші «ні», а офіцера довелось відтягувати силоміць, бо він нізащо не хотів пустити Анрі й кричав:

— Він такий король Наваррський, як я король Польський!

Та нарешті хтось зробив прохід у стовпищі цікавих слуг, і Анрі помітив, хто: його власний слуга д'Арманьяк, якого тут уже знали. Д'Арманьяк, пустивши в хід усе своє красномовство, зумів їх переконати, що це справді король. А запевнення простих людей урешті заспокоїли й панів, і всі шанобливо відступили від майбутнього зятя короля Франції. Д'Арманьяк супроводив його, а з другого боку йшов молодий офіцер, що вже боявся, чи не перепаде йому. Перед самими сходами він сказав, виправдовуючись за свою службову ревність:

— Ще нема й місяця, як отут лежав наш капітан із простромленою горлянкою. А мій попередник, пан де Ліньєроль, упав із оцих сходів і вбився на смерть — ніхто не знає як.— Щоб якось загладити тяжку провину, він довірчо прошепотів, відкриваючи таємницю: — Отут над нами покої королеви, пані Катрін.— І, злякавшися власних слів, зразу відстав.

Д'Арманьяк завів Анрі до його покою. Дворянин-слуга вже побував тут раніше за пана й усе приготував — навіть кадіб, до половини налитий водою і такий великий, що король, не бувши велетнем, міг і сісти в ньому. А яке вбрання було там порозкладане — молодий владар із провінції ще зроду не носив такого! Шовк із блискучим гантуванням; найкращий з уборів весь білий: то був його весільний убір. Він подумав, що за шиттям стежила його матуся, і зразу йому на очі набігли сльози.

Королева Жанна не приготувала для нього жалобного вбрання, і це довело її синові, що вона не чекала смерті й померла несподівано. Отже, причиною була не хвороба, а отрута; тепер він, як йому здавалось, уневнився в цьому остаточно — і в ту мить навіть зрадів такій певності. Зараз він стане перед убивцею його матері!

Він сказав, щоб старій королеві доповіли про нього, і коли вже був готовий, по нього прийшло двоє дворян. Вони повели його трохи не через весь палац, і всю довгу дорогу обидва мовчали. А сам Анрі, хоч іншим разом був би засипав їх запитаннями, тепер затявся на єдиному почутті — ненависті. Нарешті вони розчинили перед ним двері королевиної приймальної зали, шанобливо вклонились і залишили його самого. Біля обох дверей стояли на варті, широко розставивши ноги, по двоє швейцарців; ті, що стояли перед дальшими дверима, держали алебарди навхрест. Усі четверо здавалися кам'яними статуями, і їхні світлі очі були втуплені в порожнечу. Вони не бачили того, хто ввійшов, і не розуміли його мови. Він міг би тут уголос вигукнути: «Мою матір отруєно!»

Анрі довелося чекати, і йому спало на думку сховатись за віконною завісою. Коли отруйниця вийде, вона не знатиме, що він уже тут, і він, можливо, підгледить вираз її обличчя. Та у вікно світило полудневе сонце, і за старанно доглянутим садом він побачив ясну воду річки й усе, з чим щойно, під'їжджаючи до замку, попрощався: галасливий люд, що не відав нічого, і копиці сіна на хистких човнах, і рипучі вози. Упав йому в очі й довгий, осяяний сонцем фасад палацу, видний увесь із цієї наріжної кімнати. Фасад був прегарний — справжнє диво, хотілося сказати. Ця будівля була неначе якимись чарами перенесена сюди з вимріяного світу. В поштивому Парижі подекуди траплялося щось не схоже на його городян. І оцей ось палац був чимось вищим від королівського двору, підносив його з Луврського колодязя, де ще стояли, догниваючи на похованих сторіччях, рештки старої вежі. Та, власне, то був просто блискучий лицьовий бік вельми похмурої старовини. Побачивши його, Анрі збагнув, що господиня палацу — не тільки стара отруйниця, а й чарівниця. А втім, пасток лукавого треба остерігатись, а гарний фасад палацу теж може бути такою пасткою. «Омана для чуттів»,— подумав молодий протестант, чи то скорше небіжчиця подумала так живим мозком свого сина. Королева Жанна добре знала цю залу, тут вона провадила переговори про віру і про синове майбутнє, тут вона боролася, знемагала, і, може, тут-таки подано їй склянку води, до якої рука старої чарівниці чогось усипала.

Анрі рвучко обернувся. Він нічого не чув крізь завісу, а тим часом Катерина Медічі дочалапала вже до середини зали. Він розпізнав тільки її темний силует, бо його очі були засліплені сонцем, зате вона зразу побачила юнака й тепер розглядала з голови до ніг. Де ж її руки — чи вони ховаються у складках сукні? Убрана в чорне, Катерина заговорила до нього своїм старечим голосом. «А вона, бач, жива!» — злісно подумав син небіжчиці. З ненавистю в серці слухав він її запевнення, як вона тужить за своєю щирою приятелькою Жанною і яка вона рада, що він нарешті тут, у неї. Щодо цього останнього він їй повірив, але вирішив собі, що воно їй дарма не минеться. Тим часом очі його вже призвичаїлись до сутіні. І справді, королева ховала руки! А вона, як на те, ще заговорила щось про руку господню. Син небіжчиці аж зуби зціпив, щоб у нього не вихопилось: «А покажітьно *свої* руки, пані!» Але вона й сама те зробила! Вийняла з складок убрання невеличкі, пухкі ручки, що їх він хотів побачити, і, сівши, поклала їх на стіл.

У гніві Анрі ступив до неї кілька кроків — швидких і перозважних. Перед старою королевою стояв широкий, важкий стіл, позад неї — четверо дужих швейцарців з довгими алебардами. Отож вона могла не тривожитись і говорила спроквола:

— Як мені жаль вас, юначе! У вісімнадцять років — адже так? — зостатися круглим сиротою... Ви знайдете в мені другу матір, я стримуватиму ваші кроки, бо кроки молодих людей часто бувають необачні. Я знаю, що ви дякуватимете мені за це, юначе, бо натура у вас жвава й щира. Ми обоє заслуговуємо на те, щоб розуміти одне одного.

Анрі аж морозом пройняло. Здавалося, наче на столі стоїть невидима склянка з отрутою, і куці пальчики старої пишком тягнуться до неї, поки устами її промовляє безодня. Це якісь чари, їх треба розбити! Напевне, досить вимовити якісь заклинання, зробити якісь магічні рухи, і оце свинцево-бліде обличчя з відвислими щоками лусне, мов мильна банька, розтане в повітрі. Одначе Анрі в цю напружену, мов тятива, мить знайшов щось краще за такі фокуси: він відкрив у собі почуття, що вбивця його матері гідна жалю, як оті рештки вежі в Луврському колодязі, що липились від похованих сторіч. Їх же однаково незабаром приберуть геть. Можливо, вона врешті сама це зробить. Їй чи її поколінню вже довелося збуду-

вати і оцей прекрасний, залитий полудневим сонцем фасад палацу. Сама вона, правда, ще сидить тут, як лиха й безглузда минувшина. Та кінець кінцем усе погане, коли воно зістарілося, викликає сміх,— нехай навіть воно ще здатне вбивати. І, незважаючи на його запізнілі злочинства, жаль бере, коли бачиш його безсилля, його спорохнілість.

І Анрі вигукнув дзвінко й бадьоро:

— Щиру правду ви сказали, вельможна пані! Звичайно, колись я вам дякуватиму. Я бажаю, щоб усі мої вчинки були такі природні, як ваші! І намагатимусь припасти до вподоби такій великій королеві.

Підкресленої іронії цих слів вона не могла не помітити, але Анрі того й хотів. І справді її тьмяні чорні очиці враз зробилися колючі й допитливо вп'ялись йому в обличчя. Та воно не показувало нічого, крім юнацького завзяття. А Анрі під тим пильним поглядом говорив далі:

— Від вас, вельможна пані, я сподіваюся почути про смерть моєї бідної матері, королеви, більше, ніж могли розповісти мені досі. Вона мала щастя бути близькою вам, і в усіх своїх листах моя бідна матуся писала про вас, вельможна пані, з якнайглибшою пошаною.

— Не маю сумніву,— відказала Катерина. Вона згадала останній лист королеви Наваррської, у якому Жанна д'Альбре нахвалялась відтіснити її від влади і який вона власноручно відкрила, а потім запечатала знову. Про той самий лист подумав і Анрі.

Стара Катерина заговорила ще простіше й навіть ласкаво.

— Дитино моя,— сказала вона.— Дитино моя, ми не випадково зустрілися тут наодинці. Ви слушно зробили, що прийшли насамперед до мене, бо я й сама б вас покликала, мавши намір з'ясувати вам усе про смерть вашої матері, моєї доброї приятельки. Хто не знає, як воно було, той легко може вбачити в цілком природній події якусь таємницю й озлобитись.

«Добре прикидається»,— подумав Анрі, а вголос відповів:

— Щира правда, вельможна пані, я сам у цьому переконався. Ніхто з людей, що бачили мою матір, королеву, останнім часом, не хотів повірити, що вона була вже близька до смерті.

— А ви, дитино моя? — спитала вона навпростець і з такою материнською турботою, мов найпоштивіша в світі стара жінка.

Ось вона, слушна мить! Анрі відчув, що задля цього слова й прийшов сюди. Зараз він вигукне: «Убивця!» Так уявляв він собі порахунок із пані Катрін, поки не настала ця мить. А тепер він затнувся: його невтримна ненависть наштовхнулась на ще не знану йому перепону. І він сам здивувався, почувши власний голос:

— Я чекаю ваших пояснень.

ДВОЄ В ЧОРНОМУ

Вона вдоволено кивнула головою. Тоді ледь повела плечем у бік двох швейцарців, що вартували біля дверей до її покоїв. Швейцарці розхилили схрещені алебарди, відчинили двері навстіж, і до зали зразу ввійшло двоє вбраних у все чорне чоловіків: один вищий, другий нижчий, обидва без капелюхів і без зброї, але з виразом якоїсь смутної гідності на обличчях. Вони вклонились, як годиться,— спершу королеві Франції, потім королю Наваррському, й стали, чекаючи королевиного знаку, а коли та помахом руки дала дозвіл, негайно почали, звертаючись до Анрі:

— Я Кайяр, колишній лейб-лікар її величності королеви Наваррської.

Так сказав вищий — сказав урочисто, очевидно щиро пишаючись тим званням.

— А я Деньйо, хірург,— промовив другий — у цього офіційно-скорботний вираз був видимо силуваний.

— За наказом її величності я, Кайяр, член факультету, приїхав четвертого червня, у вівторок, до дому вельможного принца Конде й застав там королеву в ліжку, з гарячкою.

«Завчили напам'ять і бубонітимуть хтозна-доки»,— подумав Анрі й сів.

— А ви що там робили? — спитав він другого чоловіка в чорному.— Клістир ставили?

— Це не моє діло,— відказав хірург.— Це ось він робить.— І штовхнув першого ліктем під бік.

Лікар поблід від образи, але стримав себе й повів далі:

— Я, Кайяр, член факультету, відразу оглянувши її величність, установив, що права легеня королеви тяжко уражена хворобою. Помітив я також незвичайне затвер-

діння й запідозрив наявність пухлини, що могла прорватися всередину й спричинити смерть. Згідно з цим я й записав у своїй книзі: «Пані королеві Наваррській лишилося жити від чотирьох до шести днів». Це було четвертого, у вівторок. А в неділю, дев'ятого, її величність померла.— І він подав Анрі згадану книгу.

Анрі кинув погляд на рядки, надряпані там. Вираз обличчя другого чоловіка в чорному ніби промовляв, що словам першого не слід надавати ніякої ваги — хіба посміятися з них. І, вирішивши, що тепер його черга говорити, той другий почав:

— Я тільки хірург Деньйо, нічим не уславлена людина. Ваша величність ще й не чули мого прізвища. Зате славнозвісного пана Кайяра, окрасу факультету, ви напевне знаєте. Він припадав до лона науки, а я — бідний ремісник і працюю тільки пилкою. Він передрікає людям точну годину їхньої смерті, питаючись, коли треба, в сузір'їв. Ну, а я розтинаю тих людей уже після смерті, зате, правда, знаходжу в них усередині щось таке, що можна побачити й помацати і чого не можна заперечити. Та щоразу воно буває передбачене й записане у вищій книзі великого Кайяра; тому ж то я й лишаюсь його скромним помічником.— І він уклонився лікареві.

Той сприйняв вияв пошани як заслужене.

— Так воно й є,— озвався він.— Коли королева врешті упокоїлась, я виконав її волю, висловлену мені ще за життя, й доручив присутньому тут хірургові Деньйо зробити розтин її тіла.

Син небіжчиці схопився з місця.

— Розтяли її тіло? Та як ви насміли?!

Вираз смутку й гідності на Кайяровому обличчі не змінився.

— Не лише тіло її величності звелів я розтяти згідно з її наказом, а й голову. Бо королева часто відчувала в голові якийсь прикрий лоскіт і боялася, що це у неї недуга, яку могли успадкувати її діти. Вона наполягала на розтині, хоч я доводив їй, що без волі господньої ніщо не може успадкуватись.

— Давай докази! — закричав Анрі, тупнувши ногою.— А то жодному слову не повірю!

Тоді лікар і справді видобув якийсь папір, згорнений у дудочку, подав його синові небіжчиці, і Анрі прочитав на тому папері материне ім'я, написане її власною рукою — щодо цього він не мав сумніву. А вище було за-

писано іншою рукою її розпорядження — таке, як щойно повідомив лікар.

— Ну, і що ж ви знайшли? Кажи швидше, я хочу знати!

Цього разу відповів йому хірург:

— У тілі все, що передбачив пан Кайяр: затвердіння в ураженій легені й пухлину, що прорвалась і призвела до смерті. А в голові — оце.

Ніби штукар, що зробив вдалий фокус, він усміхнувся й показав на стіл, де вже лежав великий, покреслений якимись лініями аркуш. Щойно там була гола стільниця. Анрі придивився ближче й злякався: на папері виступив намальований череп, череп його матері. А хірург доповідав:

— Відпиливши голову королеві...

— В моїй присутності,— квапливо докинув лікар.

— ...бо інакше не можна було розкрити черепа,— я його розпиляв і під тім'яною кісткою побачив такі пухирі, наповнені водянистою рідиною, що вилилась під зовнішню оболонку, напевне, ще за життя померлої.

— Це, певне, й було причиною лоскоту, бо інакше його не можна з'ясувати,— зауважив лікар.

Хірург штовхнув його під бік і провищав:

— От він, бачте, з'ясував. А я б не зумів. Я тільки малюнок зробив. Бачите, ось, де мій палець?

Але високий, що зберігав урочистий вигляд, безцеремонно відіпхнув руку низенького, і той аж посинів із злості.

Поки лікар докладно, з якнайщирішим переконанням тлумачив лінії та крапки на малюнку, Анрі слухав його, але водночас стежив за пані Катрін. Вона спочатку теж із великою увагою схилялась над аркушем, хоча напевне бачила його не вперше. Та що зрозуміліша робилась недуга її доброї приятельки, то далі відхилялась від малюнка пані Катрін, аж поки зовсім випросталась у своєму прямому кріслі.

— Випадок такий рідкісний,— зауважив лікар,— і такого підозрілого характеру, що мій учитель і попередник напевне припустив би тут дію чарів. Одначе я складаю все на природу й на волю божу.

Тоді пані Катрін кивнула головою й зиркнула на сина своєї доброї приятельки; він побачив обличчя добродушної, простої жінки, досвідченої й, коли хочете, мудрої, але безсилої щось тут з'ясувати і щиро стурбованої

незбагненною неласкою життя. «Якби ж я міг проникнути в глиб цього погляду,— подумав син отруєної Жанни — чи, може, зовсім і не отруєної? — Все здається аж занадто природним. Що лікар говорить щиро — нема сумніву, але ж так само нема сумніву, що знання його обмежені. Ці пухирі під черепом у моєї матусі — звідки вони взялись? Від отрути? О, якби я міг проникнути в глиб цього чорного погляду й своїми руками помацати, що там ховається! Якби мені певність!»

МАЙЖЕ ПЕРЕМОГЛА

Боротьба в його душі навряд чи втаїлась від розумної старої, вона тільки не дала нічого взнаки. Вона поводилась так, ніби хотіла тільки пе ятрити синівського горя. Зразу вона кивнула обом медикам, і ті вклонились, як перше, й відійшли з таким самим виразом смутної гідності. А потім дала йому час зібрати докупи думки — навіть трохи забагато часу, бо його ненависть, що вже була захиталася, вернулась до нього, тверда, як і раніше. Син згадав про обидва розпечатані листи: адже мати вмерла після того, як їх відіслано! Сам того не тямлячи, він почав великими кроками ходити по залі туди й сюди. Пані Катрін спокійно стежила за ним очима, і він знов спантеличився, помітивши це. Він раптово зупинився перед нею в зухвалій, нешанобливій поставі, згорнувши на грудях руки. Все ж таки слово «убивця» мало злетіти з його уст; він ще ніколи не був такий близький до цього, як ту мить. Та стара випередила його, спинила вибух. Вона заговорила дуже повільно й мирно:

— Любе дитя, ви тепер знаєте стільки, як і я, і в мене спокійніше на серці. Мені було дуже втішно бачити, як ви помалу переконувалися. І тепер ми можемо забути своє горе й звернути думки до радісного майбуття.

— А як же череп? — погрозливо кинув Анрі в її обличчя, важке й сіре, мов свинець. Тоді пошукав очима на столі, та аркуша з малюнком уже не було. Від подиву у нього аж руки опустились. І пані Катрін уперше дозволила собі всміхнутись — навіть досить глузливо. Той усміх ніби промовляв: «Бачте, дитя моє, ви навіть цього не допильнували».

Навдивовижу, ця поразка заспокоїла Анрі, зразу настроїла його по-діловому. «Що я можу вдіяти! Вона сильн-

ніша. Треба з нею порозумітися!» І вмить він забув про ненависть і недовіру, ніби сховав і те, й те в кишеню. З його вдачею йому було неважко це зробити. Відчувши полегкість, він сів навпроти старої королеви, і вона схвально кивнула йому головою.

— У мене для вас є багато приємного.

Анрі не відповів, і вона повела далі:

— Тепер ми вже друзі, і я можу сказати вам відверто, чого я хочу віддати за вас дочку. Я це роблю через герцога Гіза, бо він міг би стати небезпечним для мого дому. Він учився разом з вами в школі; ви, певне, знаєте, що останнім часом Анрі Гіз усіляко намагався стати улюбленцем паризького люду. Він удає з себе більшого християнина, ніж я, а я ж таки справді захищаю святу церкву.

У її непроникних очах ледь блиснула якась іскорка, і Анрі забув, що марно хотів зазирнути в них аж до дна; він подумки засміявся разом з нею, бо вона принаймні визнала своє безвір'я, і це було йому до вподоби. Зневага до лицемірного фанатизму зближувала його з Катериною Медічі. А втім, вона зразу й споважніла:

— Але цим він досяг того, що папа й Іспанія допомагають йому. На їхні гроші цей нікчемний лотарінжець міг би спорядити проти мене численне військо. І навіть більше: якщо він і далі так поводитиметься, то ще, чого доброго, збунтує Париж. І це ще не все — він може найняти вбивць. А чого він досягне кінець кінцем? Що Франція стане іспанською провінцією.

Пані Катрін не думала про те, що її випадково слухає якийсь там незначний молодик. Вона віддавалась найбільшій своїй насолоді — перелітала думкою через безодню.

— Я теж могла б догодити іспанському королю,— тихо промовила вона.— Він дорікає мені за те, що я поблажлива до своїх протестантів.— Пані Катрін довгенько про щось думала, ворушачи стуленими губами. І це насторожило Анрі ще дужче, ніж її слова. Найняти вбивць? Так це ж і вона змогла б! Тільки їй це ні до чого, бо вона сама чудово вміє своєю пухкенькою рукою наколотити питва. Анрі пильно дивився на неї, і вона незабаром завважила те.

— Мої протестанти дорогі мені, як і всі інші французи,— сказала вона знову зовсім недбало, а потім додала зі спокійним притиском: — Я ж королева Франції.

— Це ваш син король,— необачно поправив її Анрі — власне, лиш тому, що згадав, як мати розповідала про короля та його кровотечі. Обидва ще живі брати Карла Дев'ятого були теж приречені на цю недугу, а сам Карл уже хворів на неї. «А хто, власне, ця самотня стара жінка, що в неї один по одному вмирають сини? — подумав Анрі.— Насправді всі інші французи так само чужі їй, як і ми, протестанти». А вголос він сказав:

— Вельможна пані, який гарний замок ваш Лувр! Але все, що дає йому красу, прийшло з вашої батьківщини. Архітектура його італійська.— А подумки додав: «Як і мистецтво готувати отрути».

Катерина тільки здвигнула плечима: те з двох мистецтв, яке він назвав, було зовсім незнайоме їй. До того ж вона зовсім не любила своєї Флоренції, бо замолоду набралась там лиха і її звідти вислано. Пані Катрін завжди вміла бути тільки собою, і в цьому полягала її сила — поки тієї сили вистачало.

Тепер вона вже дивилась на юнака підозріливо:

— Ви згадали про короля. Хіба ви бачилися з ним раніше, ніж зі мною?

Анрі жваво заперечив. Катерина ще дужче стишила голос: того, що вона казала, не повинні були чути навіть вартові-швейцарці, хоч вони б однаково нічого не зрозуміли.

— Король часом буває не при собі,— зашепотіла пекельна стара.— Я не кажу цього нікому, але з ним трапляються напади шаленства, і він тоді маячить щось про убивства, про якусь велику різанину. Це в нього хвороба,— настирливо мурмотіла вона.

Анрі тільки відзначив сам собі: в гарненьку ж він сімейку входить! Та це була не новина. А мати хворих на кровотечу синів уже й заспокоїлась.

— Зате двоє менших у мене здорові, надто д'Анжу. Подружіться з ним, дитино моя! А головне — завжди тягніть руку за нами, проти лотарінгського роду! Ви командуватимете й нашим військом, бо до цього у вас є хист, і будете не менш корисний для нас, ніж був ваш покійний батько. А за це ви дістанете мою дочку. Тільки стережіться герцога де Гіза й у шлюбі, бо він подобається жінкам.

«І вони з ним сплять,— подумав Анрі.— Можете говорити навпростець, вельможна пані! Ми ж давно знайомі, і я добре знаю, з якою панною одружуюсь. Тільки моя

матуся цього не знала»,— шепнуло йому синівське серце. І він з викликом сказав:

— Тому ж то ви, вельможна пані, й відіслали Гіза звідси, коли я мав приїхати!

Стара відповіла ще спокійніше:

— До вашого весілля він повернеться. Часом буває краще, щоб молода дівчина не мала перед очима занадто привабливого чоловіка. Зате старій жінці, такій, як я, треба весь час за ним наглядати. Я волію держати всіх своїх ворогів гарненько вкупці, отут у Луврі.

До тих ворогів, як неважко було здогадатись, вона залічувала й самого Анрі.

Такий виразний натяк міг би образити його: дарма що він дуже рано втратив ілюзії щодо людської природи, але в Катерини життя виходило аж занадто оголеним. Але, з другого боку, в ньому переважало почуття довіри, що помалу оволодівало ним від її слів. Коли вісімнадцятирічного юнака вшановують такою довірою, він кінець кінцем і сам не зможе їй опиратись. «Принаймні мені самому нема чого боятись цієї славнозвісної відьми, та й моїй матусі вона нічого не підсипала у питво!» Ту хвилину, якби на столі стояла скляпка з водою, він би не вагаючись випив її.

Та натомість пані Катрін дала знак, і зразу швейцарці розчинили зовнішні двері, й на порозі стало двоє дворян, які привели Анрі сюди. Трохи здивований, він попрощався й пішов за ними.

НЕЧИСТЕ СУМЛІННЯ

Цей раз він уже поговорив зі своїми супутниками. Один з них мав титул «перший дворянин короля» й звався де Міосен; вельми обережний чоловік, він навіть не признався, що є протестантом. Анрі сказав йому про те у вічі, бо знав деякі неспкибні прикмети, що по них упізнавав одновірців. Він спитав, сміючись:

— Невже ви боїтесь парижан? Оце так нас не любить тутешній народ?

— Якби ж тільки народ,— відповів пан де Міосен загадково.

— Посоромтеся! Вам, першому дворянинові короля, годилось би мати більше гордості.

І нараз, покинувши обох супутників, Анрі швидко рушив уперед, бо в глибині виплеканого саду помітив Карла Дев'ятого; той був сам і розважався зі граєю собак, що безперестану гавкали. Анрі ще здалеку гукнув його. Та король не почув, і Анрі звернув увагу на інше: він опинився якраз під вікнами того покою, звідки вийшов. Це ж той самий осяяний сонцем фасад у всій своїй неймовірній, чарівній красі, диявольська спокуса, коли хочете, чи принаймні омана чуттів. А тоді відразу прийшов здогад, що пані Катрін відпустила його саме в слушну хвилину, аж надто слушну для неї: коли він нарешті переконався, що вона не отруїла його матері. Якраз у ту мить, коли він їй повірив, вона його й відпустила. Вона бачила його наскрізь, зате він марно силкувався пробитись углиб її непроникних очей. І він злякався: в ньому знов ожило те почуття, з яким він увійшов до зали нагорі,— почуття судді й месника. «Убивце!» Він двічі стримався, не вигукнув цього слова, й не лише з обережності, як придворний хитрун, а й тому, що стара справді обморочила його, змусила повірити їй. Молодість у таких справах кепський порадник, принаймні його вона прирекла до безсилля!

Стоячи внизу, Анрі хутенько розшукав очима знайоме йому вікно. Ні, він таки не помилився щойно! Обличчя зникло, перше ніж він устиг як слід його розгледіти, і все ж він відчув, виразно відчув, що за ним стежили. Не спускали його з ока, хотіли впевнитися, чи збереглася ще його дитяча довіра. «Не зовсім, пані Катрін! Я знаю не все, і навіть того, як умерла моя мати, королева, не знаю напевне. Але я ніколи вже не забуду того, що з двох мистецтв вашої батьківщини — отруйництва й архітектури — ви обізнані тільки з одним. Ви лиха чарівниця — якщо ви взагалі чарівниця. Тут я маю спізнати, що таке страх, але не можу не сміятись. А про свого гладкого сина вона мені сказала, ніби він шаленець».

Уже багато повільніше рушив він до Карла Дев'ятого. Той ще не бачив його. А побачивши, тільки зиркнув скоса й зразу відвернувся до своїх собак, ніби його більше ніщо не цікавило. Два пси тим часом зчепилися гризтись, і він ще підцьковував їх покриками. І раптом гукнув крізь гавкіт:

— Я їх обох не люблю. Нехай загризуть один одного.

Зустрінутий такими словами, що здались йому не стільки нечемні, скільки дурні, Анрі повернувся, уже щоб

відійти. Тоді Карл покинув свою розвагу і пішов за ним.

— Наварро! Що казала вам королева, моя мати? — спитав він, зиркнувши скоса.

Анрі здогадався: «А він тут дожидав мене з великою нетерплячкою!»

— Та ми розмовляли найбільше про черепи, а тоді ще вона сказала про якусь різанину, не знаю. Досить весело побалакали, і пані Катрін мені сподобалась, та й я їй теж.

Карл аж скинувся, весь затремтів і похитнувся.

— Ради бога, Наварро, я не хочу й слухати ні про яку різанину. Ось зовсім недавно двоє з моєї охорони замордували один одного, як оці злі собаки. У моєї матері, королеви, завжди повна голова всяких страхіть.

— А вона каже це саме про вас,— докинув Анрі, і зразу король Франції стулив рота, ба навіть сам знітився, аж поменшав. Коли він справді був шаленець, як запевняла Анрі його мати, то страх у ньому був ще сильніший за шаленство. Він побілів як смерть, і блідість його здавалась аж жовтавою проти білого шовку вбрання. Аж коли Жаннин син побачив це, у нього зародився сумнів. Занадто очевидно було, що сумління у Карла нечисте. Вони з матір'ю оголошували одне одного божевільними, бо кожне боялося, що друге викаже якусь таємницю. Яку ж то? Анрі пригадалися слова друзів: «Ви будете другий. Скличте одновірців!» Звичайно, найрозумніше було б утекти з цього душогубського кубла, поки ще не пізно. «Забрати сестру — і геть звідси разом із кінним загоном! Та я цього не зроблю, бо приїхав сюди, навпаки, щоб спізнати страх — а крім того, он підходять дві панни, а перед ними два павичі в блискучому пір'ї, немов на повідках. Одна з них — Марго, рідна дочка отруйниці; — така була перша думка, що майнула у Анрі в голові. Але першу думку вже наздоганяла друга: — А з Марго виросла красуня!»

ЛАБІРИНТ

Сповнений радості, Анрі ступив до неї кілька кроків.

— Ох! Моя люба Марго! — вигукнув він голосно.

Карл Дев'ятий здивовано оглянувся, а потім начебто вернувся до своїх собак. Принцеса Валуа озвалась аж тоді, коли Анрі став перед нею. Вона сказала:

— Сподіваюсь, ваша подорож була щаслива?

— Я весь час мав перед очима ваш образ,— запевнив Анрі відразу.— Але насправді ви куди вродливіша, ніж на портреті. А хто ваша гарненька приятелька?

Замість відповіді Марго владно наказала:

— Панно де Сов! Відведіть птахів назад.

Фрейліна плеснула в долоні, і павичі справді слухняно пішли поперед неї. Проте вона встигла дати оцінку цьому провінційному юнакові. Їй досить було одного насмішкуватого погляду з-під високих вигнутих брів. Це для жінок безпечна й легка здобич! «І в принцесиних руках, і в моїх»,— подумала вона й пішла, дуже струнка й зграбна.

— У неї занадто довгий ніс,— сказав Анрі, коли вона зникла з очей.

— А в мене? — відмовила Марго холодно, бо ніс у фрейліни був не довший, а тільки пряміший, ніж у неї самої.

Анрі зрозумів, що бовкнув не до ладу.

— А що губи в цієї Матільди надто тонкі, то вже напевне,— поправився він.

— У Шарлотти.

— От бачте, ви вже й виказали мені, як її звуть.— Анрі зрадів, що хоч так узяв гору над нею, бо виразно відчував у ній опір.— Мені до вподоби повніші уста, і щоб зуби були блискучі й не такі дрібні.— Це він сказав, дивлячись на її зуби, та раптом глянув їй просто в очі — однак не зухвало, подумала Марго; тобто не досить зухвало. Погляд його був ніжно-жагучий, він ніби намагався обняти її очима, але чемно й шанобливо, не так, як те звабливе дівча на розі вулиці. З товстоногої дівчинки Марго виросла досить-таки велична дама, що вміла викликати до себе пошану. Тому він і не брав її приступом, та й у неї очі зовсім не зробились затуманені й невидющі від любовної покори. «Дочка вбивці! — згадав він з раптовим острахом.— Виростала красунею, поки мати робила злочини!»

А Марго подумала: «Він усе-таки поглядає скоса на мої ноги!» Бо вона незгірш за Анрі пам'ятала те, що обіцяла йому ще в дитинстві, біля гойдалки, і він уже тоді хотів мати обіцяне. Що ж таке стало тепер між ними, чого він боїться? Та обличчя її, біле-біле, весь час лишалось погідне, як небо. Анрі не вмів так, як його матуся, розрізняти, де манірність і де білило. Правда, й Жанна визнавала, що постать у принцеси бездоганна, і такої самої

думки був її син: йому навіть не вадило, що Маргарита Валуа надто туго зашнурована. Не міг син передбачити й того, що в неї колись відвиснуть щоки. Хоча тепер Марго не так мерехтіла перлами та діамантами, як тоді, в процесії, все ж вона здалась йому надзвичайно пишною й обіцяла всім його чуттям величезну втіху.

Він подумав: «Дарма, корч із себе принцесу! Однаково незабаром ми лежатимемо в одному ліжку».

В її гордовито піднесеній голові снувалися думки: «Чи спатиму я ще коли з Гізом? Навряд, бо цей мені подобається. Сільський юнак, та все ж королівський син, як сказала його мати».

А він знову подумав: «Марго, Марго, з Гізом ти більше не спатимеш, бо я тебе й сам угноблю».

А вона тим часом уже давно почала латинською мовою холодний комплімент про його походи та бойові подвиги. Він тією ж таки мовою запевнив її, що його чарує її вченість, вихованість і велична постава. Кожне намагалося складати найвишуканіші речення, але думали обоє зовсім про інше.

І раптом Марго змінила тему.

— Ви щойно розмовляли з моєю матір'ю.

Анрі здригнувся, ніби заскочений на гарячому; бо хоч би що він казав чи думав, а почуття ним весь час володіло одне: «Дочка вбивці».

— Розмовляли віч-на-віч,— додала вона.— Про одну дуже сумну подію, як я здогадуюсь. Я вам глибоко співчуваю.— Її підмальовані синім повіки кліпнули кілька разів, нарешті блиснула й сльоза.

Анрі зразу вхопив її за руку й шепнув:

— Ходімо звідси! — бо здогадувався, що ззаду скоса поглядає на них її брат Карл. І він церемонно повів її широкою алеєю; та ледве-но звернули за живопліт, жадібно спитав: — А ви бачили перед смертю мою матусю? Від чого вона померла? Скажіть же! — напосідав він, бо принцеса, звісно, мовчала.— Але ви знаєте, що балакають? — не вгавав він.— Скажіть мені щиро, яка ваша думка! Ви не хочете сказати? О Марго! Недобре так.

Замість відповіді вона звернула у прохід між двома високими живоплотами, хоча то був лабіринт, де навіть у сонячний день панувала сутінь. Якесь почуття підказувало їй: краще хай він тепер не бачить її дуже виразно, та й вона його теж. Він ішов трохи позаду, за кожним кроком доторкався до неї, і вона чула на шиї його віддих.

— Мені нестерпно тяжко. Я немов блуджу в пітьмі й не знаходжу виходу.— Саме так блукали вони вузькими звивинами лабіринту.— Я завжди, завжди пам'ятав про тебе! — сказав він несподівано з таким трепетом, що вона аж спинилась і позирнула на нього: на очах у юнака блищали сльози. Ті сльози були, безперечно, щирі, але так само безперечно він надіявся, що вона нарешті розчулиться й скаже всю правду.

— Що ж я можу твердити сама...— почала вона, важко зітхнула й умовкла.

— Але у вас є якісь підозри? Якийсь сумнів?

— Ні! Ні! — Її голос заклинав його мовчати.

Та ніщо не помогло.

— Ми ж маємо одружитися. Ви розумієте, чому я зараз не цілую вашого прекрасного лиця й не піднімаю вам сукні? У вас є від мене таємниця, сильніша за все.

Принцеса тільки застогнала. Та він не відступався.

— Я ще ніколи не палав такою жагою до вас, як тепер. Я любитиму тільки вас одну! — вигукнув він, сам у те вірячи.— Марго! Марго! Може, ви дочка тієї жінки, що вбила мою матір!

По сих словах запала тиша. Марго охопив глибокий ляк. Нарешті принцеса схлипнула, зрозумівши, якої нової, жахливої ціни набула вона для сина бідної королеви Жанни. З неї зробилась бозна-яка фатальна постать, породження трагедії, тоді як насправді вона була досить добродушна дівчина. Не могла опиратися своїм жаданням і якось навіть дістала за те прочуханку. Звикла до того, що при цьому дворі вбивають людей і що кожного, хто стане на заваді її матері, прибирають з дороги. Сама вона, живучи серед усього того, нітрохи не бентежилась і частенько закохувалась, тоді як поряд убивали.

— Може, ви дочка тієї жінки,— ще раз проказав він уже тільки для себе, як відгук на той холод у серці, що остерігав його перед новою пристрастю.

— Може,— сказала Марго якомога невпевненіше. Насправді вона й без доказів була глибоко переконана, що тут вчинено злочин, такий самий як і всі інші. Вона не поділяла його сумнівів — і тому їй було шкода його, ще дужче шкода, ніж якби він був певен і кинув їй в обличчя звинувачення. Він був беззахисний, мав такі лагідні очі, матір йому вбила її власна мати, а він збирався забути це заради неї. Все це, а надто його невинність, узяло її за

серце, воно сильно забилось, і Марго чекала, щоб він нарешті перейшов до діла й накинувся на неї.

Він і справді вже був готовий до того, вже навіть трохи підняв руки. Та в останню мить скрикнув з ляку, і вона скрикнула теж — лиш тому, що в ту хвилину їхні почуття були однакові. Але побачила вона зовсім не те, що він. Погляд його випадково заблукав у зелену сутінь одного закуточка, і йому здалось, наче звідти виступає якась постать, що хоче стати між ними двома. Вісімнадцятирічний юнак у нестямі закричав:

— Мамо!

Він сам не знав, як довго тривала та мана. Але враз відчув на своїх грудях жаданий, покірний тягар — Марго сама припала до нього й промовила, хлипаючи й сміючись:

— То ж просто дзеркало там поставлено, щоб іще дужче збивати з пантелику тих, хто заблудить у цьому лабіринті, і ти в ньому побачив тільки мене, свою Марго, більш нікого. А тепер я ось із тобою, бо я вже люблю тебе!

А сама думала: «Дві сльозини вже скотились у мене по щоках. Чи ж витримає білило?»

Анрі теж подумав: «Тепер їй Гіз уже не буде потрібен».— І почав шпортатись у її широкій, напнутій на обручах сукні. Бо й охоплені найвищими почуттями люди нітрохи не забувають почуттів найнижчих.

Та обидві ці блюзнірські думки промайнули, мов безпорадні човни в розбурханому морі, а морем тим була жага. З усіх боків непроглядний морок життя, таємні злочини, й тільки вони двоє вирвалися звідти на крилах п'янкої бурі. Киньмося ж у це море, і хай більш ніхто не почує про нас! Так вони й завмерли в обіймах, і то була найпрекрасніша, єдино незабутня хвилина. Навіть через багато років, коли вони, вже постарілі, випадково зустрічались, після того як уже не раз між ними ставала зневага й ненависть,— навіть тоді вони раптом робились юнаком і дівчиною з лабіринту, з цих звивистих зелених ходів, сповнених важкими, густими пахощами.

Марго перша вивільнилася з обіймів. Вона просто знесиліла, бо ще ніколи не звідувала такої жаги. Та й Анрі сам не знав, що з ним діється. Навдивовижу, йому відразу стало соромно, і він уже ладен був посміятися з неї і з себе. За великим піднесенням настає збентеженість, і вони довго блукали тісними звивинами: навіть Марго не

могла знайти виходу з лабіринту. А натрапивши зненацька на нього, зупинила Анрі й сказала:

— На жаль, нічого не вийде. Я не буду твоєю дружиною.

Вперше з дитячих літ вона звернулась до нього на «ти» — і то лиш для того, щоб сказати «ні».

— Марго, ми мусимо одружитися. Мусимо,— якнайрозважнішим тоном запевнив він.

— Хіба ти не бачив тієї, що хотіла стати між нами?

— Моя мати сама влаштовувала наше одруження,— відказав він квапливо, щоб припинити дальші розмови про це. А Марго, важко дихаючи від знемоги, промовила:

— Ми цього не знесемо.

Вона мала на увазі, що не можна знести кохання, обтяженого стількома гнітами: виною, підозрою, всім фатальним сплетінням обставин. Та ще й ця небіжчиця стромляє своє нещасне обличчя між них, саме коли вони цілуються! Марго, якби захотіла, могла б викласти все це латинськими фразами, але на хвилину її залишило марнолюбство, і вона цього не зробила. Вона упокорилась; досі з вільнодумною принцесою Валуа ще не бувало такого. В ній прокинувся християнський обов'язок, а водночас і людська самоповага. В цьому лабіринті з Марго скоїлось аж забагато незвичного, і далі так тривати не могло. І все ж вона ще сказала:

— Тобі слід поїхати звідси, рідний мій.

— Як же я можу тебе покинути, коли ти мене так назвала?

— Це безчесний двір. Я заглиблююсь у науки, щоб нічого не бачити. Моя мати вірує тільки в своїх астрологів, а вони провістили їй смерть королеви Жанни — може, їм це підказав хтось інший? А хто знає, чого вони можуть ще нашепотіти їй? — Марго справді здогадувалась про деякі події, що мали статись незабаром, та вона воліла спихати все на астрологів, ніж кидати підозру на матір.— Від'їжджай швидше!

— І вийде, що я злякався! — В ньому наростало обурення.— Може, ще закутатися з головою в плащ, утікаючи? Щоб весь Париж свистів мені навздогін?

— Ваша гордість нерозумна, пане.

— А у вас, пані моя, на думці щось зовсім не те, що ви кажете. Часом не герцог Гіз?

Отак хибно було сприйнято її найчистіші поривання.

Принцеса Маргарита гнівно блиснула очима на безсоромного зухвальця, і незчувся він, як вона вже вибігла з лабіринту.

ТАНЕЦЬ-ПРИВІТАННЯ

Анрі вийшов услід за нею, і його зразу засліпило яскраве сонце, проте він побачив, що далеко вона не втекла. Її брат, король, уніймав її за плече й так стискав, що вона аж кривилася. І вичитував за щось, злостиво сопучи. Слів Анрі не розібрав, але ясно було, що Карл чув їхню суперечку наприкінці. Та що було перед цим, того він знати не міг. Юнак аж злякався, згадавши; той ляк хлюпнув у нього в грудях, немов гаряче джерело, що вдарило з нутра скелі. І те саме, те самісіньке почуває й вона! Марно вона опинається!

Та насправді Марго пощастило випручатись. Гордо й розгнівано випросталась вона перед братом.

— Ваша величносте, ви не присилуєте мене одружитися з гугенотом. Я ніколи не була згодна з вашими інтригами. Ви добре знали, яка моя віра, і цієї віри я держатимусь довіку.

Карл Дев'ятий спочатку сторопів — звідки така впертість у його сестриці? Плани їхньої матері, пані Катрін, вона зважилась назвати «інтригами»! Та враз, отямившись, він набундючився, бо помітив Анрі. І голосно промовив:

— За це не бійся, моя гладушечко! Хай він собі гугенот, а ти зостанешся католичкою.— І потихеньку додав щось — мабуть, погрозу; можливо, нагадав про матір, бо принцеса лячно зиркнула на вікна вгорі. Тому брат вирішив, що вона більш не опиратиметься, взяв її за руку й поважом підвів до призначеного їй мужа й владаря.

— Ось тобі моя гладуха Марго,— сказав Карл Дев'ятий Анрі Наваррському.

Ні Анрі, ні Марго не встигли зніяковіти, бо король зразу повів далі:

— Наварро, ми ще не привітались, бо я бавився з собаками. Тож привітаймося зараз, як годиться.— І, відійшовши на двадцять кроків, плеснув у долоні. Певно, він уже віддав накази, і то досить докладні, мавши на те доволі часу, поки Анрі з Марго були в лабіринті. А може, все те підготувала ще раніше й інша особа.

З двох боків прегарного фасаду Лувру, що виходив у парк, з'явилися дві процесії святково вбраного панства, рушили одна до короля Франції, друга до короля Наварського й стали позад них. Попід самим палацом вишикувались солдати: ліворуч швейцарська варта, праворуч французька гвардія. І одні й другі били в барабани, аж поки все панство поставало на свої місця. А тоді з передньої зали палацу залунала урочиста й солодка музика — скрипки та флейти.

Тим часом розчинились середні двері палацу. З них вийшли дами — безліч вродливих фрейлін, але всі вони, як перлини, що оточують в оправі великі діаманти, лиш супроводили двох пишних принцес, а ті, свідомі своєї дорогоцінності, вели одна одну за високо підняті рожеві пальчики й ступали ніжками так, ніби вони могли зломитись. То були Маргарита Валуа й Катерина Бурбон. І хоч яка завчена була їхня хода, все ж у рухах відчувалися жвавість і примхливість. У такт із музикою вони пройшли між двома рядами дворян. Коли вони стали і обернулися, щоб дивитись на головну, офіційну церемонію, що мала зараз початись, то на сонці обидві аж засвітилися з голови до ніг — і золота парча, і зачіски, всипані самоцвітами, і ніжні, виплекані личка та руки. Самі вони були в тій церемонії лише другорядні постаті, додаткова прикраса, і обидві, наділені гумором, добре це розуміли. А тому й вибагливій принцесі Валуа, й наївній принцесі Бурбон було трохи смішно, і вони натякнули на те одна одній легким потиском пальців.

Зустрілися поглядами і брат з сестрою — Анрі з Катрін. Ті погляди промовляли приблизно таке: «А наш маленький замок у По, город біля нього й наші дикі гори — кращі! Навіщо стільки викрутасів, як оце тут? Проте уважай, цього треба навчитись. А звідки в тебе таке гарне вбрання? А в тебе? Від кого ж іще, як не від нашої любої матусі!»

А втім, ця мовчазна розмова тривала лиш одну мить. Карл Дев'ятий уже розпочав свою велику церемонію. Анрі почув, як ззаду хтось — чи то д'Обіньє, чи Конде, чи Ларошфуко, а може, і юний Леран — шепнув йому:

— Величносте! Робіть усе точнісінько так, як король Франції!

— Це буде, мабуть, уперше,— відказав він, проте відзначив, що Карл таки добре знає це діло. Король, у білому шовку, береті з пір'їною, коротеньких пишних панта-

лонах і довгих панчохах, ступив крок — тільки один крок; то був знак для обох його братів, герцогів Анжуйського й Алансонського, щоб вони стали в нього за плечима, і в тій поставі, що означала «Я і мій дім», було стільки гордості й величі, що до рано згрубілого Карла Валуа на хвильку вернулась його колишня аж надмірна юнацька витонченість. Ту мить в оркестрі заграли гобої, і музика з солодкої стала величною; а потім знов загриміли барабани.

А над королем, над його чарівним палацом і блискучим почтом синіло високе, ясне, легке небо. Всі звуки розлягалися далеко, линули над водою Сени, що текла поблизу, за мурованою огорожею розкішного парку й за смужкою нерівного, засміченого берега. Туди вже насунули річковики, дужчі навіть намагалися видертись на мур. Варта брутально спихала їх назад ратицями алебард, та все ж ті, хто хоч на мить загледів придворну виставу, раділи, і навіть ті, хто не побачив нічого, завзято галасували.

А нагорі в парковому фасаді Лувру тихенько забряжчало вікно — так, що ніхто й не почув — і в прочинену шпарку з-між складок завіси визирнуло свинцево-сіре старе обличчя. Двоє очей-вуглинок спостерігали те, що діялося внизу, вигадане й підготоване самою власницею тих очей: урочисту зустріч католицького короля з гугенотським, за участю обох королевих братів і пишного панства. «Це напевне справить на малого беарнця і його бідно вбраних дворян таке враження, ніби вони самі бозна-хто, і дуже зміцнить їхню довіру до нас!» Так думала стара зі свинцевим обличчям, і важкі її щоки зводила усмішка.

Тільки Марго зі свого місця могла її побачити, і принцеса, не знаючи сама від чого, трохи не зомліла. «Що ж я роблю! Я ж цього якраз не хотіла, і не вийде з цього добра! Передчуваю, що станеться щось жахливе, як я не поламаю. всього. Саме тепер мені слід одружитися з Гізом, хоч від сьогодні він мене не цікавить,— аби лиш нізащо в світі не допустити шлюбу з моїм Анрі, що його я люблю дужче за життя!»

Марго була зовсім самотня зі своїми передчуттями й муками сумління. Всіх, навіть її коханого Анрі, цілком захопило саме видовище церемонії. Правда, незабаром і принцесі Валуа довелося грати свою роль у тому видовищі, і воно, як усе зовнішнє, легко заглушило її внутрішній голос. А її Анрі тим часом не ловив гав. За винятком обличчя у вікні, він примічав усе — і таки справді

королівську пишноту, і її учасників, і навіть простолюд, який на свій лад брав участь у балеті. Так назвав Анрі сам для себе цю велику церемонію, бо хоч у ньому й не зродилось передчуття, зате при ньому лишався здоровий глузд, що його не могла пригнітити ніяка зовнішня пишнота. І тому всі обличчя, що він бачив перед собою, здавались йому замовленими — замовленими, приставленими й оплаченими.

А водночас він наслідував кожен рух Карла Валуа, так само підіймав ногу і, гойднувши нею вперед, ставив майже на те саме місце — щоб іти якомога довше й урочистіше. Поруч нього — власне, трохи позаду,— йшов його кузен Конде, а більше з його роду при ньому не було нікого. Щоразу, як навпроти них король Франції та його брати гостинно простягали руку, або прикладали її до грудей, або підпімали убір на голові, Анрі з кузеном поспішали зробити те саме,— обидва, як годиться, в розкішних шатах, але серед свого почту чи не єдині вони були так прибрані. Обидві групи рухались назустріч одна одній, під музику виконуючи щось ніби алегоричний танець, який мовою символів оповідав, що король — обранець божий і що влада його священна. Та що ближче вони сходились, то дужче впадали в очі подробиці, які порушували гармонію цілого — і, звичайно, викликали тим розчарування. Надто обличчя зі своїми замовленими виразами навіювали чимраз більший сумнів.

«Отой де Нансей, видно, не друг мені. Треба стерегтися! Він капітан королівської охорони. Я вже відчуваю, що колись іще, мабуть, побачу його обличчя без оцієї шанобливої усмішки на замовлення. Тепер, як і завжди, головне — навіяти їм таку пошану, щоб не потрібен був і балет. Це все обличчя людей, що нічого не забули й не пробачили нам, як і ми їм. А ота друга усмішка — того, здається, звуть де Морвер?»

— Кузене, отой он зветься де Морвер?

«Те, що в нього на обличчі, теж називається усмішкою, але я певен, що він радніший убивати, ніж танцювати! Цього де Морвера я собі запам'ятаю».

Одначе навіть найпереконливіші відкриття можуть стертись і на якийсь час забутись, якщо до них випадково домішається особисте збентеження — скажімо, від почуття власної кумедності. А так воно й вийшло, коли Анрі нарешті розглядів зблизька глузливий вираз на обличчях у тих, котрі стояли позаду й думали, ніби їх не видно.

Анрі вмить збагнув, що́ дає Карловим придворним певність своєї переваги: вбогий вигляд гугенотського почту. Він весь час потай боявся, що те вбозтво помітять, і тому зібрав біля себе найкраще одягнених із своїх дворян. Та їх було небагато, і, зійшовшись ближче з Карловою групою, вони вже не могли прикрити того, що ховалося позаду: людей у витертих шкіряних колетах і запорошених чоботях. Вони з'явились сюди так, як були з дороги, коли їх після довгого чекання перед брамою нарешті впустили до ненависного Лувру — не всіх, звісно, а тільки невелику частину. Замовлених виразів не було на їхніх обличчях, засмаглих і обвітрених, на відміну від пещених облич королівських придворних, і замість солодкої гречності на них відбивалося суворе благочестя. З того боку — суєтний блиск і церемонність, із цього — неприхована бідність, що прийшла вимагати. Ці люди воювали, щоб жити, а декотрі — й задля вищого життя, яке вони називали інколи вірою, а інколи свободою.

Вперше, відколи Анрі прийшов сюди, йому зробилося весело. Він ладен був голосно зареготати — і, мабуть, з більшим правом, ніж оті придворні, які щирили зуби ззаду. Але натомість він спершу набундючився перед Карлом Дев'ятим, а тоді вклонився йому в ноги і правою рукою півколом помахнув перед самою землею. Те саме він повторив праворуч і ліворуч від короля Франції і був би зробив ще й ззаду, та Карл ухопив жартуна в обійми й по-братньому поцілував у обидві щоки, водночас непомітно штурхнувши кулаком під ребра. Обидва добре знали, що це була за сценка: така сама пародія на шанобу, як та, що втнув колись семирічний хлопчик перед дванадцятирічним.

— Ти такий блазень, як і був,— шепнув Карл на вухо Анрі. А потім урочисто відрекомендував йому своїх братів, немовби Анрі з одним із них не протирав штанів на шкільній лаві й не стикався згодом на бойовищі, а з обома — не витівав усяких штук. А тим часом у фасаді Лувру забряжчало, причиняючись, одне вікно, бо мети цієї комедії було досягнуто, ця витівка вдалася. «Тепер у цього сільського юнака лишиться враження, що він попадає в трохи чудну, але взагалі не лиху родину»,— так подумала стара жінка, на свій лад не позбавлена гумору.

Тепер у оркестрі стихли всі інструменти, а гучніш заграли арфи — то був знак для дам. А щоб вони не проґавили того знаку, перший дворянин короля де Міосен ще

й махнув їм рукою. І дами зразу рушили з місця: попереду обидві принцеси, що держали одна одну за самі кінчики високо піднесених рожевих пальців, та й ногами начебто ледь торкалися землі. Разом зі своїм почтом-квітником із юних фрейлін підійшовши до обох королів, пишні принцеси повільно стали перед ними на коліна — чи то вдали, що стають, бо все тут робилось тільки як натяк, так само й цілування руки королю Франції, витонченість рухів якого здавалась у ту мить майже неповторною. Він удав, ніби піднімає свою сестру, а потім підвів її до її володаря — короля Наваррського. Цього разу він уже не сказав: «Ось тобі моя гладуха Марго».

Сам Карл узяв під руку юну Катрін Бурбон. З нею він рушив попереду процесії, що під звуки врочистої танцювальної музики обійшла довкола всього парку й спинилась аж перед пташарнею. Там можна було побачити всіляких невиданих птахів «з островів»; на сонці пір'я їхнє блищало й мінилось не згірш ніж убори на принцесах. Ту пташарню, велике диво, неодмінно треба було показати гостям. І вона таки справила неабияке враження.

— Ти ба! — вигукнув один гугенот.— Оцього птаха, що говорить по-людському, я взяв би з собою, якщо тільки він уміє правити обідню.

Його товариші гучно зареготали. Католики не сміялися.

Ці птахи «з островів» не лише вміли говорити; багато їх, особливо найменші й найбарвистіші, кричали так різко, що за їхнім криком нічого не було чути, навіть веселого гомону людської юрми від муру. Бо простолюд із Сени помалу все ж подолав той мур, і чимало цікавих сиділо на ньому зверху й голосним криком вітало королівську виставу. Але панство, дами й птахи були недалеко, і тому варта почала ретельніше зганяти зухвальців. Одного хлопця, що видимо збирався сплигнути з муру в парк, штовхнули назад, і вже не ратищем, а вістрям алебарди. Тихо зойкнувши, він упав за мур і зник з очей; мало хто бачив і чув ту пригоду. Анрі й Марго її помітили.

— Перша кров! — сказав Анрі до Марго.

Вона зробилась біліша навіть за білило в неї на щоках і збентежено промимрила:

— Добра прикмета.

Анрі голосно гукнув:

— Усе це птаство нагадує мені про смажених курей і про те, що декотрі з нас давно не їли.

Його зголоднілий почет схвально загомонів. Та придвор-

ні французького короля покірно ждали, поки тому спаде на думку закінчити церемонію.

Нарешті товариство розділилось. Обидва королі, принцеси, принци, серед них і Конде, та фрейліна Шарлотта де Сов піднялись нагору малими сходами — славнозвісними малими сходами для таємних відвідувачів, фаворитів і арештованих. А почет — великими сходами для всіх.

КОРОЛІВСЬКИЙ БЕНКЕТ

Нагорі в замку було вже накрито столи — для королів один у парадній залі, а для придворних — декілька в її передпокої. Вродливі панночки з принцесиного почту кудись зникли, та цього майже ніхто не помітив, поки всі думали про їжу. Аж згодом, коли запанує веселіший настрій, вони мали вернутися цілим роєм.

Король Наваррський вилив у свою тарілку з супом цілий келих вина, неприємно здивувавши тим короля Франції й принцесу Валуа. Тоді заходився їсти швидко й багато, і розмовляти за обідом йому не хотілося. Він тільки радий був би чути, про що гомонять у другій залі його люди з придворними короля. Та музика грала занадто гучно.

А в другій залі такий собі пан де Морвер виявив особливу повагу витертому колетові свого сусіди — довготелесого дю Барта. Шанобливо спитав він, скільки походів витримала вже ця старенька одежина. Протестант, не звиклий ні до іронії, ні до пустих гречностей, глибоко спохмурнів від того запитання.

— Ми довго їхали верхи. Та хоч і кругом усієї землі об'їдь, однаково їдеш назустріч своїй смерті. Ми з вами їдемо не разом, Морвере, але помремо обидва.— По тих словах він випив келих вина й примусив Морвера теж випити.

Дю Плессі-Морнеєві непотрібне було вино, щоб роздратувати свого візаві, де Нансея.

— Ми могли б і завоювати Париж,— гукнув він.— Але ми не такі лихі й візьмемо його як шлюбний посаг.

Капітан де Нансей так оскаженів, що забув, де він, і вже вхопився за шпагу, та його стримали панове де Міосен і д'Обіньє.

— А хоч би ви мене й закололи, однаково істинна моя віра! — гукнув через стіл Морней і аж тоді ретельно заходився коло їжі. Бо Морней, попри свою безстрашну

запальність, належав якраз до тих, чиєї жертви господь не приймає. Він являв собою приклад чесноти, якій щастить; це побачив по ньому кожен, коли він, забувши все на світі, поринув у споживання дарів кухні і його сократівське обличчя розцвіло. Перший дворянин де Міосен, коли Агріппа д'Обіньє почав дорікати йому за байдужість до віри та двоєдушність, показав, виправдовуючись, на подвижника віри, що так захопився бенкетом.

— Над нашими головами тягарем нависла влада неправедних, і судять нас вороги господні. А ви, Міосене,— один із наших,— служите їм. Хіба можна укладати угоду зі своїм сумлінням? — спитав поет через голову розлюченого де Нансея, що не слухав їх. Перший дворянин тільки знизав плечима. У такому оточенні він не міг казати відверто, що в нього на серці. Протестант, але водночас перший дворянин короля, він сприяв при дворі своїм одновірцям, як тільки міг. Проте нічого, крім докорів, від них не сподівався.

Агріппа висловив свою думку вельми недвозначно:

— Є люди, що зраджують бога й запродують нас. Ми втрачаємо все, що маємо, і навіть свободу віри. Нам тільки й лишається, що наша цілковита єдність із Христом і ангелами. Але тільки це — справжня радість, воля, життя й честь!

Цього було забагато навіть для стриманого царедворця. Що вразило його дужче — обвинувачення в зраді чи той небесний тріумф, яким хвалився Агріппа? Де Міосен помінявся місцями з де Нансеєм і сів поруч Агріппи.

— Ці гугеноти тільки й уміють, що проповідувати,— засичав розлючений де Нансей до пана де Морвера. Той відповів:

— Постривайте-но! Вони ще вміють і кров'ю сплівати.

Він мав довгий, гострий ніс і надзвичайно близько посаджені очі.

З того краю зібрались майже самі придворні. Спочатку вони сиділи впереміш із протестантами, але протягом бенкету гості помалу розділились на два табори. За дальшим кінцем столу зібралися люди істинної віри. Між ними й католиками виник порожній простір. Де Міосен наразі побачив, що сидить серед давніх друзів і здаля від нових. Він зблід, але врешті в ньому перемогла честь; зоставшись на місці, він сказав:

— Хто довго прожив тут, кінець кінцем починає вагатись, і його бере сумнів, чи тільки ми праведні перед бо-

гом. Не турбуйтеся,— швидко додав він, щоб Агріппа не перебив його,— з вами такого не станеться, але з вашим молодим королем може статись, бо він, здається мені, любить у житті не тільки єдність із Христом та ангелами.

Та Агріппа не здавався.

— Не треба боятися смерті. Бо це наше пристановище після життєвих бур, а якщо ми погинемо в полум'ї, воно летітиме вгору, показуючи нам дорогу до трону Вічного!

Слова були гарні, проте навіяло їх Агріппі зовсім не бажання вмерти, а навпаки, глибока певність, що він проживе ще довго. А тихий Міосен якраз такої певності не мав. Він довго, поважно дивився на Агріппу, аж поки той зрозумів, що це вже не просто застільна розмова на високі теми.

— А що б ви сказали, д'Обіньє, якби те полум'я, що показуватиме вам дорогу до вічності, спалахнуло не через двадцять років, а завтра, і не хтозна-де, а отут, у Луврі?

Ніхто вже його не перебивав, і він міг спокійно говорити далі серед галасу, бриньчання струн та дзенькоту келихів.

— Я забагато знаю. Тягар фактів важче нести на собі, ніж віру. Тут уже сливе наважились, але ще не зовсім. На що? Цього я не відкрию навіть самому собі. В усякому разі, спершу має відбутись весілля. Ваш король і наша принцеса — такі чарівні молодята, що видовище їхнього кохання мало б умиротворити й найзапекліших. Скажіть вашим людям, щоб більш не зачіпали нікого — ні при дворі, ні в місті. Вже дійшло до краю, це остання година. Отож глядіть, щоб дехто з нас не полетів дуже скоро до трону Вічного.— Він підвівся і, ще не розігнувшися, додав: — Я трохи не сказав забагато.

Сивина в нього сріблилася ще тільки на скронях, та коли він повертався до придворних короля Франції, чиїм першим дворянином він був, плечі його горбились нижче, ніж би годилось у його літах. Його зустрів пан де Морвер з гострим носом і близько посадженими очима і, пронизливо подивившись на нього, сказав:

— Ви, Міосене, таки присусідились до своїх гугенотів і таки сказали забагато!

Обидва зупинились, випростані, один перед одним у яскравому світлі, перед коротеньким проходом, що сполучав передпокій парадної зали з самою залою. Там бенкетував почет, тут — королі, і Анрі сидів якраз навпроти проходу, отож бачив обох їх. Міосен стояв до нього трохи боком,

і видно було сиві скроні й згорблені плечі, зате другий — просто обличчям, і те обличчя змусило Анрі замислитись. Він навіть урвав на півслові те, що саме говорив королю Франції. Тому Карл теж повернув голову вслід за його поглядом і, помітивши, на кого дивиться Анрі, насупився.

— Кузене Анрі,— квапливо сказав він,— поруч вас є щось принадніше, ніж ви можете побачити там.

Це була щирісінька правда, бо поруч Анрі сиділа Марго, і навіть якби вона не була така чарівна вродою, то могла б зачарувати його своїм низьким співучим голосом, що говорив речі вчені, але водночас і двозначні. І вченістю, й дотепністю Марго й Анрі не поступались одне одному, і те, що вони говорили в дусі античної старовини, навряд чи зважились би вимовити рожеві уста іншої такої гордої й вишуканої дами, але в Марго воно виходило зовсім невимушено. Вони говорили навіть досить голосно, так що часом іще дехто втручався в ту розмову й підкреслював зміст сказаного. Неабияку сміливість і грацію виявила також панна де Сов — задерикуватий носик, розумні очі під тоненькими вигнутими брівками, трохи зависоке чоло, тендітна постать — але то лише здавалося так, бо з усього іншого видно було, що в любощах вона вельми витривала, і щодо цього вона вже порозумілася з Анрі й словами, й без слів.

О, він кохав Маргариту Валуа! Від звуків її голосу — низького і, коли вона хотіла, трохи протяглого,— десь у нутрі в нього здіймалося хвилювання, стискало груди й горло, зволожувало очі. Інколи він бачив предмет своєї жаги ніби крізь туман, як бачать ще тільки обіцяне щастя. Не раз він був близький до того, щоб зсунутися з крісла й стати перед нею на коліна — вилити жагу, що вже гнітила його, мов тягар. Та йому перешкоджала сором'язливість. Карл Дев'ятий уже добре підпив, і йому спало на думку покепкувати з жениха своєї «гладухи Марго», а його брати д'Анжу й д'Алансон, теж устигши вже хильнути зайвого, засперечались. Анрі вже почав занадто гостро відповідати королю Франції. Та якраз на ту хвилину обидва королівські брати, не дійшовши однієї думки в чомусь, замість слів пустили в хід руки, і їх довелось розборонять.

В герцога Анжуйського текла по щоці кров; він перейшов на другий бік столу й сказав кузенові Наваррі:

— Ти принаймні був чесним супротивником у боях, і я тебе здебільшого перемагав.

— Тільки завдяки твоїм листам, Анжу. Вони були такі пишномовні, ніби їх писав іспанець. Я втікав від твого стилю. Навіть більше — мене від них нападала гарячка, і я не міг битися. А якби ти мене справді переміг, я б не сидів тут, поруч твоєї сестри.

Тоді Анжу заговорив тихіше й навіть трохи боязко, хоча хміль ще не вивітрився з нього:

— Наварро, диви, у мене на щоках кров. Та це пусте. Мій брат Алансон ненавидить мене, як може ненавидіти лиш той, кому ще дуже довго чекати своєї черги. А ще жахливіше ненавидить мене, свого найближчого наступника, мій другий брат, король. Наша мати воліла б бачити на троні мене, а Карл знає, як небезпечно перечити їй. І від страху він шаленіє. Випиймо, Наварро! Ми чесно схрещували мечі, і тобі я можу довірити родинні таємниці. Вчора я зайшов до свого брата-короля, аж він бігає по кімнаті, мов дикий звір, з голим кинджалом у руці. Як зиркне на мене скоса — ти ж знаєш той його погляд. Ну, думаю, пропав, як руда миша. Тільки-но він відвернувся, я зразу шасть у двері, тихенько-тихесенько, і можеш мені повірити, що, виходячи, вклонився не так низько, як увіходячи.

— Та я вірю, всьому вірю,— запевнив Анрі, маючи на увазі й те, що його матір отруєно. Потім додав: — Ви така сімейка, що її принад краще стерегтися. Я, бач, не встерігся.

Він обернувся, і серце у нього аж тьохнуло, таке сліпуче здалось йому обличчя нареченої — а то ж було обличчя дочки страшного роду!

Марго тим часом і далі розмовляла двозначно й учено — байдуже з ким. Анрі обсипало жаром, він хотів був уже зчепитися з Конде й Алансоном, та вненацька помітив у її вбранні барви свого дому. Вона домовилась з приятелькою вигаптувати на сукнях, хоч і не дуже помітний, візерунок у кольорах Бурбонів — біло-синьо-червоний. «Вона пам'ятала про дім Бурбонів, вона давно жадала мене, як і я її, вона носить мої барви, а коли відмовлялась одружитися зі мною, то це були тільки хитрощі, щоб закохати мене в себе ще дужче! Марго мене кохає!»

Від тієї думки він так схвилювався, що сказав їй: «Ходімо звідси!» — й хотів уже вивести її кудись, щоб лишитися з нею наодинці. Та вона вдала, ніби не почула. А його сестра Катрін нахилилась до нього й шепнула:

— Не забувай, що ми в Луврі!

І він зразу отямився й хутко озирнувся круг себе: «Парадна зала, на різьбленій стелі стільки позолоти, що її називають «золотою палатою». Вікна на два боки. З півдня, з-за Сени, вже насувається лілово-сіре смеркання: от як довго ми бенкетуємо! А західним вікном ллється в позолочену залу золоте проміння вечірнього сонця, воно горить і іскриться довкола одного короля — п'яного — і другого — закоханого, цебто мене. Диви-но на Катрін! Сестра повертає до мене своє розважливе личко, і хоч це не обличчя нашої матусі, та промовляє воно до мене так само. Твоя правда, сестро, це Лувр, і тут ми не маємо жодного друга, тут ми з тобою самотні».

Маргарита Валуа знов обдарувала його звуками свого голосу й знов зворушила його серце — однаково, скромні чи нескромні були її слова. Та, на жаль, він уже не міг не чути сварки в передній залі. Там давно лунали крик і погрози, перекриваючи цимбали й литаври, і щомиті міг початися справжній бій. Анрі враз те збагнув; Маргарита Валуа вже нічого не могла заслонити від нього — ні своїм голосом, ні слінучою вродою, ні сильними пахощами. Йому враз відкрилося, що все це спокуса й мана, а з передпокою волала до нього дійсність, щоб він виконав свій обов'язок. Його матір отруєно — о, ця думка, від якої спиняється серце! А за спиною в нього, за стіною «золотої палати» — майже зразу покої вбивці. А посередині між тією, що чигає там, і ворогами в передпокої, що ось-ось можуть напасти на його людей, сидить він — закоханий. Закоханий у Маргариту Валуа, і стара королева підглядає крізь дірку в стіні.

«Сестро, хоч ти дивись на мене ясними й поважними очима! Адже я й сам у глибині душі зберігаю розважність, хоч і бенкетую тут із п'яницями та вбивцями. Це правда: наше становище ніяк не може остудити моєї пристрасті до принцеси Маргарити — на вигляд вона благородна, як і її портрет, ну, а що в неї в серці насправді, про це я дізнаюся згодом у її обіймах, та й то навряд! Ти знаєш, сестро, що я не хочу покидати цього двору? Через Марго я люблю його, разом з усіма загрозами й небезпеками. Наша мати казала, що він зіпсутий ще прикріше, ніж вона гадала, і хотіла, щоб я жив із дружиною десь далеко, мирним сільським життям. Але, як я відчуваю, цього не буде. При цьому дворі, казала королева Жанна, жінки самі набиваються чоловікам. І справді, Шарлотта де Сов не гаяла часу, то чого ж і я маю мані-

житись? І все ж своє життя я віддав би тільки за принцесу Маргариту Валуа. Сестро! Може, ти ще раз нагадаєш мені про нашу матір? У мене серце замліло!»

Немовби він вимовив ті слова вголос, Катерина Бурбон справді нахилилась до брата й сказала:

— Пам'ятай про нашу матір!

Вісімнадцятирічний юнак, якого шарпали відразу всі бурі життя, все ж таки відповів у глибокій згоді з сестрою:

— Я пам'ятаю про неї.

Тим часом із передньої зали вернувся його кузен Конде.

— Я твоїм ім'ям відіслав наших,— заявив він.

Анрі схопився:

— Як ти посмів! Хіба нам годиться відступати?

— Ну, то накажи їм, хай повбивають придворних. Тільки вже всіх до одного. Накажи зараз, іще не пізно.

Чути було тупіт ніг; але й відходячи, протестанти вигукували погрози, спинялись і оберталися з викликом, хоча й мусили поступитися за наказом свого короля.

Конде охопила лють:

— Я не від того! Як різанина, я не зостанусь позаду! Ну? Чого мовчиш?

Анрі не відповідав. Він добре усвідомлював те, про що розпалений кузен забув: починати довелося б із Карла Дев'ятого та його братів. І не можна буде в Луврі лишити живим жодного, хто не здасться, а потім треба взятись за Париж. Яка жахлива маячня! Це «золота палата» її навіяла, а ще скорше — стара душогубка біля своєї дірки в стіні. Карл Дев'ятий по-тваринному тупо дивився в передпокій, а його брати стояли біля дверей і ще під'юджували супротивників. Анрі пропхався між ними до передпокою й нагримав на своїх. Вони якусь хвильку ще вагались, поки більшість отямилася; тоді, стримуючи гнівні слова, що рвалися з уст, відійшли в другий кінець великої святкової зали, де густішав присмерк. Там вони затихли зовсім.

А втім, уже з'явилися слуги зі смолоскипами, а за ними — вродливі панночки; не та жменька, що виступала в парку, ні, цілий полк відразу. Та й це ще були не всі почесні фрейліни, що їх держала пані Катрін як своє військо. Вони враз кидались туди, де виникала загроза, і цих диких гугенотів теж, певне, хотіли приборкати. Засвічуйте свічки, слуги! Чотири ряди люстр, по п'ять у кожному, бо дівчата підмальовані якраз для такого світла.

Розбійники, що звуться гугенотами, вибовкають усе, що мають на думці й що збираються робити, а згодом усе те до слова знатиме пані Катрін.

— Стережіться! — гостро кинув Анрі Агріппі д'Обіньє, і той передав його наказ далі.

— Мир, панове! — враз безтурботно й весело гукнув король Наваррський до придворних у передній залі, бо вони стояли напоготові, ніби чекали нападу.— При дамах мої шкіряні колети зробляться як шовкові,— умисне додав він так, ніби глузував зі своїх вірних прибічників — і цим так припав до вподоби придворним, що такий собі пан де Морвер аж поцілував його в руку. І Анрі не відсмикнув тієї руки, хоч його аж морозом усипало.

Коли він вернувся до «золотої палати», Карла Дев'ятого вже відносили до спочивальні — найближчого з покоїв королівської родини. А в найдальшому Анрі вдень вів розмову з старою Катериною про те, чи не отруїла вона його матері. І туди тепер подалась принцеса Маргарита — що ж дивного, Катеринина рідна дочка! Її брати й панна де Сов також пішли. Біля спустошеного бенкетного столу й перекиненого королівського крісла дожидали Анрі тільки сестра та кузен. Катрін звела очі на брата, але мовчала, поки не зачинилися двері, та й тоді заговорила пошепки. А він замислився й нічого не відповів, тільки моргнув очима. Тоді вона взяла кузена під руку, і обоє вийшли попереду Анрі в передпокій, звернули в правий куток і потайними малими сходами спустились у подвір'я.

ПРОСТИЙ ШИНОК

Там вони зразу ніби розтанули. Луврський колодязь був затоплений густою пітьмою. В кількох вікнах, вище й нижче, ледь мріло червонясте світло, і від того ще дужче вражала темнота серед мурів. Анрі стояв нерухомо, поки хтось шепнув йому: «Сюди!» Він пішов за тим голосом, що, час від часу повторюючи своє «Сюди!», вів його поза виступи муру, потім неосвітленим коридором, аж нарешті обидва — король Наваррський і його перший камердинер д'Арманьяк — прокрались у якусь комірчину, де блимав тьмяний каганчик, відкидаючи тіні на всі боки.

Дворянин-слуга замкнув за собою важкі двері й почав своїм звичаєм:

— Мури тут три фути завтовшки, віконце на десять

футів від підлоги. Люди, що живуть у цьому закапелку, тепер сидять десь у шинку, отож можна бути певному, що тут нас ніхто не підслухає.

— А все-таки посвіти по кутках!

Аж ба! В одному кутку знайшли вродливу панночку. Вона не танцювала в святковому залі під двадцятьма люстрами з безліччю воскових свічок; вона скрадалась за гугенотським королем, щоб дізнатися, що він збирається робити ввечері, а потім доповісти пані Катрін, яка завжди сприймала такі повідомлення дуже ласкаво. І що ж їм лишалось, як не вивести панночку й замкнути десь у цілковитій темряві?

— Згодом я її випущу,— пообіцяв д'Арманьяк.— А тепер вашій величності якось треба вибратися з замку так, щоб ніхто вас не впізнав.

— Уже нічого не вийде, стара королева про все довідається.

— Довідається, та запізно. Тому, хто має сю ніч боятися вас, величносте, треба на власні очі бачити, як я вас перевдягатиму. Бо потім вас уже ніхто в світі не впізнає.

І взявся до роботи. А коли скінчив її, король став схожий на найубогішого зі своїх людей. Він мав тепер засмагле, аж чорне обличчя з приліпленою бородою.

— Я вам і зморшки намалював,— сказав перший камердинер, і Анрі зразу по-старечому згорбився. Д'Арманьяк дав йому й мішок на плечі.

— Хмиз? А чого саме хмиз?

— Бо його легше нести. Звуть вас Жіль, у вас у Парижі сестра.

— І я несу їй хмиз?

— Ні, не хмиз, а окіст. Він лежить під хмизом. Коли біля луврської брами вас обшукають і знайдуть схований окіст...

— То повірять, що я справді Жіль. Це ти добре придумав! А яке сьогодні гасло?

— Окіст.

Обидва зареготали, не стримуючись,— адже крізь трифутові мури ніхто б їх не почув. Насміявшися досхочу, Анрі вирушив у дорогу. Під брамою сторожа грала в карти, він тільки гукнув: «Окіст!» — і його пропустили. На мосту його оглянули пильніше, примусили витрусити все з мішка й відібрали окіст.

— А тепер чеши звідси, старий єретику, до того шинку, де буцім твоя сестра служить!

Від мосту Анрі пошкандибав далі, зігнувшись так, наче в мішку була цегла; та на всій Австрійській вулиці не спіткав нікого. Шкутильгаючи вже просто задля розваги, він пройшов ще кілька темних вуличок і врешті в неосвітленому завулку побачив тьмяне світло у вікнах першого поверху одного з будинків. Ще здалеку по тінях людей та по співу можна було здогадатися, що то шинок. І надвірні двері, й двері шинку були напіввідчинені, бо з каміна, де смажились на рожні каплуни, куріло. Рожна крутила молода служниця, а ще дві подавали вино або сідали гостям на коліна й співали з ними. Шинкар ляскав рукою по столі в такт пісні. Він був схожий на селянина, до одежі йому начіплялась солома. Гості всі були озброєні, навіть один коротунчик із рипучим голосом. Співали вони веселу пісеньку про необачну дівчину, що далась на підмову гугенотові, вподобавши його за гарну борідку; але що із того вийшло? Дитя, яке не можна було охрестити, бо воно вродилося з кінським копитом замість ноги, а трохи підрісши, перекрутило рідній матері голову задом наперед.

Шинок освітлювало тільки полум'я в каміні; відблиски його мигтіли на пороззявлюваних ротах, але на лобах лежала густа тінь. Анрі, що зазирав у двері, здалось, наче то тваринячі морди, а сам шинок — якесь кубло глупоти. І йому враз стала огидна роль простолюдця. Та з другого боку, цікаво було самому, без зброї, з'явитися серед доброго півдесятка цих людей. Аж раптом його безцеремонно відіпхнув набік дуже високий чоловік, увійшов до шинку й гучним голосом побажав усім доброго вечора. Анрі впізнав той густий голос, а ще раніше — саму постать; добрязі дю Барта не помогло й те, що він стояв до Анрі спиною. Він сказав:

— Гарненька пісенька, зайшов послухати.

З шістьох чоловік у шинку лише коротунчик обізвався з-за важкого дубового стола:

— Коли ти такий виріс, то здійми-но онде ковбасу зі сволока й подай сюди.

Дю Барта й справді сягнув рукою вгору.

— Здійму, як ти сам проричиш мені оту пісеньку про гугенотське дитя.

Коротунчик знітився, а одна зі служниць почепилась високому гугенотові на руку й почала вмовляти його:

— Це ж не про тебе пісня. Хіба вже й поспівати не можна? Якби ненароком ти мені зробив дитину, я б не боялася, що вона вродиться з копитом замість ноги.

Усі три дівки аж вереснули зі сміху. Та чоловіки за столом сиділи мовчки, насупившись, і ніби не бачили того, що робить шинкар. А той селюк прокрався поза спиною в дю Барта до каміна, вихопив звідти головешку й уже примірявся, куди краще вдарити єретика. Проте Анрі метнувся вперед, схопив підступного шинкаря за руку, видобув зі свого мішка жменю хмизу, припалив об головешку й помахав вогнем перед його злісною пикою. Шинкар, злякавшися, жбурнув головешку назад у камін. Тоді й Анрі пустив своє цурпалля додолу.

— Біжи-но принеси панові вина, та гляди, щоб не кислого! Гроші в мене, правда, всі вийшли, та, може, ти візьмеш за плату ще хмизу?

— Випий і ти зі мною,— сказав дю Барта, ніби до давнього приятеля. Вони знайшли місце в кінці столу, ближче до дверей, і між ними та іншими гостями в цьому простому шинку ненависть лишила такий самий порожній простір, як і в Луврі, за королівським столом.

Шинкар поставив їм глек з вином і пробубонів, не дивлячись ні на кого:

— В моєму селі вони людей ногами в огонь стромляли.

Він не сказав хто, але обидва гугеноти безмовно перезирнулись, і так зрозумівши, про кого йдеться. «Ми самі знаємо, що часто були не кращі за розбійників!» У дю Барта обличчя набрало того розчарованого, безнадійного виразу, з яким він звичайно говорив та складав вірші про людську сліпоту й зіпсутість. Молодий король трохи не вигукнув: «А я ж давно казав про це адміралові! «Але ж вони не нашої віри»,— оце було й усе його виправдання, коли ми грабували й мордували селян. І ось по цих людях видно, куди можуть завести суперечки про віру!»

Одначе сама ця думка була блюзнірством, і вона до глибини душі налякала сина королеви Жанни. Крім того, він мав надію, що дю Варта справді не впізнав його і зайшов сюди випадково. Тому він прикусив язика й змовчав. А втім, у шинкаря знайшлися для них іще й інші привітні слова.

— Завтра вранці мені треба йти сповідатись,— пробурчав він, не дивлячись на них.— Священик заборонив давати цим харцизякам їсти й пити. Відколи їх стільки наперлося до Парижа, вони нападають на християн і дівчатам проходу не дають. А грошей ми ще в жодного не бачили. Оце перший сидить, що не на дурнячка хоче випити,— додав він напівулесливо й напівзневажливо.

Обурений Анрі схопився з лави.

— Сядь! — гримнув на нього дю Барта. Тепер Анрі уже не міг і думати, що той його впізнав. «Адже я бідний, простий чоловік».— Йому вже здавалося, що це насправді. Засмагле обличчя, зморшки, шпакувата борода, і голос він змінив дуже вдало.

— Стережіться, пане! Он той рудий, що позад усіх, нишком вийняв ножа.

— Бачу,— відповів дю Барта.

Рудий пробував, ховаючись за рештою, вибратися з кутка. Коротунчик, що його ледве видно було з-за столу, прорипів, відвертаючи увагу:

— А в крамарки хлопчик пропав!

— То гугеноти ріжуть дітей,— пояснили йому сусіди, буцімто не зважаючи на двох чужих.— Для їхнього причастя потрібна людська кров, це ж усі знають.

Усе це навряд чи скінчилось би по-доброму, але в ту хвилину ввійшли нові люди — гугеноти; двох із них Анрі знав на ім'я, чув про їхні подвиги в бою, і прибули вони до Парижа в його загоні. Інші двоє були на вигляд зовсім непевні — якісь горлорізи, можна б сказати, якби це не люди істинної віри. Тепер сили обох сторін у шинку зрівнялись, і рудий облишив свої підозрілі наміри, та й його товариші поховали зброю.

Обидва гугеноти з загону пояснили дю Барта, що вони, не знаючи Парижа, нізащо б не втрапили потемки до шинку, якби не здибали оцих двох одновірців. Та вигляд їхній показував протилежне: що вони побували вже не в одному шинку й поводились там не вельми доброзвичайно, бо таки були добре пошарпані. Анрі враз забув свою роль простолюддя й загорлав на своїх:

— Розбишак збираєте? Бійки заводите? Ви нас усіх ганьбите!

Вони гучно зареготали, а дю Барта штовхнув Анрі під ребра, і той зрозумів, що справді поводиться кумедно, як згадати про його вигляд. Тому він замовк і більш не втручався. А нові гості побряжчали грішми в кишенях, поклали дещицю на стіл як завдаток і зажадали каплунів, що вже начеб допеклись, бо блищали на рожні золотавоприсмаглою шкіркою. Пана дю Барта й кумедного дідуся вони щедро запросили підвечеряти з ними, але самі їли якось навдивовижу похапцем і непаче весь час дослухалися, щб чути на вулиці. А пожирувати зі служницями, що липли до них, то вже й зовсім не мали часу. Ледве-но

понаїдавшись, вони подалися геть — і двоє з загону, і розбишаки. Чути було, що спочатку вони йшли тихенько, а трохи згодом затупотіли ногами, немов утікали.

Дю Барта про всяк випадок мовив:

— Тепер ти не казатимеш, хазяїне, що гугеноти щось тобі зостались винні.

Відповіддю йому була мовчанка; а тим часом надворі почулась розмірена хода, у вікнах сяйнули смолоскипи: вулична сторожа. На порозі стали офіцер і один солдат.

— Де гугеноти?

— А он! — вигукнув шинкар, показуючи пальцем на довготелесого й невеличкого дідуся.— Курей їдять, а гроші їхні мені відразу здались якісь не католицькі.

Рудий, коротун і троє їхніх сусідів, та й служниці потвердили, хоч їх ніхто не просив. Аж як офіцер спитав суворіше, вони призналися, що тут були й інші. Але платили оці двоє!

— Напевне, когось пограбували — ми зразу так подумали!

І сторожа забрала Анрі та дю Барта.

Той більше не дбав про Анрі, а пішов з офіцером попереду. Можна було здогадатися, що він йому сказав, бо сторожа звернула зі своєї дороги. Незабаром вони прийшли до будинку, що його Анрі впізнав: то був палац Конде, і сюди він мав би податися зразу, якби не знадився пригодою і не зайшов перевдягнений до шинку. Тут його вже давно чекали, відразу набігли слуги з ліхтарями — видно, повідомлені про те, в якому чудному вигляді прийде король Наваррський, бо схилились перед ним доземно.

Тоді раптом зробив те саме й дю Барта.

ОСТАННЯ ГОДИНА

Анрі спершу завели до кімнати, де він умився й переодягся, а потім до другої: там сидів адмірал Коліньї. Він хотів підвестись, та Анрі, швидший, не дав йому. Принцеса Бурбон теж була там; вона стала перед братом на одне коліно.

— Я ваша віддана служниця, брате, тож дозвольте й мені послухати, що вирішите ви з паном адміралом у цю останню годину.

Вона промовила ці слова так само вимогливо, як удень сказала за столом: «Пам'ятай про нашу матір!» Поваж-

ний, офіційний тон мав остаточно вернути брата до розуму. Катрін добре знала, що в нього тепер на думці і які важливі речі ладен він забути задля принцеси Валуа. Вона була ще майже дитина, і голос її тремтів, але вона сказала своє. А тоді відступила зі світла в сутінь.

Анрі промовив:

— Пане адмірале, ваше бажання таємно побачитись зі мною збіглося з моїм бажанням, і ось я прийшов.

— Королева Франції ні про що не здогадується? — спитав Коліньї.

— Я певен, що ні,— відповів Анрі, хоч зовсім не мав такої певності.

Адмірал повів далі:

— Я повинен відкрити вам те, чого ви самі не можете знати: в Парижі нас не люблять. Шлюб ваш нічого в цьому не змінить, бо нас ненавидять за нашу віру.

«А може, й за те, що ви надто часто дозволяли солдатам грабувати»,— додав Анрі подумки, згадавши пригоду в шинку. Скільки ж ненависті мусило накопичитися в людях із їхнього-таки народу — не до віри, а до її прихильників,— коли простий селюк може вихопити з вогнища головешку й замірятись на життя свого гостя лиш тому, що той — гугенот!

— До цього не слід було допускати,— сказав Анрі.— Адже ми всі французи.

— Але одні намагаються заслужити собі рай, а другі — пекло,— відказав Коліньї.— Це така сама правда, як те, що ваша мати, королева, жила й померла в протестантській вірі.

Син королеви Жанни схилив чоло. Він не міг нічого відповісти, бо великий сподвижник його матері побивав його пам'яттю про неї. Вони обоє, старий і небіжчиця, стояли заодно проти нього, як люди однієї доби й однакової непохитності в переконаннях. Тому вони й при дворі до останку поводились так різко й непримиренно, що мусило статись нещастя. «Та що це я? Виходить, моя матуся сама винна, що їй відібрали життя? Ні, ні! Краще вже нехай вона вмерла від легенів, а пані Катрін не підсипала їй ніякої отрути!»

В ту мить його сестра переставила свічник на столі між нього й адмірала, щоб кожному було добре видно обличчя другого: адже від того, чи вони зрозуміють один одного, залежало дуже багато. І враз Анрі замість бога війни, якого знав віддавна, побачив перед собою старого діда.

Досі адмірал Коліньї здавався юнакові невразливим, ніби вилитим із суцільного металу. Не те що він завжди перемагав — такого не було; але він був уособленням війни, і лице його було маскою найсвященнішої з усіх війн — війни за віру,— чимось значнішим, ніж просто людське обличчя: щось подібне можна побачити хіба в статуй на соборах. Таке почуття володіло Анрі всі роки його юності, хоч він інколи й дозволяв собі судити дії полководця. І ось це почуття враз пропало: замість монументального благочестя й сили юнакові відкрилась остаточна життєва поразка, що називається старістю. Нехай ця людина ще бадьориться, та очі в неї вже не блищать, щоки зів'яли, навіть борода порідшала, і тільки оті зморшки, що здіймаються з перенісся в хмару чола, ще опираються занепадові. Чи є надія на перемогу, чи нема, а герой, як і перше, готовий принести своє життя в жертву богові.

Це був старий, чужий чоловік, одначе сподвижник його матусі, тяжко вражений її смертю — по правді кажучи, тяжче, ніж її син, що мав жити й далі, бо життя його не скінчилося з її життям.

— Вона спокійно вмирала? — тихо спитав Анрі.

— Вона упокоїлася в бозі, так умерти маю надію і я.

В тоні цих слів чутно було відчуженість, ніби Коліньї натякав: «Я скоро буду з нею. А ти, юначе, зостанешся тут і віддалишся від нас».

Анрі те відчув, і в ньому прокинувся опір.

— Пане адмірале, ви були не однієї думки з моєю матір'ю, королевою. Я знаю, вона мені про це писала. Ви марно намагалися схилити французький двір до війни з Іспанією. А моя мати спершу одружила мене.

— Цього ще не сталося.

— І ви цього не хочете.

— Це діло зайшло надто далеко, відступатися пізно. Але одна змога в нас іще є, і задля цього я викликав вас сюди. Я ще раз користаюся владою полководця, якій повинен коритись і молодий державець.

— Я слухаю.

— Зажадайте гарантій — ще до весілля. Богом вас заклинаю, вбезпечте себе й нашу віру, перше ніж вороги доб'ються, чого хотіли, і ми їм будемо вже не потрібні. Коли ваше вінчання?

— Аж через вісім днів! — вигукнув Анрі. Він уже не бачив старого за полум'ям свічок: йому ввижалась Марго.

Коліньї сказав:

— Вам, певно, впало в око, як вони кваплятьcя. Хочуть порізнити вас із вашими прибічниками. Вам доведеться зректися віри.

— Помиляєтесь. Вона цього не вимагає.

— Хто? Принцеса? Від неї ніщо не залежить. А її мати? Слухайте, що я вам скажу: ви тут будете в полоні.

— Та що ви! Мене тут люблять.

— Так, як люблять усіх гугенотів.

Анрі враз умовк, а Коліньї провадив:

— Ви матимете всі почесті й розваги, яких лишень забажаєте, і все ж будете в полоні у цих людей і ніколи не зможете діяти за власною волею. Французький королівський дім приймає вас із однією-однісінькою метою: щоб в особі сина королеви Жанни протестантська віра втратила вождя.

Це було страхітливо схоже на правду, і незбагненна суть старості все-таки на мить схвилювала Анрі. Він не міг розгледіти, що таїться за нею. Може, зі старих, віджилих людей пробивається таємне знання, мов світло, запалене чужою рукою в покинутому домі?

— Зажадайте гарантій — ще до весілля! Щоб ваша особиста охорона складалася тільки з наших людей, і вся сторожа Лувру щоб була наполовину з наших, і щоб у Парижі ми мали свої надійні притулки.

— Зажадати цього легко, пане адмірале, та одержати важко. Я запропоную вам щось краще: без зайвих слів удармо перші, візьмімо в полон короля Франції й захопімо Париж.

— Воно б добре, якби ви справді так думали,— сказав Коліньї суворо, бо це була вирішальна мить, устами юнака мала промовити сама доля. Але ті уста насмішкувато скривлені, він тільки жартує!

— Хай і кров проллється? — спитав Анрі.

— Краще хай зараз проллється трохи, ніж потім багато,— загадково відповіло таємне знання, що видимо було вже просто старечою балаканиною.

Анрі не відвернув обличчя від світла, щоб Коліньї бачив, що він не ховає за насмішкою безсилля, а справді не боїться. У нього тоді був профіль справжнього гасконського вояка, різкий, темний, зухвалий — поки що лише типовий вояцький профіль, ще не позначений стражданням і мудрістю. Анрі сказав:

— Мені слід було або зовсім не їхати до Парижа, або ж приїхати сильнішим: така була остання думка моєї мате-

рі, королеви. А ви, пане адмірале, розпустили протестантське військо по домівках і, звісно, мусили так зробити, бо хто ж їде на власне весілля з готовим до бою військом! І ось я тут! Навіть без гармат я сильніший, як і хотіла королева, бо я не боюся, я поводжуся перед ними гідно. Спитайте пані Катрін і Карла Дев'ятого, як я їх примусив віддати мені належну шану,— або спитайте такого собі пана де Морвера, що цілував мені руку!

Так говорив вісімнадцятирічний гасконський вояк, і він розпалювався ще дужче, бачивши, що старий скрушно мовчить.

— Спитайте моїх однолітків, чого їм більше хочеться: чи війни зі співвітчизниками за віру, чи спільної перемоги над Іспанією? Наша місія — об'єднати цю країну перед лицем її ворога, ось про що думаємо ми всі — ми, молодь! — вигукнув він, бо слово «молодь» було тут найнаційнішою зброєю, давало найнезаперечнішу перевагу. «Молодь» — то були не зрадливі обличчя на привітальному балеті в луврському парку, ані сварливі — за бенкетним столом у короля. То була ніби спілка людей, що мають на своєму боці життя, а за старими не хочуть визнати нічого.

Крім того, Анрі, або ж Генріх, Наваррський, згодом король Франції й Наварри, у хвилину піднесення висловив передчуття, яка буде колись його місія, тільки його, і в запалі переніс її на ту спілку, «молодь», якої не існувало. Бо насправді ніхто з його молодих друзів не схвалював одруження з принцесою Валуа: ні д'Обіньє, ні дю Барта і Морней, ані весь загін вершників, із яким Анрі прибув до Парижа, ані одновірці по всій країні. Та все це він забув, натхненно обстоюючи своє покликання. Йому судилося ще безліч разів бути зовсім самотньому серед цілої юрми, що тислася круг нього, судилось терпіти зраду і здаватися розгубленим, попри внутрішню твердість. Усього того він ще не знав, але являв цій віджилій людині минулої епохи сміливе, хоча ще й невиразне обличчя майбутнього.

Ці двоє більш не мали чого сказати один одному; настав час вийти на світло принцесі Бурбон.

— Любий брате! — почала вона своїм зворушливим голоском, що тремтів би, якби вона не говорила з таким притиском, аж із високими нотками ляку на кінці слів.— Любий брате, ви будете колись великим королем, і я схилюся перед вашим ложем.

Дивні слова, але в них промовляла така віра, що йому стало соромно за власні сумніви. За цим маленьким чолом, крутим і опуклим, жила вперта віра їхньої матері. Ба, в сестри його було навіть щось більше: виразне передбачення його майбутньої величі й вияву шани, призначеного їй самій: схилити коліна перед його парадним ложем. Та поки що вона мала переказати йому справжню волю їхньої матері.

— Вона не до самого кінця вважала, що вам слід узяти шлюб із принцесою Маргаритою. Ні, брате! Бо наша мати знала, що її отруєно.

Ох! Знов вихорем налетів ляк. Анрі зразу сахнувся назад, тоді похилився вперед, чолом на сестрине плече.

— Які ж були її слова?

— Сказала вона тільки те, що передав вам пан Ларошфуко. Але я вас запевняю, що наша мати знала правду і лише тому веліла, щоб ви приїхали як сильніший або зовсім не приїздили.

Вкрай напружений тон, яким були вимовлені ці слова, та й власний його ляк, що й досі не минувся, переконали Анрі, що сестра має слушність.

— І вона хотіла того самого, що оце пан адмірал? — покірливо спитав він.

— Вона хотіла ще більшого.— Сестра враз неначе виросла, так раптом зміцнів її тихенький голосок. Вона поклала братові руки на плечі, відштовхнула його трохи від себе й сказала, дивлячись йому просто в очі: — Геть із Парижа, брате! Ще до ранку зберіть із постою всіх наших і від'їжджайте, хоч би навіть довелось пробиватися силою. Пошліть гінців по всій країні! Ім'ям королеви Жанни! Королеву отруєно! Народ підніметься, навіть полегле військо встане з бойовищ, брате, і так ви прибудете на своє весілля. Цього хоче наша мати. Це і є той наказ, що я мала передати вам.

Тоді Катрін зняла руки з його пліч і відступила назад, мов посланець, що виконав доручення й замовк. Вона важко дихала — те доручення було над її силу. В покої стояла задуха, і Анрі воднораз із цим помітив, що діється щось дивне. Ця розмова в духоті щільно зачиненого покою довела всіх трьох до того, що вони задихались і втратили відчуття дійсності. Пан адмірал уже став за своїм кріслом, підніс схрещені руки й звівши очі вгору, і почав промовляти слова псалма, звернені лиш до того, хто в високості:

О боже, тільки повели,—
І їх не стане, як імли,
Що поле застелила.
Як віск, що тане над вогнем,
Отак перед твоїм лицем
Розтане злого сила.

Анрі розчинив одне вікно в чорну ніч. Удалині небосхил розтинали блискавки, осяваючи хмари, що їх гнав на місто гарячий вітер. Анрі не хотів знати, що вороги повзуть до нього, мов імла. Не хотів він і накликати кару господню на злих. Він усіма своїми силами поривався до пригоди, що звалась Марго; але вона звалась також і Лувром. Поривався з такою пристрастю, мов до своєї незвіданої долі.

Повернувшись до сестри, він сказав:

— Чогось мені не віриться, сестро. Наша мати не знала, отруєно її чи ні, і не могла бажати, щоб я утік звідси й зважився прийти знову тільки з військом. Я не годен уявити, що її твердий голос дав мені такий наказ.

— Ти сам себе дуриш, брате, повір мені. Ми ж із тобою рідні, єдині в усьому світі, і в чому я певна, те й ти в глибині душі мусиш мати за правду.

Та він ще опирався:

— А коли вона й справді сказала так, здолана страхом у останню годину життя, то нізащо б наша відважна мати не сказала цього вдруге, якби вернулась на цей світ!

— Ох! Якби ж то! — гукнула сестра до дверей; а брат промовив:

— Якщо твоя правда, вона з'явиться.

Обоє, стоячи поряд, обличчям до дверей, жагою всього серця благали, щоб вони відчинились і поріг переступила незабутня постать. Гарячий вітер війнув їм у спину, насувалась громовиця, раз по раз спалахували синюваті блискавки, лишаючи по собі темряву, і по тілу пробігав дрож. Коліньї позад них уже не молився, а стояв, як вони, й чекав. І раптом двері розчинились. Усі троє побачили сподівану постать, осяяну ззаду якимось світлом. Свічки в кімнаті враз погасли, оглушливо вдарив грім, і вона ввійшла.

— Моя королево! — промовив адмірал Коліньї й приклав руку до грудей, ніби вітаючи живу Жанну. Брат і сестра ступили разом назустріч їй, і дочка тихенько, радісно зойкнула, а син уже розтулив рот, щоб голосно вигукнути: «Це ви, матусю!»

Одначе не встиг: жінка біля дверей махнула рукою своїм супутникам, і поруч неї з'явилися люди з ліхтарями. І відразу стало видно, що то принцеса Валуа, панна Маргарита, Марго.

Троє в кімнаті не зразу повірили своїм очам. Поява королеви Жанни здавалась їм куди вірогідніша, ніж поява будь-кого іншого, і ця жінка ще могла змінити свою подобу. Але не змінила — в неї лишалось те саме вродливе, витончене обличчя сестри Карла Дев'ятого, і заговорила вона теж своїм голосом, низьким і чистим, як золото.

— Ваша величносте,— звернулась вона до Анрі Наваррського.— Ми шукали вас у замку й ніде не знайшли. Одна фрейліна моєї матері наговорила вам чудних історій про темні закамарки. А варта при зовнішній брамі Лувру випустила якогось чоловіка, що, можливо, перевдягся й подався шукати пригод. Хоч ваш приятель дю Барта весь час ішов назирці за тим чоловіком, та все ж ми боялися: мало що могло з ним скоїтись уночі в Парижі.

— Хто ж це боявся, Марго? — перебив її Анрі.

— Я,— сказала вона виразно й щиро.— Я сказала про все своїй матері й попросила дозволу самій привезти вас назад під охороною моїх людей.

— А може, пані Катрін послала вас, щоб вернути мене під свою владу, Марго? Це дужче схоже на правду.

— Я дуже дивуюсь,— відказала принцеса Маргарита цілком щирим тоном.— Адже ви знаєте мене, як і я вас, трохи не цілий день, тобто досить давно.— І простягла йому руку.

Та рука була немов вирізьблена великим майстром зі схожого на віск мармуру: до міри повна, гнучкі пальці, ледь відігнуті на кінцях, нофарбовані нігті бездоганно овальної форми. Ніяких перснів, самоцвітів; гола рука.

Анрі взяв її, підніс до уст, і вийшов удвох з Марго, не оглянувшись.

Moralité

Vous auriez beaucoup mieux fait, Henri, de rebrousser chemin tandis qu'il était temps encore. C'est votre soeur qui vous le dit, elle si sage, mais qui ne le sera pas non plus toujours. Il est trop clair que cette cour où règne une fée mauvaise ne se contenera pas de vous avoir tué la reine votre mère, mais que vous devrez payer encore plus cher

votre entêtement de vous y attarder et votre goût du risque. Il est vrai qu'en échange ce séjour vous fait connâitre le côté le plus équivoque de l'existence, qui ne se passe plus d'autour d'un abîme ouvert. Le charme de la vie en est rehaussé et votre passion pour Margot, que le souvenir de Jeanne vous défend d'aimer, en prend une saveur terrible.

ВИСНОВОК

Ви зробили б куди краще, Анрі, якби повернули назад, поки не запізно. Це сказала вам ваша сестра, така розважлива досі — хоча і вона не завжди буде такою. Аж надто очевидно, що цей двір, де панує лиха чарівниця, не вдовольниться, убивши вашу матір, королеву: ні, вам доведеться заплатити ще дорожчу ціну за свою впертість, що затримала вас тут, і за свій потяг до небезпек. Щоправда, перебування тут відкриє вам найнепевніший бік життя, яке, по суті, протікає довкола розверженої безодні. Та це навіть додає йому принади, і ваша пристрасть до Марго, що її кохати забороняє вам спогад про матір, набуває від того якоїсь жахливої солоднечі.

IV. МАРГО

Сьогодні, в понеділок вісімнадцятого серпня, велике свято: виходить заміж сестра короля — кажуть, за принца з далекого краю, гарного, мов ясний день, і багатого, як сам Плутон, бо у нього в горах росте золото. Він приїхав до Парижа з повними возами золота, і почет його весь у золоті — і люди, й коні. До того принца дійшла чутка, буцім наша принцеса вродлива й учена, що другої такої королівни й на світі нема. Славетний звіздар показав її йому в чарівному дзеркалі, де вона всміхалась і говорила, і от принца зачарував її голос, її погляд, і він вирушив у далеку дорогу.

Не треба було зачиняти віконниць, коли минулого тижня той принц із своїм численним почтом в'їхав у Париж. Тоді ми принаймні побачили б на власні очі, скільки в цьому правди. А то всячину балакають. Останнім часом, подейкують, бували напади на порядних городян, декому потрусили кишені грабіжники, що звуться гугенотами. Ми вже, як смеркне, й на вулицю не виходимо: краще побережетись. І ще багато чого робиться проти права й звичаю. Ось наш король сьогодні віддає сестру за чужинця, а той, кажуть, не тільки єретик, а сам єретицький король. Чи бог таке дозволяє? Наш паноцець аж нетямиться, так лютує. Але пана буцімто дав згоду. Чи ж то можлива річ? Щось воно не так. Мабуть, гугеноти настрахали й присилували нашого короля, а листа від святого отця підробили. Адже всі знають їхню хитрість і насильства. Бозна-відколи, ще як ми були малі, вони воювали з католиками, грабували й палили села, і самому королю загрожували, а тепер маєш — весілля. Ні, це добром не скінчиться! Уже й призвістки були!

Сьогодні ввечері я замкну свій дім ще міцніше. Учора в замку нашого короля нібито бенкетувало й танцювало панство — справляли заручини. У вікнах Лувру так світилось, немов пекельний вогонь горів. А наречена щезла — кажуть, її чорт ухопив. Звісно, не всьому можна віри йняти. Вона скорше ночувала в єпископовому палаці, що навпроти собору, де її сьогодні вінчатимуть і вона слухатиме обідню. Двір з'явиться в ще не баченій пишноті, а на молодій буде сукня, що коштує стільки, як два

будинки в Парижі. На таке діло варт би подивитись. Багато народу й шановних городян туди подалося. День погожий. Ходімо й ми!

Так думали й казали і простий народ, і шановні городяни, що, зарані пообідавши, з усіх кінців міста плавом пливли до собору Паризької богоматері. Думали й казали різне, але не так, щоб один — одне, а другий — протилежне: ні, кожен за довгеньку дорогу казав усяке й не раз суперечив сам собі. Це тому, що їх діймала цікавість і сподівання, й вони чекали різного водночас: і повчального, й жахливого, і пишноти, й нещастя. Юрба переносила на майбутні події свої звичайні тривоги: хоч кожне намагається вберегти від цих тривог власний дім, та на вулиці їм без опору віддається й простий народ, і шановні городяни.

Найперше порушення тих законів, за якими живе юрба,— це коли її стримують. Сама вона завжди хоче рухатись далі — байдуже, що з того вийде. Без нагляду вона повиверталa б усі дерев'яні споруди, збудовані до свята на соборному майдані. Через це там передбачливо поставлено швейцарську варту, що, тримаючи алебарди впоперек тулуба, відпихає назад натовп, що суне з вулиць. Ні прохання, ні прокльони не зворушують цих чужинців, бо вони нічого не розуміють. Вони люди кремезні, а роздуті вгорі рукава роблять їх ще плечистішими; їхні біляві, наче вицвілі бороди лежать на дивовижно барвистих камзолах. Хода в них ведмежа; моторні, спритні можуть їх перехитрити. Отож багато хто прослизає крізь їхню лаву, нехай навіть рачки, попід ратищами алебард. Урешті й тих виганяють назад, але вони встигли щось побачити, напастись очима і зразу починають сперечатись: вони, мовляв, краще знають, вони найрозумніші — й кричать на всю горлянку.

— Ми, теслярський цех, звісно, найперші про все дізнались. Це ж ми ставили перед головним порталом собору великий поміст, що на ньому сам папа привселюдно вінчатиме нашу принцесу Марго з його величністю королем Наваррським.

— Не папа, а один чернець-францісканець, мій знайомий. Він хвалився, що вінчатиме їх. І все провістив наперед! От тільки мені не вільно розповідати.

— Ет, те самісіньке ви можете почути й від мене. Я вам провіщаю, що король Наваррський буде рогоносцем. Що? Таке заборонено казати? Тоді ви самі рогоносець, поспитайте лишень у людей!

— Я вам не відповім, як би годилось, бо я чоловік тихомирний, та вам відповість он той пан гугенот, що стоїть коло вас. Глядіть, щоб не дістали товчеників!

— Добрі християни! Ви самі бачите, що й тут, як по всьому Парижу, повно єретиків. Їм навіть шана більша, варта їх пропускає.

— Бо й сам наречений із їхніх. А це означає, християни, що ви попадете в лабети до безбожників. Лихо вам!

— Добрі християни! Ці чужинці, що налетіли на Париж, мов хмара сарани, уже не одного з вас набили, пограбували, збезчестили, спалили, повісили. Не допустіть до ще гіршого, поламайте цей шлюб!

— Ого! А ви хто такі, чорнопикі? Ховайтесь, ховайтесь під своїми каптурами! Іспанські ченці, під'юджуєте нас. Мовляв, щоб ми розметали отой поміст, коли наш король сестру заміж віддаватиме! Звісно, вашому Філіппові воно б до смаку було! Де ж ви враз подівалися? Бач! Тільки їх упізнали, так зразу мов лизень злизав.

— А однаково всі оті харцизяки, що звуться гугенотами, горітимуть у пеклі, ну, а як по закону, то їх би просто тут слід палити.

— А однаково приїхав сам папа й вінчатиме молодих, хоч ви мені що кажіть! Адже ми, теслярі, власними руками збудували дерев'яну галерею від єпіскопського палацу до самого собору. Хто ж іще має йти нею, коли двір стільки грошей за неї вивалив?

— Еге, ви, теслярі, добре підлатались на цьому шлюбі.

— Та не стільки, як сукнарі. Вони он усю галерею білим сукном обтягли, що нашої гарної роботи й не видко.

— Найбільше загребуть шинкарі.

— Ба ні, кравці, бо вони шили святочне вбрання для цілого двору.

— Ні, повії, бо он скільки чужих до міста наїхало.

— З гугенотами поквитаємося згодом. А поки що завдяки їм у нас добре справи йдуть.

— Посуньтесь-но! Розводяться тут про свої справи, а нам застують дивитись на вельможних панів. Он вони вже виходять із єпіскопського палацу, он, іще, й ще... Вони, з їхньої ласки, перед нашими очима пройдуть усією довгою галереєю. А це таки й справді ласка для нас, бо он як вони виступають, хоч ніхто з них наче й гадки не має, що він весь блищить, мов павич на сонці і що на нього

цілий Париж дивиться. Оце-то справжня вельможність — ні про що й знати не хоче. О, о! Диви, диви! А панії! Проти них пани здаються сірі, як попіл. Аж ось коли сонечко зійшло! Подумайте лишень, що всі ці дива сотворили наші кравці, ювеліри та перукарі! Нам, ремісникам, можна пишатись.

А втім, від досвідчених глядачів не втаїлось і те, що процесія, підійшовши до собору, спинилася й змішалась. Точнісінько немов простолюд, декотрі з вельможного панства намагалися пропхатись уперед, щоб швидше потрапити на високий поміст і захопити місце на лаві. Уже зчинилась і сварня, й офіцерам французької гвардії довелось утихомирювати вельмож. Та нарешті встановлено належний лад. Короля, кардинала, молодих, королеву, принців і принцес, почет із дворян та фрейлін, священиків, що оточували кардинала,— всіх розміщено згідно з їхнім саном, а його позначали вже й кольори вбрання.

На високому відкритому помості був виставлений напоказ увесь цвіт королівства, у погожу днину, під блакитним небом у біленьких хмарках. В усіх будинках, що півколом обступали майдан, повідчиняли вікна, повивішували килими, і ошатно вбрані городяни дивилися з тих вікон. А внизу, попід стінами та у гирлах вулиць, настала тиша, люди скидали капелюхи, молитовно складали руки, ставали на коліна. Зразу за помостом, де пишався цвіт королівства, височів, як пам'ятник усім поколінням, що відійшли в минуле, собор. Дзвони його посилали до неба звуки, призначені для вічності. Отак кардинал Бурбон вінчав короля Наваррського з принцесою Валуа.

Коли обряд скінчився, всім, звісно, довелося злазити з помосту, і шпаги заплутувались у шлейфах. Та глядачі нічого того не помітили, бо панство зразу ввійшло в собор. Звичайно, там ще за багато годин зібралися ті, хто мав власні місця на лавах,— чи то дворяни, чи то багате саповне міщанство, а від цих знавців навряд чи можна було сподіватися, що їх вразить завчена бундючність. Вони, звісно, поставали на коліна, коли з'явився Карл Дев'ятий, але то був єдиний вияв пошани, а далі вони заходились вишукувати всякі хиби.

З кардинала Бурбона, мовляв, уже порох сиплеться; Карл Дев'ятий скидається на різника, що поглядає скоса, котре теля зарізати. Його дружина, Єлизавета Австрійська, вбралася розкішніш за наречену. А що їй іще лишалось, вона ж не вміє ні ступити, ні слова сказати —

хіба по-іспанському чи по-німецькому, але не по-французькому. У двадцять років уже така опасиста, і на домашніх святах у Луврі вона й зовсім не показується, ну, а на офіційних — просто як декорація, і Карл її зраджує раз по раз. Таке казали про Єлизавету Австрійську, особливо спостережливі жінки. Ну, а тепер перейдімо до молодих! Про них нічого поганого не скажеш, він вродливий і хвацький, міцний станом, плечі широкі, як на його зріст,— адже й на високих підборах він навряд чи вищий від нашої славної Марго,— ну, а та, звичайно, як завжди, причепурилася досконало.

А чоловіки гомоніли: як той Наварра з нею пхається наперед! Відстань між ним і Карлом Дев'ятим усе меншає, аж непристойно! Цей наївний Анрі не може дочекатись того, що йому судилось. І, мабуть, він єдиний про те не знає. Бо нам усім добре відомо, що за цяця його жіночка. У неї під сукнею понашивано кишень, і в кожній серце вбитого коханця. Чи померлого з любові, коли хочете. Буває й таке. Не вірите? А люди вірять. Чом ні, хіба вона не могла навчитись у своєї премудрої матінки готувати напої? Тихше, будь ласка! Пані Катрін — єдина, кого тут нема, але якраз вона чує все.

А жінки свое: дивіться, герцог Гіз! Якраз на весілля вернувся. Ну що ж, можна знов починати. Та де! Ви що, не знаєте? Вона вже втелющилась у красунчика ла Моля. Он він де. Котрий же це він у неї? Першого вона мала в одинадцять років. Я про це весь час нагадую своєму чоловікові, хай пам'ятає, що є й гірші за мене.

Чоловіки знов осудливо заговорили про порушення належної відстані. Цей Наварра ось-ось наступить на п'яти королю й кардиналові, від нього можна сподіватись чого завгодно. Скільки ж то грошей можна було б позичити йому без ризику під усе його могутнє королівство? Хіба мішок із нього заввишки! Ну, друже, і язик же у вас! Коли б лишень мішок не був вищий за нього. А воно ще й протестант.

А придворні дами на своїх лавах шепотілися: чи так уже треба було французькому королівському домові брати зятем гугенота? Скажіть самі, люба моя, чи годиться отак квапитися? Щось тут непевне. І дозвіл від папи якось навдивовижу швидко прийшов, хоч раніше весь час казали, ніби найсвятіший отець забороняє цей шлюб. Якщо вже хочете знати, скажу вам під секретом, що тієї папської грамоти ще ніхто на власні очі не бачив. Тільки

лист надійшов від посла з Рима — якщо справді його написано в Римі, а не за вказівкою пані Катрін.

Поряд перешіптувались придворні-чоловіки: як хочете, а враження таке, що за всім цим стоїть королева-мати. Поки що плани її невідомі, але зміст їхній, можливо, розкриється раніше й буде жахливіший, ніж ми гадаємо. Карл Дев'ятий поставив протестанта де ла Ну на чолі війська, що має відібрати в іспанців фортецю Монс. Де ла Ну забере з собою найкращих протестантських бійців, і адміралові в Парижі ой як бракуватиме їх. Щось діється темне. І краще про це не балакати. Навіть не знати. А весілля має бути справді бучне.

Щодо цього погодились і дами — але й дамам, і панам з усіх суспільних станів, представлених у соборі, відібрало мову, коли вони побачили, що сталося позаду, на криласі. Замість того, щоб слухати обідню, король Наваррський просто собі покинув свою молоду королеву й вийшов задніми дверима, а з ним увесь його протестантський почет. Хоча цього й слід було сподіватись, проте враження вийшло скандальне. Всім відомо, що при першому слові обідні чорт утікає, підібгавши хвіст, але хіба таки він не міг додержати пристойності й лишитися? Добре, що тих нечестивців усіх до одного завважили. Недовго вже терпіти таке зухвальство.

ПАНІ ВЕНЕРА

Вийшовши, Анрі поза собором вернувся до єпископського палацу. З ним були тільки дворяни-протестанти; серед них і ті, кого він давно не бачив, але в цей великий день вони обступали його. Прийшов і його колишній вихователь Бовуа, що свого часу так хитро допомагав Анрі в Наваррському колегіумі тоді, як хлопцеві доводилось боротися за те, щоб не ходити до обідні.

— Бовуа, чи не пішли ми обидва вгору? — спитав Анрі, збуджений від щастя.— Ви маєте гарний будинок у Парижі, я одружився з сестрою короля, і про обідню більш ніхто не згадує.

Огрядний стариган відказав:

— Ваша величносте, я на старість розледащів і не люблю подорожувати. Тому я й доживаю свої останні дні в наглухо зачиненому домі, а на моїх дверях люди пишуть усякі злостиві назвиська.

І моргнув очима. Він радо нагадав би своєму вихованцеві про багато речей, забутих у тріумфальному настрої або непідхожих до нього. Декотрі загукали, щоб принесли вина. Та Анрі п'янила сама думка про Марго. Його пекла нетерплячка — чи так він гадав,— проте й час летів на крилах щастя, старий Хронос котився на легкій кулі Фортуни. О четвертій годині повідомили, що відправа в соборі ось-ось закінчиться. Молодий вернувся туди й вивів свою дружину. При королі Франції він поцілував її: гугенот із півдня поцілував принцесу Валуа. Все ж таки не один ненависник прикусив язика, побачивши це. Потім двір пройшов парадною галереєю назад до єпископського палацу, і ще раз усі глядачі — й простолюд, і шановні городяни — надивились на вельмож та їхні манери. В палаці подано обід, а ввечері свято перенесено до замку Лувру, і його стіни побачили нескінченні танці, що їх перервала тільки процесія срібних скель. Через усю величезну залу, накриту склепінням із двадцятьма люстрами, невидима сила рухала десять постаментів у формі блискучих кам'яних брил: на першій сидів сам Карл Дев'ятий у подобі бога Нептуна, майже голий, бо він любив похизуватися своїм кремезним тілом. За ним — обидва його брати й перевдягнені придворні, що зображували інші божества та морських страховищ. Машини грюкотіли, а полотно, яким були обтягнені «скелі», брижилось. Та однаково брав подив, що все зроблено так мистецьки, а ще до того співаки співали французькі вірші, складені найкращими поетами.

Вечеря почалася пізно, і коли сідали за стіл, декілька парочок уже домовились побратися за прикладом короля Наваррського, який хоч і не любив обідні, зате дуже любив принцесу. Вродливі фрейліни старої королеви того вечора скорили стількох гугенотів, скількох схотіли. Найлегше було це зробити з Агріппою д'Обінье, бо він, розпалившись, обіцяв кожній, чого лиш вона попросить. Дю Барта душею опирався, тільки плоть його піддавалась. Третій приятель молодого, Філіпп дю Плессі-Морней, витав думками десь далеко. Він належав до тих натур, що можуть і серед оргії лишатися холодними й аж надміру цнотливими. Якраз у цьому він не знав міри: інші в розпусті, а він у чесноті. Сократівське його обличчя заясніло, натхнене гнівом, і він вигукнув серед бучного бенкету:

— Ми як малі діти! Ладні помінятися місцем з лицедієм, що грає короля в трагедії. Волочить по помосту

золоті шати, а через дві години несе їх до лахмітника разом із платою за позичання. А про те ми не думаємо, яке рам'я, скільки вошей і бруду ховає він під ними; і як часто, вдаючи монаршу гідність, він нишком чухається, а величаючись, як часто терпить сверблячку.

То були бунтарські слова — от тільки хто їх слухав? Старший з братів Карла Дев'ятого і його наступник, коли Карл нарешті спливе кров'ю,— сам герцог Анжуйський радісно плеснув Філіппа по плечу й сказав йому на вухо:

— Ось мій брат і є той лицедій. Переді мною можете не таїти своєї думки, бо я її поділяю. Мене вабить до вас, протестантів, ваша відвертість — по ній видно, що ви дуже вірите в бога.

Побачивши, що принц крові так довірчо розмовляє зі скромним воїном істинної віри, й інші почали його наслідувати — чи то, може, взагалі католиків потягло брататися з протестантами? Вони стискали одні одних у обіймах, як-от капітан де Нансей пана де Лерана. Юний де Леві, віконт де Леран, вирізнявся серед своїх вродою, стрункістю й моторністю — справжній паж. Дужий де Нансей стиснув його в обіймах так, наче хотів задушити з великої любові; та юнак ьислизнув із його рук, наче в'юн, і зненацька вкусив товстуна-капітана за вухо. На мить усі застигли — що з цього вийде; потім залунав як найщиріший сміх. Ось яка була та ніч.

Її обличчя було обличчям богині Венери; нечисленні скептики, як дю Барта, виразно розгледіли його. Одначе й вони не здогадалися, що все це робота пані Катрін. Вона сама кинула в бій свій летючий загін, віддавши певні накази, і її фрейліни досягли того, що досі не вдавалось нікому: різниці між вірами наче не стало. Господь бог ще ніколи не змішував таких різних порідь, і ось тієї ночі це зробила по-своєму пані Венера. Ну, а про неї можна сказати, що вона серед поганських божеств найменше схильна до облуди й підступності і коли щось обіцяє, то зразу й дає. В усякому разі, при цьому дворі, де панував такий лад, як було потрібно пані Катрін, любовні обіцянки виконувалися зразу. Тому весь час багато весільних гостей було в покоях фрейлін; вони похапцем віддавалися там насолоді, навіть не зачинивши дверей, а інші, що тільки-но вийшли й шукали собі місця, заздрісно-зичливо підбадьорювали тих, хто вже трудився. А потім усі знов вертались танцювати.

Часами велика зала наполовину порожніла, і через те музика з галереї лунала аж надто гучно, мов у пустці. За столами лишались пияки та філософи. Ніжно схилившись до Марго, сидів там і Анрі.

Обоє вони сиділи під барвистим шатром із знамен французьких провінцій та прапорів, здобутих колись у бою, в далеких країнах. І здавалося їм, наче вони зовсім самі. Анрі запевняв Марго, що завжди, завжди кохав її. І вона вірила йому, а він їй, хоч обоє знали, що це не зовсім так. Вони почували, що тепер це стало правдою. «Це мій єдиний коханий».— «До неї я не знав жодної, і з неї починається моє життя!» — «Він — моя весна, без нього я б скоро постаріла!»

— Анрі! У тебе постать достеменно така, як вимагає античний канон. Присягаюся честю, за це ти заслужив нагороди.

— Марго! Я радісінький поділяти з тобою цю нагороду, скільки ти захочеш і скільки витримаєш!

— Це треба довести, і негайно,— промовив її дзвінкий голос, і те саме промовляло її витончене обличчя.

Анрі, що стояв на колінах, умить схопився, і вони пішли тим шляхом, що й усі. Це, звісно, шлях плоті, але й плоть іноді може одухотворитись. Коли вибралися з великої зали, Анрі взяв її на руки й поніс. Він ніс її на оберемку перед собою, а варта виструнчувалась і з усієї сили гупала алебардами об підлогу. П'яні, що вже валялись долі, повертали вслід їм голови.

Їхній жазі стала на заваді весільна сукня, широко розіпнута круг стегон: Марго була замкнена в ній, мов у скрині. І тут молодий коханець виявив і делікатність, і вправність. Не мнучи й не шарпаючи тієї лискучої оболонки, він умить розстебнув її. «Куди там Гізові,— ледве встигла подумати Марго,— дарма що той і на зріст вищий, і виглядом вельможніший». А оболонка вже й розкрилась, і перлина показалася на світ. Проте, замість довго хизуватися своєю коштовністю, вона ледь зігнула коліна, ніби падаючи,— щоб він її підхопив, а потім кинув туди, куди вона сама хотіла: на її славнозвісну постіль із чорного шовку. «Цей любить жінок, а тому й не знає їх! Цього я втримаю!» — ще майнула остання думка, а далі вже Марго нічого не чула й не бачила, бо до кінця віддалася зовсім іншим чуттям.

До великої зали Анрі вернувся сам. У залі стало людніше, бо з'явився король із королевою. Карл Дев'ятий уже прикрив свою голизну, зате геть сп'янів.

— О, йде любчик нашої гладухи Марго! — гукнув він, побачивши Анрі. І всі довкола показували, що вони, як і король Франції, добре знали, де був щасливець, і дожидались, коли він повернеться. Лиш королева не засміялась і взагалі, як завжди, не виявляла ніяких ознак думки чи почуття. Ніхто не пам'ятав, щоб коли чув її голос. Єлизавета Австрійська сиділа на підвищенні, непорушно випростана, в окремому кутку великої зали, і довкола неї сама собою утворилась порожнеча: ніякій варті не довелось відганяти цікавих нахаб. Вона бовваніла там у золотому уборі, застигла й невразлива, мов статуя святої, і обличчя її завдяки грубому шарові білила теж здавалося позбавлене життя. За широкою спідницею ховались два священики-іспанці: їх там ніхто не бачив, зате вони бачили все.

Карл Дев'ятий повиснув на плечі в зятя й сказав йому на вухо, проте досить голосно, якусь непристойність про свою сестру. Анрі з відразою подумав: «Коли він упаде, я його не підводитиму. Може, підставити йому ногу?» Одначе не зробив цього, а помалу дійшов до того місця, куди з усієї сили тяг його Карл: до порожнього кола біля королеви.

— Он, сидить,— пробелькотів король.— Повали-но її, якщо зможеш. Та якби вона зараз умерла, то й трупом стриміла б стійма в своєму золоті. Австрійський дім — це для мене безнастанний страшний сон, і вдень, і вночі, і ця жінка, хоч я з нею спав, уві сні ввижається мені якоюсь Медузою, аж кров у жилах застигає. Дочка римського імператора — як, Наварро, чи можна звичайному чоловікові з нею одружитися? Мій дід Франціск Перший сидів у Мадріді в кайданах, і щоб його відпустити, його величність імператор Карл П'ятий зажадав у заручники його сина. І з мого батька вони знущались, а на мене тиснуть оцим тягарем — дочкою імператора Максиміліана. Вони держать під своєю п'ятою всю Європу. Їхнє золото, їхня хитрість, їхнє військо і їхні священики сіють розбрат серед мого народу й спустошення в країні. Наварро! — зацьковано шепотів Карл Дев'ятий.— Помстися за мене! На те я й віддаю за тебе сестру. Помстися за мене й за

моє королівство! Я не маю такої змоги, я переможений і не смію навіть боротись. Я вже так і доживатиму вік у зневірі. Пам'ятай про мене, Наварро! І стережися...— Ці слова він уже простогнав ледь чутно на вухо Анрі.— Стережися моєї матері й мого брата Анжу! Та хоч би що з тобою сталось у майбутньому, не винувать мене, Наварро, бо мене штовхає на все тільки страх. Ніхто в світі не знає такого лютого страху, як я.

Нараз він хрипко, перелякано зойкнув: із-за королеви на нього глянули дві пари колючих очей і зразу щезли, мовби їх і не було. Карл захитався і обома руками вчепився в Анрі — бо поруч, на цьому видному звідусіль місці, більш не було нікого. Зять-гугенот подумки засміявся, притлумлюючи тим сміхом жах, що наростав у душі. Король Карл занімів, і весь його двір у великій залі теж затих, але та тиша дуже скидалась на настороженість, і то недоброзичливу. Анрі добре відчув це й бистрим своїм розумом зміркував, у чому річ. Усім цим фанатичним ворогам його віри не до вподоби, що король, їхній владар, так довірчо розмовляє з ним. Одруження його було насправді прикрістю для них, щодо цього Анрі не мав сумніву, і вони повинні були якось виявити свою досаду, хай навіть мимоволі. Сьогодні пані Венера звеліла всім перемішатись. Одначе тепер у тій суміші зчинилася штовханина, і католики відтиснули протестантів під стіни зали. А самі щільно стовпилися понад невидимою межею, обведеною довкола королеви, видимо насторожені.

Анрі швиденько озирнувся: всі при зброї, хоч дивляться поки що не стільки войовниче, скільки зацікавлено. А втім, так легко вони б його не взяли, бо позад них уже зімкнулись лавою його протестанти, готові пробитись наперед. Що ж до фрейлін, то їх ніби вітром змело, і вони, щебечучи між собою, спостерігали здалеку, як насувається буря.

Карл, хоча й не при тямі, теж відчув порожнечу довкола себе і від гнітючої тиші ошаленів.

— Вина! — загорлав він.— Я питиму з королевою, поки вона не впаде. А ви дивіться. Дарма що вся в золоті, впаде вона, а не я!

Королева, що навряд чи й зрозуміла його, лишилась, як була, незворушним ідолом. А сам він — мабуть, стомившись від крику,— враз так обважнів, що зять-гугенот уже б не вдержав його і обидва впали б, якби не прискочив хтось і не підхопив короля. Анрі звів очі й несподівано

побачив перед собою обличчя такого собі пана де Морвера, аж перекривлене від ненависті. А за мить його відіпхнув інший — герцог Гіз.

— Що це ви надумали, Морвере? — квапливо сказав він.— Геть звідси, чуєте? Ще вас тут бракувало! — І сам узяв Карла попід пахву.— Берись і ти, Наварро! Адже нам із тобою довірено підтримувати трон.

— Для цього ж ми й приїхали сюди зі своїми дворянами з Лотарингії й Беарну,— підтвердив Анрі таким самим бундючним тоном і випростався гордо, як високий білявий Гіз. Вони дивились один на одного через голову п'яного короля, та раз по раз мусили підхоплювати його, коли в нього підгиналися ноги.

— Посадіть же мене біля Габсбургівни,— благав Карл Дев'ятий, раптом залившися слізьми.— Я теж трохи святий — святіший за вас обох. Бо ви обидва задирали спідницю нашій гладусі Марго. Ти перший, але тебе вона покинула.— І з цими словами впав на Анрі Гіза, але той штовхнув його до Анрі Наварри.— Тебе вона не покине,— заскімлив Карл на грудях у зятя.— Вона тебе любить, і я тебе люблю, і наша мати, пані Катрін, любить тебе... Чорт! — раптом закричав він, бо обидва патериіспанці знов налякали його: він уже встиг про них забути. Та коли він як слід розгледів ті чорні постаті й зустрівся з ними очима, то його й зовсім пройняло холодом.— Я знаю, чого ви від мене хочете,— промурмотів він у їхній бік, хоча вони відразу знов сховалися.— Знаю, не бійтесь. І по-вашому й буде. Ви так хочете — хай буде. А я вмиваю руки.

На хвильку він трохи протверезів і міг стояти сам, отож герцог Лотарінгський і король Наваррський пустили його. Анрі, маючи тепер вільні руки, озирнувся круг себе. Настрій стовпища на невидимій межі був уже інакший — не зацікавлений чи насторожений, ні, юрба католиків грізно зступалась до Анрі, а ззаду розштовхували її, пускаючи в хід і руки, протестанти, що рвались наперед. Дехто з їхньої старшини повискакував на стільці, лиш дю Барта, що височів над усіма, командував, стоячи на підлозі. Всі намагались перекричати один одного, і навіть присутність короля вже не перешкоджала їм поламати людську згоду, що була встановилась між ними, а гарячий уривчастий віддих свідчив, що ось-ось порвуться останні пута, які їх стримували. Неминуче мала пролитися кров.

І саме в критичну хвилину позад Єлизавети Австрійської заворушились обидва патери-іспанці. Вони зовсім сховались, а підвищення з кріслом, у якому сиділа королева, неначе само посунулось геть. Воно сунулось нерівномірно, поштовхами, мов бутафорська споруда на сцені: отак само рухались на початку весільного бенкету срібні скелі, що несли на собі голого короля-Нептуна та інші морські божества. Одначе воно рухалось — і, востаннє схитнувшись, це сідало дому Габсбургів щасливо переїхало через поріг. Перше ніж за ним зачинилися двері, всі ще встигли побачити, як відгорнувся килим, що ним був завішений постамент, і з-під нього насилу вилізли рачки обидва патери й випросталися, важко відсапуючись.

Тоді король Наваррський зареготав — і ніхто в залі не зміг би по-справжньому образитись на нього за той регіт, такий він був щирий і веселий. Той сміх розвіяв усю злість, і на мить кожен забув про свій войовничий запал. Це відразу збагнув один невисокий молодик, що ніколи не губився; він стояв далеко позаду на стільці. Багато хто знав, як його звуть: Агріппа д'Обіньє. Він не промовив, а проспівав щонайсолодшим голосом:

— Королева Наваррська лле сльози нетерпіння на своєму славнозвісному ложі з чорного шовку. Хто може знати, що чекає нас завтра? Тож ведімо мерщій молодого до неї!

Йому заплескали в долоні, але він для більшого ефекту ще перейшов на вірші:

Як близько смерть від нас! Та після скону буде
Вже істинне життя, без смерті, без облуди.
Не матиме кінця життя оте нове.
Чи є такий, кому спокійні дні не милі,
Хто хоче, щоб його жбурляли довше хвилі?
Чи не зрадіє всяк, хто в гавань запливе?

На перший погляд ці вірші не мали ніякого зв'язку з тим, що відбувалось,— чи хіба лиш комічний зв'язок, а тому співець насмішив усіх і домігся, чого хотів. Карл Дев'ятий на повний голос заявив, що зараз із усім своїм двором відведе зятя, короля Наваррського, на сестрине шлюбне ложе, й узяв молодого за руку. По другий бік Анрі став герцог Лотарінгський, і вийшла вельми пікантна сценка: колишній полюбовник молодої веде молодого на шлюбне ложе. Позад них вишикувались весільні гості, без огляду на віровизнання. Ті, хто щойно ладен був почати бій, радо його відклали, і процесія рушила. Дорогою

до неї пристало ще й багато фрейлін. Там, де вона проходила, відчинялися двері, й вельможні дами теж вибігали, вважаючи, що без них тут ніяк не обійдеться. Літні чоловіки, що встигли вже заснути, прокидалися від гамору й прилаштовувалися, хто в чому був. Де Міосен, перший дворянин короля, гідно виступав у сорочці й підбитому хутром каптані, але без штанів. Попереду йшла сторожа зі смолоскипами, кидаючи світло в старі кам'яні переходи, і майже ніхто вже не тямив, у якій частині замку вони опинились; деякими коридорами проходили по кілька разів, усе виспівуючи:

Чи є такий, кому спокійні дні не милі,
Хто хоче, щоб його жбурляли довше хвилі?
Чи не зрадіє всяк, хто в гавань запливе?

— Прийшли! — оголосив нарешті Карл Дев'ятий, але двері виявились не ті. І весь двір ще довго звивався, мов велетенський черв'як, по вузьких переходах, поки знайшли потрібні двері. Там Карл іще звернувся до щасливця з останнім напученням:

— Ти щасливий, Наварро, бо найперша, найвисокородніша принцеса Європи зберегла для тебе свою невинність, щоб ти її відібрав. Вона вірно дожидала тебе, і ось ти вже стукаєшся до неї.— З тими словами він сам загрюкав кулаком у дубові двері. Зятя він поцілував у обидві щоки, і з очей йому полилися сльози.

Молода не відчиняла, хоч не могла не прокинутись від такого гамору, якби навіть уже спала. Всі затихли, прислухаючись, і з цієї тиші скористався герцог Гіз. Він голосно сказав:

— Присягаюся всіма святими, а надто святим Варфоломієм! Якби це був я, двері б самі відчинились, бо вони мене знають.

Із цього всі — навіть ті, кому таке ще не спадало на думку,— зрозуміли, що Гіз ображений і роздратований. А король Наваррський умить знайшов відповідь:

— Через вас же вони й не відчиняються, щоб не вийшло помилки.

Та Гіз не здавався:

— Ні, через вас, бо вони звикли до кращого.

Карл Дев'ятий насварився:

— Не все зразу! Тепер пора не для двобою, а для шлюбної ночі.

Одначе обидва кавалери принцеси Марго вже стояли біля її дверей у войовничих позах: одна нога вперед, груди випнуті, на обличчях лють. Уся процесія принишкла, жінки просили чоловіків підняти їх на руках, щоб і їм видно було Наварру в білому шовку й Гіза в блакитному, як вони визвіряються один на одного. Гіз, якби він не був знехтуваним женихом, мав чимало переваг: високий зріст, хижацьку гнучкість, злісне біле обличчя, тим страшніше тепер, чим принадніше бувало воно звичайно. А Наварра просто перекривляє його. Хоч сам невеличкий, він теж справляє враження великого хижака: це він уміє. Але водночас він показує того хижака з кумедного боку — ніби між іншим, та якраз це і є головне. Потягується, пригинається, напружується до стрибка — і вже навіть здається, ніби й він білявий, ніби й у нього пишна світла борідка: так влучно наслідує він витончену північну вимову герцога Лотарінгського.

— Я почав із сільських дівчат, а тепер люблю тільки принцесу. А принцеса спершу вподобала лотарінжця, а тепер піднялась вище, аж до наварріця.

Ще хвальковитіш не зуміє вже висловитись і сам Гіз; отже, суперник випередив його, не дав повеличатись, і це вже поразка, а тут іще й сміх у стовпищі придворних. Той сміх рветься з уст, тут його стримують, там він таки прорветься — та раптом дубові двері розчиняються, на порозі стає принцеса й сміється. І тоді вибухає несамовитим реготом увесь двір.

— Чи не зрадіє всяк, хто в гавань запливе? — умисне хрипко вигукує Карл Дев'ятий.

Регіт; принцеса втягує свого молодого до кімнати, двері зачиняються. Знову регіт.

ШРАМ

Зупинившись, вони дивились одне на одного, а за дверима віддалявся гамір. Юрба придворних урешті вийшла в протилежне крило замку, і видно було, як світло смолоскипів рухається від вікна до вікна; а на небі вже займався світанок. Простолюд, що вже прокидався в човнах на Сені й у прибережних будинках, не міг не подумати: «Знов у Луврі горить пекельний вогонь! І до чого воно йдеться?»

Якусь хвильку Марго й Анрі дивились одне на одного, а потім принцеса повела своєю бездоганної форми рукою згори донизу, що означало: «Роздягайтесь, ваше величносте». Сама вона скинула нічну сорочку вже сидячи на краю ліжка, бо знала вади своєї фігури і те, що вони помітніші, коли стоїш, ніж коли лежиш. А їй самій передусім хотілося спокійно подивитись на постать і вроду нового коханця. Бо принцеса Маргарита зналась на гармонії — чи то в латинських віршах, чи то в будові чоловічого тіла. А новий коханець довго шпортався в брижах коміра: весільне вбрання з білого шовку важко було розстебнути. Пишними рукавами воно мало зробити його широким у плечах, а станом щоб був тонкий. Стегна здавались міцними, сильними, а худі по-юнацькому ноги — довгими. До певної міри таке враження можна було створити й штучно, а тому високоосвічена дама не без хвилювання чекала, поки він роздягнеться. Та насправді все виявилося навіть краще, ніж обіцяла зовнішня оболонка. Принцеса Маргарита згадала інших, порівняла й переконалася, що це вона вперше бачить утіленими в життя всі вимоги античного канону, які вже була вважала фантастичними. З подиву її обличчя ще якусь хвильку зберігало вираз високої вченої зацікавленості. Аж коли вона побачила, що в ньому збурилась жага, в ній теж закипіла кров, і вона, відчувши дотик його тугого, твердого тіла, забула про всі античні канони.

Обоє ще ніколи не були такі невтомні в насолодах, як тепер; то було ніби змагання рівних силою. І хоча Анрі через багато років, захоплений іншими жінками, часом пробував заперечити, що він колись кохав Марго, і про цю ніч та про наступні ночі згадував словами, до яких удаються, щоб повеличатись, і люди ниці та слабодухі, проте він міг би підтвердити з досвіду, що бодай кілька разів у житті плоть може перейнятись захватом, схожим на передчуття смерті. І, може, смерть тоді справді ближча, ніж здається людям, у яких буяє надмір життя: вони тільки забули обдивитися зі свічкою всі його закутки. «Як близько смерть від нас!» — так недавно почув Анрі ці сповнені високого духу слова, і вони збіглися з його найпотаємнішими передчуттями,— і ось ті слова останніми зринули в його зумореному коханням мозку.

Настав перепочинок, зовсім короткий, бо й уві сні його не полишала жадоба насолоди: ще мало! Ще мало! Дуже скоро він прокинувся, не розплющуючи очей, почав цілу-

вати її тіло — і відчув під губами шрам. Анрі глянув, помацав — а на шрамах він знався! Шрами бувають від меча, від кулі, від зубів, і дістають їх як на бойовищах, так і на ложі кохання. Для їхньої оцінки дуже важливе те, на якій вони частині тіла. Якби на тому місці, що в Марго, мав шрама солдат, то можна б напевне сказати, що він колись прожогом утікав від ворога. Це ще не конче означає, що він боягуз: і самому королю Франції й Наварри, знаному під ім'ям Анрі — або ж Генріха — Четвертого і вславленому своєю відвагою, судилось якось дістати шрам на тому місці. Але тепер ідеться про одну з найпринадніших частин жіночого тіла, і жінка ця моя, тільки моя — а її вже хтось кусав, і, виходить, неправда, що вона моя! Тому він почав торсати її, а що прокинулась вона не зразу, силоміць повернув до себе й розгнівано крикнув у ще сонне обличчя:

— Хто це тебе вкусив іззаду?

— Ніхто,— відповіла вона якраз тими словами, що він сподівався почути.

— Брешеш! — загорлав він, як шалений.

— Ні, я правду кажу,— запевнила вона й сіла в ліжку, сприймаючи вибух його гніву з цілковитим спокоєм і гідністю як у виразі обличчя, так і в голосі, а сама тим часом думала: «Лишенько, надто рано помітив. За тиждень він би вже й уваги не звернув». Маргариті це було відоме з досвіду.

— Але ж зуби знати,— не вгавав він.

— То тільки здасться, наче зуби,— відказала вона, і що непереконливіша була відповідь, то переконливіший тон.

— Яке там здається! Це Гізові зуби.

Марго не перечила — хай повторює скільки схоче. «Врешті йому набридне, а я помаленьку підсуну йому перса, і як він візьметься рукою за них, то забуде про зад». Час від часу вона здвигувала пишними плечима й знехотя кидала:

— І не Гізові, і взагалі нічиї.

Та це його ще дужче лютило. «Як усе-таки важко, майже неможливо захиститись від несправедливого обвинувачення! Так багато провин він міг би мені закинути слушно, а вибрав якраз те, в чому я не винна! Невже справді розповісти йому, як одного ранку моя мати і брат-король лупцювали мене, покликавши до себе, щоб я

зреклася Гіза й узяла за чоловіка Наварру? Як же він не впізнав старих, кривих зубів пані Катрін?».

— Скажи! Скажи! — стогнав він, стискаючи її руками.

«От ревнивець. А як я справді скажу? Що він тоді зробить? Чи повірить, що мене били й кусали тільки заради нього, щоб я одружилася з ним? Ні, цей не повірить: доведеться признатись і в тому, що мене покликано просто від Гіза. От так халепа!»

А він зненацька відпустив її й почав бити кулаками подушку. Замість Марго він гамселив її чорну постіль, таку уславлену, бо на ній буцімто багато чого відбулося. «Але ж він уявляє, що б'є мене! — І Марго вже відсунулась далі, готова схопитися й утекти.— Зараз накинеться на мене. От лупцює!» Вона відчула, що дуже його поважає й любить — тільки його одного. А тому вирішила не признаватись, хоча він, уже засапавшись, твердив:

— Признавайся! Признавайся!

І раптом зовсім змінив тон:

— Ти ніколи не скажеш мені правди. Та й як би могла дочка жінки, що дала моїй матері...

Ось воно — слово, ось вона — думка. Досі Марго лежала, а він дивився на неї зверху. Та після цієї думки, після цього слова й вона схопилась. Обоє якусь хвильку ніби прислухалися до його відлуння, дивлячись одне на одного з глибоким ляком. Тоді вона заквапилась прикривати свою голизну, а він устав з ліжка. Поки він похапцем одягався, обоє крадькома шукали поглядом одне одного: він хотів збагнути, хто ж ця жінка, що зуміла примусити його скотитись так низько, а вона хотіла знати, чи справді втратила його. «Ні,— вирішила принцеса,— він повернеться і тим певніш буде моїм, бо з цієї ночі нас обох зв'язує вина. Поки він це називатиме виною, я йому не набридну. Рідний мій Henricus,— подумала вона по-латинському.— Як страшенно я тебе люблю!»

А він, уже стоячи перед нею вдягнений, у білому шовку, і шпортаючись пальцями в брижах коміра, по-солдатському уривчасто сказав:

— Я сьогодні ж таки від'їду у Фландрію, до війська.

— Я дам тобі образок святого, щоб охороняв тебе,— відказала вона й нахилилась над скринею з книжками, її товариством у ті ночі, коли з нею не було коханця. Дістала одну, видерла з неї сторінку й подала йому. Рука була гарна, рух простий. Марго добре чула здушений стогін, одначе більш не глянула на Анрі, а знов лягла, і коли

він зачинив за собою двері, вже засинала. «Знесиленим любощами не дуже личить удавати трагедію»,— ще встигла подумати вона.

А тоді їй приснився сон.

ПЕРЕСТОРОГА

Анрі покинув спочивальню надто рано. Після вчорашньої оргії Лувр ще не прочумався настільки, щоб своїм звичаєм вимислювати всілякі злочинства; принаймні таке він справляв враження. У переходах і залах Анрі переступав через сонних людей, що скидалися більше на паралізованих. Вони так і лежали на тому місці, де спостигло їх останнє, що з ними сталось: чи то вони злягалися, чи пили, чи то їх побив грець. У відчинене вікно зазирали розквітлі троянди, а під ним покотом лежали люди в барвистій одежі, забрудненій їжею, вином, блювотинням, і їх осявало яскраве сонце. Анрі йшов замком сам-один, і погляд його падав і в таємні кімнати, де вночі, забувши навіть зачинитися, весільні гості парувались на всілякі природні й неприродні лади. Знадвору, зіпершись на стіну, куняла варта з алебардами в руках. Собаки кліпали очима, знехотя пробували гавкнути й засипали знову.

За́мкові не було кінця-краю. Це нескінченне розмаїття просторих залів нової будівлі та покручених ходів і закамарків старої збивало раннього блукача з пантелику, і Анрі врешті заблудився й не знав, куди йому йти, хоча, власне, ніякої певної мети у нього й не було. Он, перехилившись через різьблене кам'яне поруччя, спить якийсь гладун, і на спітніле обличчя йому зсунувся високий білий ковпак. Анрі здогадався, що десь тут недалеко кухня. Челядь, як і панство, вчора набенкетувалась уволю, але знеможена плоть має ще огидніший вигляд серед покидьків та брудного посуду. Король Наваррський у білому шовку подався геть — і врешті приблукав до якогось напівтемного закапелка з окутими залізом дверима, обсновано павутинням, схожого на в'язницю; щось таке, пригадалося йому, він недавно вже бачив у нижніх поверхах старої будівлі.

Він спинився, щоб очі звикли до напівмороку, коли зненацька почув: «Тс-с!» — і з сутіні виступила якась див-

чина. Він ухопив її за руку й потяг ближче до віконця, що було аж під стелею.

— Не треба на світло,— благально шепнула вона.— Я ж навіть не підмальована. Певне, бридка, аж страшна.

— А що ти тут робиш? Я начебто... Авжеж, це ти. Тоді мій д'Арманьяк замкнув тебе, бо ти шпигувала за мною. І тепер знов?

— Я стараюся для вас, величносте. Бо я ваша служниця й нікому не буду вірна й віддана, крім свого пана, а мій пан — ви.

Анрі відхилив їй голову назад, так, щоб на обличчя впало світло. Фрейліна була гарненька, зовсім молода, і розмазані рум'янці та білило не могли зробити її бридкою. Він поцілував її в уста й пересвідчився: «Так, ця дівчина моя — он як вона затремтіла! Які вони непевні, ніколи їх не вгадаєш! Може, якби я тоді не застукав і не зашкодив цієї шпигунки, вона б...»

— То я вже подобаюсь тобі? Я радий, бо ти дуже миле дівчатко,— промовив він чарівливо-ласкаво. Чи були ті слова щирі, чи ні, але від них її личко засяяло. А в нього й справді забилося серце — він ніколи не лишався байдужий перед жінками. І цій фрейліні він подарував хвилинку справжнього щастя.

— Ну, й що ж ти хочеш зробити для мене? — спитав він, уже не думаючи про це. Та вона мусила спершу звести дух.

— Віддати за вас життя, ваша величносте. Бо я вже пропала. Пані Катрін довідається, що я була тут. Їй теж служать добре.

— А нащо їй твоє життя?

— Тихше! Вона недалеко. Я ось недавнечко підгледіла, як вона крадькома вийшла зі своїх покоїв. Я лежала на килимі й буцімто спала. Ні, ні, я була сама,— запевнила дівчина.— До моєї кімнати напхалося чужих, ніде було й лягти. А вона крадеться повз мене, потихеньку відчиняє двері до свого сина д'Анжу й веде його за собою. А другого сина, короля, не взяла. Дорогою вона шкрябалась ще в кілька дверей, і кілька чоловік теж пішли за нею, а я назирці за всіма. Боже, це ж як у хованки зі смертю! — У дівчини аж зуби зацокотіли.— Треба, щоб ви все побачили самі, ваше величносте.

Вона взяла його за руку й повела кудись у цілковиту темряву. «Панночко! А може, це любка якогось ворога і він тут чатує? Ні. Це якраз тут замкнув її д'Арманьяк,

і вона знає тут кожну п'ядь. Що це ти, панночко? Бере за руку, підніма її вгору — помацай... Ага! Щаблі — це я маю вилізти на драбину? Держи її міцно, панночко, вона сунеться. Драбина дуже висока, та ось нарешті вгорі замріло якесь світло. Можна пролізти під низеньке склепіння, тоді лягти ницьма на виступ муру, а в кінці його невеличкий отвір у якесь приміщення. Навіть дитина не протислася б тим отвором. Але я бачу кімнату — щось ніби кімнату. Пані Катрін не звикла до таких, але вона сидить онде. Її крісло з високою спинкою поставлене під стіною навпроти, світло падає на неї згори, і обличчя її від того світла якесь бліде, аж сіре. Чи то, може, від чого іншого у нього такий свинцевий колір? Вона, як завжди, у вдовиному уборі, а решта всі — так, як устали з ліжка. Он Гізи, а це д'Анжу».

— Панночко! Ви знаєте такого пана де Морвера? («Та це не він, що б він мав тут робити!»)

— Тихше, королева говорить.

«Ні, вона надто далеко внизу. Слова заглухають, ніби в ущелині. Здається, вона замислила щось проти свого сина, короля, а то чого б їй нишком забиватись сюди без нього? Він веде переговори з Англією й протестантськими князями. Він називає Коліньї батьком. Вона ненавидить Карла. Д'Анжу — ось її справжній син, досить на нього глянути: такі самі вуха, наче обтяті. І губи в нього товсті, і весь він якийсь чорнуватий, як ті чорні духи, що витають круг нього. Йому не сидиться на місці, він не може дочекатися, що ж має статись. Ось прикладає палець до губів: мовчи, мій любчику! Авжеж, хіба обійдеться без любчика?»

— Панночко, ти не знаєш такого любчика, схожого на вчителя танців? Його звуть не дю Га?

«Вона не відповідає, та й справді треба бути обережними. Тут змовляються відібрати комусь життя. Як не Карлові, то мені. Та хай-но зважаться: в Парижі повно гугенотів! Тут, у підвалі, зібрались наші вороги, замишляють душогубство, а самі бліді, аж сірі — надто кардинал Лотарінгський. Насовуй капелюха на очі, старий цапе, щоб не видно було твоєї лишаюватої пики! Що він витівав учора ввечері! Ось відходить з Гізом у куток, про щось радяться. А Гіз таки справді красень. Високий! Такого повалити — ого як гупне! А все ж таки, друзяко Гізе, після двох кровоточивих Валуа я перший принц крові, і сестру їхню віддали за мене, а не за тебе.

Але він розкричався, не можуть угамувати, і я нарешті щось чую. При дворі треба вбити якогось «іншого». Кого? Карла? Мене? Навряд щоб пана адмірала: він же їде до війська у Фландрію. У Анжу очі кровожерно загорілися: отже, це Карл, ненависний йому брат. Ні, пані Катрін цього не хоче, вона звеліла всім мовчати, Карл і сам довго не проживе. Вона заговорила пошепки, всі нахиляються до неї, а надто отой — як же його звуть, що очі в нього так близько посаджені: я щойно питав себе, чого це він тут. Це ж безглуздя, нічого вони не можуть зробити. Та ось Гіз сам відводить його вбік... ага, згадав, пан де Морвер.

Що це, Анжу сказився? І часто з ним таке буває? Він не хоче довше ждати смерті того, хто зробив йому брата найлютішим ворогом. Про кого ж це він? Невже таки про Коліньї? Та ні, це пусті балачки, бо в нього не стане духу на те, що вони там обговорюють. А матінка його чомусь розгнівалась і хоче йти. Час уже й мені... Гіз виходить перший, він постереже, щоб решта розійшлись непомічені. От комедія буде, коли ми з ним зіткнемося! Тепер хутчіше вниз».

— Панночко, де ти сховалась?

«Утекла, доведеться вибиратись самому».

Він таки вибрався й квапливо подався назад через челядницькі приміщення, де всі вже попрокидались і безтямно витріщалися на нього; і в старе подвір'я він вийшов якраз навпроти тієї частини замку, де щойно відбулась таємна рада,— за славнозвісними малими сходами, що ними впускали до королівських покоїв фаворитів та змовників. А з другого боку в ту саму мить з'явився Гіз. Анрі враз метнувся вперед і став на першу сходинку; там його й помітив герцог Лотарінгський.

— Звідки це ти так раненько, Наварро?

— А хіба рано? Бач, моя вельмишановна теща приймає мене о будь-якій годині.

— Ти був у пані Катрін? Нагорі?

— А то ж де! — Анрі набундючився, вдаючи людину, яка хвалиться великою честю, насправді не сподобившись її. І це розбудило у високому лотарінжцеві на диво приємне почуття власної переваги. Де ж пак, він сам іде з таємної наради від королеви — і раптом здибує цього марнолюбного брехунця, що хвалиться, ніби в ту саму годину королева приймала його. Біле Гізове обличчя засяяло, і він, узявшись рукою в бік, сказав:

— Ну, тоді ти сам від неї чув, але я однаково ще повторю: твоя взяла, Наварро. Французький двір вирішив оголосити війну Іспанії, бо, як писав твій адмірал у одному посланні, «французам потрібна зовнішня війна, справедлива, але не дуже важка й водночас вигідна. Бо інакше вони мордуватимуть і грабуватимуть одні одних». Він таки знає нас, цей твій герой і вчитель!

— Та ні, це написав Морней, він у кожній думці доходить до крайнощів.

— Оце ж і треба нам знати. Ви в усьому такі, Наварро.

— А ви ні?

— Ми тільки боронимось. Ви, протестанти, хочете вчинити серед нас велику різанину, про це свідчать слова вашого Коліньї чи Морнея. Для власного порятунку ми обираємо війну в спілці з вами — проти Філіппа. До побачення у Фландрії — або на тому світі!

Високий білявий молодик тільки вдав, ніби вже хоче йти, і відразу обернувся знов до Анрі.

— Наварро! Давай грати чесно, як я. Не буду відмагатись, я стяг військо до Парижа, коли почув, що над'їздиш ти з усіма своїми дворянами.

— Та ні, це ще не всі.— Анрі, хоч і нижчий, дивився йому в очі, не задираючи голови, бо стояв вище, на сходинці.

— Моє військо сьогодні вирушає до Фландрії. Зроби й ти так, Наварро.

— Гаразд, я гратиму як ти — і з щирої приязні, й за звичкою. Ти пам'ятаєш наші шкільні літа, Анрі Гізе?

— Ти тоді придумав гру. В убивство Цезаря. І ми пошаленіли.

— Ти й Анжу. Ви вже хотіли замордувати мене по-справжньому. Таке не забувається довіку, друже.

— Так, дружба, що зав'язалась у дитинстві,— це єдине, що може вмерти лише разом з нами. Я не соромлюся своїх сліз,— бундючно сказав герцог Лотарінгський — і справді видушив з очей сльозину чи бодай спробував видушити. «Я б зумів краще»,— подумав другий, що стояв на сходинці. Одначе король Наваррський відчував скорше сором, ніж задоволення. Адже перед ним був смертельний ворог — хоч би лиш через те, що не йому дісталася принцеса. Але обидва примушували свій голос тремтіти від розчулення, брешучи один одному. А були ж і справді друзями в дитинстві! Анрі стало так соромно — за що? За те, що таке життя! — аж він трохи знітився й відвів

погляд. І в ту саму мить щось зашелестіло в нього на грудях, і він, не дивлячись, хапнув рукою. Ще рука його не спинилась, як він почув: «Стій!» — а звівши очі, побачив перед собою зовсім інакшу людину, зі звірячою злістю на обличчі: вже ніяких розчулених спогадів, а гола дійсність і в руці кинджал. Анрі голосно засміявся, немов найжахливіші відкриття найдужче його тішили.

— А я б теж зумів пустити сльозу, і краще, ніж ти.

— За таку мужність дарую тобі життя.

— Спробуй-но не подарувати, кепсько доведеться тобі самому.— І Анрі позирнув убік. Гіз рвучко, мов хижий звір, обернувся: позад нього стояв гугенот із голою шпагою в руці.

— Мій володар каже щиру правду,— промовило обвітрене бородате обличчя над витертим шкіряним колетом.— Ясновельможному герцогові Гізу досить було тільки підняти руку, і, перше ніж він завдав би удару моєму королю, гасконський дворянин на ім'я д'Арманьяк мав би честь розрубати ясновельможного герцога Гіза на дві рівні половини.

Цей лункий голос південця перший порушив того дня глуху тишу на подвір'ї, прозваному Луврським колодязем. З-під склепіння брами, що вела до мосту, надбігла сторожа. Довкола розчинялися двері, з них вистромлялись голови. Та перше, ніж хтось устиг добрати, в чому річ, Гіз подався геть. А д'Арманьяк, що давно вже сховав зброю, почав розпитувати всіх, що, власне, тут скоїлося.

— Отам он два крамарі побилися за те, кому скільки податку платити,— так він голосно пояснив, відходячи, своєму панові, а нишком шепнув: — Хутчіше звідси! — Бо дворянин-слуга вмів, коли треба, повеличатись, а коли треба — перехитрувати небезпеку.

Він знав також безлюдніщу дорогу, якою міг непомітно довести свого пана до його покоїв.

— Що ви зробили з вашим прегарним білим весільним убранням, величносте! Воно все в пилюці й павутинні. Такі речі камердинер відразу бачить, а герцог їх не помічає, а то б він щось запідозрив раніше, може, навіть занадто рано, як мене ще не було там.

— То ти за мною наглядаєш?

— Як нянька за дитиною. Не спіткніться!

Коридор круто звертав убік, і поперек нього лежало щось накрите рядюжкою, не дуже велике, коротше від людського тіла. Одначе з-під рядюжки вистромлялись ноги

у зграбненьких черевичках. Отже, все-таки людина. Які маленькі вони здаються, коли... Пан і слуга перезирнулися. Погляд слуги радив: «Обережно!» Та пан усе ж підняв рядюжку з того кінця, де сподівався побачити зовсім чуже обличчя. Але мертві завжди нам чужі, і обличчя їхні для нас завжди несподівані. Анрі відсахнувся й хрипко скрикнув. Але слуга без церемоній затулив йому рота.

— Тихо, величносте! Швидше сюди, поки нас тут не застукали! — Він потяг пана геть, шарпонув якісь двері, а зсередини тихенько причинив їх.— Тепер кричіть! За дверима не почують, я знаю. Мерзенний злочин, як і все, що тут робиться,— сказав протестант переконано. А що пан його не кричав, тільки стояв, мов скам'янілий, то він повів далі сам: — Ми б такого не зробили. Он яка вродлива панна, і люб'язна, й з доброю душею. Я знаю пастора, що потай навчав її євангелія. Вона перейшла б до істинної віри.

— А ти знаєш, як її звали?

— Ні. Може, Катрін, може, Флерета. Бідна дворяночка — як я бідний дворянин.

«Я не знав її імені, а тепер не можу вже й спитати про нього. Мушу виплакати біль і злість у душі, назовні не повинне прорватись ніщо. Вона вмерла за мене і вмерла з любові. А я що пообіцяв сьогодні вранці королеві Наваррській, своїй дружині? Що від'їду до війська, у Фландрію,— і вже забув про те».

— Ми сьогодні ж таки їдемо до Фландрії,— сказав він уголос.

— Оце мудрі слова, величносте. В бою я можу нападати, можу й утікати. А тут — ні. Тут раптом звернете за ріг, і в вас перед ногами лежить шмат рядюги, а ви мусите переступити через неї й мовчати.

Д'Арманьяк казав іще чимало, лаштуючи дерев'яний кадуб, у якому мав скупатись Анрі. Коли той почав роздягатись, на підлогу впав згорнений папірець. То ось що тоді зашелестіло! Це Марго дала йому на дорогу — святого-захисника; подивімося ж, якого.

То виявилося зображення розтятого людського тіла — малюнок з анатомічного атласа. Біля кожного органа збоку написано його латинську назву — рукою вченої принцеси, і її ж таки рукою домальовано маленький кинджал, спрямований вістрям до розтину в тілі, якраз у найзручніше місце, також позначене латинською назвою.

То ось яка думка принцеси Валуа, і вона хотіла його остерегти. «А якби я тоді вже знав цю пересторогу? Чи я б вихопив кинджал раніш від Гіза?»

— Ні,— промовив Анрі вголос.

Слуга здивовано звів на нього очі.

СОН

А їй приснився сон.

У тому сні Марго була самою богинею Венерою і в подобі мармурової статуї стерегла лабіринт із високого живоплоту, тінь від якого холодила їй білу спину. Вона виразно відчувала той холодок, бо мармур був наділений чуттями і в ньому жила свідомість. Позад неї, обабіч альтани — так вона знала,— стояли два воїни, заради її ласки ладні вбити один одного, хоча жоден з них і на палець не підіймав свого оголеного меча. Бо обидва вони теж були статуї, як і вона — ув'язнені в кам'яну оболонку і прикуті до постаментів. Тим часом досить було б їй тільки подумати, і той, кого вона не хотіла, впав би й розбився.

Сліпими кам'яними очима вона бачила краєвид, у якому все: срібна річка, і осяяні береги, і палаци, і статуї,— дивилось тільки на неї, на пані Венеру. Замість людей повсюди, близько й далеко, стояли статуї, і вони говорили, тільки без голосу. «Від тебе залежить, що́ станеться. Вирішуй, поки ще видно. Ще світить на тебе з високості божественне сонце, зігріває твої гладенькі стегна й проникає в тебе, аж твоє серце починає битись. А як згасне день, охолонеш і ти, а з теплом утратиш і снагу. Темрява оживить лихі сили, і вони звершать те страхітливе, якого ти не хотіла. Ти була тільки марнолюбна, не гаряча й не холодна, пані Венеро, бо почуття твої мляві, а свідомість слабка. Наважся! Наважся!» — закричали всі статуї відразу, вже не безгучно, а якимсь ніби пташиним щебетом — авжеж, різкими голосами маленьких пташок «із островів». А тоді враз усе заніміло й настала порожнеча —і в творіннях, і в думках.

Цілий всесвіт ніби раптом застиг на місці, і в тій грізній застиглості пролунав ще нечуваний голос, могутній, але не гучний, бо заглушений безмірною далеччю. Марго вві сні мусила зібрати всю свою силу й думати так напружено, як ніколи не думала наяву, і нарешті вона роз-

пізнала, що діється. Перед нею була лоджія посередині великого палацу, і в тій лоджії стояв бог. Він чекав і поки що не озивався, давав їй час отямитися, щоб вона не вмерла, його вгледівши. Він мав подобу статуї, шати на ньому лежали по-старовинному рівними бганками, і навіть сильний вітер не ворушив їх.

Лоджія була в фасаді Лувру, хоч наяву Марго там такої не бачила. А водночас ця знайома будівля відповідала тому образові палацу, що його ми все життя носимо в темних глибинах душі й згадуємо як спомин з нашої найпершої, найпрекраснішої подорожі: нам уже не судилося побачити його своїми очима, і ми не знайдемо його ніде. А тут він стояв, осяйний, у всій петлінній розкішності, створений руками великих майстрів, і звався — Сінай. Така була його назва. А посередині його стояв бог, кам'яний, важкий, хоч і не вищий за людину середнього зросту; та ось він зводить повіки, і мене проймає блаженний трепет, і я вже ладна вигукнути: «Так, господи!» — хоча ще й не чула, яка його воля. Бо я сама знаю ту волю. «Не убий». І ось його коротка, кучерява, чорна-пречорна борода ворухнулась. У губи йому вливається кров, вони стають темно-червоні, і він кличе мене. «Принцесо Валуа!» — кличе господь. Я здригаюсь, я не можу озватися з ляку, бо дозволила собі вві сні марити, ніби я богиня Венера. А то була тільки маячня. Лиш оце ось дійсність, лиш це свята істина. «Пані Маргарито!» — кличе господь. Так, господи!

Отак вона озвалась. Правда, вже не своїм низьким, лунким голосом: той голос перейшов до бога, він промовляв ним, лиш багато гучніше. А сама вона тільки жебоніла перед богом. Проте бог почув її і прийняв її відповідь. Щоб вона як слід його зрозуміла, він заговорив по-грецькому. По-грецькому він сказав:

— Не убий!

РЯТУНОК

Вона відразу прокинулась, відразу й одяглась і подалася до матері. Королева Наваррська взяла з собою свою охорону, щоб добитися зустрічі, коли треба буде, силоміць. Одначе її ніхто не затримав, і вона, звичайно, зрозуміла, чому. Її брат Карл Дев'ятий саме був у пані Катрін, та ще й розгніваний до нестями. Він лаявся й кляв,

кричав, що тільки він один король і має владу наказувати, а не якісь там змовники, що збираються в закапелках підземель.

Його крик докучав пані Катрін, якій треба було подумати. Крім того, вона боялась за свою безпеку: дочка, як ніхто інший, могла це бачити з її застиглого, мов маска, обличчя. Мати радо привітала донечку й показала рукою на її звичайний стільчик. Хоч яка була Марго в усьому іншому, вона завжди лишалась маминою донею і дуже любила посидіти в неї біля спідниці, зарившись пальці в коси й читаючи великі томи в шкіряних оправах: їх у неї лежало на колінах по кілька зразу. За звичкою вона й тепер узяла книжки зі столу й гортала їх, та очі її не дивились на сторінки, а перебігали з матері на брата.

А Карла Дев'ятого глибоко спантеличило те, що весь його незв'язний крик анітрохи не впливав на стару, яка лиш мовчки дивилась на нього. І він вирішив говорити грізніше й недвозначніше. Він витяг шию, рудуваті його вуса звисли вниз, а руки теліпались, проте були стиснені в кулаки. А кутиками очей він назирав, якої небезпеки йому ще сподіватись від матері.

— Ти добре спала, мамо?

— Твоє свято було надто гамірне, сину.

— І все ж ти встала дуже рано, а з тобою ще дехто, зокрема мій брат Анжу. Мене вже сповіщено. Ви замишляєте щось проти мене, й ваші заміри небезпечні для держави, інакше навіщо б вам ховатися в такому місці, схожому на пекло, як дивитися згори.

— Це тільки так здається, сину, коли стоїш на драбині.

— Ти не відмагаєшся, мамо, і добре робиш, бо та людина, що вас там застукала, може підтвердити все тобі в очі.

— Навряд.

А син почув: «Ти дурень». Дочка зрозуміла: «Її вже нема на світі». Марго на хвильку схилилась над фоліантом, а Карла знов охопила нестяма. Він загорлав, що накаже заарештувати свого брата д'Анжу. Рідна мати, мовляв, зазіхає на його життя й хоче посадити на трон іншого.

— Але я покличу на поміч своїх протестантів. Я правитиму вдвох з адміралом Коліньї! — мов хлопчисько, кричав він, сам жахаючись такої сміливості. І вплив тих слів цілком відповідав його найгіршим побоюванням: мати заплакала. Пані Катрін зробила те не зразу, а в кілька

заходів, нарощуючи ефект. Спочатку вона змахнула довкола себе куцими ручками. Тоді її велике, важке обличчя перетворилось на невинне личко маленької скривдженої дівчинки. Потім вона затулила його товстими пальчиками, крізь які нишком дивилась, і жалібно заскімлила. Вона скімлила чимраз тонше й пронизливіше, але між пальчиками не скотилось жодної сльозинки. Пані Катрін уміла дуже добре вдавати все, але сліз удати не могла. Карл помітив те, що їй удалося. Решту побачила Марго.

Не перестаючи хлипати, стара пробелькотіла:

— Ваша величносте, дозвольте мені поїхати на мою батьківщину! Бо тут я вже давно тремчу за своє життя. Ваша довіра віддана моїм запеклим ворогам.

Цього він мусив злякатись — так вона сподівалась — і справді злякався. Він розгублено промимрив, що тільки хотів знати, які були їхні постанови сьогодні вранці.

— Ці постанови — на добро вашому королівству,— відказала вона — відказала зовсім не плаксиво й уже зі своєю звичайною маскою незворушності на обличчі. Важко було повірити, що тільки-но відбулася сцена з плачем. Голос її забринів суворо: — І вирішувати довелося без вас. Бо ці постанови вимагають дій незвичайних, гідних великого владаря, а такі дії тобі не до снаги, сину мій.

Ці суворі слова прозвучали разючою несподіванкою після сцени приниження. Пані Катрін уже сиділа, як наділена вищою владою,— мовби вона ніколи й не просила, щоб їй дозволили поїхати до Флоренції — звідки її колись вигнано.

Карл дивився на свої ноги, а в голові у нього снувалося, плуталося, стикалося надто багато думок відразу: всі материні натяки з іще куди спокійніших днів; тоді він не перечив її кривавим намірам, бо сприймав їх тільки як страшний сон. Навіть сама його мати спершу віддалася тим задумам просто як небезпечним вправам розуму, що перестрибує через безодню. Проте Карл добре пам'ятав імена Аморі і Ліньєроля — двох людей, принесених у жертву його страхові, викликаному куди меншою небезпекою. Відтоді він, щоб довести свою самостійність, зблизився з гугенотом Коліньї, називав його батьком і в усьому слухався його порад. Так він опинився на порозі війни з Іспанією. Австрійський дім дедалі щільніш обвивав свої щупальця круг нього і його самотньої країни;

він володів півднем і серединою Старого світу, він мав Новий світ із його золотом, панував над церквою, а через неї — над усіма народами, тобто й над французьким, і впхався навіть до власного Карлового палацу та до його ліжка в подобі ерцгерцогині, такої заціпенілої від золота й могутності, що вона не могла й упасти!

«Що ж діяти? — розпачливо питав себе Карл Дев'ятий, дивлячись на свої ноги.— Їм кортить убивати, всі думають тільки про вбивання, але Гізи, та й моя мати хочуть убивати французів, винищувати моїх підданих. А пан адмірал хоче вбивати іспанців, і це мені більше до вподоби. Звісно, коли він повернеться переможцем, мені доведеться боятись і його, бо він зробиться тоді найсильнішим. А поки що Гізи сильніші за мене й за нього. Мати вважає, що треба спершу напустити Гізів на протестантів. А я маю тим часом тихенько сидіти в Луврі й вичікувати. А тоді моє свіже військо вдарить на тих, котрі перемогли, і вирядить їхніх проводирів що тепленькими на той світ».

Він звів очі, ніби питаючи: що ж йому про все це думати? Мати підбадьорливо кивнула йому головою. Вона часто повчала його, і він її розумів — але тільки до певної межі, далі вже ні. Далі вона робилась загадковою, а він — безсилим. Може, він і розгадав би її, вгадав перший, вирішальний хід у її планах, якби йому не перешкоджало щось, якась скутість думки. «Найстрахітніше вони постановили тільки сьогодні в підвалі,— так збагнув Карл.— Мене там не було, і я ні про що не довідаюсь. Тому в мене аж нутро холоне: хто ж мені допоможе?»

Тільки-но він це подумав, як його сестра ступила вперед і на повний голос заявила:

— Вбивство я забороняю.

Пані Катрін аж рота роззявила з подиву. Що це сталося з дочкою?

— Ти? Забороняєш? — перепитала вона. І Карл зчудовано зронив слово:

— Ти?

— Я! — підтвердила Марго непохитно.— І ще хтось моїми устами.— Вона мала на увазі бога — мармурову статую з червоними губами.

«Наварра погрожує! — подумала пані Катрін.— Треба швидше діяти!»

— Хто це може щось заборонити королю Франції? — холодно й осудливо промовила вона.

Принцеса не відповіла, тільки напринділась.

Карл спитав:

— І я хотів би знати: чия тут влада?

Запитання було хибне, йому ж на шкоду, але в ньому взяла гору цікавість. Адже і його мати не була певна, чи добре розчула дочку. «От тобі й чемна дівчинка! То сидить над книжками, то лежить із хлопцями! Ну звичайно, вже й через Гіза ми мали з нею клопіт. Може, їй знов треба всипати?»

— Я не розумію, чого ти хочеш. Може, ти поясниш? — спитала пані Катрін ще поблажливо.

— Ти мене чудово розумієш. Ніяких убивств!

— А хто тут щось каже про вбивства? У нас є дві партії, і, на жаль, нам доводиться з дня на день чекати, що вони нападуть одна на одну: католики твого Гіза й гугеноти твого Наварри. Мені тебе шкода, донечко, бо ти, певне, вже переконалася, що в кожного з них є свої переваги. То порадь же, як запобігти лиху!

І на цю страхітливу добродушність Марго знов відповіла наказом, почутим уві сні: «Ніяких убивств!» Очі в неї були широко розплющені, і крізь свинцево-бліде обличчя матері вона вдивлялась у обличчя бога, губи якого наливались темно-червоною кров'ю.

— Не треба нам убивати, тоді й партії не нападуть одна на одну. Знак можемо подати тільки ми.

— Ми,— повторила за нею пані Катрін, але вже роздратовано, бо всередині аж кипіла. Отже, ця вчена, що зуживала стільки постільної білизни, придивлялась до всього куди пильніше, ніж можна було гадати, коли вона так невинно чіплялась за материну спідницю! А Марго, як на злість, і сама це підтвердила:

— Я ж не дурна, мамо. Я не раз чула такі слова, що їхній справжній зміст з'ясується тільки згодом. Моєму братові, королю, ви кажете такі речі, що він і сам їх іще не розуміє. Але я вчена, я знаю пташину мову,— додала вона, мовби їй щось підказало. Але то була просто згадка про незліченні статуї з її сну, що виразно промовляли до неї, хоч тільки кричали голосами найменших пташок «із островів».

— А ти що скажеш, сину? Може, ще раз спробуємо трохи повчити твою сестрицю? Тоді наука пішла їй на користь. Пригадуєте, ваша величносте, той ранок, коли наша гладуха Марго заспалася з Гізом? — І в глибині тьмяних очиць за маскою щось ледь блиснуло.

Та Карлові зовсім не хотілось лупцювати гладуху Марго. У голові в нього вже позв'язувалось одне з другим: скутість думки минулась. Він вигукнув:

— Вона слушно забороняє вбивство! Я теж забороняю!

— Ідіть! — Пані Катрін холодно й твердо показала обом на двері. Перед ними сьогодні навіть не стояли вартові, а тому вона мусила боятись найгіршого, і її самовладання було справді гідне поваги. Цей нащадок рицарів-варварів міг попросту кинути її в темницю, а тоді другий її син, куди рідніший — герцог Анжуйський — уже б не заступився за неї, бо що сталось, те сталось. А в цій занадто допитливій дочці вона вперше розпізнала небезпеку для себе. Проте нічим не виявила тривоги. Тільки сказала: «Йдіть!» Та вони, на жаль, не пішли.

— Адмірал Коліньї щоб лишився живий!

— Король Наваррський щоб лишився живий!

Вигукнуті одночасно імена ніби зіткнулися: одне відштовхувало одне. І стара здвигнула плечима:

— От бачте, у вас і між собою нема згоди.

— Я хочу того самого, що й Марго.

— Мій брат, король, підтримає мене.

Отже, перед нею були спільники. А коли пані Катрін не почувала себе сильнішою, вона вдавалась до хитрощів.

— Давайте домовимося, дітки. Ви назвали двох. Ні одному, ні другому я не бажаю нічого лихого. Я й пальцем не ворухну, щоб котрийсь із них загинув. Та коли все ж таки один загине, тоді, мої дітки, не вимагайте від мене, щоб я захистила другого. Це буде над мої сили,— додала вона досить жалібно, бо її дочка враз наче виросла. Королева Наваррська зробилась ніби аж вищою, таку впевненість дали їй знання і воля.

— Я розумію пташину мову,— кинула вона звисока мізерній старій.— Двоїстий язик вашої величності каже, що ви спершу хочете вбити пана адмірала, а потім і короля Наваррського, мого чоловіка.

— Що це ти кажеш!

— О, вона вже розгадала! — зраділо гукнув Карл, якому теж розвиднилось у голові.— Наша гладуха Марго розумна, вона знає все. Але пан адмірал має лишитися живий. Я так наказую. Він мені батько рідний.

— Що це ти кажеш! — повторила стара і, облишивши тугодумного сина, вчепилась за незрівнянно кмітливішу дочку: — Поміркуй сама, чи хтось іще владен приборкати оту ненависть двох партій, оту людську жадобу вбивати?

— Тільки не короля Наваррського, мого чоловіка!

— Я не можу цього, так само як і ти. Їм треба крові. І ніхто не знає наперед, із чого воно почнеться.

— Ти знаєш.

— Ти знаєш! — загорлав Карл.

Стара знітилась, тоді напустила на себе смуток, благородний смуток. Вона вже не скиглила розгублено, ні, вона поводилась, як людина, що гідно несе тяжку повинність.

— Отут, у моїй голові,— почала вона, тикнувши пальцем собі в скроню,— гордо й велично стоїть дім Валуа. Тут, а не в ваших головах. Ви молоді, вами керують забаганки. А я сама своїм розумом держу великий тягар, щоб не впав наш дім, а з ним і ви всі.

То була у неї мить найбільшої щирості, і та щирість зробила своє. Стара цього разу й сама не знала, чому двоє спільників тепер мовчать. Це її трохи спантеличило, перебило їй розрахунки, і вона зразу ж таки припустилась помилки.

— Ти закохана, але ти моя дочка. Ми ж добре знаємо, що кінець кінцем лишається після всіх наших бур: ми самі. Маленький Наварра, як і кожен із твоїх любчиків, з усієї сили намагається тобі догодити. Та одного ранку ти прокинешся й не побачиш його біля себе. Спершу ти запитаєш: «Де ж це він?» І вдруге запитаєш. Але втретє вже не питатимеш та й не дуже цікавитимешся, як він пропав.

Говорила вона марно. Марго відповіла їй голосом бога:

— Не убий.

— Оце ще новина,— промурмотіла пані Катрін, знизу вгору зиркнувши на дочку.

— А то я перейду в протестантство.

— А то я перейду в протестантство! — заревів Карл, і матері довелося з тривогою відзначити, що її діти справді тягнуть руку одне за одним.

— Я вимагаю життя для короля Наваррського.

— А я вимагаю життя для адмірала Коліньї.

— Ну й держись за свого старого забіяку! Він занапащає твоє королівство, а ти його називаєш батьком.— Пані Катрін вирішила обвести круг пальця сина, порозумівшися з дочкою: — Гаразд. Ти поїдеш зі своїм Наваррою до Англії. Єлизавета допомагає нам дуже скупо, але нам потрібна вона і її гроші, бо твій брат Карл зі своїм

батьком Коліньї накличуть на нашу голову війну з австрійським домом. Ідьте, коли схочете.

Вона тільки махнула рукою, відпускаючи обох: чи то прикидалася, що їй уже несила говорити, чи то справді так знемоглася.

І дочка зразу вернулась до послуху, в якому жила все життя: схилила голову, стала на одне коліно й слухняно вийшла. Карл Дев'ятий вийшов слідом за нею. Він так сторопів, побачивши, як перемогла його сестра, що зовсім забув про свою власну вимогу — якраз у ту мить, коли вирішувалося все.

ПРИЗВИСТКИ

Марго зразу подалась до Анрі. Вона відкинула геть самолюбство й сама зробила перший крок, хоча вранці він залишив її розгніваний. Вона могла пробачити йому, бо вважала, що жінка взагалі повинна бути розумнішою, а крім того, чесно признавалася собі, що він справді має на що нарікати: як на її давніші романи, хоч уже й забуті, так і ще на дещо. І те дещо було навіть прикріше — особливо для неї, бо ж він не мав такої певності, що її мати отруїла його матір. Але тепер вона загладила той злочин, урятувавши життя йому, і цим усунула страхітливу перепону, що раз у раз поставала між ними. Марго боролась за Анрі, надихана сном, посланим їй з неба,— боролась і перемогла, й тепер, окрилена, поспішала одержати нагороду.

Анрі вже скупався, перевдягся, і сам він, і його покій були напахчені. Коли Марго ввійшла, він зустрів її поглядом, у якому горіла та сама жага, що й у її очах. В обох завирувала кров, обох пойняла солодка млість, і вони ледь не кинулись у обійми одне одному. Та, на жаль, у покої був ще й третій: низенький, зате веселий поет, його друг Агріппа.

— Добрий мій Агріппо,— рішуче промовила королева Наваррська.— Зоставте мене на самоті з королем, моїм мужем, я маю відкрити йому одну важливу державну таємницю.

Д'Обіньє з готовністю всміхнувся, та перше ніж вийти, замість двох разів уклонився тричі: перший раз королю, другий — королеві, а третій — у бік ліжка. Молодята щиро засміялись, а Анрі ще й сказав:

— Кохана королево! Мені ще дужче кортить знати вашу державну таємницю, ніж ви гадаєте.— І теж глянув на ліжко.— Одначе дозвольте Агріппі спочатку докінчити своє повідомлення. Він знає про якісь дивні призвістки.

— Не призвістки, величносте, я цього не кажу. Випадки, а може, просто прикметні дрібнички повсякденного життя.

— Невже в Парижі таке діється повсякдень, Агріппо? Скажіть самі, люба моя королево, чи тут справді так заведено, щоб народ збирався цілими юрмами й слухав, як ваші священики паплюжать наших одновірців? Стоїть такий попище де-небудь на тумбі чи на сходах і закликає вішати й душити. А тоді раптом, побачивши одинокого гугенота, юрба кидається за ним, і як сердега не втеча, його затопчуть. Оце такі дрібнички повсякденного життя.

Королева зблідла, як смерть. «Це страшніше, ніж я чекала. Марго, не барись, поки ще не зачинилася брама. Швидше, Марго! Втікай разом з ним!» І їй зразу стало байдуже, що вони з Анрі не самі.

— Анрі, коханий мій владарю, слухайте, що я вам скажу! Ми з вами сьогодні ввечері, тільки-но спустіють вулиці, від'їдемо до Англії.

Він хотів заперечити, та вона спинила його рухом своєї прекрасної руки.

— Анрі, коханий мій владарю! Зрозумійте добре, як одне залежить від другого: спокій у Парижі від перемоги у Фландрії, а та перемога — від англійського золота. Перемога пана адмірала буде протестантською перемогою, але під його рукою б'ється і ваше, й наше військо. І це буде кінець ворожнечі між вами й нами. Тоді вже ніхто не смітиме проповідувати з тумб. А тому ми вдвох повинні відпливти до Англії першим кораблем.

— Я тобі дуже вдячний. Але...

— Ми... ти не втікатимеш. Дай мені докінчити, Анрі, мій коханий владарю! Це не буде втеча, ми виконаємо якнайважливіше доручення. Коліньї сам цього вимагає на користь справи.

Скрута підказала їй ту брехню. Третій присутній з подиву хотів уже тихесенько свиснути, але вона спинила його владним поглядом. І він послухався й змовчав. Та король спитав його:

— А ти як гадаєш, Агріппо?

На це він відповів:

— Я гадаю, що любов прекрасної принцеси — найвище добро.

«Ні, честь вища,— зразу почув Анрі голос своєї добрє вишколеної душі.— І віра теж вища».

І він швидко вирішив:

— Я скорюсь адміралові, тільки хай він власними устами повторить мені своє доручення.

— Нехай буде так,— підтвердила прекрасна принцеса, але в думці вирішила будь-що-будь перешкодити розмові зі старим єретиком; вона вже якось зуміє забавити свого коханого владаря, поки вони обоє опиняться в кареті, а все інше лишиться позаду. Агріппа д'Обіньє нарешті скорився її знакові й вийшов. І зразу вони, аж задихаючись від нетерплячки, розгорнули обійми одне одному.

Того дня вони спізнилися до бенкетного столу, хоча мали з'явитись там рівно о третій годині, навіть раніше за гостей, бо це ж вони мали їх приймати. Адже той бенкет давав король Наваррський у палаці герцога Анжуйського. Натомість вони приїхали, коли товариство вже зібралося й було збуджене, одначе, побачивши їх, воно відразу притихло. Три чи чотири години без перерви їли й пили — м'ясо всіляких тварин, вино з усіх лоз, але настрій був, як на початку: поки йшлося про всякі дурниці, говорили гучно, і тільки розумні або невпевнені зразу змовкали, зачувши якийсь натяк або зустрівши гострий погляд. Крім того, присутні перелічували одні одних: адже це можна робити потай. Перший дворянин де Міосен лежав удома в ліжку — казали, буцім у нього заболів живіт. І ще кількох дворян-протестантів не змогли розшукати: вони нібито квапливо виїхали з Парижа.

— Це все призвістки,— сказав на одному кінці столу дю Барта до дю Плессі-Морнея.— Але найзнаменніше — велика терплячість і миролюбність тих, хто ще лишився. Це третій вечір весільного свята, і в мене таке враження, наче ці нещасні настільки знесиліли, що вже не можуть посхоплюватися з місць, збитися в два гурти й голосно погрожувати одні одним. Часом у душах засинає навіть ненависть — або ж причаюється в самій глибині, готова до стрибка.

Морней відповів:

— Усі ми ще якусь хвильку вагаємось перетворювати це королівство в куну кривавого падла, що його шматуватимуть усі звірі світу: готи візьмуть те, чим погребують гунни, а вандали пожеруть недоїдки після готів.

Отак говорив доброчесний Морней, і його думка, як дуже часто, доходила до крайнощів. А довкола гості все перелі-

чували одні одних. Бракувало й декого з католиків, поміж них капітана де Нансея. Казали, ніби він нащось потрібен у Луврі; на що саме, ніхто не знав, чи радше не казав. Не видко було й такого собі пана де Морвера. Декотрі пригадували його навдивовижу гострий ніс і очі майже без проміжка між ними.

— Собака! — вигукнув герцог Лотарінгський з благородним гнівом у голосі.— Сховався під моїм ліжком! Мовляв, хотів просити у мене якоїсь ласки, та кинджал, що при ньому знайшли, не про те свідчив!

Обурений Гіз сповістив про це так голосно, що й Карл Дев'ятий та король Наваррський, які сиділи один навпроти одного недалеко від нього, могли почути його слова. Та Карл сам страшенно галасував: настрій йому підпесло те, що він узяв гору над пані Катрін; чи принаймні тепер йому вже здавалося, що це він сам здобув перевагу над нею.

— Наварро! Тут не до речі про це говорити, але ти зі своєю любонькою мали б поставити мені отаконну свічку, що я за вас заступився. Без мене твоє життя небагато було б варте. Я твій друг, Наварро.

Сестра звеліла налити йому вина, щоб він замовк. А то він іще розкаже всім, що вона з молодим сьогодні від'їздить до Англії. Та келих вина нагадав Карлові про його велику любов і пошану до Коліньї, батька рідного, найвірнішого з його підданих, найкращого з його слуг. Як послухати короля Франції, то мир між партіями було вже підписано, а минуле забуто.

Дю Барта у своєму кінці столу сказав:

— Пан адмірал гадає так само, хоч його й остерігали. Але тільки вони двоє з Карлом Дев'ятим вірять у це. Ось що мене турбує. Той, хто враз без видимої підстави починає вважати людей більш не сліпими й не злими, наражає себе на велику небезпеку, ба навіть можна сказати, що він уже пропащий.

Дю Плессі-Морней відповів йому:

— Друже мій, а якби в цю мить сюди ввійшов Ісус, до котрої з двох сторін він підсів би? Він би й сам не знав, як йому повестись, бо як одні, так і другі однаково жадають поганого, і в серцях не лишилось ані іскринки любові — ні в них, ні в нас. Я визнаю щиро, що боюся навіть самого себе, бо й мене тягне до різанини.

— Ми тебе знаємо, Філіппе. Ти любиш крайнощі тільки в думці.

— Ці крайнощі, перше ніж з'явитись у моїй думці, існували в світі. Ти вважаєш, дю Барта, що тут іще довго можна лишатися при розумі? Щодо мене, то я віддам себе на волю морських вітрів і якщо потону, то без великого жалю, бо тут, у Луврі, готується щось куди гірше.

— Ти кудись відпливаєш?

— До Англії, витягати гроші з Єлизавети.

Його сократівське обличчя під високим чолом ще дужче зморщилося від зневаги — чи то до грошей, чи то до власного щастя. Він не звик дурити сам себе й розумів, що мимо його волі те щастя обрало його, щоб закинути далі звідси.

— Пані Катрін покликала мене до себе. Я маю їхати замість нашого короля, що повинен лишитись тут. Йому потрібен зараз не хисткий корабель, а надійна спочивальня. Але насправді тільки він може втихомирити бурю в серцях і спинити вибух. А моє серце, друже, здатна остудити лиш морська глибина, і мені зостається одне — сподіватися, що я в ній і потону! — вигукнув він саможертовно; тим часом йому судилося прожити ще п'ятдесят один рік, а багатьом із тих, що оточували його в цю хвилину,— менше п'яти днів.

Його слова, яких він зовсім і не вважав таємницею, підслухало й зрозуміло багато людей, зокрема молода Шарлотта де Сов. Подруга Марго скористалася з першої ж нагоди, коли король Наваррський покинув своє місце біля королеви, й сповістила її про все. Очі фрейліни в ту мить сяяли. Вона була саме в тій порі, коли деякі люди відповідають на усмішку життя з особливою принадністю. Та́ новина, яку вона сповіщала, надала її личкові, що мало колись зробитися гострим, одухотвореної чарівності. Вона називала подругу то «вельможна пані», то «ваша величність», то «Марго» і не могла надивуватися з того, що король Наваррський повівся так відважно й так спритно, зостаючись у Парижі й для цього збрехавши своїй королеві. Бо саме так змалювала все подруга тоном якнайревнішої похвали. Адже честь чоловіка вимагає, щоб він приніс у жертву обов'язкові все — навіть любов! А собі Шарлотта думала: «Тепер ви цілий день не вилазите з ліжка, та колись настане й моя черга. Цікаво, як воно буде! Коли моя добра Марго знатиме, що він уже тепер бреше їй, тим скоріш почне вона зраджувати його — а він її. Зі мною».

А Марго, слухаючи її, думала: «Вона заздрить. Моє щастя перевершило все, тільки не годиться, що це так вид-

но по мені. Я вчинила б розумніше, якби сховала це щастя від людей, поїхавши в подорож, хай навіть далеку й небезпечну. Може, тоді б я привезла його назад цілим, а тут... Я не знаю, що надумала моя мати, а сама вона знає це. Тому вона має проти мене зайвий козир. Коли це правда, що плеще Сов, то пані Катрін утовкмачила в голову моєму коханому гугенотові, що його Морней успішніше, ніж сам король, виканючить у Англії грошей. Ні! Не так! Аж тепер я бачу, що цю відмовку придумав сам Анрі. Але я помітила це лиш тому, що подруга непомітно наштовхнула мене. Він посилає іншого, щоб ми могли зостатись тут. Бо він занадто хоробрий, щоб утікати в безпечне місце, й так сильно кохає мене, що ми не можемо надовго покидати свою спочивальню!»

Так думала Марго, розхвильована душею і тілом. У неї майнуло в голові, що слід було б ще раз піти до старої королеви, одначе вона не підводилась, сиділа й відчувала, що слушний час минає, і, власне, вже махнула рукою на все, що не стосувалося ночі й утіх.

«Серце моє любе, кохання моє прекрасне!» — думав Анрі словами, що їх вимовляв уголос тільки перед нею, на самоті, в рідкі хвилини. А сам тим часом осторонь розмовляв із кузеном Кондо про сестру; для того він і покинув свою королеву — на хвилиночку, як він гадав, але хвилиночка вийшла довгенька. Кузен сказав йому, що сам порадив юній Катрін залишити Лувр.

— У Парижі неспокійно. Народ по-своєму дожидає подій, що під час них сподівається добряче поколобродити. Як на мене, то я б його приструнчив не тоді, коли він уже зірветься з припон, а поки він ще тільки вагається, розпалюючи в собі жадобу.

— На щастя, тебе не питають. Ми хочемо напасти на іспанську всесвітню державу, і не слід, щоб Париж був спокійний. Народні заворушення можна повернути на яке завгодно діло — навіть на добре й корисне. На те ж ми й владарі. Моїй сестрі все ж таки годилось би бути у мене на весіллі.

Брат наполягав на тому, бо аж надто добре розумів, чому, власне, вона не прийшла. Він не хотів діяти так, як, на її думку, заповідала перед смертю мати: не виїхав з Парижа й не повів протестантів проти двору. Натомість він зрікся своєї сили й своєї долі, щоб кохатися з принцесою Валуа, і цього сестра йому не пробачила. Він розчарував її як король і як брат. У юній Катрін почувала себе

ображеною й зневаженою небіжчиця Жанна. Та й сама від себе мала сестричка ревнувала великого брата, що цілував іншу. Він знав Катрін, як самого себе, і від нього ніщо не могло втаїтись; заперечував він усе те лиш перед Конде, але не перед собою. Отож він сказав:

— Вона помиляється, кузене, і коли я вже від'їду, тоді поясни їй усе! Я таки залишу Париж, як хоче вона і як заповідала наша мати. Правда, вернусь я не з військом, а з англійським золотом.

— Ти? Нав'ючений, як віслюк? — недовірливо спитав кузен, і Анрі був радий тому, що він питає хоч недовірливо, а не зневажливо. І саме в ту мить до них підійшов Філіпп Морней.

— Замість вас роль віслюка зіграю я, ваша величносте,— сказав він, витяг шию й заревів по-ослячому.— Золотий віслюк — зачарована істота, але занадто коштовний вантаж уводить небеса в спокусу: днище в корабля розійдеться, і віслюк потопе в морі. Деякі прикмети кажуть мені, чим усе скінчиться. Ваше життя, величносте, куди дорожче: за нього платять багато. Ви, певне, знаєте хто,— шепнув він і кивнув у бік стіни, за якою було те місце, звідки спрямовувалося все, в тому числі й ця справа.

— Тоді я лишаюся,— зразу вирішив Анрі.— Це навіть краще — лишитися тут. Так мені легше бути самому собі хазяїном. Ми з паном адміралом сильніші, коли ми разом.

— Принаймні в тебе є Марго,— докінчив Конде й відвернувся. Саме це було на думці в Анрі; він злякався й замовк.

Філіпп Морней уклонився церемонніше, ніж звичайно кланявся своєму королю.

— Ваша величносте, тепер я прошу вас відпустити мене. А що той, хто від'їжджає, подібний до того, хто вмирає, то вислухайте ласкаво мій заповіт! Вас затримують тут, щоб інші не запідозрили чогось завчасно й не пробилися з міста всі разом, досить сильним загоном. Тільки в такий спосіб вони ще можуть вирватися звідси цілими, і в них є природне почуття, яке остерігає їх,— мов ото в худоби, що боїться різницького подвір'я. Прислухайтесь до розмов довкола, і ви не почуєте жодного, хто б не волів бути чимдалі звідси, а зволікають вони лиш через вас, бо ви бездіяльно чекаєте, що станеться, величносте.

— Філіппе, ти від імені пана адмірала склав блискуче послання до короля Франції про те, що його піддані за

своєю натурою нічого так не потребують, як грабувати й убивати — якщо не чужинців, то одні одних. І тепер знов так само згущуєш барви. Коліньї запевнили в приязні короля. У нього ще менше недовіри, ніж у мене, а то чого б він лишався тут?

— Він лишається, бо його чекає домовина. А тебе чекає ліжко.

Їх розділив гурт підхмелених гостей. А коли Анрі почав знову шукати друга, то вже не знайшов.

...І ЧУДЕСА

А галас і штовханина все зростали, бо гості почали виходити з палацу герцога Анжуйського. Товариство перебиралося до Лувру, щоб там продовжити перерваний уранці бенкет. Сьогодні гучних суперечок уже не було; натомість усіх опанувала наче якась сліпота: тиснучись і штовхаючись, люди не бачили, кого відпихають з дороги або втягують у своє клубище. Належну пошану виявляли ще хіба лиш до короля Франції та його найближчого оточення. Анрі тим часом відтерли надто далеко, він уже не бачив Марго — кругом жива стіна й ніде ні просвітку, ніби вві сні. І він мимоволі почав гукати:

— Марго! Марго!

Хтось відповів:

— Вона вже поїхала в кареті зі своїми фрейлінами. Сюди, ваша величносте, до мене!

Анрі не бачив того, хто кричав. Він упізнав Агріппин голос, але більше його не чув.

— Пропустіть мене! — звелів він.— Я хочу до королеви.

У відповідь чийсь манірний голос позад нього, майже над самим вухом, почав говорити вельми зухвалі жарти. Мовляв, до котрої королеви він хоче? Єлизавета Австрійська навряд чи кликала його, а до пані Катрін у руки він іще встигне, поспішати нема чого. Анрі озирнувся, але той молодий бевзь замішався в юрбі й удавав, ніби він знати нічого не знає. А був то дю Га, любчик герцога Анжуйського, і те, що він плів, він, звичайно, почув від свого пана, а дізнатися, що в Анжу на думці, не завадило б. Тому Анрі засміявся й кивнув юнакові, щоб той підійшов. Аж раптом сталося диво дивне: дю Га заверещав і підлетів над головами, описавши в повітрі дугу. То Леві

де Леран — дворянин-протестант, схожий на вродливого пажа — зненацька з усієї сили садонув його коліном спідизнизу в такий принадний для декого зад. Ті, кому фаворит падав на голови, сахнулись і повалили інших. Зчинилась небезпечна буча, що могла захопити всіх. Один із придворних короля Франції, д'Ельбеф на ім'я, не довго думавши вхопив короля Наваррського під руку й відхилив завісу на стіні; обидва раптом опинились на свіжому повітрі, в темряві, наодинці.

Все це сталося дуже швидко, без слів, зовсім несподівано й могло означати різне,— і чого Анрі не зробив, коли стояв сам на сам проти Гіза, те він зробив тепер: вихопив кинджал. Та д'Ельбеф сказав із юнацьким запалом:

— Коли ви не хочете вважати мене другом, ваше величносте, ось мої груди.— І оголив їх.

Анрі нахилився до нього, але в темряві не міг його розгледіти. А втім, і щойно на світлі він не розпізнав, чи це друг. Тому він і далі поводився з великою осторогою.

— Ідіть попереду! Я хочу до Лувру. І не звертайте з дороги!

Коли вони дістались до Лувру, брама на мосту хоч була й відчинена, але не досить широко, і її не можна було ні розчинити до кінця, ні зачинити, бо одні пхалися нею назовні, а другі затискали їх між воротницями. Ту боротьбу супроводив дикий рев. На перекривлених обличчях мигтіло світло поодиноких смолоскипів. Анрі бачив клинцюваті борідки й витерті шкіряні колети: його люди рвалися за браму. Це були ті, що не бенкетували за королівським столом, найбідніші дворяни та прості люди, і вони не піддалися спокусам цього двору; може, вони потрусили кишені декому з жителів цього міста, а може, й убили декого з них, однак не хотіли, щоб тепер їх самих повбивали. Для них усе було просте. Вони лаялися й бились, бо варта Лувру не випускала їх.

Їхній король гукнув до них. Вони почули, і колотнеча враз затихла. Хтось голосно сказав:

— Убивають, ваша величносте! Їдьмо з нами!

Анрі озирнувся: його супутник д'Ельбеф був ще біля нього.

— Зробіть так, як хочуть ваші люди,— відповів він на запитливий погляд.

За брамою хтось наказав:

— Там отой король Наваррський, давайте його сюди!

— Пропустіть! — звернувся Анрі до своїх. Але вони міцно держали його:

— Ми не поїдемо без тебе, noust Henric! У нас коні в стайнях, і з тобою ми проб'ємось, а потім вернемось у тисячу разів сильніші.

Вони обступили Анрі й, забувши про шанобу, настирливо хапали за руки й за одежу — і таки були б потягли його геть у своєму потоці, керовані стихійним інстинктом: за нього вони чіплялись, як удома чіплялись за котрий-небудь пагорб із виноградниками, що прикривав їх і що його вони, поки живі, не віддали б і найдужчому ворогові.

Якби тільки Анрі сам захотів! Але він патомість зажадав: «Дайте мені поговорити з капітаном!» — бо побачив, хто командує вартою на мосту. Капітан де Нансей тим часом звелів широко розчинити браму: нехай собі гугеноти втікають хоч і всі, його цікавив тільки їхній король. Клинцюваті борідки й колети пропихались і бігли повз уже нечисленну купку, що обступила Анрі. Стіна з тіл довкола нього розпадалась і тоншала. Хтось із тих, що були ще біля нього, прошепотів:

— Остання хвилина!

Несміливий голос друга, що наспів якраз у останню хвилину, одначе вже запізно для того, щоб мати ще право на рішучі дії. І все ж він ухопив Анрі, потяг його геть від брами, примусив боротися за кожний крок до неї. Вони борюкалися, забувши про все, аж поки їх розчепили; понабивали один одному синців, порвали одяг.

Капітанів голос закричав:

— Що це ви, д'Ельбефе! Короля Наваррського ніхто не збирається вбивати. Його з належною пошаною проведуть до замку.

Анрі, що вже отямився, не побачив коло себе жодного зі своїх людей, а капітан де Нансей, із яким він опинився віч-на-віч, заговорив украй нахабно:

— Величносте, ще як ви прибули, я мав честь запевнити вас: чим більше гугенотів у Луврі, тим краще. На жаль, тільки що декотрі з них ушилися. Та ви, слава святому Варфоломієві, ще в наших руках.

Анрі, по-юнацькому меткий, уліпив йому ляпаса й рушив далі. Він устиг ще побачити отетеріле де Нансеєве обличчя. Та коли вартові зі зброєю в руках кинулись за ним, капітан гукнув: «Стійте!» Де Нансей спочатку скрипнув зубами, а тоді прохрипів:

— Зоставимо на потім.

У палаці лунала гучна музика до танцю, вікна стояли навстіж, у м'якому світлі ряди постатей то сходилися, то розходились. Анрі стояв унизу й шукав поглядом Марго: вже час було її знайти. Усе нові й нові несподіванки затримували його, не пускали до неї, а вона теж не показувалась і не давала звістки про себе. Він дивився з темряви вгору, в невідоме, і серце його калатало. «В жовтому м'якому світлі, під лагідний дзюркіт музики вона тепер, напевне, виконує свої найвишуканіші, найграційніші рухи, її ноги й руки ніби пурхають, вона всміхається, як образ довершеної вроди. Але ми не довершені й не вишукані, Марго, коли ми голі». Він ухопився обома руками за колюче пагіння троянд, що спиналось угору, до відчиненого вікна. Уколи були йому приємні: «Адже цей біль даруєш мені ти!» Він би й подерся до вікна по трояндовій шпалері, та, на жаль, із нижнього приміщення вивалило кілька підпилих лобуряк, швейцарців, що хотіли облегшитись надворі, і то неодмінно на троянди й на закоханого. Той чкурнув у двері, а швейцарці під вікном, справляючи свою потребу, реготали, аж ревли.

Анрі попав до вартівні; її нерівно освітлювало кілька смолоскипів, і в ній не було нікого, крім чотирьох кам'яних статуй, які підпирали щось ніби трибуну. В сусіднє приміщення вело три сходинки. Анрі, спотикаючись, зійшов ними вниз. Високе склепіння, про танці нагорі нагадує тільки ледь чутне ридання скрипки, ніякого світла нема.

— Агов! Є хто тут?

— Авжеж є,— озвалися зразу двоє, і Анрі, пильний і насторожений, упізнав голоси і розгледів на чорному тлі рухи білястих постатей.

— А, д'Анжу й Гіз! — гукнув він їм назустріч.— Найбуйніші гості на моєму весіллі!

— Це ти, Наварро? — сухо, як завжди, спитав д'Анжу.— Твоє діло зараз танцювати або лежати в ліжку. А нам припадають турботи. Гей! Світла! — промовив він, не підносячи голосу, і ніхто його й не почув.

— Цікаво мені, які це у вас турботи. Бо я знаю вас як друзів, щирих друзів без страху й без фальшу.

— Такі ми й є,— відказав Гіз.— Тому ми й намагаємося з усієї сили, щоб у Парижі через твоє весілля не спалахнув бунт.

— Бо тут не люблять єретиків. Гей, світла,— ще раз промимрив д'Анжу.

Анрі сказав:

— Тому ж то ви, а надто ти, Гізе, зводите сюди чимраз більше війська, а в місті поширюєте чутки, ніби тут аж кишать вояки пана адмірала.

— Гей, світла. Це пусте: адже вони помирилися — Коліньї з Гізом. Мій брат, король, помирив їх.

На цей раз і справді з'явилося світло: прийшов Конде, кузен Анрі, й привів із собою багатьох слуг зі свічниками.

— Я вже тривожився за тебе, кузене. Добре, що застав тебе в такому надійному товаристві.

— Ти вже знаєш, Конде, що вони помирились? Гіз і Коліньї стали друзями, скоривши королевому слову.

Свічки яскраво освітили всі обличчя, і Анрі охопило нове, чудне бажання: пролити й на все становище таке саме різке світло:

— Ще твій батько, Гізе, і всі твої родичі хотіли вбити пана адмірала, та він вас випередив і перший наслав смерть на твого батька. І відтоді ви всі запалюєтесь один від одного жадобою помсти: кожен наступний герцог Гіз від свого попередника.

— Гей, світла,— гукнув Анжу від збентеження, хоча світла було вже досить.

Гіз повторив незворушно:

— Я помирився з Коліньї. Правда, він однаково викликав сюди свій гвардійський полк, але я довіряю йому.

— Він не винен у смерті твого батька. Він присягався, що ні,— запевнив Конде.

— Так само щира й моя присяга,— відказав Гіз.

— Та зіграймо краще в карти,— запропонував д'Анжу.

— Ти б радий наслати на нього смерть,— сказав Анрі, що не сів за стіл.

Уже принесли й тасували карти, і його слів наче ніхто й не почув. Раптом Конде грюкнув кулаком по столу.

— Він вірить усьому, бо Карл називає його батьком. Його дружина поїхала до їхнього замку Шатільйона. І йому самому слід би вже давно бути в безпечному місці.

— Чого ти не сідаєш, Наварро? — спитав д'Анжу якось нерозбірливо, бо його товста нижня губа тремтіла. Він боявся.

— Бо я піду нагору, до королеви.

— Ну, йди! Твій шлюб зберігає мир. Нехай би це весілля тривало довіку.

— Я хочу також глянути, кого там бракує з моїх людей і з ваших. Твій капітан де Нансей... Тепер я вже знаю, яка

служба не дала йому прийти на мій бенкет удень. Але де той чоловік, що ти його застав під своїм ліжком, Гізе? Чи його звали не пан де Морвер?

— Я його не знаю й зроду не бачив,— закричав Гіз, забувши про вишукані манери.

Д'Анжу боязко сказав, не дивлячись на Наварру:

— Сідай або йди!

Кузен затримав Анрі:

— Ти знаєш, який у тебе вигляд, кузене? Одяг порваний, обличчя брудне. Де ти був?

Анрі квапливо шепнув йому:

— Вони силоміць затримують наших.

— Пробиймося й утікаймо! — теж пошепки відповів Конде.

— Ні.— А вголос сказав мажордомові, що був серед слуг: — Коли королева Наваррська піде до свого покою, щоб негайно сповістили мене.— Тоді сів за стіл, і почали грати.

Їхній стіл стояв перед великим каміном, і свічники зі свічками стояли на його карнизі, високо вгорі. На гравців лилося тьмяне світло. В гордій кам'яній сутіні непорушно застигли Марс і Церера — дві статуї, що підпирали цей камін, відтоді як їх поставив там майстер на ім'я Гужон. Бо твори, залишені давніми майстрами, завжди стоять непорушно й щось підпирають, а пристрасті живих згоряють, немов свічки, й не лишають по собі нічого. Вісімнадцятирічний юнак не бачить цього в дзеркалі, і хвилини його життя, що спливають одна за одною, теж не підказують йому цього. Але Анрі мав перед собою д'Анжу: тремтяча губа, неохайний пушок на підборідді, втопленому в ніжну піну брижів; а поглядом спадкосмець тропу свердлив свої карти. Йому не таланило в грі, як судити по тривожно зсуплених бровах. Він мав бридкі, наче обтяті вуха, волосся росло так, що скроні й щоки були трохи схожі на мавпячі; і з того, та ще з вульгарного носа видно було, що ця людина прагне вбивати, але сама боїться смерті. На береті в нього блищали самоцвіти, та обличчя не осявалося внутрішнім світлом. Воно було жалюгідне, бо тільки чорні духи витали круг нього. «Достоту пані Катрін! — подумав король Наваррський.— Справжній її виплодок, і саме йому вона б хотіла передати свій хист до чорних злочинств. Та шкода́, нічого не вийде: вбивати він, мабуть, умітиме, тільки ховаючись за її спідниці, а сам, без старої, він програє гру».

— Козир! — гукнув Анрі й ляснув своєю картою по купці чужих. Світло свічок, що лилося згори, ледь мигтіло. Д'Анжу нахилився вперед, доторкнувся до верхньої карти, відсмикнув руку й глянув на пальці. Те саме зробив Конде, тільки різкіше. Решта двоє стрималися від такого самого руху, бо вже побачили, в чому річ.

— Кров,— з досадою сказав Гіз.— У кого це руки в крові?

Наварра показав долоні: на них були подряпини, немов від чиїхось нігтів або від колючок, але кров не виступала ніде. Тоді д'Анжу обдивився свої руки, що аж трусилися; обличчя його не поблідло, а ніби вкрилося попелом. Конде й Гіз зиркнули на свої тільки мигцем, і їм одночасно спало на думку розібрати копичку карт. І зразу їхні пальці почервоніли. Не лише одна карта — всі вони були липкі, бо лежали в калюжці крові, й увесь стіл був заляпаний кров'ю! Допитали слуг, стіл витерто, мажордом приніс нову колоду карт.

Цього разу кров побачили, щойно карту кинув на стіл Гіз, але він уже й не подумав про свої руки, і жоден з них не подумав про свої чи взагалі людські руки. Кров повільно й невпинно сочилась, розпливалася, витікала з-під карт. А вони дивилися, мов скам'янілі, неспроможні нічого вдіяти — тільки щулились від моторошного холоду, що віяв звідкись із потойбічного світу, з царства невідомості. Гіз перший стямився й, вилаявшись, схопився на ноги. Обличчя його було біле, як скатерка, що нею мажордом знову перестилав стіл; а на лівій щоці в герцога Анрі помітив виразні червоні плями. Господи! Це ж наче його власні пальці, їхній слід, а він же вліпив ляпаса зовсім іншому — капітанові Нансею. Гізові терпець урвався, він вибіг, гучно тупаючи ногами. А Конде раптом ухопив мажордома за груди; той перелякався.

— Це все ти наробив своєю скатеркою. У тебе в ній була кров. Звідки ти, чортів штукарю?

— Із Сен-Жерменського монастиря,— таку несподівану відповідь дав мажордом і злякався ще дужче, ніби він не повинен був у тому признаватись. Конде більше не допитувався, а розлючено повалив мажордома додолу й почав стусати його обома ногами. Анрі озирнувся довкола: д'Анжу вже не було й сліду. Зате з темряви, сяючи, виступив юний Леві, віконт де Леран, вродливий, мов паж, протестант, і доповів:

— Королева Наваррська вас чекає, ваша величносте.

Твій клопіт — танцювати й лежати в ліжку, сказав йому хтось, але з нього й того клопоту було забагато, саме ліжко поглинало його цілком, і можна було навіть боятися, що назавжди. Марго давала йому втіхи, що були чимось більшим, ніж просто втіхи. Вони були пристановищем, єдиним, яке ще лишилось, і нагородою за небезпеки, і відплатою за приниження, і йому робилося соромно за власні думки. «Марго, твоя мати вбила тільки мою матір, а ти віддаєш на поталу мене самого, як Даліла Самсона. Марго, не остерігай мене, декламуй латинські вірші своїм низьким сноділнним голосом, декламуй і люби. Марго, за хвилину я можу вийти з цієї кімнати озброєний і вигубити всіх твоїх. Я маю тут у Луврі досить своїх, вони тільки чекають мене, і ми були б у палі Катрін раніш за її найморотливіших шпигунок. Я вільний робити, що захочу, але я цілую тебе, невситимуі! Марго, ти вище створіння, бо такі ви є, жінки, і тому ніколи не буваєте справді нашими! Марго, у тебе, як на мої високі почуття, надто бідна душа. А тому дай мені своє тіло, Марго, поки воно молоде! Що буде колись із моїх belles amours [1]? Я покину тебе, це можна сказати наперед, а ти зрадиш мене ворогам. Люта жінка — небезпечний звір! Марго, пробач — ти щось більше, куди більше, ніж я, ти сама земля, на якій я лежу, по якій їду верхи, з якої злітаю аж на небо!»

Такі були його почуття — водночас і захват, і розпач. Бо немає нічого ближчого до розпачу, ніж захват,— він бере з розпачу все найкраще. Так буває в молоді літа. Дозрілий вік віддаляється від джерел і забуває їх. А хто довіку лишається близький до них, той житиме так і буде такою людиною, як Анрі, або ж Генріх, король Наварри, а згодом Франції й Наварри.

Прокидаєшся — аж знову день. Хоч би вже швидше він минав. І як його збавити? Що для цього вигадують інші, для кого нічні години — не головні в житті? А вони не байдикують, і їхні витвори й труди виявляються не менш значущими, ніж любощі, й сягають у не менші глибини, ніж сон. Ось герцог Гіз ходить до монастиря Сен-Жермен-д'Оксеруа, що стоїть між Лувром і вулицею Сухого дерева. На тій вулиці живе адмірал Колінъї, він часто навідується до Лувру і щоразу проходить повз монастир. А за одним

[1] Ніжних почуттів *(франц.)*.

загратованим вікном хтось чекає, ще з учорашнього дня, невсипно чатує за товстими залізними штабами.

Карл Дев'ятий каже: «Коліньї, мій батько»,— і марно дожидає його сьогодні. Вже двадцяте число. За гратами хтось чатує. Гіз грає з Карлом у м'яча, обличчя в нього ясне й відверте, а в думці слово «чатує». Він думає, що мажордом, який служить йому, ще вчора посадив когось у монастирі. Біля того чоловіка стоїть при стіні аркебуз, і він чатує.

Пані Катрін усе не показується, перед її дверима стоїть варта, зовні і зсередини, і вона, спираючись на палицю, але не стукаючи нею, сновигає від вартового до вартового. Кожному вона зазирає знизу в обличчя, а він поверх її голови непорушно дивиться перед себе. «Чатує»,— думає Гіз. Думає, що за віконними гратами в помешканні соборного каноніка, його колишнього вчителя, все напоготові. Один родич надав мажордома, другий — аркебуз, а того, хто там чатує, пообіцяли врятувати від зашморга. І він чатує.

Цього дня, двадцятого числа, в театрі перед усім двором, за участю короля Франції, давали виставу. Праворуч рай, ліворуч пекло, як воно й має бути. Вхід до раю стережуть троє рицарів: то Карл Дев'ятий і обидва його брати; ще ніколи їх не бачили в такій одностайності. В пеклі бешкетують великі й малі чорти. А тло сцени зображує Єлисейські поля, населені дванадцятьма німфами. Все було б у якнайкращому порядку, але драма в тому, що непорядок настав у світі, і ось ватага рицарів-волоцюг надумала приступом узяти рай. Та Карл Дев'ятий із братами перемогли їх і загнали в пекло. Між іншим, ті рицарі були з клинцюватими борідками й у витертих шкіряних колетах.

«Марго! Чи не можна нам утекти звідси? Давно вже час, щоб я тебе роздягнув, бо плоть твоя горить!»

А Гіз думає: «Чатує. Горлоріз Морвер чатує. Мій каноніk, що ненавидить великого протестанта, і мій мажордом, що його Конде стусав ногами,— чатують!»

«Я король Франції і стережу рай,— думає Карл Дев'ятий.— А вас, клинцюваті борідки й шкіряні колети,— геть у пекло! Правда, до вашої віри належить мій зять і навіть мій другий батько. Та це ж тільки вистава, я ж тільки граю роль. Груди в мене такі широкі, що позаздрив би й сам Юпітер, а стегна мої можна зрівняти хіба з Геркулесовими».

В ту хвилину з неба спустились Меркурій і Купідон — зійшли по райдузі вельми природного вигляду, на яку падало світло з-за хмар. Ці боги з'явились не лише для того, щоб здивувати глядачів хитромудрою театральною машиперією, а головно для того, щоб уже міг початися балет. На їхнє прохання троє рицарів — охоронців раю — вивели елисейських німф наперед, аж на середину зали. Виступ цих безсмертних створінь, що насправді були тільки акторками, тривав більше години, і весь той час клинцюваті бородки та шкіряні колети сиділи у пеклі, де з них кумедно знущались червоні, як полум'я, чорти.

«Марго! Чи не можна вже нам якось утекти звідси, бо давно час, щоб я роздягнув тебе, адже плоть твоя горить!»

Чатує за гратами, чатує за вартовими.

«Марго! Ходім-бо!»

Чатує.

«Я, король, найсильніший! Наприкінці ми ще підпімемо німф на руках, і найважчу підніму я сам».

Чатує. Може, промине ще день, і вони на нових бенкетах та іграшках змагатимуться перед дамами, хто вбереться розкішніше або дивовижніше — Наварра турком, а Гіз навіть амазонкою. І все ж таки настане двадцять друге, п'ятниця, а ще від дев'ятнадцятого в помешканні каноніка, між вулицею Сухого дерева й Лувром...

Чатує.

П'ЯТНИЦЯ

Адмірал Коліньї, чи Гаспар де Шатільйон, був людиною такою могутньою й шановною, що ніколи не виходив із дому сам. Ціле життя він був оточений військом, яким командував, і засідав у державній раді — або як фаворит королів, або як бунтар проти них. Тепер Карл Дев'ятий називав його батьком, і тому одні палко ненавиділи його, а другі боялись за нього і за його життя, хоча й не так сильно. Коли він у ту п'ятницю рано-вранці йшов до Лувру, вони оточували його мов муром. Пан адмірал на таємній нараді говорив з королем про гроші — платню німецьким найманцям, заборговану ще з минулої війни, яку вони з Карлом провадили один проти одного.

Після наради пан адмірал супроводив короля Франції на гру в м'яча. Він подивився, як король починає кін із зятем самого адмірала, а третім гравцем був Гіз, колись

його ворог, тепер з королівської волі помирений з ним. Потім пан адмірал попрощався й рушив додому, на вулицю Сухого дерева; дорогою він читав листи. Тим-то вийшло, що його почет, аби не заважати йому, розступився трохи ширше. І він переходив майдан біля Сен-Жерменського монастиря, ніким не прикритий. Пролунав постріл, тоді ще один. Перший постріл мідною кулею розтрощив панові адміралу вказівний палець, другий влучив у ліву руку вище ліктя.

Пан адмірал повівся гідно й не виявив великого хвилювання. Своїм сторопілим супутникам він показав на вікно, з-між грат у якому ще вилося пасомце диму. Двоє дворян побігли туди, одначе за будинком уже зацокотіли підкови коня, що мчав чвалом. Третього пан адмірал послав до короля — повідомити про все. Карл Дев'ятий, відразу кинувши недокінчену гру, пішов до себе. Він був обурений, але й наляканий.

— Убивця за це заплатить,— сказав він, тоді ще додав: — Невже я ніколи не матиму спокою? — Ці слова він насилу вимовив, бо в нього вже цокотіли зуби, хоча герцог Гіз і ще декілька вельмож послужливо запевняли його, що то стріляв якийсь божевільний.

Двоє дворян, що бігали за лиходієм, вернулись до пана адмірала; він дожидав їх на тому самому місці. Засапані, вони пояснили, що мерзотник утік від них у плутаних завулках і тепер уже далеко. Але вони його впізнали: то був такий собі пан де...

— Мовчіть! — спинив їх пан адмірал.— Не називайте його ім'я. Я почуваю, що поранений тяжко і, може, помру. Я не хочу знати того, кого міг би з людської слабості ненавидіти в свою останню годину.

Рушили далі; одні підтримували його, бо він був блідий і з рани дуже текла кров. Інші, йдучи позаду, перешіптувалися, що це діло непевне.

— Він же був сховався під ліжком у Гіза й хотів його вбити. Чого ж тепер стріляв у найбільшого Гізового ворога? Лихо нам, коли тут Гізова рука... А так воно й є.

— Яка божа воля,— сказав пан адмірал удома, на вулиці Сухого дерева, коли його люди, на смерть перелякані, попадали на коліна.

Амбруаз Паре був дуже вправний хірург і до того ж протестант. Покріпивши себе й пораненого надією на бога, він пустив у хід усе своє вміння. Тільки за третім заходом відтяв він розтрощеного пальця. Пан адмірал мусив

терпіти страшний біль. Попри всю його терплячість і душевну бадьорість, тілесна природа не витримала. Коли до ліжка підійшли король Наваррський і принц Конде, він спочатку не міг говорити. І тому обидва змогли зразу розповісти йому те, що знали,— про що вже гомонів весь двір і все місто. Бо істина сама вирвалась на світ і промчала по вулицях іще прудкішим чвалом, ніж убивця на своєму буланому. Убивцю найняв Гіз.

Коліньї нарешті мовив:

— Оце таке те знамените примирення, що за нього поручився король?

Він видимо закликав бога в свідки, бо, закинувши голову назад, аж через край високо підбитої подушки, зводив очі вгору, поки між повіками стало видно майже самі білки. Щоки в нього запали ще дужче, суворі старечі губи ледь розтулились, ніби він уже не хотів віддавати наказів, а сам дожидав наказу згори. Страждання скроні, але на ясно осяяному чолі прямовисні зморшки прорізали хмару. «Краще мученицька смерть, ніж зректися самого себе й утратити тебе, о мій боже!» Так промовляло це обличчя, що здавалось водночас і покірним, і гордовитим.

Наварра й Конде, звичайно, подумали, що смерть старого Гіза все ж таки лежить на сумлінні пана адмірала; принаймні так казали люди. Вони вважали за цілком природне, що він не хоче в цьому признаватися. І так само розуміли вони, що син забитого насправді ніколи не зрікався думки про помсту. «Але тепер він уже вдовольниться,— подумав Анрі.— Вистачить із нього й одного пальця. А я не можу покарати винних у смерті моєї бідної матусі навіть тим, що відстрелю комусь один палець». Від вигляду старого й від згадки про власне нещастя в нього аж сльози на очах виступили. Його кузен Конде, не такий чутливий і не дуже делікатний, навпростець сказав те, що думав:

— Пане адмірале, за ваше примирення з Гізом не міг надійно поручитись навіть король. Ви самі повинні стерегтися людини, що в неї вбито батька.

— Не з моєї вини! — запевнив Коліньї ревно. Він подивився на них і спробував підвестись, але, ворухнувшися, трохи не скрикнув, так заболіла поранена рука. Служник і домашній пастор кинулись до нього. Збентежений Конде мовчав.

— Я не хотів смерті герцога Лотарінгського й не знав, що його збираються вбити,— урочисто промовив Коліньї.—

Він сам носився з наміром убити мене і сьогодні таки здійснив той намір синовою рукою. А я нічого не замишляв проти нього. Це щира правда. Бог мені свідок.

Обидва чули його, і могло здатися, що й бог його чує. Наварра й Конде попрощались і пішли тільки тому, що цього зажадав хірург. Конде, притихлий, почав запевняти кузена, що й не думав так про пана адмірала. Наварра мовчав: у глибині душі він не вірив жодному слову Коліньї. Навпаки, він не мав сумніву, що давня Гізова ненависть до адмірала має цілком природну підставу. Гіз нацькував убивцю на того, хто колись хотів смерті його батька. А що Коліньї був вождем протестантів — ця обставина важила навіть менше або й зовсім нічого. «Не це мав на думці Гіз, а тому нам, решті, нема чого боятися за себе... Марго! — озвалося щось у нього в серці, хоч він міркував далі: — Та старий і не помре. Він тільки звик напускати на себе урочистість і навіть у сумнівних випадках прихиляти бога на свій бік. Марго!» — знов заволало його серце, і він піддав ходу.

Амбруаз Паре наготував свої інструменти, щоб різати й прострелену руку. Корпатон, вірний слуга пана адмірала, і його домашній пастор Мерлен плакали, а німець-товмач, Ніколаус Мюс на ім'я, згорьовано дивився на великого страдника, бо любив і шанував його.

— І цей раз у п'ятницю, як із нашим господом,— шепотів він у тишу кімнати.

А король Наваррський тим часом зробив те, що веліла йому власна гідність. Разом з Конде та молодим Ларошфуко він пішов до Карла Дев'ятого й поскаржився на цей замах, у особі пана адмірала вчинений і на нього самого та всіх його одновірців. Карл і сам насилу міг говорити: він таки справді був приголомшений тяжче, ніж Наварра. Він тільки пробелькотів, що це, мовляв, його рани — його палець, його рука! І потрусив перед їхніми очима рукою й пальцем, ніби на знак присяги, що помститься за це злочинство. Та мати не дала йому договорити — вона була присутня: пані Катрін відчинила свої двері, тільки-но почула, що прийшли панове протестанти.

— Всю Францію поранено! — вигукнула вона.— Ще трохи, й ми дочекаємося, що нападуть на самого короля просто в постелі! — Вона вдала, ніби її мучить великий страх, і справді нагнала холоду своєму бідному синові. Бо він і досі ніяк не хотів до кінця повірити, що його

рідна мати може бути в змові з іншими проти нього. І навіть Наварра, добре знаючи, що саме так воно й є, усе ж завагався: пані Катрін майже переконала його, бо вона була по-своєму щира. Для неї замах на адміралове життя був передчасний: Гіз діяв свавільно.

Наварра навіть не попросив знову, щоб Карл відпустив його та його людей, бо в Парижі для них уже не безпечно. Він із задоволенням вислухав обіцянку, що король сам провідає пана адмірала.

— І я теж,— хутко додала стара королева. Ще їй бракувало, щоб її бідний син розмовляв зі своїм так званим «батьком» не при ній!

А пораненому довелось витримати ще два розтини на руці, зроблені, щоб витягти кулю. Хто відвертає лице від своєї розтерзаної плоті й з думкою про бога перемагає біль, тому легше зберегти мужність, ніж тому, хто стоїть поряд, змушений не зводити очей із понівеченої, закривавленої частини смертного тіла. Пан адмірал сам утішав інших, поки пастор Мерлен згадав про свій обов'язок і звернувся до бога з полум'яною молитвою: саме вчасно, бо недужий, поки його перев'язали, втратив так багато крові, що небезпечно ослабнув. Хірург споважнів; і він теж у серці своєму молився, прикладаючи вухо до грудей страдникові.

Коли пан адмірал нарешті розплющив очі, він насамперед, скільки стало голосу, подякував богові за те, що сподобився цих ран. Якби бог карав його по заслузі, наскільки тяжче довелось би йому страждати! Одначе пастор добре розумів те, що втаїлось навіть від самого недужого: такими словами він, власне, складав вину на вбивць. А це гріх, і Мерлен остеріг його. Пан адмірал відразу сказав, що прощає їм. З усією покорою, на яку досі був здатний, він висповідався перед господом у гріхах і доручив себе його милосердю.

— О господи! Що було б із нас, якби ти глянув на наші гріхи! Постав, милосердний, мені в заслугу те, що я відкинув усіх вигаданих богів і поклонявся лиш тобі одному, вічний отче Ісуса Христа!

Під вигаданими богами він розумів святих, але також Марса й Цереру, чию безсоромну тілесну пишноту відтворено було на одному з камінів у самій середині королівського палацу, і Плутона та Юпітера, що їх зображував на маскарадах напівголий король. Коліньї не любив цього світу, хоч як завзято боровся за нього; він не любив нічого

плотського, і для нього істина жила в незримому. Він промовляв до бога, того бога, якого знав:

— Коли я справді помру, прийми мене зразу в своє царство, щоб я впокоївся серед блаженних.

Адміралові Коліньї довелось таки поборотися за цей мерзенний світ, і спокій був би йому дуже до речі.

Та одне ще гнітило його, в одному ще хотів він переконати бога, який, можливо, дивився на це діло інакше. І коли він звертався до неба, в душі його лунали ще й інші слова; нараз він їх вимовив уголос:

— Я не винен у смерті Гіза. Господи! Я цього не зробив.

Він висловив ту думку, слова пролунали; не було тільки певності, чи справді вони дійшли до неба і чи воно їх прийняло. І їх проводжав погляд, сповнений тривоги. Та в цю мить до кімнати ввійшов король Франції.

Він щойно пообідав — була вже друга година,— і його супроводили мати, брат — герцог Анжуйський — і численні вельможі, серед них і король Наваррський зі своїми протестантами. Карл Дев'ятий підійшов до ліжка пораненого й заговорив:

— Батьку мій, вам завдано рани, а мені — болю. Присягаюсь відомстити так жахливо, що моя помста ніколи не зітреться з людської пам'яті.

Від цих слів пані Катрін та її синові д'Анжу стало трохи моторошно. Всі погляди мимовільно звернулися до них. А вони бачили, що серед присутніх більшість — протестанти. Але вони знали, що надворі герцог Гіз ужив належних заходів. Одначе тепер їм довелося слухати, як старий заколотник виставляє себе перед королем єдиним вірним другом. І про що клопочеться цей чоловік, що однаково має вмерти! А Коліньї казав:

— Чи це не ганьба, ваша величносте, що в вашій таємній раді не можна обговорити жодної справи так, щоб про те не дізнався відразу герцог Альба?

На ці слова Катерина Медічі подумала, що негоже було б якраз протилежне. Для цієї дрібної італійської княгині владу над усім утілювали тільки Габсбурги. Королівство? Вона відстоювала його і в цю скрутну годину присягалася кривавою різаниною захистити його від руйнівників-єретиків. Вона робила це заради себе самої, тільки заради власної, старої, немічної особи, але силу для цього черпала в своїй покірності всесвітній державі.

Коли адмірал докінчив свою мову, що являла собою одну суцільну скаргу й відверте надужиття привілейованого становища людини, яка лежить на смертному ложі, він зажадав від збентеженого Карла ще й розмови без свідків. Король і справді попросив матір і брата відійти від ліжка. І вони відступили на середину кімнати. В ту хвилину їх оточували самі протестанти, стара королева та її улюблений син опинилися цілком у руках чималого гурту дворян-гугенотів. «Вам досить наважитись, у цю мить ви сильніші. От добре, що ви не такі, як я! Ви вірите в закон, і це вас губить. Скільки разів я ламала власні едикти й глумилася з вашої свободи совісті, а ви знов і знов вірили мені — й тепер повірите кожному слову мого бідного недотепного сина. Вас ніщо не врятує, ви заслужили такої долі. Ви, звичайно, нічого не заподієте мені, поки ще маєте змогу; але остання ваша нагода скоро минеться!»

Так думала пані Катрін, відганяючи тими думками страх, і час від часу кидала довкола себе швидкі хитрі погляди, а на її важкому свинцево-блідому обличчі відбивалась сама поважність та гідність. Крім того, вона ще й прислухалась до розмови біля ліжка, але, на жаль, не могла розчути нічого. І вона спокійнісінько вирішила покласти кінець тій зайвій розмові: попросту підійшла до ліжка — гугеноти пропустили її, бо ж це була сама пані Катрін,— і порадила синові не втомлювати довше пораненого. Карл запротестував — мовляв, хто тут володар? — і то саме так, як сподівалася вона. Звичайно, цей Коліньї ще й перед смертю не вгамувався, а наструнчує Карла проти неї. І коли вона в другому кінці кімнати напосілась на свого бідного сина, той усе й вибовкав:

— Адмірал правду каже: у Франції королів розпізнають по тому, що вони можуть робити своїм підданим і добро, і зло. А тепер ця влада, разом із керуванням державою, перейшла до вас, вельможна пані.

Карл говорив голосно, так що чули всі. І якщо досі адміралова смерть була ще не зовсім неминуча, то відтепер вона стала вирішеною справою. Найкраще для нього було б, якби його бог дав йому вмерти своєю смертю.

Королівського гніву ніяк не можна було вгамувати, поки король лишався в цій кімнаті, де лежав тяжко поранений його другий батько, де хірург показував йому мідну кулю, де був пастор, поруч якого поставали на коліна протестанти й тихо молились, і ще один чоловік — байду-

же хто,— що мурмотів сам до себе: «І цей раз у п'ятницю...»

Карл запропонував своєму батькові притулок у Луврі — більшого він і справді не міг зробити. До Наварри він сказав, ухопивши його за плече й нахилившись до нього:

— Коло тебе, любий брате! Оту кімнату, наново опоряджену для твоєї сестри, з дверима до ваших із Марго покоїв, щоб вона могла заходити до вас,— ту кімнату, якщо хочеш, я віддам йому, моєму батькові.

Анрі подякував: від тих Карлових слів йому спав з серця великий тягар. Сцена в адміралову домі тяжко пригнітила його: аж у цю годину до його свідомості виразно дійшло, що адмірала трохи не вбили. «А тепер Карл пропонує притулок у Луврі, кімнату моєї сестри, звідки є хід до мене! Стара зазнала поразки, я ж бачу. Вона відвертається й чалапає до дверей».

Коли король з матір'ю та всім почтом пішли, унизу в домі відбулась нарада протестантських вельмож і дворян. Дехто вимагав, щоб пана адмірала негайно вивезли потай із Парижа до його замку Шатільйон. Ці люди в кімнаті нагорі бачили королевине обличчя, коли вона виходила; і тільки вираз цього обличчя — пані Катрін під кінець не змогла себе опанувати — змушувало їх уперто стояти на своєму. Теліньї, зять пана адмірала, був не згоден: він не хотів ображати короля такою недовірою. Наварра вирішив:

— Пан адмірал житимо в Луврі поряд із моїм власним покоєм, звідки до нього будуть незамкнені двері. Біля його ліжка день і ніч вартуватимуть мої дворяни.

Він казав це, а серце в нього калатало. Одначе він доказав до кінця, і більшість його підтримала, байдуже, чи сподівався він такої ухвали, а чи боявся.

Тоді всі ще раз піднялися нагору. Пораненого саме перев'язували, і понівечена плоть прикувала до себе всі погляди. Хтось повідомив адмірала, як вони вирішили, Коліньї звів угору очі, приносячи в жертву богові свій біль, і відповів просто:

— Так.

А в кутку стояв якийсь чоловік і щось мурмотів собі під ніс чужою мовою — кілька слів, усе тих самих.

Яке веселе буває збуджене місто! Тут ще й досі справляється весілля і пропонуються все буйніші розваги — не тільки дворо́ві, а й простому людові та шановним городянам. Несподіванки, дивовижні події — немов дармова вистава! Майже щогодини в кожного збувається якесь бажання, бо хто ж, як сказати по правді, не бажає зробити щось лихе, нехай навіть трусячись зі страху; а тепер воно діється саме й ти лишаєшся осторонь, тільки тішишся страхіттями, аж мороз поза спиною йде. Ще страхіть! Іще й ще!

Король розбійників одружився з нашою принцесою, а в другого сретика стріляли. Що одне, що друге. Мов колесо крутиться! Тепер біля його дому стоїть сильна варта. Ходімо подивимось, чи правду кажуть, ніби аж півсотні аркебузирів. Агов! Не колить, не стріляйте! Ми простий люд і шановні городяни. Дивись-но сам, так і є, як я казав. Старий сретик учора наполохався й попросив у короля захисту. Захисти-но себе, королю, як посунуть на тебе Гізи! А ось і він, наш красень герцог! Показується народові, а надто жінецтву. Слава Гізові! О, а це що? Герою наших мрій, ти втікаєш від гугенотів?

Ось як воно було. Того дня, двадцять третього серпня, народному улюбленцеві Гізові вперше не пощастило. Вийшло так, що мідна куля з аркебуза влучила кінець кінцем і в нього самого. На нього, на його брата й на кардинала Лотарінгського впала підозра. Хоч їх і зоставлено поки що на волі, та заарештовано їхніх людей у Сен-Жерменському монастирі, розпочалося слідство, король заприсягся, що зуміє знайти і їх самих, якщо вони виявляться винними. А тим часом вони залишили двір і з блискучим збройним почтом виїхали з Парижа. Але все те робилося тільки про людське око. Далеко вони не заїхали, і пані Катрін у будь-яку хвилину могла покликати їх назад.

Стара королева, як судити по зовнішніх подіях, того дня зазнала поразки. Та вона вміла панувати над подіями завдяки самовладанню й вірі в себе; а та віра цілком виходила з певності, що життя лихе і що сама вона йде за життям, а всі інші — проти нього. А втім, її астролог уже передрік їй, як буде далі.

Удень вона спокійно спостерігала все: сильну охорону на вулиці Сухого дерева й ще багато дечого. Її бідний син розмістив у всіх будинках поблизу дворян-гугенотів. Без-

перестану він посилав довідатися про стан пораненого. Щоправда, тим станом цікавилась і його мати, й зовсім не з пустого лицемірства. Їй хотілося знати, чи одужає Коліньї. Це мало б вельми серйозні наслідки. Вона чула: «Одужає»,— а собі думала, що для нього це невелике щастя. І саме ці таємні думки спонукали її послати дочку, молоду королеву Наваррську, провідати його.

Марго відзначалась не лише книжною вченістю; вона й у людях уже розуміла майже все, а особливо останнім часом. Між іншим, вона вже знала, що гугеноти, хоч яких урвиголів удають із себе, насправді невинні й беззахисні, мов ягнята. Такими їх створив їхній бог, бо він дав їм сумління, а вони, на своє лихо, ревно йому корились. Марго слухняно зробила те, що наказала її жахлива мати. Досі пані Катрін здавалася їй цілком буденною жінкою, хоча ті будні, над якими вона владарювала, часом бували досить страшні. Та відколи Марго покохала, мати набрала в її очах інших рис, і якийсь голос — голос її кохання — несміливо питав її, чи вона й тепер виправдовує пані Катрін. Відповіді той голос не діставав. «Це було б по-гугенотському! — вирішила Марго.— Але ми підемо до пана адмірала, подивимось, який його стан, а тоді скажемо мамі, що він помирає,— про всяк випадок скажемо так. Це буде найпевніше».

Та виявилося, що пораненому стало багато краще. Він навіть хотів устати з ліжка, щоб привітати королеву Наваррську, проте вона не дозволила; а коли пастор завів подячний псалом і кілька скромних людей у суворій, нічим не прикрашеній кімнаті стали на коліна й почали співати з ним, вона теж стала на коліна й підспівувала. Серце в неї калатало. А втім, по-перше, її почет лишився внизу і вікна та двері були позачиняні, а по-друге — оці овечки! Хіба ж вони підуть її виказувати?

Доручення від матері дістав і д'Анжу: він улаштував так, щоб командувати загоном, який охороняв Коліньї, поставили найлютішого адміралового ворога — такого собі де Косена. Від тієї хвилини король Наваррський весь час натикався на перепони й цілий день мусив клопотатися. Адміраловим дворянам доводилося сперечатись із де Косеном за всяку зброю, яку вони вносили в дім. І через таку його поведінку декотрі знов зажадали, щоб пана адмірала вивезти з Парижа. Проти цього голосували ті ж таки, що й першого разу: він сам, його зять, Конде й Анрі На-

варрський. Вони й досі покладались на Карла — а тим часом з ним робилося несподіване.

Спочатку не видно було нічого: король ліг спати в присутності багатьох придворних. Був там і Наварра, хоч і стомлений незліченними клопотами за безпеку пана адмірала. Відразу після того він пішов до своєї спочивальні. Дворяни-протестанти супроводили його. Королеви там ще не було; незабаром йому сказали, що вона нібито молиться в своєму кабінеті. Це мало б кожному здатися дивним, а особливо йому: Марго молиться на самоті, перед оком великого бога! Думки її були гнітючі, безнадійні. Вечір вона провела коло матері, сиділа на скрині й намагалася читати, як звичайно.

А до матері прийшли люди: спочатку Маргаритин брат д'Анжу, потім ще кілька. Лиш один з них був француз, пан де Таван на ім'я. Решта троє — італійці; і принцеса Валуа зрозуміла, що ці збори провіщають надзвичайні події. Відразу їй пригадалися власні давніші спостереження, яким вона тоді не надавала ваги. Одначе тепер вона не могла липнатися байдужою. Сидячи на скрині в другому кінці покою і вдаючи, ніби вся поринула в свої фоліанти, вона прислухалася, і їй таки пощастило вловити кілька вимовлених пошепки італійських слів. Ті слова не віщували нічого доброго. Адмірал Коліньї мав умерти, і всі присутні тут, насамперед її мати, хотіли примусити короля, щоб він це допустив.

Бідолашна Марго так збентежилась, що, замість сховати очі, почала ловити материн погляд. Та ледве-но спіймала його, як мати накинулась на неї з лайкою. Пані Катрін, що ніколи не підвищувала голосу й навіть бити могла без видимого збудження, нараз вилаяла дочку по-італійському, навіть повісю назвала й звеліла забиратися геть. Тому серденна й почала свою безпорадну розмову з богом. Вона знала забагато й могла відкритися з тим тільки всевишньому. І коли її коханий владар послав по неї — чом це її так довго нема,— вона відразу послухалась і, прийшовши, застала його в ліжку, оточеного не менш як чотирма десятками гугенотів. Більшості їх вона навіть не знала, пробувши заміжжю ще так недовго. Всі говорили, перебиваючи один одного, про нещастя з паном адміралом. І знову й знову вирішували: завтра ж таки вони зажадають від короля справедливо покарати Гіза, а ні, то вони самі це зроблять! Так минав час, і ніхто не склепляв очей.

І ось вони ввійшли до Карлової спочивальні. Їх не спинила варта, бо це ж була пані Катрін із її сином д'Анжу та ще чотирма чоловіками, яких вона привела з собою. Карл Дев'ятий схопився, подумавши, що це вже прийшли його вбивати. А потім упізнав матір, і та наказала йому встати з ліжка. Коли він був уже спроможний слухати її, вона насамперед перелякала його, сказавши, що він пропащий. Ідеться про його трон і життя. Пояснювати вона лишила іншим. А вони почали з численними подробицями доводити королю, ніби адмірал покликав до країни німців і швейцарців, з якими Карл не впорається. «Називай його й далі батьком рідним»,— холодно докинула мати. Католики, сказано йому, вже вирішили вдарити на протестантів, але без нього, без Карла.

— Ти, розтелепо, сидиш між одними й другими, як між двома стільцями, і ті й ті вбачають у тобі ворога,— сказав йому брат д'Анжу, який ще ніколи не говорив з ним так. Принаймні його Карл зрозумів, і ще він розумів папа де Тавана. А торохтіння трьох італійців лишалося йому тим незрозуміліше, чим голосніше й нахабніше намагались вони звертатися до нього по-французькому. Всі тут раптом заговорили зовсім не таким тоном, як мав право сподіватися король. І вже через саме це Карл відчув себе неначе кимсь іншим, не самовладним монархом. Адже король має бути неприступний, як на Карловому портреті, він тримає людей на відстані своєю манерою стояти, іти, поглядати скоса.

Карл Дев'ятий випростався якомога величніше — наскільки дозволяла нічна сорочка, в якій він заплутався ногами. Скосивши погляд, він оголосив цим своїм непроханим гостям: правосуддя має здійснитись.

— Вину Гізів виявлено. Я їх покараю. Така моя воля.

— Не твоя,— відрубала пані Катрін.— Це воля твоїх гугенотів, а ти — знаряддя в їхніх руках, бідолашний мій сину. А коли ти допитаєш Гізів, то дізнаєшся, що вони тільки виконали вказівки твоєї матері й твого брата, бо це ми наказали стріляти в адмірала, щоб урятувати тебе.

Цю жахливу річ вона повідомила, нітрохи не підвищивши тону, і навіть знизала плечима. І тому Карл у першу мить ще не збагнув усього змісту її слів. Він досить спокійно перепитав:

— Це ти наказала? Не може того бути, мамо!

Вона сиділа перед ним і дивилась на нього знизу вгору, не відводячи погляду. Троє італійців уже знов хотіли заторохтіти. Але д'Анжу спинив їх; самого його трусило, і він насилу стримував той дрож. Це була небезпечна хвилина: недаремно материн улюбленець не радив їй відкривати правду. Але вона не послухалась, бо вважала, що ця правда, тверда як налиця, піде на користь її бідному синові.

— Так, це я наказала,— підтвердила вона, сидячи перед ним, звівши до нього погляд і стежачи, що робиться в його душі. А Карл спочатку зблід, тоді почервонів, сіпнувся до дверей і знову ступив назад. Секунду чи дві він мав твердий намір покликати варту й заарештувати всіх, у тому числі й матір.

Але цього не сталось. Обличчя йому враз налилося кров'ю, і він аж захитався.

— Сядь, сину,— порадила пані Катрін, а своєму улюбленцеві поглядом звеліла, щоб не трусився: нема чого. «Цей рішик не знає, на що зважитись,— подумала вона про Карла Дев'ятого.— А я вчиню так, що Габсбурги будуть задоволені, та й сузір'я цього хотіли. З усім я в згоді».

Карл зіперся на стілець і злісно процідив крізь зуби:

— В монастирі б вам заховатись, пані, бо ви зробили мене вбивцею мого найкращого друга й накликали на мене прокляття сучасників і нащадків.

Та пані Катрін не втратила свого спокою: схожий на отуплення, він міг урешті відняти рішучість у кожного. Вона не відступалася від свого:

— Ну, коли вже ти заробив прокляття, то рятуй принаймні життя й трон. Для цього досить одного удару меча.

Карл зрозумів, кому треба завдати того удару. Немовби сам уражений ним, упав він на стілець. То була найтяжча його помилка: відтепер усі, в один чи в кілька голосів, могли вмовляти його, скільки хотіли:

— Один-однісінький удар меча, ваша величносте. Дайте наказ, і ви відвернете багато лиха й смерть тисяч людей.

Він рвучко труснув головою й заплющив очі.

— Паризькі квартали озброюються! — знов осмілівши, гукнув д'Анжу й грюкнув кулаком по столу. Парижани й справді озброювались, але тільки через чутки, які розпускав він сам: нібито на місто суне незліченне гугенот-

ське військо. Карл розплющив утомлені очі й глянув на брата з глибокою зневагою. Вже заляканий і зломлений, він ще по-своєму опирався: замкнувся в собі й зневажав їх. Тоді змовники почали тиснути на нього з подвоєним завзяттям:

— Тобі вже не можна відступити.

— Вам уже не можна відступити.

— Ваша величносте, вже не можна.

Слова переплітались, один голос підсилював другого, але й кожен зокрема проривався до його вух: глухий і низький старої, два гучні, високі італійські й третій — верескливий, мов у папуги. А д'Анжу й де Таван кидали в ту зливу слів запальний бойовий поклик:

— Смерть адміралові!

Карл терпів ці тортури з годину. Час від часу він казав: «Я не дозволю й пальцем доторкнутись до адмірала»,— та його ніхто не слухав і не хотів слухати. Іще він казав: «Я не можу ламати свого королівського слова». Те слово він дав французькому дворянинові, але забув тепер, з ким говорить. Отож він однаково що й не казав нічого.

Раптом він застогнав, прокинувся з своєї безвладності, витяг голову до дверей і простяг до них обидві руки. «Отже, все ж таки покличе варту?» — подумала мати, ледь похолонувши. Але він зробив щось багато дивніше. Він спитав:

— Де мій брат?

Враз запала тиша: всі дивились то на нього, то одне на одного. Що він має на увазі, про кого говорить? Мати відповіла:

— Твій брат ось тут, сину.

Проте він не звернув ніякої уваги на ті слова, і вона спантеличилась. Пані Катрін могла впоратися з будь-якими ділами, але перед почуттям вона губилася й тоді вже не тямила нічого. Правда, вона ж не була при тому, як її бідний підпилий син одного вечора зацьковано шепотів на вухо свіжоспеченому зятеві: «Наварро! Помстися за мене! На те ж я й віддаю за тебе сестру. Помстися за мене й за моє королівство!»

Чисто випадково молодий король Наваррський в ту годину лежав у ліжку, оточений чотирма десятками дворян-протестантів. А міг би і встати. Вони мали досить вимог до короля, навіщо відкладати до ранку? Вони могли б і зараз усім гуртом вирушити й прорватись до передпокою королівської спочивальні, мавши таку перевагу в силі.

Двері розчиняються навстіж: мій брат! Ти прийшов визволити мене!

Та двері не розчинились, брат не прийшов на допомогу, і нещасний збагнув, що наближається кінець. Це побачила по ньому й пані Катрін: на таких речах вона знала. Тепер він відчуває себе покинутим, беззахисним. Швидше — останній удар! Зіпершись на палицю, вона підвелася з місця, схопила за руку свого улюбленця д'Анжу й закричала так гучно, як ще ніхто досі тут не кричав:

— Утікаймо геть із цього двору, щоб урятуватися від згуби й не бачити катастрофи! А як легко було б її уникнути! Але ж твоєму братові не стає духу, він боягуз!

Почувши те слово, схопився й Карл. Боягуз! Його ніби ляснули батогом по щоці. Під ним розкрилася безодня: мати зрікалась його. У голові в нього вирували суперечливі думки. Честь, страх, лють і почуття власної правоти роздирали його, і обличчя в нього нестямно тіпалось. Він ладен був упасти на коліна. І так само ладен був заколоти кинджалом будь-кого з цих людей. Але він обрав третє: сказився. Вибух шаленства в останню мить урятував його від убивчої розпуки. Він почав бігати по кімнаті й горлати, розпалюючи себе. Важко сказати, чого там було більше: нестями з жаху чи умисного прикидання. Він, як буря, відмітав під стіни кожного, хто траплявся на дорозі. Пані Катрін майже як молоденька шаснула за схожу на бастіон шафу й звідти прикидала, як далеко зайде він у своєму шаленстві. Навіть щодо цього вона не дуже вірила в здібності свого бідолашного сина.

Та ось Карл зупинився — посеред кімнати, в грізній самоті, як і хотів. Хоча всі попринишкали, як миші, та він іще ревнув:

— Тихо!

Розпалюючи себе ще дужче, він почав по-блюзнірському лаяти матір божу. А тоді з уст його посипались виплоди шаленства:

— Ви хочете вбити адмірала? І я хочу. І я хочу! — загорлав він так, що в нього справді потемніло в очах.— Тільки хай тоді й усі гугеноти у Франції згинуть! Щоб ні однісінького не зосталося, щоб потім не було кому дорікати мені. Цього я не хочу, ні, не хочу! Ну, робіть своє, віддавайте накази! — Він затупав ногами і ревнув: — Ну, хутко! Чи, може...

Але ні про яке «може» не було вже й мови, і нещасний знав це. Всі кинулися до дверей і аж застрягли в них,

пхаючись один поперед одного. Останньою вийшла мати: на порозі вона ще озирнулась і кивнула йому головою з виразом незвичайної похвали. Мовляв, ти впорався краще, ніж я від тебе сподівалась. Зачинивши за собою двері, вона хвильку постояла, прислухаючись, що він робитиме далі. Щось занадто тихо. Зомлів? Було б чути, як упав. Хто знає... Хіба його вгадаєш, вирішила пані Катрін і заклопотано почалапала за рештою. Бо ще багато треба було вирішити й негайно здійснити.

Досі, перестрибуючи думкою через безодню, вона сама не вірила по-справжньому, що досягне другого краю. І ось вона вже на тім боці — завдяки своєму терпінню, сміливості й передбачливості. Отже, верховне керівництво тим, що мало відбутися, по праву належало їй. Синові її д'Анжу треба триматись осторонь від здійснення цих планів. Майбутній король не повинен сам брати участь у ділі, що, можливо, лишить на його виконавцях неприваблівні сліди, хоч яке воно корисне й мудре. Дванадцята година. Яка це ніч? На святого Варфоломія. Хай хоч як наші дії узгоджені з тим, що робиться в світі, та завжди є небезпека, що їх зрозуміють хибно, і важко сподіватись на вдячність.

ПРИЗНАННЯ

Ось вони вдерлись у подвір'я його дому. Адмірал Коліньї чув, як у двері внизу гупають приклади чи кілки. Хтось командував; різкий, дратливий голос був йому знайомий: Гіз. Умить адмірал зрозумів, що його чекає — смерть. І він підвівся з ліжка, щоб зустріти її стоячи.

Його слуга Корнатон накинув на нього халат. Хірург Амбруаз Паре спитав, що це означає, і Корнатон відповів, дивлячись на пана адмірала:

— Це бог. Він кличе нас до себе. Вони ломляться в дім. Оборонитися годі.

Грюкіт затих, бо Гіз звернувся з промовою до свого загону. Там було багато вояків — у тому числі й сторожа, яку король Наваррський розмістив у крамницях навпроти охороняти адмірала: він, певне, і в голові не покладав, що командир тієї сторожі з самої ненависті зрадить свій обов'язок. Вони захопили вулицю Сухого дерева, і всі виходи з неї, і ті будинки, де оселилися дворяни-протестанти. Ці дворяни вже не могли пробитись до пана адмірала, чиє життя було їм дороге, бо наклали своїм власним.

Знак подав дзвін з монастиря Сен-Жермен-д'Оксеруа. В усьому місті вийшли на вулиці озброєні городяни. Вони впізнавали своїх по білій пов'язці на рукаві та по білому хресту на капелюсі. Усе було передбачено, кожному визначено завдання — від найменших до найстарших. Пан де Монпансьє взяв на себе Лувр, щоб звідти не втік жоден протестант. Вулицю Сухого дерева приділено панові Гізу, бо він сам випросив для себе честь зробити кінець адміралові, що був і досі живий, хоча поранений і безпорадний. Під глухе бамкання дзвона він різким голосом прокричав перед своїм загоном:

— У жодній війні ще не здобули ви такої слави, як можете здобути сьогодні!

Солдати розуміли це й самі, а тому відважно взялися до діла.

— Як жахливо хтось закричав! — сказав у кімнаті нагорі пастор Мерлен. Той крик і досі лящав усім у вухах. Слуга Корнатон знав: то кричала служниця, вони її замордували.

— Вже на сходах, — промовив капітан Йоле. — Та ми нагорі завалили двері й дорого продамо своє життя. — І вийшов до своїх швейцарців.

У кімнаті в Коліньї залишились тільки його лікар, його пастор, та його слуга — як не рахувати четвертого, скромного чоловіка, що марно намагався ухилитись від поглядів пана адмірала: смолоскипи кидали у вікно посвіт, наче від пожежі. Пан адмірал на вигляд був спокійний; на його обличчі вони бачили душевний мир і бадьорість перед лицем смерті. Він не хотів, щоб вони читали на ньому ще й інше, приватну справу між ним і богом, яка досі не була владнана й тяжіла на серці. Всі ці люди мали відійти звідси, і то якомога швидше. Він попрощався з ними й наполегливо зажадав, щоб вони рятувалися.

— Швейцарці ще втримують сходи. Підніміться на дах і втікайте. А я вже давно приготувався до смерті, та й не поможете ви мені. Я віддаю свою душу в руки богові й упевнений у його милосерді.

По цих словах адмірал відвернувся від них — уже остаточно, їм лишалося тільки потихеньку вислизнути з кімнати. Думаючи, що він уже сам, адмірал повторив гучним голосом:

— Я впевнений у твоєму милосерді.

І прислухався, чи не почує підтвердження. Швейцарці тим часом ще втримували сходи. Коліньї прислухався, але

підтвердження не чув. Помалу обличчя його мінялось, наче він із надії скочувався в страх. Душевний мир і бадьорість перед лицем смерті, де ви? В рисах його чимраз видиміше проступав вираз прибитої жахом, розгубленої людини. Його бог відштовхнув його. А швейцарці ще втримували сходи. «Перше ніж вони піддадуться, я мушу переконати тебе, господи. Визнай, що я не винен у смерті старого герцога Лотарінгського! Я не наказував убивати його, ти це знаєш. Я не хотів його смерті, ти можеш це підтвердити. Невже я мав спиняти його вбивць, коли Гіз сам важив на моє життя? Цього ти, о господи, не вимагаєш і не складеш вину на мене. Що? Я тебе не чую. Дай відповідь, господи! Мені лишається зовсім мало часу, поки швейцарці ще втримують сходи!»

Довкола лунав гамір — і на вулиці, й у домі; а він сперечався, опирався, потрясав зціпленими руками, підносячи їх до невблаганного бога й зводячи до нього очі старого воїна. І враз він почув той голос, якого так жадав. Голос велично промовив:

— Це зробив ти.

І тоді християнин уперше затремтів трепетом полегкості, звільнившись від земної гордині й душевної впертості. В передчутті блаженства він гукнув:

— Так, це зробив я. Прости мені!

Швейцарці вже не втримували сходів: усі п'ятеро полягли. Шалена орда з криком збігла нагору. Двері піддалися не зразу; вдершись у кімнату, солдати побачили, що не давало їм відчинятись: на порозі лежав якийсь чоловік. Його вдарили кілька разів і думали, що вбили; та насправді він умер раніше — від великого зворушення, бачивши боротьбу християнина з самим собою і його перемогу. Ніхто його не знав: то був лише німець-товмач Ніколаус Мюс. Шаноба й любов до пана адмірала дали йому відвагу одному зостатись у кімнаті з паном адміралом, щоб умерти з ним.

Наперед виступив чоловік на прізвище Бем, також швейцарець, але на службі в герцога Анжуйського. Перед каміном стояв вельможний пан — із тих, до кого такі люди, як Бем, підходять, тільки улесливо зігнувшись. Але тут Бем голосно й погрозливо гукнув:

— Це ти адмірал?

Та ця брутальність не наблизила його до жертви, як він сподівався; а кожен убивця потребує такої близькості, задля чого й звертається до своєї жертви раптом на «ти».

Ні, вельможний пан лишився неприступно гордий, як і був, і нелегко було Бемові ступити два останні кроки.

— Так, це я,— почув він.— Але ти мого життя не вкоротиш.

Дивна відповідь: її міг зрозуміти лиш той, хто бачив, як адмірал віддав себе в руки божі, а тому людські вже не були над ним владні. А Бем спантеличився й безтямно глипнув на свою зброю, бо вельможний пан перед каміном дивився на неї зневажливо. То була довга, гостряком затесана поліняка — висаджувати ворота. Її й збирався Бем угородити адміралові Коліньї в живіт — і справді зробив так, коли адмірал відвернувся. Адмірал упав. Один із швейцарців, що напхалися до кімнати, ще встиг побачити його обличчя й здивуватися виразові суворої зверхності; згодом, розповідаючи про це, він казав: «самовладання». Коліньї ще промурмотів щось, та всі були занадто збуджені, щоб розчути ті слова: «Хоч би людина, а то послідуща сволота». Останні його слова виражали нетерпимість до людей.

Коли адмірала повалили, й інші браві пайманці чесно відробили свою платню. Мартін Кох рубонув його бойовою сокирою. Третього удару завдав ландскнехт на ім'я Конрад; але тільки сьомим Коліньї добито на смерть. А панове на подвір'ї нетерпеливились. Герцог Гіз гукнув:

— Беме, що там? Готово?

— Готово, ласкавий пане! — вигукнув у відповідь Бем — радий-радісінький, що може знов казати «ласкавий пане», а не вгороджувати такому панові затесану поліняку в живіт.

— Викинь його з вікна! Ось рицареві д'Ангулему не віриться, хоче побачити на власні очі.

Вояки зразу викинули у вікно адміралів труп, і він упав панству до ніг. Гіз підняв якусь ганчірку й витер кров з обличчя вбитого.

— Це він, я впізнаю його. А тепер — решту! — Ударивши мертвого адмірала ногою в обличчя, він докінчив: — Сміливіше, хлопці! Найважче ми впорали.

Вже сірів світанок.

РІЗАНИНА

На світанку молодий король Наваррський сказав дружині, що лежала поруч нього, і своїм сорока дворянам, що оточували ліжко:

— Спати вже не варто. Я пограю в м'яча, поки встане король Карл, а тоді піду нагадаю йому про його обіцянки й наполяжу, щоб він їх виконав.

Королева Маргарита радо з тим погодилась, бо дуже стомилася й сподівалась нарешті заснути, коли всі ці чоловіки повиходять.

На світанку — власне, то була ще тільки рано посвітліла літня ніч,— у одній із кімнат Лувру, що виходила вікнами на майдан і вулиці, стояли Карл Дев'ятий, його мати пані Катрін і його брат д'Анжу. Вони не говорили, бо прислухалися, дожидаючи, коли вдарить постріл з пістоля. Тоді вони знатимуть, що задумане почалося, й дивитимуться, як воно піде далі. Постріл ударив — і вони, раптом гарячково заквапившись, послали на вулицю Сухого дерева гінця з наказом панові Гізу, щоб ішов додому й не робив нічого проти пана адмірала. Звичайно, вони знали, що вже запізно, й послали придворного з таким наказом лиш на те, щоб потім можна було хоч трохи виправдатися цим перед німецькими князями та королевою Англії, хоч трохи зменшити свою вину. І все ж вони цілком щиро хвилювались і квапились, віддаючи той уже марний наказ,— так, немовби ще лишалась якась надія. Пані Катрін та її улюбленого сина д'Анжу, власне, охопила трохи запізніла паніка: а що як усе зірвалося! Лише Карл, дожидаючи повернення посланця, аж трусився в безглуздій сподіванці: а може, нічого не сталось і все це тільки наснилося йому.

Відповідь прийшла така, як і слід було чекати, і Карл відразу сховався за своє умисне божевілля. Репетуючи на всю горлянку, щоб бачили, в якому він стані, король кинувся до своїх покоїв і там закричав, щоб Наварру й Конде привели до нього — приволокли зараз, негайно! Той наказ був зайвий, бо вони вже йшли до нього самі.

Дорогою вони почули крізь розчинене вікно дзвін на сполох. Вони зупинились, і жоден з них не важився сказати, що́ подумав, аж поки ту думку висловив сам Анрі.

— Ми в пастці.— І зразу додав: — Але ще можемо кусатись.

Бо кругом нього були його дворяни, вони заповнили весь перехід між покоями. Та ледве він почав їх підбадьорювати, як попереду, позаду й з обох боків порозчинялися двері й з них повалили озброєні люди. Перші впали Теліньї, зять адмірала, й пан де Пардайян. Більше Анрі побачити не встиг, бо його вже проштовхнули далі. Хтось

ухопив його за руку і втяг у якісь двері. Разом з ним туди кинувся й Конде, бо в тисняві вони держалися пліч-о-пліч, щоб оборонять один одного. А затягши обох до кімнати, Карл сам замкнув двері. Вони були у нього, в його спочивальні.

Всі троє, стоячи під дверима, прислухалися до гвалту за ними, до кровожерного крику, брязкоту зброї, гупання тіл, що падали додолу, передсмертного харчання й знов кровожерного крику. Коли всі заколоті поблизу випустили останній дух, той крик відкотився далі. В ньому вчувалося: «Слава Ісусу!» А ще: «Смерть! Смерть! Усіх повбивати!» Те завивання все даленіло: «Tue! Tue!» [1] — справді схоже на вовче виття. Воно котилося по всіх переходах і залах, у всі кінці, то наростаючи, то затихаючи. Хто його чув, міг подумати, ніби замок Лувр повний злих духів, а не дворян із озброєними загонами. Те, що робили тут людські руки, скидалось на якусь страхітливуману. Всім трьом кортіло визирнути за двері: може, насправді нічого не сталось? Тільки помалу розливається світло серпневого світанку, а одині справжні звуки — це віддих сонних людей?

Але ніхто не визирнув. Усі троє — і Карл, і обидва його бранці — цокотіли зубами й ховали очі один від одного. Той затулив їх руками, другий відвернувся до стіни, третій низько схилив голову.

— Вам, мабуть, теж здається, що це не може бути правдою? — нарешті промовив Карл. Він уже був анітрохи не схожий на шаленця, відколи так пошаленіли ті, за дверима.— Але це правда,— запевнив він трохи перегодом, і водночас йому спало на думку, що треба сказати ще: — А винні в усьому ви самі. Нам довелось випередити вас, бо ви заварили змову проти мене й усього мого дому.

Це він уперше від свого імені висловив те, що втовкмачувала йому мати, пані Катрін, але далі не пояснив нічого. Конде запально відповів:

— Тебе я давно б міг уколошкати, якби хотів, бо нас у Луврі було вісім десятків дворян-протестантів, і ніякої особливої змови, щоб повбивати всіх вас, ми не потребували.

Анрі озвався:

— Я свої змови заварював у ліжку, з твоєю сестрою.— І знизав плечима, ніби про таке обвинувачення не варто

[1] Убивай! Убивай! *(Франц.)*

й балакати. Він навіть зневажливо скривився, і в такому становищі було б дуже добре, було б просто рятівним виходом, якби скривився й Карл. Але той вирішив краще знов ошаліти, хоч би заради того, щó він мав ще сказати своєму зятеві. Адже той навіть про адміралову смерть іще не знав! Тому Карл знову розкричався й почав твердити, ніби Пардайян, наваррський дворянин, що лежав тепер мертвий за дверима, передчасно прохопився й розкрив їхні наміри. Він буцімто голосно гукнув, що за адміралову руку буде відтято сорок тисяч рук.

Потім Карл розпалив себе ще дужче, щоб слова його звучали, як мова людини не при тямі, і тоді вони почули про смерть пана адмірала. Обидва похололи і втупили очі один в одного; на Карла вони вже не дивились, і він репетував далі сам для себе, поки стало голосу. Він лаяв адмірала, як ошуканця й зрадника, що думав тільки про згубу королівства й з лихвою заслужив найстрашнішої кари. Слова лилися потоком з його уст і помалу переконували його самого, що все це правда. Карлова лють змінилася ненавистю й страхом. Урешті він тремтячими руками вихопив кинджал. Та його бранці й не помітили того: перед їхніми очима були інші видива.

Вони бачили, як старий полководець виходить з намету, а кругом виникуване військо, і самі вони вже держать своїх коней за повіддя. Зараз вони помчать у бій, назустріч ворогові. По п'ятнадцять годин не сходити з коней, не знати втоми, не чути свого тіла — яка розкіш! Тебе підхоплює вітер, ти летиш, очі стають дедалі ясніші й гостріші, бачиш так далеко, як ще ніколи, бо тепер перед тобою — ворог. Мчиш назустріч йому, зовсім безвинний, чистий і новий, а він увесь заплямований гріхами й має бути покараний! Ось що й більш нічого означав для них адмірал Коліньї в ту хвилину, коли вони почули про його смерть. Анрі думав про те, що його мати, королева Жанна, довірялась у всьому панові адміралу, а тепер їх обох нема на світі. І він дозволив навіженому Карлові шаленіти, поки зовсім забракне голосу, а сам сів на скриню.

Карл уже захрип, а з-за дверей, як і раніше, чулося кровожерне виття. Заговоривши нарешті звичайним голосом, він наказав їм зректися своєї віри: тільки так вони можуть урятувати собі життя. Конде зразу вигукнув, що він про таке й не подумає, бо віра дорожча за життя. Анрі дратливо махнув на нього рукою й заспокоїв Карла: мов-

ляв, про це можна поговорити. Та кузенові притьмом захотілось опиратися тепер, коли вже було запізно. Він розчинив вікно, щоб чути було дзвін на сполох, і під той дзвін заприсягся, що не зрадить віри, хоч би й настав кінець світу.

Анрі зачинив вікно й підійшов до Карла, що з кинджалом у руці стояв перед шафою, схожою на бастіон: масивні поперечини, гарматні ядра з чорного дерева, скрізь пообковувано залізом. Наварра підступив до шаленця спокійно, але рішуче, й сказав йому на вухо:

— Шаленець — отой он зі своєю вірою. А ви, ваша величносте, зовсім не шалені.

Карл підніс кинджал, та Анрі відхилив його руку:

— Облиш, брате-королю!

Як йому спало на язик те слово? Карл, його почувши, випустив з руки свій кинджал, що впав додолу й відскочив убік. Обхопивши обома руками шию друга, кузена, зятя й брата-короля, бідолаха заридав:

— Я не хотів цього!

— Можу повірити,— відказав Анрі.— Але хто ж тоді хотів?

Відповіддю було кровожерне виття, що долетіло звідкись іздалеку. Карла аж тіпало від ридання, та він спромігся мотнути головою в бік стіни: мовляв, чи не має вона вух. І справді, хіба й тепер його мати, пані Катрін, не могла своїм звичаєм просвердлити в ній дірку, щоб шпигувати й за сином? Правда, в цю хвилину вона скорше прислухалась до кровожерного виття різанини; навіть така запекла душогубка не могла інакше. Вона чалапала туди й сюди по своєму покої, і палиця її тикалась у підлогу якось невпевненіше, ніж звичайно. Стара перевіряла, чи добре замкнено двері, позирала знизу вгору на своїх широкоплечих, незворушних вартових: чи довго вони її захищатимуть. Може, гугенотам, хай навіть останнім, з відчаю спаде на думку пробитися сюди й ще хутенько відібрати в неї дорогоцінне старе життя, перше ніж самим піти на той світ. Велике свинцево-бліде обличчя лишалось без виразу, очі — без блиску. Раз вона підійшла до однієї скриньки й перевірила, чи на місці там порошечки та пляшечки. Хитрість завжди лишається про запас, і навіть людей, які вдерлися тебе вбити, можна кінець кінцем умовити спершу випити по чарці.

Анрі тихенько захихотів сам до себе: того сміху несила було стримати, як і Карлового ридання. Жах робить ку-

медне ще кумеднішим. У вухах лунає кровожерне виття різанини, а в уяві зринають винуватці з усією їхньою потворністю й недолугістю. Це велике щастя, бо власна ненависть задушила б тебе, якби ти не міг сміятись. Анрі в ту годину навчився ненавидіти, і йому дуже помогло те, що він міг посміятися над усім ненависним. Похмурому кузенові Конде він гукнув:

— Ха! Уяви собі д'Анжу. Репетує: «Tue!» — а сам ховається під столом.

Кузен лишився похмурий, як і був, зате Карл почав жадібно допитуватися:

— Правда? Мій брат д'Анжу сховався під стіл?

Цього Анрі й хотів: він розраховував на Карлові почуття до спадкосмця трону. Треба було відхилити його увагу на нелюбого брата — хай він забуде, що має тут у руках своїх родичів-гугенотів і що він шаленець. Кумедне особливо добре помагає проти безпосередньої небезпеки: пасмішивши, можна принаймні віддалити її. Анрі, що в цю годину навчився ненавидіти, зрозумів водночас і всю цінність лицемірства. Тому він вигукнув відвертим, щирим тоном:

— Я знаю, брате мій королю, що всі ви в глибині душі не хочете нічого поганого. Ви тільки хочете збавити час, як на турнірі або у грі в кільця.— Tue! Tue! — передражнив він, завиваючи так, що в кожного відпала б охота до такої розваги.

— Ти так гадаєш? — спитав Карл з видимою полегкістю.— Тоді я признаюся бодай тобі одному: ніякий я не шаленець. Просто мені не лишають іншого виходу. Згадай, що моя годівниця — гугенотка і що я знаю ваше віровчення змалечку. Д'Анжу хоче мене вбити! — заверещав він, поводячи люто очима, ніби знову скочувався в своє шаленство — чи то справжнє, чи то вдаване.— Та коли я загину, тоді помстись за мене, Наварро! Помстись за мене й за моє королівство!

— Та ми з тобою заодно,— з притиском підтвердив Анрі.— Ти шаленітимеш, коли доведеться, а я вдаватиму блазня, бо я справді такий. Показати тобі зараз одну штуку? Дуже гарна штука,— запевнив він трохи нерішуче, бо потай мав сумнів, чи добре вона скінчиться. За спиною в Карла схожа на бастіон шафа — масивні поперечини, гарматні ядра з чорного дерева, куте залізо — непомітно прочинилася; це завважив тільки Анрі, і він зразу впізнав двоє облич, що визирали звідти. Поглядом він

наказав їм ще почекати. А тим часом вимахував перед Карлом руками, неначе ярмарковий штукар-шарлатан.

— Ти, звичайно, гадаєш, що хто помер, той уже не встане,— почав він бундючно, як звичайно говорять такі штукарі.— Але ми, гугеноти, не такі, з нами смерті впоратися важче. Не хвилюйся ж, брате-королю! Вісімдесят дворян ви мені замордували в Луврі, але перші двоє вже ожили.

По-фокусницькому ворушачи всіма десятьма пальцями, він повів руками згори вниз, у напрямку шафи, трохи відступивши, щоб не бути занадто близько до того дива, яке зараз мало статися. Карл теж трохи відступив, на обличчі його відбивались недовіра й острах.

— З'явіться! — вигукнув Анрі.

Двері шафи широко розчинились, і перед Карлом упали на коліна д'Обіньє і дю Барта. Відбулось те дуже швидко; перший крик нового нападу шаленства не встиг вирватись із Карлових уст, а тому він мовчки дивився на обох, наморщивши лоба. Вони стояли на колінах, і в тій поставі один був удвічі вищий за другого, але обидва прикладали руки долонями до грудей, як і годиться бідним вигнанцям, що насміли вернутися з такого місця, звідки вертатись не дозволено. Обидва враз заговорили глухими голосами:

— Простіть нам, ваша величносте, що ми покинули царство Плутона! І не будьте суворі до чарівника, що викликав нас ізвідти.

Цього разу Карл вирішив не шаленіти. Він сів і сказав:

— Вас іще мені тут бракувало. Можете встати, але що мені з вами робити далі? От паскудство!

То була найтверезіша мить у його житті: все, що сталось і що мало ще статися, було йому просто огидне й мучило його. Це видно й на його портреті. Король із виснаженого роду: білий шовк, скісний погляд, сповнений підозри й нехоті, але нога виставлена, мов у балеті. Карл Дев'ятий повернув руку долонею вгору: знак, що він дарує своїм бранцям волю.

І вони зразу скористалися нею. Дю Барта рушив до дверей і відімкнув їх. Д'Обіньє кивнув у бік вікна, за яким уже яснів білий день:

— Наше щастя, що воно вночі стояло відчинене й тут нікого не було.

Дю Барта квапливо відійшов від дверей, визирнувши в щілинку. А тоді двері відчинилися.

Двері відчинились, і ввійшла королева Наваррська, пані Маргарита, Марго.

Її брат Карл сказав:

— А, це ти, моя гладушечко!

І Анрі вигукнув:

— Марго!

Їхнім першим, несвідомим почуттям була радість. Ось вона стоїть перед ними, вона не загинула, хоча минулої ночі раптом відкрилося стільки пасток і вовчих ям, і не втратила своєї витопченої краси й блиску, до якого життя начебто поривалося, поки не настала ця ніч. І в обох, у Карла й у Анрі, крізь радість прохопився ляк: «А я не був біля неї в годину небезпеки! І як це так, що по ній нічого не видно?»

А було так тому, що Марго змила з обличчя й тіла багато крові й сліз, перше ніж змогла показатися знов на люди, вбрана в сріблясто-сизе й рожеве, як юний ранок, і в перли, що радісно мінились на її ніжній виплеканій шкірі. Це коштувало неабияких зусиль! Бо за неї вчепився в смертельному страхові один напівзарізаний чоловік, а інші молили й благали її, вбачаючи в ній останній рятунок, і, хапаючись у відчаї, порвали на ній сорочку, та не пожаліли і її прекрасних рук, геть подряпавши їх нігтями, що з великого страху зробились навдивовижу гострі. А один божевільний знов же трохи не вбив її саму, і то лиш через те, що люто ненавидів її коханого владаря.

— Наварра дав мені ляпаса, так зате ж я вб'ю ту, що йому найдорожча! — сопів капітан де Нансей, підступивши ледь не впритул до неї, і вже зімкнув свою залізну лапу, вже думав, що вхопив жертву. У неї й досі виразно лунав у вухах його хрипкий голос, його гарячий жадібний віддих, і вона сама не знала, як це їй пощастило врятуватись від нього в тому напханому людьми покої. Бо там скрізь, навіть за ліжком, лежали, качались, корчились чи вже дубіли нещасні жертви. Все це вона принесла в своїй душі, але зовні була ясна, мов юний ранок: так вимагали пристойність і самоповага. «Щоб мій владар любив мене!»

Вона спробувала подивитись у очі Анрі, просто в очі — але виявилося, що зробити це страшенно важко. Перше ніж їхні погляди зустрілись, вона мимовільно відвела свій.

А втім, і він теж ухилився й глянув повз неї. Господи, що ж це таке?

— Мій Анрі! — Моя Марго! — вимовили обоє в один голос і ступили одне до одного.— Коли ж ми з тобою розлучились? Невже так давно?

— Я ще лежала в ліжку і хотіла поспати, а ти встав,— сказала Марго.

— Я встав і вийшов зі своїми дворянами, всіма сорока, що обступали наше ліжко. Я думав пограти з королем Карлом у м'яча.

— А я, мій коханий владарю, думала ще заснути. А вийшло так, що мене всю облили кров і сльози — і сорочку, і обличчя. Навіть холодний піт страху стікав на мене. І все це, на жаль, зробили мої. Вони повбивали всіх твоїх, а що я твоя, як ніхто більше, то й мені, мабуть, краще було вмерти. Але я прийшла до тебе, переступаючи трупи, і ось ми побачилися знову.

— Ось ми побачилися знову,— проказав за нею й він смутно-смутно, вже й не пробуючи жартувати. А вона майже сподівалась від нього жарту: адже для такого юнака найкумедніші якраз страхіття. «Ні,— згадала вона.— Не треба: тут страхіття — це я сама».

— Я, твоя бідна королева...— ледь чутно шепнула вона йому в обличчя. І він шепнув у відповідь, хитнувши головою:

— Ти, моя бідна королево, дочка жінки, що вбила мою матір.

— І ти дуже, дуже любив мене.

— А тепер вона повбивала мені всіх.

— І ти зовсім, зовсім не любиш мене.

Він уже ладен був розгорнути обійми своїй Марго, зворушений самим її голосом, бо він її не бачив — очі його були опущені. Він уже розгорнув ті обійми в думці... Ще слово з її уст... хоч легенький порух... Але нічого не було. Марго відчувала: «Я не можу, я не смію. Цього замало. Невже я втратила його?» Вона відступила від нього і, провівши рукою по чолу, сказала голосно, щоб чули всі:

— Я прийшла до свого брата. Ваша величносте, я прошу вас дарувати життя кільком нещасним.— По тих словах вона стала перед Карлом Дев'ятим на коліна, як вимагав церемоніал: палке благання, але вбране в урочисту, пристойну форму, яку королі мають бачити всюди.— Ваша величносте! Подаруйте мені життя пана де Лерана, що вбіг у мою спочивальню, весь поколотий кинджалом і за-

кривавлений, коли я ще лежала в ліжку, і з великого страху перед убивцями чіплявся за мене руками, поки ми обоє скотились за ліжко. І ще подаруйте мені життя пана де Міосена, вашого першого дворянина, такого шановного чоловіка, а також життя пана д'Арманьяка, першого камердинера короля Наваррського!

Вона доказала до кінця, за всією формою, хоч Карл відразу почав її перебивати. Хіба він не радів, що вона лишилася ціла? Радів, але потім у ньому знов невтримно закипіла безмірна огида й досада. Більше нічого не відчував він, дивлячись, як зустрілись Анрі й Марго. Вони жили в своєму світі, а Карл — у своєму. І раптом він зрозумів, що від нього хтось чогось хоче — його рідна сестра, і вона стежить за ним, шпигує, а потім донесе їхній матері, що він казав, який був у нього вираз обличчя! Тому він примусив себе побагровіти на виду — він це вмів, жила на лобі набрякла, очі дико забігали. Руки й голова засіпались, він скрипнув зубами і, підготувавшися так, заговорив:

— Ані слова про це, поки ще живий хоч один єретик! Зречіться єресі! — закричав він до присутніх; адже в його кімнаті було четверо живих гугенотів, і йому вони завдячували, що лишились на цьому світі, і його мати про це дізнається.

Анрі поспішає стримати кузена Конде, та шкода: той вважає, що честь вимагає від нього кричати на всю горлянку, як і Карл. Мовляв, за свою віру він не складатиме звіту ні перед ким, лиш перед самим богом, а зректися істини його не змусять ніякі погрози! Тоді Карл, наче зовсім оскаженівши, кидається на нього сам. Дю Варта й д'Обіньє, впавши на коліна, держать короля за ноги, а він горлає:

— Баламут! Бунтівник і син бунтівника! Як ти за три дні не заговориш інакше, я накажу тебе задушити!

Все-таки дав йому три дні часу — можна сказати, дивна поміркованість для такого шаленця. А Наварра, на якому лежала куди більша відповідальність перед протестантами, ніж на його кузені, повівся так, як і спочатку: мов сумирне ягня, пообіцяв, що перейде в католицтво, і це навіть після такої страшної різанини. Але він і на думці не мав дотримати того слова, даючи його Карлові, і Карл добре те знав. Вони навіть ледь помітно моргнули один одному.

— Зараз я натішуся виглядом своїх жертв! — не жалію-чи горлянки, оголосив божевільний король кривавої ночі.

Може, хто є поблизу — охоронці, дворяни, цікаві з придворних чи з челяді,— тоді всі вони муситимуть засвідчити, що Карл Дев'ятий не соромиться власних учинків і тепер захотів побачити свої жертви. Та ще на порозі, ніби ненароком, рука його торкнулась руки зятя — Анрі, чи то Генріха, Наваррського,— і той, єдиний з усіх, почув Карлів шепіт:

— Який жах, який жах. Тримаймося один одного, брате!

А потім він уже остаточно зробився таким, яким мусив бути: жорстоким Карлом Варфоломіївської ночі,— і почав з насолодою розглядати вбитих — перших, що лежали зразу перед його дверима, та й усіх інших, що траплялися дорогою. Відпихав ногою їхні вже захололі руки й ноги, наступав на голови, яких уже не гнітили непокора й ненависть. І сипав прокльонами та погрозами; то вже не його вина була, що їх ніхто не чув, крім його кількох безмовних супутників. Жодна жива душа не показувалась ніде, бо різати людей — робота дуже стомлива, і душогуби після неї сплять або пиячать. Тож мерці були самі.

Їм наче й ліку не було; живі ніколи не здаються такими численними, бо вони, зібравшись у гурт, кінець кінцем і розходяться. А мертві нікуди не поспішають, їм належить уся земля, все, що на ній виростає,— всі речі й усі долі; їхнє майбутнє таке безмірне, що його називають вічністю. Агріппа д'Обіньє заговорив:

Як близько смерть від нас! Та після скону буде
Вже істинне життя, без смерті, без облуди.
Не матиме кінця життя оте нове.
Чи є такий, кому спокійні дні не милі,
Хто хоче, щоб його жбурляли довше хвилі?
Чи не зрадіє всяк, хто в гавань запливе?

Він говорив приглушено, як годиться серед мертвих, чиє життя розтягнуте на всі часи, а тому сповільнене й дуже приглушене. Гучні бувають тільки прокльони шаленця. Анрі знав ці вірші: Агріппа вперше проспівав їх у нього на весіллі, перед тим як зібралась довга процесія і Карл Дев'ятий з усім своїм двором повів його на шлюбне ложе. А тут була зовсім інакша процесія, хоч ішла вона до того самого покою. Анрі не озирався на Марго.

Вона йшла серед інших чоловіків, що й уваги не звертали на неї, і врешті опинилась аж позаду. Ще ніколи за все своє життя принцеси Маргарита не відчувала себе такою нікчемною, як тепер, коли йшла з одним шаленцем і кількома переможеними між рядами мерців. Який незбаг-

ненний вираз мали на обличчі декотрі! Здивування, навіть засоромленість таким великим щастям. Зате інші були зовсім бездушні, вони на віки вічні запали в пекло; це все бачила пані Маргарита, і такий вираз вона помітила навіть на обличчі одного зі своїх колишніх коханців. Їй аж млосно стало. Дю Барта підхопив її і далі майже ніс: вона тільки переставляла ноги.

Біля одного каміна стійма стояли два трупи: закололи один одного кинджалами й досі обіймалися, не даючи один одному впасти. Подекуди протестантів, видно, не заскочили зненацька, і вони прихопили з собою на той світ якомога більше напасників. Одна жінка лежала мертва, прикриваючи своїм тілом чоловіка, якому, певне, хотіла врятувати життя. «І вона не змогла»,— подумала Марго, спираючись на руку дю Барта й насилу тягнучи ноги. Не змогла. «І я не змогла»,— думала вона. А он звисає через поруччя сходів опасистий кухар, і білий ковпак спав у нього з голови й скотився зі сходів. Точнісінько в такій позі Анрі застав цього чоловіка — чи, може, й іншого — кілька днів тому, тільки тоді кухар був п'яний, а тепер — мертвий. А втім, це ж і були дві оргії: весільна ніч і сьогоднішня різанина. Друга оргія настала через шість днів після першої й була буйніша від неї, і те, що вона полишила після себе — тіла й обличчя,— зовні часом схоже, але сенс у нього інший.

Анрі ступив у калюжку крові, послизнувся, прокинувся від своїх дум і глянув у погасле обличчя молодого Ларошфуко, останнього посланця його матері. Тут уже Анрі не витримав. Затуливши обличчя руками, мов дитина, він схлипнув: — Мамо!

Його друзі вдали, ніби не почули. Карл і далі прикидався шаленим, а може, й справді ошаленів під час цього походу через пекло. Марго промовила тихо, тільки для Анрі:

— Його я вже не змогла врятувати. Майже втягла в двері, але його вирвали в мене й добили.

Вона чекала відповіді, але її не було. Анрі пройшов занадто довгий шлях до цих дверей, перед якими вони опинились, пройшов його без Марго, і хоч які шляхи малося їм ще пройти в житті, він уже ніколи не був з нею тим, що колись. До цих дверей, позначених трупом молодого Ларошфуко, підійшов зовсім не той Анрі, що так недавно легкою ходою вийшов з них.

Цей Анрі знав. Цей Анрі чув, як по Лувру цілу ніч лунало кровожерне виття різанини. Цей Анрі дивився

в обличчя своїх мертвих друзів, він уже попрощався з ними і з приязними людськими взаєминами — з вільним, відвертим життям. Згуртований загін вершників, кінь при коні, побожний псалом, а з поля збігаються гарненькі дівчата... Як радісно й швидко мчали вони вперед, а над головами в них мчали хмари! А в цю кімнату він уступить ходою переможеного, полоненого. Буде коритися, стане зовсім іншою людиною під зовнішньою личиною колишнього Анрі, що завжди сміявся, весь час любив, не вмів нікого ненавидіти, нікого не стерігся.

— Кого це я бачу! Який я радий, що ви живий і здоровий! Де Нансею, друже, яке щастя, що хоч із вами нічого не сталось! Адже декотрі оборонялись, коли настав час умирати. Не помогло, і так їм і треба. Хто ж лізе так подурному в пастку? Це тільки гугеноти вміють. Я — ні, я вже не раз бував католиком, як ви, де Нансею, і тепер знов стану ним. Ви пригадуєте, як мої люди відтягували мене від брами на мосту? А я рвався в замок до своєї королеви та до її подиву гідної матусі, бо моє місце тут. Мені ще довелось ударити вас, друже де Нансею, щоб ви мене впустили; зате ж я вас тепер обійму.

І справді — капітан незчувся, як Анрі вже зробив, що сказав. Хоч як опинався та пручався де Нансей, хоч як скреготів зубами, та король Наваррський поцілував його в обидві щоки. А коли капітан отямився, спритний шибеник був уже далеко.

Анрі опинився в кімнаті, яку відімкнула Марго. Двері заступив своєю широченною постаттю Карл. Він не давав увійти нікому, хоч сам репетував, щоб ішли добивати протестантів, які тут поховалися. Де Міосен, перший дворянин, стояв перед розлюченим королем на пегнучких колінах, не як людина, що має вмерти, а скорше з виразом старого служаки, якому загрожує передчасна відставка. Д'Арманьяк, дворянин-камердинер, навіть не схилився перед королем Франції. Він стояв, виставивши одну ногу вперед, піднявши високо голову й приклавши руку до грудей. А на ліжку лежав великий білий, забризканий кров'ю сувій, із якого дивилося двоє юних вогких очей.

— Хто це? — спитав Карл, забувши про свій крик.

Камердинер відповів:

— Пан Габріель де Леві, віконт де Леран. Я дозволив собі перев'язати його. Правда, він уже закривавив усе ліжко. А решті, ваша величносте, не помогла б ніяка пе-

рев'язка.— І жестом, сповненим болю й водночас презирства до смерті, показав на кілька трупів.

Карл хвилинку витріщався на них, тоді враз надумав, що йому робити.

— Ці безбожні собаки,— закричав він,— удерлись до покою принцеси Валуа, моєї сестри, щоб заляпати тут усе своєю поганою кров'ю! Геть їх звідси! Де Нансею, геть їх на звалище!

І капітанові не лишилось нічого іншого, як зі своїми людьми повиносити трупи. Карл тим часом усією своєю персоною прикривав живих. Тільки-но солдати зникли за поворотом, він шалено вивалив очі й засичав на д'Арманьяка та де Міосена:

— Катайте к бісу!

Обидва не стали дожидати другого наказу. І д'Обіньє та дю Барта скористалися з цієї нагоди. Карл сам замкнув двері за ними всіма. Тоді сказав:

— Я покладаюсь на гасконців: вони проведуть мого добрягу де Міосена цілим, й нічого з ними не станеться. Марго, коли ти хочеш донести нашій матері, що я пощадив гугенотів, то я знаю про тебе ще кращу річ. Он на твоєму власному ліжку лежить один.— А потім додав скорше для себе самого: — Біля нього ще є місце. Чом би й мені не лягти? Мені не краще, ніж йому.

І справді ліг поруч білого сувою на закривавлену ковдру. Відразу обличчя його й віддих стали як у сонного. Проте Анрі й Марго побачили, що з-під повік у нього котяться сльози. З очей юного де Лерана теж іще текли сльози, коли він уже заплющив їх. Отак лежали поряд і спочивали дві жертви цієї ночі.

КІНЕЦЬ

Марго відійшла до вікна й виглянула надвір. Та все, що вона побачила там, не доходило до її свідомості, вона тільки чекала, щоб підійшов Анрі. «Зараз він підійде до мене ззаду й скаже, що все це тільки приснилося нам. Він сміятиметься з усього, як звичайно, і тільки про наше кохання, тільки про нього думатиме поважно. Nos belles amours,— подумала вона його словами. Але потім мусила подумати й своїми: — Наше ліжко все в крові. Сюди ми прийшли повз його замордованих друзів. Моя мати зробила мене для нього ворогом. Він ненавидить мене. А його

моя мати зробила бранцем. І я не можу його поважати. Отже, такий буде кінець.— Та поки вона думала про той кінець, нездоланна її надія знов почала спочатку: — Зараз він підійде ззаду й скаже, що все це нам тільки наснилось. Ні! — вирішила вона.— І як би він міг це зробити — чоловік, справжній чоловік, із властивою їм, чоловікам, дитячою гордістю. Тепер він, мабуть, сидить спиною до мене й чекає, що я зненацька поцілую його. Адже я вчена більше за нього, досвідченіша, та ще й жінка. Він полишає мені визначити, що буде далі, і мені, можливо, ще й пощастить переконати цього хлопчика, що нічого не було! Ось зараз і почну».

Та не встигла вона обернутись, як у вуха їй ударило оглушливе бамкання. Закалатали водночас усі дзвони в Парижі, тільки один, що перше гув глухим басом, тепер умовк, задоволений, що він був перший і зробив своє діло. Та хоч як гучно калатали дзвони, а крізь їхнє гудіння проривалося кровожерне виття різанини. «Слава Ісусові! Вбивайте всіх! Тюе! Тюе!» — завивало надворі. Глянувши на майдан і вулиці, Марго поточилася назад. Учена й досвідчена, тільки про це не подумала. Що ж тепер можна вдіяти, дитя моє, нещасливе дитя моє?

Вона обернулась до покою — Анрі там уже не було. Двоє на ліжку стогнали вві сні — обом снилось, ніби їх страчують під бамкання всіх дзвонів та виття різанини. Ці звуки раптом заповнили всю кімнату, вони свердлили голову, мов свердлом. Здавалось, наче навкруги реве буря, й не можна встояти на ногах, і жах душить тебе. А то просто в сусідньому покої відчинено вікно. Анрі вийшов туди. Аби не чути й не бачити всього цього разом з Марго — краще вже самому. І він, штовхнувши двері, перейшов до кімнати, опорядженої для його сестри; там ще мали оселити адмірала, щоб сховати від убивць. Марго безсило здвигнула плечима: «Через той поріг? Ні. До нього мені вже нема дороги».

А він слухав і дивився. На майдані внизу аж роїлися люди, що сунули з вулиць — усі заклопотані ділом, жодного ледаря-роззяви. Діло те було скрізь однакове: вбивати й умирати, і робилось воно вельми завзято, в лад із дзвонами і в такт із кровожерним виттям. Ретельна робота, а водночас яка різноманітність, яка винахідливість! Он один вояка волоче по землі якогось старигана, акуратно обв'язаного мотузком, щоб укинути в Сену. А он один городянин вельми старанно і вправно вбив другого, тоді

завдав на плечі й поніс до купи голих мертвяків. Простий народ роздягав убитих: то було якраз діло простого народу, а не шановних городян. Кожному своє. Шановні городяни квапливо відходили, несучи важкі гамани: вони-бо добре знали, де що сховано в домі сусіда-інаковірця. Декотрі перли цілі скрині, використовуючи для цього знов же плечі простого народу. А там собака лизав рану своїй заколотій господині, й зворушений убивця нахилявся погладити його, перш ніж перейти до наступної жертви. Бо й убивці ж мають серце. Вони вбивають, може, тільки один день у житті, а собак люблять весь вік.

У кінці однієї вулиці виднів пагорок, а на ньому стояв вітряк і крутив крилами, як і завжди. Мостом через Сену можна б утекти, якби тільки його перебігти. На тому мосту збилась юрма втікачів, і вони падали під ударами варти. Бо та варта під командою офіцерів-вершників була на місці й дбала, щоб був порядок. Піші й кінні неквапно посувались, розсипавшись на певну відстань один від одного. Бо ж їм потрібен був простір, так само як і працьовиті бджоли потребують його для своєї роботи. Якби тільки не вся оця кров та ще дещо, надто пекельний гвалт, то, віддалеки дивлячись, можна б подумати, що ці добрі люди гуляють по луці й рвуть квіточки. Принаймні небо над ними ясніло найчистішою блакиттю.

«Які ретельні,— подумав Анрі.— Коли вже закортіло вбивати, нащо так пильно розбирати, в кого є білий знак, а в кого нема? Невже, щоб мати право вбивати, доконче треба бути білим? Але ж вони вбивають не для власної втіхи чи користі, а для інших, за дорученням, заради справи, і тому сумління в них чисте. Хоч які вони несамовиті, видно, що це несамовитість із наказу, і працюють вони справно й охоче. Он там кілька душ ставлять шибеницю. Поки вони її докінчать, усі вже будуть повбивані, і вішати можна буде тільки трупи. Та це їм не вадить, вони ж роблять усе не для себе. Вони ніколи нічого не роблять для себе; це мені треба запам'ятати. І як легко напровадити їх на зло і шкоду! Куди важче домогтися від них чогось доброго. Шановні городяни й простий народ — а разом, при сприятливій нагоді, з них виходить послідуща сволота»,— думав Анрі; і ті самі слова були останніми в мозку Коліньї в хвилину його смерті.

Та подекуди відверто виступало й справжнє божевілля. Воно величалося на майдані, не докладаючи рук до загального діла: тільки голос його верещав, вирізняючись з усіх:

— Пускайте кров! Пускайте, не жалійте! Лікарі кажуть, що в серпні спустити кров не менш корисно, ніж у травні!

Це кричав до всіх заклопотаних ділом такий собі пан де Таван, хоч сам не робив нічого. Зате він сидів на раді з пані Катрін, коли ухвалювали цю справу — і навіть був на тій раді єдиним французом.

Та ось один ревний католик, що працював самотужки, вельми сумлінно горлаючи: «Tue! Tue!»,— вивів із завулка якогось чоловіка. Анрі хоче крикнути — нема голосу. Хоче кинутись кудись, знайти зброю, вистрелити з вікна. Ох, марна річ: на світі є тільки жертви й кати. «Старий товстун, мій учитель Бовуа, не примусив тягти себе чи штовхати, він статечно йде за горлаєм. Він філософ і вважає життя чогось вартим лиш доти, доки воно розумне. Пане де Бовуа, що ви робите? Стаєте на коліна в своєму широкому плащі, спокійний і сповнений мудрості. Молитовно складаєте руки й терпляче дожидаєте, поки кат нагострить меча. Пане де Бовуа, мій добрий учителю!»

Анрі впав додолу, обличчям на руки, й не побачив, як чисто зрубано голову старому товстунові. Не знав він і про те, що з найближчого будинку вибігла якась жінка з посудиною в руках, підставила її під струмінь крові, що вдарив із шиї, й напилася тієї крові.

Коли Анрі отямився, двері до подружнього покою були замкнені. Замкнула їх Марго.

Moralité

Trop tard, vous êtes envoûté. Les avertissements venant de toutes partes n'y font plus rien. Les confidences du roi votre beau frère restent sans écho et les inqiétudes de votre bienaimée n'arrivent pas à vous alarmer. Vous vous abandonnez à votre amour tandis que les assassins eux mêmes ne voient qu'en frissonnant de peur, autant que de haine, approcher la nuit sanglante. Enfin vous la rencontrez, cette nuit-là, comme vous auriez fait d'une belle inconnue: et pourtant déjà M. l'Amiral avait succombé, presque sous vos yeux: N'est-ce pas que vous saviez tout, et depuis longtemps, mais que vous n'aviez jamais voulu écouter votre conscience? Votre aveuglement resemblait en quelque sorte à cette nouvelle démence sujette à caution de Charles IX. Il l'a choisie comme refuge. De votre côté vous vous étiez refusé a l'évi-

dence pour établir votre alibi d'avance. A qui bon, puisque alors vous deviez tomber de haut et qu'il vous faudra expier d'autant plus durement d'avoir voulu être heureux sans regarder en arrière.

ВИСНОВОК

Запізно: вас уже здолали чари. Пересторогн, що надходять з усіх боків, марні. Признання короля — вашого шуряка — лишаються без відгуку, і страхи вашої коханої не можуть стривожити вас. Ви віддаєтеся коханню, тим часом як убивці, аж тремтячи і від страху, й від ненависті, тільки й дожидають наближення кривавої ночі. І нарешті ви зустрічаєте її, ту ніч, мов якусь незнайому красуню, а тим часом пан адмірал уже загинув — майже перед вашими очима. Чи не правда, що ви все знали, і то вже давно, але нізащо не хотіли послухатися голосу власного сумління? Ця ваша сліпота була трохи подібна до отієї непевної недуги Карла Дев'ятого — його шаленства. Але Карл обрав собі таку недугу, щоб ховатися за неї. А ви заплющували очі на якнайочевидніше, щоб наперед забезпечити собі алібі. Та яке з цього пуття, коли вам потім довелось упасти немов з неба й тим дорожче заплатити за те, що ви хотіли бути щасливим, не оглядаючись назад.

V. ШКОЛА НЕЩАСТЯ

Та думка, з якою Анрі впав додолу, перша зринула у нього в голові, коли він опритомнів.

— Мій добрий учителю,— промовив він, наче звертаючись до живої людини, що мала б йому допомогти. І почув відповідь: «Я живу в наглухо зачиненому домі, а на моїх дверях люди пишуть усякі злостиві назвиська».

Ці слова, справді вимовлені колись, пролунали в його мозку так виразно, що він аж озирнувся. Він був сам, подружній покій замкнено, довкола залягла тиша. Дзвони мовчали, кровожерне виття разом із сонцем відкотилося з майдану перед палацом, і робота, що кипіла там, скінчилася. Ніщо не ворушилось, крім трупів, повішених на дорогоцінній шибениці,— вони ледь погойдувались. Велика купа голих мерців була зовсім нерухома. Тільки собаки тинялися біля неї й лизали рани. А живі люди десь поховалися — ті люди, котрі недавно так завзято й радо показували, на що вони здатні. Навіть вікна своїх жител вони позакривали віконницями.

Друга думка, що зринула в Анрі, коли він прокинувся, була така: «Мосї бідної матусі нема на світі, а вона мене остерігала». Він відійшов у найдальший куток кімнати й почув її голос, як щойно голос свого вчителя. Вона сказала: «Розпусний двір, лиха королева...» І голос матері, тон її мови були такі, наче вона зверталась до дитини, ще наївної дитини, задовго перед цими подіями. Той м'який, давно змовклий голос ще дужче краяв йому серце, бо все провіщене збулось насправді, й було воно ще жахливіше, ще моторошніше, ніж могла собі уявити бідна королева Жанна, поки жила на світі.

«Ти вмерла від отрути, моя люба матусю. Ти це знаєш? А пана адмірала згодом убито; чи ти про це довідалась? Замордовано й Ларошфуко, останнього твого посланця до мене. Багато тих, хто служив тобі, вже мертві; трупами лежать наші дворяни. Ми вскочили в пастку, хоч ти остерігала мене, матусю. Але я не послухався ні тебе, ні старого, хитрого Бовуа, ні...»

— Господи, скількох іще! — промовив він уголос. Бо знехтувані перестороги тепер разом нахлинули на нього — такі численні, такі навальні, що всі перемішались, і він

ухопився за голову. «Марго — і Марго остерігала мене отим анатомічним малюнком. Бідолашна фрейліна, що її труп, такий маленький, лежав під рядюжкою! Д'Ельбеф — біля брами, коли він відтягував мене назад серед тиснява, ще не було пізно втекти! Сам Карл Дев'ятий: «Наварро, помстися за мене!» Морней: «Коліньї зостається, бо його чекає домовина, а тебе чекає шлюбне ложе». Морвер: від нього аж пашіло кровожерністю! Д'Анжу: круг того витали темні духи! Гіз — вихоплений кинджал, раптово скинута личина! Пані Катрін: адже її оповивала, з нею всюди весь час ходила, достигаючи, таємниця цієї ночі! А я думав бути щасливим — щасливим під її поглядами. Бо я не знав, що таке пекло».

Ось який вирок насунувся на нього й знову підкосив його. «Я не знав, що таке пекло». З цією думкою він без жодного звуку впав упоперек ліжка, притиснувся до нього грудьми й головою — і скорився вирокові, що пролунав у нього в грудях і в голові. «Я справляв весілля, а тим часом усі аж стогнали, насилу стримуючи жадобу крові. Поділившись на гурти, всі тислися до стін, щоб не кинутись передчасно одні на одних, А я дав відвести себе на шлюбне ложе. Моя мати, королева, була першою жертвою. Всі ми приречені були на те, щоб піти за нею, про це свідчили призвістки, криваві чудеса. А я дав відвести себе на шлюбне ложе й святкував шлюб аж до цієї моторошної ночі. Бо я не знав, що таке пекло. Всі інші весь час пам'ятають про нього, тільки я ні, і це моя найбільша хиба. Це моя величезна провина. Я поводився так, ніби людей можна стримати люб'язністю, жартами, легковажною доброзичливістю. Та це тільки я такий — і я не знав, що таке пекло».

Усе це вирувало у нього в голові, а тіло його час від часу тіпалось, наче він хотів підхопитись і не наважувався. Уперше так сталось, коли йому згадалися слова й вираз обличчя сестри: «Любий брате! Я вас заневняю, що наша мати знала правду. Перше ніж умерти від отрути, вона веліла, щоб ви приїхали як сильніший або зовсім не приїздили. Геть із Парижа, брате! Пошліть гінців по всій країні! Прибудьте на своє весілля з військом!» В душі його лунали ці слова, вимовлені зворушливим голосом Катрін, з високими нотками ляку на кінці слів. По суті то був його власний голос, і ця пересторога була сильніша за всі інші. Ті зачіпали його тільки зовні, а з цією єдиною він був згоден, бо сам у глибині душі думав так.

Його всього аж затрусило від каяття, і він мусив держатись за ліжко руками й зубами. «Я не знав, що таке пекло. Де був мій розум? Чи я так захопився Марго, що не міг із нею розлучитись? Ні, не в тому річ. Якби так, то я просто міг би викрасти її й утекти геть від цього двору. Але я не хотів його покидати, бо мені було цікаво, що тут небезпека, що тут треба відваги, мене лоскотав страх — і я бавився, мов дитина, замість спрямувати погляд у пекло». І ще раз його струснула душевна мука, аж захиталося ліжко.

Так, ця страшна поразка змусила його проклясти свою молодість. «А я ще хотів повчати пана адмірала! Закидав йому, що він провадить марну війну! Але в Коліньї була віра, що робить людину вільною — чи то від іспанського гніту, чи то від власних пристрастей. Він знав, що таке пекло, й боровся проти нього. А я — вскочив у нього». Цього вже було забагато. Це вже зломило його. Думки перейшли в якийсь дурман, схожий чимось на юнацький екстаз. Отак колись у Ла-Рошелі, під морським вітром, серце його рвалось назустріч новому світові. А тепер знову, тільки цей світ уже не був широкий і вільний, подібний до царства божого. Цей був сповнений страждання й ганьби. З нього било сірчане полум'я, воно палахкотіло вже близько, ось-ось, зараз воно огорне його. В дурмані свого відчаю він схопився й почав битись головою об стіну. Ще раз, із розпачу, лобом, ще раз! Він уже не думав більше ні про що й не міг сам спинитися. Але його стримали.

FACIUNTQUE DOLOREM[1]

Чиїсь руки силоміць посадили його.

— Спокійно, ваша величносте! Розважність, самовладання, душевна рівновага — це і християнські чесноти, і приписи стародавніх філософів. Хто їх забуває, той кривдить самого себе,— а якраз на цьому я застав вас, і саме вчасно, мій любий молодий владарю. Я не сподівався від вас такого,— ні, не сподівався. Я чекав радше, що ви сприймете Варфоломіївську ніч занадто поблажливо і — як би це сказати — з безтурботною зневагою. Коли я зазирнув у двері перший раз, ви, правда, лежали на голих дошках, одначе спали, і віддих ваш був такий

[1] Завдають болю *(лат.)*.

спокійний, що я сказав собі: «Не будіть його, пане д'Арманьяку! Він ваш король, а ця ніч була тяжка. Коли він прокинеться, ви побачите, що він усе подолав,— і, наскільки ви його знаєте, він ще й кине дотеп».

Ця довга тирада, сміливa й піднесена, майстерно інтонована, дала вісімнадцятирічному юнакові досить часу, щоб отямитись від розпачу й стати хоч зовні схожим на колишнього Анрі. «Кине дотеп»,— такими словами закінчив слуга-дворянин, а його пан зразу й підхопив:

— Чи двір і досі в такому доброму настрої, як цієї ночі? Коли так, то мені, щоб завершити весілля, потрібні будуть два пастори й заупокійний спів. На догоду мені підспівуватиме й сама пані Катрін.

Але сміх застряг йому в горлі.

— Ні, це ще не те, що треба,— сказав д'Арманьяк із сумнівом.— На початок вистачить, але вам не слід показувати на людях, що у вас на серці! Поводьтесь легко! Поводьтесь невимушено! — Він, звичайно, й сам розумів, що в таку мить це вимога надмірна. Не сказавши більше й слова, він приклав королю мокру хусточку до чола, трохи напухлого від ударів об стіну. А потім, своїм звичаєм, приніс кадуб для купання. Наливаючи його, він сказав: — Я не зустрів ні душі, коли ходив по воду. Тільки одні двері хтось потихеньку причинив. Поки ви спали, я й на вулицю виходив, голод мене вигнав, бо в кухнях нема нічого, там останнім часом лилося більше людської крові, ніж курячої, і хто мав різати курей, того зарізано самого. На вулиці нікого, тільки здалеку показалися двоє чоловіків із білими знаками — у мене тепер на ці знаки зір гострий. Я вже шукав, куди сховатись, аж бачу — обидва повернулися й пішли геть. Якщо мене не підвели очі, то вони навіть не пішли, а побігли, бо так високо задирали ноги, аж п'яти блискали. Скажіть мені, ваша величносте, що це означає?

Анрі й справді задумався над тим.

— Навряд чи вони бояться нас, адже вони майже всіх наших вибили,— сказав він.

— А в сумління ви не вірите? — спитав д'Арманьяк, підніcши обидві руки й застигнувши нерухомо. Анрі дивився на нього поважно, мов на статую святого.

— Обидва ті білі, певне, сплутали тебе з кимось,— вирішив він. А потім вліз у кадуб з водою.— Вже й смеркає,— зауважив він.— Дивно; дня наче й не було.

— Був, але день тіней,— поправив д'Арманьяк.— Тихо

й безсило проминув він, утративши стільки крові. До самого вечора всі сиділи вдома, нічого не їли, перемовлялись тільки пошепки і, може, лиш в одному показали себе живими людьми: з трьохсот фрейлін королеви-матері жодна не лежала в ліжку сама.

— Д'Арманьяку, я б щось із'їв,— сказав Анрі.

— Розумію, ваша величносте. Це в вас озивається не сама тілесна потреба. Глибока душевна мудрість пробудила в вас бажання підживитись. Із добре наповненим шлунком ви зможете гідніше показатися серед голодних бідах і матимите якусь перевагу над більшістю. Прошу вас! — І перший камердинер розгорнув на всю ширину халат. Аж коли він витер короля досуха, той побачив стіл, а на ньому хліб і м'ясо.

Анрі накинувся на їжу. Він різав, ламав, ковтав, пив, поки було що; дивлячись на те, його слуга пустив з очей дві сльози. Д'Арманьяк подумав, що їмо ми для смерті — під її весь час піднесеною рукою, що сьогодні, може, ще не схопить нас. Так ми їдемо на конях по країні, так ми їмо, так ми вступаємо в луврські зали. Але ми — слуги, хоча й дворяни, а оцей-от — король, і їсть він, міркував д'Арманьяк, таки справді по-королівському. Під впливом цих урочистих думок д'Арманьяк аж замугикав веселу пісеньку:

Тихенько, мов мишка, стара Катерина
На трупи і кров погляда крізь шпарину:
Оце ж бо для неї жадана хвилина.

— А що вона ще робить? — нехотячи спитав Анрі. Відколи на столі не стало нічого, йому вже кортіло довідатись про Марго. Він хотів спитати: «Чи королева, моя дружина, вже вийшла зі своїх покоїв?» А перший камердинер мав би на те відповісти: «Королева Наваррська дуже хоче знати, як ви себе почуваєте, ваша величносте». Д'Арманьяк мав би навіть додати: «Пані Маргарита чекає, щоб її кохапий владар якнайскоріше прийшов до неї»,— хоча саме д'Арманьякові така мова не пасувала. Крім того, Марго й не дала б йому такого доручення. Та й Анрі не годилось приймати таке запрошення. Для них обох це вже минулося... Він зітхнув. Д'Арманьяк зрозумів чому. Він був непідходящою людиною для того, щоб переказувати делікатні доручення, якраз тому, що своїм бистрим розумом угадував їх наперед.

— Пані Катрін покликала королеву Наваррську до себе,— сказав він цілком невимушеним, проте вельми

значущим тоном. Анрі здивовано скинув на нього очима, а він, витримавши паузу, достатню, щоб розпалити цікавість у своєму королі, повів далі ще недбаліше: — Я бачив королеву. Вона виходила до мене з материного покою, бо один слуга шепнув їй там, що я стою під дверима. Я завів знайомство зі слугами королеви-матері. Той слуга саме ніс їм чорнило. Я спитав його: «Нащо?» Він мені відповів: «Вона хоче писати».— «А пані Маргарита?» — спитав я навмання, бо не знав, чи вона справді там. «Сидить на скрині,— зразу прохопився той йолоп.— Боїться вийти від старої». Я йому й пропоную: «А давай об заклад на мірку вина, що до мене вона вийде!» Він був охочий випити і погодився, а тоді мусив сам відчиняти двері перед пані Маргаритою: плакали його грошики!

— Годі вже про слуг, давай про тих, у кого віжки в руках! — нетерпляче перебив його слухач.

— Та я ж оце й збирався, величносте,— відказав д'Арманьяк.— Королева Наваррська передала вам дещо — і я переказую його недоладно, як умію, бо ж я проста недотепна людина. Королева Франції власноручно пише листи до Англії, Іспанії й Риму. Вона переписує їх по кілька разів, бо справа складна: адже події цієї ночі вона має зобразити по-різному для кожного: для королеви Єлизавети, дона Філіппа й папи. І в такій сутузі пані Катрін, зовсім проти свого звичаю, покликала вчену дочку на пораду. А королева Наваррська все, про що дізналась напевне, переказує вам моїми занадто балакучими устами.

Д'Арманьяк, докінчивши, вклонився. Він заходився вбирати свого пана: розклав убрання, надягав його — все мовчки, щоб король міг поміркувати. І Анрі думав: «Марго розкриває мені таємниці своєї жахливої матері. Це в такий спосіб вона дає мені наздогад, що чекатиме мене в нашій спочивальні, як колись. Ні, це більше. Те, що вона переказала, означає: «Любий мій Henricus...— Якусь хвильку він думав по-латинському й чув її гарний голос.— Не приходь, любий мій Henricus; на жаль, це заказане нам обом — уся радість і вся мука нашого заморгованого кохання.

Quod petiere premunt arcte, faciuntque dolorem
Corporis...[1]

---

[1] Любих в обіймах шалено стискають і болю
Тілові їх завдають... *(Лат.)*
Лукрецій. «Про природу речей».

Любих в обіймах шалено стискають і болю тілові їх завдають. На нього наринули пекучі спогади про нестямні обійми, про цілунки, коли зуби впиваються в губи. Все минуло, і геть його! Тепер моя кохана віддає мені свій розум і сумління, як колись віддавала тіло,— але й тепер знов нестяма, знов укуси зубів. Faciuntque dolorem animae. Рани душі. Якби ми могли тепер бути разом, то обоє плакали б, бо нам призначено бути ворогами й завдавати болю одне одному. Краще було б удвох вивідати, що має на меті двір, і подумати, як утекти звідси. Бо хоч би які були у них наміри, мені треба чимшвидше опинитись за сто миль звідси, і в цьому я покладусь на Марго: хоч вона мій ворог, але вже зрадила мені свою матір».

Тут думка урвалась. У голові в Анрі лишились тільки слова: Faciuntque dolorem.

Він мимохіть вимовив уголос:

— Ні, й на неї не можна покластись. І ні на кого. Я мушу рятуватися сам.

АЛЕ Я В ІХНІХ РУКАХ

Він озирнувся по кімнаті. З ним був тільки д'Арманьяк, що не почув нічого або вдав, ніби не почув. Перший камердинер держав руку на дверній клямці, проте не натискав її. Він відчинив двері аж тоді, коли його король очевидно зовсім вернувся до дійсності. На порозі стало двоє дворян, готових відвести короля Наваррського — не куди він накаже, а куди їм доручено. У відповідній поставі чекали його пан де Нансей, що дістав від Анрі ляпаса, і пан де Косен, один з убивць адмірала. Анрі ступив до них — начебто без вагання і навіть не розуміючи як слід свого становища, бо зовсім безтурботно засміявся. Та зразу й перепросив обох сумирним і збентеженим тоном:

— Ми підемо звідси просто до обідні? — спитав він і сам став посередині.— Якраз слушна година, натщесерце. Мабуть, усі ми ще ніколи не були такі голодні. Чи, може, панове від учора вже щось їли? Бо я не мав у роті й листочка салати, і це мені важче стерпіти, ніж будь-що інше.

Поки дійшли до великої зали Лувру, він ще кілька разів заводив мову про всякі легковажні речі, а вмовкаючи, марно чекав відповіді. Насправді ж він силкувався

розгадати, чому його супутники мовчать. Чи лиш тому, що вони тепер його сторо́жа, а він їхній бранець? Мабуть, у них є ще й інші причини, і їх треба вивідати. Порятунок його в тому, щоб бачити цих людей наскрізь.

Спочатку він розгледів самі спини. В усі вікна вистромлялися люди, а інші відпихали їх, щоб визирнути й собі. Надворі враз неначе зовсім споночіло, а людей охопило хвилювання, яке відразу передалось і Анрі та його супутникам. Вони покинули його й відійшли. А він побачив коло себе герцога Алансонського — молодшого з двох братів короля. Двоносий, як прозивали його через великий виростень на обличчі, значуще кивнув головою. Кузенові Наваррі довелося спитати його, що там робиться надворі. Кузен Валуа відповів одним словом — і зразу відвів погляд.

— Круки,— сказав він.

Тоді Анрі зрозумів, чому враз так потемніло: на Лувр спустилась величезна зграя чорних птахів! Запах, приємний для них, привабив їх здалеку, ще коли трупи почали розкладатись на гарячому сонці; але вони чекали своєї години. Двоносий промовив:

— Для них тут наготовано.— Він лише кинув ці слова й ступив геть, але, обійшовши коло, вернувся до кузена. Йдучи, він повертав на всі боки голову — чи не підслухує хто. А тоді ще зронив з уст: — А більше ні для кого.— І вже замішався в тисняві.

Один вродливий чоловік, Бюссі на ім'я, промурмотів, ніби сам до себе:

— Що його слухати! Він трохи схибнутий. Та й усі ми.— І теж пірнув у натовп.

Помалу люди відходили від вікон на середину зали. Більшість мали обличчя бліді, з ранами або синцями, і гуля на лобі в Наварри не була винятком. У багатьох очах видно було внутрішній дрож, ніби ці люди почували себе чужими собі; дехто збентежено намагався сховати руки. А інші держали їх зціпленими на животі, потім вони раптом розціплювались і одна без видимої причини сіпалась туди, де звичайно висить кинджал. Анрі просто сміявся з багатьох приголомшених.

— Я таке птаство вже бачив,— сказав він.— На бойовищі без цього не буває.

Хтось, що йшов сам-один через залу, озвався:

— Бойовище — то одне, а старе подвір'я, чи то Лувр-ський колодязь,— інше.

Це був дю Барта; він навіть не озирнувся на свого володаря й друга. Анрі гукнув йому навздогін:

— Таж ми з тобою не лежимо в колодязі. Це ж бо й головне — не лежати там! — І засміявся по-дитячому — видимо ще не усвідомивши всього, що сталося; а чи й справді можна бути аж таким незлобливим? Ті, хто стояв ближче, відвернулися, щоб не показати, що вони подумали. Тільки дю Га, улюбленець спадкоємця трону — герцога Анжуйського, зухвало вихопився:

— А як легко могло це статися й з вами, величносте!

Та й він після цих слів подався геть із зали. Ніхто там не міг устояти довго на одному місці, всі сновигали туди й сюди, але майже завжди поодинці. Стоять двоє й розмовляють, а тоді один з них несподівано змовкне, напустить на обличчя замкнутий вираз і відійде. І в обох душогубів, де Нансея й де Косена, обличчя інколи робились похмуро-розгублені; врешті вони теж розійшлися.

Ось через усю довгу залу, її серединою, попід двадцятьма люстрами пройшов герцог Гіз, у всій пишноті, з численним почтом. Навдивовижу, гордому Анрі Гізові раптом заступив дорогу Анрі Наварра: втупив у нього очі й помахав рукою. Хто бачив це, той аж дух затамував: що буде? Та Гіз відповів на привітання й навіть звернув убік. Правда, він зразу отямився й вигукнув переможним тоном:

— Привіт від адмірала!

Почувши ті слова, всі розбіглись. Герцог Лотарінгський величався з усієї сили, але хода його аж відлунювала в спорожнілій залі.

Анрі, як і всі, сховався з очей — принаймні поки в залу знов напхається люду. А це конче мало статися — всіх поженуть туди цікавість, підозріливість, невпевненість. А поки що тільки попід стінами тулився дехто, і до Анрі потихеньку підійшов його кузен Конде.

— Ти вже знаєш? — спитав він.

— Що я в'язень? А що ще? Важко вгадати, хоч я й дивився Гізові в очі.

— Гіз ударив мертвого пана адмірала ногою в обличчя. Я бачу по тобі, що ти цього не знав. А щодо нас із тобою, то я побоююсь найгіршого.

— Ну що ж, так нам і треба. Хіба можна бути такими дурними? А де моя сестра?

— У моєму домі.

— Скажи їй, що вона мала рацію, але я викручусь.

— Я не можу сказати їй нічого, бо мене теж не випускають із Лувру. Варта посилена, втекти шкода й думати.

— Тоді нам не лишається більш нічого, як піти до обідні? — спитав кузен Наварра.

Кузен Конде, який ще вранці аж казився, тільки-но почувши це слово, тепер похилив голову й зітхнув. І все ж його вжахнула легковажність кузена Наварри, коли той вигукнув:

— Головне — що ми живі!

В залу знов сходилися люди, і він без кінця повторював ці слова. Він казав: «Пане де Міосене, ви живі? Чи це не найбільший сюрприз у вашому житті?» Але він вигукнув також: «Пане де Гуайон, ви живі?» — А того якраз не було живого, він лежав у Луврському колодязі, поживою для круків. Ті, хто чув таку чудну мову короля Наваррського, відверталися, але вирази у них були неоднакові: у одних — стурбованість, вина або співчуття, у других — тільки зневага. Тим часом Анрі збігло на думку звернутися зі своїм безпастанним «Ви живі?» навіть до спадкоємця трону, герцога Анжуйського. І тоді всі вирішили, що він і після Варфоломіївської ночі лишився таким самим пустим жартуном. І це показували йому сміхом, у якому відчувалась полегкість, але й трохи осуду. А він бачив усе, він примічав собі вираз кожного обличчя,— тоді як вони гадали, що у нього в голові самі жарти.

Д'Анжу щойно надійшов — у якнайкращому гуморі; і від того в замку стало якось не так задушно, ніби він ураз піднявся вище до вечірнього серпневого неба. Спадкоємець трону тепер нарешті поводився, як переможець,— бадьоро й милостиво.

— Чи я живий? Та я вперше живу по-справжньому, бо мій дім і моя країна уникли найстрашнішого лиха! Наварро, адмірал був наш ворог, він обдурював і тебе. В нього тільки й було на думці, що зруйнувати мир у Франції, та й в усьому світі. Він намірявся воювати з Англією й розпускав чутки, ніби королева Єлизавета хоче відібрати в нас Кале. Адмірал справді повинен був умерти. А решта — це тільки прикрі наслідки, низка нещасливих випадків, плід давніх непорозумінь і зовсім даремної ворожнечі, яку ми хочемо поховати разом із мерцями.

Останні слова були вибрані невдало й прикро вразили найчутливіших слухачів. Та взагалі в цій промові чути було благодійний намір якось зм'якшити, затерти те, що

сталось. А саме цього жадали всі. З другого боку, промова була довга, і в д'Анжу пересохло горло, та й занадто пильна увага слухачів стомлює промовця. Одначе коли він сказав, щоб принесли вина, виявилося, що в усьому Луврі його не знайшлось і крапельки. Запас куповано тільки на один день. Учорашній весь випито після різанини, а сьогодні? Сьогодні й дня не було. Ніхто й не подумав ні про вино, ні про м'ясо, навіть прості шинкй не відчинялися. Спадкоємець трону і двір мусили терпіти спрагу.

— Та це ще не причина, щоб сновигати потемки, мов тіні,— зауважив д'Анжу й наказав засвітити всі двадцять люстр. Дивно, що й це досі не спало нікому на думку.

Мажордоми послали слуг по свічки; слуги рушили бігцем, але вернулись поволі — і майже всі з порожніми руками. Лише трохи свічок знайшлося: всі згоріли минулої ночі під кровожерне виття різанини. В залі темнішало й темнішало. І люди наче завмирали, й голоси затихали. Кожен стояв сам по собі, тільки пильно придивившись, розпізнавав тих, хто поруч, і чекав, сам не знаючи на що. Якась дама пронизливо скрикнула. Її винесли; але з тої хвилини стало очевидно, що статечна й милостива промова королевого брата, по суті, нічого не змінила. Анрі, що тинявся між придворними, почув, як хтось прошепотів:

— Ми вночі або ж перебрали міру, або ж недобрали.

Почув він і відповідь:

— Що ж ти вдієш, його титулують королем. Якби ми прихопили і його, на нас би вищирили зуби всі королі світу.

З цих слів королю Наваррському стала трохи зрозуміліша його доля. Краще за інших, що тільки перешіптувалися, вловив він справжній зміст і в щойно почутій промові свого кузена д'Анжу, збагнув і те, звідки віє цей вітер. Д'Анжу прийшов сюди прямо від матері, ось де розгадка! Пані Катрін у своєму покої з вартою біля дверей сидить за письмовим столиком і власною пухкою ручкою дряпає літери, на диво розвезисті, як для такої начебто стриманої жінки, і якщо вона саме пише до протестантки в Англію, то приміром такими словами: «Адмірал обдурював вас, люба сестро, і тільки я — ваш справжній друг».

«Зваливши все на мертвого, найлегше уникнути відповідальності за жахливі злочини; людство, що не любить поділяти таку відповідальність, може собі заспокоїтись — і воно користається з такої змоги. Усе це, мовляв,

стосується тільки тих, хто вже мертвий. І мене!» — подумав Анрі. Під покровом ночі й темряви він нарешті перестав напускати на обличчя вдаваний вираз. Уста його скривилися, в очах палала ненависть.

Та зразу ж він стримав усе — не тільки вираз, а й саме почуття, бо зробилося видно. Слуги, підставивши драбини до люстр, запалили нарешті кілька свічок, і вони кинули бліденьке світло на середину зали. Юрма придворних зітхнула: «Ох!» — як і всяка юрма після довгого чекання в темряві. До Анрі Наварри підійшов його кузен д'Алансон.

— Анрі,— почав він,— далі так не можна. Нам з тобою треба порозумітись.

— Це ти кажеш тепер, бо стало видно? — спитав Анрі.

— Я бачу, що ти мене розумієш,— потвердив Двоносий. Він видимо хотів показати, що має клей у голові.— Прикидайся й далі! — наполегливо порадив він.— Мені теж доводиться вдавати доброго сина й католика, але я, мабуть, незабаром тасмно перейду у вашу віру. Ще нікому невтямки, як багато людей зробить так після всього, що скоїлось.

— Я, мабуть, буду найкращим католиком у всьому Луврі,— зауважив Анрі.

— Мій брат д'Анжу так пиндючиться, що несила терпіти! Герой дня, досяг своєї мети, бадьорий і милостивий.

— Чорні духи вже не витають круг нього,— докинув Анрі.

— Улюбленець нашої преславної матусі — тепер для нього дорога вільна. Треба тільки, щоб іще помер Карл, наш шалений братик. І тобі охота, Наварро, дивитись на це й безсило скрипіти зубами? Мені неохота. Давай утечемо й підцімемо країну! Негайно!

— Та я один раз уже прогавив нагоду заколоти Гіза,— вихопилося в кузена Наварри, перше ніж він устиг погамувати злість, що закипіла в ньому. Та він умить отямився й опанував себе. «Цьому Двоносому дуже довірятись не можна. Якщо він і не криводушний, то розум у нього розкарякуватий, як письмо його матусі,— подумав Анрі.— На нього я не покладусь! І не розкрию перед ним своїх думок!» — Але я дякую богові, що не скористався з тієї нагоди,— докінчив він почате речення про Гіза.

Д'Алансон зовсім не зважав, що кузен не дуже відвертий з ним. Сам він висипав усе.

— Ти не повіриш, але вони дожидають сьогодні ввечері чужоземних послів. Мають з'явитися папський легат і посол дона Філіппа, щоб висловити своє глибоке задоволення з приводу великої перемоги — Варфоломіївської ночі. Щасливі злочинці завжди забувають, якій гидоті завдячують вони своє щастя. Пані Катрін сидить одягнена й не спить. Ой! Відійдімо трохи далі. Тут скрізь стіни так збудовані, що відбивають голос, і цю штучну луну чути в кімнаті моєї шановної матусі. Наша розмова може збудити в неї підозру.

— Я не казав нічого,— відзначив Анрі.

— Я ненавиджу д'Анжу,— відповів на те кузен.

— Чого ти від нього хочеш, Франсуа? Мені він аби тільки жити не заважав.— Анрі навмисне не розглядався на боки, та все ж помітив, що під єдиною засвіченою люстрою ставлять стіл для картярів. Д'Анжу вже гукав:

— Брате Алансоне! Кузене Наварро!

— Зараз, брате,— відгукнувся Франсуа Алансонський.— Ми розмовляємо про важливі речі.

Коли про це кажуть так відверто, навряд чи хто запідозрить змову! Обидва кузени відійшли ще трохи далі від інших. У д'Алансона була звичка супроводити свої слова різкими безглуздими рухами. То він наче прикладав до плеча рушницю, а то нахилявся, ніби спускав із шворки уявних собак.

— Д'Анжу не сповна розуму,— сказав він.— Усі вони божевільні. Не тільки легата дожидають, і похвали дона Філіппа їм ще мало. Вони мріють не про абищо — про візит англійця Волсінгтона. Дивна річ: кожен, хто безжально розтопче слабкішого, думає, що заслужив цим прихильність Англії.

Анрі сказав:

— Кузене д'Алансоне, коли ти такий проникливий, то чом же ти не звертаєш уваги на Лотарінгський дім? Адже Гізи хочуть зіпхнути вас, Валуа, з трону. А я ваш вірний скромний родич і хочу вас остерегти. Нехай Варфоломіївська ніч — і справді боговгодне діло, бо вона скріпить королівство страхом, але не забувайте, що Париж давно вже вбачав у Гізові більшого католика, ніж ви. А що ж тепер, коли він ударив ногою в обличчя мертвого пана адмірала! — Анрі говорив майже нечутно, щоб ненароком не закричати або щоб не зривався голос.

Д'Алансон відказав:

— Гіз ударив ногою в обличчя мертвого адмірала, а знак лишився на ньому самому. Його я не боюсь. Красень, Париж його на руках носить. Та як швидко можна спотворити й таке обличчя! Сподіваймося, що це зробить віспа!

Усі ці слова супроводились різкими безглуздими жестами.

— До речі,— додав він,— на нас не падає світло, а кого не видно як слід, до того ніхто й не прислухається — крім хіба шпигів, підісланих моєю матусею. Але сьогодні вона надто заклопотана й навіть забула послати сюди своїх фрейлін.

Анрі докінчив:

— Я тільки дозволив собі остерегти дім Валуа. Я говорив від щирого серця, і моя пошана до королеви-матері безмежна.

На ці слова кузен засміявся, як на дотепний жарт під кінець приємної розмови.

— Ти ні словцем не виказав себе, любий кузене, можу тебе запевнити. Я віддав себе в твої руки, а ти себе в мої не віддав. Одначе тепер ми знаємо один одного, а ти за сьогоднішній вечір, певно, дізнався ще дуже багато!

І то була правда. А цей чудний вертун Франсуа вже й щез — його віднесло потоком придворних, що пхалися до передньої зали. Там запалахкотіло світло смолоскипів, великі тіні впали на підлогу й залунав гучний голос його величності Карла Дев'ятого. Він ішов до зали, репетуючи,— видно, добре-таки ошалілий. Залишений сам на себе Наварра подумав: «І йому я муситиму брехати, а він же врятував мені життя. Та ще раз цього не зможе зробити навіть він. Я знаю, що мені загрожує: я ж подивився в обличчя Гізові. Знаю я й вид старої душогубки, що не хоче показуватись, поки не прийдуть із поклоном чужоземні посли — а вони все не йдуть. Варфоломіївська ніч обернулась невдачею, але я в їхніх руках. Хай йому абищо! Та що пані Катрін і Гіз! Усіх, усіх я вивчив за сьогоднішній вечір, аж голова обертом іде, ніби хтозна-скільки книжок прочитав».

Він зрушив з місця й у світлі смолоскипів, що все наближалися, пішов назустріч королю Франції, вчасно напустивши на обличчя приязно-легковажний вираз. У душі аж тремтячи зі страху та ненависті, він думав: «Знати цих людей — ось у чому мій порятунок».

Карл Дев'ятий, не довго думавши, звелів повстромляти смолоскипи в люстри: нехай смола крапає на білі плечі дам. Усе краще, ніж темрява: навіть оце червоне мигтюче світло ніби з пекла. Безперечно, Карл і його двір провалилися в пекло,— таке спадало на думку кожному, і не один позирав у вікна — чи круки ще літають там. То все-таки була б ознака, що Лувр іще на землі.

А Карл розходився, мов демон. Він вихвалявся, що сам, власною особою стріляв сьогодні з балкона свого палацу в утікачів-гугенотів. Правда, він не хвалився тим, що навмисне не влучав.

— Хе! Я ходив уклонитись і шибениці, що на ній теліпається пан адмірал. Мій батько! — гоготів він якимсь диявольським реготом. Тоді на хвильку вернувся до тями й притих.— Адмірал погано тхне,— сказав він і, ніби цураючись усього, що в цьому світі має неприємний запах, гордовито скосив погляд, як на своїх портретах. Так він подивився й на Наварру та Конде.

— Ви, протестанти, кували змову. Нам тільки й лишалось оборонятися від вас — так я сьогодні пояснив моєму парламентові всю цю справу — цей кривавий суд, що довелось мені звершити в своєму королівстві. І це, тільки це мої літописці передадуть нащадкам — а повірять ті чи не повірять, байдуже.

Потім зажадав вина, бо натомився за день; а почувши, що вина немає, перекинув картярський стіл. Цей новий напад шалу тривав, поки десь у комірчинах для челяді розшукали якусь кислятину, схожу скорше на оцет. Карл цідив її з золотої чаші, на якій було опукло викарбувано Діану-мисливицю з її почтом, а вушка чаші мали форму вигнутих тіл звабливих сирен. Ковтаючи кислятину, король-шаленець поглядав на своїх кузенів-протестантів. Кисле, кажуть, веселить.

— А, ось і ви! — гукнув він.— Два майбутні світочі церкви! Слово честі, вас треба зробити кардиналами!

Така перспектива розвеселила його без міри. Цього разу з ним сміявся весь двір, що широким колом обступив одинокий картярський стіл, над яким палали смолоскипи. Карл розсівся за тим столом, а його брат д'Анжу, що боявся Карлових нападів шалу, зігнувся на краєчку стільця. Обидва єретики стояли, похиливши голови, й терпляче слухали регіт.

— Починаймо вже,— зажадав п'ятий гравець. То був герцог Лотарінгський.— Сідайте,— наказав він обом жертвам. А потім роздав карти — кожному по чотири; гра називалася «прим». П'ятеро гравців подивились на свої карти, і придворні, що широким колом стояли круг столу, теж намагались у них зазирнути. Двір був убраний у шовк усіх кольорів, смугастий, гаптований гербами. Низенькі постаті з лискучими черевами й високі, що стовбичили ззаду — наче стояли на стільцях. Ноги нижче колін були тонкі, а вище — як барильця, й рукави роздимались на плечах, а на пишних брижах комірів лежали голови всіляких тварин — від шуліки до свині. Нерівне світло смолоскипів відтінювало всякі гулі та нарости. І ті люди, позастигавши, витріщались на королівську гру.

— Наварро, де ти подів нашу гладуху Марго? — спитав Карл, кидаючи на стіл карти.— І чого це не показується моя мати? Це ж вона спіймала вас, гугенотів, як пташок на липкі прутики. Еге, а де ж усі придворні дами? — Він раптом помітив, що в колі глядачів дуже мало жінок.

Його брат д'Анжу щось шепнув йому. Та сам Карл і не подумав стишувати голос:

— Королева, моя мати, тепер приймає чужоземних послів. Вони зійшлися до її кабінету. Всі зразу. Ось воно як. До мене з'явитися ці панове забули. А втім, і ми не помітили їхнього приходу. Вони прийшли зовсім тихенько: посли великих держав знають і велику таємницю, як робитись невидимими.— І він недбало кинув на стіл другу карту; в його поведінці відчувалося тихе презирство, він ніби казав: «Знаю я, що тут за гра, і хоча граю з вами, але близько до себе вас не підпускаю».

Герцог Лотарінгський роздав по чотири карти. Гра називалася «прим»: хто набере по карті з усіх чотирьох мастей, виграє певне число очок. Наварра відкрив свої карти — у нього були всі чотири масті.

— Анрі,— раптом звернувся до нього тезко з дому Гізів,— тобі це буде приємно почути. Бач, переді мною посли не вдавали невидимих. Вони висловили мені свій подив, що ми якраз тебе зоставили живого.

То була пуста хвальба, пустий виклик, бо саме з Гізом сьогодні не схотів би показатись на людях жоден посол. Анрі Наварра відповів тим, що знову відкрив свої карти: по одній кожної масті.

Та коли він зробив це втретє підряд, одному з гравців урвався терпець: герцогові Анжуйському. Попри свій

страх перед Карловими нападами шалу, він наважився грюкнути кулаком об стіл: у нього самого був тепер напад шалу. Веселий, милостивий настрій переможця мов вітром звіяло. Бо посли не прийшли зовсім. Насправді пані Катрін жерла нетерплячка почути їхні поздоровлення. Вона не важилась показатись на люди, поки інші владарі не схвалять учиненого, і не випускала Марго. А Гіз зухвало хизувався як народний улюбленець, вражаючи всіх своєю могутньою статурою ще дужче, ніж похвальбою. Та Карл Дев'ятий, і не думаючи про те, щоб присадити цього нахабу, нишком радів. «Таємний гугенот!» — ненависно думав його брат д'Анжу. Спадкоємець трону відчував, що двір починає розуміти справжнє становище. Обличчя навкруги були стурбовані: куди ж податись, кого триматись? Обличчя зрадників. А ще коли згадати, що й місто злякано принишкло, вже ладне зректись Варфоломіївської ночі, як і двір! Надзвичайна втіха, яку був відчував синок-улюбленець, ураз змінилась такою прикрістю, що він аж схлипнув. Ось яка нагорода за великий подвиг. За те, що ти щиро прагнув розбудити людей з животіння, піднести їх вище й заради цієї високої мети відкинув і сумління, й людяність. Сам звільнив себе від християнських обов'язків і заповідей правди. Ось що він зробив; д'Анжу, вихований священиками й гуманістами в Наваррському колегіумі, дуже добре все розумів. «Я ж не Гіз, що все на світі забув, так запишався своєю статурою. Я навіки зв'язав своє ім'я з Варфоломіївською ніччю!» Це виправдало б себе в разі успіху; але з кожною годиною видніш було, що все обертається невдачею.

Смолоскипи догоріли, з них уже не крапало; тільки король з партнерами сиділи в тьмяному, непевному світлі, обложені з усіх боків темрявою. Д'Анжу захотілося ще раз грюкнути по столу, перекинути його, достоту як старший брат у нападі шалу. Та герцог Лотарінгський знову роздав карти, і кулак спадкоємця трону завис у повітрі: Наварра знову показав свої неодмінні чотири масті.

— Чортівня,— буркнув Карл.

Кільце придворних протягло замурмотіло, і в тому мурмотінні чулися й радість, і досада. Спостерігати дивовижне явище — це, звичайно, захоплює. Але з'ясовувати, що воно означає, часом небезпечно.

Та цей клопіт спав з пліч у двору. Про вельможних картярів умить забули, бо нова подія відтіснила все інше. В передній залі з'явилися пажі, що несли засвічені канде-

лябри,— їх входило все більше й більше, і враз вогники воскових свічок осяяли весь замок, де недавно не знаходилося жодної. Юрма придворних, відчувши полегкість, посунула до дверей, але варта відпихала всіх назад; а там дедалі пишніше розгорталося нове видовище. За передньою залою видно було парадний королівський покій, а в ньому — вишикуваних рядами хлопчиків. Їхні кучері блищали й мінились у сяйві свічок, що їх вони держали в руках, а на грудях блищала срібна парча. З дальших дверей парадної зали теж лилося світло. За поворотом починались королівські покої; їх не видно було, але звідти наближалось якесь невідоме, безмірно яскраве, неначе райське сяєво, що звістувало незбагненні дива,— і вже у всіх стукотіли серця, всі голосно чудувались, товплячись перед виходом, а за їхніми спинами, у великій залі, догоряли смолоскипи.

Пане рицарю, як б'ється в мене серце!

— І в мене, пані. Що там діється?

Саме цього хотіла пані Катрін; саме так вона все розрахувала. Королеву-матір справді, як здогадувався її син д'Анжу, непокоїло те, що чужоземні посли не йдуть. Одначе той-таки д'Анжу не міг не знати, що розчарування ніколи не збивало його матері з пантелику й не позбавляло її винахідливості. На відміну від більшості людей, вона в години марного чекання не хвилювалась, а була спокійна аж до тупості, й випадкові промахи тільки спонукали її до нових хитрощів.

Пані Катрін — чи, власне, Катерина Медічі — під час знаменитої своєї Варфоломіївської ночі не раз відчувала великий страх, що неважко пояснити особливостями людської природи. Такі незвичайні справи, хоча й довго обмірковувані та старанно підготовлювані, можуть усе ж скінчитись не так, як задумано. Отож пані Катрін — чи, власне, Катерина Медічі,— тихо сновигаючи з палицею по своїх покоях, позирала знизу вгору на кремезних охоронців і питала себе, чи довго ці швейцарці та німці зможуть обороняти її покій і захищати її дорогоцінне старе життя, якщо сюди вдеруться гугеноти. Але, порпаючись у скриньці, вона мала на думці не тільки ворогів, а й вартових. Чи не вигідніш було б для неї, якби ці здоровила після доброго ковтка вина попадали безживно додолу? Потім можна б кількома вмілими ударами кинджала створити враження, що тут уже точився кривавий бій,— тоді кожне подумає, що королеву вже кудись виволокли

й уколошкали. А вона тим часом перечекає в сховку, відомому лиш їй, і діждеться свого.

Усі помилки як людей, так і історії мали одну причину: люди забували про те, що незаперечно й невідворотно призначено всьому світові й цій країні — бути під владою Риму й дому Габсбургів. А флорентійка затямила це раз назавжди. Коли навіть сини не хотіли коритись її волі, вона погрожувала, що вернеться до рідного міста. Насправді ж вона про те й не думала, а вважала себе важливим знаряддям світової держави, посланим, щоб підпорядкувати їй Францію,— звичайно, для добра цієї країни, а особливо для добра панівного роду. Французькі протестанти вважали цю жінку на схилі її віку якоюсь пекельною злочинницею. Але вона навіть під час Варфоломіївської ночі діяла з чистісіньким сумлінням, а не так, як її син д'Анжу, що спершу мусив подолати у власному серці гуманістів Наваррського колегіуму.

Його мати була певна, що стоїть на доброму шляху — на шляху успіху. Аж багато пізніше вона переконалася, що Варфоломіївська ніч обернулась невдачею. Тоді сини її лежали в домовинах, королівство горіло, стікало кров'ю, розвалювалось,— але до трону вже простував рятівник: маленький принц із півдня. Колись вона була спіймала його в пастку, вживши як принаду свою дочку Марго.

Ось він сидить, подивіться! Позбавлений своїх друзів, своїх вояків, безсилий, посміховище людське. Навіть однов'ірці зневажатимуть його, бо він муситиме зректися своєї віри, і то неминуче! Бідний дурник, він уже не гідний зватися й зятем королеви Франції. Нехай з нього сміється весь двір,— вирішує мудра жінка на схилі віку. Так буде краще, ніж убити його. Королеві Англії приємніш буде почути, що він смішний, ніж що він мертвий. Я описала їй усе досить переконливо; вона сприйме Варфоломіївську ніч як нещасливий випадок на вулиці,— коли вже ця єретичка не здатна зрозуміти, який це був очисний подвиг! Біс із ними, з послами, вони вже сьогодні не прийдуть. Вони ще перепрошуватимуть мене, що так довго вагалися. Одначе не можна допускати, щоб у людей з'явилися сумніви. Великі успіхи нерідко можуть напочатку супроводитися всякими прикрощами. Треба швидше вжити відповідних заходів! Навіяти дворові добрий настрій, хай усі й далі говорять про те, яким блиском осяває Лувр наша велика перемога!

І зразу пані Катрін, ожившн, починає віддавати накази. Насамперед посилає по свою невістку, ерцгерцогиню — цю дорогу декорацію, яку показують тільки зрідка, а звичайно зберігають у тихому крилі першого поверху; власне, то були покої самої королеви-матері, але тепер вона живе в розкішніших, нагорі. Вбрання для своєї дочки Марго пані Катрін добирає сама. Всі перли, білява перука, діадема, віночки й лілеї з діамантів — холодне кладовище кохання, яким має пройти препишно вбрана красуня. Ні, не треба сукні з золотої парчі! Золото призначене для зовсім іншої алегорії. Та дочка наполягає на своєму найрозкішнішому уборі, і материна рука рішуче, сильно ляскає її по щоці; доводиться наново підмальовуватись. Потім стара наказує ще принести нагая — ні, не для принцеси, її вже приборкано. Тут потрібне ще одне, особливе створіння, і його треба як слід підготувати. Не можна гаяти ні хвилини, бо обидва ряди пажів зі свічниками вже дійшли до середнокою великої зали. Та ось на зібраний у тій залі двір падає з незнаних сфер урочистий промінь монаршої величі й укидає всіх у ляк. Найстаріші придворні вже готові забобонно повірити в диво, мов сільські дітлахи. Оце слушна мить! Музики!

НЕНАВИСТЬ

О звуки величі й царської всемогутності! Двір розступається, навіть картярі разом з королем відсовуються до стіни, і посередині, лишаючи між собою широкий прохід, вишиковуються два ряди хлопчиків, найстрункіших у всьому королівстві. Від обох рядів ллється світло, а між ними проходять інші хлопчики, що тішать слух музикою. Ця музика дзюркоче, злітає ввись, співає хвалу. Та ось уже виступають дами — тільки найпишніші з вельможних паній і найвродливіші з фрейлін. Віють пахощі, і високо вгорі похитується балдахін, що його несуть чотири карлики, вбрані в червоне, з причепленими лляними бородами. А під ним посувається власною особою рідко показувана декорація, коштовність, залишена світовою державою при французькому дворі як застава: Єлизавета, рідна дочка самого імператора Священної Римської імперії.

Досі ще ніхто не бачив її обличчя так зблизька, хоча й тепер зроблено так, що завдяки надто яскравому, мигтючому світлу того обличчя не видно було надто виразно.

Та й дивитись на неї дістали змогу тільки чоловіки, бо гострозорішу й сміливішу стать завбачливо примусили теж грати якісь ролі в цій процесії. Дім Габсбургів був репрезентований тут дев'ятнадцятирічною жінкою, але хто б згадав про її літа, дивлячись на цю маску без віку, непорушно-застиглу, як золото, що вкривало її всю. Цього разу її вже не котили на постаменті священики-іспанці, впріваючи під килимами. Вона ступала власними ногами, і черевики на них були не маленькі. Мабуть, вона мала довгі й товсті ноги — якщо комусь могла спасти на думку така жахлива підозра. А втім, цілком можливо, що декотрі таки проникли крізь панцир її імені й слави аж до голих ніг і не без іронії оцінювали вагу тих дивовижних кінцівок. Саму її цілком поглинав процес ходи. Кожен її крок був падінням, затриманим у останню мить, і отак, хитаючись, несла вона через ці покої, що наче не мали кінця — так далеко попереду починалась темрява,— весь тягар золота, вагу корони, самоцвітів, ланцюгів, пряжок, обручок, масивних золотих черевиків — золото на голові, золото на грудях, золото на ногах,— отак, хитаючись, несла вона всю його ваготу в далеку темряву.

Чи прагнула вона тієї темряви? Ще зблиснула спина, і світло від тої металевої постаті відбилось на підлогу. Та ось лишилися тільки іскорки самоцвітів. Наостанці ще блиснула корона. Тоді — ніч. Завіса. Видиво зникло й більш не з'являлося — і це могло бути сприйняте символічно, як і вся вистава. Але її режисерка, що причаїлася, хитра й невидима, в своєму тихому покої, цілком слушно розраховувала на несхибний ефект від продемонстрованої пишноти. А кому згасання того блиску в темряві нагадало водночас про занепад і кінець? Хіба такій негідно озлобленій людині, як дю Барта, що, переживши Варфоломіївську ніч, і зовсім утратив здатність вибачати людям те, що вони зухвало рівняються з богом. Дю Барта засуджував парадний вихід ерцгерцогині; він заговорив сам до себе, але досить голосно:

Коли ще не було ні часу, ні світів,
Тоді був тільки бог — і все в собі таїв.
І вічність, і безмежжя вміщалися у ньому,
Пресвітлий дух, що досі ще не являвсь нікому,
Весь — істина й добро...

Та цього християнина, що ніяк не хотів дати спокій іншим, зразу почали з усіх боків штовхати й зацитькува-

ти. Трохи не єдиний зі своїх одновірців, що вцілів від великої чистки, він ще важиться висловлювати недоречні порівняння зі своїм богом, що напевне не ходить у золотих черевиках! А французький двір, навпаки, вбачав у тому ідолі втілення своєї перемоги: то вона пройшла перед ним у блиску, пахощах, райських звуках,— і був уже ладний хвалитись на все місто, на всю країну, скільки забажає пані Катрін.

Але хто ж усе-таки мав серйозні сумніви щодо перемоги? Крім християн, є ще вразливі натури. Молодий д'Ельбеф мав таку вдачу, що або діяв, як вимагає хвилина, або слухався свого почуття. Він зрозумів, що це байдужісінько, скільки років Єлизаветі: дев'ятнадцять чи дев'яносто. Він дивився на Карла Дев'ятого й бачив, як той поглянув услід дружині з таким самим виразом, як у всіх: запобігливо, трохи забобонно й з легким відтінком іронії. Єлизавету демонстрували королю і його дворові двічі: перед самою різаниною й зразу після неї. І коли Єлизавета спустилася темними сходами назад у свої невеселі покої, д'Ельбеф подумав: «Хто ж її обнімає?» А тим часом з'явились уже нові фрейліни, і над головами поплив ще один балдахін.

Пишна вистава тривала — тільки один не бачив нічого, не чув ні звуків, ні пахощів. Йому пахло кров'ю, а у вухах лунало виття різанини; а бачив він своїх друзів, накиданих горою, в таких позах, як можуть лежати тільки трупи. Цілий вечір він держав себе в руках, придивлявся, остерігався, думав, як урятуватись. Та врешті на це не стає сили, якщо ти не філософ, і не вбивця з розрахунку, і в душі твоїй не панує такий холод, як у комірчині якоїсь старої баби. Ні, у нього в грудях горів вогонь, йому пекло в роті; і відчував він тільки, що знемагає. Погляд його, блукаючи кругом, спершу просто шукав, чого б напитися. Та не знайшовши нічого такого, він здивувався, що тут так тісно, що люди стоять занадто близько від нього. Цього відчуття, що його стискають тіла інших людей, він ще не знав, хоч завжди жив оточений людьми. І враз він збагнув, що діється в ньому. Він ненавидів. Він спізнав ненависть — іще шаленішу, ще нездоланнішу, ніж навіть у ніч різанини.

«Бодай ви всі попадали трупом! — таке почуття було у нього. Зухвало виставивши вперед підборіддя, він озирнувся спідлоба, як не дивився ще ніколи.— Хоч би і я впав разом з вами! Якби мені де підчепити проказу! Ви б іще

не помітили першого білого прищика на моїй шкірі, а я б уже заразив вас, і вона б вас роз'їдала, поки згниєте живцем! Усіх вас — із руками, що вбивали моїх друзів, із ногами, що їх топтали! Мене ви залишили живого, щоб я разом з вами дивився на вашу перемогу, на все ваше свято, на ваше золоте опудало! В кого б мені вгородити зуби?» — подумав він і вже почав вибирати поглядом жертву. Та жодне з цих облич, із їхньою запобігливістю, зухвальством чи іронією, не могло задовольнити його жадоби. «Твоєї крові хочу, мій палко жаданий ворогу!»

Ось щока якогось цікавого, що відверто по-панібратському моргнув йому: особливо безсоромна щока! Вона навіть не відсахнулась, коли Анрі вп'явся в неї зубами. І він таки добре кусонув її! Він колись, ще вдома на півдні, бачив, як билися двоє селян і один отак укусив другого, і тепер та сценка пригадалась йому, коли він уже розціпив зуби. В душі зостались і огида, й задоволення. А той цікавий — у нього аж кров потекла на брижі,— чому він і не скрикнув? Тільки ледь чутно застогнав. А тоді промовив тихо, довірчо й так само зблизька:

— Пане королю Наваррський! Ви бачите, яке на мені чорне вбрання і яке в мене довге, бліде обличчя? Ви вкусили блазня, бо я тутешній блазень.

Почувши те, Анрі сахнувся від укушеного, наскільки дозволяла тіснота. Але блазень знов присунувся ближче. Затуляючи рукою скривавлену щоку, він говорив глухим, хрипучим голосом:

— Нехай не бачать, що ми скоїли вдвох! Блазень повинен бути сумним, він повинен знати горе і якраз через те здаватися до незмоги смішним. Правда? Тоді ви можете дуже легко зайняти моє місце, пане королю Наваррський, а я ваше. Ніхто й не помітить підміни.

І блазень зник. Ніхто не бачив цієї пригоди, і самого Анрі взяв сумнів: чи була вона? Просто минула хвилина жахливого сум'яття. Але він опанував себе, щоб роздивитися добре, що ж діється насправді при французькому дворі під час цього свята. «О! Це Марго».

Перед придворними пропливає ще один балдахін. Під ним іде принцеса Валуа, пані Маргарита, наша Марго. Їй довелось обвінчатися з гугенотом, але тепер ми вже всі знаємо, задля якої мети. Її шлюб дав користь, отже, він виправданий. А хто не вірить, хай подивиться, як королева Наваррська несе голову, як вона виступає. Це не та застигла в золоту статую світова держава, що перед нею

ми маємо падати ниць. Це сама легкість — наче нема нічого легшого, ніж бути такою красунею. Але наша Марго, як видно, без зусиль тріумфує над усіма хибами, своїми й нашими. «Слава вам, вельможна пані! Всім, що ви робите для себе, ви скрашуєте й нас, ви повертаєте нам так багато: почуття безтурботності, що його порушила минула ніч. Треба визнати, що наша смертна оболонка таки добре просякла кров'ю. Ми впали в кров, та ще й брели нею. А ви, пані Маргарито, обертаєте нас на метеликів, що пурхають у чистому світлі, недовговічні і все ж подібні до безсмертної душі. Ми знаємо двох богинь: пані Венеру й найсвятішу діву. Тому всі жінки заслуговують найукліннішої подяки за явлену нам ласку й за спасіння. Будьте ж благословенна!»

Коли таке почуття володіло всім двором, то й висловити його першим мав хтось із придворних. Цей придворний був такий собі пан де Брантом: він дозволив собі доторкнутись губами до руки, що пропливала повз нього. За ним між пажами, що несли канделябри, почали пропихатися й інші та цілувати ту руку. А Марго, як благодійниця юрми, всміхалась до них — не величніше, ніж слід, скорше зворушено. Ніжки у неї були маленькі й несли її начебто легко, і ніхто не оцінював товщини її стегон, хоч не один міг би це зробити на підставі власного досвіду. Та перше ніж те спадало на думку, її легенький кринолін уже відпливав далі. Він був прямокутний: вузький у стані й дуже широкий на клубах. Стримані барви мінились і тремтіли, біла рука проносилась високо над ними — отак і Марго мала зникнути в темряві попереду. Та вона про те й не подумала, вона повернула назад, і ціла процесія мусила повернути вслід за нею: скрипалі, флейтисти, придворні дами, фрейліни й уся решта, навіть мавпа.

Марго трохи не вибігла з-під балдахіна, так вона квапилась уперед, бо когось шукала. Вона його не знаходила — але серед поцілунків, що сипались на її піднесену руку, один так дивно обпік її, що вона аж зупинилась. І вся процесія, що сунула за нею, від того наче шарпнулась назад: люди наступали на ноги одне одному, а мавпа вереснула, бо і їй наступили на лапу. Марго стояла й чекала. Але той, у кого були такі гарячі губи, не підняв обличчя, хоч вона ледь ковзнула по ньому рукою і навіть зважилася знадливо охнути. Та вона сьогодні була загальною благодійницею й не сміла затримуватись біля когось одного, хоч він, може, й був нещасніший за інших.

«Далі, Марго! В тебе ж і спереду, й ззаду материні шпигунки».

З передпокою королівської зали, перед тим як зникнути в темряві, вона ще раз озирнулась. Та недавнього коханця вже не було там видно. І Марго розчарована звернула за стіну, хоча й далі чарівливо всміхалась.

Тільки-но її не стало, процесія, що лише при ній держалась ладу й поводилась пристойно, враз розсипалася. Панночки легкої поведінки, проходячи, вибирали собі кавалерів на ніч і зразу вели їх із собою. А ревниві дворяни виводили своїх дружин із натовпу, й інші сміялися з них. Уже не було врочистого видовища, по великій залі товкся якийсь розперезаний набрід. Музиканти, граючи, підстрибували, а свічконоси гасили свічки, перше ніж виб'ють їх із рук. І згодом ніхто не міг пригадати, з чого почалась дальша скандальна сцена і хто перший гукнув знаменні слова.

Насамперед ніхто не знав, до кого вони звернені: «Кого ти вибереш собі на ніч?» Та хтось інший гукнув: «Велика Берто!» Отже, йшлося про карлицю пані Катрін; вона мала зріст вісімнадцять дюймів, і на людних зборищах її носили в клітці, мов папугу. Той самий слуга, що тепер носив на тичці клітку з карлицею, водив і мавпу. Коли мавпа верещала, скрикувала щоразу її карлиця, і голос її був ще менше схожий на людський. Вона мала велику голову з надміру опуклим лобом, банькаті очі, а з беззубого рота весь час текла слина. Вбрана була Велика Берта як вельможна дама, в ріденькому волоссі блищали перли.

— Велика Берто! Кого ти вибереш собі на ніч?

На ті слова потвора пронизливо завищала, аж усі злякались, а найдужче мавпа: вона шарпнула за шворку, і слуга, що держав її, трохи не впав. А дверцята клітки розчинились, відкривши карлиці дорогу. Досі все здавалося збігом випадковостей. Лише згодом декому впало в очі, що збіг той аж надто дивний: і мавпа, і незграбний слуга, і відчинена клітка на тичці, а особливо перелякання виск карлиці, коли її гукнули. Так відповідати на той поклик навчив її нагай старої королеви. І вона в нестямному жахові зробила все, що їй утовкмачено. З клітки вона вискочила прямо на короля Наваррського — згодом і про цю випадковість вирішили, що її підстроєно зумисно. А в ту мить, у залі, всі гадали, що Велика Берта справді сама обрала Наварру, вискакуючи з клітки.

Вона впала згори просто йому на шию і, не перестаючи вищати, вчепилась в убрання так, що годі було відчепити. Поки він витягав одну її ногу з розрізу в рукаві, руки її залазили ще глибше за комір. А силкуючись відірвати її, він крутився на місці, й виходило, наче вони танцюють.

— Ось кого вона вибрала собі на ніч, і як він радіє!

Давно вже при французькому дворі не сміялися так.

Коли Анрі зрозумів, що діло пропаще, він, звичайно, кинувся тікати. А позаду всі аж корчились, і гоготіли, і вищали, і хрипіли, і падали знеможені додолу. А він біг по сходах та коридорах із карлицею на шиї. Спекатись її він більш не пробував. Однаково вона вже обмочила себе і його, а щоб показати свою приязнь, лизала йому щоку. Анрі біг, мов у якомусь неймовірному сні. Ніхто не зустрівся йому дорогою; навіть свічки в обтягнених полотном ліхтарях не горіли. Тільки місячне світло з вікна хвилинами осявало цю пригоду.

До своїх дверей він підбіг, важко хекаючи, і чуткий д'Арманьяк зразу відчинив йому.

— Господи, що у вас за вигляд, величносте! І як від вас тхне!

— Це моя маленька приятелька, д'Арманьяку. У мене тепер не густо приятелів.— Берта вже не лизала його, і він сам поцілував її в щоку.— А щодо запаху, д'Арманьяку, то з усіх пахощів і ароматів, які ми сьогодні чули, це найкращий і найвитонченіший.

Обличчя його зробилось таке, як ще ніхто не бачив у нього: суворе й страшне. Навіть д'Арманьяк, бойовий товариш, злякався. Він підступив до свого короля навшпиньки, щоб забрати карлицю: вона, стомлена, вже осувалась додолу. А потім поніс її геть. Анрі ввійшов до спочивальні сам і замкнувся на засув.

ГОЛОС

І ось він лежить на ліжку, біля якого вже не стоять на чатах сорок дворян; і в голові у нього пролітають думки. Вони невиразні, ледве пов'язані між собою, як уві сні — власне, це й не думки. Це низка недокінчених образів і речень, вони розсипаються, як процесія в залі, коли Марго звернула за стіну. «Я в їхніх руках! Підемо просто до обідні? Круки. Це ж бо й головне — не лежати в колодязі.

А як легко могло це статися й з вами, величносте. Привіт від адмірала. Гіз ударив мертвого ногою в обличчя. Щодо нас із тобою, то я побоююсь найгіршого. Пане де Гуайон, ви живі?» Але його вже нема живого, відзначає напівсонний Анрі, бо він бачить мерців, і вони його бачать, тоді відразу поступаються місцем живим. «Чи я живий? Єлизавета хоче відібрати в нас Кале. Ні, адмірал. Tue, tue! Ми вночі або ж перебрали міру, або ж недобрали. Прикидайся й далі! Тут стіни відбивають голос. Треба тільки, щоб помер іще Карл, наш шалений братик. Я ненавиджу д'Анжу. І тобі охота, Наварро, безсило... Тобі охота? Давай утечемо! Тобі охота?»

Ці останні слова він вимовив уже не зовсім без тями й повторив їх трохи виразніше, ніж людина, що мурмоче крізь сон. Тільки-но почавши це усвідомлювати, він розплющив очі й міцно стулив губи. І все ж почув знову:

— Тобі охота? Давай утечемо.

Під зображенням святої діви, що стояло в кутку, світилася лампадка. Тьмяний вогник блимав, і здавалося, що статуя ворушиться. Чи не вона то говорила? Для такого нещасливця, що сам не може ні збагнути, ні виміряти свого нещастя, хоч воно промовляє само його сонними устами,— для такого нещасливця, мабуть, може заговорити й статуя святої діви. Та зразу він побачив, що помиляється. Бо з-під його ліжка вистромилась голова — начебто голова карлиці: та, певне, якось прослизнула сюди. Анрі вихилився з ліжка, щоб рукою запхати ту голову назад. Але вона мовила:

— Прокиньтесь, ваша величносте!

І Анрі справді відчув, що змора розвіялась. Він упізнав голос і вже розглядів обличчя Агріппи д'Обіньє.

— Де ти був цілий вечір? — спитав Анрі.

— Весь час біля вашої величності, але так, щоб не впадати в очі.

— Бідний Агріппо, через мене тобі довелось ховатися.

— Ми самі зробили все, щоб обтяжити своє становище, як лишень можна.

Анрі знав цю класичну фразу й повторив її словами римського поета. Почувши це, Агріппа запалився й розпочав предовге речення, до того ж занадто гучним голосом, як на таку годину й місце:

— Ви не маєте охоти, ваша величносте, безсило дожидати, поки лють ваших ворогів...

— Цс-с-с!..— засичав Анрі.— Тут деякі стіни дають штучну луну, і хіба ми знаємо які? Краще поговорити про це завтра в саду, просто неба.

— Завтра буде запізно,— прошепотіла голова, що вже лежала підборіддям на краю ліжка.— Ще до світу треба вибратися з замку. Зараз — або ніколи. Якщо не зробимо цього зразу, потім нічого не вийде. Сьогодні Лувр іще не отямився від страхіть минулої ночі. А до завтрашнього вечора вони отямляться — і згадають насамперед про вас.

Немов за безмовною згодою, обидва помовчали. Анрі мав обміркувати почуте. Але Агріппа знав одне: «Якщо він не скаже «так» з власної волі, поки я ще не відкрив карт,— потім і поготів не скаже». І тому голова на краю ліжка затремтіла, захиталась і промовила:

— В біді краще важ головою відразу!

Цього рядка Анрі вже не впізнав — чи принаймні не повторив його, як той перший. Натомість він промурмотів:

— Мені почепили на шию карлицю. Вони качалися зо сміху, а я з карлицею на в'язах біг щодуху безлюдним Лувром.

— Цього я вже не бачив,— прошепотіла голова.— Я тоді вже лежав тут, під ліжком. Та я розумію, що вам сподобалася пригода з карлицею. Ви б хотіли зазнати ще таких пригод. Тому вам і не хочеться втікати.

— Луна! — нагадав Анрі.

Тоді мудра голова заговорила якось дивно — зовсім не своїм, зовсім іншим голосом. Той голос був навдивовижу знайомий, Анрі тільки ніяк не міг пригадати, де й коли чув його раніше. «Та це ж мій власний голос!» — раптом збагнув він. Уперше в житті він почув себе самого ззовні, збоку:

— Я не маю охоти безсило дожидатися, поки вони заріжуть і мене. Тому я підкорюся їм до останку, підкорюся так, щоб усі протестанти зневажали мене і щоб я вже ні для кого не був небезпечний. Я зречуся віри, ходитиму до обідні, напишу папі приниженого листа...

— Ні, хоч не це! — попросив Анрі; попросив, так би мовити, самого себе.

— ...Листа, сповненого жалюгідної покори, і прочитає його весь світ,— відповів його власний голос. Агріппа, цей лицедій, напевне, дуже довго вправлявся, поки навчився наслідувати Анрі так досконало.

— Ні! — вигукнув Анрі, забувши про обережність, бо ці слова так його налякали, ніби їх і справді вимовили його власні уста. А втім, недовго вже було до того дня, коли він муситиме вимовити їх сам, і навіть гірше: виконати.

— Луна! — нагадала голова й відразу повела далі підробленим голосом, що так хвилював Анрі: — Чи, може, в біді краще важити головою відразу? — Це вже по-латині.— Правда, це тільки поради поетів, не більше,— несхвально поправив сам себе голос.— Кузене Франсуа, чого ти хочеш? Мені аби тільки жити не заважали.

— І це ти чув? — спитав справжній Анрі.— Хіба ж я міг віддати себе в руки такому вертунові?

— Зате він віддав себе в мої руки,— докінчив голос-двійник.— І він не єдиний, хто хоче втекти зі мною й підняти всю країну. Він повсюди кричить, що не знав нічого про Варфоломіївську ніч. Інші мовчать, але їхній страх від того не менший. Та навіщо називати цій лункій стіні всіх, хто пропонував мені дружбу й допомогу? Я назву тільки двоє імен, бо ці двоє не заслужили пощади.

— Це...— Справжній Анрі, аж задихаючись, квапив двійника говорити далі.

— Це панове де Нансей і де Косен,— відповів той.— Вони бояться, що королева-мати накаже повбивати їх, бо тих, хто був знаряддям, частенько усувають. Обох цих зарізяк можна підкупити, аби тільки гроші.

— Spem pretio non emo. Я не купую надії за готівку,— відповів справжній Анрі; але й двійник мав напоготові цитату з класика:

— Правда повинна говорити просто, без хитрощів.— І пояснив: — Найзрозуміліша мова для таких людей — це дзвін і блиск золотих монет. Я не сидів згорнувши руки й уже маю потрібну суму. Ще до світу її буде виплачено на мосту перед брамою. Тоді вона широко розчиниться, і мене пропустять. Вони навіть самі підуть за мною, і чимало інших приєднане до нас. Я буду сильний, і ніхто не спинить мене.

Справжній Анрі, як і перше, думав: «Я не купую надії за готівку». Але він розумів і те, що вже надто багато зроблено й підготовано і надто багато людей утаємничено в цю справу. Тому він сказав: «Так» і «Я згоден»,— намагаючись, щоб ці слова не прозвучали невпевнено чи запізніло.

Ця нічна спроба скінчилася жалюгідно, і головний її наслідок був той, що Анрі і його друг Агріппа якийсь час сердилися один на одного. Вони ще затемна прокралися у Луврський колодязь і там чекали ще з кількома закутаними постатями, що воліли залишитися невпізнаними, бо жоден не довіряв іншому. У вартівні під склепінням брами сонно жевріло червонясте світло, і кілька разів у місті бамкнув низький глухуватий дзвін, такий пам'ятний усім ще з кривавої ночі. Можливо, цього разу його бамкання врятувало кількох гугенотів, бо вони не показались, не пішли під склепіння. Коли вже засірів світанок, капітан де Нансей мусив вийти в подвір'я сам. З ним був його товариш де Косен, і вони насамперед узяли в д'Обіньє гаман із грішми. Потім пояснили, що коні вже стоять осідлані перед брамою: нехай панове поперед них виходять на міст.

Та Анрі не хотів іти попереду них у вузьке склепіння — воно йому нагадувало пастку. Обидва зрадники мусили рушити першими; та якийсь чоловік заступив їм дорогу.

— Панове де Нансей і де Косен, я вас арештую. Я на власні очі бачив, як вас підкупили гугеноти, що хотіли втекти.

Зразу почалася бійка; в тьмяному світлі не видно було, хто з ким б'ється,— а врешті короля Наваррського хтось відтяг за плече. То був д'Ельбеф. Саме він, цей молодий дворянин з Лотарінгського дому, щойно оголосив, що заарештовує підкуплених офіцерів. Він палко заговорив до короля Наваррського:

— Згадайте, що я вже раз відтягував вас від брами — і дуже вчасно!

«Правда. Варфоломіївської ночі напевне б не було, якби я тоді послухався його. І цей раз він мене остеріг!» Так думає Анрі й вірить у приязнь цього молодика, хоч він Гізів родич. Король Наваррський бере нового друга під руку. А давній друг Агріппа шкутильгає ззаду: в бійці йому трохи перепало. Анрі показує рукою назад себе:

— Онде той проноза, що заманив мене в цю пастку. Ті двоє зарізяк, певне, мали поділитися з ним грішми. Знаю я цих гугенотів.

— А надто гугеноти-владарі зрадливі й невдячні! — підтвердив бідний Агріппа, до живого серця вражений та-

кою страхітливою підозрою. Він зразу спинився й далі за ними не пішов.

— Величносте, ви ж самі знаєте, що це неправда,— докірливо мовив д'Ельбеф, ідучи попідруч з Анрі.— Не піддавайтеся гнівові. Ваш бідний Агріппа трохи поквапився й був занадто довірливий. І те, й друге віднині заборонене і вам, і вашим друзям, а отже, й мені. Нам доведеться щодень відвертати лихо від вашої голови. Цього разу нам пощастило. Ці два зрадники мали намір зчинити на мосту великий галас і заарештувати вас. Вони надіялись, що королева-мати все їм пробачить — бо вони дуже прислужилися їй у ту криваву ніч,— і подарує їм життя.

— Це правда,— визнав Анрі.— Тепер кожен у Луврі має тільки два способи врятуватись: або втекти, або продати мене. Про це треба буде не забувати ні на хвилину.

— Ні на хвилину,— підтвердив д'Ельбеф.

Того дня Анрі помітив, що д'Алансон його уникає. Напевне, Двоносий був серед тих позакутуваних у Луврському колодязі, що так невдало спробували втекти. І тепер цей вертун поводився ще непевніше. «Хай кожен викручується як знає, тільки не моїм коштом».

Панове де Монморансі були родичі адмірала Коліньї, одначе католики, а тому мали при дворі досить впливу, щоб і тепер заступатися за протестантів, за їхнє майно й віру і відраджувати від дальших переслідувань. І вони справді робили все, що можна було в тому становищі. Маршал Монморансі насамперед посилався на те, як сприйме світ Варфоломіївську ніч, що все ж таки, як не крути, відбулася. Правда, на це могли зважати, лиш поки не було звісток із Європи та ще поки тривав перший спалах обурення. Проте він захопив переважно далекі країни, як Польщу, та слабкі — німецькі протестантські князівства. Зате Єлизавета Англійська сприйняла все дуже тверезо, аж могло здатися, що такі речі не чужі їй самій. Тому пані Катрін дуже скоро заспокоїлася щодо неї. Вона навіть напівсерйозно, напівграйливо порадила своїй добрій приятельці влаштувати таку саму різанину в себе на острові — звичайно, серед католиків.

Отож стара королева вже почала знову показуватись перед своїм двором. У її вигляді вже не було такої таємничості, вона зробилась приступніша. Мовляв, мати згуртувала коло себе всіх своїх дітей, усіх без винятку, а цього вона завжди прагнула з щирого серця.

— Якби хоч одного з вас не було при мені, я б не знала спокою,— казала вона їм зі своєю звичайною добродушністю; в її тоні тепер не відчувалося й крихти іронії. Як просто, навіть зичливо почала вона одного вечора розглядати Конде й Наварру, що їх доти не помічала! Анрі злякався й внутрішньо насторожився. А вона спитала обох, які їхні успіхи в істинному віровченні.

— Непогані,— відповів Анрі.— Я вже знаю стільки, як і мій учитель. Добряга пастор сам перейшов у католицьку віру лиш тоді, коли відчув, що наближається Варфоломіївська ніч. Щасливий той, хто навчився заразд розраховувати.

— Навчіться й ви! — порадила пані Катрін. Тоді окинула його поглядом і додала: — Королику!

І це перед усім двором. Анрі вклонився їй, потім придворним, що зареготали — досить-таки дурнувато. Декотрі, правда, в душі здригались, розуміючи Наваррине становище, а сміялись тільки щоб убезпечити власну шкуру.

Отоді пані Катрін виказала себе. Вона всі ці дні потай стежила за Короликом, хоч і вдавала, ніби не помічає його. А тепер повела рукою, щоб усі відійшли від її високого крісла, й Анрі залишився перед нею сам.

— Ви зразу ж, другого дня, пробували втекти. Я нагородила панів де Нансея й де Косена за пильність.

— Я не пробував утекти, вельможна пані. Але я радий за цих панів.— І Анрі кивнув головою їм обом, помітивши їхні зловтішно оскірені обличчя.

— Ви ще завдасте мені чимало клопоту. Як ваша мати й щира приятелька, я вас остерігаю.

Всі могли б підтвердити, що пані Катрін сказала це справді по-материнському. А Наварра аж схлипнув, перше ніж здобувся на відповідь:

— Вельможна пані, я нізащо в світі не хотів би віддалитись від владарки, що нагадує мені найвеличніших жінок римської історії.

Так скінчилась ця гарна й значуща розмова. Вона піднесла Наварру в очах двору трохи вище, на нього дивилися вже не так зневажливо. Та коли людині доводиться рятувати себе найрізноманітнішими хитрощами, вона здається що день то інакшою. На переміну він ще прикинувся слухняним, але недотепним. Від нього зажадали, щоб він написав листа до мера й магістрату протестантської фортеці Ла-Рошелі й закликав їх відчинити браму комен-

дантові, якого прислало їм король Франції. Тоді він склав таке вірнопіддане послання, що ларошельці, добре знаючи його вдачу, ніяк не могли попастись на цей гачок. А тому через кілька місяців почалась облога протестантської фортеці, і всьому королівству стало очевидно, до чого призвела Варфоломіївська ніч. «Повалити ворогів — це діло нехитре, але як бути певному, що вони не встануть сильнішими!» — так чи якось подібно сказав Карл Дев'ятий, чи то пробурчав собі під ніс, коли з усієї країни почали приходити лихі вісті.

Карл тяжко сумував. Уночі йому з'являлися привиди, він знову чув глухий дзвін жахливої ночі, а з Сени відповідав болісний крик. Годівниця-протестантка витирала йому піт з обличчя, і той піт був кривавий: так шепотілись по всьому Лувру. Бідного короля втішав тільки його безтурботний кузен Наварра.

— Чого журитися, любий брате! В Луврі стало трохи просторіш, і живемо ми дружніше. Ті, хто дав себе заскочити, були дурні. Я їх уже всіх забув. Твоя сестра наставляє мені роги, якщо не помиляюсь; але й мені не бракує нагод віддячити їй тим самим.— І він, клацнувши пальцями, крутнувся на підборах, що їх мав трохи вищі, ніж заведено.

Невдовзі він сам ліг у ліжко, бо йому, мовляв, стало зовсім зле; і справді, він був гарячий і спітнілий. Так установили — хоча й хитаючи головами — лікарі, що за наказом пані Катрін оглянули його. Але ж гарячка може початися й від того, що ти не хочеш іти до обідні — ще не зараз, ради бога, не зараз! «Якщо вже це неминуче, то хоч трохи ще відтягти, боже милий! Пошли мені тяжку хворобу, нехай і з мене виступає кривавий піт, нехай мені навіть з'являються привиди! Я хочу, щоб моє ліжко обступили сорок забитих дворян. Краще хай це, ніж іти до обідні!»

Та надходить день за днем, і нарешті настає той, жахливий. Тоді ми залишаємо своє утечище й потай відчуваємо в собі силу зустріти неминуче. Це було двадцять дев'яте вересня, день святого Михайла, і рицарі його ордену оточили короля Наваррського й повели до храму. Він ішов понуривши очі й навіть душею не помічав юрби, що стояла по дорозі й витріщалась на нього, й зневажала його, а може, й оплакувала. Перевдягнені гугеноти стежили за його важкою ходою, щоб потім рознести по всій країні вість про жахливу скруту, в яку потрапив їхній дорогий

вождь. А сам він весь час думав про свою матір та про адмірала.

Він думав: «Матусю, вони тиснуть на мене, і незабаром я муситиму видати указ нашому краю, Беарну, щоб він зрікся твоєї віри. Я муситиму виганяти твоїх пасторів, а це ж однаково, якби я власною рукою виганяв тебе, люба матусю! Пане адмірале, вашим синам та небожам довелось утікати перевдягненими. Вашу дружину держать в ув'язненні в Савойї. Чи довго до того, що суд оголосить ваші маєтки відумерщиною, а ваше ім'я — не гідним доброї пам'яті. Та не думайте, пане адмірале, й ти, люба матусю, що я зраджую вас, коли сьогодні все ж таки йду до церкви. Ви знаєте: я виборов стільки днів, скільки можна було: аж сімнадцять. Мій кузен Конде, що спочатку поводився куди зухваліш за мене, пішов до обідні раніше. Прошу вас, поставте мені в заслугу те, що я зумів так довго зволікати, люба матусю й пане адмірале!» Так звертався він до них, ніби до живих, та й справді був певен, що вони живі й чують його: там, де вони тепер, чують і отакі глибоко сховані думки.

Коли відбулась урочиста церемонія переходу в іншу віру — вже вчетверте в його житті,— його без кінця обнімали й цілували, і він бадьоро відповідав на ті обійми та поцілунки. Королева-мати сама явила йому честь: вона дожидала цього юнака, що нарешті лишився зовсім самотній, бо його покинули навіть духи рідних йому небіжчиків — вона була певна того,— та й добру славу він теж утратив. І тому вона зустріла його веселенькою усмішкою, а обнімаючи, зичливо обмацала, наче майбутню печеню. І що ж вона намацала? Всю її веселість мов вітром звіяло. Під убранням на ньому був панцер; Анрі надягнув його, коли мав зректися колишніх одновірців. Поганий знак; пані Катрін уже схопила палицю, щоб покванно відійти. Та Анрі дозволив собі затримати її, взявши за руку, й обсипав насмішкувато-пестливими словами. Що ж діяти безпорадній жінці в закритій чорній сукні й удовиному чепчику, коли надміру завзятий молодик вихваляє її ніс, оцей товстенний ніс? А він уже тягся до того носа губами, щоб поцілувати. Нарешті вона ухистилась і вдарила його палицею — звичайно, жартома, про людське око. А він зразу почав удавати маленького песика, дзявкати й стрибати на всіх чотирьох кругом неї, ніби хотів ухопити зубами за литку. І пані Катрін кинулась навтіки. Тіло її рвалось уперед, та ноги не поспівали. Отак, наче розри-

ваючись надвоє, вона поспішає геть, а двір сміється — з неї.

Помста не забарилась. Анрі мусив написати не тільки указ для протестантів у Беарні, а й листа до папи; в тому листі король Наваррський принижувався, як ще ніколи досі, і вона звеліла розіслати по всій країні його текст. Якось, коли вони знов почали дражнити одне одного, їй спало на думку поцікавитись його здоров'ям. Адже він досить хирлявий юнак, правда? Не справжній чоловік? Мабуть, він дістав у спадщину від матері, Жанни д'Альбре, зародок ранньої смерті.

Він уже розтулив рота, щоб сказати жартома: «Той зародок, вельможна пані, ви всипали їй у склянку з водою». Бо в той перший час вони не думали про церемонії — пташка, спіймана на липкий прутик, і власниця клітки. Ненависть зближує. Аж раптом він почув:

— Треба буде спитати в дочки, яка ваша чоловіча снага.

І зразу Анрі збагнув її намір: оголосити його неспроможним чоловіком і домогтись у Римі розірвання шлюбу. Вбивати його було вже не варто. І тим дужче хотілось їй спекатися зятя, з якого тепер не могло бути ні шкоди, ні користі, а Марго ще раз вигідно одружити. Пані Катрін завжди мала повну голову шлюбних планів, які вона виношувала для своїх дітей.

Того вечора Анрі знову лежав на подружньому ложі.

ОСЬ ЩО ВИЙШЛО З КОХАННЯ

Він підійшов до дверей королеви Наваррської серед цілого гурту придворних, із яких мало хто став би його захищати, якби інші виявилися вбивцями. Але він узяв із собою їх усіх, щоб вони згодом мусили підтвердити, що він пішов до королеви. Про всяк випадок він держав у руці кинджал і ним пошкрябався у двері — не дуже гучно, проте вони зразу відчинились.

— Я вже давно вас дожидаю, мій мужу й владарю, чого це ви сьогодні так пізно,— сказала королева.

Він зачинив за собою двері й засунув засув. А коли обернувся, вона вже лежала на постелі, розгорнувши обійми. Він знав, чого хоче: перекреслити лихий задум її матері,— й зробив те негайно, і ще раз, і ще, й ще, без кінця. Ніжна Марго мусила просити його, щоб не забував, що це вони з'єднались знову після довгої, жахливої розлуки.

— Тепер я народжу тобі сина, серце моє, то скажи: чому ти раніш не згадав про цей спосіб перемогти всіх своїх ворогів?

— Ти народиш мені сина?

— Так я відчуваю,—сказала Марго. Тоді поправилась: — Так я хочу. Як довго ждала я, щоб ти прийшов! Я ще вчора шкрябалась у твої двері.

Йому захотілося знову стиснути її в обіймах — тепер уже щоб обняти в ній майбутнього сина. Та хоч як билося його серце, він не забув, що нині єдиний закон для нього — хитрість. Вона править усім життям. Дочка просиджує цілі дні на скрині біля матері, вона тільки знаряддя в материних руках. Адже було вже так, що вона й сама не усвідомлювала, якому гидкому підступові служить. І він спитав:

— А тут ніде не сховався вбивця? — І, вихилившись із ліжка, дістав свій кинджал. Якби вона хоч ворухнулася, щоб його стримати! Навпаки — вона заціпеніла. Тільки прошепотіла з жахом у голосі й так тихо, що ніхто чужий, якби був у кімнаті, не почув би:

— Я й не згадала про те, що ми вороги!

— Я сам про це забув,— признався він.— Усе це — і втіха, й мука — заборонене для нас.

Вона вмить підставила йому уста, але між губами біліли зуби. І він, ще задиханий після поцілунку, промовив:

— Faciuntque dolorem.

І зразу почув, як її гарний голос проказує весь цей вірш, і подумав: «А все-таки вона виказала мені таємницю своєї жахливої матері, а сьогодні ввечері перед усіма дворянами вдала, ніби приймає мене щоночі». Тому він наважився спитати:

— Моя прекрасна королево, ти допоможеш мені вирватись на волю?

— Я в захваті від вас, величносте: ви створені для небезпек, як ніхто в світі. Це про вас Вергілій склав такі рядки:

Немає небезпек таких,
Щоб я не встояв проти них.
Мабуть, самі пекельні сили
Мене б подужать не зуміли.

— Це ви самі переклали? — спитав щирий коханець.— Ви дуже вчена й багато вмієте. Але як же все-таки з моєю волею?

— Насамперед стережіться моєї приятельки де Сов! — відповіла щира коханка.— Я добре бачу, що ця сирена принаджує вас. Не слухайте її! А то ви пропали. Вона покірна рабиня герцога Гіза.

— Ти що, хочеш вернути його собі? — спитав він, з ревнощів забувши про всякі церемонії. Але й вона не стримала себе:

— Це правда, що Шарлотта вам подобається?

— Анітрохи. У неї колюче обличчя й душа теж колюча. А взагалі — яка жінка мені не подобається? Навіть ваша мати, вельможна пані. І це правда, я не брешу. Люта жінка — небезпечний звір. Та мене це тішить: двоє в одному. Бо я в усій природі найдужче люблю жінку й звіра. Та ще гори,— додав він.— І океан. Люблю, люблю,— простогнав він і припав до її тіла, що вже чекало його, палаючи жагою.

Після такого великого захвату плоті Марго, втомлена і вдячна, вирішила відкрити коханому все, що їй було дозволено, і навіть трохи більше.

— Серце моє любе, тобі не можна втекти: ми тебе не відпустимо, бо ти нам потрібен.

Якусь хвилину вона полишила йому здогадуватись навіщо. Може, задля її тіла? Але його легко наситити. Нащо ж тоді? Заради її невситимої душі? Та ні, дочка лихої королеви сказала йому сама, тут-таки на подушці:

— Не можна, щоб ви втекли до своїх гугенотів, ваша величносте. Коли вони матимуть вас, то зробляться в десять разів сильніші. Ні, ми використаємо вашу особу в боротьбі з нашими ворогами, і ви будете при війську мого брата д'Анжу, коли він облягатиме Ла-Рошель. Знай,— відкрила вона йому пошепки, присунувшись до нього обличчям,— що ми не можемо побороти твоїх. Вони помітили, що ти не з власної волі писав їм і наказував піддатись. Пообіцяй мені, що ти якийсь час не пробуватимеш утекти. А то тебе вб'ють. О, пообіцяй! — благала вона у видимому страху, притулившись чолом до його чола, аж віддих її забив йому дух. Але він хотів бачити її очі, а тому відсунувся й спитав:

— Чи справді ти тривожишся за мене?

Яка безглузда недовіра! І Марго теж відсунулась, навіть більше: обличчя її стало чуже й далеке.

— Я — принцеса Валуа. Я не хочу, щоб ви перемогли й скинули з трону мій дім.

Так скінчилась ця ніч — і тому наступної ночі Анрі лежав біля Шарлотти де Сов, що йому ще зовсім не подобалась: це мало настати пізніше. Досі його серце було повне Марго, і вона те знала. Вона гордо сказала приятельці:

— Пані, ви зробили нам дуже велику послугу — мені й королю Наваррському. Ви зразу довели до відома моєї матері, королеви, що спали з ним. Тепер королева гадає, що вона досягла своєї мети і я погоджусь на розлучення. А через це мій любий муж поки що лишиться живий.

РОЗМОВА НА МОРСЬКОМУ БЕРЕЗІ

Карл Дев'ятий на якийсь час одужав від своєї тяжкої меланхолії. Королеву Наваррську мати спитала, чи її Королик довів, що він справді чоловік. Було те при свідках, і Марго, почервонівши, не відповіла ні «так», ні «ні», а послалась на якусь античну даму.

— А взагалі,— додала вона,— якщо вже моя мати, королева, одружила мене з ним, то хай так і буде.

Їй пощастило відбутись так легко, власне, лиш тому, що пані Катрін була дуже заклопотана виборами її сина д'Анжу на короля Польщі. Вона влаштовувала це діло навіть проти волі імператора — таке велике було її честолюбство, а може, й потреба плести інтриги. Водночас вона провадила переговори з Англією, щоб одружити свого сина д'Алансона з королевою Єлизаветою. Тоді Єлизавета могла б за певних обставин претендувати на французький трон. Одначе вона була розумніша за Катерину Медічі, про яку Жанна д'Альбре колись сказала, що вона, по суті, дурна. Тому рудоволоса королева не давала знадити себе на цю сумнівну авантюру, а тільки манила нею свою добру приятельку. Військо герцога Анжуйського вирушило в похід на протестантську фортецю Ла-Рошель; король Наваррський і його кузен Конде були при тому війську — звичайно, не з доброї волі.

Проте поводились вони так, ніби дуже раді. Анрі весь час був у чудовому гуморі, весь час готовий вести свої полки на непокірне місто. Та штурм фортеці, на жаль, щоразу кінчався невдачею — від лютого місяця аж до літа. Зокрема через те, що нападники, вирушаючи на штурм, у запалі кричали дуже гучно — так, що насторожили б кожну залогу. Одного разу король Наваррський власноручно вистрелив з аркебуза. Це побачив на мурах фортеці

один солдат-гасконець і прикликав ще й товаришів помилуватись на нього. «Lou noust Henric!» — захоплено кричали вони з мурів. Він теж зрадів надзвичайно і ще раз на очах у них запалив гніт. Пролунав гучний постріл, і обложені замахали капелюхами. А герцогові Анжуйському поталанило менше: його трохи не вбило самого, коли він отак вистрелив,— принаймні сорочку розірвало. Наварра, що стояв поруч, чув, як кузен вигукнув: «І чом я ще не в Польщі!»

Йому вже давно кортіло туди — і не тільки через власні невигоди; ні, під Ла-Рошеллю стало очевидно, якою тяжкою помилкою була Варфоломіївська ніч: після неї знов почалась релігійна війна. Адмірал Коліньї хотів, щоб католики й протестанти разом боролися проти Іспанії. А через оту прокляту різанину вони тепер знов роздирають цю країну, і аж до всіх її кордонів летить звістка про гугенотів, що стійко тримаються в Ла-Рошелі, бо їм підвозять припаси морем. А військо короля Франції, навпаки, об'їло всю околицю й уже почало розбігатись. Та це було ще не найгірше. Голод не такий страшний, як думка. А на високих посадах, саме там, де ще було м'ясо, сиділи невдоволені, які називали себе «політиками», і вони хотіли миру.

Коли хтось каже, що він хоче миру, слід іще спитати, чому. Під час миру на його ланах буяє пшениця, і треба знати, чи він взагалі настроєний мирно, чи тільки через свою пшеницю. Той врожай, що цікавив поміркованих, чи то політиків, під Ла-Рошеллю, називався «свобода совісті». Вони жадали нарешті права відкрито визнавати те, в що віриш, і поширювати те, що знаєш і хочеш. Тому їм і впадало так у очі спустошення в країні — видимий наслідок нетерпимості. А ворога свободи совісті не стримує навіть згуба власної країни. Де там! Він не бачить ні спустошення, ні згуби, коли хоче силоміць перетягти всіх людей на один копил. Згвалтована совість — це для нього приємніше видовище, ніж чисто оброблені лани й мир. Перевага його в тому, що він не соромиться висловлювати свою зневагу до миру так відверто, як пані Катрін, чи д'Анжу, чи Гіз. Зате людям, що просто хочуть бути вільними, припадає невдячне діло: проповідувати мир.

Такі були думки бранця, який хоч і називався воєначальником католицького війська, проте лишався бранцем. До цих думок він дійшов сам, і то якраз під час таємних зустрічей із змовниками. Та думки ці були, так би мовити, ще неочищені, недостиглі. Достигли вони лиш у кількох

розмовах на морському березі з одним чоловіком — не дуже значним дворянином, що служив у війську.

В зборах «політиків», поміж інших, брали участь також д'Алансон, або ж Двоносий, і такий собі віконт де Тюренн. Цей віконт мав з двору певні звістки, що тут, у військовому таборі, мають улаштувати нову різанину серед підозрілих — тобто саме серед «політиків». І король Наваррський цього разу вже не уникне лихої долі. Саме через нього й зволікають поки що: спершу його дружина має народити на світ сина, а тоді зразу й поллється кров. Справді, його дворяни вже діставали дружні попередження з штабквартири герцога Гіза, щоб вони якнайскоріш покинули намети короля Наваррського; а дю Га, любчик д'Анжу, погрожував відверто. То як же бранцеві, що мусить боятися за своє життя, не стояти за поміркованість!

Партія «політиків» запевняла: «Ми поміркані. Нам уже несила дивитися, що робиться в королівстві: в урядуванні, в судах, у фінансах. Ми докотилися до краю. І урятувати нас можуть тільки найрішучіші заходи. Д'Алансон, Наварра й Конде повинні виступити відкрито. Скликати військо невдоволених. Ми захопимо королівський флот. Англійські судна привезуть нам підмогу».

Наварра тільки віджартовувався, хоч йому й було страшно. Він казав:

— Адже звичай вимагає, щоб ми вигнали протестантів з їхніх фортець. А тоді почнуться переговори, і їм повернуть фортеці, щоб незабаром знов їх звідти виганяти. Отак буде дотримано звичаю.

Він казав це, бо побоювався, що «політики» нічого посправжньому не зроблять. Так воно й було: всі їхні нерішучі спроби відразу зазнавали невдачі, бо кожен діяв як попало. От хоча б той вертун д'Алансон. Чого йому, власне, треба? Тільки дошкулити своєму братові д'Анжу; це його едипа мета, а переконань він не має ніяких. Та коли б Наварра схотів відтерти його від керівництва, він би зразу обернувся проти Наварри. «А я в найбільшій небезпеці! — міркував Анрі.— Мене кожен може зрадити й продати».

Ось через що він під Ла-Рошеллю зневірився в дії й удався в філософію. Він філософував і в товаристві, і якоюсь мірою під впливом одного дворянина, не дуже значного, але південця родом. Недавно той дворянин кинув посаду судді, щоб спробувати ще вояцького життя,— але й тут не добився особливих успіхів. Він сам визнавав, що

не має хисту ні до чого: ні до танців чи гри в м'яч, ні до боротьби, ні до плавання, фехтування, верхової їзди чи стрибків — так-таки ні до чого. Навіть пальці в нього були незграбні, і він не міг виразно писати, як признавався сам. І ще додавав, хоч його й не розпитували: не зугарен він ні листа запечатати, ні пера застругати, ані загнуздати коня.

Всіма цими вадами він дивував Анрі ще дужче, ніж якби мав стільки ж добрих якостей. Бо вони були поєднані з натурою, що її Анрі, хотів він того чи ні, мусив визнати подібною до його власної. Так, навіть постать перігорського дворянина нагадувала йому власну: невисока, кремезна, сильна. Правда, сорокарічний перігорець мав уже червоне обличчя і якусь гулю на лисій голові. І вираз у нього був хоч і приязний, але з відтінком смутку, властивого людям, що довго жили й багато мислили. Новий приятель молодого короля Наваррського звався пан Мішель де Монтень.

Він сказав:

— Величносте, ваше теперішнє становище рівняє вас зі мною, людиною на схилі віку. Ми обидва переможені: я — літами, а ви — вашими ворогами, хоча їхня перемога ще не остаточна — чого не можна сказати про літа,— додав сорокарічний чоловік.— Та головне, що в цю хвилину ми можемо розуміти один одного і ви здатні збагнути, що́ властиве всім людським ділам. Ви нарікаєте на їхню безладність і марноту. І, звичайно, винуватите в усьому герцога Алансонського.

— Він просто вертун. Я, бувши ним, міг би допомогти свободі побороти насильство.

— То була б насамперед ваша власна свобода,— зауважив Монтень, і Анрі сміючись погодився.

— Ви вернули б її собі. Одначе ваше повстання і вторгнення англійців наробили б ще більше згубного безладу. Більшість вчинків робиться догори ногами. Хто кличе до дії, той кличе до безладу.

Вони на часинку урвали розмову, бо йшли ще між наметами, де їх могли почути. А потім табір лишився позаду. На березі стояла самотня гармата, що загрузла в піску. Зрідка вартові, прикриваючись плащами від морського вітру, питали в них гасло, і вони голосно гукали в простір:

— Святий Варфоломій!

Ще якийсь час обидва мовчали, щоб звикнути до шаленого ревіння вітру й хвиль. Обложена фортеця Ла-Рошель сірим силуетом бовваніла на тлі розшарпаних хмар і моря,

що котило бурхливі хвилі з нескінченної далини. Яке ж військо зважиться штурмувати цю фортецю, що так очевидно стоїть тут форпостом нескінченності! Анрі і його супутник, дивлячись на неї, думали те саме. Анрі спонукало думати почуття: воно зродилося десь у самому нутрі, але на диво швидко дійшло до горла, здушивши його, і до очей, витиснувши з них сльози. Поки це почуття здіймалося в ньому, Анрі розумів нескінченність і марноту всього, що мусить скінчитися.

Його супутник говорив про безлад у людських діях:

— Одна велика людина ущербила добру славу своєї віри, бо хотіла показати себе ревнішою в тій вірі, ніж би слід.— Про кого ж це? —Insani sapiens [1],— вимовив він проти вітру. Горацій висловив у віршах думку, що навіть мудрість і справедливість можуть зайти надто далеко. Тоді під великою людиною цей чоловік мав на увазі аж ніяк не д'Анжу. Призвідець Варфоломіївської ночі — і мудрість та справедливість! І все ж дворянин мав на думці саме його, тільки, обережним звичаєм філософів, висловив це не дуже виразно. Він навів ще кілька прикладів недоладних дій, а що взяті вони були з античності, то не страшно було назвати й імена. Звісно, Анрі дужче хотів би почути його думку про сучасників. Та супутник ніяк не піддавався й не виходив за межі загальних міркувань. Правда, й такі міркування стають напрочуд влучні, коли йдеться про речі, важливі для кожного, як саме життя. Супутник Анрі вважав, що нема нічого противнішого релігії, ніж релігійні війни; так і сказав, хоч як дико звучали ці слова. Мовляв, і породжує ці війни не віра, і вони не роблять людей побожнішими. Для одних вони — нагода задовольнити честолюбство, для інших — нагода збагатитись. Воістину святі з'являються не під час релігійних війн. Ці війни тільки ослаблюють народ і королівство. Воно стає здобиччю зажерливих чужинців.

Жодне ім'я не було назване — ані старої королеви та її сина д'Анжу, ані імена протестантів. І все одно на таку сміливу мову навряд чи зважився б ще хто. Проти цих слів шаленіли не тільки прибій та буря; майже все людство заглушило б їх обуреним ревом. Анрі страшенно дивувався, що звичайний дворянин висловлює речі, яких не посмів би сказати вголос жоден король. У нього самого часом з'являлися сумніви щодо релігійних війн; та щоб зов-

[1] Божевільний мудрець *(лат.)*.

сім у них зневіритись, йому довелося б засудити людей, яких він глибоко шанував: свою матір і адмірала. Правда, «політики» під Ла-Рошеллю складали змову тільки для того, щоб боротись за примирення. Та це була просто нова нагода задовольнити своє шанолюбство, свої жадання. Цим людям, що хотіли разом з англійцями напасти на Францію, не дуже сподобалась би мова дворянина з Перігора. Д'Алансон, незважаючи на всю свою любов до миру, мабуть, посадив би його в найглибшу темницю й забув там навіки.

Мужність цього чоловіка викликала в Анрі пошану таку глибоку, що вона витіснила останні сліди недовіри.

— А котра віра справді істинна? — спитав він його.

— Що я знаю? — відповів дворянин.

Цими словами він розкрив себе й віддав у руки співрозмовникові; а так може зробити лиш той, хто впізнав однодумця й без вагання повірив йому. Так воно й було: вони обидва вже порозумілись і вірили один одному. Тому Анрі взяв дворянина за руку й стис її.

— Зайдімо в отой он покинутий дім,— запропонував він.— Господарі його втекли, але свого вина, певне, з собою не забрали.

Дім стояв недалеко від берега, і його колись обстрілювали з моря. Навіщо? Хто? На це вже, мабуть, ніхто ніколи не дасть відповіді: ні напасники, ні втікачі. Анрі й перігорський дворянин пропхалися крізь засипаний вхід. Усередині стеля завалилась, і крізь покрівлю світилося небо. Але з підвалу ще стриміла драбина, і там вони знайшли вино. В колишній кухні гості сіли на обвалений сволок і випили один за одного.

— Отакі ми гості,— промовив дворянин.— Гості на землі, де оселі ненадійні. І ми зовсім марно б'ємося за них. Щодо мене, то я ніколи не намагався придбати більше, ніж уділив мені талан, і тепер, коли мені вже відчиняє двері старість, я все так само мешкаю в своєму невеличкому замку, успадкованому від предків.

— Тепер війна, і ви можете втратити навіть той замок,— сказав Анрі.— Випиймо!

— Ось я п'ю, та це вино смакувало б мені ще дужче, якби я втратив своє власне й не мусив більше турбуватися про нього. Мені властиво завжди чекати найгіршого, а коли воно настане — терпляче звикати до нього. А ось невпевненість і сумніви мені зносити тяжко. Я таки справді не скептик,— запевнив дворянин.

— Що я знаю? — повторив Анрі ті слова, що їх недавно вимовив перігорець; тепер він уже не пам'ятав їх.

— Випиймо! — запропонував він натомість.— На порозі старості треба бути обережному в усьому; проте я іноді розумію одного знайомого моїх знайомих, що, вже бувши в немолодих літах, узяв собі дружину з такого місця, де кожен міг мати її за гроші. Таким чином він спустився до найнижчого щабля — а цей щабель найбезпечніший.

— Випиймо! — гукнув Анрі й засміявся.— Ви відважна людина! — знову гукнув він — уже без сміху. Він мав на увазі відверті дворянинові слова про релігію. Але пан де Монтень зрозумів його інакше.

— Так, я став вояком. Я хотів випробувати свою мужність. Пізнай самого себе! Тільки самопізнання варте того, щоб віддаватися йому. Ну хто знає хоч би власне тіло? От я ледачий, млявий, у мене важкі руки; але я вивчив свої органи, а отже й душу, вільну і нікому не підлеглу. Випиймо!

Вони пили ще довгенько. І коли супутник Анрі, піднявши келих, заспівав рядки з Горація, Анрі підхопив їх:

Нехай би в тому, що шанують всі,—
В багатстві, в силі, в розумі, в красі —
Мене останнім перші називали,
Аби останні першим визнавали!

Потім вони підвелись, допомогли один одному перебратись через купи грузу і надворі ще підтримували один одного за руки. Винний дух лиш поволі вивітрювався з голови. Анрі сказав знову під рев бурі й хвиль:

— А все ж я був і лишаюся бранцем!

— Насильство могутнє,— пояснив його супутник.— Але добрість могутніша. Nihil est tam populare quam bonitas [1].

Цих слів Анрі не забув довіку, бо в ту хвилину, коли він їх почув, вони були для нього єдиною розрадою. Добрість — риса народна, нема нічого народнішого, ніж добрість. Сповнений довіри, він запитав свого супутника:

— Чи справді всі вчинки робляться догори ногами і хто кличе до дії, той кличе до безладу?

Почувши ті слова, що їх він сам сказав на початку розмови, яка вже не раз звертала на зовсім несподівані теми,— почувши ті слова, пан Мішель де Монтень отямився — згадав, кого він держить за руку, й пустив її. А сам повернувся обличчям і грудьми до моря.

[1] Нема нічого властивішого народові, ніж добрість *(лат.)*.

— Наш господь небесний,— сказав він, вимовляючи кожне слово окремо,— рідко сподоблює нас робити благочестиві вчинки.

— А що таке благочестивий вчинок? — спитав Анрі, теж обернувшись до моря.

Де Монтень звівся навшпиньки, щоб виголосити істину, що її він, як виняток, пізнав не через заглиблення в самого себе. Велике натхнення зійшло на нього й промовляло його устами:

— Ось уявіть собі: військо, ціле військо стає на коліна і, замість ударити на ворога, молиться. Таке воно переконане, що йому призначено перемогти.

Ці слова Анрі також запам'ятав, і одного дня вони пригадалися йому.

На тому розмова й скінчилася. Вартові з офіцером на чолі привели їх до табору. Їх уже шукали. Боялися, чи король Наваррський не втік.

ДОГОРИ НОГАМИ

До Парижа тим часом наїхало панство в розкішних хутрах, незвичайно пишне й бундючне. То були поляки, що прибули по свого короля — бо д'Анжу справді обрано королем Польщі під радісний крик усього польського народу, що зібрався для цього на великому полі. Новому королю слід було б поспішати: чого йому ще дожидати під цією невдячною фортецею, що ніяк не здавалася? Насправді ж — хоча він, звичайно, нізащо б не признався в тому,— він дожидав, що помре його брат Карл. Усе ж таки краще бути королем у Франції, ніж у Польщі. Карл, що добре те розумів, слав до нього під Ла-Рошель посланця за посланцем, щоб він нарешті наважився. Бо ж легше видужати, коли ніхто не сподівається щодня й щогодини, що в тебе потече крізь шкіру кров.

Пані Катрін уміла дати раду обом синам. Свого улюбленця вона квапила від'їздити, щоб хворий заспокоївся. Водночас вона дбала за те, щоб про всяк випадок забезпечити право улюбленого сина. Успіх у Польщі, турботи про Карлового наступника й плани щодо Єлизавети Англійської, якій вона посилала дуже прикрашені портрети Двоносого,— все це геть поглинало стару королеву, і вона не могла б уже щохвилини сказати про кожного, де він і що робить. А це — як було найкраще відомо саме їй —

головне, коли хочеш владарювати й тримати інших під п'ятою. Якби у пані Катрін голова була не така заклопотана, навряд чи сталось би все описане далі.

Вже в дорозі до кордону не було належного ладу. Короля Польщі неодмінно повинен був супроводити до самого кордону весь французький двір; а подорож цілого двору — діло нелегке навіть за звичайних умов. А що ж тоді, коли обставини вимагають особливої пишноти — зокрема через те, що поляки, які їхатимуть з королем, про все розкажуть у Варшаві. Скільки карет, вершників, скороходів, в'ючних коней та мулів, підвід із харчами, і все це, оточене військом, з хвостом роззяв та жебраків позаду, тягнеться через цілу країну, гуркоче на колесах і трюхикає в сідлах по роз'їжджених, вибоїстих шляхах. В дощову погоду карети обпинають парусиною, вершники вгортаються в плащі. Всі поспішають, лаються, щуляться. Народ уже не збігається, щоб дивитись, пороззявлявши роти, або падати на коліна. Широкі, голі рівнини, на них сіється з неба дощ, і лиш де-не-де селянин на лану розігне спину, осудливо подивиться на двірський поїзд, та й знов схилиться над нивою, накритий мішком. Путящі люди в таку погоду сидять дома або працюють, накрившись мішками. А двір плугаництся кудись під дощем, мов циганська ватага.

Та ось показалося сонце, попереду видно місто; отоді двір починає чепуритися. З карет стягують опони, з'являється на світ божий позолота, блищать пригвинчені вгорі коронки, гойдаються плюмажі. Оксамити і єдваби, щастя й блиск, ті бадьоряться, ті всміхаються звисока чи ласкаво. Нарешті поїзд в'їжджає в місто. Двір гордо приймає знаки шаноби, низькі поклони. Всі дзвони дзвонять. Ратмани підносять хліб-сіль, під пильними поглядами збройних людей сплачують заборговані податки. Карлові Дев'ятому доводиться випити привітальну чашу вина.

Те вино йому вадило; в цій подорожі Карлові вже не до снаги були такі великі чаші, дошкуляли й труські дороги, і гамір, і юрба довкола. Та найдужче дошкуляли йому спомини, а вони його не залишали: хоч би як далеко від'їхав він від Лувру, ті спогади не відставали. Тому він не відповідав ані словом на врочисті привітання. Він недовірливо, скоса позирав на всіх, хто ще пхався до нього; бо віднині й до самого кінця він мусив бути сам. А його тягали з собою по всіх шляхах і дорогах, від товпища до товпища, хоч усі вони йому вкрай остогидли, а він їм.

Схудлий, вже знову блідий на виду, він почував себе таким далеким від усіх і всього, як тоді, коли був ще гордовитим блідолицим підлітком, або як на своїх портретах.

Він уже не доїхав до кордону свого королівства. В містечку Вітрі довелось його залишити. Вони використали його для своєї підлої мети, щоб улаштувати Варфоломіївську ніч. А тепер покинули хворого у Вітрі й повезли далі його брата д'Анжу. З ним зостався тільки кузен Наварра, але той мав свої причини, і Карл здогадувався які. Наварра, звичайно, хотів утекти. Мабуть, гадав, що біля ложа хворого короля не сновигатимуть шпиги. Карети з фрейлінами поїхали, і стара королева мала інший клопіт, тож не дуже пильнувала його. Чому ж він не втік на південь? Бо в нього були ширші плани, хоча й нерозумні. Він піддався на умовляння кузена Франсуа втекти до Німеччини. Адже князі-протестанти тільки й чекали на них обох. У союзі з цими князями кузени хотіли вдертись до королівства, щоб кузен Франсуа сів на трон, перше ніж його брат д'Анжу встигне вернутися з Польщі. На Карла вони вже не зважали. Між Суассоном і Комп'єнем д'Алансон з Наваррою спробували втекти, але їх перейнято.

Пані Катрін враз зрозуміла, що зовнішні державні справи відвернули її увагу від нагляду за справами хатніми. Вона сказала хворому синові навпростець:

— Ти весь час, поки я їздила до кордону, був удвох з Короликом — і нічого не помітив. З тебе ніколи не вийде справжнього державця.— Тепер Карла можна було не жаліти, однаково довго він уже не проживе.

Король лежав, підперши голову рукою. Він і на матір дивився скоса й нічого їй не відповів. Він міг би сказати: «Я все знав». Але він уже дістався до кордону — не того, що двірський поїзд, а іншого — отож і мовчав.

Пані Катрін заговорила вже не до нього, а сама до себе:

— В останню хвилину я ще встигла перейняти капосних утікачів, бо хтось кінець кінцем пробалакався.

Хто саме, вона не сказала. Ту мить у двері постукали, і Наваррин голос, мовби нічого й не сталося, зажадав, щоб його пустили до короля. Та він почув, як королева-мати наказує передати йому, що король заснув. Говорила вона голосно, зовсім не як у кімнаті, де спить хворий. Чимало дворян були свідками цього відвертого приниження. Всі дивились, як Наварра, похиливши голову, квапливо відійшов до своєї кімнати. А там уже зняли з дверей замок

і засув, будь-коли туди могли заходити офіцери й заглядати під ліжко. Вони робили це і в короля Наваррського, і в герцога Алансонського; якраз ці офіцери були найзавзятішими учасниками Варфоломіївської ночі. Ось як воно було тоді в Суассоні.

Д'Арманьяк, що спав у кімнаті свого пана, відтепер мусив давати себе обшукувати щоразу, як вертався звідкись. Та й не тільки його,— саму королеву Наваррську затримали, коли вона захотіла ввійти до чоловіка. Врешті вона дістала дозвіл поговорити з ним при відчинених дверях. Знаючи, що їх підслухують, вона говорила тихо і по-латинському.

— Мій любий владарю, ви тяжко мене образили,— сказала Марго лагідно й сумно.— А я ж так багато робила, щоб вас урятувати. Навіть лікарі вірили, що я вагітна. Та шкода́ — це була неправда, і я боюся, що не завагітнію ніколи. Коли мені здалося, що вже час, я навіть живіт собі намостила. Одначе мою матір не так легко обдурити, як лікарів, я не буду вам розповідати, як мені від неї перепало. Я дбала тільки про ваше добро, а що тим часом замишляли ви?

— Нічогісінько,— безтурботно запевнив її Анрі.— Що я міг замишляти? Чи ти не розумієш, що твоя славна матуся просто шукає приводу, щоб убити мене?

— І слушно робить,— відказала Марго — інша Марго, принцеса Валуа.— Бо ви — ворог нашого дому й хочете його повалити.— Ту другу Марго розгнівила його нещирість, і голос у неї був різкий.

Тим безтурботніший лишався Анрі:

— О! Ти теж віриш у цю змову? Нібито я хотів привести у Францію отого череваня Нассау? — Він надув щоки і взагалі навдивовижу влучно зобразив огрядного чоловіка. Та Марго не засміялася, з її прекрасних очей уже текли сльози.

— Навіть мені ти брешеш, іще й тепер! — насилу вимовила вона. Анрі знову почав відмагатись, гостро віджартовуватись, і врешті їй урвався терпець. Розізлившись, вона гукнула вже по-французькому: — Ти дурень, і більш нічого! Зв'язався з моїм братиком д'Алансоном і думав, що він збереже таємницю.

— А він і зберіг її,— заперечив Анрі, аби тільки роздражнити Марго. І справді вона зовсім утратила самовладання. Нахилившись уперед, вона закричала:

— Він тебе виказав!

Анрі піддражнив її ще:

— Хіба що одній-однісінькій людині, і ту людину я знаю.

Тоді Марго зопалу кинула:

— Дурню, я її знаю краще. Вона не вагалася довго і все розповіла матері.

Отак вона призналася. Отже, виказала його вона сама. Після цього зізнання їй стало страшно, і вона сахнулась до дверей. Але він і не подумав щось їй заподіяти. Навпаки, весело гукнув:

— Отепер я справді знаю! Тобі сказав ла Моль.

Той ла Моль належав до вродливих чоловіків, що пишаються могутньою статурою, як ото Гіз. Марго була до нього не байдужа: її весь час надила саме така врода. Анрі це зрозумів, тому й назвав ім'я ла Моля — ніби Марго вже тепер була з ним у взаєминах досить близьких, щоб він поділився з нею таємницею свого спільника д'Алансона, з якою вона зразу ж побігла до матері. Такий був зміст його слів, усе це він сміючись кинув їй у обличчя, коли гукнув: «Тобі сказав ла Моль!»

Марго прикусила губу й подумала: «Ну, коли ти так хочеш, то й будеш рогоносцем». А постановивши так, вона знову злагідніла. Підійшовши до нього, стала на одне коліно й попросила:

— Коханий мій владарю, хай між нами не лишиться ніякої прикрості від цього дрібного непорозуміння.

І вийшла. А він, дивлячись їй услід, думав про помсту — так само, як і вона.

Скоріше, скоріше! Змови безперестану йшли одна за одною, як дні в Луврському замку, як ішли місяці, а тоді й роки. На один лютневий ранок приготовано великий удар. Двір саме перебрався до Сен-Жермена. Анрі та його кузен Конде поїхали на полювання з наміром не вертатись. Королівство мало повстати, всі «помірковані» вже дожидали — не лише протестанти, а й католики. Губернатори провінцій згодні пристати, одну залогу вже схилено на їхній бік. Принцам досить було з п'ятдесятьма вершниками дістатись туди, і вони в безпеці. Натомість — провал, арешт, вимушена відмова Наварри від усяких таких спроб і клятва ніколи більше не приставати ні до яких заколотників, що надумають порушити мир; навпаки, він повинен вірно й без вагання боротися проти них. Усе це Анрі підписав, хоч не вірив у нього, навіть доти, доки держав перо в руці. Не вірила йому й пані Катрін. Цей Королик —

невгамовна голова, він майже такий навіжений, як її син д'Алансон, що у вирішальний день не поїхав на полювання, а прикинувся хворим. Єдина надія — на незгоду серед самих змовників, та ще на зрадників: адже неодмінно знайдеться такий, що всіх продасть. У Сен-Жермені то був ла Моль, красень з могутньою статурою, що нарешті таки наставив роги королю Наваррському. А про що змовчить ла Моль, те відкриє Двоносий, аби тільки викрутитись самому.

Пані Катрін і справді пробачила йому: адже він таки син їй, та й боятись його не варт. Не страшний був їй і принц Конде, тому вона відпустила його, пославши королівським намісником у провінцію Пікардію. А він натомість утік до Німеччини; та їй було байдуже. Ні, насправді пані Катріп побоювалась тільки одного, хоча з удаваним презирством називала його Короликом. Королик — пташка невеличка, але пані Катрін воліла б, щоб він був ще менший. Розривати його шлюб з Марго королева-мати передумала, дізнавшися, що дочка вже зраджує його. Нехай лише про це дізнаються його благочестиві гугеноти — ото високо підніметься він тоді в їхніх очах! А що вони й тепер про нього думають, чого сподіваються від нього? Адже він, щоб урятувати життя, ще раз перейшов у католицтво. А решту своєї доброї слави розтринькав у безглуздих спробах, що їх потім зрікався однієї за одною, тільки-но вони провалювались. А найнижче скотився Наварра, коли злигався з полюбовником своєї дружини, щоб зрадити короля.

Двір тоді жив у Венсені; там було ще менше простору для тих, кого пильнувала пані Катрін. І все ж вони затіяли нову авантюру — чи, власне, знов ту саму: втеча, повстання, допомога німецького війська. Цього разу заводієм був навіть сам зрадник. І вони довірились тому самому ла Молю, що так недавно продав їх. У Сен-Жермені вони дізналися, що це за людина, а у Венсені вже й забули. Як це так? Нехай д'Алансон був навіжений, а Наварра озлоблений, бо йому довелось давати принизливі пояснення. Та однаково, жодна тверезa людина не стане поводитись так при дворі, де, як відомо всім, за кожним стежать, а надто за Наваррою та кузеном Франсуа,— не кажучи вже про те, що вони й один одному не довіряли. Та що ж, коли буває така сверблячка діяти будь-що-будь, хоч і марно; це схоже на неспокійний сон. Обидва юнаки вже добре знали, хто такий ла Моль: природжений зрадник,

та ще й коханець принцеси, яка завжди буде покірна своїй жахливій матері й усе їй доноситиме. А може, Марго навіть підмовила коханця, і то за материним наказом? Пані Катрін хоче нарешті знати, хто ще готовий до зради і який вигляд матиме спілка її ворогів та їхні наміри, коли вона дасть їй достигнути до суду й кривавої кари.

А вигляд та спілка мала такий: двоє молодих принців, що з різних причин немовби стояли догори ногами й ходили на руках; а тоді кров приливає до очей, і людина нічого не бачить. Крім них — кілька вельмож, із тих, що звичайно виставляють себе дуже розсудливими, поміркованими й вірними. І гадають, ніби розуміють більше, ніж мудра стара королева, а довести це хочуть тим, що встряють до спілки з двома авантюристами, одним алхіміком, одним астрологом і одним шпигом. Цей останній щодня доповідав пані Катрін про все, і то були такі дні, як вона любила: повні розумового напруження й розкішного почуття власної переваги, мов у кішки, що, причаївшися, чатує на пташку. Ось та, дохочу настрибавшись без пуття, хоче пурхнути геть — та не втече від пазурів.

Герцог Монморансі, родич покійного адмірала, і маршал Коссе зникли в підземеллях Бастілії. Привселюдно стратили на Гревському майдані двох заводіїв: одного інтригана-італійця, а разом з ним — і це була особлива втіха для такої мастачки, як пані Катрін,— отого ла Моля, що був, сам не помічаючи цього, її знаряддям. Він був також полюбовником її швидкої на кохання дочки, і що вже та витворяла, коли з нього злетіла голова! Корчила з себе просто-таки східну вдову. Звеліла принести їй відтяту голову, набальзамувати її, щоб вона збереглась у всій своїй мужній вроді, оздобити самоцвітами і так возила з собою всюди, поки не захопилася новим коханцем. Тоді вона дбайливо поховала голову в свинцевій скриньці.

Що ж до решти змовників, то астрологи здатні читати по небесному склепінню долю вельможних, а алхіміки вміють передбачати майбутнє по випарах металів. І пані Катрін не зважилась відібрати життя двом таким мудрецям. Вона просто вирішила, що ті мудреці, хоча й підвели спільників у змові, їй провіщатимуть тільки правду.

Інакше вчинила вона зі своїм зятем Наваррою. Звісно, і її нерозумному синові д'Алансону довелось відбувати принизливі допити й грати роль ув'язненого. Але свого Королика стара взяла до себе в карету. Не спускаючи з нього

ласкавого погляду і довгі години тішачись його товариством, вона повезла його в Париж, до Луврського замку. А він же сподівався, що не так скоро вернеться сюди. В своєму покої він побачив грати на вікнах, і кому ж, кому доручено піклуватися про його особу? Його щирому приятелю, капітанові де Нансею. В'язень попав у надійні руки.

Він зрозумів це й отямився. Його струснуло, мов від раптової зупинки після надміру швидкої біганини. Дрож безнадії пройняв усе його тіло, а в голові була ще не звідана втома.

— Величносте! Не лежіть стільки на ліжку! — радив д'Арманьяк.— Танцюйте, а передусім — показуйтесь на люди! Хто ховається від людей, той збуджує підозру, а ви її й так збудили вже забагато.

Анрі відказав:

— Моє життя скінчилося.

— Воно ще й не починалося,— поправив його перший камердинер.

— Нижче падати вже нема куди,— нарікав нещасливець.— Я спустився до найнижчого щабля... а цей щабель найбезпечніший,— додав він, здивувавши д'Арманьяка: тому ці слова здалися недоладними. І справді Анрі спитав його: — Невже я був не сповна розуму? Нащо я все це робив? — допитувався він.— Я ж добре знав, чим воно має скінчитися.

— Наперед цього ніхто не знає,— заперечив д'Арманьяк.— Усе вирішує випадок.

— А треба, щоб вирішував мій розум,— сказав Анрі.— Тільки де він був? Наші інтриги тільки затуманюють його, і тим дужче, чим глибше ми в них устряємо. Це тому, що зв'язуєшся з іншими, а ті інші ненадійні. Навіть сам я від цього став ненадійний. Повір мені, д'Арманьяку, більшість наших вчинків робиться догори ногами.

Д'Арманьяк, украй здивований, зауважив:

— Це не ваші слова, величносте.

— Так, я почув їх від одного дворянина, що з ним познайомився під Ла-Рошеллю. Те, що він казав, уразило мене до глибини душі, і найнезбагненніше ось що: тільки-но почувши, я вже й забув його і наробив вчинків, що затуманюють голову.

— Не думайте більше про це,— порадив перший камердинер.

— Навпаки, я ніколи цього не забуватиму.

Анрі схопився з ліжка, випростався й сказав рішуче:
— Більше не ділитиму командування ні з ким! Віднині я сам собі генерал.

Звичайно, це був вельми своєрідний висновок із твердження, що більшість вчинків робиться догори ногами. Той дворянин під Ла-Рошеллю навряд чи зробив би такий висновок для себе. Проте якраз йому було добре відомо, що кожна істина має два боки, і приклади з античності допомагали йому зрозуміти натуру двадцятирічного юнака, чиї руки аж ніяк не незграбні. Цей юнак ловить думки, як м'ячі, він може стрибати, вміє осідлати коня. «Я — на порозі старості, він — втілення молодості, яку я залишаю, майже не знавши»,— так думав пан Мішель де Монтень у себе вдома, на півдні, бо й він не забув розмови на морському березі.

СМЕРТЬ І ГОДІВНИЦЯ

Карлові Дев'ятому в наступному місяці сповнилось би двадцять чотири роки; але тридцять першого травня 1574 року він лежав у ліжку й умирав. Було те у Венсені.

Всі вже знали, що він має померти, і тому замок аж двигтів від тривоги, що раз у раз вибухала гамором. Прибічники короля Польщі твердили, що він устигне вернутися до Франції дуже скоро й покарати всіх зрадників, а зрадниками вони називали прибічників Двоносого. Через те й грізні голоси та брязкіт зброї; та це було ще не все. Під склепіннями замку лунали гучні команди, всі виходи охороняли, а особливо лунко гриміла важка хода вартових біля двох дверей, що їх пані Катрін стерегла найпильніше. За тими дверима сиділи її син д'Алансон та Королик — і вони добре робили, що не показувались, а лишалися там під охороною. Бо жоден з них, вийшовши, не дістався б далеко. Перший бунтівний вигук будь-кого з їхніх приятелів — і над ними б нависла небезпека. Сьогодні правила смерть, бо король умирав. Його мати наостанці ще перетягла його до Венсена: цей замок легше було держати під наглядом. Ані народ, від якого не вгадаєш чого сподіватись, ані вороги її улюбленця д'Анжу не зможуть їй тут перешкодити, коли вона оголосить його королем. Уже третій син — король! Сьогодні помирав другий і наставала черга третього, а в запасі був ще й четвертий. Якщо кожен з них проживе хоч скільки-сь,

пані Катрін могтиме звільняти їх від державних клопотів і лишатиметься чим була — довіку, думала вона. Бо для діяльної людини все життя — сучасність; і майбутнє, і минуле розтають у ній. Наприклад, Карл Дев'ятий, оскільки мав умерти, ніколи й не жив на світі. Хто-хто, а його мати за нього не турбуватиметься. І він лежав у самоті.

Лікар пішов, угорнувши вмирущого в простирала, намащені бальзамом, щоб утамувати кровотечу. Та Карл зрозумів: лікар не має ані найменшої надії, що вона припиниться. Він зробив так, тільки жаліючи недужого,— щоб той не бачив, як на шкірі в нього скрізь виступають червоні плями, й не чув власного запаху. Дух бальзаму перебив дух крові — ненадовго, подумав Карл, і ще навіть поки завої були свіжі, він шморгав носом, принюхуючись, і весь час відчував, як тхне його остання година. Він був колись дужим молодиком. І для смерті липилась йому вся сила, якої життя вже не хотіло прийняти від нього: сила розуміння, сила самовладання.

Він думав: «Амбруаз Паре, мій лікар, колись перев'язував адмірала. Разом з адміралом міг би загинути й лікар, якби не втік через горище. Та кому ще можна було втекти через горище! Я знаю, я знаю; проте я нізащо не знав би стільки, якби адмірала не вбили з моєї вини. Я знаю, що це за галас у замку. І чому мене перевезено сюди, не зважаючи на мої муки. І чому я тепер лежу сам-один і ніхто навіть не спитає про мене».

— Помру,— сказав він уголос.

— Це правда, ваша величносте,— озвалась годівниця. Вона сиділа на скрині й щось плела. Коли її годованець розплющив очі й заговорив, підвелась і втерла йому обличчя. Рушника вона згорнула так, щоб Карл його не побачив.

— Добре, нянечко, що ти не говориш так, як лікар, і не хочеш мене обдурити. Я знаю, що помру, і вже приготувався: принаймні на це в мене ще стане духу. Я не хочу бути такий, як інші, що наостанці ще схоплюються з ліжка, кричать, намагаються втекти від смерті. А куди? Та й навіщо? Хоча в мене ще знайшлася б сила встати, вийти й перелякати весь двір і мою матір своїми білими завоями й кривавим чолом, щоб усі порозбігалися.

— Ти ж король! — нагадала вона йому радісно, з несвідомою надією. Бо вона єдина не покинула його. Двадцять чотири роки без одного місяця вона була завдяки йому

значною особою. Мала змогу накупити земельки і забезпечити себе на весь вік, а їй же було тільки трохи за сорок — вродлива, дебела жінка. Але король твій, годівнице, вмирає, і ти повинна хоч трохи провести його в темряву. Останні його здригання, прощальні слова зімкнуться з першими рухами, з першим плачем немовляти. Тоді ти держала його на гордо напружених стегнах, тулила до повних молока грудей. І тепер, годівнице, ти хочеш знов держати його так уостаннє.

Він вирішив не кричати, не втікати, одначе стогнав, зітхав, і видно було, що його мучить страх. Адже йому з'являлися примари, навіть тепер, серед білого дня, і він чув пестямні голоси, що не належали живим.

— Ох, нянечко! Скільки крові, скільки людей замордовано! Поганих я мав порадників. Хай бог мене простить і змилосердиться наді мною!

— Королю! Хіба ти ненавидів нас, протестантів? Ні, бо ти всмоктав нашу віру з моїм молоком. Ваша величносте, хай кров замордованих упаде на голови тих, хто їх ненавидів. А ти був невинна дитина, і бог тебе не каратиме.

— Що зробили з твоєї невинної дитини! — все нарікав він.— Чи можна таке збагнути? Я... з того, що я зробив, ніщо насправді не належить мені, і я не можу взяти з собою на той світ нічого. А коли бог спитає мене про Варфоломіївську ніч, я тільки промимрю: «Господи! Я, мабуть, проспав її».

Голос його стих до шепоту: недужий задрімав. Годівниця втерла йому лице свіжим рушником, розгорнула його й подивилась. На рушнику був кривавий відбиток обличчя.

Король дихав натужно, хрипко, і вона витягла йому з-під голови подушку, щоб він випростався на всю довжину; а потім зробила те, чого йому не слід було бачити, як і кривавого рушника: зняла з нього мірку. Якнайретельніше виміряла вона тіло короля, бо такий був її обов'язок і привілей: покласти його в домовину, як на початку своєї служби вона клала його в колиску. Друге буде для неї не тяжче, ніж перше,— адже вона була сильна жінка, а він тепер став зовсім легенький. Дуже довго вона спостерігала, як він ріс і набирав ваги. Свого часу він зробився червонолиций, рухи розмашисті, голос як сурма. А тепер лежав перед нею знов худенький, блідий і скоро мав стати зовсім безмовний. Між початком і кінцем свого

життя він пролив кров багатьох людей, і ось його власна кров повільно сочиться з нього. Годівниця відчула: і те, й те було неминуче й діялося для якоїсь недовідомої мети. Їй лишилось одне: «Я, годівниця, покладу його в домовину». Вона була згодна з усім, що діялось, і не плакала.

Настав вечір — вечір напередодні свята тройці,— і Карл пробудився. Годівниця здогадалася про це тільки по його віддиху. Вона засвітила свічку — аж ба, кровотеча спинилась. Зате він зробився зовсім кволий, насилу підняв руку, щоб показати їй, чого хоче. Та вона ніяк не могла зрозуміти, хоч підвела його, посадила й притулила вухо до губів.

— Наварра,— видихнув він ледь чутно, і вона здогадалась. Гукнула наказ короля в двері, вартові передали його далі, і офіцер побіг з тим наказом — не до Анрі, звісно, а до пані Катрін. І вона перша прийшла до ліжка вмирущого сина. Годівниця вже вмила йому обличчя; воно здавалось білим, як мармур, і на ньому читалася невимовна нехіть до пастирливості живих. Пані Катрін із її жвавою натурою душогубки наткнулась на щось зовсім незнайоме, навіть страшне. Звичайно люди так не вмирають. «Який він витончений! Я його не знаю. Я такого не народжувала! Добре, що сюди має прийти ще хтось».

Анрі Наварра тим часом ішов дорогою страхів — вузькими склепистими переходами, повними озброєних людей. Йому аж холод біг по тілі від вигляду оголеної криці, аркебузів, алебард, бердишів. Він чув смерть — так само як і Карл,— проте мав у жилах усю свою кров, та ще й ноги, щоб утекти. Він і справді був спинився й трохи не кинувся назад. Та все ж рушив далі, ввійшов і впав на коліна. Від дверей аж у ноги ліжка Анрі пройшов на колінах. А тоді почув, що шепоче ледь чутно Карл:

— Брате мій, ось ви втрачаєте мене, але вас самих давно б уже не було на світі, якби не я. Тільки я перешкодив їм убити вас. За це подбайте в майбутньому про мою дружину й дитя. В майбутньому,— повторив він, і хоч як тихо шепотів, це слово відгукнулося луною.

«Він знає, що я колись буду королем Франції! Перед смертю людина прозріває майбутнє».

Так воно й є, і тому пані Катрін страшенно збентежилась. Правда, гороскопи й випари металів спростовують слова вмирущого. Та однаково ці слова можуть мати поважні наслідки, тому треба пильнувати! Карл намагається

ще щось сказати, ще щось заповісти Анрі. По ньому видно, що це має бути пересторога.

— Не довіряйся моєму...— починає він, та мати вже не витримує, перебиває:

— Не кажи цього!

Зовсім знесилений Карл упав на подушку, і Анрі так і не почув, кого йому слід більше боятися: чи д'Анжу, що ненавидить його, чи д'Алансона, ненадійного товариша. Тому він вирішив остерігатись обох.

Пані Катрін вийшла зі спочивальні, де вмирав її син, коли переконалася, що він більше не заговорить. Анрі, стоячи на колінах, дочекався, поки почались останні конвульсії.

Кінець кінцем сама лиш годівниця лишилась біля свого годованця. Схилившись над ним, вона прислухалась до його дихання — не зі співчуття до того, хто вже сам нічого не відчував, а просто щоб уловити мить, коли воно затихне навіки. Вона знала: в цій свідомості, що вже згасала, мерехтять іще тільки найперші, давно забуті враження, не відомі нікому, крім них двох. І вона пригадувала все разом з ним і поруч з умирущим верталась у давні дні. Губи його здригались тільки від уривчастого віддиху; і все ж вона вловила слово «ліс», зрозуміла слова: «ніч», «утомився». Дитя заблудилося в лісі Фонтенебло, і тепер йому страшно в нічній темряві. Це сталось бозна-коли — і ось вертається знову. І вона замість нього мурмоче слова. Ті монотонно повторювані слова мимовільно нижуться в рядки, і вона мугиче:

Вже ніч, усе на світі спить,
І темно, й холодно надворі.
У лісі вітер шелестить,
Згори крізь гілля світять зорі.

Мугиче довго, присипляючи й себе.

«Малий — дороги не знайду...»

І в цю мить несвідомо помічає: щось сталося.

«Втомився — а не знайду спочинку...»

Далебі, це ж був останній, це був його останній віддих. Вона зразу випростується і, закриваючи йому очі, голосно доказує:

Та ось я, мамка, покладу
Тебе в затишну домовинку,

Moralité

Le malheur peut apporter une chance inespérée d'apprendre la vie. Un prince si bien né ne semblait pas destiné à être comblé par l'adversité. Intrépide, dédaignant les avertissements, il est tombé dans la misère comme dans un traquenard. Impossible de s'en tirer: alors il va profiter de sa nouvelle situation. Désormais la vie lui offre d'autres aspects que les seuls aspects accessibles aux heureux de ce monde. Les leçons qu'elle lui octroie sont sévères, mais combien plus émouvantes aussi que tout ce qui l'occupait du temps de sa joyeuse ignorance. Il apprend à craindre et à dissimuler. Cela peut toujours servir, comme, d'autre part, on ne perd jamais rien à essuyer des humiliations, et à ressentir la haine, et à voir l'amour se mourir à force d'être maltraité. Avec du talent, on approfondit tout cela jusqu'à en faire des connaisances morales bien acquises. Un peu plus, ce sera le chemin du doute; et d'avoir pratiqué la condition des opprimés un jeune seigneur qui, autrefois, ne doutait de rien, se trouvera changé en un homme averti, sceptique, indulgent autant par bonté que par mépris et qui saura se juger tout en agissant.

Ayant beaucoup remué sans rime ni raison il n'agira plus, à l'avenir, qu' à bon escient et en se méfiant des impulsions trop promptes. Si alors on peut dire de lui que, par son intelligence, il est au dessus de ses passions ce sera grâce à cette ancienne captivité où il les avait pénétrées. C'est vrai qu'il fallait être meryeilleusement équilibré pour ne pas déchoir pendant cette longue épreuve. Seule une nature tempérée et moyenne pouvait impunément s'adonner aux moeurs relâchées de cette cour. Seule aussi elle pouvait se risquer au fond d'une pensée tourmentée tout en restant apte à reprendre cette sérénité d'ame dans laquelle s'accomplissent les grandes actions généreuses, et même les simples réalisations commandées par le bon sens.

ВИСНОВОК

Нещастя може дати несподівану нагоду пізнати життя. Такому високородному принцові начебто не судилося перетерпіти стільки злигоднів. Безстрашний, він зневажав перестороги й попав у біду, наче в пастку. Вирватися з неї неможливо; тоді він вирішує здобути користь із свого но-

вого становища. Віднині життя показує йому не лише ті картини, що стоять перед очима щасливих світу цього. Наука, яку воно йому дає, сувора, але наскільки ж вона глибше проймає душу, ніж усе, що цікавило його в дні безтурботної юності! Він учиться остерігатись і критись. Це може придатися завжди, а з другого боку — що втрачаєш, зносячи приниження, живлячи в собі ненависть і бачачи, як умирає зневажена любов? Маючи хист, можна все це пізнати так глибоко, що виробиш із нього тверді моральні погляди. Ще трохи — і ти вже на шляху сумніву; і, сам зазнавши долі гноблених, молодий державець, перше такий самовпевнений, відчує, що став людиною обережною, скептичною й поблажливою — не тільки від доброго серця, а й з презирства; людиною, що вміє судити власні дії.

Доти він багато метушився без пуття; але відтепер не робитиме нічого, не подумавши як слід, і стерегтиметься надто поквапних вирішень. І якщо тоді можна буде сказати, що він піднявся своїм розумом над власні пристрасті, то це він завдячуватиме рокам полону, коли він по-справжньому пізнав ті пристрасті. Правда, треба було дивовижної витримки, щоб не зломитися під час таких довгих випроб. Тільки така тверезa й урівноважена натура могла без шкоди для себе наслідувати легкі звичаї цього двору. І лиш така натура могла наважитись проникнути в глибини збуреної думки і все ж зберегти в собі здатність вернутися до тієї душевної ясності, в якій тільки й робляться і великі благородні діла, і звичайні вчинки, диктовані здоровим глуздом.

VI. НЕМІЧ ДУМКИ

Що сталося з Марго? Вона раптом заявила, що згодна допомогти обом — королю Наваррському та її братові д'Алансону — втекти. Один із них мав, перебравшися жінкою, сидіти поруч неї в кареті, коли вона виїздитиме з Лувру. Вона мала право брати з собою одну супутницю, і та могла їхати в масці. Та що втікачів було двоє і жоден не хотів поступитися другому, цей план теж лишився нездійснений, як чимало інших. Правда, Анрі й не вірив у нього: так багато планів уже зірвалось. Він не відмовився зразу лиш тому, що Марго здавалась йому чарівною в ролі доброї визволительки. Вона, дивлячись на тяжку його притугу, шкодувала, що тоді виказала його матері. І це його зворушило, хоч він розгадав і справжні її мотиви: вона хотіла помститись пані Катрін за смерть свого коханого ла Моля.

Навіть під час урочистого похорону Карла Дев'ятого, на сороковий день після його смерті, Анрі тільки й думав, що про втечу. Потім була ще одна спроба — його мали забрати з Лувру в човен і перевезти за Сену. Коли та спроба зірвалась, Анрі розізлився до нестями, почав вигукувати безглузді погрози — але на тому настав кінець. Хоч би з якими спокусливими вигадками до нього звертались — Наварра на все відповідав незворушно. В ньому не лишилося й сліду колишньої хапливості. А коли такі речі обговорювати занадто довго, все починає здаватися сумнівним: чи здійсненне воно? І навіть — чи бажане? Це стосується не тільки планів утечі, а й усіх життєвих справ. Наварра радився багато й з усіма. Вночі він мав для цього жінок, удень — чоловіків. Кожне могло гадати, що Анрі його розважає, або піддурює, або шанобливо вислуховує. Одні вважали його за найбільшого веселуна серед придворних, інші шукали в ньому високих почуттів, а він морочив їх усіх. Навіть коли він зрідка бував відвертий, то й тоді мав на думці, щоб ті відверті слова набули розголосу й дали йому якусь користь. Він не пропускав жодної нагоди висловити своє захоплення королевою-матір'ю. Як послухати його, Варфоломіївська ніч була справжнім шедевром. Він тільки не певен був, у чому яскравіш виявився геній пані Катрін: чи в тому, що вона відібрала

життя в Жанни й Коліньї, а чи в тому, що вона не відібрала його в самого Анрі.

— Та згодом, як порозумнішаю, я збагну й це,— казав він.— Бо досі я ще не знаю, як це так, що я живий. Але моєю матір'ю і адміралом пожертвувано задля добре виваженої мети. Лиш дурень міг би думати про помсту. А я тільки молодий і хочу навчитися жити.

Стара дізналася про це, і коли навіть повірила йому щонайбільш наполовину, то якраз ця його ненадійність і подобалась їй. А його, знов же, вабило до неї те, що саме вона держала його під своєю владою. Отож обоє цікавили й розважали одне одного, як може цікавити й розважати тільки небезпека. Кілька разів вони доходили в розмовах до найдивовижнішої відвертості. Одного вечора вона недвозначно призналася йому, що він у неї не єдиний бранець. Навіть король, її улюблений син, не вільний. Вона держить його під владою за допомогою чарівного зілля, пояснила пані Катрін і моргнула.

Король Анрі — чи то Генріх — Третій мусив вертатися з Польщі перебраний, бо в Німеччині його могли захопити в полон. Цього не сталось; зате у власному замку Луврі він став полоненим рідної матері та її італійців, що вже повислужувались тут і на канцлера, й на маршалів. Тільки чужинці — як відверто призналась пані Катрін своєму приятелеві Наваррі увечері тридцятого січня, коли шибки деренчали від зимового вітру,— тільки чужинці мають правити будь-яким народом. Бо чужинець-авантюрист ніколи не побоїться розливати кров народу. Хай він хоч і весь вигине, коли не дає йому правити собою. Такий закон дала народам доля, щоб вони не робились у добробуті легковажними. А надто французам, таким охочим складати глумливі памфлети. Краще хай люди тремтять зі страху, ніж сміються.

— Це правда, вельможна пані! — вигукнув у захваті Анрі.— І я тільки питаю себе: як би ви змогли обдарувати маєтками всіх своїх земляків, що сюди наїхали, якби не було такого доброго способу — кидати землевласників-французів у в'язницю й душити їх там?

Пані Катрін примружила око, підтверджуючи, що Анрі має рацію.

— Один із тих задушених, чиї маєтки ви відібрали, був навіть секретарем вашого сина, короля.

— А скажи-но про це йому. Бо досі ще ніхто не наважився.— Так говорила стара королева, бо у хвилини особ-

ливої інтимності вона зверталася до свого Королика на «ти». Ще й плеснула його долонею по коліну й повела далі вже новим тоном, і насмішкуватим, і водночас таємничим: — Королику, ти якраз той, кого мені треба. Я давно придивляюсь до тебе й переконалася, що невеличка зрада для тебе нічого не важить. Люди вперто тримаються дурних забобонів. Що таке зрада? Просто вміння встигати за подіями. Ти так і робиш, і через це твої протестанти зневажають тебе — і в усій країні, і в стінах Лувру, скільки їх тут ще лишилося.

Анрі злякався: «Як же мусять думати про мене пан адмірал і моя матуся, коли я сиджу й слухаю це бабисько, замість узяти її за горлянку й задушити? Та це не втече. Я готую свою помсту повільно, зате ж вона буде нещадніша».

Та на обличчі його читались не ці думки, а готовність прислужитися й наївна згода.

— Ваша правда, вельможна пані, що я зовсім розбив глек із давніми друзями. І тому мені тим більш хотілось би подружитися з вами.

— А надто, мій маленький, коли ти за це дістанеш дозвіл трохи прогулюватися. Тепер ти любиш грати у м'яча з Гізом, і це свідчить про твій розум, як згадати, що він ударив ногою в обличчя мертвого Коліньї. Але ти зможеш і виходити з Лувру разом з ним.

— О, він виходить часто. А найчастіше виїздить верхи.

— Ось і ти виходь та виїзди з ним, щоб я завжди знала, де він був. Зробиш це для мене?

— Мені можна буде виходити з Лувру? Щодня? Брамою? Через міст? Що ви накажете, вельможна пані, все буде зроблено!

— Не думай, що я боюся Гіза,— запевнила королева.

Новий її спільник ревно підхопив:

— Як він пишається своєю статурою, цей герцог Лотарінгський! Білява борідка, народний улюбленець!

— Він йолоп,— сказала пані Катрін так само категорично.— Підбурює католиків. І не знає, на кого працює. На мене! Бо мéні скоро знов буде потрібна різанина: протестанти ніяк не вгамовуються, навіть після Варфоломіївської ночі. А коли так, то вони матимуть ще одну. Нехай Гіз підбурює католиків, а тобі я дозволю роздрочувати гугенотів. Кажи їм у Парижі, що за кордоном їхнє військо скрізь б'є наших. На жаль, це не зовсім неправда. А до

провінцій перекажи, що тут незабаром вибухне повстання, і нехай лишень воно вибухне! Ти виконаєш усе як слід, Королику?

— То мені можна буде виїздити через міст? І на полювання? На полювання? — ще раз перепитав він і аж засміявся: так по-дитячому тішився бранець.

Пані Катрін усміхнулася йому поблажливо й трохи зверхньо. Навіть наймудріша стара жінка не завжди розпізнає в щирій радості сховану за нею хитрість. А бранцеві корисно прикинутися ще впокоренішим, ніж потрібно, і хто дожидає своєї години, тому не слід поводитись занадто рішуче.

Виходячи від своєї вельможної приятельки, Анрі наткнувся біля її дверей на д'Обіньє і дю Барта. Вони звичайно не показувались удвох: не дозволяла обережність. Лиш цього разу обидва не втерпіли, бо їхній король так довго розмовляв з ненависною дуенгубкою. Він став загадкою для них. Хоч вони любили його, як і давніше, та вже не знали, наскільки можна йому довіряти.

Він невдоволено заговорив до них:

— Біля цих дверей я не сподівався вас побачити.

— І ми б воліли зустрітися з вами десь-інде, ваша величносте.

— Та нам не можна,— додав один з них.

— Д'Арманьяк нас до вас не пускає,— пояснив другий. Перебиваючи один одного, хрипкими голосами вони почали нарікати: — Нас ви обминаєте, водитеся з новими друзями. Але ті нові друзі — давні вороги. Невже ви все забули? І кому винні борг вдячності, і навіть за кого маєте помститися?

Анрі аж сльози на очі набігли, коли йому нагадали про помсту. І він відвернувся, щоб друзі не побачили тих сліз.

— Новий двір такий веселий,— сказав він,— а ви все хочете журитись. За Карла Дев'ятого бунтував і я, та що це мені дало? А помста — що ви знаєте про помсту? Коли женешся за нею, поринаєш усе глибше й глибше, а дна все нема й нема.

Увесь час вони говорили перед очима вартових-швейцарців, що дивилися просто себе, немов не розуміли нічого.

Двоє давніх товаришів насупились:

— Але якщо ви не зробите нічого, величносте, то зроблять інші — відомі вам учасники Варфоломіївської ночі.

Вони не вгамовуються ні при цьому веселому дворі, ні в церквах. Послухали б ви, що там проповідують.

— Я й так знаю: щоб ви навернулись у католицтво, а то порішать і вас. Наверніться! Адже я це зробив.

Вони так ужахнулися, що й не відповіли. А він провадив далі:

— Ну, а як не хочете здаватися, то вдарте перші. Адже ви сильні. В Парижі ще знайдеться кількасот живих претестантів. Може, в них нема зброї, зате з ними бог.— І пішов собі, а вони, спантеличені, навіть не спробували йти за ним.

— Він глузує з нас,— зашепотілись вони, бо цього не повинні були чути навіть швейцарці. Обидва намагались виправдати його перед самим собою.— А може, це осторога, щоб ми не встрявали ні в які заколоти. Сказати правду, тільки навиворіт — це схоже на нього. А зразу він заплакав, тільки не хотів, щоб ми це побачили. Та він взагалі тонкосльозий. Плаче на згадку про помсту, а сам вийшов із цих дверей. З того самого покою, де його матір напоїли отрутою!

Вони погодились на тому, що вже не розуміють свого короля і що вони нещасні.

ДРУГЕ ДОРУЧЕННЯ

Анрі пішов до короля, що звався так, як і він сам, і був уже третім Анрі, чи то Генріхом, на французькому троні. Вони колись часто бавилися разом — ці двоє Анрі. Ще хлопцями в Сен-Жермені обидва, вбравшись кардиналами, в'їхали верхи на віслюках до зали, де пані Катрін саме приймала справжнього кардинала. І тепер вони побавились так само, вже дорослими,— король Франції і його кузен-бранець, чия мати й усі друзі позбулися тут життя. Тому король Франції другого дня поїхав до монастиря, щоб скоріш замолити гріх. Певний, точно встановлений час він відмолював блюзнірства, потім плотські прогріхи й нарешті недостатню твердість у виконанні монарших обов'язків. Його ніхто не слухався, з нього всі робили посміховище: інтригани, шахраї, юнаки-любчики й одна-однісінька жінка — його мати. А він усе роздаровував, промарновував, програвав. Час від часу до його свідомості доходило, що з ним роблять, як його грабують і принижують,— і він западав у мовчанку.

А вони вбачали в тій мовчанці погрозу і принишкали по кутках, поки король мовчав. Одначе ця німота була тільки трагічним визнанням власного безсилля. Інколи його гнітила думка, що віджила династія вже не може нічого ні зробити, ні спинити — ні у світі, ні в своїй країні.

— Треба більше терпимості,— сказав він якраз сьогодні своєму кузенові й зятю. Відчай вирвав у нього ці слова.— Мир потрібен украй. Хіба я ненавиджу гугенотів? У дев'ять років я сам був гугенотом і кинув у вогонь сестрин молитовник. Я ще пам'ятаю, як мати мене тоді била, а я тільки сміявся. Мені ще й досі соромно перед нею за те почуття. А вона давно вже забула. Куди я йду? Мені б слід дбати про мир між релігіями. А я, зіходячи на трон, заприсягся, що не терпітиму в своїй країні іншої віри, крім католицької. Що мені діяти? Я не виганяю єретиків, як повинен, а молюся, щоб вони навернулись. Я тільки й можу, що молитися.

— Ні, ви можете більше,— запевнив Анрі Наварра, скромний слухач другого Анрі, що тепер звався королем.— Ви ж чудово пишете. Невтомно складайте послання та укази! Ваша невтомність, величносте,— найкращий приклад для нас усіх.

Цей король у дні сумного настрою — отже, й сьогодні, тридцятого січня,— дуже любив писати, немовби міг надолужити все згаяне, власноручно розливаючи на папері чорнило. Але до того чорнила завжди домішувалася кров, і вся його добра воля була марна.

— Мій секретар Ломені вже давно хворіє,— зауважив він.— Треба його провідати.

— Не треба, ваша величносте! Скажу вам правду: він помер. Вас не хотіли турбувати сумною звісткою, бо ви саме були в монастирі. Кажуть, буцім у нього була чума.

Ломені був якраз той задушений у в'язниці, чиї маєтки віддано італійцеві, і король уже не вперше дивувався, де це запропав його секретар. Колючі його очиці на погано виголеному обличчі з виразно мавпячими обрисами на мить уп'ялися в кузена допитливим і боязким поглядом; тоді король знов утупив їх у папір.

— І оце задля такого чудового життя я ніяк не міг діждатись, коли помре мій брат Карл,— промурмотів він.

— А що, не варт було? — наївно-здивовано спитав кузен.

Король, закутавшись у хутра, писав. А кузен Наварра тим часом пройшовся по кімнаті, заговорив ніби сам до себе, змовк, знову заговорив.

— Новий двір таки дуже різниться від старого. Це не так видно, як відчутно. За Карла Дев'ятого ми всі були навіженіші. З жінками тепер волочаться так само, але з хлопцями частіше. Багато хто навчився цього лиш тепер, аби не відстати від моди. Я не навчився, а шкода, бо цей бік людської природи лишається таємницею для мене.

— Подякуй богові,— докинув король, не перестаючи писати.— Хлопці ще жадібніші до грошей, ніж жінота. Крім того, вони вбивають один одного. Того, що я найдужче любив, зарізано.

— За Карла такого не було,— відзначив Наварра.— Дарма що вершина його правління — Варфоломіївська ніч. Трупний запах при новому дворі чутніший, ніж був при колишньому, що правда то правда. Але взагалі як дружно ми живемо! Ніхто не думає про втечу, вторгнення в країну з німецьким військом. Мене вже навчило, я не ворухну й пальцем.

Він зачекав трохи, але не почув відповіді — тільки рипіння пера. Тоді почав з іншого:

— Ми з Гізом зробилися приятелями — хто б міг колись подумати! Якщо ваша величність відпустить мене, я сяду на коня й поїду полювати. Королева-мати мені дозволила. Правда, кожний мій крок пильнуватимуть ті, хто радніші бути моїми вбивцями, ніж охоронцями.

Знов тільки рипіння пера.

— То я йду,— сказав Наварра.— Надворі дощ, і мені не хочеться виїздити з замку із убивцями за спиною. Я побавлюся в своєму покої з блазнем. Він ще сумніший за короля.

Та коли бранець дійшов до дверей, король спинив його.

— Кузене Наварро,— сказав він.—Я довго ненавидів тебе. Але тепер ти нещасний, як і я. Обидва ми завдячуємо це тим самим подіям — і нашим матерям,— додав він якось незвичайно важко.

Анрі злякався: ніколи ще справа не уявлялась йому так. Нібито мати винна в його нещасті! Чисту Жанну названо поруч із пані Катрін, і це сповнило його такою огидою, аж він забув, що ніколи не повинен показувати на виду своїх почуттів. Та сумний Наваррин співрозмовник нічого не помітив, йому самому було тяжко на серці.

— Яке нове страхіття вона замислила? — спитав він, аж почорнівши від своїх підозр.

— Та що ви, ваша величносте! Королева в чудовому гуморі. Чом би й вам не бути таким?

— Бо у мене є ще один брат.

Відповідь була така несподівана, що Анрі зразу не знайшов, що сказати. Отже, смерть старшого брата не дала нам щастя, так ми хочемо ще й смерті молодшого! Це ж якийсь східний державець у своєму сералі: небезпека, що загрожує йому з боку власних наближених, закриває від його очей весь світ за стінами палацу. Король, правда, зневажає матір за ті страхіття, що вона вимислює; але спати йому не дає його невгамовний брат д'Алансон. Кого ж, кінець кінцем, доведеться йому зневажати більше: пані Катрін чи себе самого? Видно було, як король бореться зі своїм бажанням. Та шкода — він мусив його висловити; але й вигукуючи з тяжкою мукою найпотаємнішу думку, він пильно стежив за виразом співрозмовникового обличчя.

— Кузене Наварро! Звільни мене від мого брата д'Алансона!

— Я глибоко зворушений, ваша величносте, такою безмірною довірою,— відповів Анрі врочисто й уклонився. Таким чином він не сказав ні «так», ні «ні». А король, мабуть, вирішив, що кузенові слова означають згоду.

— Тоді,— з притиском додав він,— я зможу тобі довіряти.— І знов насторожений погляд, хоч його слова мали прозвучати як жарт.

— І тоді мені можна буде виїздити з Лувру без убивць? — з іще сильнішим притиском спитав Анрі.

— Навіть більше. Хто визволить мене від брата, стане моїм намісником у всьому королівстві.

Тут уже була видима нещирість. «Валуа, лебедику,— подумав Анрі,— ти мене ще взнаєш!» І аж підскочив, радий, мов дитина.

— Та мені таке й уві сні не снилось! — вигукнув він у захваті.— Намісником у всьому королівстві!

— Зараз ми це діло й відсвяткуємо,— вирішив король.

Забігали мажордоми, і замок Лувр, що лежав сонний, поки король журився, враз помолодів, наповнившись веселими юнаками. Увечері королівські покої обернулись на перські шатра. Гаптовані запони, що крізь них тьмяно просвічувалося світло запалених свічок, утворювали й дах, і стіни. Суворі бліді хлопці з підмальованими губами та начорненими віями, в напівпрозорих убраннях, з голими шаблями нерухомо стояли на варті перед високим помостом. На поміст зійшли глядачі, досить нечисленні: кілька італійців та панове з Лотарінгського дому. Герцог Гіз, що пишався могутньою статурою, виступав наче самодержавний владар! У його брата Майєнна велике черево було обтягнене лиснючим шовком, і на ньому теліпався золотий кинджал; з того роду прийшов ще д'Ельбеф, загадковий друг, що завжди з'являвся біля короля Наваррського в слушну хвилину.

Сам Наварра вдягся в найрозкішніше своє вбрання й умисне пришпилив стрічки в барвах свого дому — хай усі бачать, як він пишається, що його допущено сюди. Свято було вряджене тільки для чоловіків і хлопців. Хлопці мали чарувати чоловіків і діставати від них нагороду. Кілька прегарних пар уже танцювало. Ні вбрання, ні форми тіла не виказували статі танцівників, і їхня двозначна принадність особливо хвилювала італійців та гладкого Майєнна. Наварра погоджувався з ними й висловив думку, що таких чарівних створінь не було серед людей його загону, які носили прості шкіряні колети, їздили плече в плече, по п'ятнадцять годин не сходили з коней і розважалися, тільки співаючи псалми.

— Якби мої друзі були ще живі,— сказав він легковажно,— слід було б і з них поробити отаких любих хлопчиків.

— Постривай трохи,— озвався Гіз.— Декотрі з них ще живі.

— Я їх не знаю,— відказав бранець.— Я не воджуся з побитими. Я завжди там, де...— він хотів був сказати «де весело», та нараз помітив, що має тут одного особливого ворога.

Канцлер Біраг, італієць, дістав свою посаду з ласки пані Катрін. З нею та з кількома земляками він якось уночі увійхався до спочивальні Карла Дев'ятого. Цей удачливий чужинець бачив у полоненому Наваррі

таємного ворога своєї могутності. І він без церемоній почав справжній допит:

— А хіба ви не знаєтеся з таким собі д'Обіньє та його полигачем дю Барта? Ці люди підбурюють студентів проти так званого чужинського панування: буцімто всі найвищі посади в королівстві позахоплювали чужинці.

— Sono bugie. Це брехні, пане канцлере! — гукнув Анрі з добре вданим обуренням, одначе мовою чужинця. Той, звичайно, ані трохи йому не повірив. Лотарінжців можна було ввести в оману, але не цього італійця.

— Ваші друзі,— насилу вимовив Біраг, бо його душила лють,— ближчі до шибениці, ніж...

— Ніж я,— докінчив за нього Анрі.— Мене ви не спіймаєте.

— Я вішаю залюбки й дуже швидко.

— Але тільки дрібних людей, синьйоре. Ви повісили якогось злиденного капітана, бо той патякав, що всім чужоземним шахраям треба поскручувати голови. А мене вам довелось би перед усім світом викрити, засудити й з великою помпою зітнути мені голову. Цього ви не діждете. Ось закладімося.

— Згода. Ставлю свій найкращий самоцвіт.

Обидва поводились наче актори на сцені — немовби їхня сутичка була наперед задумана як бурлескна інтермедія між солодкою музикою й танцями.

— Величносте! — гукнув Анрі до короля Франції, бо той саме несподівано ввійшов, відхиливши запону шатра, й став перед ними, весь у блискові, мов справжній султан, що дає бенкет. Анрі схилив одне коліно: — Величносте! У вашого жорстокого візира на думці лише колесування та четвертування. Невже я задля цього врятувався у Варфоломіївську ніч?

— Якби ж покійний король послухався мене! — закричав канцлер Бігар. Він так розлютився, що вимова його зробилася зовсім химерна, а голос — як у захриплого папуги. Таким самим голосом він колись кілька годин уряд допікав Карлові Дев'ятому, поки той ошаленів і наказав учинити різанину.

— Самі чуєте, ваша величносте,— тільки й сказав Анрі: він відчував, що Валуа на його боці. Перше тільки герцог Анжуйський і один з призвідців Варфоломіївської ночі, тепер він став королем, але королем лиш тому, що брат його помер від мук сумління. Що ж то має діятись із його власним сумлінням? Навряд чи йому до вподоби

бачити людей, що в ті похмурі години допомагали йому уговкати Карла. Навіть матір бачити було йому прикро, а що ж тоді казати про її італійців? Він мусив терпіти їхнє товариство — і навіть допускати цих людців до своїх найінтимніших розваг, бо хай там що, а вони розумілися на хлоп'ячих принадах.

— Устань! — звелів перський султан, блискаючи самоцвітами на тюрбані. Кузен Наварра підхопився легко, мов м'ячик. Султан сказав: — Ти мій особистий бранець, і на тебе ніхто не може зняти руку. Помирися з моїм візиром!

Анрі наче того й чекав. Він утнув навколо канцлера справжній танець примирення. А того роль східного вельможі зобов'язувала дивитись па все з гідністю, хоч у нього від злості аж очі на лоба лізли.

— Могутній візире! — сказав Анрі й доторкнувся до своїх грудей, а потім до канцлерових, ніби ненароком тицьнувши пальцем якраз у величезний самоцвіт.— У Персії багато крадуть.

Ту мить, на щастя, вдарила гучна музика й заглушила все, що можна було б там почути. Розпочався балет.

Танцівники дріботіли навшпиньки, махали серпанковими завоями, згинали гарні коліна. Там були самі юнаки, хоч половину вбрано дівчатами. Очі цих «дівчат» блищали крізь серпанок іще знадливіше, ніж би в справжніх жінок, і рухи їхні, як не зважати на певні не зовсім бажані ознаки мужності, теж були цілком жіночі. А решта, що лишалися юнаками, не менше граційно простягали вдаваним дівчатам кінчики пальців або з млосною жагою закоханості обіймали їх. Здавалося, що м'язи їхні зовсім не напружуються. І коли юнаки кружляли «дівчат» довкола себе, і коли піднімали їх угору, враження було таке, ніби це робить не сила, а самий чар грації.

Отут перевершив усіх дю Га. Звичайно досить неприємний молодик, язикатий, дурний, нахабний і продажний, тут він був справжнім дивом. І недарма під час кожної фігури танцю він опинявся в першому ряду. Глядачі на помості всі прикипіли до нього очима, а він умів показати кожному, ніби поривається саме до нього. Дю Га впав на коліна перед своєю «дамою», як і всі юнаки, й звів на неї погляд з безмовним благанням, щоб вона дозволила відкинути з її обличчя серпанок. Насправді ж він давав узнаки, що схиляється перед королем, чи то султаном, а водночас — потай від нього — перед канцлером, чи то візиром, не кажучи вже про гладкого Майєнна, що аж упрів, так

його пройняло. І кожному з них здавалося, що саме його якось вирізнено чи навіть ушановано — а тим часом цей пройда просто брав їх на глузи. Десь-інде вони дали б йому носака під зад або наказали його повісити. Одначе мистецтво — могутня сила, хоч його дія й нетривка.

Та ось воно захопило глядачів ще дужче: з танцівників-«дівчат» позривали серпанок. Хто б міг подумати, що людські обличчя можуть видатись такими новими й чудовними, коли вони раптом відкриваються перед глядачами, вже завороженими чітким ритмом майстерного танцю! Навіть у зачерствілих чоловіків тьохнуло серце; а що ж тоді казати про молодого короля Наваррського. В нього вихопилась лайка — його звичайний прокляття. Він не повірив власним очам і аж протер їх.

— Габрієль?

— Та вже ж не хто,— глузливо озвався здоровило Гіз.— Один любчик зриває серпанок з другого: наш дю Га — з твого Лерана.

— Вийдімо на двобій!

— Залюбки, тільки не за хлопця. Він вродливий, і при новому дворі така доля була для нього неминуча.

У Анрі очі налилися слізьми. Він хотів щось сказати Леранові, але той не підводив погляду. А колись же й у нього текли сльози з-під білої пов'язки, що закривала обличчя,— у Варфоломіївську ніч. Дві її жертви — Габрієль де Леві де Леран і Карл Дев'ятий — лежали тоді поряд на ліжку королеви Наваррської. Що ж із нами буде?

А Гіз передражнив Анрі:

— От бач, які чарівні створіння були серед людей твого загону, що носили прості шкіряні колети, їздили плече в плече, по п'ятнадцять годин не сходили з коней і розважалися, тільки співаючи псалми.

Насмішка була влучна, і що лишалося відповісти?

— Леран слушно робить, що пристосовується, як йому треба, і навіть обернувся на дівчину.

Так легковажно відмахнувся Анрі, стерпів ще й це приниження після всіх інших — ніхто й не знав, куди їх хова̀є цей жвавий Наварра. Він сам сміявся з себе, ніби з когось третього. І поведінка його не була гидка: справді проникливий спостерігач не назвав би його ні ницим, ні дурним. Та лиш один із глядачів, д'Ельбеф, замислився: а хто ж такий Анрі насправді — дитина, блазень чи людина, яка добре знає свою мету? І відповів собі: «Це невідомий — у школі життя».

Сам д'Ельбеф — лише спостерігач; а це не так багато. Далекий родич могутнього дому, без великих шансів і перспектив, він завжди буде нічим не примітний серед інших — тих, кого він навряд чи поважає. І ось він знаходить, кому віддати свої сили,— чи, власне, йому це підказує особливий хист. Д'Ельбеф собою показний, як і Гіз, народний герой; він тільки має темніше волосся, поводиться простіше, і від нього зовсім не віє пихою. У нього вогкі, віддані, дуже гарні очі, й ті очі розгледіли в Анрі славну долю і велику снагу, яка служить поки що вельми скромній меті: зберегти себе. Д'Ельбеф став другом Анрі в непевні дні, ще зовсім не славні, якраз навпаки. А коли щастя нарешті повернеться до короля Наваррського обличчям, тоді д'Ельбефа вже не буде коло нього.

А дівчата — чи, власне, юнаки — вже тримають у руках золоті келихи. Піднімають їх угору, крутять на кінчиках пальців і самі крутяться у танці, але з келихів не схлюпнеться ні крапельки. В келихах, треба гадати, любовний трунок, і ті юнаки, що й у танцях зображують юнаків, прагнуть його. Постави їхніх гнучких тіл виразно промовляють про ту спрагу. Вони робляться дедалі промовистіші: розтуляються спраглі уста, і коли жадобу вже годі стримати, в них справді вливається трохи вологи. Принаймі в уста королевого улюбленця дю Га — д'Ельбеф це добре бачив, бо пильно стежив за тим, що діялось: адже воно стосувалось Анрі. Дю Га стає на коліна й закидає назад голову, а юний Леран у ролі дівчини ледь нахиляє свій келих; д'Ельбеф міг би полічити краплі. Водночас він бачить і інші обличчя: дивно насторожене канцлера Бірага й розімліле — короля Франції. Той, неначе вражений громом, розгублено всміхається — до юного Лерана. На свого дотеперішнього любчика він і не дивиться — і саме це вже свідчить, що зараз станеться щось незвичайне. Воно справді стається: дю Га, скуштувавши любовного напою, відхиляється всім тілом назад, ніби в корчах, ледь не падає, скрикує й закочує очі під лоба. Одно слово: його отруєно. Так воно й мало бути за логікою подій; д'Ельбеф міг би передбачити все.

В ту саму хвилину, ніби на замовлення, закричав ще хтось — голосом старого папуги:

— Величносте! Вашого улюбленця отруєно. Його «дівчина» —Наваррине знаряддя. Віддайте цього принца мені й правосуддю, а то він і вам щось заподіє!

Після таких жахливих слів усі, звичайно, завмерли, затамувавши дух. Музика враз умовкла, танцівники застигли на місці, глядачі на помості, мов скам'янілі, чекали королевого знаку, але й король не ворушився. Тільки ледь захиталося саме місце дії — перське шатро. Хитали його жінки, придворні дами французького двору: не допущені на таємниче свято, вони попрокрадались за опони, щоб підглядати звідти. Були там і вельможні панії, і фрейліни; навіть декотрі з челядниць, набравшись відваги, прогортали собі шпаринку, а поруч — смикала тканину сама королева Наваррська. «Що ж тепер? — подумала Марго серед тієї тиші та заціпеніння.— Отак воно завжди й буває, тільки-но ми полишимо чоловіків самих на себе,— думала вона.— Спочатку повбираються, як ми, і вдають таких ніжних, мов небесні ангели. А кінчається однаково кров'ю. Звісно, мій коронований брат захоче помститись за отруєного любчика. Віддасть мого бідного Henricus'a пройдисвітові Біраґові, а в того вже й слина тече з жадоби. І ні в кого з цих бовдурів не знайдеться стільки розуму в голові, щоб збагнути, яка тут гра! І вони ще гадають, ніби можуть обійтися без нас!»

Та в одного таки знайшлося. Д'Ельбеф із Лотарінгського дому сплигнув з помосту, вхопив за в'язи дю Га, вже зовсім скорченого, підвів і бив по щоках, поки юнак не став твердо на ноги.

— Годі комедію строїти! — сичав д'Ельбеф.— Та гляди не почни знову! —Боляче викрутивши юнакові руку, він примусив його зійти на поміст і впасти перед королем на коліна, а тоді наказав: — Признайся його величності, хто тебе підмовив на цю витівку, то, може, не попадеш на шибеницю.

Уся постать дю Га виказувала якнайприкріший переляк. Це почуття він зумів виразити найкраще, хоч який великий хист виявляв перед тим. Справжнє все ж таки завжди переконливіше, ніж удаване.

Шия його зробилась довга, немов у людини, якій щойно зітнули голову,— адже тоді шия раптом наче виростає; і цю витягнену шию він повертав то до короля, то до канцлера, то знов до короля. У канцлера враз повідвисали щоки, в короля сердито напружилась жила на лобі. А дю Га відчував, як міцні пальці його ворога д'Ельбефа чимраз сильніше стискають його шию; і перше ніж йому зовсім перейняло дух, він пробелькотів:

— Це пан канцлер...— Та щойно д'Ельбефові пальці

пустили його, він уже й пошкодував, що признався, і почав відмагатися: — Ні, не пан канцлер! Це я сам, сам надумав прикинутись отруєним із ревнощів, бо мій король усміхнувся панові Лерану.

Ніхто йому не повірив, хоча й це була правда. Король ще похмуріше глянув на свого канцлера — чи то султан на візира, бо ж вони були в такій подобі. Першим озвався Наварра:

— Синьйоре Біраг, ви програли свій самоцвіт! Ваша величносте, він побився об заклад, що прилюдно стратить мене. І йому б пощастило це зробити, якби ви не розгадали його підступів.

Король не міг ні ув'язнити канцлера в Бастілії, ні скинути з посади, бо пані Катрін захищала свого земляка. І тому король зробив те, що міг і чого всі чекали від нього. Він зірвав у канцлера з грудей великий самоцвіт. А тоді нерішуче озирнувся довкола, ніби ще не знаючи, що зробити далі. Насправді ж він дуже добре знав, чого хоче. Він махнув рукою вниз, юному Леранові, той піднявся на поміст і, ставши на коліна, прийняв знак королівської ласки. З тої хвилини від юнака променів блакитний блиск. А коли з нього зірвано всі серпанки, віконт де Леран став схожий видом на юного воїна в першому розквіті мужності, який наступає ногою на шию переможеному. Сам дю Га знадив його так зробити, навмисне упавши обличчям додолу, і Леран не вагався й миті.

Побачивши, що пригода скінчилася так мирно, всі присутні в перському шатрі ожили. Вони заплескали в долоні, знов закрутився танець, і, колихаючись на хвилях музики, танцівники зображували любов та щастя для глядачів, які вірили в те й друге, лиш коли бачили їх на сцені. Ще довго світилось того вечора шатро з гантованих запон, крізь які пробивалося ззаду мудро пом'якшене світло, так що все в шатрі здавалося стерпнішим, ніж було воно насправді: і люди — султан, юнаки, старі паскудники,— і речі, з яких найдорожча була, власне, лиш блакитним блиском.

Двох учасників забави десь не стало. Анрі й д'Ельбеф прощались у далекому закутку замку.

— Я тобі цього ніколи не забуду, д'Ельбефе.

— Ваша величносте, ви занадто довго баритеся тут, але, певне, мусите так робити.

— Я маю час. Я, власне, тільки це й маю — терпіння та час.

Та хто дуже довго вичікує, той дочекається, що найпевніші його почуття почнуть змінюватись, роздвоюватись, надщерблюватись. Ось хоч би ця дружба з Гізом. Анрі зблизився з ним із ненависті: хотів краще пізнати його, бо для ненависті це потрібне. Та коли пізнаєш ворога краще, знов же з'являється небезпека, що він здаватиметься тобі не таким і поганим. Навіть більше: ворог приваблює дужче, ніж той, до кого ти просто байдужий.

Вони грали у м'яча — в «довгого м'яча», найважчу гру, і завжди лиш вони удвох: Наварра й Гіз; інші мусили тільки дивитись, і враження в них часто бувало прикре. Невеличкий Наварра метався туди й сюди, а Гіз, мов той Голіаф, стояв собі на місці, широко розставивши ноги, й чекав його ударів. Та це було ще пусте; а то якось м'яч залетів за живопліт. Гіз гукнув:

— Наварро, ти менший. Пролізь і принеси його.

Та Наварра, замість пролазити крізь живопліт, не розганявшись перестрибнув через нього, аж глядачі зчудувались такою спритністю. Назад він, правда, проліз, але жбурнув м'яча так несподівано, що довгасте шкіряне ядро вдарило герцога Лотарінгського просто в груди. Гіз сильно похитнувся, проте зразу й гукнув:

— Ти мені в лоб намірявся, отоді б я й справді впав! Але так високо ти не докинеш, мізинчику. Збігай-но принеси вина, зап'ємо переляк!

По вино, звичайно, пішов хтось інший, але тієї пригоди вистачило, щоб трохи перегодя д'Алансон із д'Ельбефом відвели Гіза вбік і почали йому докоряти. Вони нагадали, що хоч король Наваррський тепер лише бранець і незначна особа, але всі присутні, поміж них і простолюдці, бачили, що у його особі зневажено королівський дім.

Гіз відмахнувся:

— Ет, чого ви хочете? Він ні на що не ображається й липне до мене, як реп'ях. У всі церкви ходить за мною. Скоро зробиться ревнішим католиком, ніж я сам.

Вони все переповіли Анрі, але він не сказав їм того, що подумав: «Пихатий Голіаф і не здогадується про мою умову з пані Катрін. Він гадає, що його незграбна крутня з попами та іспанцями всім до вподоби. Він не знає мене так, як я його. Я ж його друг. А ніхто не може дозволити собі стільки, як друг».

Наступного ранку, коли грали у м'яча, йому таки поща-

стило влучити Гізові в лоб; там зразу набігла велика гуля, а герцогові стало зле. Анрі вдав, ніби страшенно збентежився:

— Слово честі, я не хотів, щоб у тебе виросли роги. Тільки твоя герцогиня має право наставляти їх тобі.

Усі, хто був там, мало не попадали з реготу, тоді почали голосніше, ніж би годилось, називати один одному коханців герцогині Гіз. Ця молода дама дуже швидко й глибоко засвоїла звичаї двору. Герцог Лотарінгський, що лежав на землі й остуджував лоб, чув усе те. Він стогнав не так від болю, як від злості, й присягався сам собі жорстоко покарати зрадливицю.

Наваррі він згодом сказав:

— Власне, ти тільки остеріг мене, щоб я пильнував її, а цього більш ніхто не наважився б зробити. Я бачу, що тобі можна довіряти. Ходімо зі мною на проповідь отця Буше.

Того ж таки дня вони поїхали на проповідь: герцог Гіз, як звичайно, з блискучим почтом, Наварра сам-один. Він ще й досі не знав як слід Парижа, а назви церкви так і не почув. Скрізь, де вони проїздили, в натовпі з уст в уста передавались ті самі слова: «Король Паризький! Слава!» Цього короля вітали, підносячи праву руку. Так робили й жінки, тільки часто, забувшися, підносили обидві й простягали їх до білявого героя своїх мрій. А той світив згори й на праведних і на грішних, немов саме сонце, гордий і впевнений у своєму ділі. Так вони доїхали до церкви, і коли затих дзенькіт зброї, яку мали на собі численні військові, отець Буше зійшов на амвон.

То був промовець новітньої манери. Він запінився вже з перших слів, і його грубий голос раз у раз зривався на жіночий вереск. Буше проповідував ненависть до поміркованих. Не самих протестантів треба зневажати, переслідувати й нищити. Коли настане ніч довгих ножів і стятих голів, закликав Буше, найнещадніше слід карати терпимих, хоч би вони й називали себе католиками. В обох вірах найгірші — це поступливі, ті, хто ладен піти на угоду й бажає миру в країні. Не матиме вона миру, горлав Буше, бо вона його й не знесе: не дозволить честь. Ганебний мир і силоміць накинуту угоду з єретиками треба негайно зламати. Земля й кров на весь голос кличуть до насильства, насильства, насильства, кличуть рішуче вимести все чуже їм, гнилу доброзвичайність, розпусну свободу.

Натовп, що забив усю церкву аж до вівтаря й найдальших притворів, стлумленим стогоном люті підтвердив, що не збирається терпіти ні доброзвичайності, ні тим паче свободи. Люди просто душили одні одних, щоб пропхатись до амвона й побачити проповідника. Та вони не бачили нічого, крім роззявленого ротяки, бо отець Буше був маленький, хирлявий, і голова його ледь видніла над амвоном. Зате плювався він далеко. Крик його раз по раз збивався на справжній гавкіт, і те, що було в ньому людського, дуже мало скидалось на звичну для парижан мову: воно звучало якось по-чужоземному й завчено. Часом здавалося, що він зараз упаде й заб'ється в корчах, і люди вже озирались, шукаючи церковних служок. Та Буше раптом стуляв щелепи й ласкаво всміхався до слухачів, скоряючи тим серця. А перевівши дух, знову заводив свій гавкіт і аж кланав зубами, вдаючи, ніби вихоплює з натовпу когось незгодного, щоб тут-таки його зжерти.

Свобода совісті? Боронь боже! Зате ж і ніяких податків, ніякої орендної плати, взагалі ніякого здирства: ні народ, ні особливо духівництво не повинні платити королю нічого. Це й об'єднує їх. Духівництво залишить собі державну подать, яку воно заборгувало, а народові буде дозволено грабувати будинки й палаци всіх гугенотів і поміркованих — а цих останніх треба вимордувати до ноги передусім! Буше переконував своїх слухачів не жаліти й вельмож, навіть найбільших, і сипав досить прозорими натяками на самого короля — таємного протестанта, поміркованого й зрадника. Разом із жаданою кривавою купіллю проповідник змальовував їм і скарби Лувру, як вони йому уявлялись. А захоплених тими картинами слухачів він без переходу кидав у холодні обійми жаху, лякаючи переслідуваннями. Мовляв, народові й усьому народному загрожує страшна небезпека: його хочуть віддати на поталу таємним силам, що завзялись вигубити його. Далі полилась ревна, розпачлива молитва: так моляться тільки в хвилину найтяжчої скрути. Натовп голосно підхопив ту молитву. А над ним уже висіла густа хмара випарів жадоби, страху, захвату й ненависті.

Анрі вдихав ті смердючі випари, і не так розум, як чуття підказували йому, яка гидота діється тут. А то б його врешті й самого захопила ця ненависть. Повалити владу, що сидить у Луврі, розграбувати самий палац, вирізати всіх: панів і паній, варту, челядь,— про все це він мріяв і сам, ще тоді, коли прагнув утекти й вернутися з

чужоземними найманцями. Відтоді минуло кілька років, і він майже забув усе. А тут у церкві те почуття ожило, яскраве, як давніш. Він наново зрозумів, що принижений і ображений мститься без пощади. «А в мене причин більше, ніж у них усіх. Мені вбили матір, потім пана адмірала, потім усіх моїх друзів, вісім десятків дворян, учителя, останнього посланця моєї матері, королеви. А тих, хто зостався живий, укрила ганьба, і сам я мушу зносити полон, постійну небезпеку, щоденний глум. Усе це я знаю. І помститись я твердо вирішив, тільки весь час відкладав та обмірковував свою помсту. А час минає— і ненависть теж.

Ні, вона не минає, вона тільки робиться сумнівною. Я живу з ними, ми граємо у м'яча, спимо з тими самими жінками. Пані Катрін запропонувала мені угоду; чи й справді вона отруїла мою матір? Д'Анжу у Варфоломіївську ніч радий був би спровадити зі світу й мене, а тепер, ставши королем, він мене захищає. Гіз зробився моїм щирим приятелем, і якось аж віри не йметься, що це він ударив пана адмірала, вже мертвого, ногою в обличчя. А проте — це правда. Вони зробили все це, таки зробили. Вся річ у тому, що я їх знаю, а вони мене ні. І не заперечуватиму, що я люблю їх за це — люблю до певної міри. Вороги можуть тішити нас так само, як кохані. А я мушу стерегтися їх — і тому близько знатися з ними».

Так виправдовував він себе, своє вагання, свою терплячість і відмежовувався від народу, що його Буше навчав сліпо задовольняти свої жадання. А втім, Буше ще не скінчив своєї розпачливої молитви, як Анрі вже впорався з усім, що наринуло на його душу. Життя минуще, мистецтво тривке. Думки пролітають блискавками, та як збагнути, коли настав час несхибної дії?

Буше з'ясував народові, що вся державна система злочинна, зате бог послав їм справжнього проводиря! Онде він стоїть! І всі, обернувшись до нього, попадали на коліна, надто ті, на кому тяжіла підозра поміркованості. А Гіз сміливо, зухвало звів очі вгору, до бога. На герцогові був срібний бойовий обладунок, немовби вдарити на королівську владу малося оце зараз, і охоронці його бряжчали крицею. Звичайно, тут не бракувало шпигів королеви-матері, і вони вже біжать донести їй про все, змалювати герцога Лотарінгського бозна-яким грізним. Треба дуже близько зійтися з ним, аж тоді збагнеш, що він тільки хвальковитий забіяка-Голіаф, а до того ж рогоносець. Треба

стати його другом, тоді знатимеш йому справжню ціну і навіть почуватимеш до нього приязнь. «І оцього-от я ненавиджу? Так, звісно. Але що таке ненависть?»

Тим часом проповідь скінчилась, і алебардники повипихали з церкви простий народ; зостались тільки люди шановні і впливові, паризькі магістратські ратмани, найбагатші громадяни й найвідоміші в народі священики на чолі з паном архієпископом. Той засвідчив, що устами отця Буше промовляв небесний гнів. Адже розпуста при дворі перейшла вже всякі межі; і архієпископ змалював ту прилюдну безсоромну виставу, що її влаштував у Луврі король зі своїми хлопцями-любчиками, а жінок-християнок змусили дивитись на неї. Слухачі обурено загомоніли. Але хтось поруч Анрі, який стояв далеко позаду, під той гомін сказав: «Таж архієпископ сам спить із рідною сестрою».

Анрі мимохіть засміявся — власне, не з цього окремого факту, а з усієї комедії, що тут відбувалася.

Проте комедія незабаром повернула на поважне, бо один із значніших городян, голова рахункової палати, почав розповідати про фінансовий стан королівства. Той стан був невтішний; та що це ні для кого не було таємницею, всі тим гучніш висловили обурення. Адже по-справжньому обурюватись можна тільки в гурті й тільки вже відомими речами. Щось нове доходить до людей не зразу; швидше впливає те, що всі давно знали, тільки боялись висловити. Сто тисяч екю на рік коштують державі самі королівські собаки, мавпи й папуги; та це ще дрібничка проти страхітних сум, які поглинає кодло його любчиків. А одному з них навіть доручено керувати фінансами! Промовець оголосив це на всю церкву, ще й додав: «У наш час дозволено все, тільки казати правду не дозволяють». Та що сам він насмілився тут якраз на це, всім відразу здалося, що збори їхні бозна-які важливі, що це вже починається великий переворот і що вони стоять у самому осередді подій.

Голова рахункової палати перелічив ще багато розтриньканих мільйонів; він нарікав на великі податки, на несправедливий розподіл їх, на продажність усіх тих, хто їх стягує, на чолі з королівським любчиком паном де О — просто О, та й годі. Зате промовець змовчав про кількох інших, що теж узяли на відкуп певні податки й визискували народ. Адже серед них знайшлися б і родичі Гізів, а згадувати тут про них було б украй недоречно з огляду

на те, що мало відбутися далі. Бо зразу після промови внесено великі торбини, з них посипалися золоті монети, карбовані в Іспанії, і не було тому золоту кінця. Скарбник розподіляв його, як наказував герцог Гіз, між ратманами, священиками, впливовими городянами, урядовцями й військовими. За те кожен розписувавсь у спискові, де першим стояло ім'я герцога Лотарінгського, та ще й вигукував одне слово «Свобода!»

Так народилася Ліга. Витрушено до дна торбини з іспанськими пістолями й засновано спілку з метою віддати одній партії всю владу в країні. І справді ця партія дістала досить влади й могутності, щоб за кільканадцять років страхіть та певдач привести королівство трохи не до розпаду, короля загнати в глухий кут і відкинути людське в людях на кілька поколінь назад. Такий був початок, і поки ті, хто одержав чужоземне золото, хутенько ховали його, не дивлячись, де воно карбоване,— знадвору долинав крик: «Слава! Свобода!»

Одурений народ славив свого гідного проводиря, і той справді мав таку саму підставу сподіватись на успіх, як і вся потолоч, що йшла за ним. Та що значить «одурений»! Люди ніколи не бувають до такої міри одурені, як вони вдають потім. Іспанське золото бачили тільки дрібніші проводирі, а народ бачить лиш біляву борідку — і аж реве з захвату. Зате він насправді дуже добре розуміє, що йому й не в голові рятувати віру і що ні про яке чудесне пробудження не варт і говорити. Просто людям хочеться пограбувати інших, відібрати в них роботу, збагатитися. Вони хочуть поколобродити, повеличатись, а ще вони хочуть убивати. Ось що виходить, коли простий народ і шановні городяни, полигавшись, заснують отаку лігу для придушення свободи совісті. Якомога гучніше кричать вони: «Свобода!» — і одурені на вулиці, й дурисвіти в церкві, і цим вони доводять, що хоч їх і одурено, але й вони хочуть когось одурити.

Серед дурисвітів у церкві, що, напхавши золотом кишені, жадали свободи, були й помірковані, які вирішили, що тепер треба пристати до більшості. Не бракувало там і навернених гугенотів; і Наваррина присутність служила якраз їх виправданню. Гіз на те й узяв його з собою, щоб очистити сумління багатьом іншим. Анрі помітив це сам, та йому ще й підказали. Як трохи раніше, ховаючись за гучним гомоном обурення, викликаним згадкою про розпусту при дворі, хтось наважився шепнути, що й сам ар-

хієпіскоп не кращий,— так і тепер, хоч крик про свободу перебивав відверті голоси, їх усе ж було чути: «А золото іспанське, сусіде! Іспанське!»

Анрі ще не встиг усвідомити своїх почуттів: надто багато було почуто й побачено. Насамперед — Гіз показав себе з нового боку: виявилося, що він уміє спокушати й обморочувати людей. Хто б повірив, що цей пихатий велетень здатен на таку хитрість і моторність! От що значить власна вигода! Та люди й самі полегшили йому справу, бо кожного приємно лоскотала честь бути в одній спілці з таким вельможею. Гіз розподілив завдання: військовим — силоміць вербувати людей до війська їхньої партії, духівництву — бунтувати простий народ, міщанам — чинити опір королівській владі, не платячи ніяких податків. Він роздавав титули й права на відповідні посади, коли вони звільняться. Тобто, як розуміли всі, коли вб'ють тих, хто займає ці посади тепер.

Відтиці, хоч би що хто зробив, він не відповідатиме за свої вчинки, бо тут-таки всі заприсяглися сліпо коритись проводиреві. Після цієї присяги Гіз розпустив урочисті збори.

— Тепер ти, Наварро, переконався, які ми сильні,— сказав він, коли вже виходили.

— На моє щастя,— відказав Анрі.— Королю Паризькому слава! — підхопив він крик натовпу, що весь той час чекав на вулиці. А перше ніж податись геть, іще штовхнув приятеля ліктем під бік і шепнув, досконало передражнивши хтивий голос одного з батьків міста:— А золото іспанське, сусіде! Іспанське! — і відійшов.

Він ішов швидше й швидше, аж його сторожа насилу встигала за ним. Дістався до Австрійської вулиці, пройшов нею, тоді звідним мостом, минув браму, вступив у подвір'я Лувру — і не бачив нічого того. Він не помічав, ні якою дорогою йде, ні хто за ним стежить, і кімнату свою впізнав аж тоді, як уже довгенько бігав по ній туди й сюди. І враз він усвідомив, що його пече ненависть. «Оце — оце вона, ненависть! Іспанське золото! На мулах-в'ючаках через гори безперестану їдуть і їдуть торбини з пістолями. Їх спорожняють у Парижі, золото тече — тече без кінця, і кишені наповнюються ним, а серця — ненавистю, кулаки — насильством, роти безсоромною брехнею. А тепер — відкиньте всякий стрим, із лагідних і розважних людей станьте дикими звірами! Воюйте за одну віру і проти всіх вір! Із самого малку я тільки це й бачу. Та досі я не знав,

де джерело, де коріння всіх цих злочинств. Іспанське золото, привезене сюди через Піренеї, мої рідні гори; я можу подумки накреслити його шлях. Ось тут спадає зі скель потік, он там стоїть мій замок Коараз. Вони хочуть відібрати його в мене, дон Філіпп Іспанський завжди мав на думці загарбати мій схил Піренеїв — а я жадаю мати ще й його схил. Я жадаю так, бо то мої гори, а це моя країна, і в неї не повинні вдиратись його солдати і ввозитись його торбини з золотом».

Ось до чого він додумався того дня. Двадцятирічний юнак рідко сягає думкою далі, і ненависть його спочатку обмежена рідними краєвидами. Він ненавидить володаря світу з любові до свого маленького Беарну — хоча, правда, й через те, що страждає Франція. Вона страждає, як він сам, і від того самого мучителя. «Е, що там Гіз і Катерина! Вони просто пнуться одне поперед одного, догоджаючи володареві світу. Он хто справжній ворог, он кого я ненавиджу! Це він держить мене в полоні, це він оплачує усобну війну в моїй країні, що нею я колись правитиму».

Згодом, коли він справді став королем Франції, і його проникливість, і його ненависть безмірно зросли. Йому було вже мало визволити Францію й стати наймогутнішим державцем Європи; і Франції, і Європі він хотів дати вічний мир, а Австрійський дім мав упасти. Врешті король Анрі, чи то Генріх, Четвертий заходиться виганяти цю ненависну династію з усього континенту, щоб навік замкнути її за скелястими мурами Піренеїв. Такі будуть колись, на схилі віку, його великий план і його місія.

Юнака в його в'язниці пече ненависть до Філіппа; він видобуває зі скрині його портрет: біляві, безбарвні кучерики, байдуже обличчя. Лоб високий і вузький; юнак простромлює його лезом, тоді відкидає геть і ніж, і портрет і заломлює руки. Що ж це таке — ненависть? Ми можемо ненавидіти лиш те, чого не бачимо. Анрі ніколи не побачить у вічі Філіппа Іспанського.

СЦЕНА З ТРЬОМА АНРІ

Він розповів своїй добрій приятельці пані Катрін, що герцог Лотарінгський витіває якісь дивні витівки. Анрі вже встиг опанувати себе й не надав своєму повідомленню більшої ваги, ніж було вигідно йому самому. Змову Гіза з городянською верхівкою він змалював у комічних барвах,

про заграванння білявого героя з черню згадав лиш побіжно, нехай королева-мати сприймає його слова як вияв презирства чи, коли їй завгодно, як пересторогу. Та вона вирішила взагалі не звернути на них уваги. Тоді він усе ж підступив до неї зовсім близько й несподівано сказав:

— Вельможна пані, ви пропали.

Вона по-материнському всміхнулася:

— Не турбуйся! Кінець кінцем Гіз працює на мене, бо дон Філіпп мені друг.

Вона таки справді вірила в це, а тому не розуміла, що король Філіпп шукає у Франції намісника собі — на той час, коли він стане тут єдиним володарем, розваливши Французьке королівство своїм іспанським золотом. А біля неї стояв той, хто починав це розуміти. Проте пані Катрін лукаво сказала йому:

— Йди-но до якої-небудь красуні, Королику. Розважайтесь обидва в мене на очах, і ти, і Гіз, тоді я вас не боятимусь.

Король Франції сидів, укутавшись у хутро, й писав. Саме такого настрою, тихого смутку, й вичікував Анрі, щоб відкрити йому дещо. Найгірше д'Анжу вже знав: один з його любчиків, Можйон, прегарний юнак, загинув сьогодні в двобої, і вбив його офіцер герцога Лотарінгського. Це вже було занадто: Гіз не тільки бунтував місто, а сіяв жах і в самому королівському замку.

— Ми його недооцінювали, кузене Наварро.

— Згоден,— відповів Анрі.— Такі герої, такі Голіафи вміють бути не тільки брутальними. Не слід забувати й про їхню підступність.

— Я відповім на все це гідно, але й з мудрим розрахунком,— вирішив король.— Я впишу своє монарше ім'я в списки Ліги.

І справді негайно зробив так — із великою помпою, в присутності багатьох свідків з усіх суспільних станів. Нехай простий народ і шановні городяни самі переконаються, що королю не треба якоюсь спілкою нагадувати про його обіцянку захищати віру. Він поставив своє ім'я на самому початку, перед ім'ям герцога Лотарінгського,— на знак того, що всіма засобами боротиметься проти розповсюдження гугенотського вчення. А тим часом він і сам у це не вірить, та й ніхто не вірить безсилому королю. Своїм підписом він тільки потвердив, що по всій країні мандрівним ченцям можна підбурювати народ проти нього, і в кожному селі списки Ліги вкриваються підписами й хре-

стиками, в кожного парубійка стоїть перед очима сміливець Гіз, а в кожної дівчини — красень Гіз, і тільки він герой їхніх мрій, а не смутний Валуа, що знає лиш сумувати або віддаватись розпусті й бавитися зі своїм двором із хлопців.

Анрі, чи то Генріх, Третій забував про своє становище, коли перевдягався заморським султаном або вбогим покутником. Як король Франції він любив зітхати над станом своїх справ і за повірника в такі хвилини брав свого зятя Анрі Наварру,— майбутнього короля Анрі, чи то Генріха, Четвертого. Якось уранці він звелів покликати зятя; вже наближалося різдво, лежав сніг, і в Луврі панувала незвичайна тиша, ніби замок лишився зовсім безлюдний. Король попросив:

— Анрі, скажи, що ти про мене думаєш.

— Що ви мій король і повелитель, ваша величносте.

— Та це те, що перше спливає на язик. А як трохи замислишся?

— Я, бувши вами, не допитувався б. Ви один-однісінький раз наважились на діло, і тим ділом була Варфоломіївська ніч. А сьогодні Гіз багато сильніший, ніж був адмірал тоді. Ви король, а тому, певне, знаєте, навіщо зволікаєте, даючи йому зробитися ще сильнішим.

— Не в тому річ,— понуро мовив король, ніби сам до себе.— Я чекаю їхнього удару.

— Вдарте перший!

— Ти ж чув, що я сказав,— я чекаю! — прошепотів король і аж здригнувся. Навіть рота затулив рукою.— Я дістав повідомлення, що Гіз хоче викрасти мене. Що тоді буде? Я — в'язень, а він — володар мого королівства і входить до мене з нагаєм у руці...

— Він на цілу голову вищий за мене,— сказав Анрі Наварра.— Та що з того? Високий чоловік має наді мною лиш ту перевагу, що може діставати ковбáси, підвішені під стелею, ото й усе.— А сам подумав: «Хоче, щоб я вбив його брата-вертуна. Чи не тому, що він не вищий за мене? От і добери тут діла!»

Нараз за дверима зачовгали ноги, забряжчала зброя, двері розчинились, на порозі став один з Гізових офіцерів і оголосив, що герцог іде до короля. Офіцер не попросив у його величності аудієнції для свого пана, ні. Тут вирішував сам герцог. Він навіть примусив короля Франції чекати, і той устиг сховати свого кузена Наварру за завісою:

— Послухаєш, що він наважиться запропонувати королю. А як він зніме на мене руку...

— Він може й штрикнути шпагою крізь завісу. Краще я вийду раніш і теж докину кілька слів.

Та ось уже надійшов третій Анрі, з дому Гізів. Голосна команда, знаки пошани, бучна поява. Король Анрі, чи Генріх, Третій сидів за письмовим столом, закутавшись у хутра. Анрі Наварра підглядав крізь завісу.

Герцог не скинув капелюха й навіть не вдав, ніби хоче схилити коліна перед королем. Він сказав:

— Погода якраз для полювання. Ідьмо, величносте.

Король гучно прокашлявся. То був знак для схованого кузена: «Ось тобі й викрадення!» А герцогові відповів:

— Звичайно, друже мій, але видно, що у вас нема парламенту і вам не треба писати указів тому парламентові, коли він відмовляється підтвердити своїм протоколом докази монаршої ласки, які нам завгодно було комусь явити.

Герцог відповів гостро:

— Парламент має рацію. Бо ваші дарчі грамоти збагачують придворних, а народ пропадає в злиднях.

— Те саме казали ще за мого брата Карла. Чи той народ коли ще щось робить, чи тільки пропадає в злиднях? — спитав король не без задньої думки, і герцог повівся саме так, як він чекав. Розкричався, як справжній трибун, і посипав великими числами та гучними словами. А коли вже не знав, що казати далі, спохмурнілий король промовив зі свого хутра, ледве ворушачи товстими губами:

— Бач, Гізе, саме задля цього я й прийняв тебе наодинці, без свідків, бо думав, що при людях ти побоїшся говорити так відверто.

— А кого мені боятися? — спитав герцог, набундючившись і широко розставивши ноги. Запропоноване крісло він відіпхнув.— Хто з нас насправді очолює Лігу?

— Ти! — радо запевнив його король. Але в цій відповіді герцог вчув щось таке, що викликало в ньому презирство. І він кинув:

— Ви, звісно, король, але вельможності в вас нема ні крихти, і тому ви довго королем не будете. Я...— Він затнувся, ще раз вигукнув: — Я...— І ледве стримався, щоб не сказати: «Я сам стану королем!»

А король, замість присадити зухвальця, ще під'юджував його. Схований за завісою кузен насилу міг стерпіти таку зневагу до королівського роду. Того роду, до якого

належав і він сам, нехай тільки в двадцять першому коліні. І він поворушив завісою, щоб Гіз помітив його. Та Гіз нічого не побачив: він думав лиш про те, як іще принизити короля.

— Ви король тільки для своїх любчиків,— заявив він гостро.— Але і їх у вас поменшає, коли поменшає грошей. Кінець кінцем ви заб'єтеся в найдальший закуток свого королівства — без любчиків, без грошей і навіть... без крові в жилах.

Аж тоді короля затрусило зі страху. Голова його сховалась у хутро, і кузен за своєю завісою подумав уже, що зараз Валуа осунеться під стіл. Та він кволо попросив:

— Кажи далі!

Цього було забагато навіть для такої твердошкурої людини, як Гіз. Він урвав короля, повернувся й ступив до крісла, яке був відіпхнув. «Кажи далі!» — буркнув він сам до себе королеві слова й знизав плечима. За завісою те було добре чути, бо крісло й герцог стояли близенько, і в схованого свідка аж сльози виступили на очах. Цей нахаба з надміром крові в жилах, почуваючи за собою зграю черні, без ніякого права, без ніякої заслуги сміє корчити перед королем великого героя, сміє погрожувати королю, що з нього витече крізь шкіру вся кров, як із його брата. Ну що це за світ! І Анрі Наварра, рвучко відслонивши завісу, вийшов із-за неї з голою шпагою в руці.

— Я міг би вгородити її тобі в спину, і ти це заробив.

— Ого! — вигукнув Гіз.— То це пастка! Тепер я розумію, чому Валуа просив: «Кажи далі», хоч я йому не дифірамби співав. А я прийшов сюди,— провадив високий, дужий герцог, непомітно відступаючи до дверей,— я прийшов сюди як вірний слуга короля, щоб своїми щирими словами врятувати його й королівство. Шпаги я з собою не взяв, не вийму й кинджала — не принижусь до цього.

Насправді він, мабуть, забув і кинджала, бо вже підняв руки, щоб плеснути в долоні. За мить до покою напхалось би повно його охоронців. Та Анрі Наварра спинив його.

— Анрі Гізе! — гукнув він.— Це ж гра. «Вбивство Цезаря». Пам'ятаєш, у школі? Ми з тобою вдавали змовників.

— Кинь блазнювати,— сердито відказав Гіз. Насправді ж він був радий викрутитись у такий спосіб. Бо він, коли не звернути всього на жарт, уже наговорив і зробив досить, щоб звинуватити його в державній зраді. Обличчя

короля зненацька набрало страшного виразу, він підхопився і випростався, як державець-суддя.

— Ось Цезар! — гукнув Анрі Наварра, увійшовши в роль.— Бий його!

Гіз і справді відразу кинувсь уперед — але гепнувся додолу, бо його спільник підставив йому ногу. Анрі Наварра вмить сів йому на шию, не даючи встати, й патетично спитав, як вимагала роль:

— Ваша величносте, що зробити з тим, хто образив вас?

— Відріж йому голову! — в нестямі звелів Цезар. Може, він і справді розлютився, а може, перенісся уявою в Наваррський колегіум, у похмуре монастирське подвір'я, де колись вони — троє підлітків, троє Анрі — гралися в цю саму гру.

— Готово,— оголосив кузен Анрі, дозволив своїй жертві встати й сховав шпагу в піхви, не забувши обтерти з неї уявну кров.

Запала мовчанка. В усіх трьох Анрі наростало збентеження, бо їм довелося з монастирського двору та з гри вертатись у сьогодення, в життя дорослих людей, у якому ворожнеча їхня стала незаперечним фактом: ми виступаємо не в драмі, а в дійсності. Та ще лишалось вагання. Може, нам і далі судилось бути тільки акторами у вигаданій драмі? Отаке повторення ситуацій, що їх ми вже давно створили в своїй уяві, робить життя дуже непевним. Та це відчуття нереальності ми намагаємось якнайскоріш відігнати. Анрі Валуа важко перевів дух і сів. Анрі Гіз надолужив те, чого не зробив спочатку: схилив коліна перед королем. Лиш у Анрі Наварри зосталось на обличчі щось ніби сумнів чи жаль. Від обох інших це не втаїлось: вони потай перезирнулися, глузливо осміхаючись. Теж як колись у монастирській школі.

Нове було те, що надвечір Анрі Наварра, граючи в м'яча зі своїм добрим приятелем Анрі Гізом, навмисне піддався йому й програв, але в ту саму годину один зовсім молоденький дворянин, відданий батьком до почту короля Наваррського — ім'я цього шістнадцятирічного юнака було Роні, і Варфоломіївську ніч він пережив лиш завдяки тому, що його сховав ректор школи,— в ту саму годину цей Роні, що згодом звався ще й Сюллі, викликав на двобій одного дворянина з почту герцога Гіза й убив його. Зате герцог виграв партію в м'яча.

Наступного разу, побачивши свого кузена, король сказав:

— Тебе мені слід стерегтися ще дужче, ніж могутнього лотаріньжця. Ти мій наступник на троні. Ти принц крові, та ще й великий спритник. Та якби річ тільки в спритності! Моя недовіра підказує мені, що тут є щось більше.

ПРИГОДА ОДНОГО МІЩАНИНА

Королю, такому підозріливому до своїх друзів, довелось вислухати від матері, пані Катрін, пораду, що́ треба негайно зробити: якось утишити негарні чутки про розпусне життя державця. І от якось удосвіта до крамнички одного паризького білизняра на ім'я Ертебіз подзвонили. Подружжя Ертебізів почуло той дзвінок аж у своїй спальні, хоч вона була від подвір'я. Спочатку обоє, перелякані, не важилися встати й міцно держали одне одного, щоб котре зопалу не схопилось та не побігло підставляти лоба. Але дзвоник калатав дедалі владніше; таки треба було піти подивитися, що там. Чоловік накинув каптан, жінка подала йому молитовник:

— Держи його перед собою, Ертебізе, і відмагайся від усього, що, може, коли ляпнув про Лігу. Кажи, що то було напідпитку і що ти щойно вчора висповідався.

Вона тихенько пішла за ним і визирала з-за прилавка, поки він марудився з засувом та ланцюгами. Дзвоник дзеленчав безперестану, та однаково крізь товсті дубові двері проникав гомін. Білизняр уголос молився. Враз двері відчинились, і на порозі став не хто інший як його шуряк Аршамбо, що служив у охороні королівського замку Лувру. Стукнувши прикладом аркебуза об землю, він суворо вигукнув:

— Пане Ертебізе, йдіть із нами! — А побачивши, що з-за прилавка підводиться сестра, пояснив притишеним голосом: — Я не знаю, нащо ти їм, зятю, але нас четверо. Тож ходімо!

Показались і решта троє аркебузирів, що Ертебіз, покинувши молитись, почав лаяти їх. Він погрожував їм Лігою, якій нібито служить. Там, мовляв, не те, що у варті в короля,— той же тільки й знає бавитися з хлопцями. Он із усіх амвонів стрямлять це паскудство.

— Та гаразд, гаразд, друже Ертебізе,— загомоніли солдати,— але зараз зроби таку ласку, ходімо з нами: може, це ще й не на шибеницю.

Тоді втрутилася жінка:

— Еге, були такі, що вам довірились, та більш їх і не бачили. Я затримаю тебе тут, брате, і начувайся, коли з моїм старим що станеться!

Отож аркебузир Аршамбо лишився в крамниці заручником, а білизняра Ертебіза троє озброєних солдатів повели до Лувру. Брама, міст і склепіння входу були міщанинові знайомі, бо йому частенько доводилось ходити в Луврський колодязь до податкової канцелярії, що чигала там на його грошики. А далі він став зовсім чужою людиною, що її легко залякати чи засліпити пишнотою і що над нею кожен тутешній мешканець мав якусь перевагу — аби тільки знати, яку. Та й самий початок цього шляху був не такий скромний, як звичайно. То, бувало, щонайбільше погрозять йому буцегарнею, коли він де загавиться, а він тоді виправдовувався тим, що належить до поштивих міщан, і цуряк ручився за нього. А тепер він тільки й чув: «Ертебіз! Ертебіз!» — і біля брами, і біля канцелярій, і коли йшли повз кухні. Де лишень проходив він у супроводі солдатів, скрізь прочинялися двері, й люди з якимись дивними мінами шепотіли на вухо одне одному: «Ертебіз!» Він довго не міг збагнути, що йому нагадує той дивний вираз на обличчях, аж нарешті внутрішній голос злякано шепнув йому: «Ертебізе, отаке достоту обличчя буває в тебе самого, коли несуть труну з небіжчиком і ти скидаєш шапку».

Біля підніжжя палацових сходів вояки передали Ертебіза двом швейцарцям; один з них пішов попереду нього, другий позаду. В склепистих переходах, якими вони йшли, спочатку лежала сутінь, бо ще було дуже рано, та й вікна виходили на захід. Білизняра вели сходами вниз, тоді знов угору, кілька разів звертали, йому вже здавалося, що цій дорозі нема кінця, і в нього трусились коліна.

— Куди це ви мене ведете, чоловіче добрий? — спитав він у переднього швейцарця, але так само міг би спитати й у стіни. Чужоземний найманець і трошки не повернув волячої шиї, він тупав далі широчезними підошвами, несучи алебарду в простягненій уперед волохатій лапі. Ертебіз зітхнув і вже приготувався опинитись там, звідки не видно ні місяця, ні зір. Та враз його безтямні очі побачили якийсь посвіт — від золота, срібла, рубінів, мармуру, шовку, парчі, слонової кістки й алебастру. Всі назви коштовних речей відразу пробудило в його пам'яті те світло, що лилося східними вікнами у відчинену залу. Вікна з того боку палали ранковим сонцем, і приголомшений

міщанин таки справді відчув, що він у королівському палаці. Пізніш він міг би заприсягтися, що в залі, яку вони щойно проминули, розважалося горде товариство вельможних панів і паній. Він не здогадався, що то постаті на картинах і тканих гобеленах здались йому живими в полум'ї світанку. А коли вони давно вже поминули залу, він неначе розчув голоси того панства й навіть бренькіт арф — і з осудом похитав головою. З самого ранку тут віддаються пустим розвагам!

Отак підготованого, його ще раз передали іншим провідникам: цього разу то були вже не солдати, а молоді вродливі паничі, камергери чи пажі; в усякому разі щоки їхні були підмальовані, а з боків спадало гладенько зачесане волосся, як у жінок,— і, певне, для того самого: щоб гладити його й пестити. Міщанинові аж голова обертом пішла, коли ці вельможні юнаки всміхнулися йому й ледь схилили голови на тонких шиях — це перед ним, Ертебізом! У його крамниці такі навряд чи купили б щось. Комірчики брижами, тоненькі, мов з павутиння, але переткані золотом,— ні, ми такого краму не держимо. А проте юнаки взяли його між себе, як рівного, й увели до якоїсь кімнати, й навіть шепнули ледь гугняво, як та кімната називається. Кімната вся так блищала від золота, що Ертебіза не тільки засліпило, а й вуха йому позакладало. Очманіло поглядав він на вродливих юнаків, а вони, потішені, ласкаво підбадьорювали його.

— Пане Ертебізе,— гугнявили,— зараз ми відчинимо ще двоє дверей і проведемо вас крізь них. Але перед третіми ми зостанемось, у ті двері ви ввійдете самі, ніхто не сміє вступити за вами туди.

Тоді сердега знову перелякався. Яка нова пригода ще на нього чекає? Він був уже звик до товариства цих чемних юнаків, вони навіть устигли трохи похитнути деякі упередження міщанина проти пихи дворянства, та й сумніви щодо його доброзвичайності. Він уже настроївся трохи миролюбніше до цього Лувру: може, на нього й не зовсім справедливо нападаються так завзято в церквах. При дворі є й дещо добре, і короля можна зрозуміти. Я, Ертебіз, не бачу тут нічого негодящого. І в обох дальших покоях білизняр поводився вже багато впевненіше. Побачивши статую, що зображувала голу жінку, Ертебіз навіть штовхнув одного зі своїх нових приятелів ліктем під бік. Але вони саме спинилися перед третіми дверима й сказали йому:

— Пане, вас просять увійти й подивитись.

— Звольте подивитися й запам'ятати все, що побачите,— ще раз наполегливо нагадали йому, і кожен юнак відхилив свою половинку дверей. Ертебіз переступив поріг, і двері за ним зачинились. Він опинився в напівтемному покої, світанок не пробивався крізь завісу на вікні, біля якого блимав нічник. Помалу Ертебізові очі починають розрізняти обриси речей — насамперед ліжка. Запону відхилено; хто ж це в ньому спить? Він ступає ще крок уперед, щоб придивитись: адже йому так наказано. І враз очі йому полізли на лоба. Волосся на голові стає дибом, усього його проймає дрож, і він падає на коліна.

Король! Живий, справдешній король! Його можна б упізнати й по самих губах, але його величність ще й скоса позирає на Ертебіза похмурим оком, не повертаючи обличчя. Достоту так зиркає він одним оком із глибини своєї карети на людей, що вітають його дорогою. Та це не карета, Ертебізе, прокинься! Це королівське ліжко. А око твого короля моргає тобі, щоб ти завважив, хто лежить біля нього. Це королева! Хоч ти як щипай себе за стегно, а це таки королева, це її біляві коси й гострий ніс. Ти сподобився великої честі, ти обранець. Її величність королева повертає на подушці голову, щоб ти побачив її і з другого боку. Вона лежить біля його величності короля, так самісінько як паніматка Ертебізиха, що її знає кожен, лежить зі своїм законним чоловіком у подружній спальні за крамницею. Ось яке просте діло, хоча й небачене, мов чудо. Про нього не дізнається навіть один із тисячі. Тільки ти.

Білизняр святобливо складає руки на грудях і схиляє чоло, щоб не надужити честі, явленої йому. Хтось торкає його за плече. У побожному розчуленні він не помітив, як позаду відчинилися двері. Задкуючи на колінах, покидає він спочивальню. Обидва юнаки подають йому руки й підводять. Вони розуміють його почуття й повідомляють, що для нього приготовано покріплення. Стіл накрито у вестибюлі між галереєю і сходами,— так би мовити, в публічному місці. Його садовлять за стіл, накритий для однієї персони, мажордом піднімає жезл, і падходять кухарі: кожен несе срібну миску добрих вісім фунтів вагою, а в мисках лежать різноманітні страви — риба, м'ясо, печиво. Вина йому в келих наливають із карафи рубінового скла, з золотим носиком; а крім того, до нього ще й підсіла гар-

ненька дівчина. Він знає те, хоча й не підводить очей від повної тарілки. «Ертебіз»! — гомонять цікаві, що з'являються з галереї чи зі сходів, шанобливо спиняються на чималій відстані, шепочуть: «Ертебіз!» — і відходять навшпиньки.

— Пане Ертебізе, ви тепер уславлений чоловік,— озивається влесливий голос дівчини.— Я хочу просити у вас однієї ласки, пане Ертебізе. Коли ви в місті розказуватимете про все, що бачили тут у Луврі, не забудьте й про мене. Я панна де Люзіньян.

Почувши таке величне, легендарне ім'я, білизняр важко зітхнув: це вже було над його сили, і його замість гордості пойняв смуток. Ертебіз кинув на цікавих такий важкий погляд, що вони потихеньку вшилися — декотрі навіть кланяючись. А йому й на думку не спадало, що вони грають завчену роль. Він би нізащо не повірив і в те, що риба, якою частував його король Франції, була вчорашня, а печиво ще давніше. Вино принесли з простого шинку, вдома Ертебіз пив краще; принаймні це не зовсім утаїлось від нього. Він спочатку не хотів вірити, перехилив підряд кілька келихів — і розчарувався ще дужче. Лишилась панна де Люзіньян — але й та, власне, була несправжня. Пані Катрін підіслала йому бідну дворяночку зі свого «летючого загону», щоб та обморочила простого міщанина. Перше, що мало його приголомшити, було гучне ім'я. Та після кількох келихів кислого вина він усе ж посмілішав, лукаво моргнув напівголій панночці й простяг до неї руку. Але й сам не зрозумів, чому від того руху впав зі стільця.

Ертебіз був низенький, кругленький чоловічок, червонолиций і вже шпакуватий. Таким він і побачив себе в дзеркалах, вилазячи з-під столу. Панночка зникла, і це його навіть не здивувало. В ту мить ним володіло тверде почуття, що його кругом обдурено. І він вирішив розповісти про це на своїй вулиці. Нехай його пригода піде на користь Лізі та її проводиреві! Правда, він ще не знав, як вибереться звідси. Всі його покинули: і цікаві, і панночка, й кухарі, і суворий мажордом, і навіть гарні пажі, що ставились до нього начебто так по-дружньому. Йому довелось самому шукати дороги, і він якимись безлюдними переходами добувся до підвалу, повного солдатів. Там його схопили за в'язи й випхали, вже не величаючи «паном Ертебізом», у Луврський колодязь і далі, до мосту. З варти в брамі теж ніхто його вже не впізнав; його брутально

допитали, повивертали йому кишені і він, діставши на прощання носака в зад, покинув Лувр.

Ертебіз остерігся признаватись солдатам, що він там побачив. А втім, він і сам уже не був певен, що все те було насправді. І що ближче підходив він до свого дому, то дужче ця пригода здавалась йому негожою й непевною. Такі пригоди були не для нього, і здоровий глузд запевняв Ертебіза, що тут не обійшлося без лукавого. Він думав, що треба зразу піти висповідатись. Тим часом він дійшов до своєї вулиці, а там усі сусіди висипали з будинків; він хутенько шаснув у свій і ліг у ліжко. Пані Ертебіз принесла йому гарячого вина.

Аж через дві години — бо він був чоловік твердої вдачі — дружина випитала в нього всю історію. До вечора її знала вулиця, на другий день — цілий Париж. Люди приходили з найдальших кінців міста, щоб з власних Ертебізових уст почути, що король спить разом з королевою. Це було дуже корисне для королівської влади й шкодило Лізі, а тому отець Буше почав у своїх проповідях паплюжити Ертебіза, казати, що його підкуплено, й називати знаряддям сатани. Та невеличкий білизняр стояв на своєму, бо з часом пригода сповнила його гордістю й стала здаватись не такою непевною, як зразу.

— Ертебізе, а що ж ти, власне, там бачив?

— Його величність король лежав у своєму золотому ліжку, на голові золота корона, а поруч нього королева, гарна, як вранішня зоря. Це правда, щоб я з місця не встав.

Він твердив так цілих тринадцять років. Потім королівство докотилося до того, що короля вбили, а його наступник Анрі, чи Генріх, Четвертий мусив побивати у війні своїх-таки французів, щоб вони не попали під п'яту до Габсбургів. Ліга тоді для пожвавлення своїх процесій випускала танцювати на вулиці голих жінок. Її розперезаність була жахлива, а кровожерність майже сміховинна. Невеличкий білизняр, відомий на все місто своєю казковою історією, був не першою жертвою, але й на нього накинулись шалені жінки як на ворога святої церкви:

— Це той Ертебіз, що бачив, як Валуа лежав у ліжку зі своєю потіпахою!

І сотні босих ніг затоптали Ертебіза на смерть.

Королева Наваррська держала власний двір — кілька невеликих покоїв, де вона вечорами збирала своїх приятельок, своїх поетів, музикантів, учених гуманістів і своїх коханців. Тут Марго була божеством і не мусила нишком підглядати крізь запони, як на святах її брата, короля Франції. Її любий муж Анрі якось увечері застав її за грою на арфі, а один поет декламував милозвучні вірші на її честь; правда, в поетичному світі вона звалась Лаїсою, була гетерою й владарювала над людьми завдяки своїй вроді й учености. Марго-Лаїса в усій досконалості, до якої вона завжди прагнула, сиділа на високому кріслі. Ще в двох кріслах, праворуч і ліворуч, сиділи обличчями до неї дві вельможні дами: пані де Майєнн і герцогиня Гіз. А біля ніг божества, та й коло обох інших муз лежали особи не такі важливі, одначе необхідні для завершення картини. Обрамлювали її дві колони, увиті трояндами, а між ними висів великий світлий гобелен, на якому були виткані фантастичні образи весни. Від усієї сцени віяло ясністю й спокоєм: поетові, що стояв спереду в півколі інших постатей, лишалося тільки оспівати її; він ледь нахилявся на один бік і підіймав другу руку, ніби йшов вузькою стежечкою над безоднею.

«У Луврі не скрізь так спокійно,— подумав Анрі, загледівши двір королеви Наваррської.— А ще як згадати про церкву, де проповідує Буше! Може, передражнити його, показати оцим, що тут зібралися, зразок його красномовності? Чи варто?» Ні, він хоча й став на місце поета, але виголосив рядки, які несподівано спали йому на думку: «Adjudat me a d'aqueste hore, поможи мені в цю годину»,— ту саму молитву, що проказувала його мати під час пологів. Ті гучні слова були звернені до святої діви, але водночас і до королеви Наваррської: отже, її коханий владар перевершив усі славослів'я, скільки чула їх пані Маргарита при своєму дворі. За це вона щедро віддячила: пригравала до його декламації найблискучішими пасажами на арфі, а тоді подала йому свою прекрасну руку для поцілунку. Поцілувавши руку, Анрі запевнив Марго при всіх її шанувальниках, що радий догоджати й служити їй так ревно, як ще ніколи. Вона його зрозуміла й знов подала йому руку — цього разу щоб він звів її сходинками з помосту, на якому стояли крісла, і вивів з покою.

А коли їх уже ніхто не міг почути, він зареготався й сказав:

— Сходіть-но до вашої матері, королеви. Мені цікаво, який у вас буде вигляд, коли ви повернетесь від неї.

— Що це означає? — ображено спитала Марго.— Зі мною тепер ніхто вже не поводиться так негоже, як за часів короля Карла.

— Сподіваймося, що так воно й є, хоча ваш брат, король, злий на вас не менше, ніж мати.

— Та що сталося, скажіть ради бога!

— Ні, не скажу. Запевняю тільки: сам я не вірю в те, що вам приписують. Це все вигадано, щоб посварити нас.

Він провів свою дружину до покоїв пані Катрін. Та щойно вони розлучились, як до нього підійшла інша дама — герцогиня Гіз, що теж мала клопіт. По ній це було видно вже давно: ще сидячи в кріслі на помості, вона тривожно крутила головою, хоч усі інші були незворушно спокійні. Так поводяться люди, що не можуть отямитись від якогось тяжкого переляку.

— Ваша величносте,— сказала герцогиня, простягаючи до нього обидві руки долонями вгору,— я нещаслива, безвинно скривджена жінка і заслуговую, щоб ви мене втішили.

Він хотів був відповісти: «Можу і я — після всіх інших, хто вас утішав»,— та не встиг. Бо герцогиня вже говорила далі:

— Ви найближчий герцогів друг, тож переконайте його, заради бога, що я невинна, а то він заподіє мені бозна-що!

Аж тепер вона спинилась перевести дух, і Анрі зміг сказати:

— Я можу засвідчити, що ви невинні, пані, бо мені ви, на жаль, ще не довели протилежного.

— Подумайте лишень, що зробив зі мною той навіженець. Сьогодні вранці я почувала себе не зовсім добре, а він був через щось дуже сердитий, а через що, не хотів сказати. Та я й так здогадувалась, бо що може бути в чоловіка на думці, як не ревнощі. І раптом йому заманулося, щоб я випила бульйону. Але яким тоном він це сказав! Зразу навіяв мені найстрашнішу підозру. Та хоч скільки я відмагалась від того бульйону — ні, «даруйте мені, але бульйон ви вип'єте!» — і тут-таки посилає на кухню.

— Він хотів вас отруїти? — спитав Анрі тихо, злякано, бо пригадав, що це він сам назвав герцога рогоносцем і, мабуть, назвав перший. Відтоді Гіз усюди шукав потверджень, і ось які страшні виявились наслідки для бідолашної жінки.— Сподіваюся, ви йому вихлюпнули той бульйон у вічі?

— Що ви, хіба так можна! Я допросилась у нього, щоб він дав мені півгодини, і за той час приготувалась до смерті.

Анрі вже бачив нещасну жертву ніби крізь туман, бо очі йому набігли слізьми.

— А тоді принесли бульйон. Герцог тим часом вийшов. І я випила чашку до дна.

Навіть за чоловікової відсутності вона корилась йому, покріплена надією, що останні молитви очистили її від усіх плотських прогріхів.

— І що б ви подумали! — вигукнула вона з раптовою злістю.— То був звичайнісінький бульйон, і все.

Її гнів передався і йому. Оце то Голіаф, оце то красень! Жінок залякує. Ось як він мститься, коли вони йому наставляють те, що так йому личить.

— Вельможна пані,— сказав Анрі з щирим переконанням.— Я бачу, що вас безвинно покривдили. І ви заслуговуєте, щоб я вас утішив і загладив провину всіх чоловіків перед вами, тобто і мою провину.

Він узяв її за кінчики пальців, і обоє, високо несучи з'єднані руки, зграбно ступаючи, мов у танці, зі зверненими одне до одного люб'язно-щасливими обличчями, рушили дорогою, що вела до насолоди.

Коли Анрі знову побачив Марго, вона саме вийшла від матері після бурхливої сцени з нею та з коронованим братом, ще й при свідках. То була вже не перша така сцена, викликана її небездоганною поведінкою. Вона ще не встигла заспокоїтись.

— Мабуть, я не помилився? — запитав він співчутливо.

Її великі очі налилися слізьми, аж вона стривожилася, щоб не розмило підмальованих вій, і тому не змогла зразу сказати, що́ гнітить їй серце. Зате коханий владар обняв її й запевнив, що він завжди її захищатиме, хоч хай там що, бо її довірено йому. Ще сьогодні ввечері, коли король лягатиме спати, двоє його друзів з'ясують йому, який він був несправедливий до неї.

— Та він, може, й повірить, але матері моєї ви не заморочите,— прохопилась Марго й аж сама трохи злякa-

лась. Тоді глянула на свого коханого владаря, пробуючи розгадати: а що він, власне, знає? Бо вона таки справді вчинила великий гріх проти пристойності: провідала свого теперішнього коханця, що лежав хворий. Та Анрі не дав нічого взнаки, і вона вернулась до ролі невинно ображеної: — Якби ж мені не кинули цього наклепу в обличчя прилюдно! Такого я ніколи не пробачу. Ще мені не вистачало, щоб мій коханий владар погано про мене подумав і розсердився!

— Цього ніколи не буде, бо я знаю вас краще за всіх,— відказав він з усмішкою багатозначною, але добросердою; в ній відчувалась і закоханість. І все це разом зворушило серце бідолашної. Кращого друга вона не могла собі й бажати.

— Завдяки вашому благородству цього разу все обійшлося,— сказала вона.— Та хай це буде нам попередженням. Стережіться: король вигадає ще не одну каверзу, щоб розхитати нашу приязнь.

— Йому не вдасться,— запевнив Анрі,— і ми зараз же подбаємо про це.

Вони ще довгенько пробули разом. А вранці, коли Анрі пішов від Марго, до неї зразу прийшли придворні дами й сповістили, що її любий муж якраз учора скривдив її з герцогинею Гіз. Хвильку вона здивовано мовчала, потім відповіла:

— Мій коханий владар не може не пожаліти жінки, коли вона нещасна.

Про це вона згодом довго міркувала. Звичайно Марго жила бездумно, тільки дух її був здатний до глибоких думок. Для спомину вона описала двох чоловіків, порівнявши їхню вдачу: герцога Гіза — під ім'ям Клеонт,— як він помстився дружині, з годину продержавши її в смертельному страхові чашкою бульйону,— і короля Наваррського, під ім'ям Ахілл,— який він поблажливий, але водночас і невірний. «Проте в серці він усе ж таки вірний собі,— писала вона.— Ахілл ніколи не забуває великої, прекрасної пристрасті, що колись зв'язувала його з Лаїсою. Цієї пристрасті не зрадять ні Лаїса, ні Ахілл, вони перетворюють її обопільною доброю волею, і з жаги, часто схожої на ненависть, виростає дружба, майже рівнозначна любові».

Марго поклала перо, дуже задоволена тим, що в неї вийшло. Багато чого вона туди не вписала — воно, на щастя, лишилося за межами зображуваного: всі ті мерці,

що втислися між нею та її коханим владарем, заступивши їм дорогу одному до одного. А потім вона ще зрадила його своїй страшній матері, і він попав у справжнє ув'язнення; ще пізніш вона вирішила наставити йому роги. Ненависть, облуда, каяття й жаль пройшли одне за одним, і врешті Ахілл із Лаїсою стали найщирішими друзями й такими вже залишаться довіку, думала Марго. Та життя довге...

Обоє чимало вибачали одне одному, ба навіть остерігали одне одного перед небезпеками, хоча й не зовсім некорисливо. Якось Марго почала була:

— Ваша величносте, ви занадто часто показуєтеся з моїм братом д'Алансоном. Вам не слід заходити з ним ні в які змови: адже ви самі вже стільки разів переконувалися, чим це кінчається. Він лишається спадкоємцем трону. А вам хоча й обіцяно намісництво в цілому королівстві, але з цієї обіцянки сміється весь двір.

— Вельможна пані, це не завжди шкодить, коли з нас сміються.

— Так, якщо у вас є якісь таємні заміри. Невже ви думаєте стати королем Франції? Вам же ніхто не захоче служити, бо всі тут бачили вас у вашій нинішній ролі. Служіть краще самі моєму братові д'Алансону. Я його дуже люблю, і він напевне буде королем. Я даю вам таку пораду для вашого ж добра.

— Вельможна пані,— відказав він поважно.— Знайте ж, що і я ваш друг. Я так часто буваю з вашим братом д'Алансоном, бо знаю, що його життя в небезпеці...— Погляд його був такий промовистий, що вона більш-менш здогадалася: він сам має певне доручення, король хоче використати його, щоб спекатися брата. І зразу Марго вирішила: «Я сама захищатиму Франсуа. Його приятеля, відважного Бюссі, я обдарую своєю ласкою». А твердо зважившись на це, вона перевела розмову на де Сов, свою щиру приятельку.

— Сов для вас дуже втішна забавка,— сказала Марго.— І хай вона не стане чимсь більшим, прошу вас задля вашої ж безпеки, мій любий владарю й мужу. Ніколи не відкривайте їй, що у вас на серці. Навіть на спільній подушці, що схиляє до звірень, не забувайте ні на мить, що Сов усе до слова доносить моїй матері, королеві.

— А я в це не вірю,— відказав Анрі, хоч добре знав, що Марго каже правду.

— Ви ще багато чому не повірили б. Сов не кохає нікого, крім Гіза, вона його віддана рабиня.— Марго вже почала гарячитись.— Якого вам ще треба кращого доказу, ніж ті сльози, що вона проливає, відколи Гізові спотворено обличчя? Так їй і треба, цій сирені! — вигукнула вона розгнівано.— Я навіть признаюся, що сама про це подбала. Цього літа йому довелось поїхати на війну, замість труїти дружину та спати з Сов. Тепер у нього глибокий шрам від шаблі через усе обличчя, і він уже не той красень Гіз, що колись. Тепер його прозивають Гіз-Мордоріз.

— Гіз-Мордоріз,— повторив її любий муж, і обоє засміялися. Та Марго раптом знову розлютилась.

— Хай і Сов стережеться, щоб і з нею чого не сталося. Бо вона, ваша величносте, взяла собі в голову відбити вас у мене. Та що я кажу — вона хоче, щоб ви з нею одружилися! Ця потвора держить вас цілими днями коло себе й навіть наказує вам приходити до неї в ту годину, коли ваша королева встає,— аби тільки ви не були зі мною. Невже ви не довіряєте мені більше, ніж їй? З недовіри, ваша величносте, починається ненависть! — вигукнула Марго, зовсім забувши, яка непохитна дружба встановилась між Лаїсою й Ахіллом.

Анрі спробував її обняти, але вона випручалась, і він подумки всміхнувся, що вона так запалилась від ревнощів,— і гадки не маючи, що сам незабаром ревнуватиме Марго до відважного Бюссі. Насолода не завжди лишається насолодою. У неї є свої пастки і свої безодні. Там можна сховатися, щоб тебе не бачили. Але можна й заблудитися там і прогавити найважливіше. Так бувало, особливо біля Шарлотти де Сов, із сином померлої Жанни, месником за вбитого адмірала. І ще чимало придворних дам досягали такої мети, але ця була найпринадніша.

Сов відповідала на усмішку життя з властивим тільки їй чаром. Натура в неї була врівноважена, а не така бурхлива й п'янка, як у королеви Наваррської. Показати себе слабкою могла герцогиня Гіз, але не Сов — та знала, як далеко можна зайти в усьому. Анрі вмів порозумітися з нею — він умів порозумітися з Марго, і з пані Гіз, і з Шарлоттою де Сов, і з усіма іншими, кого він любив і вщасливлював. Було їх багато, за звичаєм цього двору, і навряд чи його ще молоде тіло здатне було довго витримувати таке безладне розтрачання сили. Найспокійніше

бувало йому з Шарлоттою, тому він і віддавав перевагу їй.

Так було тому, що, лежачи ночами вдвох без сну, вони давали одне одному змогу думати про своє. Він знав, про що весь час думає вона: про Гіза та його шанолюбні заміри. Гіз лишався єдиним владарем її помислів, навіть спотвореній. «А мені дарма, у неї такий гарненький ротик, коли вона розтулить його, замисливши, і очей таких більш ні в кого немає: вузенькі довгі щілинки, і в них іскриться дотепний розум. Могло б непокоїти те, що й вона ніколи не дивується, коли я довго мовчу. Може, вона вже здогадалася, про що я думаю? Її густі вії щось приховують від мене, та ось раптом наші погляди зустрінуться, і вона всміхається співчутливо. Але я цього й заслужив, бо що я здійснив більш як за три роки з усіх своїх рішучих постанов мститися й ненавидіти? Нічого. Король, Гіз і пані Катрін — усі ще живі, а я їхній бранець, їхній приятель; думаю про них більше, ніж слід, і пускаю їм ману. Ця жінка, що лежить біля мене, має рацію, коли вважає Гіза кращим чоловіком, ніж я. А все ж у нього тепер спотворене обличчя — це за те, що він ударив ногою в обличчя мертвого пана адмірала».

— Уява моя часто переносить мене в гори,— казав він у нічній тиші своїй коханці.— У Луврі жити мені подобається, бо тут багато приятелів і гарні жінки. Та я нудьгую, що так довго не бачив гір. Хто не ходив по них дитячими ніжками, той не знає, що це таке — носити в серці їхнє ім'я. Піренеї.

Він мріяв, а Сов дивилась на нього. На спробу вона закинула:

— А далеко туди?

— Верхи за днів десять доїхав би. Я побився об заклад з кузеном Алансоном,— відповів він завзято, і такій пильній слухачці було цього досить: він виказав себе й свого спільника. Щоб затерти те признання, він зразу почав плести байки про водоспад, що рине з піднебесся. Захопившись, вигадав, ніби одного разу сам кинувся в той водоспад і потік виніс його в долину, просто до ніг матері, королеви Жанни.

— Чиєї смерті ще й тепер, через три роки, не з'ясовано,— зразу докинула Сов. І не відомщено! Цього вона не вимовила, та Анрі однаково почув. О, він добре відчував її цікавість! Відчував так само виразно, як доторки її тіла. Найбільшу хіть Сов мала не до любощів, а до розга-

дування й вистежування. З нею й незчуєшся, як уже зрадив себе. Її тендітне тіло дуже легко було зморити, і щодо цього Анрі навіював їй страх — а вона йому своєю проникливістю.

Одначе вона не виказувала його старій королеві, хоч це був її обов'язок. Ну що може зробити цей бідолаха? Хіба лиш кілька разів поговорити з кимось потай, і що тут страшного? Так виправдовувалась вона перед собою. Пані Катрін сама тільки посміялась би, дізнавшися, що він знову змовляється з її сином д'Алансоном, який уже стільки разів його підводив. Усі задуми цього бідолахи захиріли, йому дуже скоро вистачатиме самих мрій. Він уже нічого не зробить, міркувала Сов. Він їде на полювання і вчасно вертається додому, бозна-як пишаючись мисливською здобиччю. А головне — він забагато спить із жінками. Вона остерігала його щодо цього цілком щиро, бажаючи йому добра. Серце в неї було не лихе.

Звичайно, розлучити його з Марго вона хотіла. Бо поки принц крові одружений із сестрою короля, він, незважаючи ні на що, має якісь шанси. А трон повинен посісти не він, ні, на трон повинен зійти її єдиний владар — Гіз! Тому Сов намагалась переконати свого тимчасового коханця, що любить його віддавна: ще з тієї першої зустрічі в парку, коли дві приятельки Шарлотта й Марго прогулювались, а перед ними йшли павичі. «Цей буде моїм, і я вся належатиму йому,— так буцімто відразу вирішила вона.— Я спритна, я розумна, і якщо він одружиться зі мною, то стане королем». Ось у чому вона хотіла його переконати. Та шкода́ — його лукава усмішка сказала їй, що вона може заморочити його не більш, ніж він її. Розсердившись, вона того рашку відпустила його рапіше, хоча з її обіймів він, мабуть, попав тоді в обійми її любої приятельки Марго.

Отакі були насолоди. І врешті якось уночі йому стало недобре — на щастя, не де-небудь, а в подружньому ліжку. Млості тривали з годину, і Марго тяжко тривожилась за нього. Вона рятувала його, як годиться вірній дружині: скликала своїх фрейлін та слуг, сама не відходила ні на мить — а то б він умер. Цей випадок мав би його напоумити, сказала вона йому.

— З вами ж такого ніколи не бувало. Ви надто часто шукаєте насолод із жінками.

І він лишився вельми задоволений нею, вихваляв її потім перед усіма й з нею ж таки першою знову зажив насолоди.

ПОВОРОТ

Надто довго він зволікав, забагато обмірковував і вагався. Наважився врешті інший. П'ятнадцятого вересня 1575 року все повернулось інакше: герцог Алансонський щез. Перед обідом королева-мати наказала шукати його по всьому замку, прикро турбуючись за його здоров'я. Адже вона з власного досвіду знала, як легко відібрати людині життя. Одначе трупа не знайшли. Невже д'Алансон таки втік, не сказавши нічого навіть сестрі? Та, як звичайно, бавилася зі своїм двором у Парнас. А що ж Королик? Пані Катрін була вже готова до того, що не побачить більш і його — аж він раптом, мовби ніде нічого, приходить із гри в м'яч і навіть спершу приймає ванну.

— Що ти знаєш, Королику? Кажи правду! А то пошкодуєш.

Анрі засміявся.

— Мені щойно розповів мій д'Арманьяк, що кузен утік — кажуть, у нібито порожній кареті. Хочете знати, вельможна пані, що тепер буде? Двоносий звернеться до країни й народу з закликом повстати. А потім ви, вельможна папі, помиритеся з ним і дасте йому все, чого він жадає.

Анрі навіть сердився — через те, що його запідозрили в співучасті, подумала вона; і, звісно, ця підозра не даремна. Та все ж вона поки що не стала обмежувати його волі ще дужче. Передбачення його справдилось до слова: з'явилася відозва до країни й народу, в якій принц-наступник згадував про загальне невдоволення, про те, як багато поміркованих в обох релігіях жадають миру; але вимагав справедливості й для себе. Бо в братовому палаці він, мовляв, зазнає самих прикрощів і не дістає грошей. У цих словах стара королева вже побачила спосіб, як вернути своє любе дитя назад, і тому сприйняла відозву куди спокійніше за сина-короля: того вся ця подія глибоко стривожила. Та й місто Париж відразу схвилювалося, передчуваючи події і страшні, й цікаві. Що таке? Брат короля, той, що його величають монсеньйором, подався вслід за принцом Конде до Німеччини! Вони вже сунуть на нас

військом із французів та німців, сто тисяч душ, як одна, сусідонько! І декотрі парижани — а згодом усі — почали бачити на червоному вечірньому небі постаті озброєних людей.

Саму лиш пані Катрін усі ці видива та чутки не збили з пантелику. Анрі Наварра, на її думку, поводився загадковіше, ніж її син д'Алансон, якого вона знала й не боялася. Одного разу вона несподівано дала своєму бранцеві прочитати відозву його спільника. Та після трирічної науки Анрі володів своїм обличчям у будь-якій ситуації. Навіть бровою не повівши, він кинув:

— Я ці речі знаю. Я сам таке писав, коли був із адміралом та гугенотами. Скоро монсеньйор заговорить не так. Спочатку ми пиндючимось, а кінець кінцем доводиться танцювати під чужу музику. Це діло не для мене.

Щира була його зневага чи вдавана, а підозри в доброї приятелюки Катрін не розвіялись. Вона наказала стерегти його ще пильніше й приставила до нього нових шпигів, про яких він і не здогадувався. Вони мали при кожній нагоді провокувати його на необачні слова і вчинки. Довкола нього снувалось темне павутиння, а сам він ще старанніше морочив увесь двір веселим настроєм та гаданою бездумністю. Але в душі його відбувалась тяжка боротьба, і така похмурість панувала в ній досі тільки раз.

«Поки я зволікав, вертун наважився діяти! І тепер усе пропало, все було марне: тривале прикидання, нескінченні роздуми, безнастанне вивчання людей. Я пройшов школу нещастя — і все ж лишаюсь там, де був уранці після Варфоломіївської ночі».

Заворушення тривало всього два тижні, потім вертун пішов на поступки й почав торгуватися з матір'ю, пані Катріп, про винагороду, за яку він погодиться зрадити своїх союзників. Тим гірше для Анрі! Такий нікчема зухвало вихвався у вожді — а він сам зомлів від надмірних насолод. «Як воно так виходить? Та годі, більш не питатиму. Школі нещастя настане кінець, і немічним роздумам теж. Я сповіщу своїх протестантів на півдні, що невдовзі прибуду. Дарма, що тепер вони мене зневажають, бо я вже більш як три роки блазнюю при цьому дворі. Я їм доведу, що я таки син їхньої королеви Жанни. Зовсім іншого гарту людина, ніж вертун д'Алансон! І не така, як марнолюбний Голіаф! Бо я знаю: ця школа була не марна. Я знаю: мені судилось об'єднати це королівство».

Палка гордість схвильованою мовою запевняла його в цьому, і ніщо не могло заглушити її голосу: ні ганебне становище, в якому він жив так довго й мусив прожити ще якийсь час, ні те, що його знов осоромив вертун д'Алансон, виступивши замість нього — мабуть, і не без думки його скомпрометувати. Він був певен за свою справу. Саме тепер, коли вона здавалась програною, успіх був найближчий. Народ чекає проводиря, і чим більше фальшивих проводирів викрито й відкинуто, тим невідворотніше простує вперед і виходить на свій шлях справжній проводир.

І ось, коли Анрі лишилось витерпіти вже небагато, його спостиг останній, дуже дошкульний удар. Та він витримав і його. Цієї останньої кари він зазнав не від кого іншого, як від рідної сестри. Юна Катрін довго й марно дожидала, коли ж нарешті її любий братик згадає про їхню матір, про пана адмірала й про всіх своїх забитих друзів. У палаці Конде вона потай казала старій принцесі: «Я його знаю, адже в нас із ним одна плоть і кров. І я була тоді в цій кімнаті з ним і паном адміралом, ще живим. Почалася сильна громовиця, розчинились двері, і я вже думала, що зараз увійде наша покійна мати й накаже йому від'їхати з Парижа і помститися за неї. Але то була принцеса Валуа, і вона забрала його на весілля. Про це я думаю весь час, і мій брат теж нічого не забув. Я ладна заприсягтися, що він відтоді тільки прикидається перед усім двором і навіть переді мною, своєю сестрою. Аж коли настане його день, він скине личину й покаже себе».

Катрін не могла всидіти на місці; а коли хвилювалась, видно було, що вона трохи накульгує. Крім того, вона була бліда й щуплявенька, як підліток — через слабі легені; весь цей час вона прожила відлюдно в домі Конде, з відразою уникаючи двору, де «жінки самі набиваються чоловікам», за висловом її матері. Принцеса Катерина Бурбон лишилася протестанткою. Вона не хотіла зрозуміти братового зречення, хай хоч яке скрутне було його становище. Але вона схвалювала всі його вчинки, бо він був її брат і старший у роду. Вона завжди захищала перед дворянами-протестантами, що потай приїздили до неї з батьківщини, його самого, його поведінку, його зволікання і вміла вселити в тих гостей хоч трохи надії. Вона була безсила, самотня і своєю особою могла навіяти хіба лиш співчуття. Та багато людей пам'ятали королеву Жанну; їх так уражала горда непоступливість дочки, немов

то говорила сама Жанна, і вони ще раз схилялися перед її безсмертною душею.

«Та хто б зміг довше як три роки захищати бездіяльного — а надто коли тебе саму облягають сумніви? Він нічого не забув, я знаю. Там, де його тримають у полоні, легко втратити віру. Але він її з божою поміччю віднайде. Я завдам йому зцілюючого удару. Я можу це зробити, бо хоч би там що, а лишаюсь, як була, його Катрін, його сестричкою. Я йому потрібна, бо ми змалечку росли разом, і кого ще він мав у найтяжчу хвилину? Нікого, тільки сестру. Я прикинусь, ніби зрікаюся його, і він налякається, що я хочу віддати свою долю і свою справу в руки чужого чоловіка».

Так простосердо розраховувала дитина з великою душею. Вона розкрила свій задум тільки одній людині: панові Теодору де Безові, женевському пасторові, що звіряшував псалом «О господи, яви свій вид». У нього вона спиталася, чи це буде гріх — зробити так, як вона надумала,— і він пояснив їй, що можна вдати, ніби доручаєш свою долю чужому, аби лиш не віддаватися йому насправді тілом. Саме тоді вона зустріла свого кузена — Шарля Бурбона, графа Суассонського, якого їй судилося кохати аж до своєї дочасної смерті.

Усе воно не так, як ти думаєш, Катрін. Ти досі гадала, що доброзвичайністю безмірно переважаєш брата, який весь час шукає насолод. Але ти, як і він, пройдеш у коханні всі щаблі й урешті спізнаєш усі його муки, все блаженство й усе приниження тих, хто багато любив. Він і далі жадатиме кожної жінки і навіть коли буде вірний одній, то в ній любитиме всіх. А ти вдосталь матимеш те, що тобі призначено, від самого Шарля, твого родича,— хоч він і католик, це не спинить тебе, сувору протестантку; а він ще й зраджуватиме тебе найбанальнішим чином. І ти щоразу прощатимеш йому, і після кожної сварки твоя відданість іще міцнішатиме. Так триватиме до сорок першого року твого життя, і не минеш ти й поганої слави, шкода відмагатись, хоча й удаватимеш, як уже не буде іншої ради, неприступно доброчесну. Тільки славне ім'я твого коронованого брата ще захищатиме тебе. А тоді він трохи запізніло скаже своє владне слово й одружить тебе з іншим. Ти йому скоришся, бо ти вже зломлена, та це нічого не відверне. Жахаючись старості, ти відчайдушно чіплятимешся за коханого, ти волітимеш померти, ніж постаріти — і справді помреш. Ось як воно буде, Катрін,

а зовсім не так, як думала ти, коли питала в женевського пастора духовної поради.

Юна Катрін несподівано з'явилась на одне свято при дворі. Про це сповістили її брата, і він довго й марно шукав її у великій залі серед тисняви гостей. Уже думаючи, що його просто піддурили, він зазирнув до королівського передпокою; там начебто не було нікого, але один з охоронців чомусь дивився в куток, не видний від дверей. Анрі пішов туди й справді побачив там сестру, а поруч неї молодика, що своїм виглядом укинув його в забобонний ляк. Він ладен був уже повернутися й утекти — від власного двійника. В незнайомця були такі самі густі кучері, вузьке обличчя, губи, очі, ніс достоту як у нього, та й уся постать, а що спантеличило Анрі найдужче, то це вбрання, таке самісіньке, як на ньому!

Його сестра спиралась рукою на плече того молодика — так вона змалечку звикла спиратись на братове плече. І говорила, нахилившись устами до його щоки — Анрі безліч разів отак відчував її віддих. Та найстрашніше було те, що його самого вона не бачила й не чула, хоча він підійшов на кілька кроків, умисне човгаючи ногами. Він аж лапнув себе рукою за кульшу: чи справді він ще тут, у своїй тілесній оболонці? Чи, може, які чари перетворили його в духа?

«Бідний мій брат,— думала Катрін.— Звісно, духи є, і можна з ними зустрітись, та й чари, може, існують. Але цього разу я просто піддурюю тебе, і мені страшенно шкода, що я мушу так робити. Я прибрала як треба добрягу кузена, навчила його, як поводитись, і вдаю, ніби не бачу тебе. Насправді ж тобі зовсім нема чого бентежитись. Порівняй-но себе з нашим кузеном! Як відкинути фамільну подібність, то це ж обличчя без ніяких слідів пережитого. Він собі ганявся за дичиною в своїх лісах. А ти? Ох, брате, хоч який ти молодий, а страждання, боротьба й думки вже позначили тебе. Кинь на хвильку блазнювати, і твої очі зразу стануть сумні — проникливі й сумні, любий брате. І ніс твій уже трохи загнувся вниз, до губи — ще не дуже, але загнувся. В цю мить ти вважаєш себе невидимим, і уста твої ледь скривились, бо тобі так довго доводилось прикидатися. Зате які милі мені оті твої запалі скроні — вони в тебе зроду такі. Якби в тобі, опріч них, нічого не лишилося твого, братику, і то б я тебе любила. А такі самі скроні в нашого кузена. Мені не віриться, що я його полюблю; але якщо полюблю, то за твої скроні».

Дівчина підвелась і нарешті зустріла його поглядом суворим і ясним, як подивилась би на нього сама королева Жанна. От тільки в її широко розплющених очах блищали сльози, і так само налилися слізьми його очі. Катрін сказала:

— Мій вельможний брате, ви давно не бачили нашого любого кузена. Менє він провідує часто, і ми розмовляємо про вас, бо не можна надіятися, що ви задля нас покинете своє товариство.

— Це впало б у очі,— відказав Анрі,— і вам добре відомо, сестрице, що я не знаюся з гугенотами, а ви їх приймаєте так багато. А крім того, нерозважно трьом членам нашого дому довго розмовляти на самоті в королівському передпокої.— І глянув на кузена. Того аж у піт кинуло; Анрі попросту взяв його під руку й провів до дверей.— А тепер говори, Катріп,— сказав він, вернувшись. Вона спершу позирнула на охоронця. Той чомусь повернувся до них спиною й став на самих дверях, широко розставивши ноги, начебто щоб не пускати сюди нікого. Сестра заговорила:

— Вдома тебе чекають.

— Я знаю. Але я в полоні. Сторожу подвоєно, за мною стежить дедалі більше шпигів. Нехай там ще потерплять.

— Уже нема терпцю. Вони втратили надію на тебе. Д'Алансон витісняє тебе з їхніх думок, щоб ти знав! І це серед наших, на півдні, зрозумій! Намісник і помірковані католики там у згоді з протестантами, вони разом хочуть підтримати Конде, коли той зі своїми німецькими союзниками рушить на королівство. Провінції, що лежать на його і їхньому шляху, вже схилені на наш бік. Усе достигає, все готується, тільки ти сидиш. Наша мати пожертвувала життям, а нагорода тепер дістанеться комусь іншому, не тобі.

— Такий я нещасливий,— зітхнув він і понурив очі. Як тяжко було йому, що доводиться дурити навіть сестру! Цей схвильований, нерівний голосок, ці високі нотки ляку на кінці слів! «Сестро! Сестро, таж я вже наважився, я вирушу раніш, ніж ти думаєш. Із тих, хто має мені допомогти, жоден не знає інших. Я багато навчився за три роки. Моя щира приятелька, стара дупогубка, призналась мені, що д'Алансон уже не страшний. Сьогодні ввечері вона таємно поїде забрати блудного сина додому. Та коли я тобі скажу про свої наміри хоч слово, ти вже будеш

уплутана. А я не допущу, щоб ти потрапила в небезпеку, Катрін».

Анрі підвів очі — вони були лагідні й терплячі, а більше нічого.

— Ти не хочеш? — спитала вона.

— Я не можу,— зітхнув він.

Тоді вона піднесла руку з довгими, гнучкими пальцями, достоту як у їхньої матері, і зненацька — теж достоту як мати, коли, бувало, розгнівається на малого Анрі,— сильно ляснула його по щоці. І він також дав волю рукам, наче вони обоє були ще діти й жили на батьківщині, де й селяни, і навіть вельможі не такі стримані у вияві почуттів.

Він ухопив сестру, підняв її вгору, хоч як вона пручалась, поніс на витягнених руках до дверей і не довго думавши посадив на шию охоронцеві, що й досі стояв там. Щоб не впасти з високого чолов'яги, невеличка Катрін мусила вхопитися за нього руками. А коли спустилась додолу, Анрі вже був хтозна-де. Та вона тепер знала все — і з радості Катрін засміялась на весь голос. Охоронець сміявся теж.

ДУХ

Ті, хто мав йому допомагати, й досі ще не знали один одного; тільки шпиги, звичайно, знали їх усіх. То були насамперед панове де Сен-Мартен-д'Англюр і д'Еспальонг, двоє пристойних дворян, дотепних і задирливих, як і велів добрий тон; а втім, вони завжди вміли вчасно спинитися. Їхнє товариство було дуже приємне, а що Анрі добре знав їхні наміри, то воно ще дужче принаджувало його. А довіреною його людиною був такий собі пан де Фервак: воїн, уже не молоденький, прямодушний і скромний. З ним не могло бути ніяких жартів і теревенів: записка, що її д'Арманьяк знаходив у одягу свого пана, а звідки вона там узялась — не знати; а потім, може, коротенька зустріч, під час якої вимовлено одне ім'я: Грамон, або Комон, або л'Еспін, або Фронтенак. Кінець кінцем до змови в замку пристало семеро дворян, і кожен з них зробив те з власного почину. Усіх їх уже й випробувано: Фервак раптом дав фальшивий сигнал, що їх викрили — хай кожен рятується як може. Та вони не повтікали, бо вище за свою безпеку покладали честь виступити разом з королем Наварським, який дасть країні мир і свободу. Анрі

розпізнав найкращих якраз по тому, що вони самі не усвідомлювали, наскільки їх надила власна користь чи просто розкішна пригода.

Їхні таємні зустрічі відбувались на новій терасі над Сеною. Теперішній король розширив парк аж до річки, бо йому набридло, що його вірний народ, видершися берегом нагору, обліплює огорожу й голосно дивується блискучими двірськими святами. Тепер над Сеною, неприступна ззовні, височіла довга тераса; але ніхто не відав, що під нею є підземний хід. У дальшому кінці тераси була кам'яна плита, схована за колонами, і хто знав, як ту плиту підняти, міг вийти обмурованим підземним ходом аж до води. Таким способом Валуа міг би втекти човном, якби Ліга схотіла захопити його руками своїх прибічників, що їх мала в Луврі. І ось там почав з'являтися дух адмірала Колінї.

Перший побачив його там січневим вечором один придворний-католик. Хоча він був щиро відданий Наваррі з міркувань здорового глузду, все ж його, звичайно, не дуже потішила зустріч із духом замордованого протестанта. Він висловив панові де Ферваку свою досаду, що небіжчик утручається в справи, яких не може гаразд розуміти, бо вони діялися після його смерті. І взагалі дух говорив такі нерозумні речі, що той придворний навіть не хотів їх переказати. Від його свідчення не можна було просто відмахнутись. Воно здавалося куди вірогідніше, ніж якби про появу духа сказали гугеноти — вигадник д'Обіньє чи похмурий дю Барта. Обох цих найдавніших друзів Анрі й досі держав на відстані. Та все ж таки між ними існувала згода, при якій непотрібно особливо домовлятись, і відданість їхня була непохитна. Нехай їхній владар несправедливий до них; вони й не сподівалися від нього ласки, вони мали щось краще, щось більше. Вони розуміли: державцю доводиться прихиляти на свій бік ворогів, підкуповувати їх, зачаровувати чи навіть переконувати. Не слід марнувати сили, думаючи про таких друзів, як ми, бо ж він і так знає нас, а ми його; і не слід нас розпещувати. Треба, щоб владар умів бути й невдячним.

І коли одного раннього зимового вечора обидва пішком прокрались до його темного покою, Анрі нагримав на них. Вони виправдовувалися тим, що мають доручення від пана адмірала: той-бо вернувся на землю. Вони розповіли, як і де побачили його, і Анрі хіть-не-хіть вислухав їх: йому вже було сказано про те, що бачив католик. Та

все ж він твердив, що оце вперше почув про появу духа і що вони не на того наскочили, коли хочуть морочити його. Та вони сказали:

— Ваша величносте! Дорогий пан повелителю! Адже ж безсмертні душі існують так само, як і ми, живі люди, то що ж тут дивного, коли вони часом показуються нам?

— Я не в цьому сумніваюся,— відказав їм Анрі.— Духи знають, що ми їх боїмось, і тому з добрим наміром вони нам звичайно не з'являються. А чим я завинив перед паном адміралом, що він лякає мене?

Обидва змовчали. Або ж вони цього не знали, або ж хотіли, щоб він сам відповів собі. І він додав:

— Чи не забагато мені честі, що про мене згадують на тому світі?

— Не частіше, ніж на цьому,— заперечили вони.— Всі королівства Заходу знають про державця, що вже кілька років живе як бранець при дворі своїх ворогів. Його матері відібрано життя, друга, що був йому замість батька, вбито, і майже всіх своїх людей він утратив — їх знищило насильство. А він і взнаки нічого не дає. Поводиться як блазень і зволікає так довго, наче зовсім забув про те діло, якого всі сподіваються від нього.

— Хто це — всі? І чого сподіваються?

Вони пояснили, хто:

— Досить згадати одну людину: королева Англії дуже цікавиться вашою історією, величносте. Ми це знаємо від Морнея: він довго був там і ще й досі має надійні зв'язки з британським островом. Королева розпитує Морнея про вас, як про вельми романтичну постать. Чи зважитесь ви нарешті вколошкати пані Катрін, перше ніж вона випустить душу з вас? У країні розгоряється рух, що його природжений проводир — ви; а ви віддаєтеся мріям. Чи ж могло це не зворушити незайманого серця сорокарічної Єлизавети? Загадковий, непроникний державець! Зовсім не такий, як свистун д'Алансон, що й досі надіється здобути її руку. Правда, вона вже знає, що в нього два носи.

Анрі понурив голову; він добре зрозумів усе, на що вони натякали, розповідаючи йому ці байки.

— І він хоче, щоб я побачився з ним? — спитав він раптово.

Друзі відразу збагнули, кого він має на думці.

— Сьогодні ввечері після одинадцятої,— хутенько шепнули вони й непомітно вибрались від нього.

Анрі прикро було зостатись самому: він боявся. Зустрітися з духом — і то дивно й моторошно; а ще йти на побачення з ним? Це вже зовсім негоже, це надмірне зухвальство. Священики обох вір пригрозили б за це покутою. А крім того, у нього не така спокійна вдача, щоб зважити цю справу тверезо, суто по-мирському. От д'Ельбеф — той зміг би! Ось яке ім'я спало на думку Анрі — ім'я людини з другого табору, з роду Гізів. Анрі не втаємничував його в плани втечі; проте д'Ельбеф уже остеріг його перед новими шпигами, що могли б і одурити Анрі добрими манерами. Він умів мовчати й давав добрі поради. І тому Анрі, вже лежачи в ліжку, сказав своєму першому камердинерові:

— Д'Арманьяку, я хочу бачити пана д'Ельбефа.

Дворянин-слуга послав із ризикованим дорученням одну камеристку королеви Наваррської — найнепримітнішу, щоб не здогадались, від кого вона послана. Коли нарешті друг опинився біля ліжка Анрі й вислухав цю неповну історію, він сказав:

— Те, що адмірал з'явився,— річ цілком природна, надто як згадати обставини його смерті. Радше слід дивуватися, що він так довго не з'являвся. На мою думку, ваша величносте, вам не слід боятися його. Якраз навпаки — може, він хоче остерегти вас від чогось.

— Мій добрий дух, що мене остерігає,— це ви, д'Ельбефе.

— Я не дух, а жива людина й тому знаю не все.— В цих д'Ельбефових словах вчувався й лагідний докір: мовляв, мене використовують, але таємниць мені не відкривають. Правда, для такої спостережливої людини це не становило різниці: д'Ельбеф бачив, який поворот відбувся в настрої короля Наваррського, і здогадувався, що має статись. Та, належачи до ворожого табору, він бачив небезпеки, яких не помічав сам Анрі. Одначе свої побоювання він висловив самими натяками.

— Величносте, я певен за одне: вам не слід примушувати духа марно дожидати вас. Але з ним треба поводитись так, як з усіма духами: до них ніколи не слід підходити дуже близько, бо навіть найзичливішого духа можна цим увести в спокусу.— В яку саме, про це він змовчав.— Отже, підіть спокійно туди, ваша величносте. Наскільки ми знаємо звичаї духів, він теж триматиметься віддалеки — саме зі страху перед спокусою. А я сховаюсь недалеко. Ні ви, ні дух мене не бачитимете — хіба що

буде поважна причина втрутитись живій людині.— Останні слова д'Ельбеф вимовив, не дивлячись на Анрі, й усміхнувся, ніби сказав це просто так.

Анрі ніяк не міг наважитись, він зітхнув:

— Я, мабуть, боягуз. На війні я цього не помічав — хіба що перед самим боєм, тоді мені щоразу живіт тисне; але що таке десять тисяч ворогів супроти одного духа?

За вечерею того дня всі були якісь мовчазні. Тиша гнітила короля, і він звелів, щоб грала музика. Він знову був похмурий, аж темний на виду; і Анрі дивився в тарілку, що ніяк не порожніла. Тільки пані Катрін усе щось говорила своїм тягучим, глухим голосом, і хто, замисливши, не відповідав їй, того вона міряла й зважувала поглядом, не перестаючи спокійно жувати. До свого Короліка вона звернулася з такими словами:

— Ви нічого не їсте, зятю! Наїдайтеся, поки ще є змога, дичини, риби, печива. Бо вони бувають не всюди й не завжди.

Анрі вдав, ніби недочув, бо грала музика; одначе стара королева дала йому втямки: вона знає, що він знов думає про втечу. Правда, вона зразу й похитала головою. Скільки вже разів збирався цей Королик накивати п'ятами — хай спробує ще раз. І до свого сина, короля, вона придивилась допитливо й несхвально.

— У тебе на думці якась дурниця,— сказала вона йому, перехилившись через стіл. А трохи помовчавши, додала: — Ви вже не довіряєте матері, ваша величносте.

І після вечері час тягся для Анрі нестерпно довго. Ну як ти будеш упадати коло жінок чи дотепно відповідати чоловікам, коли домовився про побачення з духом. Перед одинадцятою, як звичайно, варта прокричала в переходах і вестибюлях, що брама зачиняється, і всі придворні, що жили не в Луврі, подалися додому. Анрі хотів непомітно замішатися між них, та його підкликав сам король. Вигляд він мав зовсім кислий. Якби Анрі сам не був такий збентежений, то помітив би, що в нього нечисте сумління. Король насилу вимовив:

— Ніч холодна, вітряна, любий кузене. Мало що може спіткатись у темряві. Посидів би краще біля каміна з нами!

— Мене дожидають,— відповів Анрі й засміявся, даючи на здогад, що його чекає дама; але йому самому холод пробіг поза спиною.

Тільки-но він вийшов з-під захисту стіни, сильний вітер штовхнув його назад. Анрі насилу дійшов до тераси, огорненої густою темрявою. Він чекав, час минав, а дух усе не знаходив способу показати свою присутність. Аж як буря розірвала хмари, крізь них блиснув місячний промінь і враз погас, але Анрі встиг розгледіти пана адмірала. Чорний обладунок, сива борода, неповторна постава голови, що виявляла не тільки мирську гордість, а й обізнаність із волею божою. Так, тепер він справді знає ту волю, подумав Анрі й став на одне коліно. Він був скраю тераси, а дух на другому її кінці, під колонами; влітку їх обплітав виноград, утворюючи альтанку. Анрі почав молитися.

Тоді знову з хмар блиснув місяць, і цей раз його промінця довше затрималось на постаті з того світу. Обличчя в неї бліде, ніби примарний відсвіт, замість очей чорні западини: адже духи бачать не звичайним зором. Ноги її теж не хочуть іти по кам'яних плитах цього світу. Намагаючись ступити крок уперед, дух безсило тягне їх за собою. Ще важче говорити в бурю — голосом, який не виходить із справжнього горла. Тим жахливіша його видима поява! Анрі не може молитись, бо в нього цокочуть зуби. Та ось його слух уловлює стогін. Невиразними словами, що їх розриває вітер, пан адмірал пояснює, що він хоче помсти на голови своїх убивць. У ту хвилину місяць знов ховається за хмари. Так і краще для Анрі, бо тільки в темряві він може наважитись на неправдиву відповідь. Якби він бачив духа, то не спромігся б так відновісти навіть подумки. А тепер він з великим зусиллям гукає у вітер і в пітьму:

— Я й не думаю про те, щоб мститися за вас, пане адмірале! Бо ваші вбивці тепер мої найкращі друзі, а я дотепний хлопчина, добрий танцюрист і хочу довіку жити в Луврі.— Він вигукнув ті слова досить голосно, щоб їх почув кожен із живих людей, хто, може, сховався поблизу. Але сам до себе, до власної душі Анрі шепоче, палко шепоче: — Пане адмірале, я той, що й був!

Дух, звичайно, розуміє, що в тебе на серці, він уміє відрізнити приховану правду від брехні, сказаної про всяк випадок, із звички до обережності, бо найпершою твоєю відповіддю на все давно вже стало прикидання. «Але вас я не обдурю, пане адмірале!» І зненацька там, під колонами, щось важко гупає на каміння, мовби хтось упав,— а потім чутно щось таке, що людські вуха сприймають як

гучну лайку, крик і тупіт ніг. Жоден дух так ніколи не поводиться, а надто цей! Анрі вже хоче кинутись навтікача. Та хмари вже знов розходяться, і місяць осявае живу людину, що біжить сюди. Анрі не сплутав би її ні з ким.

— Д'Ельбеф!

— Трохи не спіймав! Я лежав угорі на виноградних лозах між колонами, той паскуда не бачив мене, а я його впізнав. То блазень, блазень нашого короля, отой нудьгар, отой поганий комедіант. Тільки-но я впевнився, що це він, я стрибнув згори, йому на шию, але, на жаль, схибив — упав поруч. А коли схопився, він уже щез.

— Людина не може щезнути без сліду.

— А дух не кричить, як блазень, і не тупає по сходах під землею. Десь тут є потайний хід, і він утік ним.

Тепер терасу заливало місячне сяйво, і їм неважко було обдивитись кожну плиту, але жодна не виказала таємниці. Анрі вхопився за лоб.

— Ось воно що! — Він мав на увазі обличчя короля, коли вони прощались увечері: на ньому був винуватий і підступний вираз. «І його підступ любісінько міг удатись, бо я справді вірив, що то був дух пана адмірала! А що якби я не збрехав, а сказав: «Ще десять днів, і я вирушаю!» Або навіть признався панові адміралу: «Я часто думав про помсту, пане адмірале, і життя ваших убивць не раз уже висіло на волосинці». Моє щастя, що я про це змовчав. А то, мабуть, завтра мене б знайшли на цих плитах заколотого».

Про все це він не сказав своєму супутникові ні слова, але спостережливий д'Ельбеф зрозумів майже все й без пояснень. Вони повернулись до замку й підняли блазня з ліжка. Як вони й гадали, він уже роздягся й ліг: час на це вони йому дали, поки оглядали плити. Він удавав, ніби спить, але не хріп, а скорше хекав, і ковдра на ньому ще не встигла нагрітися. Не церемонячись, вони підняли його й прив'язали до стільця. Дивно було, що він так і не розплющив очей. Д'Арманьяка послали привести д'Обіньє й дю Барта. Вони прийшли, і почався допит.

Чи признається він, що тільки-но прибіг з тераси, спитав д'Ельбеф прив'язаного блазня. І чи признається він, що вдавав духа, додав Анрі. Блазень, рятуючи свою шкуру, прикинувся, ніби йому відібрало мову. Він закотив очі під лоба, ніби вже помирав, але водночас вишкірив зуби, наче всміхаючись. Зі страху обличчя його перекривилося

так, що вираз смутку, з яким він звичайно грав свою роль, пропав. Уперше за всю свою придворну службу блазень був справді кумедний: біла сорочка замість поважного чорного вбрання, на довгобразому обличчі смертельна блідість, волосся розпатлане, та ще й отой мимовільний усміх. І п'ятеро глядачів зареготали. Д'Ельбеф перший нагадав іншим, що цей негідник хотів підстроїти гидку каверзу живій людині,— про те, що він образив духа, не варто й казати, бо той сам зуміє помститись за себе. Коли блазень це почув, у нього аж зуби зацокотіли з жаху.

Чи признається він, що цього вечора вдавав пана адмірала Коліньї, спитав Анрі ще раз, погрозив блазневі зашморгом і наказав д'Арманьякові посвітити по стінах, чи нема підходящого гака. Та блазень чудово розумівся на комедіях, і допит повернувся зовсім не так, як хотіли вони. Запитання: чи він боїться? Відповідь: авжеж, боїться. Запитання: чи він шкодує, що так зробив? Відповідь: так, шкодує. Запитання: чи готовий він спокутувати провину? Відповідь: так, готовий. Запитання: то він визнає, що вдавав духа? Відповідь: а він цього й не приховував. Він і сам удосталь нахапав дрижаків зі страху перед собою чи, власне, перед справжнім духом; бо ж той міг розсердитися, що його так негоже передражнюють, і скрутити йому в'язи. Та він і тепер певен, що це зухвальство йому так не минеться, хоч він і кається щиро. Адже всі духи невблаганно мстиві.

Запитання: чи він не боїться більш нічого? Відповідь: а чого йому ще боятись? Їхнього гака чи зашморга? Вони не можуть заподіяти йому нічого. Якщо вони його вб'ють, король відразу збагне, що змова, розкрити яку він доручив йому, блазневі, справді існує. Д'Ельбеф шепнув на вухо Анрі: «Облишмо його». Проте Анрі ще спитав, чи блазень учинив так із ненависті. Він-бо навчився в Луврі уважно ставитись до ненависті в будь-якій подобі. Відповідь блазня була така:

— Щоб я ненавидів тебе, Наварро? Чи не за те, що ти тут корчив блазня замість мене? Я колись тобі сказав, що ти цілком можеш заступати мене. Це не такий великий гріх, як те, що зробив я: мавпував духа.

Запитання: чи блазень не пам'ятає однієї образи? Її завдано йому під час святкової процесії, під музику, в яскравому світлі. Відповідь: так, він пам'ятає. Йшлося про те, що колись Анрі вкусив блазня за щоку. Але жоден з них тепер не назвав цієї пригоди, такої інтимної, своїм

ім'ям. Запитання: чи блазень, пам'ятаючи ту образу, не робив наказаного йому з особливою радістю? Відповідь — глухим і хрипучим голосом: він ще ніколи нічого не робив з радістю — тільки з належним смутком, не забуваючи про кінець. Власний його кінець уже близько і буде жахливий.

Тоді вони відв'язали його й пішли.

Анрі ще сказав обом своїм давнім друзям:

— Оце такий був той дух, що від нього ви принесли мені запрошення, і ось яка мене чекає нагорода, коли я вас послухаюсь.

І відпустив їх, присоромлених.

А третьої ночі після цієї пригоди з блазневої кімнати почули жахливий крик, і коли відчинили двері, то побачили, що блазень лежить долі зі скрученими в'язами. Що з ним сталося, зрозуміли всі, кого якось дотикалась історія з фальшивою появою духа,— тобто сам король, який, можливо, знав про блазневу смерть аж забагато, змовники і д'Ельбеф. Тільки Анрі лише згодом довідався, як справдилось лихе передчуття блазня. Того вечора Анрі лежав у ліжку: він, як уже не раз, занедужав на недовгу, але сильну гарячку, причин якої не міг з'ясувати жоден лікар, бо ті причини, певне, були не фізичні, а духовні. Біля нього сиділи д'Арманьяк і Агріппа д'Обіньє, що його покликав перший камердинер. І ось, нахилившись до подушки свого пана, д'Арманьяк розчув дивні слова. Тоді й Агріппа прислухався, і обидва почули, що Анрі співає тихенько, але виразно: «Господи боже, спасителю мій, день і ніч волаю я до тебе».

Хворий у маренні співав і далі; не всі слова вони дочували, але то був псалом вісімдесят восьмий. Ось він проспівав рядки:

«Друзів моїх віддалив ти від мене, ти зробив мене відворотним для них. Я нидію в полоні й не можу визволитись».

Тоді вони вхопили його за руку й держали, поки він доспівав до кінця псалом синів Кореєвих про безсилля знедолених. Нехай їхній любий владар не думає, що господь відкидає його душу й відвертає лице своє від нього. Нехай він і в годину слабости знає, що друзі, ближні та рідні не кидають його через його недолю.

Отак Анрі помирився й знов порозумівся з давніми друзями. Власне, тоді й почалась його втеча.

Одного дня він щез — спершу тільки для спроби, подивитися, що ж буде. Весь Лувр сколотився. Королева-мати спитала д'Обіньє, де його король. Анрі просто сидів у себе в кімнаті, та д'Обіньє не сказав їй цього. Дворянина, що мав його стерегти, послали на розшуки. Вони, звичайно, були марні, а Анрі дістав осторогу. Наступного тижня він спробував загаятись на полюванні й вернувся аж тоді, коли в замку знялась велика тривога. За два дні перед справжньою втечею він і не ночував у Луврі, а з'явився аж до вранішньої відправи в каплицю, у чоботях з острогами, і, сміючись, пояснив, що привів утікача: йому, мовляв, тільки хотілося присоромити їх величності за їхню зайву недовіру — до нього, кого їм довелось би радше проганяти, бо інакше він би вмер біля їхніх ніг, а не покинув їх! Потім дуже дивувалися з такого хитрого викруту — але скільки довелось йому впокорюватись, поки він цього навчився!

А друзі квапили його. Тепер вони могли говорити з ним відверто — їхній володар дозволив їм, щоб і їх потішити, й самому повправлятися в терпінні. Вони й користалися тим дозволом і нанизували довгі низки чудових слів, бо ж і Агріппа, і дю Барта вірили в силу й тривкість слів, які для рішучих сердець рівнозначні вчинкам і, якщо їх записати, обіцяють нам посмертну славу. Вони у вічі казали своєму королю, що він грішить проти власної величі, що він сам винен у тих образах, які йому доводиться терпіти. І якщо він навіть воліє все забувати, то винуватці нічого не забудуть і ніколи в світі не повірять, ніби він забув Варфоломіївську ніч!

— Ми, вельможний пане, хотіли вже вирушити без вас, та почули, як ви співаєте псалом. А якби нас не було з вами, то ви й самі розумієте, що руки інших слуг не наважились би відштовхнути отруту й ніж, а скористалися б ними.

— Отже, ви хотіли покинути мене напризволяще? — спитав він, аби дати їм жадану нагоду для дальших доброчесних і мудрих слів.— Ви зробили б так, як Морней. Бо ви, давні друзі, всі однакові. Морней якраз перед Варфоломіївською ніччю встиг утекти до безпечної Англії.

— Ні, величносте, не так. Він уже не встиг, тільки ви про це не дізнались, бо надто довго не хотіли чути звісток

від ваших давніх друзів, не бажали й слухати, коли ми наважувались ремствувати.

— Ваша правда, і я повинен вас перепросити,— відказав він розчулено й дозволив їм розповісти про всі пригоди їхнього товариша дю Плессі-Морнея, хоч знав про ті пригоди краще за них. «Що ж ти вдієш, коли мої друзі хочуть мати наді мною перевагу й знати щось невідоме мені — спочатку про мене самого, тоді про інших моїх друзів». Отож Анрі голосно дивувався, слухаючи, як відважному й кмітливому Філіппові довелося пробиватись крізь зграю душогубів, що якраз обнишпорювали одну книгарню, чи нема там вільнодумних книжок, і замордували самого книгаря. З гордості Філіпп, від'їжджаючи, не взяв належних паперів, проте добувся-таки до Англії, країни емігрантів, і там, не питайте вже як, дочекався, поки оголосили мир і амністію. Далі він їздив до німецьких князів, переконуючи їх напасти на Францію,— одно слово, жив життям гнаного дипломата, якщо не бездомного змовника. Анрі, хоч не почув нічого нового, все ж глибоко замислився. «Скільки тривог, Морнею! Яка ревна служба! Яка чеснота! А я був у полоні й навіть майже хотів лишитися бранцем».

Отоді друзі нарешті несамохіть висипали головне. Панове Сен-Мартен-д'Англюр і д'Еспальонг теж кваплять вирушати! Агріппа й дю Барта, посилаючись на цих гречних дворян, ще не знали, хто вони такі — ці найхитріші з усіх шпигів. Анрі й тепер не розкрив їм цього, а то вони б, мабуть, викликали зрадливців на двобій — і знов усе б на якийсь час розладналось. Зате він порадився зі своєю довіреною людиною, паном де Ферваком — воїном, уже не молоденьким, прямодушним і скромним. Той щиро порадив йому більш не марнувати часу й вирушати негайно. Що там шпиги! Він сам береться збити їх з пантелику, щоб вони згубили слід утікача! Упевненість цього чесного чолов'яги здалась Анрі добрим знаком. І третього лютого він пустився в дорогу.

Спершу відбулось одне прощання і остання комедія — і те й те з членами Лотарінгського дому. Анрі підстеріг д'Ельбефа, коли той ішов сам-один, ступив назустріч, мовчки глянув йому в очі, і д'Ельбеф усе зрозумів. Він завжди вмів передати й збагнути найголовніше без жодного слова чи знаку. В небезпеках він сам опинявся поруч, темні справи прояснював, розгадував людей, обертав на краще всі непевні пригоди. А для себе не жадав ні довіри,

ні обізнаності з усіма справами, ані врочистого підтвердження їхнього союзу. Все це розумілося само собою. Д'Ельбеф завжди був де треба, начебто нічого не давав і нічого не вимагав. Він добре захищав володаря своїх помислів, але нікого тим не зраджував — особливо свій дім. Людина з роду Гізів не може їздити по країні з королем Наваррським і битися за нього в боях, поки той не стане королем Франції. Це добре розуміли обидва — і д'Ельбеф, і Анрі. І тепер, коли Анрі несподівано ступив назустріч д'Ельбефові, у обох блиснули на очах сльози й затремтіли губи, і лиш кілька слів спромоглись вони, затинаючись, вимовити в цю останню хвилину. І зразу розійшлись.

А комедію було розіграно коштом герцога Гіза-Мордоріза. Цього Голіафа й ідола парижан цілий ранок морочили — а навіщо, власне? Анрі рано-вранці прибіг до нього в спочивальню, кинувся на ліжко й почав вихвалятися, що тепер його нарешті зроблять генеральним намісником у всьому королівстві — сама пані Катрін пообіцяла! Як сміялися всі, хто був у спочивальні, коли Гіз одягався! А жартун не хотів й на хвилину відійти від великого герцога, і той урешті запропонував:

— Ходімо на ярмарок, там комедіанти витинають штуки, побачимо, чи хто з них може з тобою позмагатися.

І справді вони пішли туди. Один уже знову був у чоботях з острогами і будь-що-будь хотів, щоб другий поїхав з ним на полювання, лестив йому, липнув до нього, рівно вісім хвилин не пускав з обіймів — і то привселюдно. Герцог того дня мав справи в своїй Лізі й на полювання поїхати не міг, урешті Анрі мусив дати йому спокій. Тоді він поїхав сам.

Полювання на оленя — рідкісна втіха, нею не можна нахвалитись. Та Санлійський ліс далеко, доведеться там переночувати, а оленя вполюємо завтра й вернемось аж пізно ввечері. Хай ніхто не тривожиться через короля Наваррського! Це каже сам Фервак.

— Я ж його знаю, він радий, як хлопчисько, що ночуватиме у вуглярській хатині. А я зостануся тут, поклопочуся впольованою птицею.

Насправді Фервака залишили стежити, що діятиметься, коли стане очевидно, що Анрі втік. Він мав посилати гінців зі звісткою, яким шляхом рушила погоня. Цієї умови він дотримав вірно й першого верхівця відіслав, тільки-но в Луврі знявся переполох. Король Франції висловив

побоювання, та мати заспокоїла його: вона і її Королик одне одного не покинуть! Невеличкі запізнення вона йому радо вибачатиме. Хіба не видно було вчора ввечері, як палко він був закоханий у Сов — та й не тільки в Сов! О, його держить у нас багато що!

Під кінець другого дня — суботи — пані Катрін і сама вже не витримала. Вона звеліла покликати дочку, і Марго в присутності брата-короля довелось пояснювати, де її чоловік. Вона заявила, що не знає, але її обсипало жаром. Заводилося щось схоже на родинний суд — такий, як не раз вершили над нею за часів її брата Карла. Як це вона може нічого не знати, гостро сказали їй: адже він перед своїм від'їздом провів ніч із нею! Та це так, але вона нічого не помітила. Справді? Він ні про що з нею потай не радився, нічого їй не доручав і навіть пошепки ні в чому не признався на подружньому ліжку? В тьмяних материних очах уже ледь замигтіли зловісні іскорки, і нещасна, простягши до неї свої гарні руки, відчайдушно закричала: «Ні!» І те слово не було брехнею — щоправда, саме тільки слово, бо Марго й не потребувала, щоб її коханий владар щось їй казав, у чомусь признавався: вона сама відчувала, що його час настав.

Якось раніш Марго, не вагаючись, виказала свого коханого владаря матері — щоб відвернути лихо, як гадала вона. Одначе тепер ніхто вже не зміг би спинити того, що давно достигло,— то чому це мала робити вона? Мати не знімає на неї руки — а зробила б це напевне, якби було за що. Але тут є тільки те, що вже сталось і з чим треба змиритися. Навіть більше — те, можливість чого вже потай припускали, а тепер воно здійснилось явно. І тому згодом, коли король лягав спати і Фервак прийшов покаятись йому у всьому, він хоч і був уражений, проте не розлютився. Ферваков сповідь була не прилюдна. Він більш як півтори години не відводив губів від королевого вуха. А король забув, що треба діяти, не віддавав ніяких наказів, тільки сидів, слухав і навіть не помічав, що хтось весь час чухає йому п'яти.

Фервак вважав, що повівся з Анрі чесно. Особисто перед королем Франції він не почував ніякого обов'язку, бо той його не любив і не призначав на високі посади. Ферваку прив'язували до трону давній послух і вірність, і він ніколи б і не порушив їх. Він, мовляв, зовсім випадково якось застукав Анрі з д'Ельбефом і враз опинився перед необхідністю або заарештувати всю компанію реформато-

рів, або ж приєднатися до них — а так, очевидячки, зробив навіть один дворянин з Лотарінгського дому. Як він бачив, багато що промовляло на їхню користь, насамперед властива їм доброзвичайна поміркованість, що ні для кого, а отже, й для нього самого не могла стати небезпечною. Їхні задуми варто було повернути на кращий шлях, а це якраз могла зробити своєю участю людина такого духу і такого гарту, як Фервак; тому він і став відтоді довіреною особою, посередником, утаємниченим як ніхто в усі справи, але, не забуваючи про свою власну силу й мужність, не раз думав: «Нічого в них не вийде, я зі своїми солдатами вмить упорався б з ними, порубав би десь у лісі або потопив у трясовині». Як воїн, чоловік уже не молоденький, прямодушний і скромний, Фервак не міг інакше уявити собі кінця «політиків», чи то «поміркованих». А вони взяли та й справді втекли.

Тоді Фервак вирішив, що без нього вони розпережуться й тільки нароблять шкоди королівству. Головний доказ — те, що Наварра так невдячно повівся з ним: не сказав йому про втечу, а покинув тут. І він довго боровся з самим собою, поки взяли гору давній послух і вірність і змусили його признатися в усьому. Тільки-но дійшовши до такої постанови, Фервак, коли король лягав спати, пробився до королівського ложа — що при такій могутній статурі йому неважко було зробити,— попросив короля довірчо вислухати важливе повідомлення й зразу почав:

— Служачи вашій величності, я вплутався в одне діло, що суперечило всій моїй дотеперішній вірності трону, зате я тепер, на щастя, мою змогу віддати зловмисників у ваші руки. Для себе я не прошу ніякої нагороди. Але в мого сина є маєток, обтяжений боргами, і його можна збільшити, прикупивши землі.

Отакий був цей Фервак. Згодом, ставши маршалом і губернатором, він іще служив Гізам — поки вони платили, звісно,— а врешті продав свою провінцію королю Анрі, чи то Генріхові, Четвертому. Перед смертю він написав урочистий заповіт, який мали читати всі, і попрощався з цим світом, переконаний, що в кожну хвилину свого суворого й чесного життя робив саме те, що було тоді найпотрібніше для загального добра.

Та один чоловік угадав, про що шепоче Фервак на вухо королю. Той чоловік був Агріппа д'Обіньє — він теж лишився в Луврі відводити очі: адже Наварра без своїх гугенотів не втече! Увечері, коли зачиняли браму, він

перестрів зрадника на вулиці, здер з нього личину й виставив на ганьбу. Так принаймні здається такій людині, як Агріппа, коли така людина, як Фервак, не знаходить слів для відповіді й тупо мовчить. Нарешті прямодушний і скромний воїн усе ж таки знайшов слово, та Агріппа, що вже побіг геть, не почув його.

— Передряп! — буркнув Фервак.

То були марнісінько втрачені хвилини. А кожна з них дорогоцінна, бо хоч який приголомшений був король, а погоня вже сідлає коней. Агріппа біжить до Роклора, дворянина-католика, якому він довіряє, і то слушно. На коней — і вдвох учвал під зорями! Коло Санлі вони знайшли свого короля: той із самого ранку ганявся за оленем, а тепер уже ніч.

— Що скоїлось, панове?

— Ваша величносте, король знає все. Фервак зрадив! Шлях до Парижа — шлях до смерті й ганьби, а всі інші — до життя й слави!

— Не треба мені цього розказувати,— відповів Анрі красномовному поетові.

Насправді ж якраз навпаки, дуже добре, що йому так сказано, і варто подякувати за те, що зрада відрізала йому дорогу назад. Бо інакше — хтозна, як воно було б. За двадцять годин шаленого гону можна забути багато. До Парижа вів звичний шлях, і кайдани там уже знайомі. Нові, може, виявляться важчі. Давні товариші по зброї, до яких він вертається, сподіватимуться від Анрі такої самої сліпої запеклості, яку вони зберігали весь цей час. А він у Луврі чимало навчився. То чи не краще перекласти вирішення на долю — може, вона сама не пустить його назад? Аж ба, так воно й сталося! Їдьмо.

Невеличкий загін — усього, з Роклором, д'Обіньє і д'Арманьяком, десятеро дворян,— вийшов з корчми. Хазяїн присвічував їм. Виходили вони по одному, і Анрі тихенько казав кожному:

— Серед вас є два зрадники. Дивись, кому я покладу руку на плече!

Першому він поклав руку на плече панові д'Еспальонгу й сказав:

— Я забув попрощатися з королевою Наваррською. Їдьте назад і перекажіть їй: хто чесно держиться мене, той ніколи про це не пошкодує.

Те саме Анрі зробив з другим шпигом — його він послав до короля Франції, доручивши переказати: «На волі я

служитиму йому краще». Обидва, побачивши, що їх викрито, кинулись на коней. Решта дворян захвилювалися:

— Отямтесь, ваша величносте! Ці люди небезпечні, вони нацькують на нас селян. Ми не будемо в безпеці, якщо пустимо їх живих!

Анрі, держачи коня за вуздечку, відповів так безтурботно, ніби вони були ще на полюванні або грали у м'яча.

— Годі вже вбивств,— сказав він, лайнувся улюбленим прокльоном — кумедно перекрученими побожними словами — й додав: — У Луврі я бачив аж забагато вбитих.— Тоді рушив уперед на чолі своїх людей, а вдалині силуети шпигів уже танули в місячній імлі, але гучний тупіт підків чути було ще довго.

Без довгих балачок, як і годилось у їхньому становищі, вирішили, куди їм безпечніш їхати: вже не на схід, до кордону, куди їм навряд чи пощастило б дістатись, а на захід — у надійні укріплені гугенотські міста. Дороги туди були вільні для всіх, і вони вибрали яку схотіли — помчали лісом, кидаючи в синьозоряну ніч радісний сміх або мисливські поклики, немов їхні собаки ще гнали звіра. А натрапивши на лани, питали селян, що схоплювалися з ліжок, розбуджені їхнім гамором: чи не вибігав тут із лісу олень; і хто б повірив, що ці веселі мисливці насправді втікають, рятуючи своє життя. Вони й самі вже не пам'ятали про небезпеку, що загрожувала їм від шпигів. Скорше той чи той згадував, що їхня втеча ще не коштувала нікому й краплі крові, хоч вона рясно лилася там, де на карті стояло куди менше. Один — звісно, не хто інший як Агріппа,— вбачав у цьому навіть якусь велич.

— Ваша величносте! Годі вже вбивств. Світає нова доба.

Він, звичайно, і не думав підлещуватися. Просто Агріппа любив перебільшувати свої враження — як ті, що підносять душу, так і ті, що повергають у порох, немов біблійного Йова.

Вони їхали в крижаному нічному холоді аж до ранку, простуючи на Понтуаз; а на світанку п'ятого лютого, в неділю, погнали коней бродом через Сену — попереду сам король зі своїм стайничим д'Обіньє. Решта трохи відстали, щоб він переїхав річку перший, задля більшої урочистості. Того самого жадав і Агріппа. Обидва, перекинувши повіддя через руку, пройшлися туди й сюди берегом, щоб зігрітися; і нараз Агріппа попросив свого владаря проказати разом з ним, віддаючи дяку богові, два-

дцять перший псалом: «Господи! Твоєю обороною тішиться цар». І вони в один голос проказали той псалом в уранішньому тумані.

А потім до них приєдналась не тільки нечисленна купка їхніх супутників, бо несподівано примчало ще двадцятеро дворян. Правда, всіх їх потай сповіщено в Парижі; і в ту мить, коли вони прибули, з купки втікачів виріс цілий кінний загін, якому вже не треба перехитровувати погоню, ні, він владно стукатиме в брами міст ім'ям свого короля. Серед цієї першої двадцятки є один шістнадцятирічний юнак — він сплигує з коня й падає на коліна перед Анрі. А той підводить його й цілує — в нагороду за розумну щирість цього хлоп'ячого обличчя, обличчя північного типу, з кордонів Нормандії. «Цей знає: зі мною він на певному шляху!»

— Поцілуй мене, Роні!

І Роні, згодом герцог Сюллі, вперше торкається випнутими губами щоки свого короля.

Тут, на березі Сени, в лісистому краю, зібралися люди, чиї долі саме складаються. На них падає непевне вранішнє світло з хмар, і долі їхні мінливі, як ті хмари. Всі вони ще поводяться між собою як рівні, і навіть їхній король поки що має лиш те, що й вони: молодість і знов здобуту волю. Ось тіні від хмар покривають усе довкола, і близьке, й далеке, і тільки сама середина залита повінню світла; там стоїть Анрі й одного по одному підкликає їх до себе. З кожним він хоче хвильку постояти віч-на-віч, обняти його за шию, або труснути за плечі, або стиснути йому руку. Це його перші сподвижники. Якби він був ясновидець, то розпізнав би на кожному обличчі його майбутню силу, передбачив би їхні останні погляди й відчув би коли зворушення, а коли й жах. Декотрі покинуть його дуже скоро, інші будуть з ним до його останньої години. Цього йому доведеться втримувати коло себе грішми, а цей служитиме йому з самої любові, коли майже всі вже охолонуть до нього. Але й ворожнеча, і приязнь, і вірність, і зрада,— все однаково відіграє свою роль у спільних трудах тих, що мають разом прожити свою добу.

«Вітаю, пане де Роклоре, майбутній маршале Франції! А ти, друже дю Барта, покинеш мене так скоро, помреш після одного з моїх славних боїв? Роні, якби ми обидва були тільки солдатами, ця країна, певне, так би й лишилася нікчемною. Але в Сюллі великий хист до рахунків, а у мене велика душа для людей — і ці дві якості

зроблять Францію найпершим серед королівств. Мій Агріппо, прощавай, я відійду з цього світу раніше, а ти, вже старий, підеш у вигнання за віру, бо її знову почнуть переслідувати, тільки-но мої очі склепляться навіки». Буйне світло лилося на них із неба, та все це лишалось незриме.

Видно було тільки молоді, без зморщок обличчя, і на всіх них ту саму радість,— що вони разом і шлях у них спільний. І загін відразу рушив тим шляхом. У першому містечку, яке трапилося дорогою, вони напхались їжею й налилися вином, але від того стали тільки легші й заповзятіші, почали жирувати, захопили одного панка з собою. Той поміщик, угледівши вдалині загін, злякався за своє село, вибіг їм назустріч і почав умовляти, щоб вони об'їхали село кружним шляхом. За старшого він вважав Роклора, бо той мав на собі найбільше блискучого металу.

— Гаразд, пане, з вашим селом нічого не станеться, тільки покажіть нам дорогу на Шатонеф.

Адже, поїхавши з ними, він не зможе рознести чутку про них. Дорогою він, щоб показати себе людиною світською, говорив тільки про двір; він знав усіх полюбовників придворних дам, а особливо королеви Наваррської, й перерахував їх до одного її чоловікові. І ось, коли вони пізно увечері під'їхали до Шатонефа, Фронтенак гукнув угору, на мур, до начальника варти:

— Відчиніть браму своєму володареві!

Це місто належало до володінь короля Наваррського. Сільський панок, почувши той наказ, остовпів з ляку; насилу Агріппа д'Обіньє вмовив його кинутись навтікача стежечкою, яка нікуди не вела:

— І будьте ласкаві три дні не вертатись додому!

У Шатонефі вони тільки переночували, а зранку рушили далі і їхали без перепочинку аж до Алансона, а це місто лежить уже ближче до океану, ніж до Парижа. Хоч вони їхали верхи, але шлях той подужали силою своїх ніг. Бо коні витримували, поки відчували, що є сила в людських стегнах; і так само переїздили свої володіння і Ахіллес, і Карл Великий з усіма їхніми славними сподвижниками.

ПРИНЦ КРОВІ

А в Алансоні всі три дні, поки вони були там, до них плавом пливли дворяни, і під кінець їх зібралося дві з половиною сотні. Отак утікачі дорогою обернулись у за-

войовників: міста відчиняють їм брами, їх чекають, ще як вони далеко. Чутка летить, мов на крилах, і нічого не поможе, коли заткнеш рота одному поміщикові: до самого Парижа вже знають усе. І не кожен, хто пристає до загону, з того дешевого гатунку, що зразу намагається примазатись до будь-чийого успіху: приходять і щирі та ревні, не кажучи вже про тих, кого підштовхує гнів. Чутка збирає їх у кількох провінціях, бо Алансон лежить між Нормандією і Меном. Вона сягає навіть далі: декотрі з нових прибічників над'їхали з паризького двору. Анрі приймає всіх, байдуже звідки вони і що в них на серці.

Та ось обурилися перші — вони хотіли назавжди лишитися першими; а надто давні друзі.

— Ваша величносте! Далі так не можна. Серед цих нових є душогуби Варфоломіївської ночі. Невже ви не бачите знаку зради на їхніх чолах? Ще тільки Юди нам бракує!

Не забарився й той. Приїхав Фервак.

На синовому маєтку вже нема боргів, землі до нього докуплено, отож Фервак і подумав: «Тепер час стягти плату за давнішу вірність і з Наварри. Ми з королем Франції поквитались, але король Наваррський винен мені багато грошей, а його ж уважають висхідною зіркою». І велетень Фервак не довго думавши впав перед Анрі на негнучкі коліна, аж поміст у залі затріщав.

Анрі, звичайно, не втримався, моргнув до своїх.

— Це не чоловік, а золото, за нього можуть дати добру ціну,— сказав він; але поштивий чолов'яга ніби недочув цих слів і полишив уладнати справу своєму молодшому візаві. Анрі переміг себе й тицьнувся губами в шпакувату борідку клинцем.

Далі загін посувався уже повільніше. Він весь час виростав — і дорогою, і в містах, де спинялись на кілька днів. Таких зупинок було чотири; у п'ятому місті король Наваррський і його двір розташувалися надовго, бо знали, що тепер вони вже в безпеці. Сомюр лежить у провінції Анжу. Ще один денний перехід — і вони опинились би в Сентонжі, де весь час неприступною твердинею стояла на межі між морем і суходолом фортеця Ла-Рошель. Анрі ще не хотів туди їхати: він побоювався, що відважні й непіддатливі протестанти суворо судитимуть його. Хоча він після такого незрозумілого зволікання нарешті вирвався з полону, та добра половина його супутників були католики. Навіть більше — він сам був католик і лишався

ним у Сомюрі цілих три місяці, хоч пастори чекали, що він прийде на проповідь. Але він не йшов ні до них, ні на обідню. З нього брали приклад і дворяни, так що на великдень лише двоє з них причащалися. Сомюрський двір був «без релігії» — річ незвичайна, що могла б і відстрашувати.

«Дарма, вони з'їжджаються! — думав Анрі.— Збігаються дедалі більшими юрбами, вже переповнили місто й стоять табором перед брамою. Їм байдуже, гугенот я чи католик. Я принц крові і маю встановити мир і єдність у цій країні. І мене мало турбує, яка їхня віра: мені треба, щоб вони визнавали мене. Я розумію, це не таке просте діло. Я приходжу останнім, після того як монсеньйор і мій кузен Конде, кожен для себе, збунтували країну й наробили великої колотнечі. Тим гірше: я не маю права бути перебірливим, і я не прожену від себе нікого, хоч би він і з шибениці зірвався!» — Так думав він — і збирав прибічників, щоб тільки не стояти самотньо осторонь, коли французький двір почне переговори з бунтівниками. «Але я не бунтівник! Інші хай собі як хочуть, а я не бунтівник!» — казав він кожному, і з певного погляду так йому здавалося й справді. Він вважав себе радше за одну з підпор королівства — а може, й за єдину підпору.

Монсеньйор, брат короля, жадав для себе провінцій у особисте володіння. Конде навіть хотів їх дарувати — одному німецькому князеві-одновірцю. Анрі переказав йому через посланця: як принцові крові, йому дорога тільки велич французької корони, для себе він не хоче нічого й не схвалює монсеньйорових вимог. А віддавати троє єпископств Йоганнові-Казимиру Баварському, ділити королівство? Ні, він радше стерпів би... Що ж саме? Панові де Сегюру прямо доручено було сказати, що саме, а то він навряд чи зважився б: і Конде, як бувало з ним часто, спалахнув — так, як у Варфоломіївську ніч, коли він присягався скоріш умерти, ніж змінити віру, а потім став католиком на сімнадцять днів раніше за Анрі. «Мій король,— сказав посланець,— радше відмовився б переслідувати й карати винуватців Варфоломіївської ночі, ніж погодився б на поділ королівства». Конде заревів, як звір,— так уразили його ці ще нечувані слова.

У Ла-Рошелі також, певне, розгнівались і обурились, і для Анрі краще було пересидіти якийсь час трохи далі від них, хоч би на відстані одного дня дороги. Перша відповідь на таке сміливе слово, звичайно, така: «Забув усе!

Невдячний! За кого ж вони полягли — жертви Варфоломіївської ночі? Ви, ваша величносте, їхали на своє весілля, а наших повели на заріз! І тепер ці жертви мають лишитись невідомщені, щоб вам зручніш було торгуватися за землі з їхніми вбивцями? Верніться в істинну віру! А то й ми ще забудемо, хто була ваша мати». Ось як промовляє голос відважних і непіддатливих протестантів, і чутний він далеко: Анрі його чує серед свого похапцем збитого двору «без релігії». Він мав би бути проводирем протестантів — але замість нього таким проводирем став інший: його кузен Конде, що поспів раніше. Він ревний і хапливий, не бачить нічого далі війни партій. І ви, добрі мої одновірці, покладаєтесь на цього безголового! Він же ще й досі живе за часів пана адмірала. Не розуміє, що це однаково — ділити королівство заради віри чи роздирати його задля власної вигоди, як вертун-монсеньйор. Кузен Конде і Двоносий схожі тим, що вони обидва нічого не здійснять і що вони з'явилися завчасно. Їм би слід сидіти, де сиділи. Але найдужче квапиться той, кого не кликано.

Так тлумачив Анрі стан речей сам для себе, а тим часом завзято збирав далі прибічників і лякав їхньою кількістю французький двір, поки звідти почали надходити пропозиції — і коли з кузеном, колишнім другом, домовитись не пощастило, то з фортецею Ла-Рошеллю він усе ж намагався порозумітись. Вони там мали дізнатися, хто він: їхній друг, як завжди, але водночас принц крові. Вони наполягали, щоб він ходив на проповіді,— а то йому нема чого розраховувати на прихильників істинної віри. Кузен Конде очорнив Анрі перед ними, як заблудлу вівцю. Якби його викинули з протестантської громади, він не становив би для Конде небезпеки; отже кузен, бувши дурний, став ще й лихий.

І з другого боку справи стояли не краще: французький двір помирився з монсеньйором, просто обсипавши його провінціями, маєтками, рентами, пенсіями. А королю Наваррському не даровано нічого, його тільки поставлено від імені короля Франції губернатором Гієнну, тобто підтверджено його давній титул. Нехай буде радий і тому, бо що він мав доти? Ні партії, ні землі, а головне — ні ліврa грошей. Таким чином він, правда, погодився на поділ королівства, але тільки тимчасово, як запевнив він себе. Та в цих запевненнях мало втіхи, коли ти мусиш від'їхати, як справжній Короляк, на південь і не мати приступу до важливих державних справ. І то хтозна-доки. Тепер

йому й на думку не спадало, що аж на десять років: адже в двадцять три роки здається, що це — ціла вічність.

«Ну що ж, наберімось терпіння — терпіти ми в Луврі навчилися. Відкладати, поступатися, про людське око зрікатися всього, а в душі живити вперту думку — крізь цю школу ми пройшли, в цьому нас ніхто не перевершить. Панове ларошельці, вашій партії доконче потрібен проводир і він повинен ходити на проповіді? Гаразд, ходитиму, вже йду! Хто згодився ділити королівство, той може так самісінько розділити й релігії — і те, й друге проти власної волі, тільки під тиском вашої затятості. Погляньте на моїх дворян-католиків: вони поміркованіші. Правда, їм уже не можна мене покинути, бо вони посварились із своїм двором. І я їх не відштовхну, хоча сам уже не ходжу на обідню. Але на проповіді ходитиму, щоб здобути й вас — що вдієш, коли ви впертіші. Згодом воно вам відділлється, бо я твердолобих не люблю, хоча саме серед них трапляються найдоброчесніші, а кого ж мені любити щиріше? Та буває, що людина тільки вдає з себе доброчесну, а насправді вона тільки дурна й злостива — і саме через це ми з кузеном Конде зробилися запеклими ворогами. Нехай він розставляє свої фігури; я одним ходом дам йому мат — піду на проповідь!

Якби ви знали, добрі люди,— думав Анрі, довго й грунтовно виважуючи своє повернення до реформованої церкви,— якби ви знали, що все, по суті, залежить від однієї обставини, твердої волі та дрібки талану!» Під тією обставиною він мав на увазі, що народився принцом крові, але не нагадував про неї нікому: навіть гордість може обернутися хитрістю.

Свою сестру Катрін він викликав до Ніора. Це місто лежить на кордоні провінцій Пуату й Сентонжу — зовсім недалеко від Мекки гугенотів; до тієї Мекки сам він збирався вступити, аж коли вже його приймуть назад у лоно рідної віри,— щоб не було причини соромитись свого повернення. І тринадцятого червня в Ніорі він урочисто зрікся католицтва. Живим доказом його щирості стояла поруч нього принцеса Бурбон, його сестра, непохитна протестантка й у найтяжчі часи. А двадцять восьмого числа того самого місяця він прибув у Ла-Рошель. Тепер він уже не мусив понурювати голову, і дзвони дзвонили, вітаючи його, як колись вітали його любу матусю, королеву Жанну, чиєю твердинею й утечищем завжди було це місто. Сам він якось був облягав його з католицьким вій-

ським. Декотрі це пам'ятали; вони мовчали, коли він проходив повз них, і підштовхували одні одних стисненими кулаками. Все те Анрі помічав. І нагадував собі: «Наберімося терпіння». Та щоб аж на десять років, про таке й думки не було: адже це ціла вічність!

В його почті були й дворяни-католики: він навмисне показував їх у цьому місті. Мовляв, я маю в країні не тільки вас. Оці-от держаться не за віру, а за мене й за королівство — що колись буде те саме.

Він не казав цього нікому — чи, власне, мав на цю тему єдину розмову з одним дворянином із Перігора: тим самим, що колись давно прогулювався з ним тут на морському березі, а потім вони вдвох пили вино в зруйнованому обстрілом будинку. Коли пан Мішель де Монтень прийшов до нього серед гурту придворних, Анрі при інших нічим не показав, що вони добре знайомі, не заговорив з ним, а тільки значуще всміхнувся, і пан Мішель усміхнувся так само таємниче. Але Анрі якомога скоріше відпустив усіх, тільки один за його знаком лишився.

Зоставшись удвох із ним у прохолодній залі, Анрі обняв його, за руку підвів до столу й сам поставив на стіл глека й два келихи. Відолаха дворянин відважно випив з ним, хоча не сподівався нічого доброго від того життя. Відтоді як вони не бачились, пан Монтень захворів на камені в нирках. Тоді передчуття старості гнітило його так, ніби вона вже настала; а тепер він спізнав її й справді. Він почав їздити лікуватися на води — і їздив уже до самої своєї смерті. І найцікавішою темою розмови для нього тепер були всілякі цілющі джерела в усіх краях та ще способи лікування водами у різних народів: адже італійці воліють пити лікувальну воду, а німці — занурюватись у неї. Він відкрив дві дуже важливі речі, відомі ще античному світові, але згодом забуті. По-перше, людина, що не купається, живе під корою бруду, і всі пори на її тілі позакривані. По-друге, є люди, які здобувають вигоду з такого недбалого ставлення інших людей до своєї природи. Про лікарів цей хворий на нирки міг говорити цілі години, посилаючись і на імператора Адріана, й на філософа Діогена, і на багатьох інших. Та з королем Наваррським він про це не говорив, і йому пощастило на час цієї розмови забути власні найпекучіші турботи.

Анрі спитав його, з якою метою він прибув сюди, і панові де Монтеню навіть на думку не спало почати з того, що він приїхав на води. Він сказав, що хотів побачити

таку дивовижну новину, як двір без релігії. Анрі заперечив, що доречніш було б говорити про двір з двома релігіями, та пан Мішель де Монтень зі спокійною усмішкою відказав: це те самісіньке. З двох релігій тільки одна може бути істинною, і тільки її слід визнавати. А хто поряд із нею припускає й фальшиву, той не вбачає між ними різниці й міг би, по суті, обійтися без обох.

— Що я знаю? — вкинув Анрі. Цих слів він не забув з часу їхньої першої розмови, і в цю хвилину вони пригадалися йому дуже до речі. Його співрозмовник не заперечив, тільки похитав головою й зауважив, що таке слід казати перед богом. Звичайно ж, того, що знає бог, ми не знаємо; зате на землі нам призначено розуміти, що й до чого, і тут ми можемо збагнути все за допомогою поміркованості й сумніву.

— Я люблю врівноважені, середні натури. Надмірність навіть у добрих ділах майже відворотна для мене, принаймні вона відбирає мені мову, і я не вмію знайти тій надмірності назви.

Він хотів послатися ще на Платона, та Анрі перебив його, жваво запевнивши, який він радий, що з ним пан Монтень може бодай мирно розмовляти. І запропонував спорожнити келихи за добросусідські взаємини вдома, на півдні. Дворянин випив, не думаючи про свої нирки. Від вина він повеселішав, щоки в нього почервоніли, і він раптом удався в якнайбільшу відвертість. Розповів молодикові, що сидів навпроти нього, про все, що́ вело того молодика життям: згадав усіх його ворогів, усі його невдачі, його розпачливе хитання між двома вірами і небезпеку змарнувати себе, зостатись самотньому, навіть утратити рідний грунт під собою. Таким випробам доля піддає тільки обранців, і, власне, лиш заради нього, як виявилося, Монтень і приїхав сюди.

Він хотів побачити, чи спроможеться розважливий, схильний до сумнівів розум успішно опиратися крайнощам нерозуму, що загрожують йому всюди. Адже людська натура весь час марнує себе на такі крайнощі, як учить нас історія і як засвідчують старовинні автори. Людський рід звичайно виявляє себе як поріддя слiщів, що тільки несамовито борсається й не може нічого пізнати. Кожен із тих нечисленних смертних, яким господь дарував здорову душу, мусить хитро приховувати її від усіх буйних шаленців, а то далеко він не зайде. Більша частина історії людства минула в спалахах божевілля і так само

минатиме далі. Та це ще навіть добре, бо ті душевні хвороби, що бодай якось виливаються назовні, порівняно легші: omnia vitia in aperto leviora sunt [1].

Потім пан де Монтень також виголосив тост. Він побував у Парижі й бачив Лігу. За цей яскравий спалах тяжкої душевної хвороби він і запропонував Анрі перехилити келихи. Потім заговорив так твердо й рішуче, ніби це він сам був борцем проти Ліги та її іспанського золота, сам терпляче збирав прибічників, сам мав успадкувати трон:

— Ліга ще переживе свій розквіт і занепад, а потім настане ваш час, величносте. Не питаймо, чи довго він триватиме і чи не вернеться після нього звичайне божевілля. Хай це нас не турбує. Я не маю сумніву, що побачу ще, як мій король надіне корону.

Але йому вже нагадували про себе звичні тілесні прикрощі. Крім того, з виразу свого співрозмовника Монтень побачив, що вже сказав досить, і підвівся.

Та Анрі глибоко схвилювало це пророцтво: молодикова свідомість готова була його сприйняти, і всі слова дворянина били в неї, як у дзвінку мідь.

— Ви правду кажете, друже! — вигукнув він.— Я принц крові! — І забігав широкими кроками по залі, гукаючи: — Так, я принц крові й тому випереджу всіх. Ось звідки моє право й моє покликання!

Монтень водив очима слідом за ним. Сам він, власне, наважився висловити тільки загальні міркування про здоровий і хворий дух у людях і епохах. Одначе він кивнув головою й сказав:

— Якраз це я й мав на увазі.

Бо йому самому щомить ясніше ставало, що обидва вони говорили різними словами про одне: так, як різні ноти складаються в єдину гармонію. І він, уклонившись перед відходом, додав на закінчення:

— Ім'я важить багато й пояснює те, чого інакше нізащо не можна пояснити. Один флорентійський митець, чиї великі твори я похвалив, надумав пояснити мені, як йому пощастило їх створити, і сказав: усе своє вміння він завдячує лише тому, що походить із роду графів Каносських. Звуть того митця Мікеланджело.

Анрі квапливо підійшов до свого гостя, що вже стояв біля дверей, ще раз обняв його й шепнув йому на вухо:

— Я ще не створив нічого. Але я можу.

---

[1] Всі відкриті вади менш небезпечні *(лат.)*.

Moralité

Le grand danger du penseur est d'en savoir trop, et du prisonnier d'hésiter trop longtemps. Voilà ce captif de luxe, qui a des loisirs et des femmes, retenu par ses plaisirs en même temps que par les amusements désabusés de son esprit. Cependant il voit des fanatiques cupides entamer la moelle meme d'un royaume que plus tard il devra redresser. Heureusement qu'il lui reste des amis pour l'admonester, une soeur pour le gifler à temps, et que même un spectre le relance afin de lui rappeler son devoir. Au fond il n'en faut pas tant, et son jour venu de lui même il prendra son essor. C'est la belle santé morale qui lui donne l'avantage sur tous les immodérés de son époque. Comme un certain gentilhomme de ses amis, *l'immoderation dans la poursuite du bien même, si elle ne l'offense, elle l'étonne et le met en peine de la baptiser.* Par contre, il possède le mot propre par quoil il signale et ses qualités et ses droits. En appuyant sur son titre de *prince du sang* c'est en réalité sur les prérogatives de sa personnalité morale qu'il insiste.

ВИСНОВОК

Найбільша небезпека для мислителя — забагато знати, а для в'язня — занадто довго вагатися. Ось він, цей в'язень, у розкошах: він має і дозвілля, й жінок, і затримують його як насолоди, так і невтішні розваги розуму. Та водночас він бачить, як зажерливі фанатики вгризаються в саме серце королівства, яке йому колись доведеться відроджувати. На щастя, він має ще друзів, що докоряють йому, і сестру, що в слушну хвилину дає йому ляпаса; з'являється навіть привид, щоб нагадати йому про обов'язок. Власне, так багато йому й не треба, і коли настане його день, він сам піднесеться на вершину. Його здоровий дух дає йому перевагу над усіма сучасниками, що не знають міри ні в чому. Так само як для одного приятеля-дворянина, *надмірність навіть у добрих ділах майже відворотна для нього; принаймні вона відбирає йому мову, і він не вміє знайти тій надмірності назви.* Зате сам він знає слушне слово, яким визначає своє покликання і свої права. Одначе, посилаючись на титул *принца крові*, він насправді стверджує тільки моральну перевагу своєї особистості.

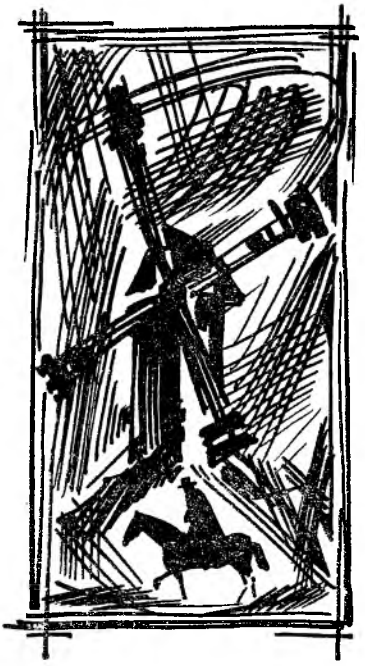

VII. ТУРБОТИ ЖИТТЯ

Нерак — провінційне місто, над ним пролітають птахи, до його брам, тупочучи ратичками, пливуть отари овечок, а довкола нього лежать рівні поля, вельми родючі; і так воно триває вже тисячу років. Люди тешуть дерево, мнуть шкури, різьблять камінь, січуть м'ясо або стоять над зеленою Баїзою й вудять рибу. Та як тільки на шляху зіб'ють куряву збройні вершники, відразу всі кваплятся поховати своє добро, яке можна, і виходять назустріч із порожніми руками, надіючись, що їх пощадять. Шкода́ покладатись і на мури, й на рови, і на панів — чи то католиків, чи то гугенотів, залежно від того, чия саме взяла гору. Бо вже недалеко нові, що повбивають їх або проженуть. Для городян один рятунок: коритись кожному, хто цього захоче, і так вони й роблять. Тому в Нераку одні ходять до обідні, інші на проповідь і відповідно до віри останнього завойовника твердять, що вірують у те або в те.

Молодий король Наваррський, щасливо вирвавшись на волю, не поїхав до своєї столиці По: там його мати, королева Жанна, своєю високою ревністю у вірі зробила протестантство занадто нетерпимим. Він обрав для своєї резиденції тихий Нерак. Це місто лежить у графстві Альбре, давньому володінні його предків з материного боку, і якраз посередині краю, яким він відтепер мав правити. Край той складався з його власного королівства і провінції Гієнн, столицею якої було місто Бордо. А до його королівства, як і давніш, належали землі Альбре, Арманьяк, Беарн, Бігор і Наварра. Поки сам він сидів у Луврі, його дворяни й гугеноти успішно відбивались і від старого Монлюка, що вдирався до них за наказом короля Франції, і від іспанських загонів, що спускалися з гір. Краї, підвладні новому губернаторові, що мав і королівський титул, простягались понад Піренеями й морським узбережжям аж до гирла Жіронди. Це південний захід Франції.

Повітря волі п'янить, як вино, випите під вітром і сонцем. Хліб волі солодкий навіть коли він черствий. А їздити вільно по країні після тривалого полону! Лише зрідка вертатися додому — й бути дома всюди. І ніяких тобі сторожів чи наглядачів, самі друзі. Тоді так легко

дихається, і кожна корівниця здається вродливіша, ніж була для в'язня принцеса. Правда, вигляд у вас, шановні земляки, кепський. Ви дуже підупали, поки нас тут не було. Винні в цьому Монлюк, іспанці й обидві ваші релігії. Хто ж це годен витримати таку ревність у вірі й постійну небезпеку для життя! Про це й ми могли б чимало розказати. Здебільшого ви покидали свої витолочені ниви й спалені оселі — їх таких у провінції десь із чотири тисячі. А самі врешті подались у розбійники, і я вас розумію. Але я покладу цьому край, і тут настане мир.

Сам починаючи наново, він вірив, що й усі можуть оновитись. Бути веселими й терпимими — що ж легше? Та маленькі містечка, навчені гірким досвідом, непокірні й затяті: вони зводять міст, тільки-но ми наблизимось.

— Тюренне, у тебе голос добрячий, гукни їм, що губернатор усе минуле прощає, а за те, що візьмемо, ми заплатимо. Не хочуть? Скажи їм, хай не дуріють. Бо як удеремося до них силоміць, то й пограбуємо. Он мого Роні вже нетерплячка бере. Так воно ведеться, без цього не буває.

Потім справді трохи грабували, трохи гвалтували, а декого й вішали за добрим старим звичаєм. Нехай непокірливе містечко знає, як поводитися з новим паном. А потім у містечку лишали офіцера з жменькою солдатів, і влада короля поширювалася ще на кілька миль далі. Принц крові захищав ту владу, весь час їздячи по краю. Недбало казав він своїм друзям — Агріппі д'Обіньє і навіть молоденькому Роні: «Тебе я візьму в свою таємну раду». А коли одного дня прибув і Морней, він захотів, щоб таємна рада короля справді збиралась у Нераксько му замку: адже дю Плессі-Морней був державний муж і дипломат. Спочатку нагоди скликати раду траплялись не часто. Іноді, вертаючи додому, король одержував повідомлення, що на шляху пограбовано купців. Гайда чвалом туди! Хто дістане назад своє добро, охочіше платитиме податки — не те що селянин, той не викопає своїх грошей зі схованки, хоч би йому розбійники й садибу підпалили. Та однаково він буде вдячний і вірний губернаторові, що врятував йому життя, а його дочкам — честь. А по-доброму ті дочки радо приймають будь-кого з молодих панів — найчастіше самого губернатора. Батько про те часом знає, а часом і не знає. Отак діяв Анрі в невеликій окрузі — яка з часом мала стати великою,— і дбав про те, щоб настав лад, щоб люди мирно працювали і щоб та маленька округа чимшвидше знов заселилася густо.

Небо було дуже ясне, з нього лилося сріблясте світло, а вечори стояли такі тихі й теплі, коли губернатор і його радники, чи скорше офіцери, скінчивши справи, їхали назустріч рожевій заграві, гаразд не знаючи куди. Та це ж бо й є щастя — не знати, де вечерятимеш і з котрою ночуватимеш ніч. У Луврі за всім, що не зроби, стежили підозріливі очі, а потім у передпокоях шепотілись про тебе. І Анрі тепер тим радніше навідував бідних людей; часто вони навіть не знали, хто він: у витертому камзолі з рубчастого оксамиту він мав не бозна-який пишний вигляд, а ще почав запускати борідку й носив повстяного капелюха. Грошей при собі він звичайно не мав, та й хто ж вимагатиме плату за миску капустяної юшки з гусятиною — зветься вона гарбюр — і за просте червоне вино з барила; потім, правда, їм усе ж присилали гроші з рахункової палати в По. Вбогі були від природи ближчі йому, ніж багаті; чому — він не дошукувався та навряд чи й дошукався б. Може, через їхній здоровий запах, не такий, як від короля Франції та його любчиків? І на ньому одежа бувала так само просякла потом, коли він сидів серед них. Чи, може, через круту їхню мову, через прізвиська, що вони давали кожному? Адже і йому раз у раз спливали на язик усякі прізвиська замість справжніх імен — навіть для найпоштивіших його слуг! Убогому небагато треба для доброго гумору, і такий самий був Анрі.

А втім, він розумів, що йому й не можна бути інакшим. По краю, де чотири тисячі пожарищ і здичавіле населення, не можна їздити пишаючись, як неприступний владар. Один такий тут був: не суворий, не жорстокий, не зажерливий, тільки пихатий, неприпущенно пихатий із простим людом, і простий чоловік за це його вбив. То була осторога для Анрі, і недарма всі бачили його у витертих штанях. Аби тільки крізь них випиналися міцні м'язи! Крім того, він сам розпустив про себе чутку, що не вміє двох речей: лишатись поважним і читати. Для простих людей поважність — це майже пиха; а хто читає книжки, той серед них чужий, хай іде своєю дорогою, і вельможні пани звичайно так і робили. А цей ні. Він живе тут-таки в цьому краю й має не тільки замки, а ще й держить млин і меле в ньому збіжжя, як і будь-який мельник, та його так і прозивають: «мельник із Барбасти». І люди не допитувалися, чи часто він буває на тому млині і що він там робить. Простий народ не такий цікавий. Хоч він не

довіряє вченим, та йому часом досить одного слова, і він уже не дошукується, що́ під ним.

Король, справжній король, сповнений таємничості — а в дорогому вбранні він не був би такий. Невпізнаний, на погляд пікчемний — він однаково король. Ти впізнаєш його несподівано — і серце тобі завмирає. Якось на полюванні Анрі відбився від свого почту й натрапив на селянина, що сидів під деревом.

— Що ти тут робиш?

— А що мені робити? Хочу побачити короля.

— Ну, то сідай на коня позад мене. Я тебе підвезу до нього, та й роздивишся як слід.

Селянин сів коневі на круп, а дорогою спитав, як же впізнати короля.

— А ти дивись, котрий не скине капелюха, коли всі поскидають.

Нарешті вони спіткали гурт панів-мисливців, і всі поскидали капелюхи.

— Ну,— спитав Анрі селянина.— Котрий король?

А той відповів по-селянському хитро:

— Вельможний пане, котрийсь із нас двох: або ви, або я, бо тільки ми двоє не скинули капелюхів.

Під тими словами ховався й страх, і подив. Хоч король пожартував із селянина, але й той із належною обережністю покепкував з короля. З таких речей король повинен здобувати науку. Нехай простий чоловік випадком разом з ним не скине капелюха, нехай посидить на кінському крупі позад нього, але треба, щоб він не забував ні свого подиву, ні свого страху. Кожна така пригода починається з жарту, а кінчається наукою. Одного разу він у чудовому гуморі поїхав до міста Байона: туди його запросили на бенкет. Коли приїхав, виявилося, що столи накрито просто на вулиці, і йому довелось їсти серед усього народу й відповідати на всі запитання — і хоч як люди тислись до нього, щоб принюхатися до юшки в його тарілці й навіть до шкіряного колета, він повинен був, і сміючись, і розмовляючи тамтешньою говіркою, все ж лишатися королем, таємничим королем. Йому це вдавалося без труднощів, бо душею він був простий, тільки розумом ні. Коли він з честю виходив з такої пригоди, йому бувало легко, мов після виграного бою. А під час самої випроби небезпека забувається: пригода бавить його, й він весь віддається їй.

Біднякам він, коли заходив до них у гості, міг поскар-

житись на власні клопоти й робив це зовсім як вони: і з серцем, і з гумором. Вони лаяли його лісничих, що забороняли їм полювати,— тоді він сам брав їх із собою на полювання. Вони чули від нього, який він лютий на свого намісника пана де Війяра, якого французький двір посадив йому на шию замість старого Монлюка. Цей Війяр шпигував за ним, ніби вони й досі жили в Луврі. Місто Бордо не впускало в свої мури губернатора-гугенота, і Анрі, не мігши тут нічого вдіяти, прикидався, ніби йому байдуже. Лиш за бідняцьким столом, коли обличчя вже розчервоніються, він давав волю своїй люті й робився серед них бунтівником, як і всі тутешні протестанти. Їхнє протестантство було для них зброєю — і стало зброєю й для нього. Він вірив у те, що й бідні люди.

По краю вешталися гугенотські банди й збирали данину незгірш за будь-які інші: щоразу спочатку пограбують церкву, потім на якийсь час від'їдуть, а через три дні, як доти їм не наготують відчіпного, вдираються в панський дім. Один такий пан поїхав скаржитися до Нерака, але губернатора не завжди можна було зразу розшукати в замку. Скаржникові сказали, що він гуляє в своїх садах над Баїзою. А ті сади тягнуться на чотири тисячі кроків — його широких кроків. Підіть, пане, пошукайте його там. Струмочки, високі дерева, все в однаковій сизуватій зелені, і верхівки змикаються над рівною, мов шнур, алеєю, що зветься «Гаренна». Сюди до парку, пане, а он місток до квітників і теплиць. Та не кваптеся так, пане, щоб у вас, горить? Бо ще прогавите його. Ви, пане, заглядайте й до кам'яних криниць і в кожну альтанку. Може, король Наваррський десь там сидить читає Плутарха. Але по той бік — королівський павільйон, там стоїть варта. Ви його впізнаєте по червоній гонтовій покрівлі. Червона покрівля, а сам білий-білий, так і в воді віддзеркалюється. Тільки, пане, туди не пхайтеся, боронь вас боже! Якщо губернатор там, ніхто не сміє й питати, що він там робить і з ким сидить!

Наляканий дворянин, так нічого й не домігшись, поїхав з Нераксього замку, маючи в серці злість на губернатора-гугенота. Одначе коли на третій день розбійники, як і обіцяли, з'явились по гроші, хто наскочив на них із засідки, хоч аж до останку його не бачили й не чули? Ватажка банди Анрі наказав повісити, немовби той і не був його одновірцем. А решту розбійників забрав до свого війська. Вечеряв у панському домі; господар з родиною був

безмежно щасливий і зразу послав усім родичам і приятелям звістку, як його порятував губернатор-гугенот. Оце справді перший принц крові! Доведеться-таки зважати на нього — а може, він ще й стане королем Франції, як не залишиться більше наступників трону. Та це ще хтозна-коли буде, а поки що, з ласки своєї, нехай захищає наші села від своїх одновірців. Він насамперед вояк, майстер наводити послух і ворог усіх розбійницьких банд та озброєних волоцюг. Хто з них не запишеться до жодного офіцера в загін, того карають; але хто складе присягу та ще, може, й платню одержить, а тоді втече, того чекає шибениця. І базарна сторожа нарешті знову є.

«Налагоджується»,— думає Анрі; він сам дбає про те, щоб такі листи й розмови ходили по краю. Довіра незнайомих людей дуже важлива: вона може змінити навіть факти. От якби, приміром, людям здавалося, що в цьому краю є тільки одна віра, як багато можна б тоді зробити! У його війську були перемішані католики й гугеноти, і він дбав про те, щоб цю новину помітили і як слід оцінили. І серед його придворних у Нераку було не менше католиків, ніж протестантів; більшість дворян служили йому не за платню, а з відданості йому та його справі, і всіх їх він привчав до взаємної пошани й миролюбності — не завжди з однаковим успіхом. А самому королю його Роклор і його Лавардан були так само близькі, як і його Монгомері та його Люзіньян; він неначе вже й не пам'ятав, що останні двоє однієї з ним віри, а перші двоє — ні.

Е, він це добре пам'ятав — і все ж знаходив відвагу навсупереч загальній думці й усіма визнаній істині вголос заявляти: «Хто виконує свій обов'язок, той однієї віри зі мною, а я однієї віри з відважними й добрими». Так він і казав, і писав у листах, хоч із цих слів могли сплести йому сильце. Але в нього позаду були Лувр, довга неволя, брехня, смертельний страх: він згадував різанину в ім'я віри. Якраз він міг би зненавидіти все людське. А він натомість спирався лиш на те, що мало об'єднати всіх людей, тобто на відвагу й добрість. Звичайно, він не був такий наївний. Що люди відважні — це так. Навіть у Луврі більшість нас були відважні. А чи добрі? Досі майже всі остерігаються показувати свою добрість. Бо для цього потрібна не тільки відвага, а ще й мужність. Але він принаджував людей, сам не помічавши, чим: тим, що свою добрість присмачував хитрістю. Люди не зневажають лагідності й терпимості, коли почувають, що їх перехитрили.

Мир у королівстві знову не клеївся. Той мир названо ім'ям монсеньйора, брата короля Франції. Монсеньйор, уклавши його, став уже не герцогом Алансонським, а герцогом Анжуйським і побагатшав на сто тисяч ліврів ренти. Навіть платню його німецькому військові сплатив король, проти якого воно воювало. Монсеньйор міг би вже й угамуватись, одначе так і не спромігся на це за своє коротке життя. Ні, він знову подався до Фландрії, захотів стати королем Нідерландів і з того трону простягти руку до руки королеви Єлизавети Англійської, що їй тим часом минув уже сорок п'ятий рік. З цієї пари — довгоногої королеви та її «італійчика», як називала вона Двоносого,— чимало сміялись вечорами в Нераку, коли губернатор зі своєю «таємною радою» за келихом вина обговорював новини. А взагалі той мир, що йому дали ім'я монсеньйора, не клеївся. Парижани навіть не прийшли, коли король Франції влаштував фейєрверк. Ліга зухвалого Гіза все підбурювала народ, і дуже мало було в королівстві столів, сідаючи за які, люди не питали сусіда про його віру. Тому король Франції скликав у своєму замку Блуа збори всіх станів. Протестантські депутати не поїхали туди — вони аж надто добре знали, як там уміють обдурювати. Але король Наваррський звелів писати послання про мир своєму дипломатові, панові дю Плессі-Морнею, а головне — пише й сам.

Усі інші мали єдиний клопіт — як нашкодити одні одним: і протестанти, й католики. Другі, бувши сильніші, закликали до насильства, перші — вимагали гарантованої безпеки. Та слабшому слід не наполягати на своїх правах, а кликати до терпимості й доброти: під захистом цих двох чеснот він легше набереться сили. А чеснота, поєднана з силою, знаходить більше прибічників, ніж сама чеснота або сама сила. Анрі й його посол були згодні щодо мети і йшли до неї одним шляхом. Своє послання зборам станів Морней підсунув одному доброминому католикові, ніби той сам його склав, тим часом як то був витвір благочестивого й хитрого Філіппа дю Плессі. Анрі ж зі свого боку власноручно написав туди, що він просить бога відкрити йому, котра віра істинна. Тоді він служитиме їй, а фальшиву виганятиме з королівства, а може, зганятиме й з усього світу. На щастя, бог поки що не послав йому ніякої звістки про це, отож не було небезпеки, що Анрі муситиме віддати свої укріплені міста.

Проте він робив усе, що лишень міг, щоб не спалахнула знов усобна війна,— і коли король Франції відрядив до нього послів, негайно виїхав їм назустріч. Ті посли мали вмовити його, щоб він вернувся в католицтво, і то в мурах його вірного міста Ажена. Один з них був той самий Війяр, що не впускав його в Бордо, другий — родич Анрі архієпіскоп Бурбон, але найбільше ваги мав третій, бо то був державний скарбник Французького королівства. Анрі прийняв їх усіх разом, потім кожного осібно. Бо хтозна, що котрий може ще сказати віч-на-віч, надто коли йдеться про гроші. На спільній нараді архієпіскоп почав нарікати на страждання народу, і Анрі заплакав, але собі подумав, що страждання народу — це його страждання, а не пана архієпіскопа, і якраз через це йому призначено стати королем Франції. А щодо цього, звісно, його напоумив сам бог. І тому він того самого дня послав загін узяти приступом ще одне місто. Добряга Війяр забрав звідти військо, щоб з достатньою охороною зустріти свого губернатора. «Моя маленька перемога! — потай радів Анрі; він не переставав плакати, але хто ж відрізнить сльози радості від сліз скорботи? — Моя маленька перемога!»

Маркіз де Війяр не забарився з помстою. Якось Анрі грав у «довгого м'яча» на подвір'ї свого замку, з чотирьох боків оточеному високими будівлями. Оздобні вікна, прегарні колонади понад фасадами, широкі, розкішні подвійні сходи вниз, до річки й садів,— усе це його предки вибудували ще двісті років тому, і ту пишноту стережуть чотири грубі наріжні вежі. Але вартові на вежах, звичайно, можуть забавитися з дівчатами, а тим часом ворог скрадається від куща до куща, потім поза будинками — від одного до другого. А в глухому подвір'ї Анрі жбурляє довгастого шкіряного м'яча. Якби він ту хвилину сидів за обідом, то у вузенькому закапелку, зробленому в товстій стіні їдальні, тулився б дозорець і оглядав усю околицю, чи не видно де чого підозрілого. Ніколи не слід забувати про таку осторогу; та тепер уже запізно. Лунають жалібні зойки, ворог удерся крізь четвертий фасад, там уже вхопили когось за горлянку. Гравці у м'яча беззбройні. Поки друзі Анрі втікають сходами до річки, сам він зникає в будинку, і скільки не шукали його там вороги — та марно.

CHÂTEAU DE LA GRANGE[1]

Він тікав попід ногами в шукачів, тоді попід містом, тоді попід ланами. Підземний хід, у який він помацки спустився, був дуже старий, і ніхто на світі, крім Анрі, вже не знав про його існування. Він розшукав кресало й каганець і при його слабенькому світлі обминав ями та завалені місця. Дорога цього разу здалась йому не така довга, як раніше, бо він весь час думав про ворогів, що спіймали облизня. Правда, дихати під землею було важко; зате ж на виході з цієї нори його зустрінуть дві ніжні руки — а в які руки він щойно ледь не попав! І ось нарешті знову сходинки. Анрі погасив каганчик і підняв ляду.

— Обережно! — закричав жіночий голос.— Обережно, там мої голуби!

Жінка, що кричала, тільки-но скрутила голівки кільком голубам і поклала їх долі, якраз на тому місці, де тепер вилазив з-під землі якийсь упрілий і страшенно брудний чоловік. Його засліпило денне світло, і він не впізнав, хто це перед ним — Флерета, дівчина, яку він кохав у вісімнадцять років, а їй тоді було сімнадцять.

Вона не злякалась, коли він виліз із землі, але так само не впізнала його: і через те, що він був такий брудний, і взагалі його обличчя дуже змінилось від усього пережитого, а крім того, він запустив борідку. Лагідні, ласкаві очі напевне виказали б його, та він їх примружив, і тому Флерета його не впізнала. Вона й сама змінилася: обличчя зробилось повне, широке, та й стан потовщав. Розсердившись за вивалиних у піску голубів, вона вперла кулаки в боки й почала лаятись. А він засміявся, відповів жартом і відійшов до криниці, щоб трохи причепуритись. Колись давно інша криниця віддзеркалювала їх обох, і вони втопили в ній свої прощальні погляди й останні сльози перед розлукою. «Коли ми вже зовсім постаріємо, ця криниця ще пам'ятатиме нас, і навіть тоді, коли ми вже повмираємо». Це правда; і багато пізніш люди показуватимуть її одне одному й пояснюватимуть: «Отут вона втопилась, та Флерета. Вона ж так його кохала!» Вже тепер більшість гадає, що її нема живої, бо таке прекрасне кохання повинне жити само собою, окремо від людей, що встигли перемінитися.

---

[1] Зáмок із стодолою *(франц.)*.

Переміна... Він умився і, не озираючись на дівчину, обтрушує з пліч землю. А вона спостерігає, як із-під бруду з'являється на світ справжній пан. Зараз він зайде в невеличкий замок, по сходах підніметься до дами, що тут живе, в покої кохання, де на стінах понамальовувані жінки з риб'ячими хвостами, а з кутків визирають голівки янголів: одна ласкава, а друга сувора. Зі стелі покоїка сяє сонце, бо Христос — це сонце справедливості, як там і написано: Флерета сама читала той напис. Вона підбирає з землі голубів. Анрі саме обертається до неї, але вона вже не дивиться на нього. Над ними бринять у повітрі забуті слова. Небо дуже ясне, з нього ллється сріблясте світло, а літні вечори такі лагідні. Анрі й Флерета ще раз у житті опинились удвох — на подвір'ї між хлівами та повітками. Він міг би обняти цю незнайому дівчину, що стоїть нахилившись, і повести за стодолу. Йому справді спадає таке на думку — але, може, з вікна вгорі дивляться. І він поспішає нагору. А вона несе голубів на кухню. На подвір'ї вже нема нікого, а в повітрі досі бринить луна забутих слів: «Ти щасливий зі мною?» — «Такий щасливий я ще ніколи не був!» — «То згадуй мене, хоч як далеко поїдеш,— і цю комірчину, де пахтіло садом, коли ми тут кохалися».— «Тобі сімнадцять років, Флерето».— «А тобі вісімнадцять, любчику. Коли ми вже зовсім постаріємо...»

Чути голоси наймитів, що йдуть з поля. І повітря вже не бринить.

У САДУ

Дивно, але напад на замок губернатора не минувся його намісникові безкарно. Як довідались у Нераку, король Франції не пробачив йому цієї вихватки. Чи, може, то саме невдача з нападом кінець кінцем коштувала бідоласі Віййрові й самої посади? Дворянство обурилось на нього — не тільки тут, а й у сусідній провінції Лангедок, губернатор якої Дамвіль уклав з Анрі спілку. Дамвіль був чоловік поміркований, належав до «політиків» і радо робив щось для встановлення миру між віровизнаннями. Якби тільки невчасна миролюбність не була річчю, що може коштувати посади! Правда, Віййр мав ось-ось злетіти зі своєї за те, що перебрав міру в протилежному. Найдужче нападався на нього один із найвпливовіших у про-

вінції людей — маршал Бірон. Він інтригував проти Вільяра ще дужче, ніж було відомо Анрі, хоча той знав таки чимало.

У Анрі тим часом був не один клопіт. Він не тільки хотів домогтися від двору, щоб його намісника скинули, а ще й палко жадав, щоб його люба сестриця приїхала до нього, та й без своєї коханої дружини, королеви Наваррської, більше не міг жити. Бувало, що він і справді нудьгував за Марго: тіло ніколи не забуває назовсім колишніх пестощів. Та частіш він думав про те, що добре було б, якби його піддані-католики бачили поруч із ним сестру короля Франції: тоді б навіть брама Бордо розчинилась перед ним. Ну, а щодо маленької Катрін — ох, сестричко, хоч би вже ти скоріш була тут, зі мною! Ти б милувалася моїми теплицями, вчила говорити моїх папуг, слухала нових пташок — канарок: ти ще ніколи не чула їхнього прегарного співу, Катрін! До того ж моя сестричка така ревна гугенотка, і її присутність відразу поліпшить мою репутацію серед наших одновірців, а то вона тепер, на жаль, не дуже добра.

Було так, звісно, через те, що він знався з багатьма жінками. Але, по-перше, їх же й є багато, вартих того, щоб їх любити — кожну по-своєму, одну за п'янкий дух, а другу за чистоту квітки. У тієї паняночки підозрілива мати, і Анрі їде верхи цілу ніч, щоб побачитися з нею вдосвіта. А дівчину в будь-якого селюка відбити легше. А є ще й дружина вугляра: він живе у лісі, й до нього заїздили придворні, коли вибиралися пополювати. Та жінка любила свого короля безтямно, та й він її досить палко, щоб одного разу примусити всю мисливську компанію — і панів, і слуг — чекати надворі під дощем, поки він у хатині кохався з нею. Знаєте ж оті спалахи жаги, що минають без сліду. Та хай там як, а через двадцять років король надав вугляреві дворянство. Він, певне, ще пам'ятав лісову хатину й звідані там незабутні втіхи. Бо через жінку він найтісніше зв'язаний з народом. Король пізнає його в ній, володіє ним і віддячує йому.

По сестру він послав до Парижа не кого іншого, як свого вірного Фервака. Хоча цей поштивий чолов'яга колись і зрадив його, але він-таки покинув і короля Франції, а хто може бути надійніший за того, кому вже ніхто не довіряє? Фервак і справді провіз принцесу живою й здоровою крізь усі небезпеки, але вона недовго лишалася в Нераку: брат сам відвіз її до По, бо там і віра, й звичаї

були суворіші — навіть у нього самого, коли він туди навідувався. У По, де їх обох виховувала їхня люба матуся, його бачили тільки з сестрою, під зеленими деревами їхнього дитинства. За містом стояв прегарний за́мочок, оточений високими деревами; туди часто вибиралась Жанна, коли хотіла посидіти з дітьми в свіжому холодочку, і шелест листя відлунював у її душі диханням бога. Адже природа — це таємниця Вічного, одна з його таємниць. Садівники служать богові, як і священики, тільки під іншим знаком. Садівник короля Наваррського звався Шантель, і Анрі любив розмовляти з ним, як з мудрецем, і домочок поставив йому новий. А головна алея в саду звалась «Пані» — на честь Жанни. Там і прогулювались її діти. Брат нахилився до сестри, а вона думає.

«Як ми загаялись! Уже вечір. А сад сьогодні здається нам темнішим, присмерк тихо виносить його з простору й світового ладу. Навіть кам'яна жінка, що лле воду зі свого дзбана, ніби облита кольором присмеркових куцїв і втратила свій привілей — бути білою й світитися. Всі ми, як християни, між собою рівні, і ця істина особливо правдива у вечірню годину. Звичайно, я, його сестра, повинна вбачати в ньому свого владаря, але тут він не настільки владар. Сказати йому? Не подобається мені таке говорити і трохи страшно. І все ж мене щось спонукає поговорити з ним про той горезвісний бал в Ажені».

— Брате!

— Що, сестричко?

— Такі негарні чутки ходять.

— Це ти про бал в Ажені.

Вона так злякалась його слів, що аж зупинилася. Звичайно її кульгавість була майже непомітна, вона навіть могла танцювати. Але в цю хвилину вона б закульгала. А брат квапливо провадив:

— Я знаю ті балачки, звісно, знаю. Їх розпустили тільки для того, щоб я зі своїми дворянами-протестантами залишив місто. Я спершу, коли втік із Лувру, хотів там оселитись. І зразу духівництво почало з амвонів підбурювати люд проти нас. Пан де Війяр теж пустився в наклепи. А найгірше вигадали дами-католички просто для забавки. Слід тобі знати, що багато жінок люблять тішитися тим, чого насправді не було.

— Облиш, брате. Скажи мені, чи правда, що на балу в Ажені, коли в залі було повно міських дам, ти й твої дворяни несподівано погасили всі свічки й лампи.

— Ні. Я б так не сказав. Я, правда, помітив, що в великій залі стало трохи темніше. Може, кілька свічок одночасно догоріло. А буває, що на полум'я дмухають просто з пустощів — і хтозна, чи не самі дами те робили!

Тоді вже Катрін розгнівалася.

— Щось ти дуже багато заперечуєш. Краще б ти менше відмагався, тоді б мені легше було повірити.— Це говорила вже не наївна, недосвідчена дівчина, не тим дитячим голоском із високими нотками ляку на кінці слів. Тепер була черга Анрі злякатися: до нього зверталась його сувора мати. Навіть бачити різницю йому було важко, бо вже зовсім смеркало. І він признався в усьому, як хлопчисько:

— Мої дворяни хотіли тільки поцілувати дам у темряві. І жоден з них не хвалиться, що збезчестив свою. Правда, нагода така була, і навіть охота. А потім, звичайно, всі почали відмовлятися, коли вибухнув скандал.

— То ось як ви поводитеся! — сказали Жанна й Катрін.— Оце ті суворі звичаї, що їх ти повинен оберігати на нашій батьківщині? Де там, ти волієш показувати тут людям, чого навчився у Луврі, у ворогів нашої віри!

Йому аж дух перехопило. Те, що він мав почути далі, зачіпало вже його особисто.

— Мало того, що декотрі з тих збезчещених дам померли з переляку й сорому, так ти наробив ще й інших нещасть — по всьому краю, де ти їздиш, зводиш жінок. Я не буду їх тобі називати й перелічувати — ти їх сам добре знаєш. Краще я нагадаю тобі, що треба любити бога, а не жінок.

Він мовчав. Проповідь, що почалася з цього, треба було вислухати до кінця.

— Насамперед ми повинні привчити свої серця до послуху перед господом. Починати слід із цього, а щоб вийшло якесь пуття, серцю мають помагати очі, й руки, й ноги — все. Жорстокі руки свідчать про те, що серце сповнене зла, а безсоромні очі — що воно зіпсуте.

Вона ще довго говорила дуже мудро й гарно. Принцеса Катрін одержувала листи з Женеви й зберігала в пам'яті їхній зміст, хоча їй самій недовго вже лишалося діяти згідно з їхніми настановами. Її брат Анрі плакав у темряві. Сльози текли в нього легко, навіть через те, чого вже не можна змінити, та й не хочеться міняти. Але в цю хвилину він плакав не тільки через власну натуру, а й через близько споріднену своєї любої сестриці. Ревне

благочестя змушувало бідолашну переборювати своє кохання до кузена Анрі Бурбона, який поки що полював на вепрів. Та коли він нарешті з'явиться власною особою, тоді Катрін і незчується, як станеться те, чого не вернеш! Кінець її дитячої невинності — ось що оплакував брат. А з другого боку він вважав цілком природною річчю те, що невинність його сестри колись має минутися. Трохи співчуваючи їй, а трохи погоджуючись, обняв він Катрін і поцілунком перервав найкращу її фразу. А потім повів її в дім.

А що всяка ніжність, навіть до своєї плоті й крові, і кожен душевний порух має свою грошову ціну, то принцеса Катрін уранці одержала від свого любого братика в подарунок невеличке містечко — яке, щоправда, ще йому не належало. То було лихе, уперте містечко, що й досі не хотіло впустити губернатора в свої мури, і він мусив спершу завоювати його для любої сестриці. Ще багато чарівних подарунків одержала вона від нього пізніше, коли її коронований брат мав таку змогу. Одного разу то були сімсот прегарних перлин і золоте серце, рясно оздоблене діамантами; ціну знала рахункова палата. А втім, години, пробуті в По, щоразу бували лічені. Гарні меблі в великому міському замку знову покривалися чохлами; жодні інші ніколи не здадуться Анрі кращими. Коштовностей Наваррської корони він не зачепить навіть тоді, коли не матиме другої сорочки. На коня! В неспокійніші округи! І Марго теж нас непокоїть. Вона спустила на мотузку з вікна свого брата Франсуа, коли той надумав утекти до Фландрії, а потім почала палити той мотузок у каміні й трохи не спалила всього Лувру. А тоді й сама гайнула до Фландрії — і які там коники викидає! Які коники, хлопці! Так каже Анрі в своїй таємній раді.

ТАЄМНА РАДА

Члени ради по двоє сходяться до замку. Подвійні сходи дають змогу тим, котрі не дуже добре ладнають між собою, підійматися різними боками. Між двома крилами сходів б'є з муру джерело й стікає в півкруглий басейн. Мармурове поруччя такою плавною дугою вигинається від стовпчика до стовпчика, що кожному хочеться провести по ньому рукою. Око само ковзає по скромному різьбленню, що ним різець майстра любовно оживив камінь. Але

на середині схилу ті крила з'єднуються, сходи робляться широкі, парадні й ведуть до замку державця. Юнацька хода, гучні голоси; більшість членів ради нагорі зразу перебігають подвір'я й звертають праворуч. Піднявшися ще кількома сходинками, вони проходять колонадою, що тягнеться понад усім фасадом: кожну колону вгорі вінчає вирізьблене зображення якоїсь легендарної події. Двері покоїв стоять навстіж, день сонячний. Усі хутко входять до найбільшого покою, сідають на скрині або дерев'яні стільчики, збуджено гомонять, сміючись обіймають один одного або сердито розходяться — все це поки ще дожидають самого короля.

У товщі міцної стіни без вікон є закапелок, де чатує дозорець. Крізь отвір із залізними гратами він дивиться вниз, у зовнішнє подвір'я, й далі — за фортечний рів, на всю ближчу околицю. Від міської брами тягнеться дорога, на якій може несподівано з'явитися ворог. Мир і безпека панують на обох берегах зеленої Баїзи, по цей і по той бік мостів. Мости називаються Старий і Новий. Один веде до тихого парку «Гаренна», другий з'єднує дві частини міста. Нижче від замку, під добрим захистом, живуть городяни. По другий бік ставлять собі палати панове придворні — відколи тут розмістився двір. А крамарі, ремісники й челядь тиснуться до міцних панських будинків: так виникають вулички, покручені, вузькі — містечко-купка. По тих вуличках течуть струмочки, на них бавляться діти. Малеча з гамором штурмує високий Старий міст, літні люди вибираються на нього обережно, і по віддзеркаленню його широких арок глибоко в воді пропливають тіні всіх тих, хто живе тут.

Аж на верху замкових сходів на викругленій кам'яній лаві сидять двоє панів і дожидають Анрі. Той, що в дорожньому плащі,— Філіпп Морней. Який необачний його король, думає він: вибрався кудись сам, уже надвечір, у воєнний час. Адже знов точиться війна. Мир, названий ім'ям монсеньйора, протримався недовго. Король Наварський посилав свого дипломата шукати союзників, але більшість їх ухиляються від його заклику, як лишень можуть. Ось хоч би кузен замордованого Коліньї,— та й сам він, Монморансі, сидів у Бастілії й уже дожидав страти; а тепер цей гладун став занадто ледачий для помсти — чи для справедливості, як каже Морней. Для захисту віри, ще уточнює він. «Не гарячих і не холодних господь виплюне з уст своїх»,—заявляє гугенот—і сам досить холодними

словами доводить, чому неминуче повинні впасти всі ті, хто шукає в істинній вірі тільки вигоди для себе, а їй служити не має відваги. Герцога Анжуйського Морней покинув — той тільки паосліп полює на королівства для самого себе. Зазнавши багатьох пригод і небезпек, Морней прибув до державця, з яким спробує поладнати. Хоча цей державець досі сам провадив доволі легковажне життя, та не все залежить від вдачі людини, куди важливіше призначення. Бог сильніший за пристрасті свого обранця. По правді, доброчесний Морней зовсім не тривожився за Анрі, що десь забарився. Його-бо веде життям могутня рука.

— То ви й у полон попали, їдучи сюди? — спитав пан, що сидить на лаві поруч нього.

— Але мене не впізнали,— відповів Морней, знизавши плечима, певний, що в потрібну хвилину його ворогів напала сліпота.— Слухайте, як усе було, пане де Люзіньян. Ми оглядали руїни вашого родового замку, а вся околиця лежала в місячному сяйві, мов зачарована, так що неважко було повірити й у казку. Адже це там колись у давнину ваш предок спіткав фею Мелюзіну і зазнав з нею такого самого щастя й мук, які завжди можуть дарувати нам земні жінки. Отож ця Мелюзіна відвернула нашу увагу, і це її провина, що нас там захопило зненацька двадцятеро кіннотників: ми не встигли перемахнути через рів. У таких випадках найголовніше — спритно вдати з себе когось іншого, не бути схожим на гугенота.

Другий пан мимохіть засміявся. Коли вже хто схожий на гугенота, то це Філіпп Морней. Не тільки тим, що він носить темне вбрання зі скромним білим коміром; уся постава й поведінка свідчила про це, та не менш промовистий був і вираз обличчя. Погляд був не зачіпливий, але й не заглиблений у себе. Той погляд ніби вивіряв людське сумління — мудрий, спокійний погляд з-під завжди гладенького чола. Аж до старості цього чола не поріжуть зморшки, бо Філіпп Морней чистий перед своїм богом; воно лишиться незайманим плоскогір'ям над згніченим обличчям, що вкриється плямами й затьмариться скрухою. Та це ще не скоро. А поки що він сидить на викругленій кам'яній лаві, молодий, сміливий серцем, і дожидає свого короля, якого буде супроводити на вершини могутності. Ще й не здогадується Морней, що йому судилося колись у далекому майбутньому сказати про свого владаря останні слова: «Ми мусимо сповістити сумну й страшну но-

вину. Наш король, найбільший державець, якого знав християнський світ за останні п'ятсот років...»

Небо було дуже ясне, з нього лилося сріблясте світло, наближався тихий теплий вечір. Анрі вийшов зі своїх садів з оберемком квітів, перейшов Новий міст. Побачивши, що на сходах угорі стоять двоє панів, він кинувся бігом і ще здалеку гукнув до посла, щоб той розповідав; а вислухавши звіт, дав послові квітку, хоча й не почув нічого втішного.

— Хтось її обскуб,— пояснив Анрі й мимовільно повів плечима в бік альтанки над річкою, вони відразу все зрозуміли. Але ту хвилину з замку долетів якийсь гучний гамір.— Мої гугеноти вбивають моїх католиків! — гукнув Анрі й кинувся в замкове подвір'я.

І справді, там зітнулись пан де Лаварден із паном де Роні: цей молодий задирака порушив військову дисципліну, і його командир розлютився. Решта дворян теж усі кричали, в кімнаті зчинився гвалт, і причину годі було з'ясувати. На щастя, сам Анрі чудово знав її. Під містом Мармандом капітан Лаварден послав свого хорунжого Роні на безнадійну справу. Анрі довелось самому рятувати юнака та кількох його аркебузирів, але однаково всім їм довелося досить ганебно відступити з єдиною гарматою та двома кулевринами, до яких уже не лишилось бойового припасу. Лаварден не любив, коли йому хто нагадував про цей невдалий наскок на Марманд, вчинений усупереч думці короля. І ось тепер його власний хорунжий заговорив про ту безглузду історію.

— Шмаркач! — ревнув роздратований командир.— Утріть носа, он капка висить!

Роні зразу викликав його на двобій, і одні дворяни підохочували обох, а інші намагалися розборонити. Важко було повірити, що це семеро-восьмеро чоловіків у одній кімнаті збили таку бучу,— але все то були тільки вияви надміру життєвої снаги та доброго гумору. Та ось прибіг Анрі з оберемком квітів, кинув їх серед своїх дворян, а юному Роні визначив справедливу кару. Сказав, що його службі в найкращій чоті, під проводом найкращого командира настав кінець: тепер сам він, король, зглянувшись на його молодість, візьме його в круту науку до себе. Роні не суперечив — він, власне, на це й розраховував. Він зразу притих, і обличчя його стало спокійне і розважне, як завжди. Заспокоївсь і Лаварден, а король ще й обняв його.

Тоді розкричались інші, лаючи те чи те містечко, що дозволило собі всякі паскудства. Військо короля Наваррського весь час було в поході й не встигало установлювати мир, карати, наводити лад. Тут зібралась таємна рада, кожен її член мав право висловити перед королем свою думку, і багато хто докоряв йому, що він веде війну не досить суворо. Його кузен Конде провадить бойові дії енергійніше й нарікає на його млявість.

— Це мій край, а не його,— сказав Анрі — більше для себе, ніж для інших. Тільки Морней прислухався до тих слів. У таємній раді здебільшого говорили всі зразу, перебиваючи один одного. Анрі, щоб звернути увагу всіх на себе, почав розповідати про королеву Наваррську. Він сидів на столі, звісивши одну ногу, а другу підібгавши під себе, покусував стебельце троянди і часом аж схлипував, наче від стримуваного сміху — хоч насправді зовсім не відчував нічим не захмареної радості.

Королева Наваррська спершу допомогла втекти своєму любому братові, монсеньйору, а потім сама подалась попереду нього до Фландрії, щоб там готувати для нього грунт. Вельми небезпечне діло — в країні, яку держать під чобітьми іспанці, а найбільший чобіт — дон Хуан Австрійський.

— Та королева, моя дружина, обкрутила всіх круг пальця під приводом хвороби — мовляв, хоче полікуватись водами в Спа. Поки іспанці — вони, щоб ви знали, люди не дуже кмітливі, ходять, як на дибах, шия в них не гнеться, бо напрасований комір не дає, і тому вони не бачать, що діється на землі,— отож поки іспанці почули перше слово, її величність уже збунтувала всю країну. Правда, врешті дон Хуан Австрійський звелів чимшвидше випровадити її за кордон. А ще напередодні ввечері він давав бал на її честь. Та що вдієш, коли її рідний брат, король Франції, виказав її іспанцям, боячись дона Філіппа.

Залунав обурений сміх упереміш із лайками. А сам Анрі, стиснувши зуби, подумки докінчив: «Дарма. Принаймні моя бідненька Марго в цій подорожі почувала себе справді вельможною дамою — аж до того дня, коли її витурили. Золочені карети, оксамитові ноші, а в них сидить ласкава королева, а довкола кипить захватом білявий люд. Вона й сама була в захваті від себе. Бо в тій своїй родині вона, бідолашна моя Марго, не бозна-яка щаслива. Треба, щоб вона приїхала сюди. Вона потрібна мені тут».

— На жаль, її коронований брат забороняє їй жити з гугенотом,— сказав Анрі вголос; він помітив, що з усієї гамірливої ради тільки один дивиться на нього уважно: його дипломат.— Пане де Морнею,— провадив Анрі.— Гірко визнати, але король Франції ненавидить свою сестру й не дозволяє їй побачитися з нами.

Морней відповів, що її величність королева Наваррська, напевне, нічого так палко не жадає після своєї нещасливої подорожі до Фландрії.

— То тільки Ліга наструнчила його королівську величність проти рідної сестри. Герцог Гіз...

— Вийдімо,— запропонував Анрі й разом з Морнеєм залишив кімнату. Вони пройшли кілька кроків галереєю — швидко, як любив Анрі,— й повернули назад. Посол, що прибув з-під Парижа, знав про найновіші вбивства в Луврі. Гіз держав короля в постійному страху. Король дедалі частіше втікав до монастиря, і не тільки жах перед потойбічним світом гнав його туди. Крім власної смерті, він боявся також вимирання свого дому, бо королева досі не подарувала йому сина.

— І не подарує,— квапливо докинув Анрі.— У Валуа більш не буде синів.

Він не пояснив, від кого знає це так певно: від своєї матері. Морней глянув на нього й сказав сам собі, що господь бог недарма привів його до цього державця. В ту мить він остаточно збагнув, хто такий Анрі: не «мельник із Барбасти», не джигун і не командир двох сотень вояків, а майбутній король Франції, добре свідомий свого покликання. Він тільки напускає на себе личину — з хитрості, а також тому, що має час чекати, бо молодість довга. Але ніколи не забуває, що йому призначено. А ось тепер король одним словом розкрив Морнеєві своє серце, і той уклонився йому. Говорити далі було зайве, між ними вже встановилася згода. Легким рухом руки Анрі показав Морнеєві на парк «Гарепна», де вони мали зустрітись пізніше наодинці.

Бо їм уже й перебили розмову. Давні друзі короля, д'Обіньє і дю Барта, скористалися своїм привілеєм у будь-який час звертатися до нього. Вони перебігли подвір'я, подолали сходи й зразу, один з-перед одного, заговорили. А втім, новина, яку вони принесли, виправдовувала їхнє хвилювання. Маркіза де Війяра скинуто з посади. Невдалий напад на губернатора накликав на його намісника немилість короля Франції. На місце скинутого призначено

маршала Бірона, який і справді зробив усе, щоб те місце заслужити. Особливо Агріппа держався цієї думки. Сповнений рожевих надій, він вихваляв нового намісника, який нібито з самого благородства скористався при дворі всім впливом, який лишень мав, щоб скинути свого похмурого попередника. Дю Барта, людина зовсім іншого темпераменту, навпаки, сподівався від нового намісника ще злостивіших підступів. І члени таємної ради, почувши новину, пристали одні до думки першого, інші — до погляду другого.

Найрозсудливіші, як Роні й ла Форс, що був католиком, вбачали в Біроні насамперед хворого на печінку чоловіка з жовтими очима: колись він у нападі люті шаблею порубав морду своєму коневі, і це свідчило не на його користь. Лаварден і Тюренн — теж різної віри — погоджувались па тому, що маршалові Бірону можна більшменш довіряти. Він належав до одного з найзначніших родів провінції Гієнн. І мир у провінції був вигідний йому самому. В це можна було повірити. Одначе Анрі, поки його таємна рада так запально сперечалась, перечитав королівський указ, якого принесли йому давні друзі. Там писалося, що маршалові Бірону надається необмежена влада в усій провінції й краю Гієнні за відсутності короля Наваррського. «Немовби я відсутній — приміром, сиджу бранцем у Луврі!» — так зрозумів цей указ Анрі. Його кинуло в холод, тоді в жар. Він згорнув указ і нікому більше не дав заглянути в нього.

МОРНЕЙ, АБО ЧЕСНОТА

Рано-вранці Морней вибрався до парку «Гаренна». Там ще не було варти. Коли надійде король, ніхто не бачитиме їхньої зустрічі, й те, про що вони розмовлятимуть, лишиться таємницею. Морней сподівався, що король належно оцінить цю дуже зручну нагоду і прийде сам. Він надавав неабиякої ваги своєму втручанню в справи, куди б не поїхав — до Англії чи до Фландрії — і за що б не взявся: чи за воєнні справи, чи за встановлення миру. В парку йому довелося чекати, і, слухаючи цвіріньчання та щебет ранніх пташок, він думав про велич бога, який дозволяє, щоб невинна природа так безпосередньо стикалась із мерзенним людським світом; а через свого сина господь поєднав одне й друге, бо Ісус помер у поті й крові, як поми-

раємо ми, і так само, як ми, тільки ще зворушливіше він носив у собі співи землі. Морней записав це на табличках для своєї дружини, Шарлотти Арбалест. Вони вже три роки як побралися, але часто й подовгу бували в розлуці — чоловік усе мусив їздити за дорученнями державців, добувати їм грошей, ще й ще грошей. Морнеєві доводилось більше часу віддавати обрахункам боргів та процентів, ніж роздумам про життя й смерть. Одначе він виклав ті роздуми на папері за бажанням своєї нареченої, коли вони знайшли одне одного в Седані, у герцогстві Бульйонському — цьому пристановищі втікачів.

Зустріч їхня відбулась у суворі часи, коли йшлося про життя й смерть,— через два роки після Варфоломіївської ночі; врятувавшись від неї, обоє вони жили тільки для слави божої — убогі й гнані. Шарлоттині маєтки було конфісковано, бо й батько її, і перший чоловік визнавали істинну віру. Друзі тоді радили молодому Морнеєві одружитись вигідніше, але він відказав, що багатство — це останнє, про що слід думати, беручи дружину: головне — доброзвичайність, страх божий і незаплямована слава. Усім цим була наділена Шарлотта, а крім того, мала ще ясну голову: студіювала математику — і гостре око: малювала. Вона була милосердна до вбогих, і навіть вельможі побоювалися її за непримиренність до зла. Та найрадніше вона віддавала своє палке завзяття служінню богові і його церкві. Ось що, а не багатство, принесла вона в посаг. Проте Морней відчув себе багатим, коли вона йому розповіла, як ще її батько колись у Страсбурзі бачив самого великого вчителя, Мартіна Лютера, на диспуті з іншими докторами. Правда, Лютер ніколи не бував у Страсбурзі; про це Морней навів довідки. Та коли вже батькова розповідь так прикрасилась у Шарлоттиній пам'яті, нехай їй лишається цей гарний спомин. І Морней нічого не сказав дружині. Отакий був його шлюб з гугеноткою.

— Ви мене зрозуміли й устали рано,— зненацька сказав Анрі: він нечутно зайшов до альтанки й сів поруч із Морнеєм. І зразу спитав: — Ну, як вам моя таємна рада?

— Не досить таємна — і занадто галаслива,— відповів дипломат, не моргнувши оком, хоч Анрі зробив так.

— Про маршала Бірона наговорили багато дурниць. Таке! Адже він мій найщиріший друг. І ви ж, певне, так гадаєте?

— Величносте! Якби він був вашим другом, король Франції не призначив би його на цю посаду. Та навіть

щирий друг не довго б лишався таким, будучи вашим намісником.

— Я бачу, що ваш розум важко переоцінити,— сказав на те Анрі.— Нам доведеться ще чимало навчитися, еге, Морнею? Вам не солодко жилось у вигнанні.

— А вам у Луврі.

Очі в обох зробились наче застиглі. Та це зразу й минуло; Анрі вже вів далі:

— Мені треба стерегтися: двір хоче знов узяти мене в полон. Ось прочитайте! — І видобув учорашню грамоту — повноваження маршалові Бірону.

— «За відсутності короля Наваррського»,— вголос дочитав Морней.

— За моєї відсутності,— повторив Анрі й аж здригнувся.— Ні! Нізащо в світі! — вигукнув він.— Дванадцятьма кіньми не затягнуть мене до Парижа.

— Ви вступите туди як король Франції,— запевнив його Морней із таким жестом пошани, що жоден придворний не зумів би виконати його зграбніше. Та Анрі знизав плечима:

— Гіз із своєю Лігою занадто сильний. Я звірюся вам: він уже занадто сильний навіть для короля Іспанії, і дон Філіпп, щоб убезпечитись від нього, робить мені таємні пропозиції. Він хоче не більш і не менш як одружитися з моєю сестрою Катрін. А за мене віддадуть котрусь інфанту. З королевою Наваррською він мене попросту розлучить — у Римі, де для нього не існує перешкод.

Морней подивився на нього — тим поглядом, що вивіряє людське сумління.

— А що мені більше лишається? — пригнічено сказав Анрі.— Доведеться погодитись. Чи ви знаєте іншу раду?

— Знаю одну,— суворо випроставшись, відказав Морней.— Ця рада полягає в тому, щоб ви ніколи не забували, хто ви: французький державець і захисник істинної віри.

— Отже, мені слід просто відхилити таку спокусливу пропозицію могутнього владаря?

— Не просто відхилити, а сповістити про неї короля Франції.

— Саме так я й зробив! — вигукнув Анрі, засміявся й схопився з місця. Гугенотове обличчя проясніло, і за мить вони вже обіймали один одного.

— Морнею! Ти той, що й був. Колись, у нашому кінному загоні! Ти любив крайнощі, любив бунтувати, виголошував промови про гниль і коросту в пурпурі владарів.

Але нерозважним ти не був і тоді — й не сказав щастю «ні», коли дістав змогу втекти від Варфоломіївської ночі.— І Анрі плеснув його по животі — на знак своєї вдячності й радості.— Ухилитись від смерті — з цього починається вся дипломатія, та й усе військове мистецтво.

І, взявши його під руку, вивів з альтанки широкими кроками, яких ця алея налічувала чотири тисячі.

Анрі ще не раз зустрічався зі своїм послом рано-вранці, без свідків. Справжня причина, чому королю раз у раз хотілося почути пораду посла, лишилась би невідома, навіть якби хто нишком стежив за ними. Морней убачав у Анрі майбутнього короля Франції, ось у чому річ; але він мав не тільки інтуїтивну певність — єдиний доказ, ясний самому Анрі. Становище всього світу недвозначно промовляло за те, щоб це королівство, саме це в цілій Європі, було міцно об'єднане під рукою принца крові. Не лише Франція — весь християнський світ «зітхав за сильним владарем». А таким владарем не міг бути підстаркуватий Філіпп зі своєю зліпленою з клаптиків світовою імперією, що вже котилася вниз, як і він сам. Такі імперії не можуть існувати, не зазіхаючи весь час на свободу небагатьох іще не підкорених націй. Одначе цим вони тільки прискорюють власний кінець. Морней провіщав досі ще грізному Філіппові перед його смертю, яка має бути ганебною, найтяжчі удари господньої правиці. Правда, він цього не казав, тільки думав. А вголос він холодно відзначав, що таке прагнення за будь-яку ціну розширити державу, така жадоба гегемонії над усім світом нерозумні. Тримати таке королівство, як Франція, в стані внутрішнього розладу — безбожно й злочинно, натякав Морней, хоча й не говорив так навпростець. Він зате говорив про логіку речей і про істину, бо істині досить тільки з'явитись перед людьми — і вона вже перемогла.

Загалом кажучи, Морней намагався, щоб Анрі не тільки почував, а свідомо й виразно розумів, що йому судилась майбутня велич. Нехай він твердо знає, що істина — його союзник: і життєва істина, й моральна, бо однієї без другої не буває. Адже бог створив нас людьми, а тому ми — міра всіх речей, і життєва істина — це лише те, що ми визнаємо дійсним за природженим нам законом. Така висока мудрість — висока й глибока, мов містика,— мала цікавити й спокушати, особливо державця, що сам був її осереддям. Провіщення майбутнього завжди надить, навіть о шостій годині ранку, в саду, де ще панує

прохолода; а то Анрі спав би ще добрих чотири години, бо його легковажні пригоди звичайно закінчувалися пізно вночі. Та він приходив, щоб слухати одкровення мудрості про себе й своїх ворогів.

Свій шлях до трону, казав посол Анрі, він має, навдивовижу, пройти як союзник, навіть як рятівник останнього Валуа, хоч той і досі ненавидить його. Морней тут тримався заповіді «Любіть ворогів наших»,— хоча ця заповідь не може годитися завжди й усюди, таке суперечило б нашому людському призначенню. Треба тільки вміти розрізняти, коли вона справді годиться. За своєю натурою Анрі був цілком ладний любити ворогів, прихиляти їх на свій бік і навіть віддавати їм перевагу перед друзями. Може, через це він уже носив у собі передчуття союзу з останнім Валуа, і лише згодом, коли те передчуття справдилось, йому здалося, ніби Морней зумів так рано розгадати й передректи це. І про загибель іспанської Непереможної Армади біля узбережжя Англії Анрі отак само дізнався за десять років наперед. Коли ця подія відбулася, він щиро вірив, ніби її до слова провістив йому Морней у парку «Гаренна». Можливо, посол справді вжив сло́во «загибель», мавши на увазі чи то флот, чи то цілу всесвітню імперію. А відсвіт його слів зберігся в пам'яті Анрі. Бо пізнання — це світло, і його випромінює чеснота. Нечестивці не знають нічого.

Анрі слухав Морнея, щоб чути голос Чесноти. Це приємна річ, коли вона каже: «Ти молодий, ти самою своєю природою обранець. Для вияву твоїх блискучих здібностей трапляються блискучі нагоди, вони створені для тебе. А поки не вдарила година більших справ, зробися незаперечним володарем у цій провінції і в своїй партії. Не поспішай: небо тут ясне, а десять років — це ж один день». Досі слова Чесноти були приємні.

Та ось їй спало на думку сказати — і навіть подати про це писану пам'ятку,— що королю Наваррському слід би щонайпізніш о восьмій годині ранку щодня бути вже вдягненому й слухати, як його духівник промовляє молитву. А потім він повинен іти до свого кабінету й там вислухувати по черзі всіх, кому доручав якусь справу. І не треба більше ніяких галасливих «таємних рад», де регочуться, розповідають усякі байки та заводять сварки. Морней хотів, щоб з усіх своїх радників Анрі залишив при собі тільки доброчесних; але хто б тоді зостався в раді, крім нього самого? Далі — Анрі, мовляв, повинен показувати

особистий приклад своєму домові, і не тільки домові, а й усьому королівству Наваррському, і не тільки королівству, а й усьому християнському світові. Морней не міг стерпіти у володареві, якого обрав собі, нічого вартого осуду. Кожен мав знаходити в ньому те, чого сам найбільше жадає, але ніколи не зустрічає: державці — братерство, судии — справедливість, народ — турботу про те, щоб полегшити його тягар. Державцеві треба пам'ятати, що йому слід з'являтися перед людьми з гідністю, ба навіть із блиском; а насамперед він нікому не повинен давати приводу для наклепів. Він не може задовольнятися навіть тим, що власне його сумління чисте. А далі вже пішла мова про зовсім делікатні речі. Цей член таємної ради, що занадто поважно сприймав свій титул, заговорив про моральність владарів.

— Даруйте вашому вірному слузі ще одне слово, величносте. Оті відомі всім любовні пригоди, що ви їм віддаєте стільки часу, тепер уже недоречні. Тепер для вас, ваша величносте, настала пора злюбитися з усім християнським світом, а особливо з Францією.

«Достоту Катрін!» — подумав Анрі. «Краще я нагадаю тобі, що треба любити бога, а не жінок»,— такі були її слова. А тепер ось і другий гугенот причепився до нього з тим самим. Ні, голос Чесноти вже не був приємний. Правду кажучи, цього разу вона з'явилась передчасно й зажадала від молодого державця добропристойності, яка поки що не личила б йому й не відповідала б станові його здичавілого королівства. Але й взагалі це завжди було вразливе місце Анрі — майже єдине його вразливе місце. Коли він уже став визнаним спадкоємцем французького трону, вперта чеснота пана де Морнея знов випхалася з цими самими повчаннями, і знов вони виявилися недоречні, і відповіддю на них були гнів і глузи. І врешті вона замовкла зовсім. Життя пішло далі, вже не чуючи осторог, бо Чеснота зневірилась, і під старість великий король спустився нижче, ніж би годилося йому, через пристрасті, що ними він іще підтримував у собі ілюзію молодості. Отак воно буде, Анрі. Молодість і кохання стануть колись помилками твого ще й доти невситимого серця, і тоді мовчатиме навіть твій Морней. Будь радий, що нині він говорить!

Але Анрі, замість радіти, помстився. На своїй таємній раді, яка, до речі, лишилася без змін, король у присутності посла Морнея заявив, що католикам він завдячує більше, ніж гугенотам. Якщо ці другі й служать йому, то або

з корисливості, або ж із ревності у вірі. А католики не мають зі служби ніякої вигоди, та ще й шкодять своїй релігії в ім'я його величі. Це порівняння було таке несправедливе, що й самі дворяни-католики сприйняли його невдоволено. Але Анрі забув навіть про особисту повагу й делікатність: при своєму послі почав зображувати крука. Адже протестантів дражнять круками, бо вони ходять у чорному, весь час крячуть свої псалми і нібито страшенно зажерливі на здобич. Коли король припустився цієї відвертої образи — правда, він зробив те в кутку, не перед очима в цілого гурту,— всі вдали, ніби нічого не помічають, і якраз придворні-католики заглушили його крячання гучною розмовою. А сам Анрі незабаром потихеньку вислизнув з кімнати.

Надворі він заплакав — із сорому й злості на себе, що так повівся з чеснотою, втіленою в гугеноті Морнеї. Хоч він почав ставитись до дипломата холодно й більше не приймав його наодинці, а тим паче в парку «Гаренна» о шостій годині ранку, бо сам уставав аж о десятій,— одначе не міг не думати про Філіппа Морнея, навіть коли не бачив його, й не міг не порівнювати його з іншими придворними — здебільшого невигідно для тих інших. Він твердив собі: «Зовсім не такий друг д'Обіньє, що квапив мене тікати з Лувру. І зовсім не такий друг дю Барта — він урятував мені життя в тому шинку. А що вже казати про д'Ельбефа — він оберігав мене на кожному кроці, і як прикро мені його бракує тепер! Але ж хто вони такі? Вояки, відвага для них річ самозрозуміла, ніхто нею не величається, і до чесноти вона не торкається навіть краєчком. Та візьмімо будь-кого з моїх тутешніх наближених, найкращих у раді: що від них лишиться, як порівняти їх із Морнеєм?» У всіх були якісь вади, часом навіть гидкі, проте Анрі тим легше було вибачити їх. Дружба й королівський титул мають силу багато що затерти. Але жоден з них не був наділений знанням — високим і глибоким знанням великого гугенота. А незнання затерти не можна.

Агріппа, давній друг, безцеремонно користався щедрістю свого короля: податковій палаті в По його ім'я було відоме краще за будь-чиє. Одного разу він заговорив з іншим дворянином про короля — умисне досить голосно, щоб почув і Анрі. Але той дворянин не розчув, і Анрі сам повторив йому:

— Він каже, що я скнара і що нема на світі невдячнішої людини.

А іншим разом до короля привели замореного голодного пса — колись Анрі його любив, а потім забув про нього. На нашийнику у пса було видряпано Агріппин сонет, що починався так:

Твій відданий Сітрон у кращі дні лежав
На ліжку пановім; тепер же — на камінні
Він спить, бо й пес, як вірні слуги, нині
Невдячних друзів звичаї спізнав.

А в кінці була мораль:

Придворні! Ох, не слід вам гордо поглядати
На пса голодного, що з холоду дрижить:
За вірність кращої і ви не ждіте плати.

Прочитавши ці рядки, Анрі аж на виду змінився. Усвідомлення вчиненої несправедливості охоплювало його дуже швидко й гостро, хоч потім він і забував про все. Йому легше було знайти виправдання для чужої провини, ніж для своєї. Бідному Агріппі він ставив на карб його заслуги, а не запальну натуру поета. Молодий Роні любив гроші ще багато дужче: він не витрачав їх, а складав. На той час помер його батько, і він успадкував баронський титул і маєтки на півночі, на кордоні Нормандії. Коли Анрі не вистачило грошей на платню солдатам, барон Роні продав один із своїх лісів, але зважився на це лише для того, щоб переможні походи короля Наваррського подесятерили ту позичку. Він побудував собі дім у Нераку, за Старим мостом, бо для прибуткових справ потрібні вигоди. І король побоювався докоряти йому навіть за тяжкі помилки: тоді Роні спалахував. Він, мовляв, не васал йому й не підданий, казав він Анрі у вічі, і може й піти від нього — що́ насправді було йому й не в голові, хоч би через самий дім. Анрі гостро відповідав, що не держить його й може знайти кращих слуг,— і так само не думав того насправді. Бо Роні, попри всі свої вади, таки лишався одним з найкращих — навіть тоді, коли на якийсь час від'їхав у Фландрію до багатої тітки, перед якою він, сподіваючись на спадщину, прикидався католиком.

З двох відданиць він обрав не вродливішу, а багатшу й одружився з нею. Коли на півночі почалася чума, барон поїхав туди забрати молоду дружину зі свого замку. Вона сиділа в зачиненій кареті серед лісу й не хотіла впустити до карети чоловіка, щоб він, бува, не заразився. Але до барона не бралося ніщо. Чуму й усі інші перешкоди він

поборював з завжди однаковим гордим завзяттям. Коли небезпека минала, він скидав панцер і сідав за рахунки. Зі своїм королем він брав участь у всіх боях. А коли королівство було зібране докупи, Анрі мав уже готового знаменитого міністра фінансів.

Тепер обидва вони ще молоді, на самому початку свого шляху, разом завойовують непокірливі містечка, важать життям задля якогось там прапора й багнистого рову — та щасливець Роні ніколи не лишається при збитках. Коли врешті починається грабунок,— хто кладе в кишеню зразу чотири тисячі екю за те, що врятував їхнього власника, недужого старигана, від жорстоких вояків? Анрі добре знав молодика. Той любив славу й честь — але чи не так само любив гроші. А ось Морнея Анрі якось почав утішати, що колись обидва вони будуть багаті. Він говорив так навмисне, щоб увести його в спокусу. Але Морней відповів просто:

— Я вже тим багатий, що служу.

З умисною різкістю Анрі відказав:

— Мені до ваших жертв байдуже, пане де Морнею. Я думаю про свої власні.

— Всі жертви ми приносимо не людям, а богові.

Відповідь була сповнена смирення, і все ж звучала докором. Анрі почервонів.

Невдовзі після того на їхній невеличкий загін напали, вихопившись із переліска, рейтари маршала Бірона. Їх було більше, і королю Наваррському та його супутникам не лишилось нічого іншого, як повернути коней і втікати; а ззаду лящали постріли. Коли вони спинилися, всі побачили, що королю кулею відірвало підошву від чобота. Король простяг зовсім неушкоджену ногу, щоб хто-небудь натяг на неї свій чобіт. Зробив це Морней. Анрі не бачив його обличчя, бо посол стояв нахилившись, але з шиї в нього цівочкою текла кров.

— Морнею! Вас поранило.

— Пусте, подряпина — як згадати про ту небезпеку, що від неї врятувалися ви. Я прошу у вас нагороди, ваша величносте. Більш ніколи не наражайте свого життя так легковажно!

Анрі злякався. Ось яке було перше Морнеєве прохання про нагороду! Нарешті посол підвів обличчя; воно було залите кров'ю й уже поблідло.

— Ми були однакової думки про лихі наміри маршала Бірона, ваша величносте,— додав Морней.

І більше ні слова: проте Анрі почув і недоказане: «Тоді, коли ви ще приймали мене довірчо, наодинці, в парку «Гаренна». Серце в нього закалатало, і він тихо сказав:

— Завтра, на тому самому місці, в ту саму годину.

ГНІТЮЧА ТАЄМНИЦЯ

Ту ніч Філіпп Морней спав мало; а сумління його не спало зовсім. Він уже давно боровся з собою: чи відкривати те, що йому відоме. Тепер настала слушна нагода, і обов'язок був просто-таки безперечний. Розум йому часом тьмарила гарячка від рани, і він бачив себе самого перед королем, чув свій голос — говорив він швидше, ніж звичайно, і багато невідпорніше. Король ні від чого не відмагався, навіть коли він згадав лихі чутки про мельникову дружину — то була історія не надто почесна, а до того ж небезпечна. Король схилив чоло на знак каяття, тоді знову підвів голову, бо так бажав Морней у гарячковому сні. Він не хотів засоромити короля. Ще менше хотілося Морнеєві затьмарювати йому спогад про найріднішу людину. На жаль, доводилося це зробити, бо конче треба було скоріше звести короля з похилої стежки пристрастей, якою він котився вниз. Треба йому показати, куди ті пристрасті заводять, а це могла зробити лише одна людина: той, хто володів гнітючою таємницею.

«Господи! Звільни мене від цієї повинності!» — благав Морней у гарячці, і це благання в його нічим не стримуваній уяві зразу справджувалося. Йому вже не треба було казати того, що так його мучило, бо король сам усе знав. Сталося незбагненне: документи-обвинувачення були не у Морнея, а в короля. Він видобув їх, дав Морнеєві прочитати й запевнив, що розкриття цієї таємниці врятувало його, зупинило на краю прірви. Він бачить тепер, сказав король, що навіть життя, присвячене богові, може бути заплямоване нездержливістю статі, так що ті нечисленні люди, які знають таємницю, згадують небіжчицю тільки з жахом і скрухою. Чи багато важить тоді те, що весь народ шанує свою покійну королеву як благочестиву й цнотливу жінку? Я, говорив король у гарячковому сновидді пораненого Морнея, сприйму це як осторогу й виправлюсь. Я вибачаю всім, хто піддавався своїй людській природі. Я сам робив так аж надто часто. Але віднині цьому настане кінець: таке моє королівське слово.

Вислухавши ту обіцянку короля, Морней заснув спокійніше — одначе прокинувся, коли настала пора йти до парку. Голова його була зовсім ясна, проте спочатку йому здавалось, ніби обидва документи разом з їхньою таємницею справді в короля, а не в нього. Він мусив навіть розкрити свою теку — вони лежали там. Ніщо не змінилось, король нічого не знав, а на Морнея і досі тиснув тяжкий обов'язок.

Він прийшов до парку пізніше за короля — такого не було ще ні разу. Анрі вже нетерпляче ходив по алеї туди й сюди. Тільки-но побачивши посла, він узяв його під руку, підвів до лави, стурбовано подивився на перев'язану голову й спитав, як рана. Куля зірвала клаптик шкіри з волоссям, ото й усього, пояснив Морней. Ушкодження таке нікчемне, що не варте королівської уваги.

— Якщо вашій величності завгодно, поговорімо про справи.

— О, ви ніколи не терпите зволікання,— сказав Анрі, однак ще трохи повагався, перше ніж почати мову про свої грошові клопоти. У Морнеї він відчув щось незвичайне, схоже на страх. Мабуть, погано спав, вирішив Анрі й заговорив про селян, яким конче треба було зменшити податки. Але чим надолужити нестачу? Нібито жартома,— але насправді, в глибині серця, цілком поважно — він вигукнув:

— Якби я міг робити так, як покійна королева, моя мати! Вона карала себе штрафом за найменшу похибку. Сто ліврів сплачувала вона в рахункову палату щоразу, коли забуде помолитись. А мої штрафи склали б, напевне, більшу суму, ніж ті, що платила моя люба матуся!

Тоді Морней подолав свій страх. То був страх людський, і надія на бога відтіснила його. Він підвівся. Анрі зацікавлено втупився в нього.

— Покійна королева,— сказав Морней ясно й спокійно, як завжди,— була дуже сувора до себе в усьому, проте за одним винятком. Її величність потай жила в незаконному шлюбі з графом Гуайоном, що потім загинув у Варфоломіївську ніч. Королева зайшла в той зв'язок без благословення церкви, та й згодом їй не вділено такого благословення, бо вона не хотіла прилюдно визнати своєї хиби. Їй тоді було сорок три роки, а король, ваш батько, вже дев'ять років як не жив на світі. Від пана де Гуайона в неї народився син.

Анрі схопився:

— Син? Що це за байки?

— У книгах вашої рахункової палати, величносте, записані не байки. Там зазначено сімдесят п'ять ліврів, виплачених за утримання дитини на ім'я Франсуа Гуайон, яку королева віддала на виховання двадцять третього травня тисяча п'ятсот сімдесят другого року.

— Тоді вона поїхала до Парижа... хотіла мене одружити... й померла.— Анрі затинався, на очах у нього виступили сльози. Поки в мозку була ця думка, покійна мати наче ще виросла від такого нагромадження фатальних подій — негаданих, незбагненних у першу мить. Її синові аж у голові наморочилось. Та думка пролетіла — і синівська гордість нараз обернулась у приниження.

— Неправда! — гукнув він, і голос його зірвався.— Вигадка! Наклеп на жінку, що вже не може нічого заперечити.

Замість відповіді Морней простяг йому два папери.

— Що це таке? — відразу крикнув Анрі.— Хто посмів скласти ще й письмове звинувачення? — Тоді побачив підписи, між них — підпис женевця де Беза; прочитав кілька речень — і врешті скорився сильнішій за нього правді. Визначні члени консисторії ім'ям реформованої церкви засвідчували, що цей шлюб незаконний. Обидві сторони при двох чи трьох свідках заприсяглись у вірності одне одному: як то кажуть, шлюб на віру, а насправді — шлюб, що суперечить вірі. Добрі звичаї зневажено, шлюбну спілку укладено без відома й схвалення церкви; навіть більше — на настійні побажання й поради церкви не зважено. І пастори ім'ям господнім бажали, щоб до офіційного узаконення шлюбу подружжя не зустрічалось чи принаймні зустрічалось зовсім зрідка й не більш як на два-три дні; але навіть цим вони даватимуть поганий приклад і накликатимуть на себе гнів господній. Якщо ж вони не скоряться, то заслужать, щоб їх негайно відлучили від святого причастя.

Так і було написано. Королеві Жанні погрожували найтяжчою карою тієї релігії, якій вона пожертвувала все: спокій, щастя, всі свої сили і навіть життя. А за що? «Коли зло отак бере гору, від чого хай нас бог боронить, доводиться й церкві вдаватись до крайнощів. Такого прикрого порушення звичаю церква господня не може стерпіти». Далі підписи — всі, безперечно, справжні. Щоб у цьому пересвідчитися, досить було послати запит. Але синові покараної Жанни анітрохи не хотілось виявляти

пасторам отаку честь. Ними керували чисто мирські міркування, а не воля господа бога — таке було його враження з самого початку, при цьому переконанні він лишився й назавжди. Ті духовні особи вдавалися до слів «доброзвичайність», «поганий приклад», «офіційне узаконення» — а всі ці слова не мають у собі нічого духовного. Ні, вони тільки стверджують привілей членів людського суспільства стежити, підглядати одне за одним, засуджувати чи виправдовувати одне одного — загалом кажучи, надавати деспотичній громаді владу над нашою особистістю. «Вже й кохати не можна без нагляду,— обурено подумав син покараної Жанни.— Єдина втіха,— що й умерти ми можемо тільки під великий галас і перед стовпищем цікавих!» Одначе навіть бровою не повів: він-бо навчився приховувати свої почуття, навчився ще в Луврі, а в цю мить йому здавалося, наче він знову там. Його вже не обвівало повітря волі, відколи він дізнався, що його любу матусю в її власній країні так покарано за те, що вона кохала. І він різким рухом простяг папери Морнесві.

— Залиште в себе! Або віддайте туди, де ви їх узяли.

Морней відповів:

— Ці документи були в руках пастора Мерлена, що втішав нашу глибоко шановану королеву в її останню годину. Небіжчиця доручила йому передати їх мені, щоб їх не прочитали її діти.

— А тепер я їх прочитав,— тільки й відказав Анрі.

Морней важко зітхнув, тоді повів далі голосом, наче аж не своїм від зусилля над собою:

— Королева призналася своєму духівникові, що не може довше витримати без чоловіка, і він тоді таємно поєднав її з графом Гуайоном. Він знав, що це не справжній законний шлюб, але пожалів її.

— Морнею! — крикнув Анрі теж через силу. А далі замурмотів майже нечутно; те мурмотіння йшло з розтерзаної душі: — Ви справжній крук — чорний крук у білому ковпаці. Ваша пов'язка, ваша рана захищає вас від мене, і ви це знаєте. Я беззахисний перед людиною, що вчора підставляла себе під кулі заради мене, і ви цим зловживаєте. Я мушу слухати з ваших уст, що моя мати була одержима розпустою, як і я — і що я піду її шляхом. Так ви постановили на той випадок, коли я не слухатимусь вас. Ви чорний крук, вісник лиха! — раптом голосно вигукнув він, повернувся й пішов геть широкими кроками.

Голова його була схилена, і сльози капали перед ним на доріжку.

Після цього багато днів вони з Морнеєм і не чули нічого один про одного. Король вирушив у похід на непокірливе містечко й посла з собою не взяв. Але серед усіх боїв і турбот, за якими він хотів забути свою таємну муку, Анрі однаково обсідали думки. Їй було сорок три роки, а вона ще не могла прожити здержливо. «Кулю!» — просив син королеви Жанни. Її веселий син серед стрілянини просив, щоб куля вкоротила той час, який йому ще лишалося принижуватись, як принижувалась його мати. А вийшовши з тієї стрілянини живим і цілим, він радів, сміявся і подумки жартував зі своєї благочестивої матусі, що все ж таки не вгавила й земних насолод.

Йому весь час був потрібен рух, бо, затримавшися десь надовго, він неодмінно дізнавався про щось погане — навдивовижу, досі він такого не помічав. У народі розповідали, як чинила королева Наваррська з тими, хто їй не корився. Або переходь у протестантство, або навіки зникнеш у її замку в По, де були темниці, що їх знав Анрі. А поряд з тими темницями справляли бенкети. Його мати чинила жорстокості в ім'я істинної віри; але, готова на все, щоб зберегти таємницю свого шлюбу, вона, можливо, користалася тими темницями, щоб затикати рота людям, які щось знали. Відтоді образ її змінився в очах сина, в якому тривало далі її життя. Він згадував, як колись йому привиділось її дивно змінене, неживе обличчя — того дня, коли її останній посланець привіз йому її останнього наказа. Мертві живуть і далі, вони тільки змінюються. Хоч би на яких швидких конях ми мчали, вони супроводять нас і зненацька являють нам своє нове обличчя: «Впізнаєш мене?» — «Впізнаю, мамо».

Він мусив визнати, що вона ще виросла в його очах. Така була перша його думка в ту хвилину, коли він дізнався про її таємний шлюб. Тепер ця думка набрала певнішої форми. Жанна справді виросла від цього нагромадження фатальних подій — але залишилась, як і була, благочестивою, мужньою й чистою. Вона й умерла за все це — і ще за своє пізнє кохання. Гарна та смерть, що підтверджує наше життя. «Пане де Гуайон, ви живі!» — так вигукнув колись Анрі у великій залі Лувру, зразу після Варфоломіївської ночі. В безсилій люті він тоді звертався до мертвих, наче вони були присутні там: «Пане де Гуайон, ви живі!» А того вже не було живого, не було

у великій залі, він лежав у Луврському колодязі — поживою для круків. І ось тепер він воскрес — поруч жінки, яку знав живим.

Та й Морнезві часто бувало не солодко. Він шкодував, що завдав своєму королю такого болю, і сумнівався, чи була з того користь. Як він дізнався, та непочесна й небезпечна історія на млині не скінчилась; а саме вона й була останнім поштовхом, що змусив Морнея відкрити королю таку гнітючу таємницю. Турбувало його й те, що король тепер знає про існування свого брата, якого, одначе, не може визнати прилюдно: це суперечило б практичним правилам віри й порушувало б заведений лад. Дивлячись на справу з цього боку, Морней докоряв собі за те, що потривожив пам'ять графа де Гуайона. Та Анрі, навпаки, був схильний дякувати йому за це. І одного дня, розчулені — хоч і різними почуттями,— вони знов кинулись один одному в обійми: рантово і без слів, які тільки нашкодили б.

МЛИН

Анрі знов їде до свого млина. Як часто він без супутників їздить цією дорогою, понад річкою Гаронною, тоді біля одного старого містечка переїздить річку і звертає в ліс. Гілочки зачіпають його, кінські копита втопають в опалому листі. На узліссі він зупиняє коня й довго видивляється на свій млин, що стоїть на високому пагорбі, де завжди віє вітер: чи не видно мельника? Як добре було б, якби він саме сів на воза й кудись поїхав. Анрі кортить побути наодинці з його дружиною. Звичайно, він має право їздити сюди, коли йому завгодно. «Мельник із Барбасти» — це, як усім відомо, він сам. Його орендар зовсім не схожий на хитруна; але цей вахлай якось зумів утесатись на млин з молодою, вродливою дружиною. Знає свого пана й не платить йому за оренду. Розраховуватись має молоденька принадна жінка — хоча пан поки що не міг і доторкнутися до неї. Бо орендар ревнивий, мов турок.

Мельник із Барбасти живе в народних переказах. Літні, добродушні люди справді вірять, ніби він сам, власноручно пускає крила й відгортає борошно, що сиплеться з вальців. Насправді ж він не зав'язав ще жодного лантуха; це робить орендар, і з його дружиною справа стоїть так само. Пан і чоловік чудово розуміють один одного: кожен

знає, чого хоче другий, і кожен весь час стережеться. В такий спосіб вони навіть здружилися. Щоразу, коли над'їде пан, орендар припрохує його зостатись на обід. Жінка на це не наважується, тільки чоловік. Він певен своєї переваги — кремезний, дужий чолов'яга, володар жаданої жінки, але ще ні разу не мав нагоди на ділі випробувати ту перевагу. Нехай-но пан ускочить у пастку!

Сьогодні Анрі чекає на узліссі, в затінку, і з млина його не видно. Крила важко обертаються, але у віконці ні разу не показалося широке, біле обличчя чоловіка, який звичайно частенько оглядає околицю. Зате показалася жінка! Вона вистромляє голову, кидає погляд у бік лісу, мружить очі, нічого не добачає, та все ж вираз у неї якийсь лукавий і водночас боязкий. Що воно має означати? Та хай там як, а до її чорних очей дуже личить борошно на шкірі. Постать у неї тендітна.

— Мадлон! — Анрі спокійно може вигукнути її ім'я — однаково вона не почує, бо до млина далеченько, та й крила риплять. Аж ось вона злякано сіпнулась, бо його кінь заіржав; перше ніж відійти від віконця, вона махає в бік узлісся рукою — знак, що може означати: «Йди сюди! Я сама».

Анрі прив'язує коня і рушає до млина, обходячи аж поза пагорбом — чи не видно де орендаря. Нарешті він входить досередини. З дверей видно все велике приміщення млина, попід двома стінами складено стосами лантухи, біля третьої крутяться в своєму зрубі вальці, крізь четверту свистить вітер. Коли двері грюкнули від протягу, мельничка хутко обернулась: вона саме підсипала на вальці зерно — чи вдавала, ніби підсипає. Хустина зсунулась у неї з грудей, два горбики білого тіла часто здіймаються й опадають — з переполоху вона важко дихає.

— А, це ви, мій вельможний пане! — каже вона й стає на одне коліно, церемонно підібравши спідницю. Це не проста селючка, вона знається на іронії, й щоразу, тільки-но з'явиться Анрі, переходить на освічену мову; ніяким побитом не примусиш її висловитися простіше. Це один з викрутів, якими вона морочить його.

— Мадлон! — мовив Анрі радісно й нетерпляче.— Твій сторож заснув десь у шинку. Маємо час. Дай-но я зав'яжу тобі хустку.— Натомість він спритно розстебнув на ній сукню. Вона не опиралась, тільки повторила його слова:

— Маємо час. Чого ви так квапитесь, вельможний пане! Ви ж візьмете, що хочете, тоді поїдете собі геть, а я

лишусь виплакувати очі. Я так люблю ваше товариство... бо ви вмієте красно говорити,— додала вона, і хоч вираз обличчя у неї лишався шанобливий, але в її вузьких очах світилось більше насмішки, ніж у будь-якої дружини маршала. У ту хвилину Анрі шанував усю прекрасну стать і тому зовсім не помічав, яку гру веде мельничка. А вона поклала під стосом лантухів біля стіни ще два, і вийшло зручне сидіння, чи, коли захотіти, ложе. Сіла там сама, підкликала його і якраз завдяки цьому стала господинею становища.

— Друже мій,— сказала вона,— тепер уже б можна й до любощів, але це таке діло, що я не люблю, коли мені його перебивають. А в цю пору навряд чи може обійтися без того, щоб не приїздили помольці. Що ж до шинку, то, може, й справді хтось там заснув, але звідти сюди нема й тисячі кроків, а люди, буває, несподівано прокидаються.

Все це вродлива мельничка говорила гучним рівним голосом, апітрохи не збентежено, хоч Анрі вже досить успішно почав стягати з неї спідницю. Могло здатися, ніби він робить те не з нею, а з якоюсь іншою. А сама вона думала наче тільки про своє: як краще все влаштувати. Обняла його кругленькою рукою за плечі, щоб він краще слухав, і перейшла до головного.

— Я хочу, щоб ми незабаром пробули вдвох цілий день, з ранку до вечора, й подарували одне одному всі радощі й насолоди, не боячися, що перешкодить хтось сторонній або хтось непроханий зіпсує нам найприємніші хвилини. Ти не згоден зо мною, любий друже?

— Наскільки я зрозумів твою проповідь...— вимовив він захекано й спробував повалити її, не помічаючи, що рука, яка ніжно обіймала його, була їй, між іншим, ще й опорою. Отже, нічого в нього не вийшло; тоді він засміявся й вернувся до її слів: — Твого чоловіка треба прибрати звідси на цілий день. А як, красунечко Мадлон? Коли ти так надумала, то й зроби. Бо, крім тебе, ніхто цього не зуміє.

— А от і ні, вельможний пане. Якраз, крім тебе, цього ніхто не зможе.— І почала з'ясовувати йому, як це діло облагодити: — Тільки ваші урядовці, величносте, можуть на цілий день затримати мельника.

— Тобто заарештувати?

Ні, вона мала на увазі не це. Треба скласти якісь папери, щоб їх довго обговорювати й виправляти, кілька разів віддавати писарям переписувати наново, і аж уве-

чері їх підпишуть обидві сторони. Які обидві сторони? Ну, одна сторона — Мішо, орендар цього млина.

— А друга?

Жінка якусь хвилю мовчала, допитливо дивлячись вузькими очима на свого молодого короля: чи спроможний він здогадатися? «Які дурні робляться ці чоловіки, коли в них щось зовсім інше в голові»,— думала Мадлон. Нарешті пояснила, стишивши голос і лагідно киваючи головою,— і те, й те з жалю до його недотепності в такому збудженому стані.

— Друга сторона — це ви самі, величносте. Ваш нотар складатиме замість вас ті важливі папери, а ми тим часом кохатимемося скільки стане сили.

На останніх словах вона знов піднесла голос і надала йому відтінку млосного сподівання — хоча в тій солодкій млості чулась і дрібка тихого глуму. І тому Анрі відразу все зрозумів: його хочуть обшахрати. Ті документи, про які вона говорить, можуть містити лиш одне: що він передає млин у власність її поштивому чоловікові. Така мала бути ціна, за яку ця жінка любитиме його — любитиме справді, і марно Мішо надіється вийти з цього торгу без рогів. «Бо жіноча натура хоче всього,— думав Анрі.— І млина, й кохання, а найбільше — перемоги над обома чоловіками».

— Я зрозумів,— коротко відповів він; у ту мить він не хотів від Мадлон нічого понад те, що вона сама вже вділила йому: жіночу хитрість, таку винахідливу, і вміння надити обіцянками, і спритність, і невблаганність свого солодкого серця.

А ще за мить він подумав: «Нічого не вийде, шахрайко!» — І вже повалив її. Вона відразу закричала:

— Мішо!

Із стоса лантухів вивалився один лантух, крізь утворену дірку виліз орендар і гепнувся згори на Анрі. Щоб скинути з себе той тягар, Анрі довелось виявити неабияку спритність — не меншу, ніж жінці, коли вона хотіла прибрати його до рук. А вона в захваті, як справжній знавець, дивилась на те борюкання й навіть не думала допомагати чоловікові.

А коли вельможний гість щасливо випручався, став на ноги й відскочив далі, той вахлай нахилився, щоб з розгону бупнути його головою в живіт. Анрі збив орендаря з ніг і владно гримнув:

— Мішо!

Та ніщо вже не помагало. Обличчя у вахлая побагровіло, видно було, що його ось-ось ударить грець. Він ухопився за королів лікоть і звівся на ноги, але ліктя не відпустив. Анрі не виривався: може, мельник угамується й усе обійдеться без скандалу. Тому він, не опираючись, пішов туди, куди тяг його Мішо. А той тупцявся по млину в сліпій люті — чи, може, та лють не була така сліпа, як гадав Анрі, бо раптом вони опинились над глибоким зрубом, у якому крутились вальці. Аж перед останнім кроком Анрі збагнув, щб надумав його супротивник, і ударом ноги повалив орендаря на підлогу. Інакше б не минути лиха: вахлай штовхнув би його в зруб, і залізні вальці, захопивши руку, розтрощили б її до плеча.

Жах має багато способів виразу. Орендар Мішо качається по підлозі й тихенько завиває — наче десь далеко кричить вісюк. А час від часу викручує собі шию, щоб іще раз глянути й переконатися, що з королем нічого не сталось,— і знов качається й завиває. Мадлон, біліша від борошна, впала на коліна й трусить головою, мов старезна баба; хоче стулити перед грудьми долоні — і не може, бо руки в неї занадто сильно тремтять.

Теж облитий холодним потом, проте дзвінко сміючись, покидає Анрі їх обох, виходить із млина, біжить, регоче, струшує з себе борошно, струшує всю цю пригоду. Деякі епізоди й у пам'яті мають лишитися такими сумбурними й обірваними, як були вони в житті,— особливо напади ворога на війні й у коханні. Не здобувши великої честі, зате відбувшись самим переляком, плигає на коня й жене його чвалом. Млинів у краю бозна-скільки, а мельничок без ліку. Цей млин побачить мене не так скоро. А може, все-таки коли-небудь проїхати поблизу?

Ще одна переміна. Мельник Мішо частує за своїм столом короля, постарілого, сивобородого, в капелюсі з пір'їною. Перед королем усюди летить слава про незліченні бої за це королівство. І разом з ним увійшли сюди всі його легендарні любовні пригоди з дочками цього народу. П'ять душ сидять круг столу, їдять усі з великої череп'яної миски, перед кожним накраяний хліб і глек з вином. Уже вечір, над головами в них горить лампа, і пломінчики на чотирьох її гнотиках блимають від протягу в щілинястому млині. За спинами гостей морок, світло падає спереду, на груди; м'яко, але неухильно вирізняє воно постаті з темряви.

Король, легенько спираючись на стіл, тримає в руці келих. У чотирьох в руках келихи, тільки в самої мельнички нема. Нахилившись уперед, уже немолода, затурбована, вона не спускає очей зі свого короля, а той замріяно дивиться перед себе, і не знати, що він бачить. А все ж вони сидять удвох віч-на-віч за переднім кінцем столу. Далі вглиб, теж ніби осібно від інших, сидять одне навпроти одного двоє молодят — хазяйська дочка і наймит; вони цокаються келихами, самозабутньо втопивши одне в одного закохані погляди. І аж у кінці столу сидить сам мельник: високо піднявши келих, він розмахує капелюхом і співає — співає пісню про галантного короля. Мішо вже зовсім сивий, він віддано дивиться на свого владаря й бадьоро приспівує йому, бо знає напевне, що король любить народ і всіх дочок народу.

Двом молодятам пісня ще раз нагадує про їхнє кохання, а обом постарілим щемливо прояснює спогади. Король слухає, ледь схиливши до мельника вухо, і всміхається, як людина, що в неї все найкраще вже позаду. Колишня Мадлон, це зрозумієш тільки ти. Хіба не було вам тоді гарно й радісно, попри твої хитрощі й попри сутичку з чоловіком? Обоє ви, певне, це знаєте. Флерета — чиста рань, роса і цвіт — згодом не впізнала свого коханого, а тепер її вже давно нема на світі.

ВОРОГ

Пригода на млині стала відома по всьому краю, як раніш історія з балом в Ажені. Тоді губернатор вважав, що поголос розпустив не хто інший, як його намісник,— і тепер так само. Правда, Бірон ще й перевершив свого попередника. Мельничка, можна було гадати, про все мовчала, але її чоловік міг десь пробалакатися сп'яну; дивне було лиш те, як грунтовно використано його признання. Він став перед судом, що засідав у Ажені, тому самому місті, де відбувся й перший скандал. Губернатор охоче перешкодив би судові допитувати орендаря, але перед його людьми зачинили браму, а на мурах вишикувалась залога міста.

Маршала Бірона того дня в Ажені не було: діяти так відверто він не наважувався. Щоразу він уникав саме того міста, що зачиняло браму перед губернатором, а таких міст ставало дедалі більше. Ніяких прямих наказів він

не давав. Анрі навряд чи зміг би обвинуватити намісника й у тому збройному нападі, що коштував йому самому підошви від чобота, а панові де Морнею клаптика шкіри з волоссям. Маршал Бірон знався на підступах і вмів сам залишатися в тіні — річ начебто незвичайна для запальної людини. Він багато читав; можливо, книжки навчили його хитрості, хоча здебільшого читання скорше допомагає зберегти душевну чистоту. Та хай там як, а він створював губернаторові негарну славу — і не тільки щодо жінок. Пішли балачки, що жінок Анрі тільки зводить, а от чоловіків і на той світ радий виряджати. І не один дворянин більш не довіряв йому — серед них і ті, чиє майно й життя Анрі колись захистив від розбійників. Людині розпусної поведінки дуже легко відмовити й у справедливості, хоч як ревно дбав губернатор у своєму краю саме про неї.

І Анрі мусив безсило дивитись, як зникає пошана до нього — навіть як до правителя й восначальника, а не тільки через його амурні пригоди. Ще трохи, і він сповзе до рівня державця без ваги, без могутності — тільки порожнє ім'я й титул; а владу всю прибере до рук Бірон. У провінції Гієнні вона вже й тепер належала йому: Анрі так досі й не впустили в Бордо. Намісник зі своєю численною кіннотою й піхотою навіть важився кілька разів зухвало вдиратися в королівство Наваррське. Анрі тоді відсиджувався в своєму нераккському замку, мов цькований звір. Він навіть не скликав таємної ради, боячись, що не зможе стримати люті й тим викаже власну безпорадність. Отоді найкраще прислужилися йому давні друзі: принаймні їм Анрі не боявся показатись і довіритись навіть із своїм безсилим гнівом і марними планами відплати. Так, навіть сльози розпачу дозволяв він собі перед ними.

Одного вечора вони зібрались у нього, і кожен поводився згідно зі своєю вдачею. Дю Варта похмуро вигукував невиразні погрози, Агріппа д'Обіньє попросту радив знов розпочати війну з французьким двором. Адже не було сумніву: Бірон діяв так лиш тому, що знаходив підтримку при дворі. Недарма ж король Франції відряджав до Анрі послів, щоб умовити його вернутися в католицтво. Ще промовистіша була вимога, щоб він сам приїхав до Парижа забрати королеву Наваррську.

— Ваша величносте! Чує моє серце, що тоді ми не так скоро побачимося тут.— Ці Агріппині слова були вельми переконливі: в них зосередилися всі небезпеки Лувру, і

Анрі ніби навіч побачив пані Катрін, що з лиховісним обличчям схилялась на свій костур. Ті спогади громадили в його душі жах і обурення, і він кінець кінцем дійшов би до того, що наказав збиратись у похід. Сам, на чолі свого війська, вирушив би він проти намісника. Але на півдорозі повернув би назад, бо в ньому встиг би прокинутися здоровий глузд. Проте від такого хибного кроку його втримали, хоч дю Барта палко схвалював цей задум, посилаючись на сліпоту й зіпсутість людського порідця. Озвався Філіпп Морней:

— Ваша величносте! У вас є ворог: його звуть маршал Бірон. Не питайте, чиї накази він виконує чи бодай прикривається ними. Напевне, й короля Франції він настроює проти вас так самісінько, як тутешнє дрібне дворянство. Він наклепник. Зводить на вас наклепи перед селянами й королями, бо хоче витіснити вас із провінції й стати тут повновладним хазяїном. Ви, ваша величносте, маєте перед очима все королівство. А такий, як Бірон, не бачить далі своєї провінції. На цьому ви його й спіймайте, тут його й побийте його власною зброєю.

— Я зроблю його посміховищем! — вигукнув Анрі.— І як тільки могло мені спасти на думку воювати з ним!

Він під руку вивів посла у відкриту галерею і, міряючи її швидкими широкими кроками, повторив:

— Знов у мене є ворог.

Під першим ворогом він мав на увазі пані Катрін.

Морней заявив:

— Ми неминуче зустрічаємося саме з тим ворогом, що посилає нам небо, і він завжди буває такий, якого нам потрібно.

Так друзі кажуть завжди, але від цього легше не стає.

— Гарний ворог, нічого не скажеш! — вигукнув Анрі.— Порубав морду власному коневі! Та ще й кульгавий.

— Він не тільки хитрий,— нагадав Морней.— Він і допитливий. Завжди має з собою табличку й записує все, що почує.

— Він кульгавий,— повторив Анрі,— і п'яниця. І ще в нього хвора печінка, на обличчі аж кістки повипиналися. Від нього діти розбігаються, як він погляне своїми злющими очима. Дитяче страшидло. І старий уже, не менш як п'ятдесят років. Оце-то ворога послало мені небо, Морнею! Невже я не заслужив кращого?

— Треба подякувати й за такого,— відказав посол, і вони розійшлись.

Відразу після того губернатор розпочав якусь дивну війну проти свого намісника. Де б той не сів за стіл, після їжі неодмінно хтось перелічував порожні пляшки — а надто ті пляшки, що він спорожняв не за столом. Губернатор дбав про це, і ще він докладав зусиль, щоб увесь край дізнався про пияцтво маршала Бірона. Незабаром люди почали вже від себе додавати, що маршал тоді й тоді заночував у придорожньому шинку, бо налигався так, що не міг доїхати додому. Коли розійшлися такі ганебні подробиці, проти Бірона обурилось насамперед молоде дворянство, бо воно вже не пило без міри — така звичка лишилась тільки в старших поколінь. Молодші робили так, як Анрі: після обіду й вечері випивали щонайбільш один добрий келих. Коли Анрі заходив до селянської хати, то зразу сам наточував собі з барильця кухлик; але робив це не так зі спраги, як показуючи, що він не гребує простим народом. Бідні люди ніколи не бачили його напідпитку й думали, що в нього міцніша голова, хоча самі цілий день тільки про те й думали, щоб промочити горлянку. І через те вони легше пробачали йому, коли котрась із дочок приводила від нього дитину.

Відколи вийшли з моди п'яні бенкети, дворянська молодь укинулася в розпусту, вважаючи, що це благородніша втіха, ніж винний чад. Молоді джигуни казали, що хоч і те, й те називають нечестям, але в першому все ж бере участь і дух, воно потребує розуму й відваги. А пияцтво — найбільш ниця з усіх вад, наскрізь плотська, земна, вона руйнує розум та й інші здібності губить. У губернаторі Бірон засуджує тільки те, до чого сам уже не здатен. А тим, у чому відзначається він, можуть пишатись хіба що його німецькі рейтари.

Бірон зі своєю табличкою записував такі балачки і, буваючи в дворянських замках, відповідав на них, що його сторіччя було цнотливе, як він, а сам він, коли одружувався, був ще дівичем. І хоч такі розмови звичайно відбувались після обіду, він підкріплював свої слова тим, що обходив круг столу на руках. Хто придивлявся до нього пильніше, помічав навіть, що він спирається не на долоні, а тільки на великі пальці. І не лише на те посилався він, що до таких літ зберіг силу, а ще й на слова Платона. Бо цей грецький мудрець, хоча й забороняє вино дітям до вісімнадцяти років, а до сорока не радить напиватися п'яним, але після сорока років вибачає це діло й каже, що бог Діоніс вертає літнім чоловікам колишню

веселість і погідність духу, так що вони навіть зважуються танцювати. І справді маршал Бірон вів господиню до танцю — що не перешкоджало йому трохи згодом покидати замок, клекочучи страшним гнівом.

Коли Анрі дізнався про те, його охопила скорше симпатія до цього химерника. Для Анрі природно було доти думати про ворога, доки ледь не полюбить його. Та горе, що ворог думав не так. На всі спроби губернатора показати свою приязнь маршал відповідав не брутально, але уїдливо. Щоб по змозі прихилити до себе старого, Анрі посилав Біронові гарні книжки, друковані на його особисте замовлення. Друкар короля Наваррського Луї Раб'є знав усі найновіші вдосконалення в своєму мистецтві. Проти волі міста Монтобана, з яким Раб'є мав контракт, губернатор узяв його до себе на службу і подарував будинок і п'ятсот ліврів; за це майстер надрукував йому Плутарха — цей стародавній підручник зміцнення характеру. Маршалові Анрі послав промови Ціцерона — великий розкішний том із гербом Наварри, витисненим золотом на шкіряній оправі.

Маршал не повірив, що таку рідкісну й коштовну книжку послано йому як подарунок від щирого серця,— або ж удав, ніби не повірив. Він повернув книжку з увічливою подякою. Погортавши її, Анрі побачив, що одне місце в ній підкреслене — тільки одне. То була перекладена латиною цитата з Платона: «Difficillimum autem est, in omni conquisutione rationis, exordium» [1],— що означає просто: найважче — почати. Проте коли це передає тобі ворог і вже не молода людина, можна тлумачити й так: «Відчепися, шмаркачу!»

Анрі не гаючись звелів запакувати ще одну зі своїх гарних книжок — трактат про хірургію; там теж були підкреслені рядки, цитата з поета Лукреція. Латинськими віршами в ній говорилося:

Помалу сили погасають
І соки в тілі висихають,
Життя вже котиться у діл.

Прочитавши те, Бірон знетямився, втратив і самовладання, й почуття міри. Він послав губернаторові уривок із поета Марціала про волосся на тілі. У нього самого була безволоса, жовта шкіра людини, хворої на печінку; кого ж хотів він зачепити згадкою про волохаті руки й

[1] У всіх дослідженнях розуму найтяжче — це початок *(лат.)*.

ноги? Анрі зрозумів, що з цим ворогом злагоди не буде, треба воювати. Ще однією книжкою він послав Біронові натяк — цей раз словами поета Ювенала: «Nec facilis victoria de madidis...» [1]

Хоч у вині вони втопають
І язиком не повертають,
Не думай, ніби їх здолав.

Це все-таки була ще гречність і остання спроба поладнати з намісником. Якщо в них обох помисли чесні — так велів переказати йому губернатор,— то обидва повинні довести це одностайністю, з якою вони обидва служитимуть королю Франції тут, у провінції Гієнні. Маршал Бірон не відповів, а зачинився в Бордо й почав укріплювати місто. Ще й розпустив поголос, що він має намір при першій нагоді спіймати короля Наваррського й відвезти в Париж, де його, мовляв, усі дожидають нетерпляче — а надто пані Катрін уже зовсім знудьгувалася за своїм любим зятеньком! Цього Біронові краще було б не казати. Анрі назвав свого ворога хвальком, та й годі, одначе звелів по всьому краю перехоплювати його гінців; навіть найкружнішими шляхами не проскочив би жоден.

Кількох гінців підряд було спіймано. Один не мав при собі нічого, крім повідомлення про диспут цитатами з латинських поетів; проте цей диспут було змальовано як вчасно розкриту державну зраду. По-перше, ті цитати спрямовані були проти маршала — за його вірну службу королю Франції; а по-друге, твердилось у повідомленні, їх можна тлумачити надвоє. «Життя вже котиться у діл» — ці слова, мовляв, можна прикласти й до самого двору! До короля Франції та до його роду!

За гінцем, що мав передати тільки ці коментарі, через кілька годин попався другий, з уже багато недвозначнішим посланням. У ньому мовилося вже не про красоти стилю, а про грабунки, насильства, пожежі й убивства, які нібито слід поставити на карб королю Наваррському. Він, мовляв, руйнує цілу провінцію королівства, щоб легше було привласнити її. Так писав Бірон, який насправді сам наказував чинити всі ті неподобства,— і, прочитавши це послання, Анрі почав дивитись на справжні наміри свого намісника в Гієнні зовсім по-іншому. І до самого Бірона він почав ставитися поважніше. Тепер жарти були б не до речі. Треба було діяти — вдарити так,

[1] Нелегка перемога над п'яними... *(Лат.)*

щоб нагнати намісникові доброго страху, може, він схаменеться, вгамується хоч поки що.

— А коли все буде позаду, тоді знов посміємося.

На ці слова владаря відповів Агріппа д'Обінье:

— А чом не посміятися зразу, під час самої комедії? У мене вже ворушиться одна думка, тільки я ще не знаю, як її висловити,— додав він тихо, ніби сам до себе.

Анрі подумки зауважив, що з ворога важко сміятись, поки він сидить у міцній фортеці й думає про напади. Саме того дня перехопили ще одного маршалового гінця, і лист, знайдений при ньому, довершив усе. В тому листі Бірон справді обіцяв королеві-матері зловити короля Наваррського. В нагороду за те маршал вимагав у особисте володіння цілу низку міст — як у провінції Гієнні, так і в краю Беарні.

Анрі просто-таки злякався. Він сидів на краю рову; небо над ним похмурніло, і вся околиця, навіть рідний замок уже не викликали в нього почуття безпеки, бо ворог, видно, завзявся на нього по-справжньому. Це не погано — мати ворога, коли знаєш його, мчиш на коні йому назустріч, б'єшся з ним, швидко подолавши перший ляк. Погано, коли раптом розкриєш його підступи, і в обличчя тобі раптом дихне прірва, про яку ти й гадки не мав. А тепер із неї здіймається задушливий чад. Ти вдихаєш його, і тобі з душі верне.

— Бірон хоче загарбати мої міста,— повторив молодий король, сидячи на краю рову.

Звівши очі, він зустрів погляд спійманого посланця; той стояв перед ним із скутими ногами.

— Ти ж гугенот,— сказав Анрі.

— Маршал Бірон цього не знає,— відповів гонець.

Анрі пильно подивився на нього, тоді повернув руку долонею вгору, як людина, що не має вибору.

— Ти згоден зрадити свого пана мені в ім'я істинної віри. Ти повезеш йому послання-відповідь, і нехай він гадає, ніби ти привіз його з Парижа. Насправді ж ти до того дня, коли маєш вернутися звідти, просидиш у підвалі мого замку в Нераку, і буде там тобі не з медом.

Це не злякало юнака, він витерпів і всі обрáзи, що посипались на нього. Під кінець губернатор сказав, скільки йому заплатять за цю зраду. Ті гроші мала виплатити потім рахункова палата в По. Тоді Анрі сів на коня й поїхав; про підвал він забув, і Біронів посланець лишився на волі. А втім, від тієї години за ним пильно

стежили: куди він піде, з ким розмовлятиме. Але він ховався й мовчав, і врешті вирішили, що йому можна довіритись. І ось із порожніми руками й одним однісіньким реченням, яке мав переказати усно, гонець з'явився до пана, який його послав.

Наслідок був той, що маршал Бірон справді вибрався до однієї самотньої садиби, яка називалась «Кастера», залишив свою нечисленну охорону в кущах, а далі поїхав сам. Над вибляклою луговиною вітер гнав по небу чорні хмари. Маршал любив вітер, тому їхав без капелюха — та й без плаща, бо його зігрівало вино. Сидячи на своєму коні, кощавому, як і він сам, Бірон весь час хитався з боку на бік, але не падав. Що він ніколи не впаде з коня, це знали всі. Хто бачив його там, відразу впізнавав жовту лису голову, суворий погляд — торохтючий кістяк на шарнірах. Вітер, пустельний луг — і смерть верхи на коні; тож не до сміху було людям, що їх губернатор посадив у засідку біля садиби. Маршал попався в пастку, як і заслуговував. Йому вже не помоглося б, якби він завернув коня й подався навтікача. Адже до самотнього, голого будинку з одним вузеньким балкончиком високо вгорі, аж під дахом, лишилось кроків сто.

На балконі з'явилась людська постать. Маршал Бірон відразу спиняє коня, відчувши в тій появі щось непевне: недарма його муляли якісь передчуття. Постать на балконі не вийшла з дверей, вона з'явилась надто раптово. Невже вона сиділа долі, а потім підвелась? Не може бути — така вельможна особа, як пані Катрін!

Бірон бачить її цілком виразно, вино ніколи не тьмарить йому зору. І стару королеву він знає дуже добре: це її велике, масивне обличчя під удовиним каптуром. І голос, що він чує,— це її голос, він його ні з чим не сплутає. Агріппа недарма чотири роки вивчав її благодушно-зловісні інтонації й наслідує їх досконало.

— Ах ти паскудо! — гукає він униз, назустріч самотньому вершникові.— Стій, паскудо, де стоїш. Що це ти тут витіваєш? Киснеш у вині та перекидаєшся латинськими віршиками? І за це хочеш загарбати цілі міста, обікрасти королівство? І я маю чекати, поки ти привезеш мені короля Наваррського, мого любого зятенька? Та я краще сама приїду й помирюся з ним, це ж іграшки, аби тільки я привезла з собою гарненьких дівчаток. А що скоїлось у тому млині? Де ти сам тоді був? Замість ловити його, валявся п'яний у шинку!

Маршал дослухав ту чудну тираду до кінця. Поки вона скінчилась, він уже все збагнув — висмикнув з-за пояса пістоля й вистрелив. Фальшива пані Катрін устигла сховатись, і куля тільки вибила ямку в стіні. Бірон ударив коня острогами, але в ту мить із-за рогу будинку виїхався другий вершник — губернатор, чи так званий король Наваррський, шибеник, що бере на глузи заслужених маршалів. Старий зустрічає його крицевим поглядом, не розціплює зубів, а рука сама піднімає пістоль.

— Добре, що він уже вистрелений! — зачіпливо гукає Анрі.— Ви б раді весь королівський дім перестріляти. Доведеться мені сповістити королеву-матір, що ви націлялись у неї, пане де Біроп.

Той із люті не може вимовити й слова. Нарешті з його уст виривається:

— Ви мені підставили опудало — відвислі щоки й товстий ніс із воску, а постать напхана клоччям. Але, спасінням душі присягаюсь, якби то була й справжня пані Катрін, я б не пошкодував, що вистрелив.

— Ого, який ви герой! — під'юджує його Анрі.— Сам бог Марс власною особою промовляє до мене!

— Міста будуть мої! — горлає маршал Бірон.— Моя буде вся провінція! Король Наваррський чи король Франції — мені однаково, у мене на всіх знайдеться зашморг! — репетує він. Бо хоч із коня Бірон не впаде й хоч зору йому вино не затуманило, але самовладання і ясність розуму все ж покинули його.

— Отепер ти себе виказав, падлюко! — промовляє ззаду знайомий жирний голос. На балконі знову стоїть пані Катрін і тикає в маршала пальцем. Бірон, раптом увесь затрусившись, повертає коня й кидається навтікача. Тоді навперейми йому вилітають озброєні вершники, спиняють його й не підпускають його небагатьох охоронців. Але сутичку, що почалась була, уриває наказ губернатора:

— Пропустіть його! Тепер ми знаємо, що він за цяця.

Бірон поїхав. Агріппа, перебраний старою вдовою, починає витанцьовувати на своєму балконі, а внизу всі плещуть йому, і люди, що повиходили із схованок, теж пускаються танцювати. Завтра чутка про цю комедію розійдеться по всьому краю, і весь край реготатиме, як ми. А сміх — теж непогана зброя проти ворога. Бірон муситиме сховатись, і то надовго, а тим часом при паризькому дворі дізнаються якраз стільки, скільки треба. Не більше. Про балкон ми змовчимо.

У маршала після цієї пригоди розболілась печінка, і хвороба не давала йому посилати гінців до Парижа. Він бризкав жовчю через таке приниження перед своєю провінцією й усім королівством: йому здавалося, що він і в ліжку чує регіт. При дворі — хоч Анрі в своїх повідомленнях цього й не згадував — стало дуже добре відомо, що маршал Бірон нібито стріляв у підроблену постать королеви-матері. Король Франції, якому маршал погрожував зашморгом, хотів викликати його до Парижа й віддати під суд парламенту. Та пані Катрін переконала сина, що двох його ворогів, які й самі ворогують між собою, найкраще лишити там, де вони є. Отож намісникові губернатора все минулось безкарно, а від Анрі двір відбувся самими обіцянками.

Зате він відплатив за багато Біронових капостей, поки маршал був пригнічений і хворий. На жаль, у тій помсті Анрі мусив дозволяти й найприкрішу жорстокість, бо його солдати були страшенно люті на нелюдів-ворогів. Але й сам він та його люди здавались не меншими нелюдами в тих містах, що з якоїсь причини були вірні його намісникові. І з одного, й з другого боку сама лиш гола чутка накликала найсуворішу кару, за яку своєю чергою мстилися ще немилосердніше. Обидві сторони робилися такі, якими вважали одна одну, ба навіть гіршими, й не могли вже спинитись у власній жорстокості.

Якось, коли Анрі їхав з Монтобана до Лектура, його сповістили, що на нього влаштовано засідку. Він зразу послав панів де Роні й де Мея з двадцятьма п'ятьма кінними очистити небезпечну дорогу. Коли це було зроблено, триста ворогів утекли й сховались у великій церкві з міцними мурами: їх довелося підкопувати, що забрало два дні й дві ночі. Коли обложені здалися, король Наваррський хотів був шістьох повісити, а решту відпустити під чотири вітри. Одначе не зміг виявити такого милосердя, бо несподівано стало відомо, що це ті самі католики, які мерзенно повелись у місті Монтобані.

Не вдовольнившися тим, що згвалтували шістьох молодих протестанток, недолюдки ще «набили порохом жіночу природу» нещасливиць, підпалили гноти, і шістьох молодих доброчесних дівчат розірвало на шматки. Тому всі три сотні полонених були без жалю порубані.

Під час цієї різанини Анрі вже їхав далі, ніби втікаючи. Його вкинуло в розпач те, що доводиться плямувати свою добру славу такими кривавими розправами, бо намісник не зупиняється ні перед якими злочинствами. Біронові того й треба було, щоб міста з самого страху зачиняли брами перед губернатором. Справедливість і любов до послуху, якими той уже вславився, мали обернутися в жорстокість — такий був Біронів задум. Справді, намісник обрав найкращий шлях до того, щоб зробити ім'я Анрі таким ненависним для людей, як і його власне. Анрі це зрозумів і, втікаючи від різанини, вчиненої з трьома сотнями полонених, постановив собі надалі діяти не так, як його вимушує намісник.

Он належав до тих непокірливих містечок, що не впускали губернатора в свої мури і не хотіли й чути про те, щоб піддатися йому. Власне, на тому вперто стояли тільки магістратські ратмани та кілька міщан, що мали більше землі, ніж решта, й визискували бідняків. Простий народ був прихильний до короля Наваррського, бо той заходив у оселі до бідняків і не гребував любити їхніх дочок. За це любили й його. Біднота напевне відчинила б йому браму, але не могла, бо її стерегла військова залога, покірна багатіям. Та через той опір бідняків і заможні не довіряли один одному. Кожен заздалегідь готував собі якийсь викрут — на той випадок, коли місто все-таки здасться. Приміром, один аптекар казав своєму сусіді, лимареві: «Між нами, сусідоньку; ти знаєш, хто постачає солодощі королю Наваррському? Його нерацький аптекар, Лалан. А в кого той Лалан купив рецепти? У мене!»

«Сусіде,— відповідав йому лимар,— це таке саме діло, як із шкіряним футляром для королівського келиха. Той футляр треба було полагодити — тільки так, щоб ніхто про це не знав, бо поки келих не замкнений у футлярі, його ж можуть дуже легко затруїти. І з двору футляр привезли до мене»,— шепотів лимар.

Водночас кожен запам'ятовував усі необережні признання другого — на той випадок, коли маршал Бірон налетить раніше за короля Наваррського. Тоді, мовляв, хай покарають усіх, крім мене. Одній жінці приснився янгол, що провістив їй прибуття маршала, і вона, репетуючи на всю горлянку, розповіла про те на базарі. Отож її чоловікові загрожувала найбільша небезпека в тім разі, коли швидше прибуде губернатор. Він був фурман і якось узяв з одного сільського шинкаря плату борговою розпискою

Агріппи д'Обіньє. В того шинкаря обідав колись король Наваррський, і в найгіршому разі фурман міг прикритися розпискою.

Часом у місто все ж таки впускали чужих, якщо їх було небагато; а тому Анрі знав і про незгоди городян, і про їхні страхи. Залога була нечисленна, та ще й не дуже надійна останнім часом, після Біронових невдач. Губернатор узяв із собою п'ятнадцять добірних бійців-дворян, вони понадягали поверх панцерів мисливські каптани і так сподівалися пройти до міста невпізнаними. Та щойно сам Анрі проминув браму, як один солдат із залоги закричав: «Король Наваррський!» — і перерубав мотуз, що підтримував спускні грати. У пастці опинились п'ятеро: сам Анрі з Морнеєм, а також панове де Бац, де Роні й де Бетюн. У місті зразу вдарили на сполох, городяни кинулись до зброї й посунули на п'ятьох сміливців.

Передній городянський загін налічував півсотні чоловік; просто на них і рушив король Наваррський з пістолем у руці, водночас звертаючись до своїх дворян із таким закликом:

— Друзі, вперед, удармо на них! — А втім, ці слова призначалися не стільки для бойових товаришів, скільки для озьких городян, що їх він хотів зупинити й залякати.— Вдармо на них! Покажіть усю вашу відвагу й непохитність, і ми врятуємо своє життя! Всі за мною й робіть те, що я! Не стріляти! — гукнув він ще голосніше.— За пістолі не хапайтеся! — немовби звертався до своїх чотирьох дворян.

А тим часом озброєні городяни, пороззявлявши роти, вслухалися в цю вельми доладну промову короля, що опинився у такій небезпеці, й не рушалися з місця. Правда, двоє чи троє закричали: «Стріляйте в отой червоний каптан! То ж король Наваррський!» Та перше ніж хтось отямився, Анрі вже з усього маху ввігнався в городянські лави, що враз розсипались і відступили назад.

Там, ззаду, вистрелило кілька аркебузів і пістолів. І зразу в тісній вуличці закипіла буча — то бідний народ, що любив короля, напосівся на стрільців. У тих і в самих душа була в п'ятах, і вони теж учепились один одному в чуприни: кожен хотів показати, що стріляв не він. Королю залишалося тільки спокійно чекати: досить скоро ратмани, чи консули, попадали йому в ноги й завели, мов літанію:

— Величносте! Ми ваші піддані й вірні слуги! Величносте! Ми ваші...

— А чого ж ви цілились у мій червоний каптан? — відказав Анрі.

— Величносте! Ми ваші...

— Хто стріляв на мене?

— Величносте! — заскиглив один міщанин у шкіряному фартусі.— Мені привозили лагодити футляр від вашого келиха. Я на своїх замовців не стріляю.

— Коли вже когось конче треба повісити,— порадив ще один, осмілівши з переляку,— то вішайте, ваша величносте, саму бідноту, її тепер розплодилось аж забагато.

Анрі гучно оголосив свою ухвалу:

— Я не дозволю солдатам грабувати місто, хоч такий звичай і хоч ви цього заслужили. Але кожен з вас щоб дав десять ліврів на бідноту. Зараз приведіть сюди вашого священика і віддавайте ці гроші йому.

Тоді міщани привели дідка в сутані й знову спробували звалити всі провини на нього. Це, мовляв, він, це він намовляв фурманову жінку кричати на базарі, що янгол небесний провістив прибуття пана маршала Бірона, а не короля Наваррського, і тільки через це вони зачинили перед ним браму. І наполягали, щоб старий відпокутував провину всього міста. Якщо не їх самих і навіть не бідняків, то хоч одного ж треба повісити — від цієї думки ніяк не могли відмовитись в Озі. Анрі мусив ще раз голосно заявити:

— Нікого ми не вішатимемо. І грабувати міста ніхто не буде. Але я хочу їсти й пити.

За таку нагоду відразу вхопився один шинкар: на базарному майдані він понакривав столи для короля, для його дворян, для консулів і заможних городян. Але Анрі зажадав стільців і для бідняків:

— У них буде чим заплатити, бо ви ж маєте дати їм грошей.

Бідняки не змусили довго припрохувати себе, але сам Анрі ніяк не міг дістатися до свого місця за столом, бо перед ним усі падали на коліна: кожен окремо хотів упевнитися, що його життя й майно в безпеці. Ну, може, інших пощадять, але мене, мене? То було розпачливе скигління людей, яким несила зрозуміти, що це таке з ними діється, і які не хочуть у нього повірити, хоча це їхній рятунок. До їхніх очманілих голів знову й знову верталося звичне уявлення. Таке й справді може

порушити в людині душевну рівновагу, конче потрібну для того, щоб жити на світі.

Той фурман, що його дружина побачила янгола, розгублено сновигав між людьми й питав кожного: «Що ж це таке?» Дедалі настирливіш, із сльозами в голосі, але заплющивши очі, немов перед ним з'явилось і сліпило його своїм сяйвом ціле янгольське воїнство, він допитувався: «Що ж це таке, що ж тут діється?» Нарешті один низенький дворянин у зеленому мисливському каптані відповів йому:

— Це людяність. Велика новина, що її ми стали свідками,— це людяність.

Фурман вирячив на нього очі — й раптом упізнав того самого пана, чию боргову розписку він узяв від одного шинкаря замість грошей. Видобувши ту розписку з кишені, він спитав:

—І оце вельможний пан теж заплатить?

Прикро вражений такою нетактовністю, Агріппа повернувся до кредитора спиною. Фурман рушив у другий бік, стрясаючи руками над головою й раз по раз повторюючи нове слово, яке він почув і якого не міг збагнути. Перед ним ніби захитався знайомий йому світ боргових розписок і сплат, і це слово вкинуло його в убивчу задуму. Він пішов і повісився на бантині в своєму сіннику.

А на базарному майдані бенкетували. Дівчата із звабно оголеними руками й плечима подавали страви й вино, і гості, що вже збиралися були прощатись із світом, не могли їм надякуватися. Нове слово, щойно почуте, вони згадували в своїх розмовах півголосом, мов якусь таємницю. Але з щирою радістю пили за молодого короля, що без ніякої їхньої заслуги подарував їм життя, не зачепив їхнього добра, та ще й сів з ними обідати. Отож вони вирішили, що будуть довіку йому вірні, і ревно присягалися в тому.

Анрі бачив, що повівся так як слід і добре послужив своїй справі. Дивився він і на людей. А оскільки тут йому вже не доводилося скоряти, перехитровувати, побивати їх, він уперше зміг глянути без упередження на цих сердег, на їхні обличчя, щойно спотворені лютою й страхом, а тепер такі буйно-щасливі. Анрі махнув рукою своєму Агріппі, бо знав, що в того вже готова пісня. Агріппа підвівся. «Тихо!» — загукали довкола. Врешті настала тиша, і він заспівав, кожну строфу повторюючи

двічі, й за другим разом її підхоплювали всі в бадьорому тоні й швидкому темпі псалмів:

Ламай же руки в тузі,
Ховай своє лице,
Бо ти, християнине,
В недобрую годину
Почув, що люди — друзі,
Й повірив марно в це.

Мов навісні зі страху,
Стріляють, колють, б'ють,
А потім, горопахи,
У скрусі сльози ллють:
Сусіда покарайте,
Мене лиш не займайте!

Та силою розважних слів
Державець молодий зумів
Лихих і добрих поєднати.
Прославмо ж господа Христа
І знаймо — людяність проста
Спроможна душі рятувати.

ВИСОКІ ГОСТІ

Подія в Озі мала, між іншим, один досить незвичайний наслідок: вона розгнівила маршала Бірона ще дужче, ніж поразка біля відлюдної садиби «Кастера». Король Наваррський, щоб зміцнити свій вплив, удався до недозволених засобів, яких намісник принципово не схвалював,— не кажучи вже про те, що цей нахаба, на думку старого, взагалі не мав права ні на який вплив. Бірона мучила страшенна заздрість. У своїх посланнях до Парижа він віддавна скаржився на те, що молодий губернатор занадто зближується з простим народом і не визнає добрих звичаїв. Але після пригоди в Озі в тих посланнях почала відчуватися справжня розгубленість. Як вірити їм, Анрі нехтував закони війни, бо не вішав і не грабував; навіть більше — він підривав самі основи людського співжиття, бенкетуючи за одним столом з бідняками й багатіями!

Поки в цій провінції панував тільки безлад, королева-мати не тривожилась. Одначе тепер вона не лише від Бірона, а й зі своїх приватних джерел дізналася, що міста одне за одним піддаються губернаторові. А це було їй не до мислі. Тому вона вирішила з'явитись там, на півдні, власною особою, поки не сталося ще більшого лиха.

Пані Катрін розуміла, що повинна хоч би привезти зятеві дружину. Обидві королеви виїхали з Парижа другого серпня, а вісімнадцятого були вже в Бордо, під захистом маршала Бірона. При собі вони мали ціле військо дворян, секретарів, солдатів, не кажучи вже про неодмінних фрейлін та придворних красунь, серед яких була й Шарлотта де Сов. Цю взяли в подорож проти волі королеви Наваррської, за наказом її матері.

Переїзд цього строкатого товариства від міста до міста відбувався, як завжди, у великій пишноті, якій, одначе, заважали всілякі страхи. На півдні, біля морського узбережжя, весь час чекали, що нападуть гугеноти; кілька разів спинялися серед поля — і екіпажі, й вершники, й піхота. Карети обох королев обступала озброєна охорона. А коли фальшива тривога миналась, галасливо рушали далі. Зате вже, зупинившись у якому-небудь більшому місті, вигрівалися в промінні власного блиску. В місті Коньяку Марго зажила чи не найбільшого успіху за все своє життя: міські патриціанки аж попіміли з подиву перед її розкішними уборами. Немов зоря зійшла над цією далекою провінцією, а паризький двір осиротів, утративши таку красуню, позбувся свого ясного сонечка: так розливався один із супутників, на ймення пан де Брантом. Для нього самого було б краще мати таку могутню статуру, як у панів Гіза, Бюссі й ла Моля. Це Марго цінувала вище, ніж захват. Говорити вона вміла й сама; коли в'їхали в Бордо — той в'їзд був справжнім тріумфом,— вона велично й чарівно відповідала всім, хто її вітав. Перший серед них був Бірон.

Крім інших своїх посад, маршал займав ще й посаду мера Бордо, головного міста провінції; і якраз це місто досі ще не впустило в свої мури губернатора. Тому Анрі попросту відмовився поїхати туди на зустріч із королевами. Почалися переговори, що тривали майже сім тижнів. Урешті Анрі домігся, щоб зустріч відбулась у садибі «Кастера», тій самій, де зазнав ганебної поразки Бірон — уся околиця досі гомоніла про ту комедію. Маршал не наважувався й показатись туди. Анрі прибув із півтора сотнями вершників-дворян, і їхній вигляд викликав у старої королеви не тільки захоплення, а й тривогу. Тим ревніш запевняла вона зятя в своїй любові й мирних почуттях. Вона дійшла до того, що назвала його спадкоємцем трону — звичайно, після її сина д'Алансона; але обоє — і зять, і теща — добре знали, чого варті ці слова.

Потім вони сіли вдвох в одну карету — бранець, що зумів утекти, і вбивця його матері та його друзів. Вони не переставали виливати одне на одного свою палку любов, аж поки приїхали до містечка Ла-Реоля, де нарешті змогли стулити роти й розлучитись. Анрі розмістився з Марго в іншому будинку. Він більш не говорив, лише вдивлявся невидющими очима в полум'я свічок, час від часу щось буркав сам до себе і, здавалося, зовсім не пам'ятав, що за спиною в нього роздягається одна з найвродливіших жінок Франції. Раптом він почув здушений схлип, озирнувся й побачив, що запона на ліжку вже затягнена. Він ступив був туди один крок, зразу відступив назад і переспав ніч у кріслі. Йому полегшало на серці аж тоді, коли лишилась позаду сутичка з Біроном.

Маршал не примусив себе чекати. Тільки-но королеви від'їхали далеченько від нещасливої садиби, на першій-таки їхній зупинці він з'явився. Та Анрі не дав йому навіть докінчити привітання, а зразу напустився на нього. В кімнаті були обидві королеви й кардинал Бурбон, дядько Анрі, привезений навмисне, щоб настроїти його приязніше. Всі остовпіли, коли молодий король Наваррський заговорив так різко, і зовсім розгубилися, тому ніхто не спинив його. З перших слів він назвав маршала Бірона зрадником, якому слід би стяти голову на Гревському майдані. Далі посипалися звинувачення, і Анрі виголошував їх не як ображена й заздрісна людина, ні — він говорив від імені королівства, яке захищав, говорив неначе вже з височини трону, і від тієї мови свинцево-бліде обличчя королеви-матері поблідло ще дужче.

Бірон спочатку не міг і відповісти: язик не слухався його. Жили на скронях у нього повипиналися так, наче ось-ось луснуть. Він зціпив руки, хруснувши суглобами пальців, і водив очима по кімнаті. Коли його безтямний погляд упав на старого кардинала, Анрі зразу гукнув:

— Усі знають, що ви запальний, пане маршале. Це, звичайно, добра відмовка. Та коли ви надумаєте викинути у вікно мого дядька, кардинала, це вам так не минеться. Ні. Ви краще обійдіть круг столу на великих пальцях: це вас заспокоїть.

То була вже не мова з височини трону, це вже хизувався дотепністю всім відомий жартун. А тоді Анрі взяв за руку свою Марго, підняв ту руку на висоту очей, і обоє легкою ходою вийшли з кімнати.

За дверима вони поцілувались, мов діти. Марго сказала:

— Тепер я знаю, що було у вас на серці, мій коханий владарю, і нарешті знов стала щасливою жінкою.

В найближчі години з'ясувалось, як гостро жадала вона з'єднатися з ним.

— Чого варта самотня жінка, рідний мій Henricus? Коли ти втік з Лувру, разом з тобою я втратила половину мого розуму. Я почала встрявати в безглуздi авантюри й зазнала тяжкого приниження.

Анрі знав, що́ вона має на увазі: свою невдалу подорож до Фландрії, гнів коронованого брата, домашнє ув'язнення.

— Так, моя гордість тяжко страждала. Коли міста твого прекрасного півдня зустрічали мене, як вище створіння, мені коштувало неабияких зусиль не здаватися самій собі мандрівною комедіанткою.

Вона зайшла надто далеко: туга її була така переважна, що цього разу сльози справді потекли по набілених щоках, і Анрі довелось обережно знімати їх губами.

Такі щирі розмови між ними, нестощі, обопільне зворушення тривали в багатьох містах. Пишний поїзд двох королев відвідав ще чимало куточків краю; Анрі їх не супроводив, він тільки навідувався до них між виїздами на полювання. Таким чином він уникав прикрих суперечок із тещею про нараду протестантських депутатів. Стара королева запевняла, що їй теж дорога́ свобода віри. Пані Катрін приїхала сюди не для чого іншого, як для того, щоб порадитись із проводирями гугенотів, як має виконуватись останній королівський указ про свободу віровизнання. Одначе Анрі знав, що такі укази ніколи не набувають справжньої чинності, і перше ніж закінчиться нарада, почнеться нова релігійна війна. Та дехто з його друзів думав не так — особливо Морней. Тому Анрі погодився разом вибрати місце для тієї наради. Але його вибір щоразу розходився з вибором його любої тещеньки. Аж увечері він приєднувався до поїзда, що вже зупинявся на ночівлю, і зразу усамітнювався з королевою Наваррською; а що він її ущасливлював, то вона багато чого йому розповідала. Їй це давало полегкість, а йому — дуже корисні відомості.

Її жахало насильство, що панувало в королівстві. Тут, на півдні, так мирно,— а як згадати про північ! Насиль-

ство, самоправство, свавілля гублять Францію. Тепер у ній владарює вже не король, а Ліга.

— Мій брат-король ненавидить мене, та однаково він лишається моїм братом. Я принцеса Валуа — і тим більше повинна пам'ятати про це, чим менше він пам'ятає про свою королівську гідність. Гізи повалять нас,— простогнала вона крізь зціплені зуби, бліда, схожа на Медею. Її чоловік ладен був заприсягтися, що вона ніколи вже не спатиме з Гізом — хіба для того, щоб дістати змогу відстригти йому біляву бороду, як Даліла Самсонові.

Її пальці ласкаво м'яли борідку коханого владаря. Їй подобалось його обличчя — воно стало таке поважне. Довго дивилась вона в те обличчя, сумніваючись, зважуючи, перше ніж сказати таке:

— Ти живеш у цій провінції скромним життям. Я поділю його з тобою, мій мужу і владарю, й буду щаслива. Та колись ти згадаєш, що тобі судилась величніша доля, і врятуєш мій рід,— докинула вона на превеликий його подив. Її мати й брат досі вважали його ворогом, що хоче відтіснити їх від влади, не чекаючи, поки законно успадкує її після них. Але принцесу Валуа тілесна близькість просвітила швидше, ніж будь-що інше, завдяки чому одна людина зазирає в душу іншій. Вона вірила йому, поки була з ним,— не довше. Та й як би вона могла ще? Їй більше личило помститись за вимирання свого дому його наступникові й зрадити Анрі ще раз, перше ніж вона кінець кінцем лишиться одна на світі з усього роду Валуа. Вона не мала дітей, як і її брати. Остання принцеса Валуа все своє життя шукала душевної рівноваги, властивої людям, що живуть у щасті й безпеці. Власне, те, що буде по ній, нітрохи її не цікавило, і тому вона самою природою своєю була неспокійна. З нею мало вмерти щось більше, ніж вона сама, і марно шукала вона рівноваги.

В місті Оші подружня ідилія на якийсь час різко перервалась. Пані Катрін недарма скрізь возила з собою своїх фрейлін. У одну з них закохався немолодий гугенот, весь укритий бойовими шрамами: навіть у роті в нього були шрами, так що він і говорити як слід не міг — і ось заради тієї фрейліни він здав свою фортецю католикам. Анрі спершу цілком увічливими словами сказав любій тещеньці, що́ він думає про її дрібні капості. Самого себе він вважав вірним слугою короля, а стару лиходійку зараховував до тих, хто йому шкодить. Йо-

му аж на серці полегшало, коли він уголос висловив це. Але стара прикинулась, ніби вперше чує про зраду коменданта фортеці; тоді Анрі чемно попрощався, поїхав і захопив інше містечко як заставу. Отак ці двоє дражнили одне одного, поки врешті погодились на тому, щоб нараду реформатів скликати в Нераку.

Тим часом настав грудень, вітер носив опале листя — мало придатна пора для розкішних в'їздів у міста. Королева Наваррська все ж таки ще їхала верхи на білому виноходці — на таких конях завжди їздять принцеси в казках. Праворуч і ліворуч від неї гарцювали буланий і гнідий — на одному молода Катрін Бурбон, на другому її брат Анрі, вельми пишно вбраний на честь своєї дружини. Стара пані Катрін не дуже годилася для того, щоб показуватись народові зблизька, а надто під цим ясним небом; тому вона сиділа в кареті й виглядала у віконце. Незрівняннна Марго, сяючи спокоєм і впевненістю, слухала, як три молоді дівчини щось декламують. Дівчата зображували муз і вели на честь королеви розмову, яку вклав їм до уст поет дю Барта. Перша говорила південною говіркою, друга книжною мовою, а третя — стародавньою. Марго розуміла латинські й французькі вірші, але з гасконських не все дійшло до неї. Та вона відчувала, чого сподівається від неї згромаджений люд: скинула з шиї розкішно гаптованого шарфа й подарувала його гасконській музі. Цим вона завоювала серця, та й її власне забилось частіше.

Пані Катрін пильно придивлялась до всього в цій провінційній столиці. Її колишній Королик намагався показати себе й прийняти її та її почет якомога краще, наскільки дозволяли йому кошти, і частував їх усім, чим лишень можливо. І принаймні вдавав, ніби радіє. Ще зневажливіш оцінила вона протестантських депутатів, коли нарада врешті зібралась. Усі вони здались пані Катрін схожими на пасторів або на тих птахів, що їх вона тут остерігалась називати. Переговори велися нібито про змішані суди за участю засідателів-реформатів та про дарування давніх кривд і провин. Але справжнім предметом тих переговорів, як завжди, були гугенотські фортеці. Гугеноти вимагали їх непомірно багато, а стара королева найрадніше відібрала б у них усі. Перед своїми дамами вона розучила промову, пересипану біблійними цитатами, сподіваючись перехитрити цих простаків за допомогою звичної для них мови. Одначе й вигляд її, і лиха слава

спростовували все, що вона виголошувала, хоч сама вона, навдивовижу, цього не помічала.

Депутати на всіх засіданнях не вірили жодному її слову й так уперто стояли на своєму, що вона, втративши терпець, починала погрожувати їм шибеницею. Королева Маргарита від того аж плакала: вона так щиро бажала, щоб чоловік її кохав, а цьому ставала на перешкоді її мати, ця жахлива жінка,— хоча багатьом вона здавалась і кумедною — здебільшого тоді, коли виходила погуляти надворі. У залі, де відбувалися засідання, вона сиділа на високому троні, й це виглядало ще сяк-так. А надворі вона була мізерною цяточкою серед ясної природи, чалапала, зігнута, спираючись на костур, її жовті щоки тряслися, і хто пам'ятав про Варфоломіївську ніч, той тепер сміявся з цієї почвари, хоча, може, відтоді не сміявся ні разу. А серед фрейлін вона здавалася ще бридкішою. Тутбо не Лувр, тут сонце з майже завжди погідного неба яскраво осяває береги Баїзи й парк «Гаренна». Тут і воюють, і кохають відверто й незлостиво. А ця стара жінка розраховує на потаємні безодні статі. Старість входить у облудну спілку з розпустою й виставляє себе на посміховище.

Навіть найсуворіші звичаями гугеноти тоді не докоряли Анрі за те, що він бавився з кількома піддатливими фрейлінами. Його дружині Марго це поки що не дуже дошкуляло, бо її захопила нова роль: матері народу й вищої істоти. Суть була ось яка: Анрі просто брав те, що йому давали, але наставляв носа красуням, коли вони хотіли заманити його до паризького двору. Адже така була вся мета подорожі, наради і відвідин вельможних гостей — тільки така, він про це здогадався відразу. Кінець кінцем тещі довелось самій викладати йому свої міркування. Мовляв, її син, король, тепер лишився в Луврі зовсім одинокий. Його брат д'Алансон бунтує проти нього, Гізи з їхньою Лігою підкопуються під його трон. Але не менше страшний і принц крові, що посварився з двором і помалу робиться в своїй провінції занадто сильний. Чи Анрі ніколи не спадало на думку, що його можуть вирядити на той світ? Це був останній козир його любої тещеньки: вона погрозила йому вбивцями.

Проте він не впав негайно в її материнські обійми, а відповів, що двір іще не дотримав жодної обіцянки йому. Як губернатор він і далі має намір поширювати звідси мир на все королівство і думає тільки про те, щоб йому

служити. Після цього вони хутенько попрощалися — з такими самими, аж надмірними виявами любові, як і на початку візиту. А тривав той візит цілу зиму, аж до красного місяця травня. Обоє дітей трохи провели добру матусю, а далі вже вона поїхала сама — поганими дорогами, пагористим краєм, населеним непевними людьми. В одному містечку стару королеву зустрічали дівчата, що сипали на дорогу троянди, з іншого їй доводилось хутенько вшиватися від загальної неприязні. Вона тоді просто натягала на обличчя чорний повстяний каптур — адже й вона була хоробра, всі ми хоробрі; незворушно пересідала з сідла в карету і, трусячись по вибоїстих дорогах, скрізь проповідувала мир, тільки мир; але який мир мала на увазі мати, сини в якої один за одним умирали?

Коли вона давно вже не сподівалася цього, раптом знову показався з-за повороту її любий зятенько. Він, мозляв, ще раз хотів її побачити й подарувати пасомце свого волосся на згадку. У протестантів така мода: закладати за вуха по товстенькому пасомцю. Праве він віддав любій тещеньці зразу, коли вона приїхала, а на прощання дав їй відстригти в нього ще й ліве. Відбувалося те біля сільського кладовища, і пані Катрін, розчулившись, захотіла оглянути його.

— У вас так мало кладовищ...— Вона похитала головою.— Невже у вас люди довше живуть? — Зупинилась перед кількома могилками. Мурмоче: — Як їм тут затишно!..

Люди, що лежать під землею, любіші їй. Якби вони всі були там, настав би мир — і у неї в душі.

Колись через багато років, уже ставши королем Франції, Анрі спуститься в гробницю Катерини Медічі, за життя званої пані Катрін, подивиться на її домовину й скаже через плече до свого почту — з дивною усмішкою, якої ніхто гаразд не зрозуміє, він скаже:

— Як їй тут затишно!

Moralité

Il a choisi de combattre: c'est il bien demandé ce que combattre veut dire? C'est surtout endurer, sans les mépriser, des peines multiples, très souvent perdues ou d'une portée infime. On ne commence pas dans la vie par livrer de grandes batailles décisives. On est déjà heureux de se main-

tenir, à la sueur de son front, tout au long d'une lutte obscure et qui chaque jour est à recommencer. En prenant pierre à pierre des petites villes récalcitrantes et une province qui se refuse, ce futur roi fait tout à fait figure de travailleur, bien que son travail soit d'un genre spécial. Il lui faut vivre d'abord, et pauvre il paie en travail. C'est dire qu'il apprend à connaître la réalité en homme moyen. Voilà une nouveauté considérable: le chef d'un grand royaume et qui sans lui irait en se dissociant, débute en essuyant les misères communes. Il a des ennemis et des amours pas toujours dignes de lui, ni les uns ni les autres, et qu'il n'aurait certainement pas en faisant le fier.

Cela pourrait très bien le rendre dur et cruel, comme c'est généralement le cas pour ceux qui arrivent d'en bas. Mais justement, lui ne vient pas d'en bas. Il ne fait que passer par la condition des humbles. C'est ce qui lui permet d'être généreux et de se réclamer de tout ce que dans l'homme il peut y avoir d'humain. D'ailleurs l'éducation reçue pendant ses années de captivité l'avait préparé à être *humaniste.* La connaissance de l'intérieur de l'homme est bien la connaissance la plus chèrement acquise d'une époque dont il sera le prince. Attention, c'est un moment unique dans l'histoire de cette partie du monde, qui va s'orienter moralement, et même pour plusieurs siècles. Ce prince des Pyrénées en passe de sonquérir le royaume de France, pourrait écouter les conseils d'un Machiavel: alors, rien de fait, il ne réussira pas. Mais c'est le vertueux Mornay qui le dirige et même qui le soumet à des épreuves qu'un autre ne tolérerait pas. Les secrets honteux de la personne la plus vénérée, voyez Henri y être initié et en souffrir en silence: vous aurez la mesure de ce qu'il pourra faire pour les hommes.

ВИСНОВОК

Він обрав боротьбу; та чи гаразд він усвідомив, що це означає — боротьба? Це насамперед означає: зносити, не легковажачи, нескінченні турботи, дуже часто марно або з мізерною користю. В житті ніхто не починав відразу з великих вирішальних боїв. І то вже щастя, коли витримаєш у поті чола довге, виснажливе змагання, результат якого неясний і яке, може, завтра доведеться почати знову. Камінь за каменем здобуваючи норовливі містечка й цілу непокірну провінцію, цей майбутній король до-

стоту нагадує трударя, хоч труди його особливі. Йому передусім треба жити, а бідні платять за життя працею. Це означає, що він учиться пізнавати дійсність так само, як прості люди. І це неабияка новина: володар великого королівства, яке без нього розвалилось би, починає свій шлях із звичайних людських злигоднів. Він має ворогів і коханок, і ті й ті не завжди гідні його, і він їх напевне не мав би, якби поводився пихато.

Це могло б дуже легко зробити його нечуйним і жорстоким, як звичайно й буває з тими, хто вибився з низів. Але про нього не можна сказати, що він вибився з низів. Він тільки скуштував життя в приниженні. І це навчило його бути великодушним і вдаватися до всього того, що може знайтись у людині людяного, гуманного. А втім, і наука, яку він дістав у роки полону, підготувала його до того, щоб стати гуманістом. Знання людської душі — це, певне, найкоштовніше надбання тієї доби, в якій він має владарювати. Зверніть увагу — це унікальне явище в історії цієї частини світу, і воно стане дороговказом моралі не менш як на кілька сторіч. Цей піренейський державець, що незабаром здобуде французьке королівство, міг би прислухатись до порад якого-небудь Макіавеллі, і тоді в нього нічого б не вийшло. Але його спрямовує доброчесний Морней — і навіть піддає його таким випробам, яких хтось інший і не стерпів би. Подивіться, як мовчки страждає Анрі, дізнавшись про ганебні таємниці людини, що її він безмежно шанував,— і ви збагнете, як багато зможе він зробити для людей.

VIII. ШЛЯХ ДО ТРОНУ

Спочатку ще не все було гаразд. Король Анрі з королевою Маргаритою урочисто в'їхали в свою столицю По, та дуже скоро виявилося, що це помилка. Марго натерпілась тяжких образ від ревних гугенотів за те, що ходила до папістської обідні. І вона вирішила раз назавжди, що ноги її не буде в По. А крім того, король Наваррський закохався там у одну з її фрейлін, і Марго це вразило дошкульніше, ніж якби то була фрейліна її матері. Та все владналося, коли Анрі знов напала його давня хвороба — ота нез'ясовна гарячка. Головний біль не втихав ні вдень, ні вночі, королю треба було раз у раз перестилати постіль, весь час прикладати до голови холодне й підбадьорювати його словами.

Відвага — невелике диво, всі ми відважні. Багато людей здатні витерпіти, коли їм при цілковитій притомності відтинають ногу. Перший-ліпший офіцер, скалічівши на ногу, звелить її відтяти, щоб мати змогу хоч на дерев'янці служити й далі королю Наваррському. Все це діло не хитре. Несила знести тільки внутрішніх, душевних хитань, утрати природної впевненості, страху, так, страху.

Було це в Озі, тому самому місті, де Анрі завдяки своїй меткості й рішучості врятувався від смертельної небезпеки і де він наважився на таку сміливу новину: повестись людяно. Саме там пролежав він сімнадцять днів, думаючи, що він як людина розбитий, відкинутий, закреслений, нездатний довершити ті справи й задуми, для яких досі вважав себе досить сильним. Настільки сильним, що дозволяв собі ще й надмірні насолоди і не лякався виснажливих пристрастей. Через це людина з багатою натурою часом падає й лежить, як розбита, зневірюється в собі, і замість неї самої в неї повинен вірити хтось інший, якщо це ще можлива річ. Тут цим іншим була його Марго, його воістину вірна дружина, хоч би скільки ще вона мала полюбовників. Весь час, поки Анрі хворів, вона не роздягалась, без сну сиділа біля нього, підбадьорювала його словом, відганяла його страхи. Згодом, видужавши, він сказав те, чого від нього досі не чули: «Це записане там, на небі». Що саме? Те знали

тільки він та його дружина; обоє вони дуже виразно це усвідомили після безсонних ночей в Озі.

Пробуті там дні, сповнені такого глибокого змісту, зробили їх найкращими друзями. І коли вони вернулись до Нерака, королева дістала змогу завести собі двір на свій смак і навіть виховувати зі свого владаря галантного кавалера,— яким він і справді ставав кілька разів у житті, коли бувало потрібно. Цього разу він лишався таким цілих дев'ять місяців, носив найдорожче вбрання, все з Голландії чи Іспанії, самий оксамит та шовк, пурпур та золото. Своїй королеві він тільки віял накупив аж десять, і всі вони виблискували самоцвітами. Він дарував їй парфуми, найрозкішніші сукні, навіть рукавички з квітів. Держав для неї карликів, чорношкірих пажів, пташок «з островів». У парку «Гаренна» вона мала свою каплицю й слухала там обідню; потім бали під шумливими кронами дерев, музика, вірші, танці, догоджання дамам,— і все те якось особливо прозоре й просте в чистому повітрі парку. Тоді при наваррському дворі під шумливими деревами панувала витончена млість і фантастична мрійність. Небо було дуже ясне, з нього лилося сріблясте світло, вечори дихали теплом і спокоєм.

Може, зброя помалу іржавіла, зате розум набирався гнучкості. Анрі власноручно написав повний переклад коментарів Цезаря про похід у Галлію, а також про громадянську війну. Пера йому привозили з Голландії, чорнило з Парижа, папір для нього золотив камердинер. Він любив книжки в розкішних оправах — замовляв їх уже й тоді, коли сам ще ходив у витертому камзолі. Завжди надаючи ваги формі витворів розуму, він і в листах, і в указах, і навіть у піснях, що їх пізніш наказував солдатам співати під час бою,— в усьому ставав тим кращим стилістом, чим більших діл навчався: адже одне допомагає другому, і виразне слово так само народжується з душі, як несхибне діло.

Тих кілька місяців він поводився, та й почував себе як той, кому не треба думати про своє майбутнє, бо йому забезпечено й багатство, й мир, і щастя,— хоч насправді все було не так і це радісне сновиддя кінчалось якраз там, де парк «Гаренна» переходив у лани. І все ж який щасливий був він від того, що може хоч на час зробити Марго повелителькою власного двору й галантного короля, бо якраз такий був він тепер: на догоду їй від нього гарно пахло, а зуби в нього були вкриті золотом. Він

звелів привезти для неї з замку в По найкращі меблі й срібний столовий посуд. Сама вона, коли була в тому замку, розшукала десь там старовинні арфи: можливо, інші дами колись виливали своє серце, граючи на них, як тепер Маргарита Валуа, що ніколи ще в своєму неспокійному житті не знала гармонійності й спіткала її лиш тут.

Вона іноді зчудовано проводила рукою по чолу. «І досі тут нікого не отруєно? Досі жодного заколотого в зачиненій кімнаті? Ніхто мене не лупцює, і навіть власні пристрасті дали мені спокій. Мені не доводиться ні спускати на мотузці з вікна мого брата д'Алансона, ні самій їхати кудись і встрявати в авантюри. Приниження, комедіантство, страхіття довкола мене і болісний неспокій у мені — все це минулося? Справді, ось я тут».— І вона проводила чудовно-гарною рукою по чолу, знов погідному, і королева цього двору йшла танцювати з люб'язними дворянами та з фрейлінами, що поводилися пристойно. Бриніла ніжна музика, пломінчики свічок ледь коливались від вітерцю, що подихав у розчинені вікна; і на обличчях, і в серцях була така сама лагідність, як у звуках, у світлі, в подихах вітерцю. Танці, ласкавість у душі, ціла ніч минає в легкій закоханості — не знати в кого. Марго могла б підставити губи кожному, але цілує тільки свого владаря.

І так почувають себе при Наваррському дворі всі, й сестра короля, ота сувора протестантка. Молода Катрін, хоч вона трохи накульгує на одну ногу, навчає молодого Роні нового танцю, і всі заздрять, що йому припала така честь. Вона навіть на якийсь час забуває про свою довічну пристрасть, забуває про кузена в його лісах, відкидає муки сумління й дозволяє легковажному Тюреннові упадати за нею, мовби так і годиться. І її любий брат Анрі живе й кохає, мовби так і слід. Але довго так тривати не може.

ПЕРШИЙ

Оклигавши від хвороби печінки, маршал Бірон удався в ще зліші підступи: він думав, що приспав губернаторову пильність. Як лишень міг, чорнив він його перед королем Франції. Канцелярія Наварри й Філіпп Морней тільки те й знали, що спростовували його доноси.

Очевидно було, що цей конфлікт не може довго тривати в самій письмовій формі. А королева Наваррська зі свого боку не давала Анрі спокою. Жінка вперше в житті відчула себе щасливою, а її коханий владар має лютих ворогів; як же йому допомогти? І вона сповіщала його про все, що зуміє дізнатись,— так вона намагалася зробитись для нього незамінною.

Марго знала про всі зневажливі слова, що ними король Франції в тиші свого кабінету називав зятя, Анрі Наварру; а як новин не приходило, вона щось вигадувала. Вона ненавиділа свого коронованого брата, бо зазнавала від нього тільки кривди, а тому хотіла наструнчити проти нього й Анрі. Та їй і самій дошкуляли ті образи, які сипались на її владаря. Герцог Гіз глузував з нього, і навіть її улюблений брат д'Алансон притакував Гізові, та ще й при Шарлотті де Сов, її колишній приятельці. Марго ніби навіч бачила в'їдливу усмішку тієї сирени й нізащо не хотіла повторити образливих слів власними устами, а надто у вічі своєму владареві.

Але серед її фрейлін була одна зовсім молоденька, майже дитина, щиро їй віддана — Франсуаза, з дому Монморансі-Фосе. Її прозивали Фосеза, тобто «Фосівна». Анрі звертався до неї: «донечко»,— і на догоду йому Марго теж почала звати дівчину донечкою, хоча й знала, що почуття Анрі до Фосези не зовсім батьківські. Юна панночка, що обожнювала свою владарку, розповідала їй усе як не про його залицяння, то принаймні про свій опір. І ось це соромливе дівчатко Марго посилала до нього з усіма найприкрішими новинами: почуті з напівдитячих уст, вони мали зачіпати його ще дужче. Мовляв, у Луврі сміються з нього через те, що він і досі ще не зумів заволодіти дружининим посагом — зокрема кількома містами в своїй власній провінції. Бірон не впускав його до тих міст.

— Любий мій пане,— казало соромливе дівча, впавши перед Анрі на коліна й благально зводячи до нього руки.— Візьміть же нарешті посаг королеви Наваррської! Прошу вас, покарайте того капосного маршала!

Він і сам мав такі наміри, тільки остерігався розкривати їх перед жінками. Навіть коли його військо було все зібране докупи й стояло напоготові, він не прохопився про це й словом, дарма що останню ніч перед походом провів у спальні своєї королеви. А вранці від'їхав із трояндою в зубах — немов на якісь веселі грища або на турнір. Якщо похід скінчиться поразкою, хай принайм-

ні за це не відповідатиме Марго, хай воно не окошиться на ній. І всі його дворяни були в такому гарному настрої, як він. Знову буяв травень, увесь загін був закоханий, і самий похід, у який вони вирушали, називали «походом закоханих». Д'Обіньє і навіть тверезий Роні цілком поважно казали, що місто Каор треба взяти хоч би з самого рицарського обов'язку перед дамами. Анрі не відкривався нікому, крім того єдиного, хто сам міг розгадати його думки,— тобто Морнея. Головне — на всіх шляхах життя прагнути того самого, серед хитання людей і речей лишатися вірним внутрішньому законові. Але цього не набудеш власною охотою: воно само приходить з далечі й сягає не менш далеко. Дивлячись на таку людину, бог дивиться на цілі сторіччя. Тим-то Анрі такий непохитний — і такий непроникний, бо ніщо не здається людям незбагненнішим, таємничішим у іншій людині, ніж глибока внутрішня твердість.

День був спекотний, і коли вдалині показалося місто, яке мали взяти приступом, усе військо напилося з джерела в горіховому гайку. Потім узялися до діла, а воно було нелегке. Місто Каор з трьох боків обтікали води річки Лот, і залога теж обороняла його переважно там, бо з четвертого боку до міста страшно було й підступитися: стільки там набудовано перешкод, що їх треба подолати ще перше ніж проб'ється до брами. Правда, ту браму вже потай оглянули два офіцери короля Наваррського, що знались на підриванні. Щоб зруйнувати якусь перешкоду, до неї приставляли дулом невеликі чавунні мортирки, набиті порохом, і підпалювали гніт.

Надвечір небо затягли густі грозові хмари, і об одинадцятій годині військо під захистом темряви зійшло на міцний міст, що його ніхто не охороняв. Попереду йшли обидва капітани-підривачі зі своїми фугасами. Вони підірвали на мосту всі загорожі, а в місті й не почули вибухів, бо саме гуркотів грім. За ними — трохи віддалік, щоб не попасти під уламки, які розкидає вибух,— ішло півсотні аркебузирів, далі Роклор із сорока дворянами і шістдесятьма гвардійцями, а позаду король Наваррський вів головні сили: дві сотні дворян і дванадцять сотень стрільців.

Зовсім висадити браму не пощастило, бо це діло було ще нове. Передні солдати пролізли в дірку, вирвану фугасом, і розширили її сокирами, але від грюкоту попрокидались городяни й прикликали залогу. Все місто

похапалось за зброю, вдарили на сполох, і на голови тим, хто проліз крізь браму, посипалась цегла, каміння, смоло-скини, поліняччя. Задзвеніла, забряжчала, затріщала, ламаючись, зброя. Люди гукали: «Бий! Бий їх!» — але здушеними, захеканими голосами. У тісноті супротивники зітнулися на смерть. Чверть години тривав той бій врукопаш, і нападникам уже загрожувала поразка, та наспів Тюренн, привів п'ятдесят дворян і три сотні стрільців, і з їхньою допомогою король Наваррський пробився в саме місто.

Але там застрягли. Оборонці засіли у великому міцному будинку й не підпускали нападників близько. А тим часом розвиднилось, і нападникам теж довелось укріплюватися в будинках. Грабувати городян король Наваррський своєму війську заборонив, погрозивши, що за це розстрілюватимуть,— і справді, кількох розстріляли. Минув день, минула ще одна ніч; солдати були голодні, спати мусили стоячи, а поряд на підвікопнях крамниць лежала напоготові зброя й обладунки. Знову настав ранок, і почалась нова тяжка робота: проламуватися крізь будинки, щоб підійти кроків на десять до самої городянської твердині. Більше за той день вони не встигли — споночіло знову. Третій день виявився найстрашніший — до захисників міста йшло підкріплення, і його треба було перехопити за містом і знищити. Ще день, щоб підготувати штурм твердині,— а коли вона під ляскіт пострілів, у хмарах порохового диму нарешті впала, в місті ще довелося брати одну по одній чотирнадцять барикад.

Отак узяли приступом Каор — то було надзвичайно важке діло. Його без ніякого глузду, без ніякої користі ще утруднили вперті городяни, що відбивалися з самої тільки затятості: їм не хотілося, щоб король Наваррський став сильніший. Та якраз через це його перемога дала йому більше слави, ніж була варта насправді. Там він переміг не лише захисників міста, а й маршала Бірона та решту своїх ворогів — дарма що ті не забарилися з відплатою. Коли Анрі напав на самого маршала, у нього не вистачило сили, і він мусив утікати до Нерака. Під свист куль прослизнув він крізь військо, що хотіло його схопити, і прямо верхи на коні злетів широкими парадними сходами до свого замку.

Ноги в Анрі були збиті до крові. У Нераку Марго, полежавши з ним у ліжку яких чверть години, мусила перемінити простирала: в такому стані було його тіло. Але

дух не відчував ніяких прикрощів, він був легкий і бистрий, як завжди. Тому Анрі повів своє військо — чи нехай там розбійницьку ватагу, як його називають — із власних володінь на північ, де протестанти вітали його в новій славі й тільки дожидали, щоб повстати. Про це дізнався паризький двір — і Бірона поквапно відкликали.

Задумане начебто вийшло. Відразу д'Алансон — тепер він звався д'Анжу — почав набиватися в приятелі удачливому зятеві: примчав до нього на південь, уклав з ним мир і дружню спілку. Непримиренним лишився Конде, кузен, колись щирий друг. Та звісно, коли ти все життя лишаєшся на другому місці, хоч ніколи не ухилявся від обов'язку, боровся не гірше від суперника й навіть весь час був вірний своїй партії, тоді як суперникова релігійна ревність викликає небезпідставні сумніви,— таке важко стерпіти. Це справді велике вміння — не відчувати, навіть не знати заздрості; для цього треба дуже багато розуміти, а особливо глибоко треба збагнути вчення про божу благодать, що сходить на обранців. І пишатися своєю долею, як уміли в античні часи,— це теж допомагає. Від Морнея можна чекати і того, й того: він наділений чесністю, а через те йому відкрито й шлях до пізнання.

У бідолахи Конде є добра воля, його перші пориви щирі, але він не вміє бути таким до кінця. Ненависть його до Анрі, власне, зародилася дуже давно, після однієї битви, що відбулася під Жарнаком; тоді віддано в жертву його батька, і саме завдяки цьому молодий Наварра став першим серед принців крові. Бувши разом з Анрі в луврському полоні, Конде витерпів там те саме, тільки страждав не так гостро. Потім утік; а загалом не виявляє великого розуміння того, що любить народ, що можна, чого не можна, що слід робити. Зв'язується з чужоземними князями, а тим часом його кузен Наварра зумів укріпитись і поширити свій вплив на рідній землі — хоча, правда, з допомогою багатьох папістів.

І кузен тим упертіш наполягав на вірності духові їхнього вчення; другом йому був той, хто держався цього духу — чи вдавав, ніби держиться. Йоганна-Казимира Баварського він ставив вище від Анрі Наварри, бо владар німецького карликового князівства ненавидів розпусту. Вільні звичаї наваррського двору були йому такі огидні, що він на саму згадку про той двір починав плюватися, і принц Конде не спиняв його. Конде вплутався й у змову проти кузена. До Анрі послано листа з вимогою по-

слати військо на поміч архієпископові Кельнському. Той перейшов у протестантство, і з'явилась дуже добра нагода завдати удару Австрійському домові. Безперечно, Австрійський двір був таки справді ворогом, але ворогом найбільшим, бій із яким треба відкладати наостанок. А вирушати до Німеччини тепер — означало покинути напризволяще вже здобуте, перервати шлях на вершину, а може, й утратити королівство. Та, власне, цього вони й хотіли, коли ставили йому за обов'язок заради віри покинути свій край. Вони добре знали, що йому не можна цього зробити. Одначе так вони могли настроїти проти нього протестантів, що не всі довіряли йому; а водночас чуткою, що він усе ж вирушає, навіювали тривогу французькому дворові й підказували похмуру ухвалу Філіппові Іспанському.

Дон Філіпп сидить і снує плани своєї всесвітньої імперії. Яке йому діло до купки поровлених єретиків — сміховинного Казимира, навіженого архієпископа й заздрісного кузена? Одначе Філіпп відчуває, що недалеко за Піренеями виростає ворог його і його всесвітньої імперії. Ще той ворог маленький, зовсім маленький. Ще він насилу-насилу поборює дріб'язкові перешкоди — але вимірювати слід не клаптики землі, які він відвойовує, а славу й ім'я, які він здобуває. Не можна байдуже дивитись і чекати, поки богиня Фама піднесе до уст сурму й розгорне крила. В майбутньому у Франції повинен панувати лиш один володар: Філіпп. Дім Валуа вимре, а Ліга хвальковитого Гіза ще раніше розшматує королівство на частини за золоті пістолі, що спускаються з гір на спинах мулів. Наварра заважає, Наварру треба усунути. Ось яка ухвала склалась у голові в Філіппа — та й у заздрісного кузена не може бути інакшої.

Анрі знає. У нього позаду Лувр, там він довідався, що таке пекло. А від Монтеня він почув, що добрість — найвластивіша народові риса. Морней показує йому, яку силу має чеснота. Сам він уміє лишатися життєрадісним і поміркованим навіть над безоднями власної натури. Але він знає: деяким людям це не до вподоби, і якраз таких людей йому судилося зустрічати всюди й до самого кінця. Це не протестанти й не католики, не іспанці й не французи. Це особлива порода людей: її тягне до похмурого насильства, до чавунного гніту, а буйною вона буває тільки в жорстокостях та нечистому екстазі. Такі люди будуть довіку його супротивниками, а він завжди ли-

шиться провісником розуму й людського щастя. Тепер він намагається навести розумний лад у одній провінції, згодом робитиме те саме в королівстві, а врешті в цілій частині світу: збиваючи мирний союз державців і країн, щоб повалити дім Габсбургів. І тоді дочекається своєї години порода людей, що ненавидять життя — після тридцятирічних невдач настане й для неї хвилина влучного удару кинджалом. Може, сім, а може, й сімдесят ударів та пострілів схибило за ці десятиріччя, Анрі уникнув їх усіх, як оцього першого.

Тоді король Наваррський дожидав підкріплень. Офіцерові, що привів їх, він звелів розмістити солдатів на постій у містечку, що називалось Гонто. Всі чули, як він сказав, що завтра сам туди приїде. Але він уже знав, що в загоні є людина, якій доручено його вбити; саме тому він і сказав про свій намір так голосно й начебто безтурботно. Щойно зійшло сонце, король Наваррський вирушив до Гонто з трьома своїми дворянами: д'Арамбюром, Фронтенаком і д'Обіньє. На півдорозі їм спіткався верхівець, і вони впізнали в ньому одного дворянина з-під міста Бордо. Троє супутників короля затисли коня того дворянина між своїми кіньми, а королю Наваррському лоскотав серце страх — гостріший, ніж у відкритому бою, де ляк перемагаєш рішучістю. Король уже раднішнй був кинутись навтікача, проте бадьорісінько спитав зустрінутого дворянина, чи добрий у нього кінь, а почувши у відповідь «так»,— під'їхав ближче, почав обмацувати коня й захотів його купити. Гаваре — так звали дворянина — поблід, він не знав, що й думати, але хіть-нехіть сплигнув з коня. Король сів у сідло й зразу сягнув рукою до пістолів. Курок у одного був зведений.

— Гаваре,— сказав король,— я знаю, що ти хочеш мене вбити. А тепер я можу вбити тебе, якщо захочу.— І вистрелив угору.

— Величносте,— відповів підісланий убивця.— Ваша великодушність відома всім, і ви не відберете в мене коня, вартого шістсот ліврів.

Короля Наваррського про це вже повідомили, як і про те, що кінь мав бути платою за його вбивство. Тому він завернув коня і чвалом погнав його до Гонто, а там віддав своєму офіцерові, наказавши якось без галасу спекатися того негідника. Гаваре згодом вернувся в лоно католицької церкви. Тоді, коли за доброго коня хотів убити короля Наваррського, він належав до протестант-

ської — а насправді не був ні сим ні тим. Він просто був із певної породи людей: ті люди ненавидять Анрі, й квит. Анрі вже відчуває ту ненависть, і кара дедалі більше здаватиметься йому марною. Бо вбивці з'являтимуться все нові й нові.

Це був тільки перший.

ФАМА

Другий не забарився, і то був іспанець; сушити голову, звідки він прибув, не довелося. Він був зизоокий, мав широченні ніздрі й напухле чоло — одно слово, аж ніяк не красень. Цей Лоро, як він себе назвав, пропонував здати королю Наваррському одну іспанську прикордонну фортецю — під таким приводом він хотів дістатися ближче до короля, та нічого в нього не вийшло. Ті самі дворяни, що оборонили короля Наваррського від Гаваре, привели іспанця у відкриту галерею, що оперізує нераківський замок, а там поставили його під стіну й самі утворили живий бар'єр, через який Лоро мусив говорити з королем. Нічого путнього сказати він не зміг, тільки якісь облудні вигадки, і другого дня так само, а тому його розстріляли. Нелегко впоратися з тим, кого підносить угору сама доля, а вона вже навіть показувала мигцем своє обличчя. Обидва замахи на життя Анрі краще ніж будь-що довели, що він починає робитись неабиякою силою.

Він поки що обмежував себе, лишався на власній землі, але її всю перекопав копитами свого коня, поки кожна грудка стала належати йому й давати йому плід. Міста були здобуті й скорені одне по одному, людей він теж неухильно завойовував — не силою, бо штурмом слід брати тільки мури, а не людей. Вони приступніші для виявів приязні — надто тоді, коли вже чекали, що їх повісять. Тоді до них доходить заклик бути розважними й людяними — а це ж і є мета істинної віри. Спочатку вони воліли вішатись самі, та врешті більшість зрозуміла, в чому їхнє справжнє добро — хай навіть ненадовго, на якихось кілька поколінь, але зрозуміла.

Новий намісник губернатора Гієнну не був йому ворогом, він уже не міг собі такого дозволити. Дамвіль, губернатор сусідньої провінції Лангедоку, був друг Анрі. Непохитно стояла над океаном, посередині довгого узбережжя, фортеця Ла-Рошель. Від неї навскоси на південь

тяглась межова лінія: південніш від тієї лінії більшість населення була за короля Наваррського. Ці люди, правда, покладали на нього дуже різні надії, але їх була велика сила.

Найпростіші з-поміж них називали його просто noust Henric, та й годі, але вкладали в ці слова дуже багато: його щоденні зусилля й турботи в них перед очима протягом кількох років, і те, на що він витрачав гроші, й те, за що він підносив зброю, і саму його постать — вершника в камзолі з рубчастого оксамиту, і щоки, засмаглі, як у них, і погляд, лагідний, але твердий, і коротеньку борідку. Коли він проїздив повз них, вони почували, що їм живеться безпечніше: мир у країні, завжди такий хисткий, тепер укріпився по-справжньому. Інші — вчені чи бодай більш тямущі — часто розмовляли між собою про те, яка в короля Наваррського вдача. І вже тоді починали казати, що розум у нього бистрий, що поводиться він просто знаменито і прямує до своєї мети з великою мужністю. З такого тіста ліпляться найбільші державці, запевняли вони один одного,— і кожен сам був щиро в цьому переконаний, хоча й не без сприяння канцелярії королівства Наваррського.

Нею керував Морней, і в посланнях, які він розсилав по країні, він твердив, що всі добрі французи тепер з надією дивляться на його короля. Насправді багато їх починали так дивитися на нього тільки під впливом тих послань — і не лише у Франції, а й за кордоном, бо Морней засилав своє писання й до Англії. З нього Єлизавета і її двір, звичайно, дізнались чимало сприятливого про Анрі Наваррського. Як послухати Морнея, від теперішнього короля Франції небагато можна було сподіватись, та й від його брата, що й досі домагався королевиної руки й якраз гостював у неї. Морней навіть сам туди їздив, він один зробив більше за всю свою партію й розладнав шлюб Двопосого з англійською королевою — лише тим, що правдиво схарактеризував вертуна. Дипломатія не повинна допускати до непорозумінь. Коли вона добра, то держиться правди.

Ще одна думка розходилась по країні: спочатку в тій околиці, де вона зародилася, потім далі й далі. Її нібито висловив у розмові з іншим гуманістом новий мер міста Бордо: «Дедалі виразніше видно, що всі оці релігійні війни служать тільки тому, щоб розірвати Францію на частини».

Минулися вже ті часи, коли пан Мішель де Монтень говорив про це з Анрі Наваррським у якнайбільшій таємниці. Тепер він висловлював цю думку на весь голос і не тільки в книгозбірні свого невеличкого замку чи в ратуші міста Бордо, що обрало його своїм мером при якнайдіяльнішій підтримці губернатора. Він викладав її й письмово. З кімнатки у вежі його замку вийшла написана там книжка, і всі гуманісти королівства, читаючи її, утверджувались у переконанні, що поміркованість потрібна, а сумніви корисні. І перше, й друге було їм властиве, проте виявилось би згубним, якби гуманісти навчились тільки думати, а не їздити верхи й рубати мечем. Але так воно не було. Навіть Монтень пробув трохи у війську, незважаючи на свої незграбні руки; навіть він скуштував воєнного ремесла, бо розумів, що не можна віддавати його цілком у руки безголових людей. Треба знати: хто думає, той повинен і діяти; а власне — тільки той. І навпаки, за межами розуму починаються неподобства й страхіття. Чипять їх невігласи, яких їхня невгамовна дурість штовхає до насильства. Насильство їх вабить, бо вони тільки до нього й здатні. Погляньте, в якому стані наше королівство! Воно дичавіє, воно робиться болотом із крові та брехні, і ніяке чесне, здорове покоління не зможе вирости на такому грунті, якщо ми, гуманісти, не сядемо на коней і не візьмемось за мечі. Та ми про це подбаємо. Будьте певні, ми й на коней сядемо, й за мечі візьмемось! А над нашими головами, на найнижчій хмарі, з нами мандруватимуть по всій країні й Ісус із Назарета, й декотрі з еллінських божеств.

Пан Мішель де Монтень, знавши собі ціну, посланцем передав королю Наваррському свою книжку, оправлену в шкіру, з витисненим на оправі власним гербом — щоправда, тільки на задній палітурці. На передній красувався герб Наварри, і в такому порядку був глибокий зміст, це означало: «Фама на мить зробила нас рівними, але я, ваша величносте, пропускаю вас уперед».

Той гордий дарунок промовляв і ще більше. Книжку надруковано в Бордо, звідки судна пливуть крізь бурі й штиль аж до далеких островів. А ця книжка, можливо, кінець кінцем запливе навіть далі — крізь далину сторіч аж у безсмертя. І поперед неї, величносте, напевне летітиме ваше ім'я. Я щиро бажаю і одного, й другого, бо я ваш сподвижник і так самісінько, як ви, боротьбою й заслугами утверджую як окрема особа природжене пра-

во людини. Ваша величносте, мало хто так залежить від Фами, як ви і я. Той, хто хоче написати твір, що має жити довго, або сподівається догодити людським смакам ділами, не повинен легковажити слави.

Одне речення в книжці було підкреслене пером:

«Ті діла, що виходять за межі звичайного, можуть бути витлумачені вельми негарно, бо наш смак обурюється надміру високим, та й низькому ми теж опираємося завдяки нашому смакові».

ПРОЩАННЯ З МАРГО

Для Марго настала найсмутніша пора, хоч вона, побачивши, як насувається лихо, робила все, що могла, аби тільки його відвернути. Дуже довго вона нічого не помічала: в Нераку вона звикла до щастя й не чекала вже ніяких змін. Спочатку, коли панна Ребур донесла їй, що у Анрі справді почався роман із Фосезою, вона не хотіла повірити. Адже Фосеза була «донечкою» і для Марго, й для Анрі — соромливе невеличке дівча, втілена відданість. А Ребур згоряла від заздрощів до кожної, на яку зверне увагу Анрі, бо вона, Ребур, зразу сама йому сподобалась, але потім захворіла й прогавила слушну нагоду.

Тепер вона, щоб помститися, викрала рахунки аптекаря Лалана й показала своїй королеві. В тих рахунках значилося: «Для короля, коли він був у кімнаті в королевиних дівчат, дві коробки марципанів. Після балу — по склянці цукрової води й по коробці марципанів для королевиних дівчат». Досі це стосувалося всіх фрейлін, але далі пішло тільки про Фосезу: «Для панни Фосези фунт солодощів — сорок су. Для неї ж таки — цукерки, трояндова пастила, варення, фруктові сиропи, марципани»,— все для самої Фосези.

— Вона ж зіпсує собі шлунок,— мовила Марго стурбовано: нехай ця заздрісна Ребур не розказує всім, ніби королеву гризуть ревнощі. Та Ребур приберегла найгірше насамкінець. Останній рахунок був такий: «Подано для короля в кімнату панни Фосези один і три чверті фунта марципанів та чотири унції фруктового сиропу — два екю три ліври».

З цих точних аптекарських записів бідолашна Марго зрозуміла все. Але, добре володіючи своїм обличчям, вона не показала ляку перед заздрісною Ребур, а з провинни-

цею Фосезою повелася ще ласкавіше і, як і раніш, попросила її зробити послугу королю:

— Фосезо, донечко, поклич до мене мого коханого владаря! Скажи йому, що я маю для нього новини про мого брата, короля Франції. Мабуть, і тобі цікаво? Моєму братові приснився поганий сон, і мати мені все описала. Йому снилося, ніби його роздирали хижі звірі, леви й тигри, і він прокинувся весь мокрий від поту. А тоді звелів повбивати всіх звірів у луврському звіринці. Іди розкажи про це нашому панові й скажи, що я довідалася ще багато всякої всячини.

Марго навмисне казала «нашому панові» — хай Фосеза думає, ніби вона ні про що не здогадується, ні за що не злоститься й нічого не має проти невинної ролі «донечки». Та Фосеза не вернулась від Анрі, а залишилась у нього, а що вона й дорученого йому не переказала, він того дня зовсім не приходив до Марго. В такий спосіб дівчина в усьому призналась і відтоді почала уникати королеви, зробилась норовлива, зухвала, намагалась підбурювати короля проти неї. А Марго, думаючи про свої щасливі літа й не бажаючи, щоб вони минули, остерігалася зробити щось непоправне. Вона мала надію, що Фосеза раніше чи пізніше набридне її коханому владареві, як набридали йому всі інші. А тим часом силкувалась розважити й зацікавити його новими звістками з Лувру. Він і сам діставав деякі через свого Роні, що мав при паризькому дворі двох братів. Подружжя сходилося, щоб обмінюватись новинами й порівнювати їх; тепер це було найзначніше, що лишилось у обох спільного.

— Король Франції вигадує все нові й нові податки на утримання своїх любчиків,— починало одне. Друге притакувало: — В народі його вже інакше й не називають, як тираном.— І далі, перебиваючи одне одного: — По-доброму це не скінчиться. Тому любчикові, що тепер зветься Жуайоз, він віддав королевину сестру за дружину й ціле герцогство; дворянство йому цього не пробачить. І народ, знов же, ніколи не забуде, що такий пройдисвіт на своє весілля, оплачене з народної кишені, міг убратися розкішно, як сам король. У Франції ще не бачено такого марнотратства. Сімнадцять днів тривав весільний бенкет — і все коштом податків; маскаради, турніри, а на Сені позолочені барки з голими поганами: якраз доречне видовище для народу, що йому слід якомога менше нагадувати про його тягар.

— А ще краще — той тягар полегшувати,— додав Анрі.— Наточити собі вина з барильця — це дорого не коштує: дешевше, ніж точити кров з людей.

Випещена принцеса Валуа, колись славлена й оспівувана за майже бозсоромну пишноту уборів, у яких вона виступала під час процесій, скромно схиляла голову. Тепер вона й не мріяла про те, щоб піднестися вище свого нинішнього становища провінційної монархині. Своєму коханому владареві вона зичила більшого, бо давно вже була згодна з ним щодо його призначення,— тільки волі́ла, щоб воно здійснилося чимпізніше. Адже в її брата-короля, якого вона не любила, ще міг народитися спадкоємець — і тоді їхній рід не вимре. Часто Марго поділяла почуття брата, а не Анрі, і розуміла, чому він такий щедрий і ласкавий до тих любчиків, мов до рідних дітей, хоч то були всього лише дрібні шкодливі авантюрники. Йому просто хотілося вбачати в них своїх дітей, хотілося, щоб вони справді стали його дітьми,— тоді б він не був зовсім самотній серед хижих звірів, що роздирали його в снах. Так, Марго часом розуміла брата — в ті хвилини, коли сиділа сама, поринувши в роздуми. Ось тепер він і брата того Жуайоза зробив герцогом і одружив з другою сестрою королеви. Він навіть не виплачує вже платні війську й каже: «Я візьмусь за розум, аж як поодружую всіх своїх дітей».— «Його дітей?» — думала Марго. Довго сиділа вона й зітхала, втупивши очі в полум'я свічок, і не помічала, як легкий протяг перегортає сторінки її книжки.

Якось вона одержала звістки, що дуже її схвилювали, і зразу послала по Анрі; але того не було, він кудись поїхав. Замість нього прийшла Фосеза — помарніла, бліда, обличчя видовжене, настрій кислий. «Скоро між ними все скінчиться»,— майнула у Марго думка; але в ту мить їй дужче за все хотілося поділитись прикрощами з кимось, хай навіть із цією дівчиною, що пригорталася до його грудей, як колись пригорталась вона.

— Фосезо! — вигукнула бідолашна Марго й розчулено обняла дівчину — вже не високовчена дама, не принцеса, а просто жінка, що шукає розради.— Фосезо, це ж якась комедія, страхітна комедія: мого брата, короля Франції, хочуть ув'язнити в монастирі, бо в нього з королевою немає дітей. Та він і сам уже вбирається, як чернець, поскидав плюмажі й банти, відіслав геть любчиків і ходив на прощу з королевою, щоб вона зцілилась від неплідності й

народила йому дофіна. В нього потім усі ноги були в пухирях, проте королева так і лишилась неплідною. Аж сміх бере... І справді, чи не смішно: не спромогтись на таку просту річ — народити дитину! Це ж посміховище для цілого двору: всі глузливо поглядають на королеву, на її живіт. А короля аж позіхи беруть від марних зусиль стати батьком, і за ним позіхають усі. От веселий двір, ха-ха-ха!

Силуючи себе засміятися, Марго ковзнула руками по Фосезиному тілу, і цей випадковий доторк відкрив їй те, що вона помітила б раніше, якби хотіла помітити. «Інша, чужа народить дитину від Анрі. А я — ні, я не спромоглась на таку просту річ. Я глузую не з короля й королеви, а зі свого власного нещастя!» Вона мацала дівчині живіт, аж поки та розсердилась.

— Що це ви надумали, пані! — засичала Фосеза.— Я поскаржусь королю, що ви мене мучите!

— Донечко, не сердься, хіба ж я могла б завдати болю його дитині!

— Ви, пані, ще й ображаєте мене! — Колись таке лагідне дівча тепер задихалось від гніву; в Фосези аж посиніла шия.— Якби король не поїхав кудись, він би зразу потвердив, що ви на мене зводите наклеп. Усі на мене набріхують, пані, а ви мене незлюбили й хочете згубити! — заверещала вона, перевівши дух. А Марго відповіла ще тихіше:

— Не кричи, донечко, а то всі почують. Нащо це? Довірся мені. Я ж тобі добра зичу, як рідна мати. Ми могли б удвох кудись поїхати, і я б тобі сама допомогла в усьому.

— Ви хочете відібрати мені життя, пані! Те, що ви думаєте — неправда!

— Та послухай же мене. Ми скажемо, ніби втікаємо від чуми, бо вона справді з'явилася тут недалеко в одному домі, і той дім належить королю.

— Король! — вереснула розлючена Фосеза, почувши цокіт підків, кинулась до дверей і трохи не впала, спіткнувшись. Королева підхопила її, щоб чого не сталося дитині. А незабаром увійшов сам Анрі, видимо сердитий на бідолашну Марго. Хоч як докладно пояснювала вона йому, що сталося насправді, він не вірив. Він вірив дурненькій малій брехусі. І Марго вперше виразно усвідомила, що її щастю настав кінець. Вона втратила віру в себе, ту горду віру, що не покидала її весь час, поки вона

жила при наваррському дворі. А втративши певність щодо майбутнього, вона зразу відкинула й стриманість і попустила повіддя своїй жадібній до насолод вдачі, як робила колись у Луврі.

Трохи перегодом до Нерака прибув для переговорів її улюблений брат д'Анжу — раніше д'Алансон,— а з ним його красень-стайничий. Ледве-но Марго побачила цього дворянина, як він заволодів усіма її думками. Перед братом вона не стала прикидатись. Якби вона була чоловіком, та ще таким бридким, як він, то з неї, певне, вийшов би такий самий вертун, як із нього, і вона могла б розтринькувати своє життя все відразу, а не частинами.

— Такого красеня, як Шапвалон, не бачили з античних часів,— запевняла Марго.

— Ну, то відріж йому голову,— порадив брат.— Звели її набальзамувати, оздобити самоцвітами й вози її з собою повсюди: це найпевніше діло, як ти сама з досвіду знаєш, сестричко.

— Він — сонце моєї душі! Єдине сонце! Моє щастя, мій Нарцис, він для мене дорожчий від усього на світі!

— Я перекажу йому кожне твоє слово,— пообіцяв брат, ще й вельми охоче.— Хай це буде наука твоєму рогоносцеві Наваррі. Він посварив зі мною англійку, а вона ж сама щоранку приносила мені шоколад. Називала мене своїм італійчиком і все намагалась помацати, чи немає в мене прихованого горба. Ха-ха-ха!

Сміявся він так само, як його вродлива сестра,— м'яко й співуче, ніби звучала басова струна на скрипці. На жаль, у тих гарних звуках вчувалося щось моторошне, бо виходили вони з занадто миршавого тіла.

— Мені здається, що скоро одній королеві вкрай набридне її двір і я знов побачу її в Парижі,— сказав він згодом, уже прощаючись, і поїхав разом із незрівнянною античною дивовижею, що служила в нього стайничим. А Марго подалась на води, і супроводили її тільки фрейліни та придворні, але не Анрі. Він повіз Фосезу на інші води. Перед тим він наполегливо домагався, щоб обидві жінки поїхали в одне місце. Він сподівався, що любов до нього помирить їх,— і цієї помилки обидві не могли йому пробачити, хоч у ній нема нічого незвичайного. Власне, на цю помилку штовхнуло його жалісливе серце, бо він бачив, що бідолашна Марго часто плаче. Плакала вона, звичайно, через те, що Фосеза народить дитину, а вона ні, плакала за собою, за своїм щастям, утраченим через

неплідність. Смутив її і неспокій серця, що знову заволодів нею, вкинув у нову любовну пригоду. Але й услід тій пригоді, вслід античному красеневі посилала вона свої сльози, і це трохи втішало її: принаймні цього болю вона сама завдала собі, а не інші, не пережите приниження.

«Якби ти знав! — із мукою в серці думала Марго, коли Анрі напосідався на неї, щоб вона поїхала на води разом з ним і Фосезою.— Якби ти знав, що я тебе ненавиджу, а люблю тільки мого Нарциса!» То була неправда: тоді Марго ще зовсім не почувала ненависті до Анрі; та коли силуєш себе до цього, то кінець кінцем можеш і справді зненавидіти, хоч спочатку сам у те не віриш. Анрі довелось вибирати, і вибір його спинився на коханій, а не на найщирішій приятельці. Він повіз Фосезу в гори на північ від По, в О-Шод — відлюдне містечко, куди нелегко добратись. Дорога туди вела через одне з найнебезпечніших місць у цілих Піренеях, прозване «Дірою»,— а особливо важко було везти туди жінку в такому стані, як Фосеза.

Саме тоді про все дізналась і заздрісна панна Ребур — доти вона вірила, що в Фосези справді болить живіт, бо та об'їдалася солодощами. Але вона не сказала про своє відкриття нікому й користалась ним тільки для того, щоб залякувати ненависну коханку, коли вони лишались удвох. Нічого кращого бідолашна Марго не могла й бажати. Якраз тому вона й вирядила Ребур з Анрі та Фосезою і могла в думках тішитись хоч цією однією помстою, коли, самотня й покинута, купалася в цілющих джерелах Баньєра. Це містечко лежить уже в рівниннішій місцевості, в краю Бігорі, а не в гугенотському Беарні,— адже Марго заприсяглася, що там і ноги її не буде, коли її так тяжко образили в По через католицьку обідню.

Бідолашна Марго, покинувши свій почет, блукала лісами, а мавши при собі кинджал для оборони, надряпувала ним на скелях різні слова. Спочатку то було ім'я втраченого античного красеня, її Нарциса,— вона навіть накреслила поруч імені його прекрасну постать. І плакала до знемоги, поки не могла вже бачити крізь сльози, що вона малює. А втерши очі, прочитала останні написані літери, і з них склалось: «Анрі». Тоді бідна Марго розлютилась і поставила після нього хрест. А потім заплакала ще тяжче.

В О-Шоді тим часом жадібно упивалися природою та її чудодійними силами. Особливо корисні тамтешні води для

вагітних жінок: досить полежати в гарячому джерелі, і пологи напевне будуть легкі. А з другого боку, вони добре заліковують усякі рани й помагають від болів, спричинених частими ночівлями просто неба на вогкій землі та іншими невигодами воєнного життя. І обоє, Фосеза й Анрі, не виходили з води цілі години. Самі джерела до приїзду короля понакривано куренями з зеленого гілля — за роботу заплатили по шість ліврів. У кожному курені купався хворий офіцер чи ще якийсь гість, і Анрі сплачував усі їхні витрати, аби тільки вони рознесли по світу славу про піренейські джерела. Поети, такі як дю Барта, складали про них вірші й теж діставали винагороду. А тому сюди, незважаючи на всі дорожні небезпеки, наїхало багато людей, і король Наваррський весь час був оточений товариством. Сестра, що під час його відсутності правила краєм з По, часто посилала до нього з доповідями гінців на мулах. Похитуючись, тюпали крутими стежками вгору й мули, нав'ючені бурдюками з вином. Діяльна метушня, товариські веселощі оживили високогір'я.

А Марго там, унизу, жила в затишному місті Баньєрі, де добре збереглися стародавні терми: там купались і пили цілющу воду ще дами й папове античності. Всі найкращі будинки в місті позаймав почет королеви Наваррської, і коло неї завжди юрмились напахчені придворні, обсипаючи її лестощами. Але вона невідчепно думала про те, що десь там у горах її коханий владар віддає всі зусилля, всю увагу, все терпіння іншій — Фосезі, яка носить у своєму лоні його сина. Неплідну Марго покинуто. Подбай сама, щоб ці води нарешті зцілили твою неплідність. А доти твій коханий і ненависний владар лишатиметься з іншою, тією, що вже носить у лоні його дитя!

Коли вона пила гарячу воду баньєрських джерел й лягала в неї, тоді їй здавалося, наче вона п'є небуття й лежить у кам'яній келії, мов померла. І вона вимагала, щоб крізь відчинені двері до неї долинав з побіленої галереї гучний, веселий гомін. Вона хотіла слухати вірші і власний повнозвучний голос. Але щб вона слухала і впивала в себе щодня ще жадібніше, ніж цілющу воду, так це святу обідню, слова розради з священикових уст і молитву про дарування їй дитини. «Вона в мене буде, я відчуваю, мені її вже провіщено. Я понесу в своєму лоні його сина: тоді він не відштовхне мене і не візьме за дружину Фосезу. Я не повинна його ненавидіти. Він буде королем Франції, а я його королевою, і дофін народиться в мене.

Щастя досягнуто, настав спокій. Не марне було наше велике кохання, не марна кривава провина, не марно ми стільки пережили. Спокій, спокій — і щастя!»

Коли бідолашна Марго повернулась у Нерак, вона твердо вірила, що вже готова до своєї місії. Та ось одного ранку її коханий владар відгорнув запону коло її ліжка; злякано й збентежено він попросив її допомогти Фосезі. Нехай вона йому пробачить, що досі він усе від неї приховував. На це вона почала: все, що прийде від нього...— і не змогла докінчити. Одначе пішла в кімнату до породіллі, спершу відіславши всіх, бо Фосеза до останку дурила інших,— і там Марго, знайшовши в собі християнську покору, допомогла їй привести на світ дівчинку. Отже, не сина — небезпека минулась, Фосеза ніколи не займе її місця. І коли Марго вибиралась до Парижа, Анрі навіть дозволив їй забрати відставлену коханку з собою. То був зручний кінець і для нього, й він відчув полегкість.

А для Марго це означало ще більше. Вона поїхала насамперед заради власної гідності, бо хоч би вона й не була сестрою французького короля, яка зі своїх висот спустилась до Анрі й урешті навіть навчилася задля нього покори,— все ж таки вона була жінка. Правда, вона так і не завагітніла й уже не мала надії народити сина, як не мала й надії знайти спокій. По суті, вона поїхала, щоб між нею і її коханим владарем не спалахнула війна, поки вони ще разом, і не пойняла їх ненависть, поки їхні ліжка стоять поряд. Спочатку її не спонукало ніщо інше; але, певна річ, її відразу почали використовувати для звичайних планів, як приманити короля Наваррського до паризького двору — немовби небезпеки того двору були відомі їй гірше, ніж йому. А проте вона заперечувала всі ті небезпеки й у своїх листах зображувала його ворогів уже зовсім не страшними: Гіз, мовляв, постарів, а його брата Майєнна аж розпирає від жиру. І навіщо робила це бідолашна Марго?

Вона писала: «Якби ви були тут, усі набивались би вам із поміччю. За тиждень ви б здобули більше друзів, ніж там у вас на півдні за все життя». І так вона писала тому, що бажала цього, бо все ж таки пишалася своїм владарем. Може, це була навіть правда — чи принаймні один бік правди. Але другим боком лишалося те, що Гізи ненавиділи її владаря, а її коронований брат його не любив. І коли Карл Дев'ятий не зміг відвернути Варфоломіївської ночі, то чому міг перешкодити його наступник на

троні? Адже він був зовсім безсилий; такого несталого, розгубленого, зацькованого, самотнього короля ще світ не бачив. Та й панове з Лотарінгського дому насправді виглядали не так, як змальовувала їх Марго. Париж був повний їхньої кінноти; вони призначали на посади, вони збирали податки, вони мали владу — вони, а не король. Якби Анрі з'явився до того душогубського кубла, так добре йому знайомого, то король Франції, може, й справді привітав би його як свого рятівника, але Гізи? Адже цей Наварра, як вони цілком недвозначно сповіщали короля Іспанії, був єдиний, хто ще стояв їм на заваді: то що б вони з ним зробили? Той, хто майже досяг трону, вже не вбиватиме власноручно. Таке було за часів адмірала Коліньї. А тепер Гіз зі своєю Лігою міг, коли йому завгодно, викликати народне заворушення, і під час того заворушення, ніби випадково, загинув би й Наварра.

У Нераку щодо цього не мали сумніву; таємна рада все зважила, а Морней виклав письмово. І тепер, читаючи листи бідолашної Марго, Анрі вбачав у них зраду — не міг не вбачати; та це почасти й була зрада. І все ж Марго щиро, всім серцем бажала своєму владареві величі. Але їй уже нема на що сподіватись, тому вона сама псує й знецінює власні заслуги, і Анрі вже не визнає їх.

На її двозначні умовляння приїхати він відповів відвертою образою. Він зажадав, щоб вона не відсилала геть Фосези, а весь час держала її при собі, і таким чином навмисне урвав приязні взаємини. Правду кажучи, тоді він уже не думав про Фосезу. Його тим часом полонила й ущасливлювала інша жінка. Цього разу то була не хвилинна ніжність і тим більше не жагуча пристрасть, темна, мов доля або кров. Коли Анрі спізнався ближче з цією бордоською дамою, йому сподобалось її прибране ім'я — Корізанда: воно робило її якимсь вишуканим створінням, постаттю з романтичних віршів. Його вразив її фантастичний почет: блазень-карлик, височезний мавр, папуги, мавпи тощо — в такому товаристві вона ходила до обідні. Графиня де Грамон була розумна, дуже красномовна, а головне — багата. Не мігши похвалитись визначною вродою, вона, одначе, мала напрочуд білу шкіру. Вона ще змалку приятелювала з його сестрою, тому Анрі траплялось бачити її й раніше. І ось раптом — палке кохання, чи принаймні так йому здавалося.

Безперечно, з першого дня ця жінка любила Анрі дужче, ніж він її. Вона й раніше потай мріяла про нього

і отой химерний почет придумала собі тільки на те, щоб привернути його увагу. Він увижався їй ночами, відколи Фама просурмила його ім'я, і вона твердо вирішила, що стане його музою. Муза великого державця й воїна за свої гроші споряджатиме для нього полки, а після боїв, після перемог його чекатимуть обійми її білих рук. А головне — вона спонукатиме його без кінця писати листи, і завдяки їй він зробиться незрівнянним письменником. І так триватиме цілі роки, поки не вишумує його шанолюбство. А тоді все скінчиться ще й через те, що музине обличчя вже не буде сліпучо-біле, воно вкриється червоними плямами. Вона, як і інші до неї, буде розчарована й ображена, дарма що виконає свою місію, яку сама собі обрала подібно до імені Корізанда.

А з Марго все, все не так. Він не пише їй гарних, вишуканих листів. Вона з ним, поки з ним її тіло. Вона не може злитися з ним навіки — жодна цього не зможе; але вона поклала печать на всю його молодість і чаром своїм, і прокляттям; а й одне, й друге невідривне від життя — не те що витончені музи. Вона не споряджатиме полків для свого єдино коханого владаря; навпаки, вона посилатиме військо проти нього. Бо вона остання в роду, бездітна, і їй судились марні намагання спинити його на шляху до трону. Навіть із Гізовою, чи то дияволовою Лігою вона ще увійде наостанці в спілку проти власного дому, з самої ненависті до свого коханого владаря. Коли помре її брат-вертун, вона почне замість нього метатись по країні — так поводяться, коли валиться дах над головою. Переслідувана ненавистю свого брата-короля, вона врешті просто зникне, самотня жінка, така самотня, що вже нездатна й шкодити,— просто зникне. Ох, Марго!

Тепер вона ще в Луврі й хоче заманити туди Анрі, описуючи йому придворні свята. Звичайно, вона знає, що в нього вже нова коханка; про це вона не згадує, але мститься. Незрівнянний Нарцис, на жаль, одружується, але вона дуже скоро знаходить йому заміну, і не одну. Її коронований брат на придворному балу привселюдно кидає їй в обличчя імена всіх її полюбовників. Другого дня їй доводиться від'їхати, зганьбленій, усіма покинутій; мало того — в дорозі, коли вона верталась на південь, її несподівано зупинили королівські офіцери й обшукали, мов злодійку. І хто ж виїздить їй назустріч, хто забира її до свого замку, показується з нею у вікні? Хто ласка-

вий з Марго, хто без слів обіймає її, щоб вона знала: є на світі такий, що страждає з нею й терпить її сором?

Увечері вона сиділа поруч Анрі, і той заохочував своїх придворних розважати її, аби лиш самому говорити менше — особливо з нею. Їй би не стало голосу, бо вона нечутно плакала. То були сльози радості — від того, що він такий добрий. До них домішувались і сльози злості на власне безсилля. «Він кохає, і цього разу по-справжньому! Всім я стою на заваді, і отій його коханці з таким сміховинним ім'ям — вона ще надумає отруїти мене,— а через неї й йому. Що мені з того, що він добрий? Мене тут уже немає».

Саме в цю мить він намацав під столом її руку й стиснув. Спочатку вона злякалась. Під гнітом своїх страхів вона вже подумала: «Це прощання з Марго!» Потім злякалась удруге — тепер від радості, бо це ще не прощання, найстрашніше поки що відсунулось. Кров приливає їй до серця; вона хутенько, крадькома нахиляється до його руки й цілує її. А потім, навпаки, випростується й сидить дуже прямо, не плаче, ні на кого не дивиться — вона вже заздалегідь почала віддалятися звідси, почуває це сама, хоче покликати себе назад, але вороття немає. Марго! Невже більш ніколи? Повернись, якщо можеш! Не можеш? Мусиш згаснути, мусиш зникнути? Марго!

ПОХОРОН

Останній король з дому Валуа любив танцювати й часто танцював на самоті, для себе, по-дитячому, але з похмурим обличчям — інакше він уже не міг. Часом, несподівано надумавшись, він відкладав ретельно переписаного начисто указа й скидав з пліч хутряну мантію. Білий шовковий камзол, тонкий стан, недорозвинена, хлопчача постать — таким він бачив себе в дзеркалі, яке слуги навмисно ставили в його кабінеті. Далека музика приграваля йому до танцю, і король у тихому покої походжав туди й сюди, робив вишукані па, прибирав пози й виконував фігури, сповнені невимовної грації. Примруженими очима він стежив у дзеркалі за собою, мов за якимсь іншим. То був не він. На жаль, він не почував себе веселим танцюристом, у якого легко на серці, бо небо до нього ласкаве і в нього нема спогадів. А його, Анрі Валуа, вони не покидали ні на хвилину; тільки вимріяна постать у дзерка-

лі їх не мала, як не мала й голови, бо її зрізала рама. А його голова, круг якої витали чорнуваті духи, вже думала про смерть.

Його менший брат Франсуа безнадійно захворів: у нього виступала крізь шкіру кров, як колись у їхнього старшого брата Карла. У Фландрії він розтринькав рештки своєї сили — марно, як робив і раніше,— а тепер лежав і вмирав. Король був бездітний і вже не мав надії породити дофіна, бо ніщо не помогло — ні королевине лікування на водах, ні ходіння на прощу, коли він до пухирів постирав ноги, ні ревні молитви всього двору в соборі Нотр-Дам. Усе, що можна, було зроблено; страх, постійний неспокій і муки непевності начебто мали вже залишитися позаду для того, хто самотньо простує до свого кінця. Одначе з непоправною бездітністю, з найвищим вироком, за яким рід мусить вимерти, не так легко остаточно змиритись — таке Валуа не до снаги. Його рід панував у країні двісті років, і ось на ньому це панування має скінчитись. Лиш іноді йому здається, що жертву вже принесено; неухильно, без ілюзій спрямовує він свої думки на останню годину, намагаючись звикнути до жаху перед нею й надіючись, що той жах кінець кінцем притупиться і смерть стане зовсім не страшна. Бо чому це, врешті, для короля, хай навіть для останнього нащадка могутньої й славної династії, вона повинна бути страшніша, ніж для звичайної, слабкої людини?

І ось, намагаючись досягти цього, король танцював на самоті, або цілими годинами підкидав і ловив у мисочку м'ячик, або вішав собі на шию кошика з цуценятами, прив'язаного до блакитної стрічки. Цуценята повзали в кошику й скімлили: вони жили, жили за нього, а йому можна було й не ворушитись. Коли його сповістили про братову смерть, він і сам застиг, наче мрець, і довго не прокидався з того заціпеніння, не озивався й словом. Ті, хто приніс звістку, теж мов поніміли перед ним, і їм хотілося штрикнути його пальцем.

Двір сподівався, що він знову почне вдавати ченця, співатиме в хорі з братією під золотими панікадилами й курильницями, ескізи яких він малював сам, тужливо прагнучи хоч би щось створити. Та ні, він улаштував похорон, схожий на розкішне весілля. В тому похороні мусив брати участь і народ — і, звісно, народ-таки оплатив його не дешевше, ніж весілля королівських любчиків. У жалобному проводі йшло все духівництво — і ті священики, що вигo-

лошували з амвонів проповіді проти короля. За ними дворяни з небіжчикового почту несли труну, а за труною виступав король — єдиний з усього свого роду, який уже весь спочивав у домовинах. Люди чудувалися: Валуа поводився так, наче хотів показати всім, який він лишився самотній — лишився назавжди. Всі вулиці позавішувані чорним, а він іде в проводі сам, без своєї неплідної королеви, осібно від усіх інших, чужих йому. Перед ним похитувалась труна його останнього брата, вкрита знаменами, здобутими в походах, що дали небіжчикові сумнівну славу, і не один з тих походів був спрямований проти брата-короля. А цей брат бажав його смерті, і ось тепер, коли бажання здійснилось, він ішов у проводі самотній, між домовиною й чужими йому людьми.

В королівському почті перед вели фаворити Жуайоз і Епернон — король зробив їх герцогами й дав їм за дружин королевиних сестер. А зразу за ними йшли вороги, що проти його волі збиралися посісти після нього трон,— Гізи.

Вони виступали ще пишніше, ніж сам король, почет їхній був численніший, коні, яких вели на поводі, куди кращі. І самі вони бундючилися своєю могутністю. Риси обличчя герцога Гіза за останні роки зробилися суворі. Він уже не сяяв, як колись, ясною вродою на простий народ і шановних городян, цей герой, що ним марили їхні дружини й дочки. Йому було вже непотрібно ні знаджувати, ні підкуповувати. Тепер він міг наказувати. Ні міщан, ні селян ніхто вже не вмовляв подавати голос за Лігу: хто не вступить до неї й не заприсягнеться в сліпому послухові її вождеві, той пропащий. Виконуй для нього трудову повинність і військовий обов'язок! Плати йому податки, і хоч у тебе на ногах пороздималися жили, вистоюй цілий день з ранку до вечора щоразу, коли йому заманеться скликати збори своїх прибічників! А ні, то прощайся з роботою, прощайся з покупцями чи замовцями, тебе всі зречуться, і тільки шпиг та зрадник ще цікавитимуться тобою, щоб тебе продати. А потім — хто вгледить твій труп, обмине його далеченько.

Душогубська таємна спілка невтримно розростається, вона навалилась на державу й висмоктує з неї все, а законність так самісінько здається безсилою, як оцей король, що йде під балдахіном на похороні свого останнього брата. Сьогодні половина жалобного проводу — духівництво, військові, придворні, шановні городяни й простий

народ,— усі розмовляють про те, хто буде його наступником, наче це ховають його самого. Завтра його любчики перекинуться до Гізів, Ліга зживатиме його зі світу живцем, заганятиме в останній куточок, де його хтось уб'є. Він, по суті, багато знає наперед, проте силує себе йти, гордо випроставшись, під своїм дахом із золотої парчі й слухає те, що кажеться не для нього: як вони вже ділять між собою провінції, як жадають для себе посад, грошей, військової сили. Власне, він нічого не чує, бо відстань між ним і рештою надто велика; він тільки відчуває. Все нутро його аж тремтить від передчуттів, схожих на якісь шелести. Король заплющує очі, і йому починає здаватись, ніби він блукає вночі сповненим небезпек лісом. Хто оборонить його? Аж раптом він, здригнувшись, підводить голову: провід наче на щось наштовхнувся. На паперті церкви гурт якихось бешкетників горлає: «Валуа! Здохни!» Це для нього не новина: тих бешкетників намовили, їм заплатили, і він знає хто. Втручається сторожа, крикуни тікають, штовханина, процесія змішалась. Балдахін падає, помалу валиться на короля, той зразу згинає спину під його вагою, потім стає на одно коліно, на обоє, а врешті лягає чолом на брук.

Коли він випростався й вернувся до тями, то побачив, що Гізи обступили його, захищаючи. Затулили його від народу, що бачить тільки їх і вітає гучним криком. Кардинал Лотарінгський без ніякого сорому показує людям свою нахабну розбійницьку пику. Другий, Майєнн, виставляє напоказ більше сала, ніж звичайно буває в підступних людей: адже доведено й усім відомо, що вони худорляві. «Великий вождь!» — гомонить про герцога його найманий хор. «Слава!» — горлає душогубська таємна спілка, в яку він хоче втягти всю країну. Щоб увесь народ став таємною спілкою душогубів, ось чого він добивається, і на шляху до цього, як він гадає, лишається вже зовсім мало перешкод. Герцог («Великий вождь! Слава!») вже показує себе не добросердим, а суворим. У нього на виду-личині аж повипиналися тверді м'язи, це втілена рішучість. Він уже вирішив, коли зажене короля в глухий кут, поділити королівство між своїми дванадцятьма головними злодюгами, а всім дрібнішим злодюжкам буде тоді дозволено красти й убивати. Але при одній умові — щоб у всьому коритись вождю, і ні слова навсупереч, а то з тебе самого випустять дух, і ти більше не те що навсупереч, а взагалі жодного слова не скажеш. «Так я вирі-

шив»,— ніби промовляють випнуті жовна на щелепах у вождя. Вбивай або падай убитий — царство цього вождя буде суцільною Варфоломіївською ніччю без кінця! Слава!

Тепер, коли вони щільно обступили короля і відстані, що розділяла їх, не стало, забутий король і сам відразу забув усе, про що здогадувався й наближення чого відчував. Він узяв під руку одного з Гізових синів — герцог-бо не бездітний, не неплідний, ні! — й пригорнув до себе, мов свого рідного. Так він простояв усю похоронну відправу в церкві, так і вертався до Лувру — в оточенні своїх убивць і вбивць його країни, бо цього разу вони все-таки ще захищали його. Процесія все виростала, бо до неї скрізь, на всіх майданах приставали гізівські дворяни й найманці. І тепер вона демонструвала вже не жалобу по вмерлому Валуа, а новозроджену могутність Гізів. Останній Валуа, тримаючи під руку одного з їхніх нащадків, ішов під гуркіт барабанів їхнього війська, що гриміли для них, а не для нього. Під широким, суворим небом його країни для нього лишилось одне: пронизливе ріденьке калатання невеличкого похоронного дзвона, що лунало все далі й далі.

МУЗА

У своїй ревній боротьбі за інтереси католицької церкви та Гізів, а по суті — хоч, може, й не зовсім свідомо,— за розвал королівства на користь Іспанії священна Ліга ще мала одну, хай навіть незначну турботу. Її завдавав Лізі король Наваррський, дарма що істотно затримати її поступ він, певна річ, не міг. Коли пробуджену націю охопить такий потужний рух, він неминуче має досягти своєї мети. Усе, все служить йому опорою, а насамперед честь нації, яка більш не хоче терпіти цієї узаконеної ганьби — гугенотської єресі. А в таких випадках, до того ж, завжди виявляється, що у «ганьби» мало грошей, а в «честі» — багато. З цієї причини те саме виходить і з солдатами. Майже всі вони стають на бік «честі»: інакшого й уявити не можна.

Та легковажити не слід нічим, а про короля Наваррського в країні говорили більше, ніж годилось би. І Ліга вирішила покласти цьому край. Вона встановила за королем Наваррським таємний нагляд і з'ясувала, що він дуже часто їздить до графині Діани Грамон, у котрийсь із зам-

ків цієї багатої дами. А замки ті стояли всі в провінції Гієнні, і короля Наваррського там легше було спіймати. Ліга розіслала кінні загони в усі місця, де він міг проїздити. Та він, на жаль, ні разу не показався там, де його саме підстерігали, бо знав, що його хочуть схопити, і уникав посіпак Ліги. Він знав про них більше, ніж вони про нього, і то не від кого іншого, як від самої графині. Через те, що графининому приятелеві нелегко було відвідувати її, у неї в руках зосередилась його розвідка. Коли їй доводилось передати йому, щоб не приїздив, він присилав їй листа — і саме в той час, коли він прямував до своєї найвищої мети, у нього виробився найяскравіший стиль. Якось, коли його муза була в Бордо, він написав їй таке:

«Щастя моє! Той слуга, що його схопили коло млина замість мене, вчора вже й вернувся. Вони його спитали, чи нема при ньому листів, і він сказав, що є один. Віддав їм листа, вони його прочитали й повернули. То був ваш лист, моя кохана».

І тонкий стиліст тихенько засміявся сам до себе. Він подумав, як іноді добре буває писати любовні листи: адже в них б'ється пульс самої природи. Ворогам, певно, аж соромно стало за свою ницу підозру, коли вони повернули лист слузі і відпустили його. А через усе це вони й досі не знають, що моя кохана за свої гроші споряджає для мене гасконських солдатів: поки що дванадцять тисяч, але це ще не все. Вона має спорядити мені ще стільки, і я доможусь від неї цього. Вона жінка шанолюбна. Вона кохає короля без грошей, без землі й без війська. Це в мене перша коханка, що нічого мені не коштує, а навпаки, ще й сама доплачує. І вона за цим не пошкодує!

Кров у ньому враз завирувала, він умить забув і про солдатів, і про гроші й хутенько дописав: «Завтра опівдні виїздіть — і я теж, я вам обцілую всі руки. Хай щастить тобі, найдорожчий мій скарбе. Не розлюби свого малючка!»

Ось як воно було. «Малючок» писав своїй захисниці й музі, і з усього її тіла він згадав у листі лише про руки, хоч кров у нього вирувала. Вона навчила його пошани до себе й не знаної йому доти витонченості у вияві почуттів — хоча загалом вони лишалися ті самі. Другого дня він, як і збирався, виїхав до Бордо, трохи потерпаючи, щоб вона скаже про останню його сутичку з людьми короля Франції. Сутичка була сміховинна: втрати — двоє вбитих, а здобич — п'ятеро коней. Вона докорятиме: це, мов-

ляв, негідне його. А проте й у таких пригодах доводиться важити не абичим — життям! Не розлюби свого малючка!

Він смикає за повід. За розлогими луками, що стелять-ся понад Гаронною, синіє ліс. На узліссі показалась вершниця. Вона сидить боком на широкій кінській спині, низько звисає біла сукня, поблискуючи на сонці. Вершниця нахиляється вперед і нахиляє голову, щоб краще розглядіти Анрі. Рух цей такий легенький, наче в якоїсь неземної появи, що спустилася з неба провістити йому славу й велич.

— Фея! — гукає він і, сковзнувши з сідла, стає на одне коліно. А вона махає йому рукою, і самоцвіти іскряться в сонячному промінні. Анрі біжить до неї, а вона вже ледь розгортає руки, як для обіймів. Трошечки присідає, вітаючи його, і з щасливим виразом зводить угору обличчя. Він жадібно обціловує їй руки, а вона доторкується губами до його тім'я.

Ця сцена була гідна їх, і обоє аж мліли з утіхи — Анрі найбільш від того, що радий був догодити цій жінці й любив її ім'я — Корізанда. А таке ім'я зобов'язувало виявляти високі почуття. Обоє сіли під тополями на березі Гаронни. Анрі трохи турбувався за коней, але ті вже скубли травицю.

— Мій неоціненний друже! — мрійно промовив він. А вона сказала прохально й водночас ласкаво:

— Величносте! — І широко розплющеними, сповненими невимовного щастя очима обвела спокійний краєвид, дерева, що ледь шелестіли під вітерцем, воду, що тихенько хлюпотіла внизу.— Ми з вами вдвох, на самоті! Ми нічого не знаємо про війну, ми ніколи й не чули про страхіття чуми. Усе це, певно, є на світі, але сюди воно не доходить. Підступні люди, що зазіхають на наше життя, марно шукатимуть нас — бо ми так далеко від усіх.

Він ледь повів плечем у бік чагарів, за якими залишив своїх супутників. А її почет чекав у гайку — Анрі розглядів там кількох вершників. Усі вони під'їдуть, коли він з Корізандою вдосталь натішиться ідилією. Анрі розбалакався й почав змальовувати своїй коханій острів, де вони житимуть удвох. Він недавно відкрив той острів, що весь зеленіє садами, і його обмивають води каналу, по якому плавають легкі човники, а в гіллі щебечуть усілякі пташки.

— Ось тобі, щастя моє, їхнє пір'ячко. А ще радніше я привіз би тобі рибки. Там стільки риби — просто жах,

і зовсім задурно: великий короп — три су, а щука — п'ять.

Він мимохіть збився з високих почуттів на факти, а тому й вона сказала, що пиріг, якого він їй прислав, був дуже смачний. Ну, а щодо приручених вепрів, то вона звеліла випустити їх у парк біля її замку Ажетмо, і їй важко навіть уявити собі щось чарівніше, ніж ті люті звірі, поросліколючою щетиною.

— Величносте, ви несхибно вгадуєте смаки вашої вірної служниці. Я довіку не зможу віддячити вам!

Дама вимовила ці слова не без іронії, але та іронія була чисто материнська. Та й ще б пак. Одного віку з ним, але насправді дорослішa за нього, ця тридцятидворічна жінка незворушно дивилась, як його руки блукали по її тілу. Біле її обличчя анітрохи не зашарілось, очі лишалися спокійно-ласкаві, немовби він пестив зовсім не її. Вона знала, чого хоче, і гадала, ніби кермує ним. У цю хвилину вона мирилася з його королівським себелюбством, тому й згадала про його дарунки та свою вдячність, хоча й не без насмішкуватої поблажливості. І аж потім показала йому свої дари: вони були незрівнянно більші й робили його її боржником — навіки, як сподівалась вона.

Дама плеснула в долоні, і з лісу вилетіли два вершники — якісь не знайомі Анрі офіцери. Аж як вони спішились, Анрі розглядів на них стрічки в його барвах. Зірвавши з голів капелюхи з пишними плюмажами, вони махнули ними над землею й попросили в графині Грамон дозволу показати королю Наваррському її новий полк. Вона ствердно кивнула головою. Ще один помах плюмажами над землею — і офіцери чвалом помчали назад; Анрі не встиг і стямитись. Ніхто не вмів дивувати його такими несподіванками, так переносити його в країну чудес, як Корізанда.

— Ваша величносте! Я себелюбка,— сказала вона, не даючи йому подякувати.— Я хочу побачити вас великим королем.

— Чи не зостанетесь ви при збитках? — відказав він.— Навіть ставши королем Франції, я не зможу гідно віддячити вам за те, що ви робите для мене тепер.

Справді ця Корізанда йому неоціненний друг! Сльози захвату виступили в нього на очах; він хіть-не-хіть мусив схилитись перед нею. Від самих жінок залежало, чи вони викликають у нього захват, чи зневагу. Вони — саме жит-

тя, і разом з життям міняється їхня ціна. Сьогодні графиня Діана досягла найвищої, і вона це зрозуміла. Велика заслуга була в тім, що вона хотіла не дати йому вимовити слів, за якими він згодом пошкодує, і вона чинила дуже розумно, спиняючи його.

— Мовчіть, ваше величносте! Коли ви вступатимете в столицю свого королівства, зведіть погляд на один балкон. Цього буде досить, більш мені не треба нічого.

— Ви вступите туди зі мною, пані.

— Як це може бути? — спитала вона з боязкою надією: розум, на жаль, змовкає, коли заб'ється серце.

— Ви станете моєю королевою! — І Анрі, врочисто підвівшись, озирнувся довкола, ніби шукав свідків — а їх поблизу було чимало: з кущів уже вийшли його люди, та й її супутники показались на узліссі. Але враз його обличчя спохмурніло, він сердито тупнув ногою й промовив несподівано різким голосом:

— Знаєте, хто мене зрадив, хто наслав ворогів, щоб мене спіймали,— отоді, коли попався тільки слуга? Я знаю. Покійна королева Наваррська.

Він був такий лютий на Марго, що назвав її покійницею. Поїхавши від нього, вона засіла в укріпленому місті Ажені й там плела інтриги, щоб його згубити. А він бажав згуби їй. Жінка, що дивилась на нього тепер, злякалась: перед нею збурилася стихія. «Що я таке поруч нього? Чужа людина. Що від мене залишиться? Його листи, тобто лише слова, та й ті він каже собі, а не мені. Лиш той, хто зовсім самотній, звертається до музи». Одну мить вона розуміла це. Передбачала нескінченні прикрощі майбутніх років: він її весь час обдурюватиме, так і не одружиться з нею, а врешті почне навіть соромитись її, бо стан у неї обважніє, а на шкірі повиступають червоні плями. Але мить відлетіла, і вона забула все. Вдарили барабани, і показався полк.

Швидким маршем, легко й бадьоро обтікав він гайок із двох боків. На широкій луці обидві колони зімкнулись, і офіцери доповіли графині, що її полк прибув. А вона, підібравши довгу сукню, трохи схилила перед королем одне коліно на знак запрошення. Він узяв її за кінчики пальців, підвів її, й вони вдвох підійшли до вишикуваних лав. Там вона знов уклонилась йому — цей раз дуже низько,— і над головами в двох тисяч воїнів лунко прокотився її голос:

— Ви солдати короля Наваррського!

Король поцілував графині де Грамон руку. Потім наказав прапороносцеві вийти вперед і попросив її освятити прапор. Вона зробила це й притулила важкий гаптований шовк до свого білого лиця. А тоді король Наваррський сам обійшов лави. То одного, то другого солдата він, упізнавши, хапав за вилоги; а іншого несподівано обнімав: цей уже служив у нього. Всім хотілося почути, що він каже кожному; та нарешті він звернувся до всіх.

— І я, і ви,— сказав він,— тепер чистенькі та чепурненькі, мов щойно народились на світ, але недовго будемо такі. Наше воїнське діло — це поспіль кров і порох. Живий і цілий залишиться той, хто добре мені служитиме й не відстане від мене і на довжину ратища. З тими лежнями, що хочуть нас побити, я завжди вмів упоратись. Стежка до спасіння вузька, але нас веде за руку сам бог.

Ось що сказав король Наваррський двом тисячам своїх нових солдатів, і вони повірили кожному його слову. Відразу вдарили знов барабани, розгорнувся прапор, і король сів на коня. У нього вже не знайшлося часу підставити руку під ногу графині, щоб підсадити її в сідло. Вона сама злетіла в нього й помчала геть, а за нею дами та дворяни її почту.

Анрі навіть не глянув їй услід: він тепер мав свій полк.

ЩОДУХУ

Тільки-но він вивів полк на шлях, як на ньому ген удалині заклубочилась курява — хто ж її міг збити, як не ворог? Уже чути було й тупіт копит. Анрі звелів солдатам залягти в рові й поховатись у лісі, поки з'ясується, на кого треба вдарити. З жовтих клубів вирнули перші вершники: ось вони вже зовсім близько. Нумо на них! Сам Анрі та його дворяни, загородивши своїми кіньми дорогу, похапали тих вершників за поводи. Один з них від поштовху злетів з коня і, ще лежачи між копитами, закричав щосили, ніби в великому жахові:

— Король Франції!

В ту саму хвилину хмара куряви відкрила очам усіх те, що ховала в собі: запряжену шесторнею карету, форейторів, ескорт, почет; усе те мчить щодуху. Анрі вже не встигає звільнити дорогу, і карета, хитнувшись, стає. Коні, так раптово зупинені, тремтять, візничий лається,

вершники зводяться в стременах, декотрі вихоплюють зброю.

— Ми свої, панове! — гукає Анрі й показує рукою на рівчак та ліс.— Я привів полк солдатів охороняти короля.

Спантеличено перезираючись, вони розступилися перед ним: «Чортяка, він дожидав нас! А ми ж їдемо від самого Парижа без передиху, ніхто не міг нас випередити, хіба що на крилах!»

Анрі сплигнув з коня, підступив до віконця карети й скинув капелюха. Крізь запорошену шибку нічого не було видно, і ніхто її не спустив. Жоден із слуг, що стояли поряд, не здогадався відчинити перед королем Наварр-ським дверцята. З подиву всі попіміли, й запала тиша. Анрі й сам затамував дух. У цілковитій тиші тільки він чув, що робиться в кареті, за вкритою порохом шибкою. Короля Франції душив плач.

Дуже багато промайнуло ту хвилину у Анрі в голові, дуже багато. Але він і бровою не повів. Сів на коня, підняв руку, і все рушило: карета, запряжена шестернею, форейтори, ескорт, почет,— і наваррський полк, швидким маршем, легко й бадьоро. Піхота встигала за королівським поїздом, бо він уже не мчав щодуху. Перш усе скидалось на втечу — неначе король Франції без передиху втікав зі своєї столиці в найдальшу провінцію королівства. Та, власне, воно й справді так було: Анрі, хоч який сторопілий, зрозумів це. «То він приїхав до мене? Вже дійшло до того, що він шукає в мене порятунку? Ну що ж, я зроблю так, що ти про це ніколи не пошкодуєш, Анрі Валуа»,— думав Анрі Наварра, їдучи поруч із каретою, з високим зворушенням у серці.

До міста під'їхали вже ввечері. Сторожа при брамі не дізналася, хто сидить у кареті, й городяни, що визирали з вікон, теж небагато побачили в присмерку. Карета, почет і полк піхоти рухалися без світла, і, загледівши попереду вуличний ліхтар, король Наваррський посилав когось погасити його. Знак зупинитися він дав перед ратушею. Коли він устав з коня, дверцята карети вже відчинились. Король вийшов з неї, зразу мовчки обняв свого кузена й зятя — і потім теж не сказав ні слова. Він і сам не усвідомлював, як прикро жадав пригорнути до себе людину одного з ним роду, хай навіть найдальшого родича, в двадцять першому коліні.

Та його тут гнітило все довкола: і сам будинок ратуші, і військо, що заповнило майдан та вулицю. З ратуші

винесли лампу, і Анрі при її світлі помітив на королевому обличчі ляк і перші ознаки недовіри.

— Я піду до маршала де Матіньйона,— сказав король. Він згадав, що повинен побивати губернатора його намісником. Ні кроку із звичної, второваної стежки!

— Величносте! Маршала нема в Бордо, а залога його фортеці навряд чи впустить нас так просто. Зате в ратуші я свій. Вашу величність тут добре приймуть, і ви будете в безпеці.

Від цих безтурботних слів зятя-кузена король спохмурнів ще дужче. Він запідозрив якийсь таємний намір, якісь хитрощі — і не зовсім помилився, бо дорогою сюди високе зворушення не перешкодило Анрі думати про те, як і де йому найкраще запопасти Валуа в свої руки. І вирішив, що в ратуші, бо там хазяїн — його друг Монтень. Помітивши, куди король дивиться, він сказав:

— Мій полк тут тільки для того, щоб охороняти вашу величність.

Король тихато відповів:

— У мене є свої полки.

— Вашу кінноту, величносте, маршал де Матіньйон повів кудись світ за очі, битися з моєю.

Король знітився. В ту мить він не мав і крихти сумніву, що вскочив у пастку. Анрі це бачив, і його охопив жаль. Він хутко нахилився до королевого вуха й настійно прошепотів:

— Нащо ж ти приїхав, Анрі Валуа? Довірся мені!

І справді на нещасному обличчі короля Франції проступив вираз полегкості.

— Накажи, щоб твої солдати відійшли,— зажадав він так само пошепки. Анрі зразу віддав такий наказ, але потай звелів своїм офіцерам, щоб з міста полку не виводили, а стерегли фортецю й були готові відбити можливий напад. «Валуа, ми не можемо довіряти один одному...» На щастя, в ту мить він зміг оголосити:

— Ваша величносте! Мер Бордо з ратманами!

Четверо чоловіків у чорному стали перед королем на коліна. Один, із золотим ланцюгом на грудях, привітав його по-латинському — і король відзначив, що мова у нього напрочуд чиста,— а потім ще й по-французькому, і це сподобалося королю ще дужче, бо звичайно витончені звороти даються людям важко, а особливо південцям. Від задоволення король на якийсь час майже забув про свої страхи. Він ласкаво звелів чотирьом підвестись і нарешті

ввійшов у ратушу. Дехто потім сказав, що до цього змогла його спонукати тільки красномовність пана Мішеля де Монтеня.

СПАДКОЄМЕЦЬ ТРОНУ

Спочатку мер завів короля до найбільшої зали. Її ще не встигли як слід освітити, бо його величність прибув занадто несподівано. Тіні в далеких кутках тривожили короля, і він зажадав, щоб його відвели в невеликий, але добре освітлений покій. Тоді для нього відімкнули мерову книгозбірню. Король Наваррський наказав своїм дворянам стати на варту разом з дворянами короля Франції. Але той уже на дверях книгозбірні обернувся й голосно сказав:

— Тут, біля дверей, тільки мої!

Тоді й Анрі гукнув так само голосно:

— А мої стануть біля виходу!

Отак убезпечившись, обидва переступили поріг. Монтень хотів був липнутися з почтом; та король звелів, щоб він зайшов теж. Напустивши на обличчя похмуру усмішку, він промовив:

— Пане де Монтень, ви належите до дворян моєї палати. У цьому покої тісненько. Якщо сюди вдеруться вбивці, ми загинемо всі троє. Чи попередите ви мене завчасу про небезпеку?

Монтень також ледь усміхнувся — в тій усмішці була, може, дрібка іронії, але й безперечна відданість,— і відказав:

— Omnium rerum voluptas... В усьому нас найдужче вабить якраз небезпека, що мала б нас відстрашувати.

— У вас багато книжок,— відповів на це король, ковзнув поглядом по стінах з полицями й зітхнув. Він згадав своє письмове приладдя, зручну хутряну мантію, чернечу рясу; надівши її, він уявляв, ніби вже скінчив порахунки зі світом. А тут треба було боротися.

— Чи ж домовимось ми до чогось путнього? — спитав він, і в голосі його не чути було надії.

Його кузен і зять відповів:

— Та я не від того.— І вже був схилив коліно, але король підхопив його, підвів і сказав:

— Облишмо ці дурниці. Тобто церемонії. Кажи, чого ти хочеш.

— Величносте! Я не прошу нічого, крім ваших наказів.

— Ет, годі тобі. Кажи вже.

Король пильно обдивився стіни — чи нема там полиці, яка може повертатись на завісах. А не помітивши потайних дверей, яких боявся, власноручно пересунув одне з крісел на саму середину кімнати. Там ніхто б не міг прискочити до нього зненацька: він умів бути спритним, як хлопчак.

— Величносте, а може, це ви чогось від мене сподіваєтесь? — запитав Анрі.— По-дружньому я радий обговорити все.

— Та про це вже говорено й переговорено. Треба тільки, щоб ви самі наважились,— заявив король несподівано офіційним, навіть урочистим тоном. Анрі давно знав, про що йдеться: щоб він перейшов у католицтво. Та він пустив ті слова повз вуха і, умисно себе розпалюючи, почав різко скаржитись на свого намісника в провінції Гієнні. Маршал Матіньйон, як послухати його, був нітрохи не кращий від Бірона. Анрі приплів сюди навіть самого короля:

— Ви, ваша величносте, повинні ставитись до мене, як батько, а натомість воюєте зі мною, як вовк.

Король дорікнув йому, що він не кориться владі. Анрі відрубав:

— Я вам не заважаю спокійно спати. А сам через ваші переслідування ось уже півтора року не можу попасти в своє ліжко.

— А що ви передавали до Англії через своїх дипломатів? — спитав король, і Анрі мусив відвести погляд. Його Морней таки справді писав, що всі добрі французи з надією звертають очі на короля Наваррського, бо при теперішньому правлінні їм живеться погано, а від герцога Анжуйського нема чого сподіватись: він уже показав себе. Ну, а тепер його вже не було на світі, а більше в сердешного короля братів не лишилося.

— Пробачте мені, ваша величносте,— сказав Анрі й знову почав був схиляти коліно. Та що король його не спинив, він випростався сам. А король, здобувши цю маленьку перемогу, вирішив, що треба й далі говорити суворо:

— Невже ви справді хочете лишатися причиною всіх нещасть і штовхати королівство до загибелі?

— Тут, де влада в моїх руках, ще не загинуло ніщо,— відповів Анрі просто. Король тоді вернувся до головного:

— Ви знаєте мою умову і свій обов'язок. Невже ви не боїтеся мого гніву?

Перехід у католицтво, тільки перехід: Анрі зрозумів короля з півслова. Нехай усе в королівстві валиться, нехай воно занепадає, аби тільки спадкоємець трону був католиком.

— Величносте! — твердо відказав Анрі.— Це ви не свою думку висловлюєте. Ви мудріші, ніж ваші слова.

— Який ви непосидющий! Терпцю не стає,— розсердився король.— То на стіл сіли, то біжите через усю кімнату, вихоплюєте якусь книжку з полиці. Я ненавиджу рух, він псує гармонію.

Анрі відповів віршами Горація:

— Vitam que subdio... «Хай він, крім неба, іншого даху не має і в вічнім живе неспокої»,— і поглянув на пана де Монтеня. Той уклонився обом королям з однаковою шанобою й знов випростався коло дверей, наче вартовий.

Король Франції почав ще раз:

— І оце заради такого «розкішного» життя ви так уперто держитеся свого?

— А хіба ви у вашому Луврі щасливіший? — відповів Анрі теж запитанням.— Величносте! — з притиском сказав він.— Я хочу висловити вам те, що ви, напевне, знаєте й самі: незважаючи на стільки заподіяних мені кривд, я все ж не почуваю до вас ненависті, бо ви були як віск у чужих руках. Я ненавиджу інших, а ви мій пан і повелитель. На вашому троні споконвіку сиділи тільки законні спадкоємці, жоден самозванець не захоплював його, і так було сімсот п'ятдесят років — від часів Карла Великого.

Анрі навмисне виголосив таку довгу тираду, щоб дати королю час зібратись на відвазі й нарешті сказати те, заради чого він так стрімголов примчав сюди. Король-бо хотів на злість Гізам призначити спадкоємцем трону свого кузена Анрі. «Що ж інше може бути в нього на думці після братової смерті та отого жахливого скандалу на похороні, що про нього мені розповів дорогою верхівець? Ні, Валуа, чи буду я католиком, чи турком, а ти мусиш так зробити»,— думав кузен Анрі, стежачи, як міняється в короля обличчя: спочатку роблена застиглість, тоді мимовільне посіпування, а врешті гримаса невтримного гніву. Навдивовижу, до такого вибуху довела Валуа згадка про Карла Великого. Щойно землисто-блідий, король ураз побагровів, аж посинів, як, бувало, Карл Дев'ятий, коли ще був огрядний і говорив гучно. Він схопився з крісла

і, стоячи, щось захарчав: голос не слухався його. Нарешті він спромігся вигукнути:

— Падлюки! — Тоді знов, уже виразніше: — Падлючий Гіз! Твердить, ніби його рід іде від Карла Великого! Ще такого я не чув, ще цього мені бракувало! Пише про це й розповсюджує свою писанину серед мого народу. Він, мовляв, єдиний справжній нащадок, а всі Капетінги на цьому троні були незаконні. Ну як це стерпіти, Наварро! Якийсь опуканець із-за кордону, зовсім незначного роду, коли порівняти з нашим, посмів називати нас байстрюками, а себе — справжнім спадкоємцем французької корони!

— А ви самі до цього допустили, бо занадто довго потурали йому,— докинув Анрі тоном людини, що закликає іншу вернутися до тями. Та королю вже важко було отямитись. Із люті він аж захлинався й ковтав слова.

— Я вирвався з його лабетів і щодуху примчав сюди. Але там я зоставив своїх маршалів Жуайоза й Епернона.

«Двадцятип'ятирічні маршали,— подумав Анрі.— І в який спосіб вони доскочили маршальських титулів?»

— Вони зроблять усе, що визнають за потрібне, щоб урятувати мене від Гіза. Коли я вернусь до Парижа, його, може, вже не буде на світі.

Нараз нещасний Валуа все ж помітив, що сказав забагато — сказав кузену Наваррі, та ще й при третьому чоловікові, що мав занадто розумні очі: такі бувають у зрадників. «Де мій кинджал?» — ця думка виразно читалась на обличчі в сердеги короля: воно зробилось таке бридке, аж потемніло. І страх, і нетерплячка швидше когось убити, аби спекатись — материна кров, тривале виховання в Луврі,— все це надало обличчю останнього Валуа просто-таки тваринно-ницого виразу. Пан Мішель де Монтень, хоч і його трохи брав острах перед кинджалом, відчув глибокий жаль до короля, бо ніщо не робить людину такою беззахисною, як потьмарення розуму. Хоча він був лише скромний дворянин королівської палати, в цю хвилину виявилась його перевага над самим королем, бо він, Мішель де Монтень, ніколи не втрачав здатності мислити — навіть уві сні. Тому він дозволив собі ступити крок уперед і звернутись до короля·

— Ваша величносте! Ніколи не слід здіймати руки на своїх слуг тоді, коли ми гніваємося. Це було одне з основних правил Платона. Як він нині, лакедемонянин Харілл сказав знахабнілому ілотові: «Присягаюся богами, якби я не був такий лютий, я б тебе вбив».

Пан Мішель де Монтень добре знав, нащо навів саме цей приклад. Він-бо нагадував королю про величезну відстань між ним і будь-якою іншою людиною: чи то скромним дворянином, чи навіть герцогом Гізом. Слуга не може образити пана, а пан не може мститися слузі. Хоч у цьому прикладі були й лестощі, але він не суперечив правді й схиляв до стриманості; тому Монтень його й навів. А втім, гуманіст досяг цим навіть більшого, ніж хотів. Король повернувся в кріслі всім тілом, припав чолом до високої спинки, і по його плечах було видно, що він ридає. Тепер його туга виливалась безмовно, бо в ній було не тільки страждання, а й розрада, заспокоєння, полегкість. Тому він і повернувся спиною до Анрі й Монтеня, не думаючи про те, що вони все ж таки можуть його вбити, і мовчки лив сльози. Він уже не боявся нікого.

Коли він вернувся з того внутрішнього усамітнення до дійсності, в нього були червоні очі й по-дитячому жадібний, нетерплячий вираз обличчя.

— Кузене Наварро, а ти знаєш, це ж ми з тобою вже десять років не бачились!

— Відколи я вислизнув з ваших пазурів? Невже справді десять років? — хутко перепитав Анрі, і обличчя в нього теж зробилось невинне, як у кузена Валуа.

— Десять років, як один день...— промовив той.— Я вже й не пам'ятаю, як вони в мене проминули. А в тебе?

— В турботах життя?..— відповів Анрі якимось невпевненим, наче запитливим тоном. І похитав головою.

Кузен Валуа вхопив його за руку, палко стиснув її й шепнув:

— То все була помилка. Ти ж розумієш? Помилка, засліплення, нещасливий збіг випадковостей.

Так виправдовується людина, яка з подивом збагнула, що її життя змарноване.

— Кузене Наварро! Невже так неминуче мало бути? Уяви собі одне: вона... вона сама не додумалася б до Варфоломіївської ночі.

Анрі, теж у подиві, почав пригадувати:

— Вона ж добре знала, що Гізи можуть стати небезпечними тільки після Варфоломіївської ночі. Вони продадуть королівство Іспанії: це вона сама мені сказала. Але вона мусила так учинити, хоч і знала, що це нерозумне діло.— «А це і є справжня дурість»,— додав він подумки.— Я тобі признаюся,— зашепотів він на вухо кузенові,— що я

її ненавидів страшенно: як за власне нещастя, так і за ті великі й безглузді перешкоди, що їх вона весь час громадила перед добробутом нашої країни.

— А що вона зробила з мене! — так само пошепки відповів кузен Валуа.— Як я її за це зневажаю!

Обидва вмовкли, раптом усвідомивши, що говорять про пані Катрін, наче про небіжчицю. А тим часом ця криводушна жінка була ще жива, і зло, яке вона пустила у світ, розходилося далі вже само, на власних ногах. Кузени знову наштовхнулись на той факт, що вони — супротивники і що їх настроєно одного проти одного. Бо після таких дружніх перешептів вони знов збились на докори.

— Я ж не вимагаю від тебе нічого, Наварро, тільки перейди в католицтво, щоб я міг оголосити тебе спадкоємцем трону.

— А я запропонував би тобі союз, якби був певен, що в тебе вистачить твердості, Анрі Валуа.

— Ну, а ти — звідки ти черпаєш таку непохитну твердість, Анрі Наварро? Не зі своєї віри, ні, але звідки ж тоді, ось що я хочу знати! — Так допитувався Валуа, пригнічений тим, що не знає, як же самому здобути силу опиратися всім і йти прямим шляхом.

— Ваша величносте! — почав Анрі вже іншим тоном.— Я боротимусь за те, щоб усі виявляли перед вами належний послух, і каратиму всіх, хто інтригує проти вас; я готовий віддати себе й усе, що маю, на службу вам, на виконання ваших наказів. У мене нема палкішого прагнення, ніж урятувати трон. Адже після вас я стою до нього найближче.

Так може промовляти тільки правда. І коли Анрі став на коліно перед королем, той не спинив його. Та й він зробив так зовсім не для годиться. Підвівся він тоді, коли встав із крісла й король. Він відчував, що зараз буде сказане вирішальне слово, і його треба було вислухати стоячи. А король заговорив, наче звертаючись до багатолюдних зборів:

— Сьогодні я визнаю короля Наваррського своїм єдиним законним спадкоємцем.

По цих словах він схопився за серце й ступив крок назад, наче похитнувшись від млості. Адже він оголосив своїм наступником у цьому католицькому королівстві протестанта! Він накликав на себе таку люту ненависть Ліги, що тепер вона могла не зупинитись і перед убивством. Це був найвідважніший вчинок у його житті.

Потім король, звернувшись до мера Бордо, звелів йому добре запам'ятати щойно почуте — на той випадок, коли з ним, королем, станеться якесь нещастя, перше ніж він зможе повторити свою постанову перед двором і парламентом.

Пан Мішель де Монтень відповів:

— Так. Обіцяю.— І вже не цитував античних авторів. Він зовсім забув про них за тією новою наукою, яку дала йому ця година, пробута з королем і його спадкоємцем. Чи, краще сказати, вона в такий спосіб підтвердила вже відоме йому, що воно стало ніби новонабутим знанням.

НАСЛАННЯ

Через кілька днів, уже в Парижі, король сидів у себе перед каміном і дивився у вогонь, ніби не чуючи, про що гомонять придворні. Його фаворитів Жуайоза й Епернона там не було: поки король їздив на південь, вони, замість убивати Гіза, порозумілися з ним. Зате був там Гізів брат, товстун Майєнн, що вже мав титул герцога дю Мена. З самого ранку король збирався на відвазі, щоб у присутності члена Лотарінгського дому вголос повторити те, що він постановив і оголосив у Бордо. Минала остання пора: ще година, і Гізам, напевне, привезуть цю звістку їхні власні гінці. Придворні в покої згадували ім'я королевого брата, розмовляли про його хворобу й дивовижну смерть, яку спостерігали вже втретє: адже й два його старші брати помирали так само. Ніхто більш не зважав, що король чує ту розмову, хоч можна було гадати, що і його чекає такий самий кінець. Та для одних короля вже не існувало, дарма що вони бачили його перед собою. А інші підтримували таку розмову навмисне, аби підлеститись до герцога дю Мена. Та раптом король обернувся від каміна до них. То був один із його хлопчачих рухів, викликаний страхом; безтурботним тоном, що мав свідчити про впевненість, він сказав:

— Ви клопочетеся про мертвих.— Тоді перебіг допитливим поглядом по всіх, обминувши тільки товстуна, хоч його черево найдужче лізло в очі.— А я думаю про живих. Сьогодні я оголошую короля Наваррського своїм єдиним законним наступником. Він дуже здібний державець, і я до нього щиро...— Все це він вимовив одним духом, та

й далі говорив не спиняючись, щоб якось пом'якшити чи навіть затерти оте єдине небезпечне речення — про наступника. Але так не вийшло: відразу знявся невдоволений гомін. На короля посунуло обтягнене лискучим шовком черево. А він торохтів ще безтурботніше: — Я до нього щиро прихильний і знаю, що й він мене любить. Він трошечки норовистий. Любить викидати коники, але й до діла здатний. Я вже пересвідчився, що вдачею ми подібні й зможемо поладнати між собою.

— Та він же протестант! — визвірився на короля Майєнн.

— Я йду до свого кабінету,— сказав король і підвівся. Придворні розступились, даючи йому дорогу. Дверей за ним ніхто не зачинив, усі дивились йому в спину. А Майєнн розкричався на всю горлянку:

— Гугенота наступником? Це тобі боком вилізе, Валуа! Самому вже нема чого втрачати, так забагнув коропи роздаровувати!

Король чув те все: він ішов через сусідню кімнату неквапом, стримуючи себе, щоб то не була видима втеча. А вони саме для цього й дверей не причинили. Декотрі вистромлялися з них, щоб першими побачити, чи не надумав він чого небезпечного. Обережніші подалися за ним. А Майєнн розпинався:

— Треба напустити на нього папу! — пронизливо верещав він.— Ми відлучимо цього Валуа від церкви! — І зразу верещав зовсім протилежне: — Вистрижемо йому тонзуру й замкнемо його в монастирі!

Всі почали кланятись товстунові ще нижче, ніж звичайно, величаючи його «князем віри»,— такий титул вигадав собі Майєнн, щоб бодай чимось перевершувати свого брата Гіза в очах простого народу й шановних городян. А втім, панове з Лотарінгського дому держались один одного, принаймні поки не перемогли остаточно. Але кожен мав надію після перемоги відняти в другого її плоди. Майєнн порадився не з братом, бо того й не було в Парижі, а з герцогинею де Монпансьє, їхньою сестрою, і Ліга відразу вислала народ на вулиці. Там його обробляли промовці, там він читав плакати й сам, збуренний, писав свої думки на стінах будинків. Хоч би що зробив Валуа, він програє. Якщо він не попросить допомоги з Наварри, він пропащий. А як прийме ту допомогу, тоді він пропащий і поготів, бо ми скажемо, що він і сам гугенот. Нехай іде в ченці — та він ніколи ні на що інше й не годився. Отаке

писали парижани на стінах і кричали одне одному в розявлені роти.

Усе йшло так, поки герцог Гіз був на полюванні. Він виїхав з міста навмисне. Вертаючись, він почув перші новини, але вже не міг примчати так швидко, щоб перешкодити сестрі виголошувати промови з балкона її палацу й розпалювати студентів. Коли він нарешті приїхав, вона щойно закінчила один такий запальний виступ і почала другий — цього разу перед самим королем.

Герцогиня де Монпансьє, висока, дебела жінка, в портшезі прибула до Лувру, немов уже настало її царство. Варта, побачивши її, злякано розсипалась — такий у неї був вигляд: розпатлане волосся, грізний орлиний ніс, жорстокі очі, в руці нагай — і скрізь на ній блищали самоцвіти, навіть на нагаї. Вона зажадала, щоб викликали короля, а що всі слуги розбіглися перед нею, то врешті він сам вийшов до неї зі свого покою.

— Пані, я міг би звеліти, щоб вас кинули в Бастілію.

І герцогиня незчулась, як він вирвав у неї з руки нагай і жбурнув його в куток.

— У мене є ще ножиці! — завищала фурія й показала їх королю. Ножиці були золоті й висіли в неї на поясі.— Я ношу їх недарма! — додала вона, пронизавши його кровожерним поглядом.

Король знав, яке призначення в тих ножиць: вистригти йому тонзуру. Він відказав:

— Пані Ліга — ще сердитіша дама, ніж ви, герцогине. Але і їй не пощастить постригти мене в ченці.

Герцогиня зареготала, мов божевільна.

— Величносте, ви ж неспроможні задовольнити жодної жінки. Франція ніколи не належала вам і пані Ліга теж, а я й поготів.

Вигукуючи ті слова, вона махала ножицями в нього перед носом. І зненацька він вихопив їх у неї, а ще за мить уже держав у пальцях локон, зістрижений з її гарної, буйноволосої голови. Герцогиня перелякано вмовкла, а король сказав:

— Пані, цей кучерик я залишу собі на згадку про ваші відвідини.

— Звідки це у вас узялося стільки відваги? — спитала герцогиня, що вже почала приходити до тями й виразно розгледіла короля. Бо досі вона, хоч і стояла віч-у-віч з ним, бачила того як в імлі, мов сонну примару.— Що це на вас набігло?

Король не відповів їй. Він знизав плечима і вже хотів був іти до свого покою. Та що всі двері стояли навстіж, він побачив, як у найдальші вбіг герцог Гіз. Король похолов, одначе не кинувся навтікача, а тупнув ногою і якомога владнішим голосом покликав варту. З усіх боків назбігалося людей; показався нарешті й маршал Жуайоз. Але Гіз, що підійшов тим часом, засапаний, почав запевняти короля в своїй відданості. Він твердив, ніби наказав своїм солдатам нещадно розганяти народ, і взагалі корчив з себе ревного слугу. Та король перебив його:

— А чого це Сеною підвозять стільки бочок? Може, підпоювати народ, щоб він щодня веселився так, як сьогодні? А з порожніх бочок потім можна буде спорудити барикади!

Валуа говорив погрозливо, це був зовсім не той слабодух, яким його знали всі. Певна річ, бочки справді могли придатися для спорудження барикад, і Гіз це знав краще за будь-кого, але тепер, при погляді на короля, таке діло здалося йому вкрай невчасним. Звичайно, герцог володів собою краще, ніж його сестра, й був розумніший за кардинала Лотарінгського, який у ролі «князя церкви» претендував на право постригти короля в ченці. На сестру, яка, зачувши про бочки, знов почала вимахувати ножицями, герцог суворо нагримав. А втім, цей грізний жест, що його вона повторювала надто часто, вже робився смішний — особливо в порівнянні з поведінкою короля, простотаки величною.

— Пані! — закричав герцог.— Ваша щира відданість святій церкві засліплює вас. Ми всі — слуги короля, що незабаром піде війною на єретиків. Податки на військо він уже збирає, а це головне. Нам-бо загрожує вторгнення німців у Францію — гугеноти знов їх накликали.— Тоді, обернувшись до короля, додав: — Ваша величносте! Я віддаю на службу вам свій меч і ручуся, що всі ваші вороги загинуть.

Ці останні слова він проказав ще раз, особливо наголосивши на слові «всі»:

— Всі ваші вороги, величносте! — Так Гіз примушував Валуа нарешті почути, за чию саме загибель він ручитьсл.— І король Наваррський! — сказав він навпростець, пильно стежачи за виразом ненависного обличчя. Та король тільки насупив брови й стиснув губи. І Гіз усе зрозумів. Він попрощався, взяв сестру за руку й вийшов з нею.

— Не корч із себе фурії! — злісно проспичав він їй у потилицю.

Анрі Валуа, мов у сні, дивився вслід їм. «Анрі Гізе, який я був колись заворожений тобою! Мені вже уявлялося, що я твій бранець і ти входиш до мене з нагаєм. То було якесь хворобливе наслання, мушу визнати, але я його вже відігнав далеко. Стережись мене, Анрі Гізе! Бо тепер я маю друга.— Дивлячись у спину ворогові, він зачудовано думав про друга — майже так, як жінка думає про коханого.— Ну, Наварро, чи вистачило у мене сьогодні твердості? Чи був я твердий, як ти?»

А перед очима в нього ще віддалялась ворогова спина. І враз у нещасному королі взяла гору його власна натура — бо ж досі він, скільки ставало сили, наслідував натуру свого нового друга.

— Жуайозе! — прохарчав він.— Визволи мене від отого-он!

На ті слова молодий маршал поблід і мовчки відвернувся до стіни. Досі король ще не мав доказів фаворитової зради; і ось тепер вона відкрилась — напівзрада, огидніша, ніж зрада до кінця. Король вийшов геть, а добувшись до свого покою, впав у знемозі, бо його знесилила ця навала почуттів: вони були занадто бурхливі, як на його вдачу, і звідав він їх за один вечір більше, ніж можна.

Коли стало відомо, що тиран захворів, городяни почали казати, що він уже не встане, і на вулицях танцювали з радості. Тепер скоро кінець кометам, чумі й усім іншим лихам, у яких буває винен поганий державець, а насамперед — кінець податкам. Простий народ і шановні городяни мусили вивертати кишені, щоб священна Ліга дістала змогу раз і назавжди впоратися з гугенотами. А невдоволення народу, викликане воєнними видатками, вона спрямовувала на Валуа. Бідолаха оборонявся, як міг. Насамперед він ще раз почав переговори з Наваррою, щоб той перейшов у католицтво,— тоді вони вдвох дали б раду цій фурії Лізі. До речі, тоді й Наварра втратив би трохи на силі, і король нарешті став би єдиним володарем свого королівства.

Валуа справді не міг зрозуміти, чому його друг так уперто відмовляється зробити йому таку невеличку приємність — перемінити віру. Він так палко жадав цього, що не помічав, чого воно коштуватиме другові: поваги до

себе й довіри його відданих прибічників. Тому, хто зрадив одних, не вірили б і другі, до яких він перекинувся, і не сприяли б йому; та й сам Валуа дуже скоро почав би ставитись до нього з погордою. Вже й тепер він пропонував Наваррі за перехід у католицтво головним чином гроші. Правда, в цьому не було нічого незвичайного, бо й переконання мають свою ціну; зате не продається чеснота, оселя якої — знання. А якраз вона мала перевагу в неракській раді.

— Зміцнімо свою силу, тоді король нас поважатиме. А як поважатиме, то й покличе. І в спілці з ним ми скрутимо в'язи нашим ворогам.

— Згоден! — вигукнув Анрі.

За останнім разом Валуа послав до нього свого другого фаворита — Епернона, від якого сподівався, що той іще вірний йому й навіть любить його. Жуайоз уже тоді був нічого не вартий для короля — хоча ще так недавно він називав його своїм сином, дав йому герцогство й одружив з королевиною сестрою. Бувають такі слабодухі люди, що не вміють міцно держатись ні за кого, а навпаки, самі швидко й безповоротно відкидаються від інших. Тепер зрадник, якби й захотів, уже б не зміг загладити своєї провини. Ним уже пожертвувано, хоч він про це ще не здогадується. Жуайоз бадьориться, величається, пишається розкішним військом, яке щодень зростає,— більше високих імен, славних гербів, дорогих коней, панцерів із щирого срібла, ніж коли бувало в будь-якому королівському війську; а вести його в бій має двадцятип'ятирічний маршал, обранець щастя.

Король усміхається до нього, а сам думає: «Бундючся, поки ще можна. Наварра сильніший за вас,— я знаю це з перших рук, бо його люба жіночка, моя сестра, вельми охоче виказує мені його таємниці. Вона хоче, щоб я поміг їй грішми й військом проти її коханого мужа — вона його так ненавидить, що тільки я можу зрозуміти ту ненависть, бо ми з нею однієї крові. Я добре робитиму, не даючи Наваррі перепочинку — але й Лізі також. Посилатиму своє військо то проти одного, то проти другої, і навіть під проводом тих самих маршалів: то Матіньйона, то Майєнна. Найрадніш я послав би Гіза, щоб Наварра всипав йому; але він, на жаль, занадто хитрий. Воліє виганяти з країни німців, чорти б його вхопили. Зате й він не зможе доскочити до Наварри — а я ж не хочу, щоб мого друга Наварру спіткало щось погане. Але

так само не хочу я, щоб він знищив моє військо. Усі справи в мене переплутались, та це їхня провина, а не моя».

Так думав нещасний король і посилав своїх маршалів то проти Ліги, то проти кузена Наварри. Йому він, правда, радніший був би допомагати, а не битися з ним, але якраз тепер, серед цієї плутанини, він був змушений погодитись на те, щоб Наварру відлучили від церкви. Рідкісний випадок — протестанта відлучили від католицької церкви. Анрі відповів на те зверненням, яке ліпили на стіни в Римі, папському місті, й сам папа був від нього в захваті, а весь християнський світ заговорив про Анрі, чи то Генріха, Наваррського. А нещасний король, хоч і бажав радше ослабити, ніж зміцнити Лігу, сам незчувся, як уклав з нею нову угоду. Анрі, почувши про це в своєму Нераку, просидів сам цілу ніч, не склепивши очей.

Він напружено думав про те, що було вже близько й насувалось так само невідворотно, як світанок. То була війна, справжня війна не на життя, а на смерть — уже не бадьоре, хвацьке готування до бою, а самий бій, запеклий бій без пощади. Свічки догоріли, а він, зіпершись головою на руки, ще раз окидав поглядом свої діла: перед ним проходили його радісні маленькі перемоги, швидко забуті поразки, довгі кінні переїзди, непокірливі містечка, бунтівливі люди,— усе, що так часто виморювало й виснажувало його, десять років зусиль і турбот.

Усе те було й відійшло в минуле; а тепер Анрі бачив свою долю в пазурах велетенського змія, що обвив своїм тілом усю землю. Вбий його або загинь сам! Тільки ти лишився, тільки на тебе вони завзялись, бо між собою вони б що завгодно могли залагодити, а ти один їм заважаєш. Не судилось тобі успадкувати трон мирно, ні, на твоєму шляху до нього має ще лягти десять тисяч трупів: ти сам покриєш ними своє королівство!

«Кузен Валуа не дотримав слова, та й чого можна було від нього сподіватися! Він здається на ласку Ліги, поки вона його не замордувала. А після своєї перемоги вона б іще певніше це зробила. Кузене Валуа, ти розраховуєш на те, що я розіб'ю тебе й Лігу. В цьому твій рятунок, як і мій. Твоя невірність тільки зміцнює наш союз. Небезпечна невірність, союз із відчаю; я волів би молити господа бога, щоб він звільнив мене від цієї випроби або щоб вона вже минула і щоб я сам власним тілом покрив землю свого королівства».

Ось яке наслання з'явилося тридцятичотирирічному королю однієї серпневої ночі, перед світанком, у годину найбільшої втоми від безсоння. Всі свічки вже догоріли. Але ось у вікнах уже засірів світанок, і Анрі побачив, що вуса в нього наполовину посивіли.

РАДІСНИЙ ДЕНЬ

Він не трагічний герой, а тому не стоїть, приковуючи до себе всі погляди, в центрі подій. То інші вершать великі діла чи принаймні величаються ними. Он Гіз виставляє себе переможцем німецького війська, що прийшло із Швейцарії на підмогу протестантам; правда, для справжньої слави йому досі не вистачає виграних боїв. І Жуайоз, молодий маршал, тішиться, наче дитина, зі своїм добірним рицарством ладнаючись розбити короля Наваррського. Ось тільки посидить іще трохи в одному з міст, які взяв дорогою,— нехай лікарі прочистять йому кишки після занадто ситого життя при дворі. Полководець повинен виїздити на бій легким, не розжирілим.

Не тільки цей новий супротивник чигав на Анрі: старий Бірон — той самий, що був його найзапеклішим ворогом під час дріб'язкової війни в його власному краю,— і тут, в чужих місцях, не забарився насісти на нього. Анрі змінив тоді провінцію Гієнн на провінцію Сентонж, бо його рятунок був у тому, щоб наступати, переносити війну на ширший простір, на північ, загрожувати Парижу — і хай Фама весь час летить попереду, сурмлячи в сурму. Старому Біронові спало на думку захопити один острів, Маран, що лежить недалеко від морського узбережжя; Анрі колись, ще не володівши тим островом, змалював його своїй приятельці Корізанді в найпринадніших барвах. Та, на жаль, смуга води, що обвивала той чарівний острів-сад, була каналом, прокопаним через болота, і в тих болотах загрузло Біронове військо. Бірон мусив зняти облогу, сам був поранений; а до того ж гроші, прислані з двору, скінчились, і нових не надходило. Де ж би набрав король тих грошей, щоб утримувати одночасно три-чотири армії, коли всі податки, стягнені з народу та не розхапані злодіями й священною Лігою, він процвиндрював на своїх фаворитів? Для Бірона першого забракло грошей. Дещицю перехопив Анрі — небагато, лише кілька тисяч екю,

проте саме ця втрата вирішила маршалову долю: він зазнав поразки, його військо розбіглося.

Водночас Анрі спекався не тільки Бірона, а й свого кузена Конде: занадто вже впадала в очі різниця між успіхами короля Наваррського і невдачами, що їх зазнавав його суперник у той самий час. Перемога, здобута Анрі на острові, схилила на його бік упертих гугенотів Ла-Рошелі, що в іншому разі воліли б віддати перевагу доброму протестантові, але поганенькому полководцеві Конде. Тепер численні промахи їхнього щирого одновірця враз почали здаватись особливо тяжкими, і в найблагочестивіших домах, згадуючи про нього, несхвально хитали головами. А найперш посміялися з нього в неракському замку, і Конде цього не пробачив.

Надійшла й Жуайозова черга — він нарешті прочистився й рушив у похід. Отепер уже Анрі й справді мав зробитися трагічним героєм: коли зітнеться з найбільшою, найкраще спорядженою королівською армією, в чистому полі, у вирішальний день. Він мав навіть стати чимсь іще більшим: подвижником віри на біблійний взірець. Усі сумніви щодо нього пішли в непам'ять. Цей-бо воює вже не за гроші, не за добро земне, навіть не за корону: все це він приносить у жертву заради слави божої. Він став на захист слабких і гнаних, він не похитнеться, бо господь небесний благословив його. У нього чисті очі, як у борця за віру. То неправда — все оте, що так довго плескали про його любовні пригоди, відчайдушні витівки й байдужість до релігії. Наш герою, наш воїне, на тобі найвище благословення, і ми поспішаємо до тебе!

Отож до нього люди сливалися звідусіль — і, вже натхнені його славою, ці люди сповнювалися щастям, побачивши на власні очі, який він: простий і добрий. Він своїми руками копав шанці, їв стоячи, спав не скидаючи панцера — і сміявся. Заради самого цього сміху люди залишались у нього, байдуже, є платня чи нема, є що їсти чи доводиться постувати. При ньому навіть пастори були веселі, а ночами він будив своїх капітанів Тюренна й Роклора, і вони разом стояли на чатах, із гнотами напоготові.

— Ваша величносте! Яке пуття з того, що ми вночі не спимо і ворог не заскочить нас зненацька? Адже вдень ви наражаєте свою особу на всі небезпеки, переходите болота на видноті, а кругом падають у воду кулі й на вас аж бризкає!

— І завтра, може, я загину,— відповів їм Анрі.— Але діло моє не загине, бо це діло господнє.

Так казав він під зоряним небом і сам вірив у свої слова — вірив так, як треба вірити, тобто всупереч усьому, бо впевненість його не мала під собою ніякого грунту: насправді разом з ним загинуло б і його діло. Та якщо господь бажав урятувати це королівство, то він хіть-не-хіть мусив зберегти життя Анрі.

Неминуче наставали й дні знесилення. Два тижні без постелі, невсипуща турбота про своє військо — та й про ворога, щоб заманити його куди треба. А коли вони — герцог де Жуайоз і король Наваррський — нарешті зіткнулись, король опинився затиснутий між двома річками й відтятий від своєї артилерії. Що ж вирятувало його з такої скрути? Власна меткість, рухливість та щасливий талан. Бо це ж талан дав йому такого неповоротного й повільного супротивника. На світанку гугеноти вже співали псалми перед своїми наметами, а ворог ще тільки неквапливо шикувався. І вони зразу, облишивши побожний спів, заходилися дражнити та лаяти отих виніжених придворних панів, отих ненажер, що розкрадають податки та видушують піт із бідних людей.

— Ну, добре прочистили кишки, пане герцогу? Як ні, то ось ми тут, а страх помагає краще за рицину! Ви, панове, всі так наглитались маєтків та рент, що й стравити не сила, тому й не можете зрушити з місця. Зате все бойовище своїми парфумами засмерділи. Стривайте, ось ми візьмемо вас у роботу, тоді ви не так запахнете!

Жахливі погрози, вигукувані сильними голосами, долітали далеко. А навпроти, в промінні вранішнього сонця, виблискувало срібними панцерами вороже військо. То було військо багатіїв, усе в золоті: золоті кинджали, золоті шоломи. Зброя оздоблена самоцвітами, кишені повні грошей, у головах — розрахунки та жадоба, і під кожним срібним панцером билось не тільки серце: влада, влада б'ється у ваших душах, і це влада митарів та здирників, що багатіють коштом вдів і сиріт.

— Паскудо! — волав через усе поле один похмурий стариган, що мав іще гострий зір.— Обернись-но сюди, я тебе впізнав, це ти зі своїми посіпаками спалив мій замок! Ти ж із Ліги!

Те слово ще дужче розпалило лють протестантського війська. Отже, ненависний ворог — це не самі королівські солдати, там поряд з ними стоять і горлорізи священної

Ліги! Ті, що руйнували молитовні, пекли на вогні пасторів, набивали порохом жіночі лона. «Це ви, це ви хочете відібрати в нас і батьківщину й віру, хочете, щоб ми не жили й не думали — а для чого ж нас створив отець небесний? Та сьогодні ви згинете, бо така його воля!» Так запевняли пастори, що ходили між бойовими лавами, одягнені в такі самі шкіряні колети. Хай військо наостанці ще почує слово істини. Та пастор ще не встигав докінчити, а офіцер уже шикував свій загін до бою.

Короля Наваррського бачили всюди й упізнавали його, хоч він був убраний у просту шкіру й кирею; та й його погляду не уникало ніщо, а особливо пильно стежив він за кожним пересуванням у герцога де Жуайоза. Обидва вони не квапились зітнутися по-справжньому. Коли бій скінчиться, один із них стане перед престолом господнім, а другий святкуватиме перемогу. І та, й та доля достойна, а тому обидва дивляться один на одного з пошаною й дозволяють один одному здобути всі переваги, які ще можна, поки не почався бій. Жуайоз виконує незграбні маневри своєю занадто розкішною кіннотою, і ніхто йому не перешкоджає. А Наварра тим часом устиг перекинути з-за річки останні свої кулеврини. Потім він звернувся до обох кузенів: нагадав, що вони всі троє одної крові. Ті кузени були Конде й Бурбон-Суассон, коханий його сестри Катрін.

Коли Анрі вже гадав, що все готове, до нього підступив Філіпп Морней з двома пасторами. Навпростець, без околясів — адже зараз почнеться бій і, може, доведеться віддати життя — Морней дорікнув своєму королю, що той у Ла-Рошелі знову завів собі коханку, і цей гріх у останню хвилину обтяжує чесноту гугенотського війська. І Анрі визнав перед пасторами цю провину.

— Богові ми повинні коритись до останку, а людям — опиратись до останку,— сказав він і зразу гайнув геть, бо помітив перекинчика — якогось воєначальника, що нерішуче маневрував зі своїм загоном між пагорбами на чималій відстані від обох армій.

— Ферваку! — гукнув Анрі ще здалеку.— Коли ми перемагатимемо, приставайте до нас.

І повернув назад, навіть не подивившись, як же сприйнято його заклик. Та солдати скромного й прямодушного воїна самі змусили свого командира послухатись, бо побігли за королем Наваррським. Анрі по сонцю визначив, що минула дев'ята година: отже, обидві армії вже дві

години маневрували перед очима одна в одної. У жовтні це не дуже пізній час; сонце стояло ще низько, і його проміння скісно падало з хмар, які пропливали над рівниною повільно й низько, так що дуже виразно впадало в очі, які маленькі, які мізерні навіть найчисленніші армії разом зі своїми полководцями супроти цих велетенських хмар; а над ними ж є ще й небо — може, воно про нас не хоче й знати.

Анрі звівся в стременах і гукнув у щільні лави своїх бійців — у останню мить перед тим, як разом з ними вдарити на ворога:

— Товариші мої, це бій за славу божу! — Гукнув так саме тому, що небо нависало низько.— Наша честь велить нам перемогти або принаймні здобути вічне життя. Шлях до перемоги перед нами. Вперед же в ім'я бога, бо за нього ми б'ємося!

Вигукуючи ці слова у вояцькі лави, він водночас думав, які накази треба віддати зараз. Але вийшло зовсім не так: протестантське військо само, без наказу й не змовлявшись, упало на коліна й почало молитись — усе військо враз. Молитва лунала гучно, як буря, як грім, як дзвони — псалом сто вісімнадцятий: «Славте господа, бо він всеблагий і вічна ласка його».

І тоді серце Анрі забилось від радісного ляку — адже він увіч побачив те, що колись давно провіщено йому на морському березі: «Ціле військо стає на коліна і, замість ударити на ворога, молиться. Таке воно переконане, що йому призначено перемогти». І він теж, звівши чоло вгору й склавши на грудях руки, почав промовляти з військом:

— Всі язи́ки обступили мене, але в ім'я господа я їх повалив. Це день господній, зрадуймося ж і звеселімося в день цей!

І справді Анрі було радісно, як ще ніколи в житті. День господній — це той день, коли ми мчимо вперед і б'ємо ворога, не знаючи турбот і сумнівів. Вуса в нього сьогодні не посивіють наполовину від зради, непевності, смутку. День господній не знає сумнівів, бо он спереду — ворог. Сьогодні ми міцні у вірі, бо не маємо вибору й повинні перемогти. А тому це радісний день.

Герцог де Жуайоз побачив, що у супротивникового війська діється щось чудне, й вигукнув:

— Король Наваррський боїться!

Йому відповів Жан де Монталамбер:

— Вельможний пане, вам і вашим придворним дженджикам ще не доводилось чубитися з гугенотами. Коли вони корчать отакі пики — начувайтеся.

На ці слова декотрі пишні пани в срібних обладунках зареготали ще буйніше. Бо вони нічого не добачили, нічого не зрозуміли.

Ото, навпроти них, військо бідняків. То військо гнаних за правду. То військо, де часом можна спіткати чесноту, а іноді й знання. У короля в цьому поході позападали щоки, на ньому такий самий темний шолом і панцер, як на всіх, і єдина його сорочка на тілі ще вогка, бо не встигла висохти після прання. Він віддав на оце своє військо все, що мав сам і що мав його маленький край; отак і кожен з його воїнів прийшов до нього з усім, що мав, і зі своїм таланом. Якщо вони програють цей бій, для них скінчиться все, їм доведеться поневірятись на чужині. Тепер вони ще стоять на рідній землі, стоять навколішки й волають угору, немов смикають за мотузи від підвішених у хмарах дзвонів: «В ім'я господа я повалив усі язйки. Це його радісний день».

І ось, коли дві армії нарешті зітнулись, сталося так, що королівське рицарство врізалося глибоко в лави гугенотських аркебузирів. Воно навіть погнало перед собою частину Наварриної кінноти й гнало її аж до міста Кутра, а там уже заходилося грабувати обози. Залунав крик: «Перемога!» — і Жуайоз вирішив, що пора кинути в бій піхоту. Але його чекала несподіванка. Протестанти з-за прикриття обсипали убивчим вогнем фланги королівського війська, а воно не могло відповідати досить влучно, бо його гармати стояли занадто низько. Піхота кинулась тікати, кінноту відтиснуто назад. Почався бій врукопаш, і в самому його розпалі король Наваррський обнімав одного дворянина з ворожого війська:

— Здавайся, філістимлянине!

Себе він, видно, мав за Самсона — але краще б він пострілом збив того філістимлянина з коня, бо трохи не поплатився життям за свою великодушність.

Коли герцог Жуайоз побачив, що все пропало, він із молодесеньким братом, паном де Сен-Совером, кинувся в найлютішу січу і там наклав головою, як і хотів. Він був лиш фаворит, і кар'єру свою розпочав не дуже почесно. Проте гордість, що розвинулась у ньому, коли він піднісся так високо, навчила його хоч умерти гідно.

Тільки-но він випустив дух, як його військо сипнуло врозтіч. Гугеноти гнали недобитків дві чи три милі: кожен обрав собі за здобич пишного рицаря, щоб потрусити йому кишені, а самого взяти в полон і відпустити лише за добрячий викуп. На бойовищі зосталося дві тисячі вбитих — майже самі католики — й більше нікого. Мертві лежали впереміш зі своїми кіньми та зброєю, лежали купами, хоч ніхто їх не накидав: ті купи утворились самі собою, як нагорки з піску й трави, що серед них вони лежали. А поміж піском, травою й мерцями повільно ходила самотня постать: нахилившись, вона вдивлялася в обличчя, а побачивши знайоме, аж точилася з тяжкої муки, тоді, нахилена, вдивлялася знов у ранньому присмерку, під низькими хмарами.

В Кутра, в «Білому коні», нагорі у великій залі бенкетували переможці, а внизу лежали на столі трупи герцога Жуайоза і його брата. Король Наваррський вернувся, звідки — невідомо; в переможній метушні ніхто ще й не завважив, що він десь був пропав. У своєму помешканні він застав повно поранених бранців і пішов до заїзду; там дехто таки помітив, що очі в нього червоні. Насамперед він схилив коліна перед обома переможеними; а потім вирішив, що годі вже смутку, відігнав його й подався нагору, щоб серед тих, які сміялись і бенкетували, відсвяткувати велику перемогу. Такої прихильники істинної віри ще не здобували ніколи, навіть за часів пана адмірала, як визнавали й старі бійці, його сподвижники. Коли ввійшов король Наваррський, всі посхоплювалися з лав, разом щосили тупнули, а потім аж дух затамували, щоб стало зовсім тихо.

Анрі, сміючись, ускочив між них і вигукнув:

— Це ще не вічне життя, його ми ще не заслужили, зате заслужили земне.— Ухопив найбільший келих, цокнувся ним об ті, що простягали до нього з усіх боків його відважні офіцери. А тоді всі заходились поглинати накладене горами на величезні тарелі, й Анрі їв не менше за будь-кого. Гучно хвалились вони своїми подвигами в сьогоднішньому бою, і Анрі хвалився своїми. Голос його лунав дзвінко, мов сурма. Повітря в довгій залі було важке від диму смолоскипів, чаду кухонного вогнища, гарячого вояцького поту. На шкіряній одежі бенкетників темніли плями: які ж то від їхньої власної крові, а які — від крові вбитих ворогів?

«Я вас бачу, а ви не бачите, що я плакав... Та годі вже сумувати за своїми співвітчизниками, що їх я сам мусив покласти трупом, хоч колись вони ще вірно послужили б мені. Он зі стелі звисають їхні прапори — те, що від них лишилось. Це добре, так і слід — але прапора короля Франції я не захоплюватиму і сам він не лежатиме на столі внизу, в той час як я бенкетуватиму нагорі. Цього не буде, присягаюся»,— так казав він собі, водночас бадьоро цокаючись келихом із бенкетниками.

Валуа стоїть понад Луарою, з останньою своєю армією, прикриває королівство. «Не бійся, Валуа, я не заподію тобі лихого, і в боях я захищаю твоє королівство. Нам треба ще приборкати Гіза, це ми обидва знаємо. Поки що нехай він виганяє німецьких найманців у Швейцарію, а тріумфатором у свою столицю ввійдеш замість нього ти, мій Валуа. Бо я не заподію тобі нічого лихого, ми розуміємо один одного».

І Анрі зробив, як надумав: другого дня сів у сідло й поїхав через увесь Гієнн аж до Беарну; з собою він узяв загін кінноти і двадцять два захоплених у ворога прапори, що їх віз графині де Грамон. Він поводився романтично, це бачили всі. Замість довершити перемогу й розбити самого короля, він розімлів у високих почуттях і повіз здобуті в бою барвисті знамена, щоб кинути їх до ніг своїй приятельці. Вчорашніх переможців від того охопило глибоке розчарування, а за кордоном протестанти звинувачували Анрі навіть у зраді: їм-бо тим легше було говорити, чим далі жили вони від цього королівства.

Він приїхав — і на сходах свого замку його зустріла фея Корізанда, вся в білому, обсипана перлами, така неземна, якою він бачив її тільки в мріях. Усі знамена розгорнули й схилили перед нею; а потім, наче тільки тепер він став гідний її, Анрі зійшов до неї на сходи і, взявши за руку, повів у замок. Корізанда не вміла й висловити, яка вона щаслива. Така щаслива була його муза, що забула про все на світі, крім його перемоги і його славного шляху. Ані думки про якусь образу чи про свої жадання; вона покірно довірилась йому. По-материнському жаліла його за всі турботи, раділа, що вони не лишились без винагороди; а тим часом їй би годилось бажати, щоб вони тривали якомога довше — та воно так і вийшло. Поки щастя ще непевне, музина пора не минає; а сьогодні — її радісний день.

Imperceptiblement il avance. Tout le sert, et ses efforts, et les efforts des autres pour le refouler, ou le tuer. Un jour on s'aperçoit qu'il est fameux et que le chance le désigne. Or, sa vraie chance c'est sa fermeté naturelle. Il sait ce qu'il veut: par cela il se distingue des indécis. Il sait surtout ce qui est bien et sera admis par la conscience des hommes ses pareils. Cela le met franchement à part. Personne, parmi ceux qui s'agitent dans cette ambiance trouble, n'est aussi sûr que lui des lois morales. Qu'on ne cherche pas plus loin les origines de sa renommée qui ne sera plus jamais obscurcie. Les comtemporains, d'alors et de quelqes autres époques, ont pour habitude de s'incliner devant tout succès, même infâme, quitte à se récuser aussitôt traversé ce passage où soufflait un vent de folie. Par contre, les succès d'Henri n'étaient pas pour humilier les hommes, ce que n'évitent guère la plupart des chefs heureux. Ils devaient plutôt les rehausser dans leur propre estime. On ne voit pas d'habitude d'héritier d'une couronne, que le parti dominant répudie violemment, gagner à sa cause, par des procédés d'une honnêteté pathétique, le roi meme que force lui est de combattre. Combien il voudrait aider ce roi, au lieu de devoir le diminuer, lui et son royaume. Il a eu ses heures de faiblesse et la tentation d'en finir ne lui est pas restée inconnue. Cela le regarde. A mesure qu'il approchait du trône, il a fait comprendre au monde qu'on peut être fort tout en restant humain, et qu'on défend les royaumes tout en défendant la saine raison.

ВИСНОВОК

Непомітно просувається він уперед. Все допомагає йому: і власні зусилля, і зусилля інших, тих, хто хоче його відтіснити або вбити. І ось одного дня всі помічають, що він уже прославився і що його позначило щастя. Та справжнє його щастя — це природжена твердість. Він знає, чого хоче, і цим відрізняється від людей нерішучих. А головне — він знає, що добре і що схвалять люди його гарту. І це видимо вирізняє його з-поміж усіх. Жоден з тих, хто борсався в тодішній каламутній дійсності, не мав такої твердої віри в моральні істини. І не треба шукати ніяких глибших причин його слави, яка вже ніколи не по-

тьмяніє. В його часи, як і в інші, люди звикли схилятися перед будь-яким успіхом, навіть здобутим підлотою, а потім відвертатися, тільки-но проминувши ту ущелину, звідки війнуло вітром безумства. Успіхи Анрі, навпаки, були спрямовані не на те, щоб принизити інших, хоч цього не уникла більшість удачливих вождів. Його успіхи мали скорше підносити людей у їхній власній думці. Не часто побачиш таке, щоб спадкоємець трону, якого так ненавидить панівна партія, зумів дивовижною чесністю схилити на свій бік короля, хоча й мусив мимохіть із ним боротись. Як радо він допомагав би цьому королю, замість вимушено завдавати шкоди йому і його королівству. Бували й у нього свої години слабости, спізнав він і спокусу покінчити з усім. Та це його діло. Простуючи до трону, він дедалі виразніше показував світові, що можна бути сильним і лишатися людяним і що, захищаючи здоровий глузд, захищаєш і королівство.

IX. МЕРТВІ ПОНАД ШЛЯХОМ

Дев'ятого травня 1588 року герцог Гіз із нечисленним почтом потай приїхав до Парижа. Король переказав йому своє прохання, несміливе прохання, щоб він не приїздив. Валуа знає, що сама Гізова присутність або призведе до його смерті, або змусить його прибрати Гіза. Хто з них двох наважиться — і хто наважиться раніше? Гіз недавно розгромив чужоземне гугенотське військо, а королівське, під проводом Жуайоза, навпаки, розбив Наварра. І все ж нещасний король силкувався вдати з себе переможця; за це й простий народ, і шановні городяни одностайно зневажають його. Члени парламенту, верховні судді королівства,— майже єдині люди, які ще стоять на боці короля: вони-бо навчені думати. В такому непевному становищі не можна відхилятись від закону, а закон — це король. Та кому вони можуть сказати й розтлумачити це? Ні багатіям, які не від недолугого Валуа, а від Гіза сподіваються запоруки, що їхні гроші будуть цілі, ні збуреному простолюдові на вулицях, що кричить: «Хліба!» Сидіти без хліба йому не первина, і нема ніяких причин гадати, що цього разу голод буде тяжчий, ніж звичайно. Проте людська юрба, коли вже звернула на хибний шлях, і далі робитиме самі дурниці. Ці люди за Гіза, авантюриста й демагога, підкупленого ворогом. Така протиприродна відданість йому породжує в них самих лють і страх: то опирається їхнє сумління, але вони цього не розуміють. Париж геть збився з пантелику, тому городяни й галасують про вигаданий голод.

Гіз із своїми п'ятьма-шістьма вершниками добувся до велелюдної вулиці, й досі не впізнаний, бо вгорнувся в плащ і насунув капелюха на очі. В місті, а надто в численних монастирях аж роїться його солдати, і він може скликати їх до себе в першу-ліпшу мить. Та він удає таємничого відчайдуха, щоб приголомшити всіх несподіваною появою. Хоч йому вже під сорок і в нього кілька синів, Гіз і досі полюбляє разючі акторські ефекти, до яких на сцені звичайно вдаються нездари. Та ось один з його молодиків, навмисне так підучений, раптом зриває з таємничого вершника плащ і капелюх — от шибеник! — і дзвінким голосом кричить:

— Ясний пане, покажіться народові!

А тим часом у королівському замку Луврі стара, дуже стара королева Катерина сказала королю:

— Гіз — опора моєї старості.

Її син важким поглядом подивився на призвідницю Варфоломіївської ночі, найдальші наслідки якої аж тепер мали окошитись на ньому: він це передбачав сам, не треба було й сповіщати його. Але й звістка не забарилась, і в Луврі дізналися відразу й про те, що Гіз приїхав, і про його тріумф.

— Ми врятовані! — першою гукнула герцогові одна пишна дама, стягши з очей маску.— Добрий наш владарю, ми врятовані!

Тоді вся вулиця розвирувалася захватом. Голоду вже не буде, наш вождь прожене голодну примару! Полилися сльози радості. А чоботи, що звисають із кінської спини, можна просто цілувати. Люди намагались потерти об герцога чотки, щоб їх освятити, і, звичайно, не одного в тій тисняві задавили на смерть.

Поки полковник-корсіканець Орнано доповідав про все це, король не дивився на нього. Анрі, чи то Генріх, Третій не спускав очей з матері, і та аж відчувала його погляд — такий він був важкий. Вона тільки глухо мурмотіла собі під ніс: «Гіз — опора моєї старості»,— аби лиш утвердити себе в усій своїй глупоті й захистити її навіть від себе самої, бо й у неї ж могла настати хвилина прозріння. Подоба її зробилася зовсім землиста, як земля з кладовища, і здавалося, що стара королева туди й вертається, коли вона виходила, нетвердо постукуючи костуром, човгаючи ногами, кривуляючи, зігнута в три погибелі.

Полковник-корсіканець висловив свою думку, бо його запевнили, що король думає так самісінько. Герцога треба зарізати. Священик, присутній там, цитатою з біблії підтвердив цю думку. Ще кілька рішучіших придворних підтримали її; король не суперечив, і його мовчання вони сприйняли як згоду. Почали обговорювати між собою, чи досить є напохваті вірного королю війська і чи встигне прибути підкріплення, поки супротивники після вбивства герцога будуть скуті переляком. А тоді знову з'явилась мати короля — і з нею сам Гіз, власною особою. Вже не красень Гіз, не гордий герой. У Луврі, дорогою до королівського покою, ніхто не відповідав на його зверхньоласкаві привітання, а начальник гвардії Крійон навіть насунув капелюха ще нижче на лоб, коли побачив герцога.

І з цього Гіз здогадався, щó його чекає. Блідий, розгублений увійшов він до покою. Але разом з ним увійшла стара королева, і через це король не дав знаку людям з кинджалами. З усього його дому, члени якого повмирали або збунтувалися проти короля, в Луврі лишилась тільки вона — та, що довела його до такої скрути. І тому він боявся її, як своєї лихої долі. При ній, проти її бажання дати знак рятівним кинджалам — таке йому й на думку спасти не могло. Він лише кинув герцогові кілька сердитих слів і відвернувся від нього.

Гіз безвладно осів на скриню. Одне око, біля якого був великий шрам, у нього весь час сльозило, і здавалось, ніби він плаче. Він бачив усе — і королів страх. «Боїться не менше, ніж я»,— думав Гіз. Але він слушно зрозумів, чому так жахливо перекривилось обличчя в короля. Намір убити його облишено тільки на цей раз. У найдальшому кутку стара королева намагалась заспокоїти сина, а Гіз тим часом хутенько подався геть. «Слава богу, я ще живий, та ось уже і мій народ удерся аж у луврське подвір'я визволяти мене. Знов я герой! Слава богу, а тепер ми часу не гаятимемо!»

Отак думав герцог після того, як сам ускочив у пастку й тільки дивом урятувався. Герцогові Лотарінгському зовсім не хотілося споруджувати барикади й давати королю бій у столиці королівства; він тільки робив усе для того, щоб так неминуче сталося. Та коли він перед самою метою злякався й відступив, воліючи лягти спати, його відвідав Мендоса, посол дона Філіппа, й заговорив з ним тоном наказу. Справжній повелитель герцога Гіза міг і присилувати його. Не пізніш як за три дні вся Франція має бути охоплена відвертою міжусобною війною: така воля владаря світу. Гізові навіть не визнали за потрібне пояснити, навіщо це, одначе про дещо його повідомили. Армада нарешті готова була вирушити до берегів Англії. Цей флот споряджали вже кілька років, і його забезпечено всім необхідним також на цілі роки, хоч плавання мало забрати щонайбільше два тижні. Треба було, щоб армада могла безпечно заходити у французькі гавані. Володар світу не хотів наразитись ні на кого зі своїх французьких ворогів: від природи він був передбачливий і обережний. І тому не пізніш як за три дні в Парижі мали стояти барикади з наповнених піском барил. Король Франції давно вже бачив зі свого Лувру, як ті барила підвозять Сеною знизу. Опинившись у такій безвиході,

він увів до столиці трохи своїх швейцарських та німецьких найманців і цим дав останній привід для повстання. Розбиті незліченними юрбами повсталих, ті чужинці падали на коліна й благально здіймали руки з чотками. Королю довелось просити пощади для своїх солдатів, котрі ще лишилися живі. Просив він у герцога Гіза, і той після цього вже нізащо не міг наважитись і вбити короля; а саме цього вимагав від герцога Мендоса.

Жоден з них двох — ні Гіз, ні Валуа — не важився вбити другого, і настало безвладдя. На вулицях з ранку до вечора під дзвін на сполох проповідували ченці, закликаючи до різанини. Гізова сестра, фурія священної Ліги, теж не сиділа згорнувши руки: з балкона свого палацу вона підбурювала до вбивств розбурхане юрмище сповненої високих поривань молоді.

— Молодь, моя молодь! Твої поривання завжди високі! — вигукувала вона, і майбутні адвокати, проповідники та малярі вірили їй радісінько. Буяння крові в жилах легко сплутати з пориванням до високого. В часи, коли всіх охоплює гарячка нетерпіння, молоду кров дуже цінують.

Герцогиня Монпансьє, хоча й розпалена до нестями, не втрачала здатності читати на людських обличчях, і ось унизу, серед натовпу своїх шанувальників, вона відзначила собі одне, що його бачила вже не вперше. У кого такий вигляд, той може придатися. І вона звеліла привести того молодого послушника до себе нагору.

Сама вона не полінувалася приготуватись як слід: убрала свою високу дебелу постать у прозорий серпанок, побризкала в спочивальні парфумами. Коси, чорні, як воронове крило,— правда, вже підфарбовані,— пишні перса, вбрання все в срібних зірочках: оглянувши себе, герцогиня вирішила, що цього вистачить, дарма що на виду її вже виразно позначилась руйнівна сила пристрастей. «Тридцять шість років — як комусь іншому, то, може, здалась би занадто стара,— подумала вельможна дама.— Але не двадцятирічному ченцеві-селюку, що вперше зроду побачив ліжко герцогині». Вона ще спитала себе: «Що мені з ним робити і як далеко можна зайти?» Чи не однаково,— відповіли, здвигнувшися, дужі, повні плечі.

«Я чогось хочу — і ні перед чим не спинюся, щоб досягти свого. А цього бракує чоловікам — навіть моєму братові, народному ідолові, що ось-ось має зійти на французький трон. Потрібен один-однісінький удар — але він

боїться його завдати. А його сестра не побоїться. Вона, якщо треба, могла б і власною рукою вдарити. Руки у мене сильні і все тіло не кволіше, ніж у брата, плечі широкі, і я сама могла б стати героєм нашого роду, якби не ті дрібнички, що роблять мене жінкою; але якраз ними я й доможуся свого».

Вона дала знак, надбігли слуги, привели ченця, упхнули його в двері й відразу зачинили їх. Богиня лишилася в своєму покої наодинці з бурою постаттю, яка прийшла знизу, з вулиці, й від якої страшенно смерділо. Ніякі парфуми не могли перебити смороду немитого тіла, що зразу розійшовся по всьому покою; але вельможна дама витримала все. Вона звернулась до ченчика, що кліпав очицями, плямкав товстими губами й ворушив своїми селянськими ручиськами, схованими в стулені докупи рукави. О, він охоче вийняв би ті руки й полапав оце пишне тіло, що перед ним. Ані сліду боязкої шаноби: нині все перемішалось, у священній Лізі всім однакова ціна. Подивіться хоч би на вулицю за барилами з піском: там лежать купами полковники та дворяни, то ми їх навалили. А жінки їхні зостались нам на втіху. Ге-ге! Молодь, каже! Високі поривання!

— Як тебе звати? — спитала герцогиня так суворо, що молодик злякався.

— Та ви ж знаєте,— буркнув він.— Ви ж самі назвали мене згори на ім'я. Гукали: «Жаку, де ти?» Ну, ось я тут. А далі що?

— Стань на коліна! — рішуче звеліла герцогиня Монпансьє.— Перебирай чотки й молись.

Із його маячних слів вона збагнула, що її влада над ним безмежна. Вона заполонила його сни вже давно, бо він не вперше слухав, як вона промовляє з балкона. Тепер йому довелось на колінах висповідатись їй, розповісти про свою ганебну й жалюгідну долю: він прогрішився плоттю, і його з монастиря послали до Парижа, щоб він там здійснив подвиг. Настоятель утовкмачив йому, що плотський гріх можна спокутувати тільки подвигом.

— Яким же? — спитала герцогиня.

Цього він не знав. Ті ченці, що виховували його, досі нічого про це не сказали. Ченці весь час готують царевбивць, а щоб скористатись ними — до цього не доходять. «Оцей-от — мій»,— подумала вона і владно промовила:

— Ти належиш мені. Я зроблю з тобою що схочу. Я можу обернути тебе в невидимця. Відвернись до стіни.

А сама відійшла в другий кінець покою і вдала, ніби шукає ченчика. Ось вона спитала: — Жаку, де ти? — потім ще й ще раз, але він не озивався. «Ого, то я й справді зробився невидимий»,— сказав він сам собі, але ніщо більше йому не спало на думку, і серце в нього не забилося частіше.

— Жаку, підійди й доторкнись до краєчка моєї сукні, тоді ти знову зробишся видимий.

— А я не хочу робитись видимим,— пробурчав він.— Хіба що дасте подержатись не тільки за краєчок сукні.

Одначе рушив до неї, хляпаючи сандалями; та перше ніж він дотягся рукою до її прозорого вбрання, вона сказала півголосом, але грізно:

— Жаку! Ти повинен убити короля.

Хоч який тупий був селюк, але від тих слів він похитнувся, змінився на виду й довго не міг видобути з себе голосу, аж урешті злякано охнув. Ту хвильку, поки він мовчав, йому ввижалося, що з уст цієї вельможної дияволиці вилітають усі жахи вічного прокляття, видні, мов язики полум'я. Під її прозорою сукнею він розглядів кінське копито, та ще як виразно!

— Слухайся мене, Жаку, і ти будеш щасливий. Коли ти вб'єш короля, тобі здійсняться три бажання. Перше — ти можеш вимагати кардинальської шапки. Друге — ти будеш багатий. Ну, а третє — я подарую тобі сама,— пообіцяла вона, без сорому натякаючи на свої жіночі принади. Голос її перейшов у ніжну воркотню, вона знаджувала його, як лишень уміла, а коли помітила, що він уже тремтить, як листок на осиці, і з рота йому тече слина, розтлумачила цьому бевзеві, що король — майже така сама людина, як усі. І вмирає він тільки раз, а потім уже не встане.

— А тебе хай шукають скільки завгодно, ти ж невидимий. Жаку, де ти?

— Ось, біля тебе,— пробелькотів він, аж захлинаючися з утіхи, бо вже зрозумів усе й більш не турбувався ні про що.

— Спершу вбий короля й стань кардиналом. Я допускаю до себе тільки кардиналів.— Це вона вимовила, навпаки, холодно й погордливо, окидаючи його швидким допитливим поглядом: «Занадто гладкий цей бовдур, у нього не стане спритності заколоти Валуа. Нехай попостує, а щоб став кмітливіший, йому щось підсипатимуть у їжу. А втім, він і так уже бачить і чує те, що мені треба.

В монастирі його настрахають пекельним вогнем, щоб він раптом не закомизився. Та ні, не закомизиться, він уже у мене в жмені».

І герцогиня смикнула за шворку від дзвоника:

— Виведіть цього смердюха, а тут провітріть!

А сама підійшла до вікна, як була, напівгола, і внизу збіглась ціла юрма сповненої високих поривань молоді, щоб побачити її. Вона спокійнісінько дала тим молодикам намилуватись на всі її принади: вікно сягало аж до підлоги. Натхнена своєю безмірною гордістю, герцогиня дивилася просто на сонце, і вогненне око неба не сліпило її.

— Я — наважусь!

НІЧ З УБИВЦЕЮ

Втікаючи зі свого замку Лувру, останній Валуа думав про кузена Наварру, і йому хотілося, щоб той опинився поруч. «Якби він був тут, Париж, певне, трохи поменшав би: ми багатьом постинали б голови. Це місто занадто велике, йому треба спустити кров. Я — єдиний король, що весь час жив у ньому й прикрашував його своїм двором. А прилюдна страта Гіза має стати всенародним святом».

Розпалений і злий, бідолаха король усе ж міг, мавши дозвілля, віддаватися своїм думкам. Гіз потай лишив йому шпарку для втечі, і він утік за згодою свого ворога, а той таким чином спекався його й захопив владу в столиці. Перед каретою короля йшли його гвардійці, і він неквапом їхав до своєї нової резиденції, а з голови йому ні на хвилину не йшов кузен Наварра. «Якби ж я тоді послав Жуайоза і свою найкращу армію не на те, щоб він її розбив, а щоб вони разом рушили на Париж і визволили мене!»

Але, сягнувши розумом трохи глибше, він зрозумів, що це була б неможлива річ. «Жуайозова католицька армія не послухалася б такого наказу. Крім того, якби кузен-протестант дійшов до Парижа, він би відняв у мене трон»,— вирішив Валуа, хоч і не без сумніву. Він був занадто нещасний для того, щоб якраз тепер відкинути оту постійну підозріливість, і чіплявся за неї, як за єдину свою силу. «І життя теж відібрав би»,— вперто думав він.

Сам Анрі страшенно боявся отрути — ось уже два місяці, відколи помер його кузен Конде. Принца Конде отруїли: як гадав Анрі, це зробила його власна дружина. Він зразу впевнив себе, що його сердешна Марго теж на таке здатна — ця вибита з рівноваги здобич своєї безглуздої ненависті. Доти Анрі, що любив попоїсти, по всій країні не боячись приймав запросини до столу, а тепер йому почали варити в замкненій кухні, під наглядом. Кузен Конде блював цілу ніч. Уранці він поснідав стоячи, хотів був пограти в шахи, та йому знов стало дуже погано; а коли він умер, то відразу весь почорнів. «Я сумую за ним — за таким, як він мав би для мене бути,— думав Анрі.— А такого, як він був насправді, мені не жаль».

Двадцятьох чотирьох убивць підсилали за цей час до короля Наваррського. Чого так жадав бідолашний Валуа — щоб кузен приїхав йому на допомогу,— того інші боялися й хотіли йому перешкодити. Уже пускали чутку, що Анрі Наварру вбито, як звичайно роблять ті, кому це було б вигідне, а деякі розповідали про вбивство навіть із подробицями. Герцог Гіз настійно намагався довідатись у короля Франції, чи це правда. А король міг тільки надіятися, що його кузен Наварра живий, і після смерті кузена Конде послав до нього кількох послів, насамперед пана де Монморансі. То була остання, таки справді остання його спроба переконати єдиного нині живого проводиря протестантів, щоб він перейшов у католицтво. Тоді Анрі став би незаперечним спадкоємцем трону. Ніхто не вірив, що протестанти ще можуть зректися його після того, як не стало другого претендента на роль їхнього проводиря. Та Анрі знає їх краще. А що він знає, що не повинен сходити з рівного шляху, поки відхилення від нього скидатиметься на ознаку слабкості. Його внутрішня твердість не визнає невірності й відкидає передчасну спокусу. Коли Анрі після всіх життєвих турбот, що чекають іще на нього, в боях об'єднає королівство, коли він, уже посивілий, матиме незламну могутність і владу й не потребуватиме добувати їх у такий спосіб,— тоді він з власної волі піде до обідні. Але не раніше. Для того, щоб його тільки терпіли,— нізащо в світі.

Але хоробрий Анрі боявся отрути й ножа, бо вони не лишають людині змоги захищатись, як захищається солдат і як захищається сумління. «Ніж іще страшніший за отруту, бо він загрожує тобі не тільки за обіднім столом. Коли я серед людей, мені щохвилі може побігти холод

поза спиною, бо я не бачу, хто там що виймає з рукава позад мене. Невеликого ножа легко заховати, а надто в широкому рукаві чернечої ряси. Але до мене прийшов гарно вбраний і чемний дворянин; він не вмів по-французькому й навіть по-латині, а тому прохання його було написане на згорненому в дудочку пергаменті. Та коли він виймав той пергамент із футляра, йому в руку сам ускочив кинджал. Довелось мені просто блискавично хапати його за ту руку й викручувати її. А от капітана Сакремора схопили мої люди. Докази є, все збігається: його підіслано до мене. А то б я нізащо й не повірив, що такий відважний офіцер на це здатен. Убивці — боягузи; і я маю весь час їх боятися? Ні, треба нарешті випити вина з одним із них і призвичаїтись до їхньої манери й вигляду».

Це було в Неракському замку. Увечері король відіслав усіх, звелів привести в'язня, скинути з нього кайдани — й лишився наодинці зі своїм убивцею: їх розділяв тільки стіл.

— Капітане Сакремор, я хочу довідатися від вас, як це воно — вбивати. Як бути вбитому — про це я теж, мабуть, колись довідаюся, але не від вас. Розкажіть мені про підступне, боягузливе вбивство — розкажіть сміливо, як солдат. Ну?

Капітан мав злі очі, а взагалі він був вродливий — вродою гультяя-себелюбця. Він сидів у скромній позі, цей дворянин з італійського роду; сама глибока іронія в рисах його обличчя вже виказувала, що він за людина. На королеві слова він не відповів. Анрі підсунув до нього вино; капітан чемно подякував і випив келих до дна.

— Там могла бути отрута, капітане Сакремор.

Убивця ввічливо висловив здивування:

— Величносте! Хіба вам бракує способів відібрати у мене життя?

— І який, на вашу думку, я оберу?

— Найпочесніший, величносте,— двобій,— відказав Сакремор, прикриваючи хитрість легковажністю.

— Пане Шарлю де Біраг, я не жартую. Ви приїхали до Франції з колишнім канцлером, що душив у в'язниці наших землевласників, а їхні землі діставалися старій королеві. За те, щоб ви мене вбили, вам обіцяно багато пістолів, карбованих в Іспанії. Відвагою в боях ви здобули собі прізвисько Сакремор, одначе лишилися справжнім Бірагом.

— Ви хочете зганьбити мене, величносте. А я, навпаки, пропоную вам чесний двобій. Узявшися вбити вас, я став вам рівнею, тому ви й сидите тут зі мною наодинці, глупої ночі.

— Це я знаю,— відказав Анрі.— На цю годину ви стали мені рівнею. До речі, що б ви зробили, якби вам пощастило вбити мене?

— Я лишився б на службі в короля Франції: адже це він і послав мене.

— Брешете. І навіть якби золото у ваших кишенях не було іспанське, я б однаково сказав, що ви брешете.

— Ну, гаразд,— погодився Біраг.— Але я справді залишився б у цьому королівстві, бо воно найслабкіше, і таким, як я, тут найкраще живеться. Коли в якійсь країні люди пересваряться з усім світом і між собою, отоді вони мої співвітчизники й роблять те, що мені треба. Я знаю, ваша величносте: якщо ви зостанетесь живі, у Франції так не буде. А тому я й наважився вбити вас — і зробив би це навіть без ніякої плати.

Отоді Анрі побачив, що й у підлоті можна йти рівним шляхом і лишатися твердим; доти він би й не повірив у таке.

— Сакреморе, ваше бойове прізвисько заслужене — чи майже заслужене,— сказав він і поклав насеред стола свій кинджал.— Ану, хто швидше вхопить, Сакреморе!

Ледве-но він доказав, як рука вбивці вже шарпнулась до кинджала — але наштовхнулась на руку Анрі. Зразу обидва відсмикнули руки й сховали їх під стіл. Тільки поглядів не відвели — стежили один за одним, напружені, мов для стрибка, і обидва ледь тремтіли від моторошної втіхи. Тим часом Анрі надумався, чим приголомшити ворога:

— Сакреморе, більше не чекайте грошей з Іспанії. Я передав туди звістку, що ви їх зрадили й відтепер служитимете мені.

Почувши те, вбивця аж зуби вискалив; ненависть так спотворила його вид, що він уже не здавався вродливим. Ця пекельна пика була справді страховинна; може, за неї він і дістав своє прізвисько. Анрі на мить сторопів, і Сакремор устиг схопити кинджала. Королю лишалось одне: перекинути на нього стіл; він так і зробив. Стіл був важкий, і вбивця, щоб його не придавило на смерть, мусив підставити обидві руки, а кинджала випустив. Схо-

нившися з підлоги, він кинувся до дверей і чкурнув галереєю навтікача легко, мов дівчина.

— Сакреморе! Не втікайте! У мене ви можете заробити грошей.

Бабах! — і сходами щось покотилося. То вистрелив вартовий на подвір'ї, і Сакремора не стало.

«А шкода. Хоробрий чолов'яга, і я б зробив його чесним. Загинув випадково, після такої ночі!»

Анрі вже й забув, що це він сам витримав ту ніч і той іспит. Не слід тремтіти навіть перед убивцею.

ПОКЛИК

Валуа отак само відборонявся від убивць свого королівства й своїх власних убивць: сідав з ними за стіл і жив у постійному жахові. Якраз тоді він скликав у Блуа Генеральні штати. З Парижа король утік туди; і зразу Гіз подався за ним, та й інші ватажки Ліги не забарились — усі шістнадцятеро, що відали шістнадцятьма міськими округами Парижа. Звідти навезли до Блуа й усілякого наброду, щоб настрахати розважливих провінційних депутатів, на яких міг твердо розраховувати Валуа. Розважливості тут не шанують, її намагаються відстрашити. На короля напосілася зграя флагелантів, і він не міг їх прогнати, бо колись сам брав участь у їхніх процесіях: адже він так любив усілякі перевдягання. Один із братів Жуайоза, його загиблого улюбленця, зображує собою розіп'ятого Христа; зовсім ошаленілий гурт учасників містерії вдирається до пристановища нещасного короля, в Христа з ран тече справжня кров, римські воїни бряжчать іржавою зброєю, тоді несподівано вдираються в розхвильований натовп. Жінок-мироносиць удають ченці-капуцини — хто-хто, а вони вже вміють завивати, голосити й кидатись під ноги. Ось під ударами батогів падає й син людський. Підведи його, Валуа! Як не схочеш — ти зрадник віри. Тут, серед цієї тисняви, ти в наших руках, і одного-однісінького ножа вистачило б. Та насправді вони боялися самих себе й свого нечестивого шаленства.

Що міг думати про такі речі який-небудь учений юрист, член королівського парламенту? А цих панів теж присилували взяти участь у тому неподобстві. Вченість забувається нелегко, і ясний розум не може потьмаритись за

паказом. Легше досягти цього тому, хто пристане до масового руху: його незабаром затягне з головою, і хто раніше надто багато думав, той, захоплений збудженням юрби й почуттям своєї спорідненості з народом, навчається ревти «як теля». Президент де Нейї досяг у цьому так багато, що зворушив навіть тирана Валуа, тим часом як саме проти нього й доручили йому настроювати своїми сльозами покривджений народ, тоді як проповідник Буше домагається цього самого, пускаючи піну з уст. Кожен по-своєму — герцог Гіз робив те саме, потискаючи сотні брудних рук, хоч йому й було страшенно гидко.

Герцогові Гізу вже все на світі робилося гидке: і роль народного героя, і ревна його служба Іспанії, і люди, з якими він водився. Оточений іспанськими горлорізами, що наглядали за ним, він мусив безсоромно продавати власного короля всемогутньому послові дона Філіппа. Він мусив казати: «Нехай його величність, ваш король, прийде нам на поміч, коли наш державець удасться по допомогу до гугенотів». Гіз радніший був сам стати гугенотом, ніж без кінця повторювати це.

На цей хибний шлях його звели марнолюбство, піддатливість на лестощі, жадоба незаслуженої пошани — по суті, самі слаботи. Він був занадто доброго роду, щоб не розуміти цього. Лиш зовсім мізерні людці можуть себе вважати справді великими, коли якийсь рух одурених і знавіснілих людських юрб винесе їх на вершину, де їм не місце. А такий, як герцог Гіз, чуючи крик: «Слава нашому вождеві!»,— ладен заховатись у якусь нору або, ще краще, позаганяти все це кодло в їхні крамнички. Найглибше його бажання — помиритися з королем. Нехай би король призначив його своїм намісником у всьому королівстві, тільки раніше, ніж Армада тріумфально повернеться з Англії й нахабство іспанців сягне крайньої межі. Гізові хочеться ще до цього виступити проти них. Для цього потрібне одне — й Генеральні штати зібралися в Блуа з цією єдиною метою.

Королю довелось пообіцяти Штатам, що він викоренить єретиків; і ось тепер він має оголосити, що Анрі Наваррський утратив свої права спадкоємця трону. Король намагається ухилитись від цього. Сам Наварра передає Штатам своє послання — але Штати врочисто оголошують його претензії на трон незаконними. Йому відмовлено в правах першого принца крові.

Дізнавшися про це, Анрі зразу забув і убивць, і музу, а разом з усією романтикою — і страх. Він вирушив на війну. Що ж це таке! І король, і Ліга,— всі обернулись проти самого нього і в своїх процесіях із нестямним криком віддаються духовній розпусті, для його здорової вдачі огидніші за будь-яких Сакреморів. Життя схильне чинити несправедливості й убивати; але воно не хоче, щоб задля цього лицемірили й топтали ногами розум. І Анрі пішов походом на Бретань, пішов через усе королівство, представники станів якого тим часом урочисто позбавили його законних прав і відкинули. Він бився і з королівським військом, і з військом Ліги — тепер це було для нього те саме, бо він озлобився. Уже був на прямому шляху до трону, а тепер знов починай усе спочатку, мов казна-хто. Після великої перемоги під Кутра — знов болота, маленькі містечка, засідки, один сердега дворянин падає вбитий, сотня ворогів здається в полон, буря, град, а я мушу взяти замок над морем. Якби ж то наша гармата прибула раніше! Дурне діло — битися з морем і вітром!

В запалі бою він принаймні забував свою прикрість і гнів, тішився, що живе на світі, що дихає, хоч вороги раді б не дати йому ні дихати, ні жити,— і що він усетаки набирається сили, хай навіть непомітно. Якось опівдні, засапаний після шаленої гонитви, щойно ледве уникнувши смерті, він стає сам під деревом, щоб під'їсти, і озирається довкола трохи розгубленим поглядом. Земля перед ним стелеться розлого аж до обрію, вона безмовна, тільки море гучно реве. Ця земля його не хоче, вона його навіть не знає, і якби глибоко в його душі не жила непохитна надія, він би міг боятися, що йому знов і знов, без кінця доведеться починати все спочатку, отак як тут. Адже без кінця вертаються ті самі картини: болота й засідки, сотня полонених, попереду падає вбитий сердега дворянин, буря, град, а треба взяти цей замок над морем, та хоч би вже наша гармата скоріш приспіла сюди! На долоні Анрі, почорнілій від пороху, лежить його обід: окрайчик хліба і яблуко.

Він зголоднів, проте не втрачає доброго гумору. Життєві дороги завели його оце сюди — а колись давно його оточували залиті сонцем гори, і він радісно сміявся, бродячи у веселих струмочках. Ще молодим попав він у школу нещастя, навчився думати, і від блукань у лабіринті думок у нього почали гірко кривитись уста — принаймні

інколи. Вернувшись додому, він поринув у всі звичайні турботи життя, як кожна людина з голодним тілом і неміцною шкірою, що її дуже легко продірявити. Турботи були спершу дрібні; та коли поринеш у них з головою, вони виростають. А тепер він прославився, його ненавидять, на нього покладають надії, його бояться,— і ось йому судилося спізнати, що в житті можна скотитись назад до дрібних турбот; під деревом, стоячи, споживає він свій убогий обід.

У ту саму годину король Франції приймав посла Мендосу. Той одержав звістку про перемогу Армади і зразу наказав видрукувати цю новину й розповсюдити. А тоді поїхав з Парижа до Шартра: він насамперед хотів у тамтешньому славетному соборі скласти подяку пресвятій діві. А після цього з'явився до короля, що оселився тоді саме в єпископському палаці! «Victoria!» — гордо казав посол кожному, кого зустріне, а ввійшовши до короля, показав йому лист. Одначе король простяг йому новіший, де писалося, що англійці обстріляли Армаду, потопили п'ятнадцять кораблів, і п'ять тисяч іспанців загинуло. Про те, щоб висадитись у Англії, вже нема чого й думати.

Мендоса спробував заперечити все, а якщо там було трохи й правди, це не завадило йому липатися гордим. Потоплено п'ятнадцять кораблів — але ж у Армаді їх сто п'ятдесят, і всі велетні, справжні дерев'яні фортеці. А п'ять тисяч загиблих — це майже непомітна втрата для війська Армади, вже не кажучи про те, що наближається й підкріплення.

Одначе насправді нікуди те підкріплення не наближалось: воно було обложене в Голландії. Король Франції ввічливо подивувався з плавучих фортець, що їх так надзвичайно завбачливо звелів побудувати дон Філіпп. На жаль, ті судна були аж занадто високі, і їхні гармати могли поцілити тільки здалеку; а ще прикріше те, що адмірал Дрейк дуже швидко знайшов уразливе місце могутнього флоту. Його прудкі суденця, вилетівши з Плімутської гавані, підпливали аж під борти іспанських велетнів і дірявили їх. А тут іще, як на лихо, саме небо стало не на той бік, що слід: буря ще й у цю хвилину, коли король розмовляє з послом, розкидає судна по океані, а декотрі заносить аж на північ, де розбиває об крижини.

Іспанці ніколи не сміються, а то посол, певне, тільки посміявся б із цих дитячих наскоків стихії чи Англії на

всесвітню державу. Та він тільки зневажливо мовчав. Король не перебивав тієї мовчанки, вони двоє стояли очі в очі серед великої кам'яної зали. Король був у капелюсі, й Мендоса не скинув свого. Та ось насмів подати голос дехто з придворних.

— Королева Англії тріумфує! — досить гучно сказав Крійон.

— Єлизавета на білому коні показувалась народові,— докинув ще хтось.

— Великий народ,— рішуче промовив полковник Орнано.

— Щасливий народ, урятований, вільний і любить свою осяйну королеву. Що таке сорок п'ять років проти краси королеви-переможниці!

Тоді озвався Бірон, давній ворог короля Наварр-ського:

— Одностайний народ. І нам би слід бути одностайними.

Відразу придворні в залі заворушились, із уст в уста побігло одне ім'я — спочатку ще потихеньку.

Король покинув залу, а за ним і посол. Король ішов склепистими переходами, він виступав велично, як уміють виступати Валуа. Біля одного вікна він зупинився й показав рукою вниз, у подвір'я. Посол розглядів там зо три сотні бранців-турків, що їх іспанці тримали як рабів-веслярів на своїх суднах. Він спитав, звідки вони тут узялися.

— З одного корабля вашої Армади, викинутого на берег,— пояснив король.

Посол зажадав, щоб їх видали йому. Замість відповіді король показався у вікні на весь зріст. Раби попадали на коліна і, звівши голови до нього, заволали:

— Misericordia! [1]

Король хвилинку дивився на них, а тоді відвернувся.

— Це треба ще обговорити.

Його придворні дозволили собі втрутитись:

— Уже обговорювали. У Франції рабства немає. Хто ступив на французьку землю, той вільний. Король поверне цих людей своєму союзникові, султанові.

Король, удаючи, ніби й не почув тих слів, з підкресленою повагою провів Мендосу до сходів; але дорогою чванливому послові довелося витерпіти ще не одне приниження. І попереду і позаду нього придворні гомоніли про

[1] Милосердя! *(Лат.)*

те, що Іспанія тримає веслярами на своїх суднах бранців із багатьох народів, і французи теж не уникли цього ярма:

— Воїни і наші співвітчизники! А що ж хоче зробити Іспанія з усіх нас? Те, що й з інших народів світу: рабів.

Ось як заговорили при французькому дворі того дня, коли стало відомо, що Армада загинула.

Посол уже поїхав, але король усе не вертався до свого покою; він неначе дожидав чогось, а чого — не знав ніхто; декотрі думали, що він знову запав у свою звичайну байдужість. Тому вони дали язикам ще більшу волю й почали ще запальніше повторювати, що треба одностайно захищати свободу свого королівства за прикладом Англії. Ця країна уникла найстрахітливішої долі: адже іспанці везли на своїх кораблях і всі знаряддя тортур, які вживала інквізиція. Серед придворних французького короля були й протестанти — і відверті, й таємні, і котрийсь із них наважився сказати:

— Свобода мислення — ось що головне: це запорука наших прав і нашої єдності.

А решта придворних замість перебити таку мову знов почали передавати з уст в уста одне ім'я, те саме, що й досі, тільки вже сміливіше; а врешті Бірон, знов-таки Бірон, звернувся до короля:

— Величносте! А знаєте, король Наваррський краща людина, ніж я гадав. Люди дуже рідко визнають свої помилки. Але я таки визнаю, що помилявся.

В цю хвилину з'явився Гіз. Мендоса послав його, щоб він примусив короля скоритися. Гіз, виконуючи цього наказу, почав погрожувати тридцятьма тисячами іспанців, що стоять у Фландрії. І раптом чийсь голос:

— А де стоїть король Наваррський?

Гіз марно чекав, що Валуа втрутиться. Принаймні герцогові самому слід було б це зробити, але йому вже так остогидло все, що й на це не стало духу. А тут іще один голос:

— Величносте! Закличте на поміч короля Наваррського!

Ні заперечення, ні догани. Гіз і його Ліга незабаром здадуть іспанцям одну фортецю на кордоні Фландрії, вони й далі служитимуть іспанцям і утискатимуть свого короля. Та сьогодні в герцога Гіза особливий день: поразка Армади відкрила йому очі на самого себе. І знову вже третій голос:

— Король Наваррський!

Осторонь від свого війська стоїть під деревом Анрі. Земля навколо стелеться розлого аж до обрію, вона безмовна, тільки море гучно реве. Анрі чує, як хтось кличе його.

ТАНОК МЕРЦІВ

Думки його витають далеко, слух чуйний. Його щоденне діло триває, але ось-ось він має почути вість про величнішу місію. Діло своє він робить, стоячи обома ногами на звичайній, твердій землі. Та водночас чекає вісті, піднесений душевно, перенесений в інші сфери. В ті дні роздвоєння Анрі перебував і там, де він провадив війну, і водночас не там: ближче до бога. «Я кажу, як Давид: бог, що досі дарував мені перемоги над ворогами, допоможе мені й далі». Ось що він каже, і навіть таке: «Я кращий, ніж ви гадаєте». Таких слів від нього ще не чули.

В Ла-Рошелі собор духівництва розглядав його гріхи, а він, набравшися терпіння, покаянно вислухував пасторів і не відповідав так, як міг би: «Добрі люди, дріб'язкові душі, а хто вистояв у школі нещастя, в турботах життя, хто не піддався ні на які духовні спокуси? Самих ваших викриттів щодо моєї матусі могло б вистачити для того, щоб відібрати мужність її синові, а я ось, бачте, зберіг свою природжену твердість!» Та він не казав цього ні пасторам у Ла-Рошелі, ні перед своєю приятелькою графинею де Грамон не хвалився цим. Він сповіщав її тільки про факти: про свої перемоги над військом короля Франції, а потім ще про те, що король убив герцога Гіза, нарешті таки вбив.

Анрі давно чекав цього: він був дуже добре обізнаний з тим, що діялося при дворі, а ще краще знався він на людях. Він бачив Валуа на засіданнях його Генеральних штатів: там зібрались майже самі прибічники Ліги, бо на виборах панував якнайстрахітніший терор. Усі вони охоплені нахабною й ницою ненавистю і не знають уже, як її вилити. Вони одним махом скасовують усі податки, які встановив король за чотирнадцять років свого врядування, й цим відбирають у нього рештки могутності — але не тільки в нього, а водночас у держави взагалі й у себе самих. Ось до чого призвели чотирнадцять років розпалювання ворожнечі й задурманювання народу. Кінець кінцем можна досягти чого завгодно, треба тільки досить міцно втовкмачити його в голови, і тоді сама дійсність

скорiться вам, обернеться в видиме безглуздя, а досить довго проповiдувана брехня почне розливати справжню живу кров. А до того ж усе оце тупе мiщанство нiчого не тямить ні в релiгiї, ні в державних справах, ні в людській душі. Для нього добромисний Валуа — тиран, а його доброзвичайна держава — паскудство. Вони злигалися, щоб розграбувати королівство й запродати його ворогам, а присягаються, що їхня мета — «свобода». Щоб довершити задумане, їм лишилося ще тільки скасувати податки, про це вже чотирнадцять років репетують по всій країні.

Жінки тих обранців, тих пробуджених крамарів та ремісників танцюють голі на паризьких вулицях. Придумала таке герцогиня Монпансьє, Гізова сестра, фурія Ліги, чиїм процесіям це неприкрите божевілля мало додавати принади. Та в цьому вона перебрала міри: дрібне мiщанство, вельми численне, не мало охоти отак усе відразу сторчголов кидатись у вічну погибель, та й жінкам своїм не хотiло дозволити, щоб вони, показившись, голяка стрибали просто в пекло. Воно твердо хотiло тільки одного: не платити; а в усьому іншому лишалось під владою звичайних повсякденних суперечностей. Через те Париж раптово збунтувався проти зграї зажерливих авантюристів, що довели місто до такого стану. Той бунт відразу й стих, але Гізові довелось замислитися, і він вирішив: треба зробити так, щоб нікому вже не було вороття назад. Має статись безповоротне: король мусить умерти.

Король тоді був такий убогий, як ще не бував навіть Анрі Наваррський. Двір його розбігся, і останні сорок п'ятеро дворян уже підшукували собі таких владарів, що платитимуть їм. Анрі дізнається, що Валуа не має чого їсти. Вогонь у нього в кухні погас. «Чи не я сам погасив той вогонь, розбивши його найкращу армію під Кутра? Треба йому допомогти. Тепер він просить у Гіза. А той канючить для нього у Ліги. Та що ти вдієш з отим мiщанством, це найтупіші люди в усій країні, на них може покладатися тільки проводир, позбавлений сумління. Одначе й такому слід би знати міру. Він гадає, що Валуа вже не людина; але Гіз не король і не знає нас. Коли посли повідомляють, ніби нам ось-ось кiпець, саме тоді в нас іще вливається з глибини сторіч давня сила. Я допоможу Валуа».

Анрі дізнається, що Гіз уже зовсім знахабнів. Помалу забуває будь-яку обережність — сам живе в Блуа, в ко-

ролівському замку, щоб певніше тримати Валуа в руках. А чом це він тримає Валуа, а не Валуа його? Звісно, у Гіза всі ключі; та він тепер ні про що не довідується, бо король, хоч і запізно, нарешті перестав вірити своїй матері, повиганяв її шептунів, і вона тепер не може робити того, чим жила весь вік: шпигувати та продавати. Хай щастить тобі, Валуа, в твоїх таємних задумах. Ти тільки занадто самотній для таких незвичайних постанов. Гіз нічого й знати не хоче; попри всі перестороги, що їх дістав аж п'ять за один день, він не бережеться, і в нього є на те свої причини, Анрі це розуміє. По-перше, Гіз пихатий. Він, як завжди, оточує себе блискучим почтом, а небезпека йому й не в голові. Тому неминуче бувають хвилини, коли він лишається без захисту, і однієї такої хвилини вистачить. Його згубить власна пиха — і не тільки тим, що вона призводить до необережності. Він іще вважає, що роль, яка йому припала, не гідна його: Анрі ж наскрізь бачив свого шкільного товариша. «Мого друзяку Гіза просто душить пиха, він не може знести навіть віддиху своїх людей. А я, якби був Гізом і пройдисвітом, уже б якось терпів їхній запах: часник, вино й пітні ноги. От тільки іспанського духу я б не витерпів, тому в мене б нічого не вийшло. А крім того, Гіз кумедний».

Отак розмірковуючи ночами коло табірного вогнища або десь на самоті під деревом, Анрі доходив і до веселіших думок. Дорогенько ж усе це обходиться Гізові! Він не хоче нудьгувати, скликав знову двір, годує й розважає все пишне товариство, в тому числі й Валуа,— замість убити його. З жінками волочиться більше, ніж слід,— а ми скуштували цієї втіхи, на собі спізнали, що після неї врешті все обридає, все нудне, світ не милий. Вона страшенно стомлює, а надто таких Голіафів, як Гіз. А втім, хто знає: може, він якраз цього й хоче — утоми. Пиха, пудьга, втома від утіх — усе воно разом спокушає заплющити очі й чекати удару. Ми самі зовсім недавно трохи не піддались такій спокусі. Аж вуса посивіли.

І коли примчав гонець із звісткою, що герцога Гіза вбили в королівському покої, а сам король дивився на те крізь запону ліжка, Анрі не здивувався. Він був задоволений. Усі подробиці вбивства: як кожен з убивць ударив кинджалом тільки один раз, у нестямній люті, наче наосліп, наче ніхто сам собі не вірив, що зважився на таке,— все це Анрі вислухав спокійно. Він плакав на бойовищах, а тут — ні. Хоч убивці вчепилися вже смертельно поране-

ному Гізові за ноги, та він доволік їх за собою через увесь покій аж до ліжка Валуа — а той і тремтів, і шаленів, і млів із зловтіхи й урешті вдарив забитого Гіза ногою в обличчя, як сам Гіз колись ударив мертвого адмірала Коліньї. Бог не дарує їм нічого — ось що бачив Анрі. Нехай усі закони будуть зламані, але господній закон лишиться в силі.

Останню ніч Гіз пробув із Шарлоттою де Сов; із цією самою жінкою переночував і Анрі перед своєю втечею. Вона його не любила, тільки полегшувала йому тягар його тодішньої самотності. Зате свого єдиного повелителя їй судилося наостанці знесилити, так що вранці він аж мерз у сірому шовковому вбранні, поки не задубів зовсім від ударів інших. Що ж, прощавай, Гізе, а Шарлотті хай щастить! Король тріумфує. Кардинала Лотарінгського він звелів задушити в темниці, третього брата, Майєнна, розшукує — от якби таки розшукав! Справжній танок мерців триває весь той вісімдесят восьмий рік, а найвельможніші пристають до того танка за день перед різдвом. Перевішай їх там у Парижі, брате Валуа! Ще вчора повісили президента де Нейї, що вмів «ревти як теля», і голову купецької гільдії. А один дворянин, що був під Гізовою опікою, торгував людським м'ясом. На шибеницю його, Валуа! Танок мерців почався з нашого отруєного кузена Конде, та й на нас обох чигають убивці — і на мене, і на тебе. Але ми не торгували людським м'ясом. Вішай їх, Валуа!

Це каже той, хто відпустив з богом чимало своїх убивць і навіть хотів призвичаїтися до них, просидівши з одним ніч. Та десь має скінчитись і поблажливість до зла в людській природі. Адже в людині є й добро, і вона сама про це знає; якраз тому й не можна вибачати їй зла. Від самого виникнення людського роду добролюбці, які траплялись у ньому, боролись за розум і за мир, не дістаючи віддяки. «Оз, або Людяність» — це ж було курям на сміх, а такі слова як «воїн духу», звучать для людей кумедно, коли вони брутальні й дурні і хочуть лишатись такими. Та ось є король, Анрі на ім'я, що може колесувати й вішати скільки вам завгодно, це ж ви самі довели його до такої жорстокості, аж надто злісно глумлячись над його здоровим глуздом. Злочини безумства — оце й усе, чим ви відповідали на його добру волю, відколи він зійшов на трон. Що ж, крутися далі, танок мерців! До кінця року ще цілий тиждень. Я тільки чекаю, коли мені скажуть,

що покійну королеву Наваррську задушено. А ще як її матуся помре, тоді я промовлю Симеонову молитву подяки: «Нині відпускаєш раба твого, владико, з миром».

Так він казав і так писав: ось який був у нього настрій після хвилі смертей у Блуа. Він сподівався, що Валуа на додачу відбере життя в своєї сестриці Марго, а ще краще — в матері, пані Катрін. А та й справді померла, одначе сама, без чийогось втручання — лиш через те, що Гізова смерть була надто сильним струсом для її вже кволого єства, та ще через те, що ніхто не вірив, ніби й вона не доклала там рук. Звинувачення в тому, на що вона вже нездатна, було понад силу старій душогубці. Їй лишалося тільки піти з цього світу. Невже справді вона померла? Від цієї звістки настрій Анрі враз переминився. Його пророцтво справдилось аж надто скоро, а він же не любив убивати. Йому стало страшно за свою давню Марго. Танок мерців, спинися!

ПРАГНУТЬ ОДИН ДО ОДНОГО

Але той танок уже годі було стримати. Анрі, що провадив далі свою дріб'язкову війну, якось мусив їхати верхи під лютий мороз і аж задубів у панцері; довелося сплигнути з коня й побігати, щоб зігрітись. А трохи перегодя, після обіду, його почало дуже сильно і якось дивно морозити. Він виразно усвідомив, що настала й його черга, що і його втягує в той танок. І справді, він захворів на запалення легенів. Сталося це в одному невеличкому селі, й хвороба була така тяжка, що довелось покинути його в домі тамтешнього поміщика. Шибки аж дзвеніли від морозу, а в короля все зростала гарячка, і вже ні в кого не лишалося надії, що він виживе,— тільки в нього самого. Він твердив собі: «Я хочу довершити своє діло. Невже все було марне!» Він думав, що говорить уголос, а насправді тільки шепотів: «Хай буде воля твоя!» Анрі певен був: божа воля така, щоб він боровся й довершив почате — навіть хай сьогодні він лежить, сповитий у простирала, мов Лазар; і справді, криза, яка ще могла б його врятувати, мала настати не пізніш як за кілька годин.

А тим часом як він уже не раз бачив перед собою розкриту небесну браму, в королівстві діялось таке, наче перед настанням світліших сторіч люди захотіли повторити

в загальних обрисах усю потворну давнину: танок мертвих, хворобу святого Вітта, хрестовий похід дітей, чуму, тисячолітнє царство, закочені під лоб очі, часом і зовсім посліпші від самонавіювання. Отаке робилося. «Ге-ге,— промовляла сповнена високих поривань молодь на манір ченчика-селюка Жака.— Нарешті можна не панькатися з людьми. Тепер у Парижі смішки минулися. Хто ще веселився у вівторок на масницю, той скоро засміється на кутні. Та ходіть до церкви, а хто не піде — начувайся. А як проповідник згадає твоє ім'я, то знай, що живим ти додому не вернешся. Шпигуйте, доносьте, виказуйте, підводьте під зашморг, ге-ге!» А нагорода за те, що викажеш когось,— його посада або його крамниця; отак тепер ведеться. Тому й шановні городяни поробились негідниками. За інших умов вони були б якнайпорядніпшими людьми, за ними запинки не буде. Вони завжди такі, як вимагає час, і тепер зробилися послідущими негідниками. Та будьте певні, що це не від них самих іде, не в них причина. От тільки цікаво, в чому ж!

Такій юрбі з позакочуваними під лоб очима найненависніший здоровий розум. Недовчений студент, що тримається таких поглядів, як треба сьогодні, вдирається в аудиторію до професора, хапає його за барки, тягне до в'язниці, а сам посідає його кафедру. Молодий лікар усуває старшого, який стоїть йому на заваді: пан доктор, бачте, не досить низько вклонився куховарці. Так само поводиться дрібний урядовець: чим сумирніший він був досі, тим зухваліше нападається тепер на верховних суддів з королівського парламенту. Вони мають підкоритися йому й проголосити нові закони ім'ям одностайного народу. А справжня, тотальна одностайність у народу можлива лиш тоді, коли скасувати думку. Аж ніяк не раніше. Отож їхні жінки й танцюють на вулиці в самих сорочках.

Голову суду в Тулузі юрба замордувала. Спершу нагородили барикад, тоді потягли мертвого суддю до шибениці, де вже теліпалось опудало короля. Суддя не погоджувався на те, щоб короля скинути з трону, отож вони й його повісили поруч. Останній Валуа був нещасний слабодух, не раз його втягали й у злочини. І все ж під кінець життя йому припала велика честь: його ненавиділи не за зло, якого він накоїв, а за те, що він став у очах оскаженілої юрби символом здорового глузду й людської гідності, ненависних їй,— хоч як мало годився він для такої ролі.

Мов привид, тинявся він по замку в своєму ліловому каптані — в той жалобний колір він убирався по братові й по матері, одначе здавалось, ніби насправді він носить жалобу по Гізові, якого сам і вбив. Валуа не подужав Гіза, навіть убивши. Цей вчинок, єдиний рішучий вчинок у його житті, відібрав у нього рештки сили. Когось іншого, не цього останнього в роду, такий вчинок напевне підштовхнув би вперед. «Тепер не спинятись ні перед чим, сіяти страх, щоб він не охопив мене самого! Що там мужність, що там розважність: я не маю вибору. Солдатів сюди, поки вороги ще приголомшені, поки вони не отямились, роздушити їх. Покликати Наварру!»

Нікого більше Валуа не згадував так часто. Блідий і мовчазний, у ліловому каптані, він тинявся по замку в Блуа самотній, усіма покинутий: адже сама церква позбавила його трону, і тепер його підданих уже не зв'язувала присяга. Депутати Генеральних штатів роз'їхались по містах королівства. Власна столиця не впустила б його — чи, скорше, його б там ув'язнили й убили. Але він добре знав: той стан, що змусив би людей так зробити, був, власне, слабістю. Валуа по собі самому знав, що це таке — розлючена слабість,— і вмів відрізняти її від здорового завзяття. Воно було в іншому таборі. «Наварра»,— думав він із застиглим обличчям; але не кликав, не важився покликати. Гугенота — проти своєї католицької столиці! Він, призвідець Варфоломіївської ночі, не міг цього зробити. Наварра, певне, вернув би його в Лувр, проте це б означало війну з всесвітньою державою, страшною, як і раніше.

Загибель Армади для останнього Валуа була тільки спалахом блискавки, що розірвав темний небосхил над його головою. Він так і не встиг зрозуміти, що та блискавка на смерть уразила й саму всесвітню державу. Це випало його наступникові. Спадкоємець його трону почне своє правління без землі, без грошей, майже без війська; але йому досить буде в одному-однісінькому не дуже важливому бою розбити найманців і посіпак Іспанії — і в усіх народів вихопиться зітхання полегкості.

А для Валуа знов настала чорна, глуха ніч. Коло нього вже нема кому покликати Наварру. Й за мурами замку ніхто не боїться, що Наварра прибуде: а то вони б не наважились відібрати в короля останнє його утримання, і це після його єдиного грізного вчинку. В покої було холодно, король заліз у ліжко. Йому дошкуляла хвороба,

сміховинна хвороба — геморой; ті кілька дворян, які ще лишалися при ньому, сміялись, коли він плакав з болю.

«Наварро! Прийди! Ні, не приходь. Я плачу не через геморой, ні, я плачу тому, що єдиний мій рішучий вчинок був марний. Ось тепер би пора тобі показати, на що здатний ти. Та однаково нічого не вийде. А чом ні? Я знаю, що ти за людина, і тобі я хочу довіритись. Я визнаю тебе спадкоємцем трону, хоч би й десять разів зрікався цього. В мого королівства не лишилось нікого, тільки ти: я дорого заплатив за те, що знаю це. Поглянь на мене, Наварро, на мою недолю. Вона ще ніколи не була така тяжка й глибока, як тепер, після моєї марної спроби визволитися. Знищивши Гіза, я вигукнув: «Король Парижа мертвий, і я нарешті став королем Франції!» Та не називай мене так, який там я король. Називай мене Лазарем, коли прибудеш сюди, Наварро. Ох, краще не треба. Ні, ні, прийди!»

Обом їм, розділеним більшою частиною королівства, було скрутно. Одначе Анрі витримав кризу й незабаром одужав. Ті думки про танок мерців, що обсідали його перед тяжкою хворобою, більш не вертались до нього. Про смерть герцога Гіза він говорив дуже стримано. «Я з самого початку знав, що панам Гізам таке діло не під силу і що вони не зможуть довести його до кінця, не наражаючи життя на небезпеку». Такий був його відгук на подію, і цим словам відповідала й його поведінка: вона стала ще обачливіша, а на думку багатьох аж занадто скромна. Невже він більш не хоче зробити цей рішучий хід — врятувати Валуа від ворогів, хай навіть доведеться пробиватись до нього через півкоролівства? Адже друзі знали Анрі як відчайдушного сміливця, і то в дрібніших справах. Чого ж ви, величносте, такий обережний у цій, великій?

Анрі відчував, що давні друзі не схвалюють його вагання. Найстаріші гугеноти, звиклі, як і їхні батьки, вмирати за віру, ті самі, що під Кутра стали на коліна й почали молитву, після якої було розгромлене королівське військо й поліг Жуайоз,— тепер невдоволено бурчали, хоча й не усвідомлювали як слід чому. Іти на допомогу католицькому королю — ось чого вони хотіли, дарма що не повірили б у те, якби їм сказати, і не признались би в такому бажанні. Та Анрі вважав, що треба дати цьому бажанню визріти як слід, отоді буде й нагода здійснити його. Так само стояла справа і у Валуа, як сповіщали

Анрі. Сумний послідок свого роду покинув Блуа й знайшов нове пристановище в Турі, місті, що лежить на обох берегах Луари серед родючих ланів, у більш-менш спокійній середині його збунтованого королівства. Валуа мав надію перечекати там, поки достатня кількість його дворян згадає про свого короля. А тим часом останній його фаворит, Епернон, збирав для нього піхоту. Звичайно, могло вийти й так, що раніш його захоплять у полон вороги. Тверда надія була тільки на Наварру: чого він бариться? І водночас Валуа, для якого насилу-насилу збивають сяке-таке військо, думає: «Я ж католицький король: чи не розбіжаться мої солдати, коли я закличу на поміч гугенота?»

А кузен Наварра теж думав: «Він покличе мене тоді, коли цього забажають його люди, раніше не можна. Але мене тягне до тебе всім серцем, Валуа». Ці думки він таїв від усіх, одначе тільки задля них першого березня покликав до себе свого Морнея. Було те в одному містечку, якого йому не довелося брати приступом: воно само відчинило перед ним браму. Анрі з Морнеєм ходили туди й сюди відкритою галереєю, в яку зазирало весняне сонце, й ніколи ще воно не здавалось їм таким оновленим і життєдайним.

— Щось змінилося,— сказав Анрі.— Тепер мене кличуть з усіх боків. Міста аж гризуться за те, котре має здатися мені першим. Чи ці люди показилися, чи, може, тут винна весна?

— Величносте, а може, вони хочуть, щоб ви згаяли чимбільше часу?

— Навіщо вони мені так відразу? — спитав Анрі, і серце в нього забилося частіше: він-бо сам добре знав, яке діло не терпить зволікання, але в останню мить його взяв острах. Дуже довго, крок за кроком, у поті чола пробивався він до цієї мети. І ось її вже видно, можна рвонутись уперед і схопити, але він вагається, він нерішуче спинився, йому раптом забракло впевненості, завжди властивої йому досі. Щастя стає не таке очевидне, як гадалося, коли воно було ще далеко, а ти з головою грузнув у турботах. Принц крові, а на ногах налипла важка земля. Нехай говорить інший, нехай вирішує пан дю Плессі-Морней, нащо ж бо він такий доброчесний і мудрий?

— Величносте, вам не можна й двох місяців змарнувати на дрібнички, хай навіть приємні. Врятуйте Францію

тепер, а то вона загине. З усіма силами, які лишень можете зібрати, вирушайте на Луару.

— Там же стоїть король,— відказав Анрі, й серце в нього тьохнуло.

— Саме через це.

— Я повинен напасти на нього, Морнею?

— Величносте, ви ж його друг, а він буде вашим другом після того, як десять його армій не змогли вас розбити.

— Невже десять, Морнею? Оце стільки зусиль, стільки надсади? І справді; а тепер у Валуа не зосталося жодної, і Ліга проковтне його живцем. Ви кажете, пане дю Плессі, що я повинен прийти йому на допомогу? Я б не від того. Треба буде подумати.

Наслідком цієї розмови було те, що Анрі захотів купити одне місто на своєму шляху, аби хоч трохи менше битися, поки йтиме через королівство; і це він, що сотні разів важив своїм життям, здобуваючи щось зовсім нікчемне. А тепер він мав здобути ціле королівство. Але йому не хотілося брати приступом мури, палити будинки й лишати на вуличках трупи: цього він і так має позаду аж забагато, як на короля, що ним він збирається стати. Він воліє купувати міста, що не здаються самі, а згодом купуватиме навіть цілі провінції, одначе спершу йому доведеться виграти ще багато боїв і постаріти, не скидаючи панцера. Бо його королівство навіть за гроші не схоче порозумнішати, навіть за гроші не погодиться, щоб його зробили багатим і сильним.

Отакі сумні істини носив у душі веселий Анрі, або Генріх, Наваррський — байдуже, усвідомлював він їх чи тільки невиразно відчував. Він, правда, був ще замолодий для них, але вже добре до них підготований. Яке щастя, що він мав коло себе Морнея, цю святу людину! Адже Морней, незважаючи на всю свою проникливість і на все лихе, що довелось йому спіткати в житті, не втрачає щирої й глибокої віри. Він вірить у силу слова, бо слово — від бога. Треба тільки зберегти його таким, яке воно вийшло з уст господніх: ясним і істинним, і тоді його дія буде несхибна. І тому Морней від імені свого короля склав відозву до всього королівства про те, що між французами повинна запанувати згода й одностайність.

Він питав: чого ж досягнуто всіма оцими негідними війнами, всіма насильствами, що відібрали життя мільйонові людей і пожерли стільки золота, скільки його не

дасть ціла копальня? І відповідав — чи, власне, лишав самим читачам відповідати: досягнуто зубожіння народу. Досягнуто того, що держава лежить при смерті, в тяжкій гарячці. Злигодням нема кінця. Морней запитував: до чого ж воно дійде, коли все йтиме так і далі? Він спочатку запитував дворянство й міщанство, а потім сам давав відповідь, яку підказувала їхня ж таки вигода. А тоді, вже врочистішим тоном, звертався до народу, називав його хлібним засіком королівства, родючою нивою держави: його праця годує владарів, його піт утамовує їхню спрагу. В кого ж тобі шукати захисту, народе, коли дворянство тебе топче ногами?

Так казав Морней, а його устами — Анрі: «Топче ногами». Про городян він заявляв, що вони раді висмоктати з народу всі соки. На обидва ці стани шкода́ покладати надії; в народу лишається тільки король. Спокій і безпеку може дати тільки король — неважко було здогадатися котрий. Король гнаних і вбогих, переможець срібних рицарів та відкупників. Та що відозву було складено від імені Анрі, Морней не забував додати до неї й обітницю вірності королю Франції. Якщо Анрі Наваррському пощастить колись із божим благословенням довести задумане до кінця, він і тоді не зречеться послуху перед королем. А нагородою йому буде чисте сумління. Він задовольниться тим, що всі добромисні люди будуть вільні.

Отака була ця відозва: в ній Морней з обережності не згадував про ще один суспільний стан, намагаючись не дратувати його, але й не маючи великої надії схилити його до замирення. З духівництвом годі було й розмовляти, та й сліпої сили ненависті, втіленої в Лізі, теж не можна стримати відразу — навіть словами правди. А все ж багато людей побачили правду в Наварриній відозві. Морнеєва впевненість таки виявилась не марною. Правда випромінювала несподіване сяйво, аж віри тому не йнялося. Виходить, що ми можемо жити в згоді й одностайності? Досі такого ще ніколи не дозволялося. Що ж сталось? Обидва королі теж дивувались, хоч як вони прагнули один до одного. Перешкод іще не усунуто: Наварра й не думає змінити віровизнання тільки задля того, щоб успадкувати королівство. Валуа, як завжди, провадить переговори з Лігою. А проте він переказав через Морнея, що згоден на зустріч, а до Наварри послав свою зведену сестру, пані Діану.

Королі уклали між собою перемир'я на один рік, але обидва хотіли, щоб воно лишилось навіки. Тим часом Наварра вирушив у путь з усім своїм військом, а що міста дорогою охоче відчиняли перед ним брами, він швидко посувався до Тура. Там король Франції зібрав свій парламент. Ті юристи були люди розумні, а наближення Наварри додавало їм ще й відваги, і вони врешті затвердили угоду про перемир'я як державний закон. Це відбулося двадцять дев'ятого квітня. А тридцятого з'явився Наварра зі своїм військом.

Була неділя, ясний, сонячний день. Нещасному Валуа здавалося, наче він устав з домовини. Вперше він не боявся, що його захопить у полон Ліга. Адже з другого боку наближався його брат Наварра. Король саме був на обідні, коли обидва війська зустрілись на березі струмка миль за три від міста: дворяни короля Франції зі своїми солдатами й старі гугеноти. Вони не зупинились — так було б негарно,— а відразу перемішали свої лави, разом порозгнуздували коней і напоїли їх з одного потічка. Ці клопоти не давали їм устрявати в зайві розмови й зіпчев'я придивлятись одні до одних. А то б вони побачили постарілі обличчя, незліченні шрами, пригадали б усі злигодні, пережиті й одними, й другими, і спалені домівки, й вимордовані родини — всі двадцять років міжусобної війни. І не могли б вони під час цієї першої мирної зустрічі не згадати Варфоломіївської ночі — як винуватці, так і жертви. А тому найкраще було зараз попустити повіддя й заїхати кіньми в струмок. Король Наваррський лишився позаду й не втручався; наперед він послав командувача своєї піхоти.

Над струмком загомоніли: «Пан де Шатільйон!» — ще не ймучи тому віри. А проте справді була неділя, ясний, сонячний день, і син адмірала Колінъї сам-один підійшов до маршала д'Омона й обняв його. Усі навколо них розступились і поскидали капелюхи. А коли те видовище запало всім у серця, дві армії почали брататися.

Королі теж узяли приклад із своїх солдатів. Недобре було б, якби вони перші почали миритись на очах у війська. Ні, краще хай солдати замиряться перші, а потім ще й подивуються, що наважились на таке. Король Франції переказав королю Наваррському, що дожидає його в замку дю Плессі, за Луарою, й просить приїхати туди. З такої пропозиції видно було, що біда ще не навчила останнього Валуа як слід, а може, в нього є й лихі на-

міри. Біля замку Дю Плессі в Луару впадає Шер, переправа через річку відкрита з усіх боків, і підступний постріл може вдарити з якого завгодно, а переправившись, на косі між двома річками Наварра опиниться в руках у Валуа, без ніякого захисту. Дехто з почту Анрі палко вмовляв його не погоджуватись; одначе він не послухався, сів у човен з кількома дворянами й охоронцями і навіть не скинув капелюха з білим плюмажем та червоного плащика. Отже, будь-хто міг розпізнати його здалеку.

Переправився він щасливо, бо така була божа воля — та ще й тому, що Валуа так прагнув зустрічі, Анрі про це знав, бо й сам прагнув її не менше, а тому й не боявся. На другому березі його дожидали королівські придворні. Вони відразу повели його до замку, де вже чекав у парку сам король: він прибув на цілу годину раніше й у душі тривожився, хоч зовні був наче сонний і не наважувався спитати: «Де ж це він? Чи з ним чого не сталося?» Оточений придворними, що вже з'їхались до нього, він, одначе, не питав жодного про те, що його хвилювало. Та щойно почувши, що Наварра вже в замку, Валуа забув про все на світі й кинувся туди бігом. Лиш через кілька кроків він згадав про свою монаршу гідність і прибрав належного вигляду. В парку повно було людей — і придворних, і простого народу, що напхався туди. Половину дороги до зустрічі пройшов король Франції, а решту — король Наваррський.

Він спускався сходами, що вели з замку в парк. Усі бачили, що вбраний він як воїн, камзол був сильно витертий панцером на плечах і на боках. Облиплі штани були з оксамиту кольору зів'ялого листя, плащ — кармазиново-червоний, на сірому капелюсі — пишний білий плюмаж і прегарна медаль. Усе це й придворні, і простолюд розгляділи дуже добре. Крім того, декотрі завважили, що борода в нього вже посивіла, хоч і не дуже додивлялись. А чи виступили в нього сльози на очах, на це ніхто не звернув уваги, хоча давні знайомі ще могли пам'ятати, як легко він плаче. Але й давнім знайомим важко впізнати це схудле обличчя, вужче, ніж усі звичні для них. А на тому вузькому обличчі ще довшим здається відвислий ніс. На переніссі глибока півкругла зморшка; брови напружено зведені. Обличчя не просте, і тільки рішучий вираз робить із нього обличчя воїна. Жалюгідного луврського бранця ніхто не посмів і згадати. Твердо ступаючи, йшов цей Наварра назустріч королю.

На півдорозі їх розділив гурт людей. Обидва зупинились, поглядом шукаючи один одного між іншими постатями, вітаються, простягають один до одного руки. Вони бліді, сповнені глибокої поважності. В цю мить вони ще прагнуть один до одного; в наступну все буде вже не так. Мир! Мир! Ось вона нарешті, врочиста хвилина справедливості й добра.

— Дорогу! Король іде! — гукає варта, натовп розступається, і король Наваррський, ставши перед його величністю, низько вклонився йому, а той його обняв.

ДРУГА КНИГА ЦАРСТВ, ГЛАВА І, ВІРШІ 19 І 25

Одного погожого ранку з'явився з кіннотою Майєнн, брат убитого Гіза, щоб захопити короля в полон. І, звичайно, зрадники, яких біля нього ніколи не бракувало, завели короля якраз туди, де він був би пропащий. Та якийсь мельник упізнав його по ліловому каптані й гукнув: «Ваша величносте, куди ви? Там же вороги!» А Майєнн уже рушив у наступ. Хоробрий Крійон не зміг утримати передмістя й вернувся в місто, втративши майже всіх своїх солдатів, так що йому довелося власноручно замикати браму. Король Наваррський уже відійшов від Тура, але недалеко, і до нього послали гінця. Півтори тисячі гугенотських аркебузирів урятували короля. Найманці Ліги хотіли хитрощами спинити їх і почали кричати: «Відважні гугеноти, ми до вас нічого не маємо, ми воюємо тільки проти короля, а він вас продає!» У відповідь загримів залп.

Цей не дуже численний загін мусив кінець кінцем відступити. Але гугеноти відступали помалу, крок за кроком, не кидаючи стріляти; третина їх полягла. Відтоді Крійон, офіцер короля, не знав уже, як і хвалити гугенотів. Бачивши, що в короля прибуває друзів, його військо набралося нової відваги й твердості, і навіть сам Валуа власною особою кинувся в бій. А Ліга подалася назад із самого тільки страху. Анрі був щасливий, що йому вже не доводиться воювати з королем, а тільки з його ворогами. Це давало йому духовне задоволення, а воно варте більше від якоїсь там здобутої фортеці. Королю він показав своє військо — провів через міст тисячу двісті вершників і чотири тисячі аркебузирів, і Валуа, побачивши їх, сказав:

— Які вони всі бадьорі та веселі! Хіба вже нема війни?

— Ваша величносте! — відповів Анрі.— Хоч ми день і ніч не сходимо з коней, та це війна милосердна.

Валуа зрозумів і вперше засміявся щиро, як Анрі.

Підбадьорений король до літа набрав п'ятнадцять тисяч швейцарців, і то без грошей. Із тими солдатами, що вже були в нього, та з Наваррінними полками це становило сорок п'ять тисяч — неабияку силу; те військо мало відвоювати для нього столицю королівства — і змогло б. А Майєннове тим часом щодень тануло; врешті у нього лишилося п'ять тисяч, і ніякі іспанці чи німці не йшли на підмогу. Бо коли народ облудою втягнуть у якусь мерзенну авантюру, то досить одного свіжого повіву чистого, мужнього духу, щоб вона провалилася, бо народ тоді зразу відкинеться від неї. Навіть у обложеному Парижі люди рантом заговорили відверто. Бурі сутани вже не могли показуватись на вулицях без зброї. А де ж поділась Ліга? Де панівна партія? По суті, від цього страховища, що вже було підбило під себе майже всіх, лишилася жменька шаленців та жменька боягузів. А між цими двома людськими різновидами — нікогісінько.

Давні полководці короля не були певні, чи справді їм слід облягати Париж. Така облога могла тривати довго, і якщо вона лишиться без успіху, військо Ліги напевне знову виросте. Одначе король Наваррський наполягав на облозі, як лишень міг, знаючи, що його слово має вагу:

— Тут ідеться про все королівство. Треба тільки пам'ятати, що ми прийшли взяти це прекрасне місто в обійми, а не задушити його.

Він казав ще багато, змальовуючи облогу ділом славнішим за будь-яке інше. А сміливому вірять, і в цьому його сила. Тому королівське військо тридцятого липня взяло Сен-Клу й міст через Сену. Король лишився там, а Наварра зайняв ще одне передмістя.

Через два дні, коли Анрі і його добірний загін тільки-но посідали на коней, примчав чвалом один дворянин і шепнув йому на вухо кілька слів. Наварра зразу повернув коня і, взявши з собою двадцять п'ятеро дворян, поїхав до Сен-Клу.

— Величносте, чому ви їдете до короля?

— Бо його, друзі, щойно штрикнули ножем у живіт!

Усі вражено замовкли й лиш перегодя почали тихенько перемовлятись між собою. Знати руку Ліги, казали вони, це якраз її манера. Вся ця партія, та й увесь їхній

рух тільки й спроможні що па вбивства, але не на чесну боротьбу. Недарма ченці в Парижі провіщали чудо — і, певне, знали яке. Оце ж воно й сталося, те їхнє чудо — в подобі вбивства. До нашого короля теж підбиралося троє молодиків: вони заприсяглися, що зроблять, як Юдіф, і лиш від їхньої руки згине новий Олоферн. Та наш уміє дати раду своїм убивцям. А от бідолаха Валуа, бач, не зумів. Хто ж то його штрикнув?

Аж ба — якийсь ченчик, двадцятирічний, товстогубий, ще недавно, мабуть, один з отієї сповненої високих поривань молоді, а тепер дворяни короля Наваррського, приїхавши, побачили тільки труп, що валявся на подвір'ї купою розшарпаного бурого лахміття. Після свого замаху він, навдивовижу, не кинувся тікати, а став обличчям до стіни й шепотів: «Де ти, Жаку?» А це його самого так звали: Жак Клеман.

Спадкоємця трону зразу повели до покою, де лежав поранений король. Рана його спочатку здавалася не смертельною. І все ж Валуа помер від неї — якраз тоді, коли його спадкоємець кудись на часинку вийшов. Коли він, ще нічого не знаючи, вернувся, першими впали йому до ніг шотландські гвардійці покійного короля.

— Ваша величносте! Тепер ви наш король і володар! — закричали вони.

У першу мить Анрі не зрозумів — хоч як вірив він у своє призначення. Його охопив глибокий ляк. У нього було таке почуття: «Скільки років я боровся сам, за власну справу, а тепер мушу зайняти місце переможеного. Він лежить заколотий ножем убивці, а як же колись лежатиму я?» Схиливши чоло, піднявся він нагору сходами, зайшов до покою, де вмер Валуа, й подивився на покійника. Багато мерців бачимо ми, поки самі ще живі,— а духовним зором бачимо незрівнянно більше мерців, ніж живих людей; хто це усвідомлює, тому здається, ніби він живе в одному світі з ними — і він звертається до них із словами. Отож Анрі Наварра промовив до померлого Анрі Валуа:

— Краса твоя, Ізраїлю, побита на висотах твоїх. Як полягли сильні! Як полягли сильні в бою! Йонафана вбито на висотах твоїх.

Коло покійника вже молилися два ченці, а один придворний, пан д'Етранг, підтримував його підборіддя. Новий король мав іще набратися клопоту з цим придворним, та й з іншими, що враз, ніби скликані, напхались до по-

кою. Замість поскидати капелюхи перед новим королем, вони насовували їх ще нижче або жбурляли ними об підлогу й голосно присягалися, що воліють тисячу разів умерти, воліють здатися будь-якому ворогові, ніж стерпіти над собою короля-гугенота! В цих словах мали звучати віра й переконаність, але насправді звучала тільки нещирість, бо декотрі з цих самих дворян відразу після замаху присягнули на вірність спадкоємцеві трону. Тоді їх тривожило, що буде з ними: вони ще не змовились між собою зрадити королівство й пристати до Ліги. Порадившись, вони вирішили, що так буде найпевніше. Адже Філіпп Іспанський і досі ще володів майже всім золотом, яке було на світі.

Когось іншого вони, може, й обдурили б, але Анрі ні на мить не повірив у їхню ревну побожність. Жалобне вбрання для себе він звелів перешити з небіжчикового лілового каптана, бо замовляти нове не мав ні часу, ні грошей. Каптан звузили й підкоротили, проте всі впізнавали його й штовхали один одного під бік, виявляючи зневагу до бідності короля, при якому, мовляв, не поживишся. Не гаючи й години, вони вирядили до королевого покою депутацію з вимогою, щоб він навернувся в католицтво, і то негайно. Бо головна прикмета королів Франції — помазання священним миром і коронування рукою церкви. Анрі збілів від гніву. А вони, мабуть, подумали, що зі страху: адже в цю хвилину він начебто був у їхніх руках, і не могли ж вони знати, як добре він навчився давати відсіч убивцям.

З величчю, якої вони не сподівались, король відкинув вимогу, щоб він, перше ніж зійти на трон, зрікся власної душі й серця. Тоді обвів депутацію гострим поглядом. Там були й найбільші вельможі, а кого вони випхали наперед, кому доручили промовляти перед королем? Панові д'О, просто О, та й годі: він і вигляд мав такий, цей череватий молодик, що, попавши в ласку до покійного короля, зробився ледацюгою й злодієм,— один із тих, що поділили між собою країну й прибутки з неї, то нащо їм іще й король. І цей безчесний нікчема посмів указувати, котра віра істинна, людині, яка все життя боролась, посмів нагадувати їй про народну єдність,— звичаєм усіх безчесних людей. Анрі пильно подивився на нього — молодик, не витримавши того погляду, відвів очі,— а тоді проказав підкреслено виразно:

— Серед католиків за мене стоять усі щирі французи й усі чесні люди.

На ту відверту образу ніхто не зважився відповісти: по-перше, тому, що її кинула людина з рішучим обличчям, а по-друге — тому, що це була правда. Одначе таких людей, як оці, ще легше переконати, коли крізь двері чутно брязкіт зброї. Ось вони розчиняються, входить, гучно тупаючи чоботиськами, солдат на ім'я Жіврі й гукає:

— Ваша величносте! Як стане духу — будете королем. Нехай боягузи вимітаються.

І зразу всі, кого він мав на увазі, справді вимелись. А потім прийшов Бірон і запевнив Анрі, що принаймні швейцарці не зрадять його. Самих швейцарців, звісно, було замало, їх не вистачило б. «Але зі мною Бірон, цей цупкий, загартований чолов'яга, він навіть у такому віці може обійти круг столу на руках — чи на самих великих пальцях. Був колись моїм ворогом, але має досить благородства, щоб визнати свою помилку. Прийшов до мене саме в ту хвилину, коли я, здавалось би, в найтяжчій скруті».

. — Біроне! Дайте я вас обніму. З такими, як ви, я не можу не перемогти.

НА ЗЕМЛІ Й НА НЕБІ

Наступні п'ять днів військо нового короля тануло, як перед тим тануло військо Ліги. Маршал Епернон, що так недавно був опорою королівства, навмисне посварився з Біроном, аби заявити, що він не згоден провадити оцю розбійницьку війну під командуванням такого короля. А сказавши так, від'їхав до свого королівства — Провансу. Бо кожен уже викроїв собі власне маленьке королівство з провінцій великого і тепер подавався туди, забравши з собою своїх дворян і солдатів. Новий король не мав чим затримати їх. Перейти в католицтво? Тоді ці люди ще скоріше покинуть його. І нічого він цим не досягне — тільки накличе на себе зневагу давніх товаришів, одновірців та чужоземних прихильників. Тоді він більше не діждався б ні грошей, ні солдатів — ані з Англії, ані з Німеччини.

В ті розпачливі дні він удвох зі своїм Морнесом склав звернення до французів, у якому обіцяв, що жодна з обох вір не зазнає від нього утисків. За собою він лишив право

перейти до того віровизнання, котре поділятиме більшість його співвітчизників. Він не сказав виразно коли,— проте сам це знав. Тоді, коли він міцно держатиме в руках усе королівство з його непокірною столицею; тільки тоді, не раніше, і тільки з власної волі. Ставши незаперечним володарем королівства, він зможе дати своїм давнім одновірцям цілковиту свободу віри,— ось яка була його тверда постанова, байдуже, чи він вирішив так заради них, чи просто з поваги до себе, щоб не топтати ногами всього того, чим колись був він сам. Він — той король, що видасть Нантський едикт і всією своєю могутністю захищатиме свободу. Так він постановив собі — і знав, що так буде, вже в ті п'ять днів, коли майже всі розбігались від нього і хтось інший на його місці подався б за ними, щоб вернути їх.

А тим часом столиця, яку він ще держав у облозі, до кінця поринула в крайнощі безумства. Дійшло до того, що нечисленні тверезі голови вже шкодували за Гізом, загиблим вождем Ліги. Бо його наступники далеко перевершили те, на що він спромігся за життя. Як порівняти його з сестрою, герцогинею Монпансьє, Гіз був справжній мудрець. Вона знавісніла з радості, почувши про «тиранову» смерть, і кинулась на шию посланцеві, що привіз цю звістку. Мучило її тільки те, що Валуа, вмираючи, мабуть, уже не дізнався, хто підіслав до нього ченчика. То Гіз простяг руку з домовини й уразив тебе на смерть, тиране!

Герцогиня примусила свою матір, матір обох загиблих Гізів, звертатися з вівтаря до народу, і стара справді доводила натовп до нестями своїм вереском. Бо її устами кричав весь Лотарінгський дім, його підлота, що не знала впину, і приховане божевілля, що штовхало його на всі злочинства. Герцогиня хотіла негайно оголосити королем свого брата Майєнна, одначе їй став на перешкоді іспанський посол. Його володар, дон Філіпп, уже остаточно вирішив, що Франція стала іспанською провінцією; його військо зайняло Париж. І Ліга під опікою свого повелителя могла віддаватися яким завгодно неподобствам. Привезли з села матір Жака Клемана й ушановували її, як саму пресвяту діву. Зображення бурого ченчика виставили на вівтарі в одній церкві поруч із зображеннями обох Гізів, щоб юрба поклонялася їм. За всю свою історію простий парод, шановні городяни й сповнена високих поривань молодь дуже рідко переживали такі розкішні дні,

коли можна вільно розперезатися. Добре, що вони, хоча й прикривали всі свої паскудства релігійною ревністю, насправді не мали в душі ніякої щирої, чесної віри, бо ні несамовитість, ні дурман з нею несумісні — так само як несумісні вони з думкою.

Це були ті самі дні, коли Анрі стояв перед зачиненими брамами міста, покинутий майже всіма. Одначе його постанова рятувати розум і захищати свободу лишалась непохитна. Насамперед треба було визволити королівство з лабет володаря світу. Анрі не збирався ні відступати до Гасконі, ні втікати через кордон до Німеччини. Він чув голоси, що радили йому одне або друге, і в становищі, з якого начебто не було виходу, вони здавалися голосами здорового людського глузду. Та він знав один вихід: лишатися непохитним. Відвага завойовує довіру, довіра додає сили, а сила — матір перемог, що ними ми вбезпечимо нашу владу й наше життя.

Восьмого серпня він зняв облогу. Останки покійного короля Анрі супроводив тільки трохи: обставини ще не дозволяли урочисто поховати їх. А потім він розділив своє військо. З сорока п'яти тисяч у нього лишилося десять-одинадцять. Маршала д'Омона й свого протестанта ла Ну, давши їм по три-чотири тисячі, він послав на різні кінці східного кордону, щоб вони прикрили королівство від нового вторгнення іспанців. А сам із трьома з половиною тисячами аркебузирів і сімома сотнями кінноти вирішив відтягти на себе всю ворожу силу, скільки її вже було в країні,— туди, куди вигідно йому.

Рушив він на північ, до Ла-Маншу, покладаючи надію на королеву, що перша завдала удару володареві світу. Якби не була можлива допомога Єлизавети, Анрі не міг би й сподіватися, що місто Дьєпп здасться йому. Двадцять шостого він був уже під Дьєппом, і місто зразу відчинило йому браму. Таку покваплість породила тривога. І справді: під міськими мурами з'явився, прибившись сюди бозна-звідки, отаман розбійницької ватаги — бо хто ж він іще? Називає себе королем — а не має землі, полководцем — а не має солдатів. Навіть дружина втекла від нього. А з другого боку — хто ж знає, коли прийде справжнє військо пишного Майєнна і що може ще статися доти? Чого доброго, з моря нещасне місто обстріляють англійські кораблі, а з суходолу на нього вже й тепер тиснуть гугеноти. І місто вирішило здатись — у надії, що це лихо виявиться менше. Браму відчинено, ратмани з великими

ключами в руках падають на коліна, підносять хліб-сіль, та й келих вина — може, отруєного; все як годиться. Та король-розбійник піднімає з бруку одного старого товстуна, мов пір'їнку, а тоді звертається до всіх:

— Друзі мої, навіщо стільки церемоній! Аби все по-доброму, то мені й досить. Добрий хліб, добре вино і приязнь в очах!

Вина Анрі не випив, та городяни того й не помітили, зчудовані його безтурботністю й жвавістю. Вони були нащадки норманнів і мали кров не таку гарячу, як у нього. Місто їхнє лежало не дуже зручно для оборони, і ці городяни звикли зустрічати безнастанні напасті мужньо й стійко. Але щоб бути ще й веселому? Взяти троянду з руки у молоденької дівчини, жартувати, кожному щось обіцяти? А що він має сам, щоб роздаровувати? Вони ж порахували його ріденьке військо — жменька тієї кінноти, трохи обдертої піхоти. І городяни думали й питали один одного: «Та невже-таки він збирається з оцим-от завоювати герцогство Нормандію?» Насправді він збирався з «оцим-от» завоювати все королівство. Та вони просто не зрозуміли його слів, коли він уголос заявив про те: для цих людей, позбавлених фантазії, западто очевидним було протилежне.

Так, як дьєппські городяни, думала й переважна більшість французів — вони-бо не вміли передбачити нічого, навіть того, що буде в найближчу годину, хоча кожне вважало себе бозна-яким передбачливим. Вони до останку не розуміли, що їхні уявлення про дійсність — це пуста маячня, а не істина. І хоч би як величалася своєю могутністю Ліга, вона була більше схожа на нічну примару, що має зникнути від першого сонячного променя. Та дивна річ: вони цього не помічали, а навпаки, ту молоду істину, що її втілював новий король, зустрічали із зморшками турботи на чолі. Безперечно, люди почували не стільки ненависть, скільки недовіру — не лише в Дьєппі, а й по всій країні. Звичайно, в душах їхніх озивався й страх, ворушилось якесь таємне передчуття — а може, то було навіть сумління. Як? З «оцим-от» він хоче завоювати герцогство Нормандію? Не може того бути! А коли він таки переміг — виграв один-однісінький бій,— усі раптом упевнились, що він завоює й королівство. По всій країні зрозуміли: настав довгожданий день.

— Що там Дьєпп! — вигукнув Агріппа д'Обіньє, вже ладнаючись скласти вірша.— Ми перебуваємо не лише під

Дьєппом, на оцій сповитій у туман рівнині між лісистими узгір'ями й річкою Бетюном, де копаємо шанці й так налягаємо на роботу, що я аж роззувся. Правда, тілом ми таки тут. Ми земляні хробаки, риємось голі в глині, прориваємо дві лінії шанців, одну поза одною, щоб вистояти, коли рівниною посуне на нас лютий ворог. І маємо намір укріпитись тут, як лишень зуміємо, й з усієї сили держатися за цей клаптик землі. За спиною в нас село Арк, а над ним фортеця. Ще далі позаду — місто Дьєпп, у ньому ми сховаємось, коли доведеться відступити, і навіть на англійські кораблі ми покладаємо надію.

— Таке придумав, Агріппо,— озвався Роні.— Нікуди ми не відступатимемо.

— Бо ще хтозна, чи й зможемо,— докинув дю Барта.— Чи не поляжемо ми всі на цьому полі.

— Що це ви, панове! — докірливо мовив Роклор.

Та Агріппі не йшла з голови його думка — чи то вже вірш:

— Тілом ми, звичайно, тут, на цьому аркському полі, ліворуч від нас річка, праворуч чагарюваті пагорби, сиві від туману, а за пагорбами — сільце Мартенгліз.

— А в сільці шинок із добрим вином. Мені хочеться пити,— заявив Роклор.

— Чи не поляжемо ми всі на цьому полі,— повторив дю Барта сам до себе й порахував склади.

— Але де ж ми душею? — не вгавав Агріппа.— І не в шинку, й не між полеглими. Душею ми вже в майбутньому, після бою, після перемоги. Бо кому ж не відомо, що ми переможемо? Навіть ворог про це знає. Майєнн зі своєю незліченною силою суне сюди, поспішає чимдуж, бо йому не терпиться, щоб ми його побили.

— Якби ж то так! — холодно й розсудливо заперечив Роні.— Не з таким наміром іде сюди Майєнн, а щоб захопити в полон короля. Сам так нахвалявся — і думає, що він бозна-який сильний та хитрий.

Та Агріппа не здавався:

— І все ж у якомусь закамарку серця він бажає того самого, чого жадає весь світ, а не тільки Дьєпп і наше збаламучене королівство. Люди хочуть, щоб ми врятували їх від іспанців і від них самих. Ми — ліки від володаря світу. Ми боремося не з ними.

— А з їхньою сліпотою і зіпсутістю,— докінчив дю Барта.

Агріппа провадив піднесеним тоном:

— Друзі! Нашої перемоги чекає все людство, навіть у найдальших країнах усі, хто зазнає переслідувань, з надією дивляться на нас. За нас моляться пригноблені, зневажені, і сумління мислителів також із нами.

Це підтвердив не хто інший, як Роні:

— Так, ми в згоді з гуманістами всієї Європи. Та це було б іще небагато варте, якби гуманісти навчилися тільки думати, а їздити на коні й рубати мечем не вміли.

— Але вони вміють,— запевнили Роклор і дю Барта. А Роні оповідав далі:

— Морней оголосив по всіх королівствах та республіках, що це ми повалимо володаря світу. Він послав Фаму, щоб вона облітала всі країни й сурмила, що ми боремося за Справедливість і Свободу: так звуться наші святі. Що ми виступаємо від імені Чесноти, Розуму й Поміркованості — бо це наші ангели.

— А ви самі хіба в це не вірите, пане де Роні? — з викликом спитав Роклор.

Роні відповів:

— Та вірити я ладен і в це, і ще в багато чого. А ось мати я б хотів лише кілька тисяч ліврів із калитки товстуна Майєнна.

Дю Барта заговорив упевнено, без тіні сумніву, але якимсь дивним тоном, наче гість, що приніс новину звідкись іздалеку й незабаром має туди вернутись:

— Мені судилось полягти ще не на цьому полі. За це можна поручитись. Ми всі ще маємо крізь цей земний туман побачити клаптик синього неба. Ми переможемо вороже військо, в десять разів численніше за нас, і я вже чую, як зітхають усі народи, а посли республік вирушають у дорогу, щоб віддати шану нашому королю й укласти з ним союз.

«Ну, це вже ти загнув»,— хотів був заперечити Роні. Така невеличка перемога, чотири тисячі солдатів, які насилу тримаються за цей останній краєчок суходолу й королівства — як на людську мірку, хіба вони можуть зробити щось вирішальне? «І хіба мій король — уже щось більше, ніж король без країни? І посли вже вирушають до нього? Де там! Але ж справді — Фама! — думав він далі, вже сам сперечаючись із собою.— І світ, що дивиться на нас із надією? І хіба це абиякий король?» Він зустрівся очима з графом де Роклором, і той кивнув йому головою безмовно й упевнено. Для всіх оцих людей, що самі себе назвали земляними хробаками й копали шанці,

врившись босими ногами в землю,— для всіх їх істина стала видимою, хоч який густий туман оповивав її. Їм першим, як великий виняток, дано було передбачити найближчу годину майбутнього.

Агріппі лишилось тільки проказати рядки, що тим часом склались у нього в голові: товариші були вже готові вислухати їх.

Явися, господи! Вже хмари розійшлись.
Із світла панцер твій. Вся променіє вись —
То шати воїнства твого сліпуче-білі,
І співів неземних могутні линуть хвилі.

По тих словах поет замовк, бо справді туман над ними розійшовся, вгорі відкрився овальний клаптик блакитного неба, з нього линуло світло, і вони на власні очі побачили — а що саме, потім ніхто з них не розповідав. Але то були святі й ангели, чиї імена щойно згадано в розмові. Всі вони стояли в тому осяйному овалі. Видом, убранням, обладунками вони нагадували найпрекрасніші божества античності. А з-між них виступив уперед сам Ісус Христос у подобі людини.

ПСАЛОМ LXVII

Під Арком, стоячи в панці, Анрі докоряє своєму маршалові Бірону, що вони чекають ворожого нападу вже цілий тиждень. Майєнн стоїть ген за лісом, і ніякою стрілянниною його звідти не виманиш: битися в такому тумані він не хоче. Але меншому військові туман дав би перевагу. Тому Анрі хоче нав'язати ворогові бій. А старий відраджує:

— Ваша величносте! Ви ж послухались мене й не засіли в мурах Дьєппа. То паскудне містечко!

— Там повно зрадників,— додав Анрі.

— Ви знаєтесь на людях,— провадив маршал,— я в цьому пересвідчився на собі самому. Зате я маю більший досвід, як вибирати місце для бою. Туман туманом, але з оцього широкого поля, прикритого з усіх боків, не сходьте. Тут ви напевне втримаєтеся. Сама місцевість тут дуже зручна для оборони: ззаду фортеця, ліворуч — річка з багнистим берегом, непрохідним для ворожої кінноти, а для гармат і поготів. А влучно стріляти з гармат іздалеку ворогові перешкодить туман.

— Зате наші гармати...— промурмотів Анрі.— Де вони стоять? Ось у чому вся таємниця! Оце й буде для ворога несподіванка.

Бірон оглядівся довкола, якусь хвильку обидва помовчали. Тоді маршал знизав плечима.

— І з правого боку Майєнн не може напасти: там пагорб на пагорбі, та ще й чагарі. Йому лишається тільки наступати через ліс і чисте поле. А ви, величносте, чекатимете його між двома рядами надійних земляних укріплень: на передньому стоять півтисячі ваших старих гугенотів, об них і мені вже доводилось набивати гулі. Але там залишено й прохід, і ви можете пустити ним кінноту, по п'ятдесят вершників уряд.

— Ви все дуже добре обміркували, Біроне, і військо це знає. Воно у мене невелике, а тому кожен солдат може все бачити й розуміти. Їхній бойовий запал не сліпий, а свідомий. Отже, це наша перевага, що нас не забагато.

— Величносте! Туман такий густий, що я не бачу, смієтеся ви чи ні.

— В тумані ворог не бачитиме, як нас мало,— сказав Анрі на вухо йому.— І як добре ми розмістилися,— докінчив він і повів рукою, показуючи на свої позиції, розкидані по широкій рівнині. Тих позицій було шість; Анрі знав кожну й міг знайти її навіть у тумані.

Ні Анрі, ні Бірон і словом не згадали про те, що розумілось само собою: туман захищав, але й таїв у собі небезпеку — і для одних, і для других. Цілий день у ньому, невидимі, скрадалися туди й сюди вивідачі. У велетенському війську Ліги раз по раз спалахувала безпричинна паніка. А в королівському солдати прикладали вухо до землі й слухали. Другого ранку Майєнн, уже не маючи надії діждатися ясної погоди, пішов у наступ. Майєнн був хитрий, він удався до несподіваного викруту — чи принаймні міг думати, що ворог такого не сподівається. Він спочатку не рушив усією силою через поле, а послав трохи піхоти, всього три сотні ландскнехтів-німців, збоку через пагорби. Якщо його відомості слушні, то праворуч, перед другою лінією шанців, перебуває сам король. Майєнн хотів, обійшовши в тумані, поза кущами, ту позицію, схопити його і так відразу здобути перемогу. Взявши в полон короля, німці вмить перехопляться через другу лінію шанців і ззаду вдарять на першу, а там уже прорветься кіннота Ліги. Коли буде взято всі укріплення, що

тоді лишиться від королівського війська? Дві-три розгублені купки на голій рівнині. Отак, за вороговим задумом, мав відбутися бій. Одначе все склалося зовсім інакше.

Коло першої лінії шанців стояв Бірон, як Анрі коло другої. Опорою для старого маршала була каплиця, і він мав намір держатись за неї будь-що-будь, а впертості йому не бракувало. У Бірона було всього шістдесят кіннотників, зате він мав гострозорі очі, помітив одного з ландскнехтів, що скрадалися поза кущами, і послав до короля кінного вістовця. І коли триста німців, засапані, підповзли до тієї позиції, їх там уже чекали, і вони вельми обачливо, з сумирними мінами попіднімали руки вгору. Вони запевнили, що самі більше прихильні до короля Наваррського, а тому їм навіть помогли перелізти через рів, не стали їх роззброювати, і король потиснув їм руки. Та запевнення їхні були не зовсім щирі. Це виявилося тоді, коли кіннота й піхота Ліги великою чисельною перевагою навалились на першу лінію шанців. Але її захищали п'ятсот аркебузирів-гугенотів, і подужати їх було не так легко. Правда, легка кіннота ворога таки прорвалась у замкнений простір між двома лініями шанців. Але там на неї налетіли дворяни короля, їх було лиш двадцять шестеро, але ж у тумані не порахуєш, і вони погнали ворожу кінноту до каплиці, де її зустрів ще й Бірон зі своїми шістьма десятками.

Одначе ландскнехти в другій лінії шанців умить забули про свою прихильність до короля. Вони-бо помітили, що військо Ліги вдерлось на поле між шанцями, але що сталось потім, вони не добачили або ж зрозуміли запізно. Та хай там як, а вони раптом обернулися знов у ворогів і, звичайно, наробили чималої замішки. Бірона, що примчав туди, скинули з коня. Той самий німець, що збив додолу маршала, приставив свого списа до грудей самому королю й зажадав, щоб його величність здався. Тоді б цей чоловіяга забезпечив себе довіку. Та він, на жаль, трохи запізнився, бо його товаришів на полі між шанцями вже розбили; з великого завзяття він того не помітив. І враз він побачив, що його оточили вершники й ось-ось зарубають. Німець скорчив таку дурну, сторопілу пику, що король засміявся й наказав пустити його.

Тоді розсердився Бірон. Він добряче забився, впавши, і тепер насилу виліз на коня; такого, щоб він упав, ще ніколи не бачили. І ось тепер це сталось на очах у самого короля, а тому й байдуже — тільки сміється. Ну, якщо ко-

ролю подобається, коли йому приставляють списа до грудей,— це його діло.

— Величносте! Я не хвалюся ні добрим серцем, ні великодушністю. Віддайте цього лобуря мені!

Маршал був кощавий, як його кінь, і погляд у нього знов зробився крицевий — таким Анрі пам'ятав його ще з часів їхньої ворожнечі. Це давній ворог похитувався над ним у сідлі, довготелесий і худий; весь гамір і колотнеча бою не вигнали йому з голови думки про своє право і про помсту.

— У вас, Біроне, своя вдача. А в ландскнехта своя. Ну, а мені доводиться жити з багатьма людьми.

Король промовив це спокійно, вже відвертаючись. Він був не на коні, а стояв на дні шанця і згори здавався вершникові зовсім невеличким: маленький темний панцер, пишний білий плюмаж на шоломі. Та через те Бірон раптом ще разючіше відчув, яка їх розділяє відстань: не тільки відстань між королем і підданим. Звідти, з шанця, війнуло на нього незглибимою могутністю й мудрістю, і йому, кого прозивали «смерть у сідлі», стало аж моторошно. Хто він, отой, що стоїть унизу? Жартун? Азартний грач, ладний ризикувати чим завгодно? Тонкосльозий хлопчисько? Ні, Біроне, схились перед ним, це — король! Досі ти ще не знав цього так твердо. Для нього однаково — що я, маршал Бірон, що якийсь німець-ландскнехт. Усі кажуть: «Він добрий». Усі бачать: він веселий. Можливо. Це так, наче світлі птиці пролітають по темному тлу. Усе це правда — і добросердий він, і великодушний,— та ще більше в ньому, признаймося вже собі відверто, справедливого презирства до людей.

І Бірон, завернувши коня, помчав до своєї каплиці: довкола неї тепер точився бій, і він ще впертіше жадав утримати її — для такого короля.

Величезне військо Ліги не спромоглося взяти захищеного шанцями гугенотського табору. Праворуч, через пагорби, католиків відігнали аж до сільця, що стояло там. Бірон тримав каплицю, і бій точився коло неї, поки ворог сам заліз у болота, що були ліворуч. А там на його лави налетіло більше королівських солдатів, ніж хто гадав спіткати. Нікому й на думку не спало, що це можуть бути весь час ті самі. Кінний загін чвалом примчав через усе бойовище під проводом самого короля, винищив до ноги кілька ворожих загонів — і знову щез у тумані. Ворог, що посунув услід, збився з напрямку. Куди йти? Кого

атакувати? Шукали короля, але той давно вже помчав кудись-інде на підмогу. А на ворога налітали нові й нові гугенотські загони, хоч насправді то був один, усе той самий. Полки Ліги вимотувано по одному, вони не встигали й згадати про свою чисельну перевагу. Врешті головні сили католицького війська попали на мочарувате місце, люди почали грузнути, кинулись назад, усе змішалось, багатьох засмоктала трясовина. А передні нарвались на швейцарців.

У видолинку, поза кущами, були розставлені понад річкою королівські швейцарці, що прикривали село Арк. Вони полягли б там усі, перше ніж пропустити хоч одного з ворогів короля. Осібно від інших, самі на тому клаптику чужої землі, стояли там люди з Гларусу й Золотурну, і командував ними їхній-таки земляк, полковник Галаті. Вони повиставляли вперед довгі списи і міцно вперлись ножиськами в землю: з цього місця їх не зіпхне ніяка сила, хіба що всі накладуть головою. Один раз майнув перед ними в тумані білий плюмаж — такий був тільки в короля. Він сказав їм:

— Вірні мої швейцарці! Тепер ви захищаєте мене, а іншим разом я вирятую вас.

Швейцарці зрозуміли його, хоч він говорив не їхньою мовою, навіть не тією французькою говіркою, до якої вони звикли. Він називав їх suisses [1]. Він був їхній друг і пообіцяв їхньому полковникові Галаті, що, коли стане королем у Франції, надасть вільній Швейцарії допомогу проти її утисників. І вони знали, що він додержить слова. Він хотів бути в майбутньому союзником тільки вільних народів. Ці люди були однієї породи з тими швейцарцями, що в день смерті адмірала Колінъї втримували сходи, поки не поліг останній з них.

І швейцарці тримали видолинок. А королівська кіннота лавою по п'ятдесят вершників раз по раз вилітала з-за шанців, а піхота не на життя, а на смерть боронила шість позицій, а Бірон цупко держався за каплицю — і все то були ті самі люди, тоді як супротивник міг перевести дух, відтягуючи назад одних і вводячи в бій інших. Бились уже врукопаш, із пістолів стріляли просто в вічі, аж тоді, коли розрізняли колір стрічки. Стромляли спис вершникові під сідниці й скидали його з коня геть, додолу його! Один вельможа з війська Ліги, вже падаючи з коня,

[1] Швейцарці *(франц.)*.

ще лаяв молодого протестанта, свого переможця: «Втри носа, шмаркачу!» — а за мить лежав зі скрученими в'язами. А біля каплиці поліг один з роду Ларошфуко, Осія — так він звався, по-біблійному. Убито коней під Роні й під Бірoном. Та коней, на жаль, було вдосталь, бо вершники лежали під копитами, і їхній передсмертний стогін чула тільки земля. А над ними, як і завжди, буяло життя, і голосом його тепер було ревище бою.

Короля з його білим плюмажем бачили біля каплиці, і у видолинку біля річки, і в шанцях, і на чистому полі — всюди: бачив його кожен окремо, бачили й усі разом. Він гукав до них крізь туман, підбадьорюючи в скруті, щоб вони трималися і перемогли. Він вигукував великі імена — імена людей, що пов'язали з ним свою долю, а як котре ім'я й не було ще велике, то мало стати великим завдяки йому. Ось він промчав повз молодого генерала, що командував його легкою кіннотою,— сина Карла Дев'ятого й простої жінки.

— Валуа! Я тебе знаю й не забуду ні тебе, ні твого роду. Ви зі мною навіки.

І вже він далеко.

— Монгомері, Рішельє! У мене є несподіванка! Роні, ла Форсе! Де скрута найтяжча, там бог найближче! Бірoне! Бачиш, туман уже підіймається? Підніметься, мусить піднятись, бог нам поможе й ми їх поб'ємо. Ларошфуко, моя несподіванка й для тебе, ось ти її почуєш, вона загримить, як грім.

Нахилившися з коня, він хапає Ларошфуко за плечі, але той раптом падає — не так, як падають живі. Його вже вбитого поставили в усьому обладунку під каплицю.

— Осіє! Це ти? — питає Анрі, звертаючись сам до себе, й сам не хоче вірити в те, про що питає. «Грім таки вдарить, але цей його не почує. Нас урятують гармати з Аркської фортеці, тільки-но підніметься туман і гармаші зможуть націлитись. У мене в шанці сидить пірат-нормандець, він мені точно до хвилини скаже, коли туман підніметься. Почуй це наостанці, мій Осіє!» Та Ларошфуко лежить безживний, як колись лежав інший Ларошфуко в Луврі, над ранок кривавої ночі. Так лежать мертві понад шляхом. А король уже помчав далі.

Він біля швейцарців. Потримайтеся ще трохи! Та шкода — їх відтисли. Видолинок над річкою все-таки довелось віддати, а врешті й каплицю. Залишки королівського вій-

ська втримують тільки шанці перед мостом і вже думають про відступ на Арк і Дьєпп.

— Пане-брате! — звертається король до полковника-швейцарця.— Пане-брате, ось я тут, я поляжу з вами разом, або ж разом здобудемо славу.— Промовляє ці слова, а сам, як і всі його люди, бачить: ворог суне густими лавами, щоб навалитись і немов важким віком домовини придавити його і його королівство. Він здригається. «Далі, далі, це ще не кінець: є ще мої гугеноти!» І він кличе їх, непохитних захисників першої лінії шанців, ветеранів Жарнака й Монконтура, сподвижників пана адмірала, тих, що витримали двадцять років боротьби за свої переконання. Герої істинної віри! Вони чують його заклик, бачать його білий плюмаж і покидають шанці — ті передні шанці, що їх вони обороняли з самого ранку, мов залізні.

Їх було п'ятсот, і вони йдуть так, ніби їх і досі стільки. Бо з ними поруч ідуть їхні загиблі побратими. Попереду — їхній пастор Дамур. Таке ім'я — пастор Дамур, тобто пастор любові.

— Пане пасторе, заводьте псалом,— каже король, і вони співають. Ударити на ворога, коли він найдужче пишається й величається — так бувало в давніх боях, так було й під Кутра. І щоразу доводилось ворогові скрутно, тож навіть оцей, могутній, лякається, зачувши псалом; він зупиняється, і лави його змішались.

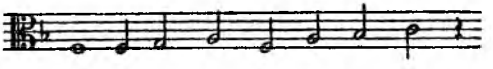

О господи, яви свій вид —
І зразу щезне навіть слід
По ворогах навіки.
Хто дише злобою на нас,
Погибель тих спіткає враз,
Наш господи великий.

О боже, тільки повели —
І їх не стане, як імли,
Що поле застелила.
Як віск, що тане над вогнем,
Отак перед твоїм лицем
Розтане злого сила.

Аж ось туман підіймається — і з Аркської фортеці зразу вдарили гармати. Ядра розриваються і шматують ворога, де він підступив заблизько. Це перемога, вона врятувала королівство. Бог або зовсім не дає, або вже наділяє щедрою рукою зі своїх скарбів — влади, сили й слави. Ще й це збагнув сьогодні Анрі, охоплений страхом божим. З мурів Дьєппа, за який уже нема чого боятись, Коліньї, син адмірала, виводить сімсот солдатів — ще сімсот на підмогу старим аркебузирам, героям істинної віри.

— Сам бог тебе посилає, Коліньї!

Анрі не скаржився й не молився, поки справи були кепські, а власне — безнадійні. Зате в щасті він волає до бога, в щасті хоче перед ним схилитися. Довгі, сповнені небезпек години місив він копитами свого коня це бойовище, встигав утрутитися всюди, і в кожному з його невеликих загонів гадали, ніби король весь час із ними. А тепер він може зупинитись. У туман, у непевність вигукував він імена й додавав тим іменам слави. В кожному своєму загоні, де лишень майне його білий плюмаж, він зміцнював мужність і віру в перемогу. Швейцарцям він обіцяв вірність за вірність. Він розмовляв з мерцями понад шляхом. Він дав науку маршалові Бірону, і той зрозумів, з ким має справу. І йому пощастило. День його почався вже давно, та цей день засяяв усім своїм блиском, коли розвіявся туман. Йому незабаром мине тридцять шість, та все, що було досі,— це тільки молоді літа. І по його обличчю, прояснілому не так із радості, як від витриманої боротьби й пережитих страждань, між краплями поту течуть сльози.

З двох боків його давні воїни, борці за свободу, борці за віру тиснуть ворога: сила його розтанула, а вони співають. Буйні радощі, гудуть дзвони в небесах, бо за невидимі мотузи смикає благочестива рать.

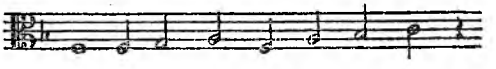

І вже благочестива рать
Хвалу творцеві віддавать
У співах починає.
Їх радості немає меж —
Співають і танцюють теж,
Бо ворог утікає.

Хваліте ж господа-отця
І славословте без кінця!
Над нами він, величний,
У недосяжній вишині
Стоїть на хмарі осяйній,
Наш вседержитель вічний!

Moralité

Le triomphe final ne sera pas seulement acheté par ses propres sacrifices: Henri assiste à l'immolation d'êtres qu'il aurait voulu conserver. Déjà il avait dû faire ses adieux à sa compagne des années difficiles. Il faut encore que le Valois, son prédécesseur, s'en aille, et pourtant Henri, l'ayant sauvé de la main de ses ennemies, l'affectionnait d'une manière tres personnelle. Son esprit y était plus content, préférant se mettre d'accord avec le passé, que de le renier. Avec le sens de la vie, on se plie à bien de nécessités. La moins acceptable, pour un esprit bien fait, est celle de voir s'accumuler les désastres. Trop de personnages ayant été mêlés à son existence viennent d'être emportés par les catastrophes, et la mert a voulu bein lui déblayer le chemin. Sur le champ de bataille d'Arques le roi Henri, en nage d'avoir tant combattu, pleure pendant que résonne le chant de la victoire. Ses larmes, c'est la joie qui en cause quelquesunes. D'autres, il les verse sur ses morts, et sur tout ce qui finit avec eux.

C'est sa jeunesse qui, ce jour là, prit fin.

ВИСНОВОК

Остаточну перемогу буде куплено не тільки ціною його власних жертв: Анрі мусить бачити, як приносяться в жертву люди, що їх він волів би зберегти. Йому вже довелось розпрощатися з супутницею найтяжчих років. Судилося піти зі світу й Валуа, його попередникові, а тим часом Анрі, рятуючи його від ворожих рук, почував до нього щиру прихильність. Для його натури більше задоволення в тому, щоб миритися з минулим, а не відкидати його. Хто керується в житті здоровим глуздом, той часто скоряється необхідності. Але дивитись, як росте й громадиться лихо, такій здоровій натурі тяжче. Занадто багатьох людей, пов'язаних з його долею, забирають катастрофи, і смерть занадто ревно розчищує йому шлях. На бойовищі під Арком король Анрі, облитий потом після тяжкого бою, плаче, слухаючи переможний спів. Його сльози — це і сльози радості, і сльози туги за вбитими й за всім тим, що скінчилось разом з їхнім життям.

Того дня скінчились його молоді літа.

ПРИМІТКИ

Стор. 28. *Антуан де Бурбон* (1518—1562) — походив з бічної парості роду Бурбонів; як чоловік Жанни д'Альбре після смерті її батька став королем Наваррським. 1561 року призначений головним намісником Французького королівства. Загинув у бою під Руаном.

...Франціска Першого — того короля, що йому так не пощастило в бою з Карлом П'ятим під Павією... — Франціск (Франсуа) I Валуа (1494—1547) — король Франції в 1515—1547 роках. У війні зі Священною Римською імперією зазнав поразки 1525 року під містом Павією в Італії, попав у полон і змушений був підписати мир на вкрай невигідних умовах.

Карл V Габсбург (1500—1558) — імператор Священної Римської імперії й іспанський король. Прагнув створити всесвітню імперію під владою Габсбургів.

Тодішній король Франції з дому Валуа мав чотирьох живих синів... — Ідеться про Генріха (Анрі) II, що був на троні з 1547 до 1559 року. Його сини: Франціск II — король у 1559—1560 роках, Карл IX — у 1560—1574 роках, Генріх III — у 1574—1589 роках. Четвертий син, Франціск (Франсуа), герцог Алансонський, а з 1574 року — герцог Анжуйський, помер від туберкульозу в 1584 році.

Стор. 30. *Покійний король був ще живий.* — Генріх II загинув у 1559 році на турнірі.

Її мати, королева, дуже лиха жінка. — Ідеться про вдову Генріха II Катерину, що походила з італійського роду Медічі.

Стор. 32. *Сонце сідає за Сен-Жерменським замком...* — Сен-Жермен — літня резиденція королівського роду Валуа поблизу Парижа.

Стор. 37. *...ви таки гідна дочка флорентійського міняйла.* — Предки Катерини Медічі були купці й банкіри. Банкірський дім Медічі, що виник у XV сторіччі, вважався одним з найбагатших у Європі.

Стор. 38. *«Я бог гніву»* — слова, що не раз повторюються в біблії.

Стор. 43. *«О господи, яви свій вид»* — перший рядок гугенотського хоралу, звіршованого на тему псалма 67-го з біблійної «Книги псалмів» («Псалтиря»).

Коліньї, Гаспар де Шатільйон (1519—1572) — відомий полководець, один із гугенотських вождів.

Стор. 44. *Кардинал Лотарінгський,* Шарль де Гіз (1525—1574) — один із проводирів католицької реакції у Франції.

Стор. 46. *Марія Стюарт* (1542—1587) — дочка Якова V Шотландського. Виховувалася при французькому дворі, 1558 року її одружено зі спадкоємцем трону, майбутнім королем Франціском II Валуа. Після його смерті повернулась на батьківщину і з 1560 до 1567 року була королевою Шотландії.

Стор. 51. *Наваррський колегіум* — славнозвісна школа в Парижі, заснована 1304 року за заповітом королеви Франції Жанни Наваррської для сімдесяти бідних дітей. Згодом стала школою для дітей аристократії.

...їхній одноліток з роду Гізів — герцог Анрі Гіз (1550—1588) — проводир католицької реакції під час гугенотських війн у Франції, один із організаторів Варфоломіївської ночі. Прагнув посісти французький трон. Убитий за наказом короля Генріха III.

Стор. 52. *Конде,* Людовік (Луї) де Бурбон, принц (1530—1569) — родоначальник роду Конде, рідний брат Антуана Бурбона. Один із політичних проводирів і військових керівників гугенотів. Загинув у бою під Жарнаком (див. прим. до стор. 72).

Стор. 53. *Монлюк,* Блез де Ласеран-Масенком (1499—1577) — французький полководець, маршал Франції з 1574 року. Бувши за правління Карла IX намісником у провінції Гієнн (південний захід Франції), жорстоко утискав там гугенотів.

Стор. 57. *Філіпп Другий* (1527—1598) — іспанський король з 1556 до 1598 року, представник іспанської парості роду Габсбургів, під владою якої, крім Іспанії, були також Нідерланди, частина Італії й величезні колонії в Новому Світі. Один з найфанатичніших поборників феодально-католицької реакції в Західній Європі.

Стор. 59. *Нострадамус* — латинізована форма прізвища Мішеля де Нотр-Дама (1503—1566), уславленого астролога, лікаря французького короля Карла IX.

Стор. 60. *Єлизавета Французька* (1545—1568) — дочка Катерини Медічі, була заручена зі спадкоємцем іспанського трону Карлосом, але потім стала дружиною його батька Філіппа II.

Герцог Альба, Фернандо Альварес де Толедо (1507—1582) — іспанський полководець і державний діяч, запеклий ворог Франції. Бувши намісником у Нідерландах, з фанатичною жорстокістю придушував народне повстання 1566 року, з якого почалась Нідерландська буржуазна революція XVI сторіччя, і цим викликав нову хвилю визвольного руху в Нідерландах.

Стор. 61. *Десять тисяч жаб не варті одного лосося.*— Натяк на адмірала Колінї, на гербі якого був зображений лосось.

Стор. 71. *...поборників істинної віри розбито.*— Третя гугенотська війна, що почалася в серпні 1568 року, призвела до поразки гугенотів під Жарнаком 13 березня 1569 року.

...надіятись на допомогу принців Оранського й Нассауського та герцога Цвайбрюкенського.— Вільгельм Оранський (1533—1584) — намісник Голландії й Утрехту, визначний діяч Нідерландської буржуазної революції XVI сторіччя. Людвіг Нассау-Діленбург — його брат, ревний протестант, також один з керівників повстання в Нідерландах. Пфальцграф Вольфганг фон Цвайбрюкен — німецький протестантський князь, допомагав гугенотам, хотів збільшити свої володіння за рахунок Франції.

Стор. 73. *...зі своїм кузеном Конде.*— Анрі Конде (1552—1588), син Людовіка Конде, після батькової смерті вступив до протестантського війська. Після Варфоломіївської ночі втік до Німеччини, щоб з протестантськими князями виступити проти Франції. Згодом вернувся до Франції.

...він урятував Францію...— Ідеться про героїчну оборону Сен-Кантена 1557 року. Нечисленною залогою міста, обложеного іспанцями, командував адмірал Коліньї.

Стор. 74. *...свого часу він відібрав у англійців Булонь.*— Адмірал Коліньї брав участь у облозі Булоні — захопленого англійцями французького міста на узбережжі Ла-Маншу.

...пан адмірал Коліньї перший спробував заснувати там французьку колонію.— Ідеться про організовані Коліньї колоніальні експедиції: до Бразілії в 1552 році та до Флоріди в 1562 і 1565 роках. Усі три експедиції зазнали невдачі через вороже ставлення іспанців.

...весь час доводилось підписувати нічого не варті угоди, а потім війна починалася спочатку.— Йдеться про три угоди: 1) Амбуазький мирний договір між католиками й протестантами 19 березня 1563 р., яким закінчилась перша гугенотська війна (1562—1563); за цим договором французькі дворяни й більшість населення в їхніх володіннях мали дістати цілковиту свободу віри. 2) Мирний договір у Лонжюмо 23 березня 1568 року після другої релігійної війни (1567—1568), який підтвердив чинність Амбуазького договору. 3) Сен-Жерменський мирний договір 8 серпня 1570 р., що завершив перший період релігійних війн і підтвердив цілковиту громадянську рівноправність гугенотів. За цим договором їм передано чотири великі фортеці: Ла-Рошель, Монтобан, Коньяк і Ла-Шаріте. Насправді всі ці угоди лишились на папері і війна між католиками й гугенотами не припинялась.

...хотів узяти Карла Дев'ятого в полон...— У вересні 1567 року гугеноти, повставши по всій Франції, спробували захопити в по-

лон Карла IX з його двором у резиденції Монс. Але двір, попереджений зрадником, устиг втекти до Парижа.

Стор. 75. *...повісити на шибениці на Гревському майдані.*— Гревський майдан у Парижі кілька сторіч був місцем страт.

Він убив старого герцога Гіза.— Герцога Франсуа Гіза (1519—1563) вбив гугенот Польтро де Мере. Католики вважали, що вбивцю підіслав Коліньї.

Стор. 78. *Наступ ще тривав, а вже підписали мир...*— Ідеться про Сен-Жерменський мирний договір (див. прим. до стор. 74).

Стор. 80. *Танцює павану...*— Павана, або падоана (від назви міста Падуї) — італійський танець, що був у моді при європейських дворах до XVII сторіччя.

Стор. 81. *А якби твій брат Анжу одружився з королевою Англії?* — Ідеться про Єлизавету Тюдор (1533—1603), королеву Англії з 1558 року. Єлизавета жорстоко переслідувала як католиків, так і пуритан. Її шлюб з герцогом Анжуйським був би вигідний Франції, бо означав союз із Англією в боротьбі проти могутнього іспанського короля Філіппа II.

Моя дочка, королева Іспанії, померла...— див. прим. до стор. 60.

Стор. 84. *Волсінгтон* — очевидно, мається на увазі визначний дипломат часів Єлизавети Френсіс Волсінгем (1530—1590). Він керував таємною службою безпеки, завданням якої була боротьба з численними змовами католиків. Виконував найделікатніші дипломатичні доручення Єлизавети.

Стор. 94. *Бірон,* Арман де Гонто (1524—1592) — відомий полководець, маршал Франції. Один із перших визнав Генріха IV королем.

Стор. 97. *Брантом,* П'єр де Бурдей (1535—1614) — французький мемуарист. У своїх книжках «Життя славетних мужів і видатних полководців французьких», «Життя славетних мужів і видатних полководців чужоземних» та ін. яскраво змалював життя королівського двору тих часів. Мемуари його становлять великий історичний інтерес.

Стор. 98. *Я читала у Плутарха...*— Йдеться про «Порівняльні життєписи» давньогрецького автора Плутарха (бл. 46—126 р.) — низку біографій видатних діячів стародавньої Греції й Риму.

Мальована гробниця — біблійний вислів, символ внутрішньої гнилизни й порожнечі, прикритої зовнішнім блиском.

Стор. 113. *Д'Обіньє,* Теодор-Агріппа (1552—1630) — французький поет і історик. Один із найвидатніших діячів протестантського руху. Його «Всесвітня історія» (видана в 1616—1620 рр.) — визначний історичний твір тієї доби.

Дю Барта, Гійом де Салюст (1544—1590) — французький поет-протестант. Його творчість перейнята гуманістичними мотивами,

науковими ідеями тих часів, прославляє природу. Він був не тільки поетом: виконував важливі дипломатичні доручення Генріха IV в Англії, Данії та інших країнах.

Стор. 114. *Дю Плессі-Морней,* Філіпп (1549—1623) — французький протестантський публіцист і дипломат.

...виступити на захист Нідерландів проти Іспанії.— Ідеться про могутні народні повстання в Нідерландах проти іспанського панування, з яких починалась Нідерландська буржуазна революція XVI сторіччя.

Стор. 115. *...сльози обох Марій.— Маються на увазі персонажі* євангельської легенди — Марія, матір Христа, і Марія Магдалина.

Голгофа — пагорб поблизу Єрусалима; на вершині цього пагорба, за євангельською легендою, розп'яли Ісуса Христа.

...на весіллі в Кані Галілейській.— За євангельською легендою, на весільному бенкеті в Кані Галілейській Ісус здійснив перше зі своїх чудес: перетворив воду на вино.

Стор. 130. *Кардинал де Бурбон* (1523—1590) — рідний брат Антуана Бурбона.

Стор. 143. *...її звідти вислано.*— 1527 року Медічі були вигнані з Флоренції й повернулись туди 1530 року, підтримані військом імператора Священної Римської імперії.

Стор 147. *Де Сов, Шарлотта* (бл. 1551—1617) — одна з придворних дам Катерини Медічі.

Стор. 155. *Де Морвер* (за іншими джерелами — Морвель), Шарль де Лув'є (? — 1583) — найнятий герцогом Гізом убивця, що стріляв у адмірала Коліньї перед Варфоломіївською ніччю.

Стор. 180. *Плутон* — у грецькій міфології бог-владар підземного царства, а також бог багатства.

Стор. 183. *Єлизавета Австрійська* — дружина Карла IX, дочка імператора Священної Римської імперії Максиміліана Габсбурга.

Стор. 185. *Де ла Ну,* Франсуа (1531—1591) — французький полководець-гугенот, один з найдіяльніших помічників адмірала Коліньї. Загинув у бою під Монконтуром.

Стор. 186. *Хронос* — у грецькій міфології батько олімпійських богів, а також уособлення часу.

Фортуна — давньоримська богиня випадку, сліпого щастя.

Нептун — у давніх римлян бог моря.

Стор. 189. *Австрійський дім* — династія Габсбургів.

...вважається мені якоюсь Медузою...— Медуза — у грецькій міфології одна з трьох горгон, крилатих жінок-потвор з гадюками замість волосся. Вважалося, що кожен, хто гляне їй в очі, обернеться в камінь.

Мій дід Франціск Перший сидів у Мадріді в кайданах...— після битви під Павією (див. прим. до стор. 28).

Стор. 206. *Сінай* — гора, на якій, за біблійною легендою, бог вручив іудейському пророкові Мойсею скрижалі (мідні таблиці) з заповідями.

Стор. 225. *Марс* — давньоримський бог війни.

Церера — давньоримська богиня хліборобства.

Гужон, Жан (бл. 1510 — між 1564 й 1568) — видатний скульптор і архітектор французького Відродження. Скульптурні прикраси Лувру — остання робота Гужона.

Стор. 227. *...як Даліла Самсона.*— За біблійною легендою, могутнього іудейського воїна Самсона підступом віддала в руки ворогів його коханка Даліла.

Стор. 228. *Єлисейські поля* —за грецькою міфологією місце, де перебувають після смерті душі праведних.

Стор. 229. *Меркурій* — у римській міфології бог красномовства, торгівлі і злодійства, а також бог-вісник.

Купідон — бог кохання у римлян.

Стор. 230. *Амбруаз Паре* (між 1509 і 1517—1590) — видатний французький хірург епохи Відродження.

Стор. 232. *Мерлен*, П'єр (1533—1603) — французький пастор-протестант. Вивчав теологію в Женеві у Беза (див. прим. до стор. 371), був пастором у Ла-Рошелі.

І цей раз у п'ятницю...— За євангельською легендою Христа розп'яли у п'ятницю.

Стор. 236. *Телінъї*, Шарль де — вихованець адмірала Колінъї; був одружений з його дочкою. Учасник гугенотських війн. Загинув у Варфоломіївську ніч.

Стор. 239. *Де Таван*, Гаспар (1509—1573) — французький маршал, один із призвідців Варфоломіївської ночі.

Стор. 245. *Монпансьє*, Луї де Бурбон, герцог (1513—1582) — французький полководець. Надзвичайно жорстоко переслідував протестантів, брав участь у різанині Варфоломіївської ночі.

Стор. 247. *Д'Ангулем*, Анрі (1551—1586) — син Генріха II і однієї з фрейлін Марії Стюарт. Запеклий ворог гугенотів.

Стор. 280. *...так я сьогодні поясню моєму парламентові всю цю справу...*— Парламент — найвища судова установа тогочасної Франції.

...Діану-мисливицю...— Діана — у стародавньому Римі богиня місяця і мисливства.

Стор. 296. *Панове де Монморансі.*— Йдеться про двох герцогів Монморансі: Франсуа (1530—1579), маршала Франції, одруженого з дочкою Генріха II, і Анрі (1534—1614), полководця, губернатора провінції Лангедок. Анрі де Монморансі виступав на боці протестантів проти Генріха III.

Стор. 304. *«Політики»* — партія, що утворилась у 1573 році. Ставила за мету встановлення віротерпимості й миру в державі шляхом компромісу між католиками й гугенотами. На чолі «політиків» стояли герцог Алансонський, принц Конде, Анрі де Монморансі та інші.

Стор. 305. *Де Тюренн,* Анрі де ла Тур, віконт, згодом герцог Бульйонський і принц Седанський (1555—1623) — маршал Франції. Перейшов у протестантство й боровся на боці Генріха Наваррського.

Стор. 306. *Мішель де Монтень* (1533—1592) — видатний французький філософ епохи Відродження, скептик, гуманіст, ворог теології і схоластики. В боротьбі проти церковних авторитетів проголошував право людини на сумнів, маючи на увазі насамперед право сумніватися в істинності догм католицької релігії.

Стор. 316. *Коссе* де Секондіньї, граф (1512—1582) — французький військовий діяч, сюрінтендант (міністр) фінансів і маршал Франції. Боровся проти гугенотів, але з підозри в належності до партії «політиків» 1574 року був ув'язнений у Бастілії; згодом реабілітований.

Стор. 336. *Майенн,* Шарль, герцог Лотарінгський (1554—1611) — рідний брат герцога Анрі Гіза і його спільник у всіх справах. Після смерті Анрі Гіза мав намір захопити французький трон, був головним намісником королівства. Поразка Ліги (див. прим. до стор. 346) в 1595 році змусила його скоритися Генріхові IV.

Біраг, Рене де (1506—1583) — кардинал і канцлер Франції. Належав до найближчого оточення Катерини Медічі й мав на неї великий вплив. Був непримиренним ворогом протестантів.

Стор. 341. *Голіаф* — біблійний персонаж, велетень-філістимлянин (див. прим. до стор. 518), що його вбив каменем із пращі юний Давид, майбутній цар іудеїв.

Стор. 342. *Буше,* Жан (1548—1644) — теолог, ректор Паризького університету (в ті часи центру католицької реакції). Затятий ворог протестантства, не скорився Генріхові IV навіть після його переходу в католицтво й виїхав з Парижа.

Стор. 345. *...паном де О...* — маркіз Франсуа д'О (1535—1594) — державний діяч Франції, один з фаворитів Генріха III, сюрінтендант фінансів. Запровадив сувору податкову політику. Під час описуваних подій, у 1575 році, був губернатором Парижа.

Стор. 346. *Так народилася Ліга.* — Ідеться про так звану Католицьку лігу — об'єднання французького католицького духівництва, феодальної знаті й дворянства (переважно з північної Франції), північнофранцузької буржуазії та ремісників (головним чином паризьких), утворене під проводом герцога Анрі Гіза в 1576 році. Неоднорідність соціального складу та розбіжності інте-

ресів зумовили внутрішню боротьбу в самій Лізі, і на кінець 1576 року вона фактично розпалась. 1585 року була відновлена під іншою назвою — Паризька ліга; тепер провідну роль у ній відігравали великі міста, особливо Париж.

Стор. 353. *Роні* — барон де Роні Максимільєн де Бетюн, згодом герцог Сюллі (1559—1641), французький політичний діяч, гугенот, належав до найближчого оточення Генріха IV. Бувши в 1599—1611 роках сюрінтендантом фінансів, зміцнив фінансове становище держави й ліквідував значну частину державного боргу.

Стор. 358. *Я панна де Люзіньян.*— Люзіньяни — французький феодальний рід, що вславився під час хрестових походів. Представники цього роду були королями Єрусалиму і Кіпру.

Стор. 360. *...в поетичному світі вона звалась Лаїсою...*— Лаїса — ім'я двох славнозвісних грецьких гетер; стало символом жінки, що дає натхнення музикантам і поетам.

Стор. 363. *Ахілл* — легендарний давньогрецький герой, один з головних персонажів Гомерової «Іліади».

Стор. 371. *Теодор де Без* (1519—1605) — найвідоміший з послідовників Кальвіна, автор багатьох гугенотських псалмів. З 1549 року був професором грецької мови в Лозанні, з 1559 — проповідник і професор теології в Женеві. Після смерті Кальвіна став на чолі реформованої церкви у Женеві.

Стор. 374. *Де Фервак,* Гійом де Отмер, граф (1538—1613) — французький полководець. У релігійних війнах бився на боці католиків, потім перейшов на службу до Генріха IV, при якому став маршалом.

Стор. 382. *...псалом синів Кореєвих...*— Із псалмів, зібраних у біблійному «Псалтирі», більшість приписують легендарному іудейському царю Давидові, а невелику частину — Асафові, синам первосвященика Корея та ін.

Стор. 388. *Роклор,* Антуан де (1544—1625) — французький полководець, маршал Франції. Брав участь у боях під Монконтуром, Кутра, Арком та Іврі. Вважають, що він належав до тих наближених Генріха IV, які сприяли його переходові в католицтво.

Стор. 389. *Йов* — біблійний персонаж, чиє ім'я стало символом людини, що після багатьох років щасливого життя спізнала злидні й горе.

Стор. 391. *Карл Великий* (бл. 742—814) — франкський король з 768 року, а з 800 — імператор. У численних завойовницьких походах створив величезну імперію.

Стор. 393. *Йоганн-Казимир Баварський* — один із синів герцога Баварського Фрідріха III. Не раз подавав гугенотам військову допомогу.

Стор. 394. *...двір помирився з монсеньйором...*— Ідеться про мирний договір, укладений у травні 1576 року в Больє після наступу об'єднаного війська д'Алансона, Конде і Генріха Наваррського на Париж.

Стор. 395. *...недалеко від Мекки гугенотів...*— Із Меккою, священним містом магометан, автор тут порівнює протестантську фортецю Ла-Рошель.

Стор. 396. *Адріан,* Публій Елій (76—138) — римський імператор з династії Антонінів.

Діоген із Синопа (бл. 412 — бл. 323 до н. е.) — грецький філософ із школи кініків.

Стор. 397. *Платон* (427—347 рр. до н. е.) — грецький філософ, ідеолог рабовласницької аристократії.

Стор. 398. *...усе своє вміння він завдячує лише тому, що походить із роду графів Каносських. Звуть того митця Мікеланджело.*— Мікеланджело Буонарроті (1475—1564) — геніальний італійський скульптор, художник і архітектор епохи Відродження. Біографи Мікеланджело Кондіві й Вазарі твердять, ніби рід Буонарроті веде своє походження від старовинного італійського роду графів Каносса. Це твердження не доведене.

Стор. 406. *Де Війяр* (1509—1580) — французький воєначальник і політичний діяч. З 1570 року був губернатором Гієнну, з 1572 — губернатором Провансу, а після смерті адмірала Колінъї став адміралом Франції і Бретані. Ворог гугенотів, обороняв Руан проти Генріха IV, згодом перейшов на його бік.

Стор. 407. *Лавардан,* Жан де Бомануар, маркіз де (1551—1614) — сподвижник Генріха IV. 1595 року став маршалом Франції.

Монгомері, Жак, граф де Лорж (1550—1609) — учасник релігійних війн, сподвижник Конде. Бився у війську герцога Анжуйського у Фландрії.

Стор. 408. *...він знову подався до Фландрії...*— Вільгельм Оранський і Генеральні штати в 1578 р. закликали до Нідерландів Франсуа Анжуйського для боротьби з народним рухом і селянською війною, що спалахнула у Фландрії після 1577 року.

...король Франції скликав у своєму замку в Блуа збори всіх станів.— У грудні 1576 року в Блуа були скликані Генеральні штати — найвища станово-представницька інституція середньовічної Франції. На цих зборах Генріх III оголосив, що в його державі може існувати тільки одна релігія.

Стор. 416. *...знов точиться війна...*— Шоста гугенотська війна спалахнула 1576 року, зразу після Генеральних штатів у Блуа.

«Не гарячих і не холодних господь виплюне з уст своїх» —

висловів із «Апокаліпсиса», біблійної книги, що пророкує кінець світу і Страшний суд.

Стор. 419. *Дон Хуан Австрійський* (1547—1578) — іспанський полководець і політичний діяч. Нешлюбний син імператора Карла V 1576 року був призначений намісником Нідерландів, де провадив політику найжорстокішого терору.

Стор. 421. *Ла Форс,* Жак-Номпар де Комон, герцог (1558—1652) — французький полководець. Один з перших перейшов на бік Генріха IV. З 1622 року — маршал Франції.

Стор. 422. *Мартін Лютер* (1483—1546) — видатний діяч Реформації, засновник протестантизму в Німеччині.

Стор. 425. *...загибель іспанської Непереможної Армади...*— Щоб розгромити англійський флот і висадити в Англії десант, іспанці збудували ескадру з ста тридцяти великих бойових кораблів, яку назвали «Непереможною Армадою». В червні 1588 року вона відпливла до берегів Англії, де зазнала великих втрат у бою з англійським флотом; до того ж багато суден Армади потонуло під час бурі біля Оркнейських островів. Загибель «Непереможної Армади» була непоправним ударом по престижу Іспанії й підірвала її морську могутність.

Стор. 432. *Консисторія* — церковно-адміністративний орган.

Стор. 443. *Діоніс* — у стародавніх греків бог вина, виноробства й родючості.

Стор. 444. *Ціцерон,* Марк Туллій (106—43 рр. до н. е.) — видатний оратор, адвокат, письменник і політичний діяч стародавнього Риму.

Лукрецій — Тіт Лукрецій Кар (бл. 99—55 р. до н. е.) — давньоримський філософ-матеріаліст і поет.

Марціал, Марк Валерій (бл. 40 — бл. 120) — давньоримський поет. Його твори відзначаються лаконізмом, жвавістю мови, дотепністю.

Стор. 445. *Ювенал,* Децім Юній (бл. 60—140) — великий давньоримський поет-сатирик.

Стор. 458. *Медея* — жорстока, непогамовна чарівниця, згадувана в античних міфах про аргонавтів.

Стор. 463. *Макіавеллі,* Ніколо ді Бернардо (1469—1527) — італійський політичний мислитель і письменник. У своїх творах виступав проти роздрібненості Італії, його ідеал — абсолютна монархія. У творі «Державець» він виправдовував будь-які засоби в боротьбі за встановлення сильної влади, аж до підкупу, зради й убивств.

Стор. 467. *Цезар,* Гай-Юлій (100—44 до н. е.) — видатний державний діяч, полководець, письменник і оратор стародавнього Риму.

Стор. 473. *Фама* — давньоримська богиня поголосу.

Стор. 477. *...написана там книжка...* — Йдеться про головний твір Монтеня — «Спроби», вперше опублікований 1580 року.

Стор. 479. *Жуайоз*, Анн, герцог де (1561—1587) — один з фаворитів Генріха III. Був герцогом і пером, адміралом і губернатором Нормандії; загинув у бою під Кутра.

Стор. 482. *Нарцисс* — персонаж грецької міфології, символ надзвичайної вроди.

Стор. 486. *Графиня де Грамон* — під цим ім'ям у романі виведено Діану д'Андуен, графиню де Гіш (1554—1620), на прізвисько «Прекрасна Корізанда», коханку Генріха Наваррського.

Стор. 489. *У Фландрії він розтринькав рештки своєї сили...* — 1582 року принц Оранський і Генеральні штати всупереч волі народу знов закликали до Фландрії правителем герцога Анжуйського. У січні 1583 року він вчинив заколот з метою заволодіти Фландрією й Брабантом і приєднати їх до Франції. Заколот було придушено.

Стор. 490. *Епернон* — Жан-Луї, герцог д'Епернон (1554—1642), фаворит Генріха III. Представник найвищої католицької аристократії, політичний інтриган. Згодом перейшов на бік Генріха Наваррського.

Стор. 499. *Де Матіньйон*, Жак-Гуайон (1525—1597) — головний намісник королівського дому в Нормандії, прихильник гуманного ставлення до гугенотів. З 1576 року маршал Франції, потім губернатор Гієнну. Пристав до Генріха Наваррського.

Стор. 503. *Капетінги* — династія французьких королів (987—1328), нащадків Гуго Капета. Бічними лініями Капетінгів були й династії Валуа та Бурбонів.

...лакедемонянин Харілл сказав ілотові... — Ілоти — пригноблена й безправна частина населення стародавньої Спарти (Лакедемону).

Стор. 507. *Герцогиня де Монпансьє*, Катерина-Марія (1552—1596) — сестра Анрі Гіза, запеклий ворог Генріха III і, можливо, одна з організаторів його вбивства. Разом з іншими керівниками Паризької ліги брала діяльну участь у готуванні повстання парижан проти королівської влади 12 травня 1588 року, що ввійшло в історію під назвою «Дня барикад».

Стор. 518. *Здавайся, філістимлянине!* — Філістимляни — народ малоазійського походження, що в XII ст. до н. е. оселився на палестинському узбережжі й весь час ворогував з іудейським населенням Палестини. Тут ужито в значенні «ворог істинної віри».

Стор. 524. *Гіз недавно розгромив чужоземне гугенотське військо, а королівське, під проводом Жуайоза, навпаки, розбив На-*

варра.— 20 жовтня 1587 року під містом Кутра блискуче споряджене дванадцятитисячне військо герцога Жуайоза було розгромлене шеститисячним військом Генріха Наваррського; сам Жуайоз загинув у цьому бою. В той самий час Анрі Гіз розбив велике військо, що його послали на поміч гугенотам німецькі протестантські князі.

Стор. 525. *Орнано* — Альфонс д'Орнано (1548—1610) — полководець, згодом маршал Франції. Був лояльний до Генріха III. Ворог Ліги, один з перших визнав Генріха IV королем.

Крійон, Людовік де (1543—1615) — французький воєначальник, учасник релігійних війн. Уславився надзвичайною хоробрістю. Після «Дня барикад» підтримував Генріха III в його боротьбі проти Ліги.

Стор. 526. *Мендоса*, Бернард де (1540—1604) — іспанський дипломат і історик. Був послом у Франції, брав активну участь в організації Ліги.

Стор. 527. *...дав останній привід для повстання.*— Йдеться про «День барикад».

Стор. 528. *Жаку, де ти?* — Чернець-домініканець, що 1589 року вбив Генріха III, звався Жак Клеман.

Стор. 531. *Сам Анрі страшенно боявся отрути... відколи помер його кузен Конде.*— Раптова смерть Анрі Конде в 1588 році викликала підозру, що його отруїла дружина, принцеса Шарлотта де Тремойль, яка походила з католицької родини. Справу про гадане отруєння згодом розглядав парламент (див. прим. до стор. 287) у Парижі, але факт отруєння лишився не доведений.

Стор. 533. *Відвагою в боях ви здобули собі прізвисько Сакремор...*— Sacremore по-французькому означає «відчайдух».

Стор. 534. *Якраз тоді він скликав у Блуа Генеральні штати.*— На Генеральних штатах, скликаних у Блуа 16 жовтня 1588 року, Генріх III знову дав католикам обіцянку викоренити протестантство.

...ватажки Ліги... усі шістнадцятеро...— В дні організації Паризької ліги влада в Парижі була в руках «комітету 16», що складався з представників від шістнадцяти міських округ — по одному від кожної. Комітет шістнадцяти репрезентував дрібнобуржуазне крило Ліги. До його функцій належала закупівля зброї та набирання міської міліції з нижчих верств населення.

На короля напосілася зграя флагелантів...— Флагеланти — учасники релігійного руху, що вперше виник у XIII ст. серед італійської міської бідноти. Вони ходили по містах і селах, публічно бичуючи себе. Генріх III свого часу пристав був до братства флагелантів і брав участь у їхніх процесіях.

Стор. 537. *Адмірал Дрейк* — Френсіс Дрейк (бл. 1545—1595) — англійський мореплавець і пірат; разом з адміралом Говардом керував англійськими морськими силами, що розгромили «Непереможну Армаду».

Стор. 540. *...бог, що досі дарував мені перемоги над ворогами, допоможе мені й далі.*— Слова царя Давида з біблійної «Другої книги царств».

Стор. 543. *Кардинала Лотарінгського він наказав задушити...*— Кардинал Лотарінгський — Луї Гіз (1558—1588), брат Анрі Гіза. Брав активну участь у інтригах Ліги й вороже ставився до Генріха III. Титул кардинала Лотарінгського носив також Шарль Гіз, що помер 1574 року (див. прим. до стор. 44).

Стор. 544. *...промовлю Симеонову молитву подяки...*— За євангельською легендою, побожний іудей Симеон проказав цю молитву, коли побачив немовля-Христа.

...сповитий у простирала, мов Лазар...— За євангельською легендою, Христос воскресив Лазаря через три дні після смерті.

Стор. 545. *Хвороба святого Вітта* — в середні віки напади хворобливого релігійного екстазу, що виливався у невтримний танець. Щоб зцілитись від неї, ходили на прощу до каплиці святого Вітта поблизу міста Ульма в Німеччині — звідси й назва. Згодом так часто називали первову хворобу хорею.

Хрестовий похід дітей.— У 1212 році якийсь Ніклас і пастух Стефан повели у хрестовий похід десятки тисяч майже беззбройних дітей із Франції й Німеччини, бо відвоювати «святі місця» у «невірних» можна було, мовляв, тільки руками невинних дітей. Частина їх загинула дорогою, решту привезли до Єгипту і продали в рабство.

Тисячолітнє царство.— «Апокаліпсис», одна з книг Нового завіту, пророкує друге пришестя Христа, Страшний суд і настання тисячолітнього царства радості для праведників.

Стор. 550. *...свою зведену сестру, пані Діану.*— Йдеться про Діану де Франс, герцогиню де Монморансі і д'Ангулем (1538—1619), нешлюбну дочку Генріха II. Ставши королем, він офіційно вдочерив її. Вона доклала багато зусиль, щоб помирити брата й Генріха Наваррського, на якого мала великий вплив.

Стор. 551. *Королі уклали між собою перемир'я на один рік...*— 3 квітня 1589 року Генріх III і Генріх Наваррський уклали угоду про перемир'я. Ця угода сприяла об'єднанню їхніх зусиль у боротьбі проти Ліги.

Пан де Шатільйон — Франсуа Коліньї, син адмірала Коліньї (1557—1591). Після Варфоломіївської ночі знайшов притулок у Швейцарії, лишився вірний Генріхові IV.

Маршал д'Омон (1522—1595) — полководець, що відзначився

в боях під Сен-Кантеном і Монконтуром. Один з перших визнав Генріха IV, бився на його боці під Іврі й Арком. Генріх призначив його губернатором Бретані. Д'Омон загинув у боротьбі з Лігою.

Стор. 554. *Сен-Клу* — невелике місто на березі Сени, поблизу Парижа.

Стор. 555. *...зроблять, як Юдіф, і лиш від їхньої руки згине новий Олоферн.*— За біблійною легендою, красуня Юдіф урятувала іудейський народ, відрубавши голову ассірійському воєначальнику Олоферновi.

Краса твоя, Ізраїлю, побита на висотах твоїх...— Вірші 19 і 25 з першої глави біблійної «Другої книги царств», у яких Давид оплакує загибель свого друга Йонафана та його батька — царя Саула.

Стор. 558. *Нантський едикт* — законодавчий акт, виданий Генріхом IV 13 квітня 1598 року в місті Нанті. За цим едиктом панівною релігією у Франції визнано католицтво, але й гугенотам надавалася свобода віровизнання й богослужіння (за винятком Парижа). Їм було дане право держати своє військо, займати нарівні з католиками державні посади. За ними залишено близько двохсот замків і фортець. Надання гугенотам політичних прав було тимчасовим заходом, і ці права порушувано вже за правління Генріха IV. 1685 року, за Людовіка XIV, Нантський едикт остаточно скасовано.

ЗМІСТ

Войовничий гуманіст. *Передмова Кіри Шаховоï* 5

І. Піренеї

Походження 24
Подорож 29
Перші зустрічі 32
Супротивниці 37
Згасла любов 40
О господи, яви свій вид! 43
Перша розлука 48
Коли помер батько 54
Дивний гість 57
Зустріч 59
Moralité 62

ІІ. Жанна

Фортеця над океаном 66
Ціна боротьби 70
Родинна сцена 79
Англія 84
Сильця, пастки й чисте серце 87
Нарада трьох 90
Справді сама-одна 94
Флорентійський килим 96
Листи 102
Щоб не здаватися блідими 107
Той самий ранок 110
Ісус 111
Її нове обличчя 117
Її останній посланець 122
Moralité 126

ІІІ. Лувр

Безлюдні вулиці 128
Сестра 131

Королівський замок 132
Лиха чарівниця 135
Двоє в чорному 138
Майже перемогла 141
Нечисте сумління 144
Лабіринт 146
Танець-привітання 152
Королівський бенкет 158
Простий шинок 165
Остання година 170
Moralité 177

IV. Марго

Напоказ на високому помості 180
Пані Венера 185
Австрійський дім 189
Шрам 194
Пересторога 198
Сон 205
Рятунок 206
Призвістки 213
...і чудеса 220
Чатує 227
П'ятниця 229
Переддень 237
Де мій брат? 240
Признання 244
Різанина 247
Побачилися знову 254
Кінець 260
Moralité 263

V. Школа нещастя

Я не знав, що таке пекло 266
Faciuntque dolorem 268
Але я в їхніх руках 272
Невдача 280
Ненависть 285
Голос 291
Ненависть зближує 295
Ось що вийшло з кохання 300
Розмова на морському березі 303

Догори ногами 310
Смерть і годівниця 318
Moralité 323

VI. Неміч думки

Несподівана спілка 326
Друге доручення 330
Новий двір 334
Що ж це таке — ненависть? 341
Сцена з трьома Анрі 348
Пригода одного міщанина 354
Насолоди 360
Поворот 368
Дух 374
Втеча 383
Принц крові 391
Moralité 399

VII. Турботи життя

«Моя маленька перемога» . 402
Château de la Grange 410
У саду 411
Таємна рада 415
Морней, або Чеснота 421
Гнітюча таємниця 430
Млин 435
Ворог 440
Оз, або Людяність 449
Високі гості 454
Moralité 461

VIII. Шлях до трону

Так тривати не може 466
Перший 468
Фама 475
Прощання з Марго 478
Похорон 488
Муза 492
Щодуху 497
Спадкоємець трону 500
Наслання 506
Радісний день 513
Moralité 521

IX. Мертві понад шляхом

Хто наважиться? 524
Ніч з убивцею 530
Поклик 534
Танок мерців 540
Прагнуть один до одного 544
Друга книга царств, глава I, вірші 19 і 25... 553
На землі й на небі 557
Псалом XLVII 563
Moralité 571

Примітки 573

ГЕНРИХ МАНН

Юность короля Генриха IV

Роман

Серия

«Вершины мировой литературы»

Перевод с немецкого
Ю. Я. Лисняка

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор О. П. Логвиненко. Художник М. С. Туровський. Художній редактор І. М. Гаврилюк. Технічний редактор О. І. Дольницька. Коректор М. С. Західна.

Виготовлено на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Довженка, 3.

Здано на виробництво 4/XII 1974 р. Підписано до друку 30/V 1975 р. Папір № 1. Формат 84×108$^{1}/_{32}$. Фізичн. друк. арк. 18,5. Умовн. друк. арк. 31,08. Обліково-видавн. арк. 34,415. Замовл. 5—2444. Тираж 50 000 додрукування. Ціна 1 крб. 22 коп.

1 крб. 92 коп.

Вершини світового письменства